VAPAUS

VELJEYS

TASA-ARVO

Henrik Stenius

VAPAUS
VELJEYS
TASA-ARVO

Joukkojärjestäytymisen suomalainen läpimurto

Suomentanut
Pirkko Hautamäki

Vastapaino
Tampere 2025

Tämän teoksen Open Access -editio on lisensoitu CC BY-NC-ND 4.0 -käyttöluvalla.
Voit jakaa avoimen kirjan, mutta sinun on mainittava lähde asianmukaisesti.
Et voi käyttää aineistoa kaupallisiin tarkoituksiin, etkä tehdä siihen muutoksia.
Tarkastele käyttölupaa osoitteessa:
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi)

Tämän kirjan avoimen julkaisemisen (Open Access) on rahoittanut Koneen säätiö.

DOI: 10.58181/ VP9789523972063 (Open Access)
http://doi.org/10.58181/ VP9789523972063

Maksullinen painettu kirja ja sähkökirja (ePub) ovat myös saatavilla.

Suomentamiseen saatu Koneen säätiön apuraha.

© Vastapaino & tekijät

ISBN 978-952-397-206-3 (Painettu kirja)
ISBN 978-952-397-247-6 (Open access PDF)

Kustannusosakeyhtiö Vastapaino
Yliopistonkatu 60 A
33100 Tampere
www.vastapaino.fi

Painopaikka: Drukātava 2025

SISÄLLYS

ESIPUHE 7

SUOMENNOKSEN ESIPUHE 11

SUOMENTAJA KIITTÄÄ 13

I. KÄSITTEET JA KÄSITE-HISTORIALLINEN TAUSTA 17

Kansanliikkeiden ja järjestäytymisen tutkimus Suomessa 18

Voiko joukkojärjestäytymisen määritellä positiivisesti? 38

Joukkojärjestäytymisperiaate ja vaihtoehtoinen julkisuus 51

II. YHDISTYMISVAPAUDEN RAJAT LAIN KIRJAIMEN MUKAAN 71

Yhdistymisvapaus vertailevasta näkökulmasta 73

Yhdistymisvapauteen välittömästi vaikuttanut lainsäädäntö 78

III. ASSOSIAATIOLAITOS ENNEN JOUKKOJÄRJESTÖJEN AIKAA 117

1756–1789: Muodollista, tarkoin säädeltyä ja salaista kanssakäymistä säätyrajojen yli 128

1790–1808: Tilaajajulkisuudesta syntyy suurempi, tilaajajärjestelmän avulla valvottu yleisö 142

1809–1830: Virkavalta ohjaa välitysorganisaatioiden julkisuutta 153

1831–1860: Uusi isänmaallisuus, uusi assosiaatiohenki ja yhdistyksen ideaalityyppi 171

Johtopäätöksiä: Elinvoimaisuus, vapaaehtoisuus ja tasa-arvo 210

IV. JOUKKOJÄRJESTÄYTYMIS-
PERIAATTEEN LÄPIMURTO 249

1861–1880: Liberaalien ehdollinen tasa-arvo ja ”laajojen
kansankerrosten” yhdistystoiminta 255

1881–1895: Granfeltilaisuus – kun fennomaanit määräsivät
kansallisen järjestäytymisen tahdin ja muodon 356

1896–1907: Työläisten järjestäytymisperiaatteet 388

V. JÄLKISANAT 431

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS 443
LYHENTEET 479
SUMMARY 481
HENKILÖ- JA JÄRJESTÖHAKEMISTO 497

ESIPUHE

Tämä kirja on tutkimus Suomen varhaisen yhdistyselämän historiasta, jossa kantavien voimien hengen palo synnytti hankkeen jos toisenkin. Yhdistyslaitoksen historiaa käsittelevä teos on myös itse monissa hankevesissä pesty. Tutkiessani 1970-luvulla lakkorikkuruutta paneuduin sekä työntekijöiden että työnantajien järjestäytyneisiin rintamalinjoihin. Suomenruotsalaisia kansanliikkeitä tarkastelleessa projektissa pyrin hahmottamaan varhaisen joukkojärjestäytymisen tilaa Suomessa, ja pohjoismainen tutkimusprojekti ”Från association till massorganisation” sai minut perehtymään yhdistyslaitoksen historiaan vertailevasta näkökulmasta. Pohjoismaisen hankkeen suomalainen osaprojekti oli ”Medborgarnas organisering i Finland 1830–1920” eli Kansalaisten järjestäytyminen Suomessa 1830–1920. Siinä muodostin yleiskuvaa suomalaisen yhdistyslaitoksen historiasta ennen joukkojärjestäytymisen aikaa.

Projekteissa on aina tietty jännite ja epävarmuus: vastaavatko tulokset odotuksia vai ovatko ne jotain aivan muuta? Omassa työssäni epävarmuuden jännite on ollut niin suuri, että artikkeliväitöskirja näytti pitkään ainoalta mahdolliselta vaihtoehdolta.

Tätä taustaa vasten olen iloisesti yllättynyt siitä, että kirjoitan esipuhetta kirjaan, jossa on toki rönsyjä mutta jossa työtä kuljettaa punainen lanka. Kirjan johdannossa selvitetään käsitteet ja yhdistysvapauden oikeudellinen tausta, ja tutkielmaosuus rakentuu kronologisen käsittelyn ympärille. Tutkielmaosuuden luvut ovat luonteeltaan erilaisia muun muassa siksi, että niissä näkyy järjestötutkimuksen osa-alueiden erilainen tutkimustilanne. Yhdistyslaitoksen historian varhaiset vaiheet vuoteen 1860 saakka olen käynyt läpi lähinnä olemassa olevan kirjallisuuden avulla, ja tavoitteeni on ollut kaikkien tunnettujen yhdistyshankkeiden kirjaaminen tältä ajalta. Yhdistys-

laitoksen tila strategisesti tärkeinä vuosina 1860–1881, jolloin joukkojärjestäytymisen periaate löi itsensä läpi Suomessa, on analysoitu perusteellisesti monipuolisen lähdemateriaalin avulla. Uudemman perustutkimuksen jälki taas näkyy joukkojärjestäytymisperiaatteiden tarkastelussa vuoden 1905 suurlakkoa seuranneisiin vuosiin asti.

Väitöskirjatyöni on ollut taloudellisesti mahdollista projektien ansiosta. Valtion humanistinen toimikunta ja Svenska litteratursällskapet i Finland saavat kiitoksen yllä mainittujen hankkeiden rahoittamisesta. Lisäksi haluan kiittää tuesta, jota Ella ja Georg Ehrnroothin säätiö, Niilo Helanderin säätiö ja Svenska vetenskapliga centralrådet ovat antaneet.

Haluan myös mainita kaksi henkilöä, joille olen erityisessä kiitollisuudenvelassa. Professori Jarl Gallén – hänen tapansa elää ja ajatella, hänen huolenpitonsa ja avarakatseisuutensa – on kauan ollut osa elämääni, ja olen voinut ja saanut kääntyä hänen puoleensa tilanteessa kuin tilanteessa. Professori Matti Klinge on puolestaan esimerkillisesti vaalinut historiatieteen asemaa ja historioitsijan tehtävän oikeutusta, ja hänen empimätön kannustava palautteensa väitöskirjatyön eri vaiheissa on ollut merkittävä.

Vuosien varrella minulla on ollut ilo saada työskennellä pohjoismaisten kollegoiden kanssa. Heitä ovat maisteri Niels Clemmensen, dosentti Torkel Jansson, professori Leiv Mjeldheim, valtionarkistonhoitaja Hans Try, FT Ingrid Åberg ja mitä suurimmassa määrin myös professori Lars Furulund. Mainitsemani pohjoismaisen projektin suomalaisen osahankkeen jäsenet ovat samoin olleet tärkeä voimavara: professori Risto Alapuro, professori Markku Heikkilä, dosentti Seppo Hentilä, VTK Ilkka Liikanen, FM John Strömberg, FT Irma Sulkunen ja dosentti Kirsti Suolinna. Tutkijakollegoista, jotka ovat eri tilanteissa ja projektirajat ylittäen innostaneet minua näkemyksillään, neuvoillaan ja ideoillaan, on syytä mainita erityisesti VTL Martti Ahti, professori Max Engman, FM Henrik Knif, FM Alexandra Ramsay, FL Henry Rask, professori Clas Zilliacus ja professori Sven-Erik Åström.

Käsikirjoituksen tai osia siitä ovat lukeneet ja kommentoineet professorit Matti Klinge ja Risto Alapuro, jotka ovat toimineet tiedekunnan nimeäminä esitarkastajina, sekä professori Niklas Bruun, FT Henrik Grönroos,

VTT Pauli Kettunen ja professori Matti Viikari. Haluan kiittää heitä kaikkia rakentavasta kritiikistä, joka näkyy tekstissä monin paikoin konkreettisesti.

Haluan julkisesti kiittää myös vaimoani, toimittaja Kerstin Steniusta, jonka apu väitöskirjatyössäni ei ole ollut aivan vähäinen.

HuK Jussi Piekkala on kärsivällisesti kirjoittanut tekstiäni puhtaaksi, tulostanut kopioita, lisännyt korjauksia, tulostanut uusia kopioita ja formatoinut levykkeitä. Kaiken muun lisäksi hänen osaamisensa, auttamishalunsa, uutteruutensa ja kykynsä asettua toisen asemaan ovat valaneet työhöni uskoa ja luottamusta.

Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) on kustantanut kirjan, jonka Ekenäs Tryckeri on painanut ammattitaitoisesti ja luotettavasti. Haluan siksi osoittaa henkilökohtaisen kiitokseni SLS:n kansliapäällikkö Magnus Petterssonille sekä Ekenäs Tryckerin graafikko Bertil Bonnsille, faktori Sune Heleniukselle ja taittaja Eva Lundströmille.

Helsingin yliopiston kirjasto, Casa Tuhkaniemi Kivijärven rannalla ja Villa Snellman Tukholman ulkopuolella ovat aina ottaneet minut lämpimästi vastaan ja antaneet työrauhan. Kiitos!

Helsingissä 1987
Henrik Stenius

SUOMENNOKSEN ESIPUHE

Väitöskirjani ilmestymisestä on kulunut kohta neljä vuosikymmentä. Kysymyksenasettelut, yhteys olemassaolevaan tutkimukseen, empiria ja argumentit ovat kirjan nyt ilmestyneessä suomennoksessa samat kuin ruotsinkielisessä alkuteoksessa lähes 40 vuotta sitten. Vaikka käsitykseni suomalaisen järjestäytymisen historiasta ei ole olennaisesti muuttunut, ajatteluni on toki muovautunut näinä vuosina. Suomennoksessa olisin kenties voinut päivittää pohdintaani mobilisaation kulusta ja sen tutkimuksesta, mutta olen tietoisesti jättänyt sen tekemättä. En ole myöskään täydentänyt viitteitä alan uudella kirjallisuudella. Parissa kohtaa viittaan omaan, vuoden 1987 jälkeen ilmestyneeseen tutkimukseeni, jossa näkemykseni tarkentuvat.

Kun vein käsikirjoitukseni kirjapainoon syksyllä 1987, tiesin että tekstissä oli epäselvyyksiä. Käännöstyö on mahdollistanut epäselvyyksien selvittelyn, ja samalla on karsittu rönsyjä, joille ruotsinkielisen termistön suomentaminen antoi kasvualustan. Keskeisillä käsitteillä ja termeillä ei ole täysin samanlaista historiaa – eikä samaa merkitystä – Suomessa ja Ruotsissa. Käsitteet ovat *ilmentäneet* ja *muovanneet* suomalaisen ja ruotsalaisen kansalaisyhteiskunnan vapaaehtoissektoria eri aikoina eri tavoin, ja tätä käsitteiden välistä vuorovaikutusta kääntäjä ja minä olemme voineet käsitellä yhdessä. Ytimeltään kirja on kuitenkin sama: se kuvastaa ajatteluani 1970- ja 1980-luvuilla.

Suurimmat muutokset ovat kirjan päätösluvussa. Samoin uutta ovat jälkisanat, joissa tarkastelen laajemmassa järjestäytymisperspektiivissä alkuperäisteoksen argumentteja joukkojärjestöjen asemasta.

Intensiivinen käännösurakka imaisi mukaansa sekä suomentajan että minut. Kiitänkin kääntäjääni Pirkko Hautamäkeä kärsivällisestä ja innos-

tavasta työskentelystä. Pirkko on taitava, osaava ja periksiantamaton. Hän on valaissut tekstini hämäriä rivejä ja ottanut hyväntuulisena vastaan muutosehdotuksia, joista toiset on perustellusti hylätty, toiset yhtä perustellusti hyväksytty ja hiottu. (Myös hänen runo- ja lorukäännöksensä tässä teoksessa nostavat hymyn huulille.) Seikkaperäiset keskustelut kielen luonteesta ovat olleet yhteistyömme hienoimpia hetkiä. Pirkon työ perustuu syvälliseen kielitaitoon, lukeneisuuteen, uteliaisuuteen ja avoimuuteen. Kieli on hänen jäljiltään vivahteikasta ja viimeisteltyä, ja siinä näkyy myös pitkä kokemus tieteellisen tekstin toimittamisesta. Hänen arviointikykyynsä olen voinut tukeutua kerta toisensa jälkeen.

Ajatus väitöskirjani julkaisemisesta suomeksi väikkyi väitöksen aikoihin mielessäni, mutta unohtui melko pian. Suomentaminen nousi kuitenkin uudelleen esiin 2020-luvun alussa, kun professorit Risto Alapuro, Pertti Haapala, Marja Jalava, Pauli Kettunen ja Ilkka Liikanen ehdottivat Vastapainolle kirjan tulevan suomennoksen julkaisemista. Kuulin heidän aloitteestaan vasta sen jälkeen, kun Vastapainon myötämieli oli jo tiedossa. Näin hyvät uutiset eivät ole jokapäiväisiä. Olin iloinen – jopa huumaantunut ilosta – eikä vähiten siksi, että aloitteen takana olivat tutkijat, joita pidän Suomen kiinnostavimpina tieteentekijöinä. Haluankin osoittaa heille suuret kiitokseni. Kiitos myös teille neuvoistanne ja kommenteista: Pauli Kettunen, Ilkka Liikanen, Jani Marjanen, Carl Marklund, Kerstin Stenius ja Bo Stråth. Koneen Säätiötä kiitän hankkeen rahoittamisesta ja Vastapainoa kirjan julkaisemisesta sekä fyysisenä teoksena että (Koneen Säätiön avustamana) verkossa.

Suomennos on nyt julki, lopputulos hyvä ja mieli kiitollinen. Kiitollisuuden määrää on lisännyt vaimoni Kerstin. Hänen kannustuksensa oli tärkeää neljä vuosikymmentä sitten, ja tärkeää se on ollut myös nyt, kun väitöskirjani on jälleen raamittanut perheemme viikko-ohjelmaa. Kiitos!

Henrik Stenius
Helsingissä joulukuussa 2024

SUOMENTAJA KIITTÄÄ

Seppä Jonsson ei ollut mahtailija. Hän oli kuunnellut tarkkaan esivallan opetusta ja tiesi, että itsensä korottajaa hallitsi kopeuden synti. Hän ei ollut liittynyt raittiusyhdistykseen kiillottaakseen omaa kilpeään, vaan puhtaammista syistä, edistääkseen raittiuden asiaa. Jonssonin käytös kuitenkin kertoi radikaalista tasavertaisuuden ihanteesta, jota raittiusliikkeen oli jatkossa vaikea käsitellä. Vähään tyytyvästä alamaisesta oli tulossa aktiivinen kansalainen, joka halusi yhteiskunnallisia muutoksia.

Tapasin seppä Jonssonin Henrik Steniuksen väitöskirjassa ja löysin hengenheimolaiseni. Oman epätäydellisyyden tunto on pitänyt huolen siitä, ettei meistä kummallakaan ole ollut varaa itsekylläisyyteen. Sen sijaan ratkaisevaa on ollut kollektiivinen toiminta. Siinä missä yhteistoiminta tarjosi Jonssonille ratkaisun demokratian ongelmaan, omanlaisensa kollektiivi on mahdollistanut minun käännöstyöni.

Projektit ovat olleet Henrik Steniuksen tieteellisen työn toinen luonto. Kirjoittaessaan esipuhetta väitöskirjaansa vuonna 1987 projektitutkija oli iloisesti yllättynyt: hankkeiden rönsyily ei katkaissut opinnäytteen punaista lankaa – suomalaisen järjestäytymisen ja järjestöelämän historiaa osana modernin kansakunnan ja valtion muodostusta – vaan korosti tutkimuksen moniulotteisuutta. Samoihin aikoihin ilmestyi *Kansa liikkeessä* (toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds ja Henrik Stenius, Kirjayhtymä 1987), joka avasi uuden näkökulman suomalaisen yhteiskunnan kehitykseen ja jonka luin ahnaasti ja sana sanalta.

Vuodet kuluivat. Steniuksen väitöskirja kasvoi korkoa. Moderni klassikko, perustelivat professorit Risto Alapuro, Pertti Haapala, Marja Jalava, Pauli Kettunen ja Ilkka Liikanen ehdottaessaan teoksen suomentamista ja

sisällyttämistä Vastapainon kustannusohjelmaan. He korostivat Steniuksen vertailevaa näkökulmaa ja totesivat hänen luoneen perustavan tulkinnan modernin Suomen synnyn erikoispiirteistä. Kiitos heille aloitteesta, kiitos Vastapainolle, joka on tehnyt kirjasta sekä painetun että sähköisen version.

Koneen Säätiön apuraha on taannut teoksen suomentamisen. Säätiö sanoo kotisivullaan, että sen rahoitusmyöntöjen tavoitteena on luoda edellytyksiä vapaalle ja moniääniselle tieteelle ja taiteelle. Se on niin mykistävää, että apurahasta voi olla vain kiitollinen.

Mainiota apua tarjonneiden arkistojen ja kirjastojen lisäksi kääntämisen epämuodollinen kollektiivi ulottuu myös ystäviin. Kolme haluan mainita erityisesti, sillä heidän kielikorvansa toimii sekä suomeksi että ruotsiksi. Anneli Carlson-Suojoki ja Maija Grönberg ovat aukaisseet kielellisiä solmuja ja Anna Kirveennummi on pohtinut kanssani koko käsikirjoituksen kieltä ja argumentaatiota. Kiitos!

Henrik Steniuksen väitöskirjan suomentaminen on ollut hidasta matkantekoa suomalaisessa ja eurooppalaisessa historiassa. Ihmiset rakensivat yhteistyötä ja yhteisöjä perustaessaan ammatti- ja oppilaskuntia, assosiaatioita, klubeja, liittoja, salaseuroja, seuroja ja yhdistyksiä. He tekivät sen omasta vapaasta tahdostaan, yhdenvertaisina ja yksissä tuumin (frivilligt, jämlikt, samfällt). Siksi minun on vielä palattava Henrik Steniukseen, joka on oman tutkimuksensa paras asiantuntija. Olen iloinen, että olen saanut tehdä hänen kanssaan yhteistyötä ja perata hänen näkemyksiään. Arvelen, että hänkin on ollut mielissään työnsä arvostamisesta ja voidessaan peilata väitöskirjansa väitteitä myöhempään tutkimukseensa.

Itselleni on ollut parasta Steniuksen avoimuus. Väitöskirja ei ole ollut Jumalan sanaa, johon kajoaminen olisi ollut kauhistus. Tutkielma on täynnä ovia, joiden takaa aukeaa eri vaihtoehtoja. Stenius näyttää myös mahdollisuuksien maailman eikä arkaile seistä valistuneiden päätelmien takana. Minun tehtäväni on ollut tehdä väitöskirja näkyväksi suomen kielellä ja miettiä, miten se parhaiten onnistuisi.

Henrik Steniuksen väitöskirjan pääosassa ovat suomalaisen yhteiskunnan ja politiikan katkokset ja murrokset, käyttääkseni edelleen viiden professorin perusteluita tutkielman suomentamisen puolesta. Koska katkokset ja murrokset tahtovat olla ihmisen työtä, vähintään yhtä suuressa osassa on

ihmisen kamppailu oman itsensä ja muiden kanssa. Tämä välittyy kirkkaana kirjan alkuperäiskielellä, toivon mukaan myös suomeksi. Sen päättää lukija.

Pietarsaaressa syyskuussa 2024
Pirkko Hautamäki

I.

KÄSITTEET JA KÄSITE-HISTORIALLINEN TAUSTA

Voiko joukkojärjestäytymisen käsitteen määritellä historiatieteessä täsmällisesti, yksiselitteisesti ja historiallisiin tosiasioihin viitaten? Niin että määrittely ei pohjaudu negaatioon, kuvaukseen käsitteen vastakäsitteistä vaan selviin konkreettisiin kriteereihin? Voiko miesten ja naisten, lasten ja aikuisten, tuottavien ja kuluttavien luokkien vapaita järjestäytymishankkeita pitää omana yksiselitteisenä kategoriana? Voiko erilaisiin joukkojärjestöihin soveltaa yhtä ja samaa määritelmää, vai päätyykö tunnustamaan tällaisen määritelmän hyödyttömyyden, jos voi ainoastaan todeta, että joukkojärjestöllä on oltava oma jäsenpohja, toimintaohjelma ja rakenne?

Eräät historiankirjoituksen huomiot ja käsitehistorialliset havainnot auttavat tässä johdannossa selvittämään, missä määrin *joukkojärjestäytymisperiaatteen* käsitteestä – varsinaisen joukkojärjestäytymisen sijaan – voi olla hyötyä analyyttisena työkaluna. Vaikka lopputuloksena ei olisikaan aikaa kestävä sosiologinen määritelmä, joukkojärjestäytymisen periaatteen voi silti kytkeä tiettyyn historialliseen taustaan varhaisempien yhteistyömuotojen ja hallintojärjestelmien vastakohtana.

Kansanliikkeiden ja järjestäytymisen tutkimus Suomessa

Kansanliikettä tarkoittava ruotsin kielen sana *folkrörelse*, etenkin monikon määräisessä muodossa, *folkrörelserna*, on Ruotsissa pyhä ja kanonisoitu käsite, jolle jokainen historiantutkijoiden sukupolvi löytää paikan demokratiakeskustelun ytimestä. Suuret joukkojärjestöt ovat näyttäytyneet Ruotsissa sen verran samanlaisina, että niitä on voitu pitää yhtenäisenä toimijana, demokraattisen järjestelmän veturina sekä tämän järjestelmän tärkeimpänä ilmenemismuotona. Sisällissodan repimässä Suomessa tällainen historian taju ei toiminut, mikä selittänee, miksi suomalaisen tutkijayhteisön käsitteistössä kansanliikkeet alkoivat saada jalansijaa vasta 1970-luvun lopussa. Väärinkäsityksiä sattui vielä 1970-luvun puolivälissä, sillä tutkijat saattoivat yhä yhdistää termin ensi sijassa maantieteelliseen muuttoliikkeeseen. Vasta 1980-luvulla kansanliikkeitä alettiin pitää kiinnostavina käsitteellisinä ja empiirisinä tutkimuskohteina myös suomalaisessa historiankirjoituksessa.

Tästä ei tietenkään voi päätellä, että suomalainen historiankirjoitus olisi kieltänyt järjestäytyneiltä kansanryhmiltä paikan kansakunnan historiassa. Kansan merkitys kansakunnan rakentamisessa on pikemminkin ollut itsestään selvä, ja nationalistisen historianäkemyksen mukaan juuri kansa on kansakunnan historian suvereeni määräävä tekijä. Itsestäänselvyydet eivät kuitenkaan vetoa tutkijoihin. Siksipä kansan järjestäytymishankkeet sekä poliittinen ja ylipäätään yhteiskunnallinen osallistuminen eivät ole juurikaan kiinnittäneet suomalaisten historiantutkijoiden huomiota. Tämän johtopäätöksen voi tehdä niin historian yleisteoksista, paikallishistorian tutkimuksista kuin yksittäisiin joukkojärjestöihin keskittyvistä monografioista.

Historian yleisteokset auttavat hahmottamaan historiakäsitysten pääpiirteitä, kuvaamaan sitä mitä historiantutkimuksessa pidetään tärkeänä ja mitä tutkimuksessa on syystä tai toisesta sivuutettu. Yhdistyslaitoksen synnystä Suomen historian yleisesitykset näyttävät olevan yksimielisiä: sitä ei ole mielletty erityiseksi pulmakysymykseksi, ja vain harvat tutkijat ovat käsitelleet aihepiiriä erikseen. *Erkki K. Osmonsalon* ja *Mikko Juvan* yleisesityksissä selvitetään kyllä yhdistyslaitoksen muodostumista, mutta kirjoittajat eivät pyri selittämään uusia järjestäytymisperiaatteita, vaan tyytyvät kertomaan lyhyesti, miten eri joukkojärjestöt ovat syntyneet. Sekä Osmonsalo että Juva käsittelevät raittiusliikettä, naisliikettä ja työväenliikettä, mutta

kummankaan tutkimuksessa niistä ei puhuta käsitteillä, jotka korostaisivat uudenlaisia järjestäytymisen periaatteita. Sen sijaan he puhuvat yleisin sanakääntein yhteiskunnallisista riennoista tai uusista aatteista, kuten Juva käsitellessään joukkojärjestöjä 1880-lukua koskevassa aatehistoriallisessa jaksossa. Hän toteaa joukkojärjestöjen syntyneen uusien ja vanhojen arvojen taitekohdassa. Siinä idealistinen konservatiivinen maailmankuva ja radikaali liberalismi kohtasivat naturalistisen maailmankatsomuksen, jossa luonto käsittää kaiken olevaisen ja jossa päämääränä on tieteellisesti tutkittavissa oleva maailmankuva. Juvan teoksen nimi, *Kansallinen herääminen*, osoittaa samalla, että mainitut liikkeet ovat olleet osa kansallista herätystä. Uskonnollista herätystä Osmonsalo ja Juva käsittelevät toisessa yhteydessä eivätkä miellä sitä yleisen järjestäytymismobilisaation osoitukseksi.[1]

Historian yleisteoksissa, joissa poliittinen kehitys on etupäässä otettu huomioon, tarkastellaan ainoastaan puolueiden syntyä ja kehitystä.[2] Yleisteoksissa pohditaan siten myös työväenliikkeen tilannetta, kun taas muita joukkojärjestöjä ei ole käsitelty poliittisen elämän valossa. Varhainen, liberaali työväenliike, saa näkyvän sijan etenkin vanhemmassa ruotsalais-liberaalissa historiankirjoituksessa.[3] Tämän perinteen vastakohtana voi pitää suomenkielisiä historian yleisteoksia, joissa on annettu enemmän tilaa maaseudun kysymyksille ja joissa muun muassa uskonnollista herätystä käsitellään omana kysymyksenään.[4]

Suuri osa suomalaisesta yhteiskuntahistoriallisesta tutkimuksesta on paikallishistoriaa, johon vapaa ja monitahoinen yhdistyselämä kuuluu itseoikeutettuna osana. Paikallishistorioiden lähestymistavassa on kuitenkin puutteensa, sillä yhdistyselämä on alisteinen muille kuin siitä itsestään nouseville kysymyksenasetteluille ja sen käsittely on siroteltu eri lukuihin. Paikallishistorian monografioiden lopussa on yleensä luku, jonka otsikkona on esimerkiksi yhdistyselämä, kulttuurielämä, vapaa kansalaistoiminta tai

1 Osmonsalo 1949, 164–288, erityisesti 259; Juva 1966, erityisesti 489.
2 Jutikkala & Pirinen 1966; Puntila 1974; Rommi 1974; 1964; Rasila ym. 1976; Mylly 1980. – Verrattain tuoreessa suomalaisessa poliittisen historian käsikirjassa todetaan, että yksi suurista aukoista poliittisen historian tutkimuksessa on organisaatioiden ja kansanliikkeiden tutkimus. Nevakivi ym. 1983, 124.
3 Schybergson 1903; 1923, 257–258; Estlander 1921, 244–271; Hornborg 1933, 175–176.
4 Juva, E. 1934, 537–596; Juva, M. 1966, 229–261.

aatevirtauksia. Tämä on kaatoluokka sellaisille järjestäytymishankkeille, jotka eivät ole saaneet tilaa muissa luvuissa. Ratkaisu liittyy paikallishistorian tutkimusta ohjanneeseen lähdeaineistoon, paikallisten viranomaisten jälkeensä jättämiin asiapapereihin.

***

Jo nämä lyhyet historiankirjoitusta koskevat huomautukset osoittavat, että yhdistyslaitoksen syntyä ja kasvua ei ole mielletty kovinkaan merkittäväksi tutkimuskysymykseksi. Selitystä voi osin hakea tieteen itsensä piiristä: yhdistyselämän kasvua 1800-luvulla ei ole pidetty pitkän jatkumon radikaalina poikkeamana. Lainoppiin vedoten[5] on väitetty, että yhdistyksiä on aina ollut ja että yhdistymisvapaus on itsestään selvä osa oikeusperinnettämme. Tämänkaltaisten yleistysten on katsottu todistavan, että vapaa pohjoismainen talonpoikaisyhteiskunta ei ole vain myytti. Se joka haluaa tutkia yhdistyslaitoksen juuria, ei tämän näkemyksen mukaan voi tyytyä yksinomaan 1800-luvun yhteiskunnan tarkastelemiseen. Ihmiset ovat aina kuuluneet erilaisiin yhdistyksiin, ja yhdistykset ovat kehittyneet edelleen erikoistumalla ja hioutumalla. Kansatieteilijä *Kustaa Vilkuna* toteaa, että vanhan seurasanan historia kuvaa samanlaista prosessia. Sanasta, joka alun perin tarkoitti vain tiettyä ihmisjoukkoa, on vähitellen päädytty muodollisiin järjestöihin viittaavaan merkitykseen. Vapaamuotoisia ryhmiä ja jengejä on sen sijaan alettu kutsua sakeiksi, joukkueiksi ja porukoiksi.[6]

Väinö Voionmaa ja *Jaakko Numminen* ovat niitä harvoja historioitsijoita, jotka ovat käsitelleet yhdistyslaitosta kokonaisvaltaisesti. Molempien lähtökohtana on kysymys siitä, onko yhdistymisvapaus kuulunut oikeusperinteeseen vaiko ei, ja molempien vastaus on voittopuolisesti myöntävä. Molemmat myös toteavat venäläishallinnon ajoittain rajoittaneen yhdistymisvapautta.

Ensimmäinen yleiskatsaus ja lyhyt kuvaus Suomen yhdistyslaitoksesta on Voionmaan artikkeli Kansanvalistusseuran *Yhteiskunnallisessa*

5 Katso s. 25–26 tässä teoksessa.
6 Vilkuna 1939, 51–59.

käsikirjassa vuonna 1910.[7] Historiallinen ote jää artikkelissa oikeusopillisen lähestymistavan varjoon, eikä Voionmaa pyrikään selittämään yhdistyslaitoksen syntyä ja kasvua. Hän vain asettaa vastakkain yksinvaltaisen valtion – jossa yhdistysten perustaminen oli yleensä varsin vaikeaa – ja perustuslaillisen ja parlamentaarisen valtion, jossa yhdistymisvapaus oli tavallisesti lainsäädännön turvaama. Voionmaa korostaa osuuskuntien ja käsityöläisten ammattikuntalaitoksen yhtäläisyyksiä ja toteaa näiden kahden järjestäytymistyypin muodostavan oman kategorian yhtiöiden ja vapaiden yhdistysten välimaastossa.

Voionmaan näkemys yhdistyslaitoksen kehityksestä on kiinnostava: toisaalta hän painottaa sen jatkuvuutta ja toisaalta korostaa sen muuttumista ja uudistumista. *Suomen kulttuurihistoria* -teossarjassa julkaistiin vuonna 1936 Voionmaan seikkaperäinen artikkeli yhdistyslaitoksen historiasta.[8] Suomessa on ollut suuri henkilökohtainen vapaus keskiajalta lähtien, mikä on mahdollistanut monenlaisen vapaaehtoisen yhteistyön. Maaseudun yhteisillä talkootöillä onkin ollut paikalliselle väestölle suuri merkitys.[9]

Keskiaikaista yhteiskuntaa leimasi Voionmaan mukaan erilaisten yhdistysten ja ammattikuntien synty ja kasvu. Sen takia ei ollut tarpeen laatia lakeja, joilla olisi säädelty ammattikiltalaitosta yleisellä tasolla. Voionmaalla on myönteinen kuva vanhoista killoista. Niissä vallitsi tasavertaisuus ja niiden päämääränä oli vastavuoroinen, veljellinen apu ja vastuunkanto, jotka pitivät ne koossa. Voionmaan mukaan näitä piirteitä on uudemmissakin yhdistyksissä, vaikka muusta yhteiskunnasta ne ovat jo enimmäkseen hävinneet.

7 Voionmaa 1910, 420–424.

8 Voionmaa 1936.

9 Voionmaa kiinnittää huomiota talkooperinteeseen myös tutkimuksessaan Suomen karjalaisen heimon historiasta. Vilkuna 1939, 51. Riikinruotsissa ei ole suoraa vastinetta suomen kielen talkoot-sanalle ja suomenruotsin sanalle *talko*. Ruotsin vanhassa maatalousyhteiskunnassa eri maantieteellisillä alueilla oli omia ilmauksia työjoukoille, jotka oli koottu tietyn työn ympärille. Niinpä Itä-Götanmaalla eteläisessä Ruotsissa puhuttiin heinäntekoporukasta (*slottergänge*), kylvöporukasta (*såningsgänge*), kehruuporukasta (*spinnegänge*) ja juustoporukasta (*ostgänge*); *Språkvård* 1987, 27. Norjan kielessä puolestaan on sana *dugna*, joka vastaa suomenruotsin *talko*-sanaa. Tämän teoksen sivuilla 343–344 ja 390–391 on käsitelty tarkemmin maanviljelyskulttuurin perinteisiä yhteistyöhankkeita.

Voionmaa katsoo, että 1700-luvun jälkipuoliskolla yhdistyselämässä oli selvä käännekohta. Laajentunutta uskonnon- ja yhdistymisvapautta seurasi uusi tilanne uudenlaisine yhdistyksineen. Tällöin perustettiin muun muassa talousseuroja, kirkon sisäisiä organisaatioita ja seuraelämän yhdistyksiä. Ne olivat kuitenkin edelleen sidottuja valtioon, Ruotsin tai Venäjän. Vuonna 1831 perustettu Suomalaisen kirjallisuuden seura[10] (Finska litteratursällskapet) edusti Voionmaan mukaan ensimmäisenä suomalaisena järjestönä sellaista pyrkimystä, jolla oli muita kuin valtiovallan asettamia tarkoitusperiä.

Voionmaa tähdentää, että yhdistymisvapaus ja työväenliike kuuluvat erottamattomasti yhteen. Niin kauan kuin työvoima oli isäntävallan alla, vapaus osallistua yhdistyselämään oli rajattu. Mikäli isäntävallan alaiset henkilöt ylipäätään olivat mukana yhdistyselämässä, se tapahtui isännän ehdoilla. Voionmaa muistuttaa, että palveluspakko päättyi lopullisesti vasta 1922. Hän huomauttaa myös, että työnantajien oli mahdollista rajoittaa yhdistymisvapautta ilman palkollislakejakin, muun muassa lisäämällä työsopimuksiin erityismääräyksiä. Yhdistymisvapautta rajoitettiin tällä tavalla etenkin teollistumisen alkuvaiheissa.[11]

Voionmaa korostaa siis jatkuvuutta yhdistyslaitoksen historiassa, mutta kiinnittää samalla huomiota rajoituksiin, joita yhdistyslaitokselle on eri ai-

10 Yhdistysten nimien kirjoitusasu on tässä väitöskirjassa yhtenäistetty niin, että nimen ensimmäinen sana kirjoitetaan isolla alkukirjaimella. Yhdistysten oma käytäntö vaihteli tässä suhteessa melkoisesti, ja jotkut yhdistykset toimivat itse asiassa vailla vakiintunutta nimeä. Helsingissä oli 1800-luvun alussa yhdistys, jota kutsuttiin milloin Tanssi- ja Klubilaitokseksi, milloin Tanssiseuraksi ja Klubiseuraksi (s. 225–226 tässä teoksessa). Kun Suomen taideteollisuusyhdistys lähetti sääntönsä vahvistettavaksi vuonna 1875, se viittasi itseensä seurana, joka ajoi suomalaisen taideteollisuuden asiaa (Föreningen för konstfliten i Finland). Sitä voi siten pitää yhdistyksen eräänlaisena virallisena nimenä (AD 46/239 1875). Yleisesti nimi oli muodossa Konstflitsföreningen, joka myös merkittiin yhdistyksen nimeksi uusiin sääntöihin vuonna 1893. – Kun seura tai yhdistys esiintyy tekstissä ensimmäisen kerran, mainitaan myös sen ruotsinkielinen nimi, jos sellainen on.

11 Voionmaa viittaa Leo Ehrnroothin oikeustieteelliseen väitöskirjaan *Arbetsreglementena och deras rättsliga reglering* (1906), jonka laajalla historiallisella otteella on merkitystä myös omalle työlleni. – Voionmaa totesi radioesitelmässä 1931, että uuden työväenluokan ja uusien kansainvälisten aatevirtausten ansiosta Suomeen kehittyi kolme varsin vahvaa liikettä: sosiaalisten epäkohtien synnyttämä työväenliike, taloudellinen osuustoimintaliike sekä poliittinen demokratisoitumisliike; Voionmaa 1931.

koina asetettu. Voionmaan vanavedessä tutkijat ovat toistaneet järjestölaitoksen jatkuvuusteesiä kiinnittämättä erityistä huomiota sen historian taitteisiin.

Jaakko Numminen tiivistää yhdistyslaitoksen historian kahteen lyhyeen artikkeliin.[12] Hänen mukaansa yhdistymisvapautta on pidetty niin itsestään selvänä, että sen erityiseen säätelemiseen ei ole koskaan ollut tarvetta. Yhdistymisvapautta koskevat määräykset, tai pikemminkin rajoitukset, otettiin käyttöön vasta 1800-luvulla, kun vallankumoukselliset virtaukset uhkasivat levitä myös Suomeen. Jatkumo ei kuitenkaan katkennut, vaan 1800-luvun yhdistyslaitos laajeni ja kasvoi. Tämän Numminen yhdistää kansan isänmaalliseen heräämiseen. Hengellisellä herätyksellä, raittiusliikkeellä, naisjärjestöillä ja työväenliikkeellä on kaikilla oma taustahistoria, mutta jokainen niistä oli osa samaa kansallista heräämistä, jonka kulku eri pitäjissä oli Nummisen mukaan kutakuinkin sama. Ensin perustettiin kirjasto. Noin kymmenen vuoden kuluttua pantiin pystyyn kansakoulu. Ja kun toiset kymmenen vuotta oli kulunut, oli vapaan yhdistyselämän vuoro kasvaa ja kehittyä yhteiskunnan eri aloilla.

Aimo Halilan yleisteoksissa yhdistyslaitoksen jatkumoteesi on näkyvästi esillä, vaikka hän erottaakin toisistaan modernit yhdistykset ja säätyyhteiskunnan yhdistykset.[13] Toisaalta hän kiinnittää Voionmaata vähemmän huomiota taitekohtiin järjestäytymismuotojen historiassa. Halilan näkemyksen mukaan yhdistyksiä on ollut aina, mutta 1700-luvun kuluessa yhteiskuntaan ilmaantui uusia tekijöitä, joista moderni yhdistyslaitos vähitellen syntyi. Sivistyksen levittäminen ja kansanvalistuksen palo ovat Halilalle 1800-luvun yhdistyslaitoksen kasvun liikkeelle paneva voima. Luonnonoikeuden ajatukset ihmisten yhdenvertaisuudesta vaikuttivat vahvasti kansalaiskasvatukseen, mikä puolestaan johti vapaan kansansivistystyön ja hajautetun hallintomallin nousuun. Lisäksi Halila toteaa, että sääty-yhteiskunnan hajottua ja yhteiskunnan demokratisoituessa kansalaisilla oli uudenlaisen kokoontumisen tarve. Tähän tarpeeseen kehittyi laajentunut ja moderni yhdistyslaitos.

12 Numminen 1956; 1958.
13 Halila 1958a; 1980.

Halilan näkemyksessä yhdistyselämän historiassa on kaksi selvää juonnetta. Hän painottaa omintakeisesti alueellisten järjestöjen merkitystä verraten harvaan asutussa ja maatalousvaltaisessa maassa, jossa näiden järjestöjen avulla voitiin vastustaa yhteiskunnan keskittymistä ja Helsinki-keskeisyyttä. Halila tulkitsee alueellisten järjestöjen synnyn demokratian laajentumiseksi.[14] Pidemmässä artikkelissaan hän analysoi tarkemmin ja uraauurtavasti alueellisten järjestöjen verkostoa hallintorajojen historian valossa ja paneutuu erityisesti kansakouluntarkastajien piirijaon muotoutumiseen.[15]

Toinen silmiinpistävä piirre Halilan työssä on Venäjä-suhteen merkityksen tähdentäminen yhdistyselämässä. Uudessa tilanteessa, Venäjän valtakunnan osana, Suomen oli tärkeää kansallistua ja vahvistaa suomalaista kansakuntaa vapaiden kansalaishankkeiden avulla myös julkisen sektorin ulkopuolella. Halila korostaa, että niin sanotut sortovuodet paljastivat kansallisen vakauttamisen puutteet ja viat. Kansallinen valmiustila oli hänen mukaansa huono, koska pääkaupungin ja muiden kaupunkikeskusten yhdensuuntaiseen ohjaukseen oli luotettu liian paljon ja liian kauan.[16] Tässä tilanteessa Venäjä-suhteen uhkakuvat pitivät järjestäytymisprosessin käynnissä. Yhdistyslaitoksen vahva isänmaallinen leima näkyi selvästi mm. urheiluliikkeessä.

Halila ja Numminen antavat ymmärtää rivien välistä, että modernia yhdistyslaitosta, joka oli syntynyt kansan kypsymisprosessin tuloksena, leimasivat uudenlaiset yhdistykset. Niissä jäsenyys oli mahdollista kaikille yhteiskunnalliseen asemaan katsomatta. Käyttääkseni sanastoa, johon palaan tuonnempana, uudet seurat ja yhdistykset olivat joukkojärjestöjä. Halila ja Numminen eivät – toisin kuin Voionmaa – yritä tehdä yhteenvetoa

14 Halila 1958a, 59. Henrik Steniuksella (1983) on päinvastainen tulkinta.

15 Halila 1958b.

16 Halila emt. 43. – Myöhemmässä katsauksessaan Halila toistaa väitteen, että lukuun ottamatta Venäjän vallan yrityksiä rajoittaa yhdistystoimintaa, Suomessa oli aina ollut laaja yhdistymisvapaus. Halila korostaa kuitenkin aiempia artikkeleitaan painokkaammin yhtenäiskulttuurin hallitseman yhteiskunnan murtumista ja uusien organisaatioiden syntymistä. Niitä kannatteli uusi käsitys siitä, että ruohonjuuritason yksilö pystyi vaikuttamaan yhteiskunnalliseen kehitykseen. Halilan mukaan tämä käsitys oli osa fennomaanien suomalaismielistä aatetta. Halila 1986, 275–286.

yhdistyslaitoksen laajentumisesta ja luonteesta ennen modernin yhdistyslaitoksen aikakautta. Tutkimuksen suurin aukko on juuri varhaisemmassa ajassa.

Vihtori Karpio on poikkeus vanhempien historioitsijoiden joukossa, sillä hän on käsitellyt kansanliikkeitä kokonaisuutena. Tiiviissä selvityksessään Karpio toteaa, että kansanliikkeiden kolme suurta olivat raittiusliike, naisliike ja työväenliike, että ne olivat samanaikaisia ja että niiden asemaan kansan sivistämisprosessissa liittyi tiettyjä yhteisiä piirteitä.[17]

Yhdistyselämän jatkuvuusajattelun valta-asema näkyy kokoelmateoksessa, jonka Historian ystäväin liitto omisti Väinö Voionmaalle 1939 ja joka nimensä mukaisesti käsitteli vapaan yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa Suomessa.[18] Jatkumoperspektiivi on johdonmukaisesti esillä kautta linjan, eikä yksikään kirjoittaja viittaa Voionmaan osoittamiin yhdistyslaitoksen historian käännekohtiin. Teoksen johtoajatuksena on kysymys modernien yhteistyömuotojen juurista, jotka kirjoittajien mukaan ovat ikivanhassa suomalaisessa yhteisöllisyydessä ja vapauden hengessä. Monet antologian tutkimuksista käsittelevät esikapitalistisia yhteenliittymiä, työporukoita, talonpoikien taloudellisen yhteistyön muotoja ja paikallisen itsehallinnon kehitystä. Tämän osuuden lopussa tarkastellaan osuuskuntia ja työväen apukassoja vanhempien organisatoristen perinteiden jatkona. Artikkeli työväen apukassoista saa siten edustaa työntekijöiden järjestäytymisperinteitä. Antologian voi nähdä ilmentävän orgaanista nationalistista historiankirjoitusta ensimmäisen tasavallan Suomessa. Tässä historiankirjoitusperinteessä oli sopimatonta nostaa esille Voionmaan perspektiiviä, jossa yhdistyslaitoksen historiaan mahtui myös vastakohtaisuuksia tuottavia murroksia.

***

Suomalaiset oikeusoppineet ovat tukeneet yhdistyslaitoksen jatkumokäsitystä vahvasti. *Kaarlo Juho Ståhlberg* kirjoitti vuonna 1912, että yhdistymis-

17 Karpio 1931.
18 *Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa* (1939).

vapaus oli ollut Pohjoismaissa aina.[19] Muutamaa vuotta myöhemmin, 1915 ja 1931, hän lievensi väittämäänsä vähäsen: Pohjoismaissa oli ”yleisesti ottaen” vallinnut yhdistymisvapaus.[20] Oikeustieteilijät (kuten *Karl Willgren*, *Veli Merikoski* ja *Reino Kuuskoski*) ovat olleet taipuvaisia pitämään yhdistyksiä samanlaisena pysyvänä kategoriana kuin valtiota ja yksilöä. Yhteiskunta on nähty yksilöistä, yhdistyksistä ja valtiosta koostuvana kokonaisuutena. Nämä kolme suurta käyvät jatkuvaa keskinäistä valtakamppailua, jossa voimasuhteet ovat eri aikoina vaihdelleet.[21]

Suomen oikeustieteilijöiden joukossa on luonnollisesti myös niitä, jotka näkevät asian toisin. *Niklas Bruunin* tutkimus kollektiivisen työehtosopimuksen juridiikasta pohjautuu historiankäsitykseen, jossa järjestäytymisoikeus toteutuu tietyssä historian vaiheessa.[22]

Jos yhdistyslaitosta haluaa tarkastella historiallisesta näkökulmasta, ei ole järkevää käyttää niin kattavaa yhdistyksen käsitettä, että kaikkia yhteenliittymiä, jotka eivät ole valtioita tai perheitä, pidetään loppujen lopuksi yhdistyksinä. Koska historiantutkimuksen tehtävä on luoda tutkimaansa yhteiskuntaan ajallinen ulottuvuus, on päinvastoin välttämätöntä kysyä, missä määrin jokin yhdistys, seura tai joukkojärjestö on historiallisesti sidottu omaan aikakauteensa ja järjestelmäänsä. Oikeustieteellinen kehitys – juri-

19 Ståhlberg 1912, 367. Artikkeli ilmestyi myös sarjassa *Ylioppilaiden keskusteluseuran julkaisuja* 15 (1912).

20 Ståhlberg 1915, 159; 1931, 158.

21 Willgren 1925, 33; Merikoski 1935, 1; Kuuskoski 1956, 316, 318–319. Ks. myös Hermansson 1924, 185. – F. O. L(ilius) toteaa kirjoituksessaan ”Nykyinen kokoontumis- ja yhtymisoikeutemme” (1905, 203), että kokoontumis- ja yhdistymisvapaus ovat olleet osa germaanista oikeusperinnettä. Hän lisäsi kuitenkin, että jos yhdistys oli perustettu poliittisin tarkoitusperin ikään kuin kilpailemaan valtiollisten viranomaisten kanssa, valtiolla oli luonnollisesti oikeus valvoa sen toimintaa. – Ståhlbergin ja Merikosken kantaa selittää oikeuspositivistinen oikeuskäsitys, jolle molemmat varmistivat paikan suomalaisessa oikeusperinteessä. Tämän Saksassa syntyneen koulukunnan mukaan oli vain yksi oikeus: kaikki yhteiskunnallisen toiminnan muodot, joita ei ollut nimenomaan kielletty, olivat sallittuja. Se että yleistä järjestäytymiskieltoa ei ollut, kertoi yhdistymisvapauden ikiaikaisesta historiasta. Joitakin suppeita kieltoja tosin oli (ks. seuraava luku!), mutta niitä pidettiin vain pääsäännön poikkeuksina.

22 Bruun 1979.

diikan teoria ja käytäntö laajassa mielessä – on tästä näkökulmasta keskeinen, sillä siinä kehityksen murrokset näkyvät selvästi.[23]

***

Kansakunta on uinuva olento. Kansanvalistustyön, järjestäytymishankkeiden ja erilaisten pohjustavien rientojen tuloksena se herää tietoisuuteen ja tarttuu itse toimeen. Historiankäsitys, joka näkee historian kansallisena kypsymisprosessina, on vaikutusvaltaisen historiankirjoituksen koulukunnan ytimessä. Eräät tutkijat, muun muassa *Matti Klinge* ja *Risto Alapuro*, ovat pitäneet välttämättömänä sanoutua irti tällaisesta koulukunnan muodostuksesta. Järjestäytynyt kansalaistoiminta oli uusi tekijä ja toisin sanoen aikaisempien yhteiskuntasuhteiden negaatio. Kansallisella projektilla on siksi oma merkitys kansakunnan synnyssä ja lujittamisessa, ja se ymmärretään tutkimuksessa omaksi ongelmakokonaisuudeksi, ei itsestään selväksi tosiasiaksi. Vapaan kansalaistoiminnan ja autonomisen valtiokoneiston kehityksen välinen vuorovaikutus onkin syytä suhteuttaa Suomen asemaan suuriruhtinaskuntana Euroopan reunalla, sillä tämä asema oli sidottu yleiseurooppalaisiin suhdanteisiin.

Matti Klinge on todennut, että suomalaisen hallintoyksikön itsenäistyminen edellytti poliittisesti toimintakykyistä yleisöä ja että tämä yleisö sai kriittisen äänensä kuuluville uudenlaisissa elimissä, assosiaatioissa. Viittaan termillä erilaisiin vapaisiin yhteenliittymiin, jotka eivät seuranneet korporatiivisia periaatteita. Poliittisesti kouliintunut yleisö, jolla oli resursseja toimia itsenäisesti suhteessa byrokraattiseen keskushallintoon, Klinge sanoo, saattoi Suomen olosuhteissa – ja Ranskan vallankumouksen jälkeisessä padotussa ilmapiirissä – syntyä vain yliopiston piirissä. Muut tahot, jotka olisivat

23 Yhdistymisvapaus ankkuroitiin Suomessa vanhaan pohjoismaiseen perinteeseen, mikä on Suomen historian ja oikeushistorian tutkimuksen erikoispiirre – tai siltä se näytti, jos vertailukohtana on Ruotsi. Ruotsin juridisessa ja oikeushistoriallisessa perinteessä on 1800-luvun alusta lähtien painotettu eri tavalla vapaiden järjestäytymisperiaatteiden uudenlaista luonnetta. Jansson 1985, 103, viite 58. – Jansson on pyrkinyt nimenomaan selvittämään (s. 13–19, 238, 248), millainen organisaatiotyyppi oli vallalla missäkin yhteiskuntamuodossa.

voineet ottaa tehtävän hoitaakseen (virkamiehet, papit, porvaristo), olivat liian heikkoja ja maantieteellisesti hajallaan. Vain yliopistoympäristö mahdollisti nopean tiedonkulun, jota tarvittiin kipeästi etenkin painovapauden rajoitusten aikana. Klingen analyysissä ylioppilaiden oman järjestäytymisen voi tulkita assosiaatiohengen (*associationsanda*) juurtumisen merkiksi. Vapaa mielipiteenmuodostus tarvitsi tilan ja paikan, ja ylioppilasjärjestöt vastasivat haasteeseen. Ylioppilaiden järjestäytymishankkeita leimasi 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla pyrkimys kokoontua yhteisen toiminnan, juhlien ja mielenosoitusten merkeissä ja järjestöjen ympärille. Tavoitteena oli luoda ylioppilaskunta, joka voisi ilmaista kaikkien osakuntien (osastojen) yhteisen mielipiteen. Ylioppilaiden järjestäytyminen oli, mielenkiintoista kyllä, monessa mielessä samanlaista kuin erioikeuksiin perustuvassa yhteiskunnassa, jossa järjestäytymistä hallitsi korporaation, esimerkiksi ammattikunnan, jäsenyys ja paternalismin holhoava henki. Mutta mitä enemmän ylioppilaiden toimintaa määräsi assosiaatiohenki ja mitä enemmän he mielsivät omat järjestönsä mielipiteenmuodostuksen kanaviksi, sitä enemmän he omaksuivat radikaaleja järjestäytymisen muotoja. Niissä eritaustaiset henkilöt liittyivät yhteen säätyrajojen yli ja muodostivat yleisön ilmaistakseen mielipiteensä kriittisen ajattelun nimissä.[24]

Ylioppilasmaailmassa käynnistettiin koko autonomiakauden jälkipuoliskolla järjestäytymishankkeita, joissa pyrittiin tavalla tai toisella edistämään kansalaistoimintaa kansallisessa hengessä. Klinge toteaa, että ylioppilaat olivat sekä mielipidevaikuttajia että järjestäytymisen keskeinen joukko kansakunnan ytimessä. Sen lisäksi he vastasivat tiedonvälityksestä eri puolilla suuriruhtinaskuntaa kansanvalistajina ja yhdistysaktiiveina.[25]

Risto Alapuro on tutkinut laajan kansainvälisen vertailun valossa suomalaisen kansakunnan synnyn edellytyksiä ja niiden muovaamia aatteellis-poliittisen mobilisaation erityispiirteitä. Alapuro pohtii muun muassa sitä, miten suuriruhtinaskunnan eri maantieteelliset alueet vedettiin mukaan uuteen kapitalistiseen maailmanjärjestykseen. Hänen keskeinen lähtökohtansa on Suomen synty Itä- ja Länsi-Euroopan välisellä alueella kahden

24 Klinge 1967a, IX–XXIV; 1967b; 1969–1978; 1974, myös teoksessa 1983.
25 Klingen organisaatiohistoriallisista tutkimuksista voi lisäksi mainita seuraavat: Klinge 1969; 1977, myös teoksessa 1983.

vanhan valtion välissä. Niistä toinen edusti itäeurooppalaista yhteiskuntaa ja valtionmuodostusta, toinen länsieurooppalaisia perinteitä. Suomella on skandinaavinen sosioekonominen rakenne ja vapaa talonpoikaisluokka, mutta Suomen valtionmuodostus tapahtui itäeurooppalaisen kansallisvaltiojärjestelmän sisällä. Tähän vertailevaan perspektiiviin kansallisen kypsymisen vertauskuva sopii huonosti. Kansallisen mobilisaation onnistuminen 1800-luvun kuluessa oli paljolti ulkoisten tekijöiden ansiota, itä- ja länsieurooppalaisten keskusten suurpoliittisten tapahtumien tulos. Oma hallintolaitos ja joukko muita kansallisia oikeuksia saavutettiin ilman edeltävää kansallisuustaistelua. Kansallisuusliikkeet Itä-Euroopan muissa imperiumeissa vaativat sitä vastoin kovan ja aggressiivisen mobilisaation. Taistelu demokraattisista oikeuksista huipentui Suomessa vuoden 1906 radikaaliin eduskuntauudistukseen, mikä oli sekin ulkopuolisten tekijöiden ansiota. Kuten Alapuro muistuttaa, tämä ei kumoa sitä, että vuoden 1905 suurlakko joukkokokoontumisineen oli samalla ensimmäinen suurempi mobilisaatio Suomen historiassa. Toinen suurmobilisaatio osui kriisi- ja sotavuosiin 1917–1918. Alapuro paikantaa myös tämän mobilisaation syyt ja seuraukset ulkoisiin tekijöihin. Kolmannella mobilisaatioaallolla, 1930-luvun oikeistoradikalismilla, oli Alapuron mukaan selvempi sisäinen kehityskulku.[26]

***

Oman tutkimukseni lähtökohta on Klingen ja Alapuron esittämissä näkemyksissä, joiden voi sanoa täydentävän toistaan. Pyrin analysoimaan vapaiden järjestäytymisperiaatteiden muodostumista ja niiden suomalaisia sovelluksia.[27] Vertaan erilaisia järjestäytymishankkeita ja pohdin, mikä niissä on samanlaista ja mikä niitä erottaa. Tämän lähestymistavan voi sanoa vastaavan organisaatiotutkimuksen uusiin vaatimuksiin. Karkeasti tiivistettynä voidaan erottaa kaksi tutkimussuuntausta: toisessa asetetaan vastakkain erityyppisiä järjestömobilisaation muotoja yleisestä järjestöhistoriallisesta näkökulmasta, toisessa tutkimusperinteessä kiinnitetään huomio vain tietyn

26 Alapuro 1977; 1978; 1988.

27 Seuraavia artikkeleita voi pitää väitöskirjani esitutkimuksina: Stenius 1977; 1978; 1980; 1981a; 1981b; 1983b; 1983a.

tyyppisiin järjestöihin. Ensin mainittu tutkimussuunta oli suomalaisessa historiankirjoituksessa vielä uusi ja kokeilematon, kun se 1970-luvulla nousi tutkijapiirien tietoisuuteen.[28] Ruotsalainen kansanliiketutkimus auttoi monia suomalaisia historioitsijoita tunnistamaan tämänkaltaisen tutkimuksen mahdollisuudet. Seuraavissa kappaleissa sivuutan sellaisen monografisen tutkimuksen, jossa käsitellään vain yhtä järjestöä tai liikettä, ja mainitsen sen sijaan ne tutkimukset, joissa viivytään yleisten järjestöhistoriallisten kysymyksenasettelujen äärellä.

Osmo Virrantola kartoitti varhaista yhdistyselämää opinnäytetyössään uraauurtavasti jo vuonna 1965. Hän luokitteli erityyppiset yhdistykset, mutta ei pyrkinyt käsitteellisesti selvittämään yhdistyslaitoksen historiallisia edellytyksiä. Hän toteaa vain, että Ruotsin ensimmäiset yhdistykset 1700-luvulla olivat tieteellisiä seuroja.[29]

Uskonnollisia liikkeitä on etupäässä tutkittu yksittäisiin liikkeisiin ja yhdistyksiin paneutuvissa monografioissa. Viime vuosikymmeninä on kuitenkin ilmestynyt useampia tutkimuksia, joissa uskonnollisia ja kirkollisia yhteisöjä tarkastellaan järjestöhistorian näkökulmasta. *Markku Heikkilän* ja *Juha Sepon* väitöskirjoja voi pitää rinnakkaishankkeina: Heikkilä on tutkinut evankelis-luterilaisen valtiokirkon sisällä toimivia yhdistyksiä, Seppo puolestaan uskonnollisten liikkeiden muodostusta evankelis-luterilaisen valtiokirkon ulkopuolella.[30] Yhteisessä analyysissaan uskonnollisten liikkeiden asemasta kansallisessa kokonaiskuvassa he korostavat uskonnollisen

28 Kansanliikkeitä tarkastelevat teemat ovat olleet 1980-luvulla verraten suosittuja akateemisessa tutkimuksessa. Helsingissä on saatettu päätökseen kaksi kansanliikkeitä käsittelevää projektia, toinen suomenruotsalaisista kansanliikkeistä (Stenius 1981a) ja toinen kansanliikkeistä Etelä-Pohjanmaalla (Ilmanen 1981). Lisäksi Yleisradiossa tuotettiin sekä radioon että televisiolle oma opintopaketti *Suomalaiset kansanliikkeet* (Yleisradion opetusohjelmat 1981). Tätä vihkosta voi pitää ensimmäisenä esityksenä modernien suomalaisten joukkojärjestöjen historiasta.

29 Virrantola (1965) jaottelee seurat ja yhdistykset seuraavan typologian mukaan: salaseurat, musiikkiseurat ja -yhdistykset, taideyhdistykset, lukuseurat, vapaat kirjalliset yhteenliittymät, tieteelliset seurat, talousseurat, uskonnolliset yhdistykset, raittiusyhdistykset, rouvasväenyhdistykset ja seuraelämän yhdistykset. Virrantola 1965.

30 Heikkilä 1979; Seppo 1983. John Strömberg (1983a) on myös kartoittanut uskonnollisia liikkeitä käsittelevää kirjallisuutta.

protestin konservatiivisia piirteitä.[31] *Paavo Kortekankaan* ja *Pentti Laasosen* väitöstutkimukset 1960-luvulta ovat nekin rinnakkaisia, mutta eri tavalla. Ne eivät suoranaisesti edusta kansanliikkeiden tutkimuksen uutta aaltoa, mutta valaisevat merkittävästi vapaan kansalaisyhteiskunnan synnyn keskeisiä piirteitä. Kortekangas tarkastelee uskonnollisuuden kehitystä 1800-luvun Tampereella, nopeasti kasvavassa teollisuuskaupungissa, jossa teollisuustyöläiset olivat alkuun sekä säätyläisiä että käsityöläisiä uskonnollisempia. Maallistumista edisti esimerkiksi säätyläisten uhmakas yhdistystoiminta, josta teollisuuden työntekijät ottivat oppia. Kortekangas analysoi uskonnollisuuden kehitystä prosessina vanhaluterilaisesta yhtenäiskulttuurista moderniin liberaaliin kansankirkkoon, jossa oli tilaa yksilölliselle uskonnonharjoitukselle ja henkilökohtaiselle jumalakäsitykselle.[32] Laasonen taas pohtii maallistumiskehitystä maaseudulla, jossa yhdistysmobilisaation rooli ei ollut keskeinen.[33]

Työväenluokan järjestäytymisen tutkimuksessa on keskitytty ensisijaisesti siihen, miten työläiset ovat omien järjestöjensä avulla edistäneet omaa riippumattomuuttaan porvariluokasta, sen valtiosta, puolueista ja varsinaisesta ytimestä, kapitalistista ja työnantajasta itsestään. Vanhemmassa kirjallisuudessa on vähemmälle huomiolle jäänyt se, millä perusteilla työväestö on valinnut järjestäytymisperiaatteensa ja kuinka se on asemoitunut uuteen järjestökulttuuriin.

Irma Sulkusen tutkimuksen lähtökohta on raittiusliikkeessä.[34] Hän osoittaa, että alkoholikysymys – juomatavat ja alkoholipoliittinen lainsäädäntö – ei voi tyhjentävästi selittää raittiusliikkeen suurta iskuvoimaa 1800-luvun lopussa. Raittiusliikkeen voi sen sijaan tulkita työväestön keinoksi ilmaista omaa erityistä minuuttaan. Tässä mielessä raittiusliike menestyi paremmin

31 Heikkilä & Seppo 1987.

32 Kortekangas 1965.

33 Laasonen 1971. Kirkollisuuden ja yhdistyselämän välistä suhdetta käsittelee myös Schmidt 1956.

34 Sulkunen 1986. Väitöskirjansa esitutkimuksissa Sulkunen on tarkastellut raittiusliikkeen suhdetta Suomalaiseen puolueeseen ja liikkeen vaikutusta työväenliikkeen syntyyn ja kehitykseen, naisten osallistumista varhaisten joukkojärjestöjen toimintaan ja hengellisen herätyksen roolia joukkojärjestölaitoksen esivaiheena. Sulkunen 1977; 1981; 1980; 1979; 1983. – Ks. myös Sulkunen & Alapuro 1987.

kuin wrightiläinen työväenliike, koska sen onnistui koota riveihinsä sekä kaupungin että maaseudun työtätekevä luokka. Toisin kuin wrightiläinen työväenliike, raittiusliike myös järjestäytyi eri tavalla valtakunnallisen kattojärjestön alle (mikä ei tosin ollut työväenluokan vaan fennomaanisen johdon ansiota). Sulkunen pyrkii osoittamaan, että raittiusliike oli omalla tavallaan homogeeninen ja samaa maata, koska jäsenillä oli sama keskeinen kokemus: he olivat jättäneet taakseen jähmeän maaseutukulttuurin ja tulleet osaksi eriytynyttä ja yksilökeskeistä kapitalistista yhteiskuntaa. Heistä tuli oman kulttuurinsa ja ideologiansa seppiä, kun vanhaluterilainen yhtenäiskulttuuri rapautui ja perhekuntien talonpoikainen patriarkaalisuus ja kollektiivisuus horjui. He saivat vastuun omasta hyvinvoinnistaan feodaalisten juridisten siteiden katkettua ja väestönkasvun kiihdytettyä sosiaalista ja maantieteellistä liikkuvuutta. Maantieteellinen muuttoliike samoin kuin raittiusyhdistyksen jäsenyys ilmensivät samaa vahvaa liikkeellepanevaa voimaa, joka oli peräisin juurettomuudesta. Molemmat olivat mobilisaatioprosessin välivaiheita. Sulkunen korostaa, että raittiusliike ei luonut pysyvää, vaihtoehtoista, elämäntapaa eikä liike myöskään koostunut muuttumattomasta jäsenistöstä, jonka määrä vähitellen kasvoi. Raittiusliikkeen jäsenet olivat ihmismassaa, joka vaihtui taajaan. Useimmat jättivät raittiusliikkeen vain muutaman jäsenyysvuoden jälkeen.

Kaikki virtasi. Mutta Sulkunen osaa erottaa virrasta selviä kaavoja, sekä alueellisia eroja että ajallisia käännekohtia. Siellä missä raittiusliike oli vahva jo 1880-luvulla, se sulautui vuosisadan vaihteen tienoilla työväenliikkeeseen. Näin kävi Suomen eteläosissa, jossa työväenliikkeen asema oli voimakkain. Siellä missä raittiusliike kehittyi hitaammin, se sulautui vahvaan nuorisoseuraliikkeeseen.

Raittiusliikkeen aktiivinen laajentumisvaihe kesti 30 vuotta. Näihin vuosiin osuu Sulkusen mukaan kaksi selvää taitekohtaa. Ensimmäistä, 1880-luvulle osunutta jaksoa, leimasivat fennomaanisen liikkeen pyrkimykset kytkeä raittiusliike osaksi yleistä fennomaanis-granfeltilaista mobilisaatiota (hankkeen arkkitehti ja veturi oli Axel August Granfelt).[35] Toinen käänne-

35 Sulkunen näkee granfeltilaisuuden yläluokan yrityksenä neutraloida ja sopeuttaa työläisten poliittiset itsenäisyyspyrkimykset. Granfeltilaista fennomaniaa on myös kuvattu ensi sijassa kansalliseksi ja liberaalin toimintaohjelman vastaiseksi

kohta oli vuosisadan vaihteessa, jolloin radikalisoitunut työväenliike käytti raittiusliikettä hyväksi omien valtapyrkimystensä toteuttamiseksi. Sulkunen korostaa, että tässä vaiheessa fennomania oli sisältä päin radikalisoituneen raittiusliikkeen löyhä kuori. Työväenliikkeen aktivistit sekä raittiusliikkeen sisällä että ulkopuolella olivat punoneet suunnitelmia liikkeen saavutusten hyödyntämiseksi. Apunaan heillä oli strategia, jossa vuoden 1898 juomalakko oli keskeisessä asemassa. Vaikka lakko ei muuttanut juomatapoja pysyvästi – eikä sitä moni lakkoaktivisti ollut odottanutkaan – se oli sitäkin tärkeämpi työväenluokan profiilin teroittamisessa. Raittiusliike jäi niin sanotusti työväen jyrän alle. Vain harvat niistä, jotka olivat vuonna 1898 kirjoittaneet nimensä raittiuslakkolistaan ja jotka olivat siten sitoutuneet raittiuteen vuoden ajaksi, olivat jonkin raittiusyhdistyksen jäseniä. Raittiuden aate sai luvan valottaa kapitalismin olemusta ja korostaa demokraattisten valtiopäivien tarvetta, sillä tavoitteena oli saada läpi kansan enemmistön toivoma kieltolaki. Vappuna järjestetyt suuret raittiusmielenosoitukset kytkivätkin raittiusliikkeen kansainväliseen työväenliikkeeseen. Sulkunen tekee johtopäätöksensä: työväenluokka oli todistanut olevansa niin itsenäinen ja riippumaton, että sen järjestöjohtajat rohkenivat ruveta muodostamaan omaa poliittista puoluetta.

Sulkusen tutkimus osoittaa, että raittiusliikkeen laajeneminen ja kehityksen pysähtyminen olivat molemmat suoraa seurausta siitä, miten työväenluokka hahmotti sosiaalista todellisuutta kansalaisyhteiskunnan eri vaiheissa. Raittiusliikkeen jäsenmäärä kasvoi ja liike kehittyi radikaalimpaan suuntaan niin kauan kuin työväki oli toiminnassa mukana. Vuoden 1905 suurlakon aikana työväki antoi raittiusliikkeelle vain toissijaisen roolin ja suurlakkoa seuraavina vuosina se jättäytyi liikkeestä kokonaan pois. Raittiusliikkeestä tuli naisten dominoima järjestö keskiluokkaisine arvoineen.

Pauli Kettunen, jonka tutkimus työväenliikkeen historiasta käsittelee etupäässä 1920-lukua, hahmottaa lukijalle kokonaiskuvan suomalaisen työväenliikkeen synnystä. Kettusen kuvaus työväenluokan taloudellisesta ja poliittisesta taistelusta perustuu analyysiin tämän luokan kollektiivisen

vakauttamisstrategiaksi. Samoin sen näkemys järjestömobilisaatiosta erosi monessa suhteessa liberaalista käsityksestä. Stenius 1981a; 1983b; 1983a.

itseymmärryksen edellytyksistä kaupungin ja maaseudun eri työläisryhmissä. Taloudellisen ja poliittisen taistelun välinen suhde on perinteisessä historiankirjoituksessa ymmärretty niin, että työväenliikkeen vahva asema Suomessa johtui liikkeen laajasta sosiaalisesta pohjasta. Kettunen kääntää pohdiskelun toiseen suuntaan. Koska työväenliike rakentui alusta alkaen poliittiseksi liikkeeksi, se sai laajan kaikupohjan sekä teollisuustyöläisten parissa että maaseudun tilattoman väestön piirissä. Voidakseen määritellä työväenliikkeen kansallisen erikoisluonteen Kettunen jakaa suomalaisen yhteiskunnan eri tasoihin, jotka tavallisesti määritellään valtioksi ja kansalaisyhteiskunnaksi. Hänen analyysinsä keskeinen alue sijoittuu valtion ja kansalaisyhteiskunnan väliin, tasolle josta käytetään yleisesti nimitystä poliittinen järjestelmä.[36]

Poliittinen tietoisuus edelsi työväen taloudellista luokkatietoisuutta ja pysyi sitä tärkeämpänä, sanoo myös *Pertti Haapala*. Mutta siinä missä Kettunen painottaa vaikutteita, joita työväenliike sai poliittisen järjestelmän kautta, Haapala näkee työväenluokan historiassa kolme erillistä luokkamuodostusta: taloudellisen, sosiaalisen ja poliittisen. Teoreettisena lähtökohtana on Jürgen Kockan luokkamuodostusmalli (*Klassenbildungsmodell*). Haapala kumoaa perinteisen käsityksen, jonka mukaan teollistuminen synnyttää alistetun palkkatyöläisten luokan, joka puolestaan reagoi luomalla kriittisen vastakulttuurin. Tähän johtopäätökseen voi tulla, jos tutkii pelkästään poliittisen työväenliikkeen vanhoja asiapapereita. Mutta jos tarkastelee työväestön sosiaalista todellisuutta sen omista lähtökohdista käsin, kuva on toinen. Haapalan tutkimien teollisuustyöläisten joukossa – Tampereella, jossa oli naisvaltaista tekstiiliteollisuutta – ei näy merkkejä alistettujen palkkatyöläisten vieraantuneisuudesta. Päinvastoin, työväestön luottamus teolliseen tuotantoon oli luja. Teollisuustyöläiset myös omaksuivat porvariston arvoja: vain ahkeruus ja vahva ammattiylpeys johtivat hyvinvointiin. Suurten lakkojen syyt eivät olleet niinkään taloudellisia, vaan liittyivät joko työssä koettuun epäoikeudenmukaisuuteen tai poliittisiin kysymyksiin. Haapalan tutkimuksessa tarkastellaankin suhdetta, joka oli täynnä ristiriitoja ja jän-

36 Kettunen 1986. Ks. myös Kettunen 1987.

nitteitä: toisaalta suomalainen työväenliike oli ensisijaisesti poliittinen ja toisaalta sosiaaliset olosuhteet eivät herättäneet erityistä protestihenkeä.[37]

Joukkojärjestäytymisen leviämistä on selvitetty ja analysoitu monissa paikallistason tutkimuksissa. *John Strömberg* on tarkastellut kehitystä läntisellä Uudellamaalla ja jaksottanut yhdistyselämän paikallisten valtakampailuiden valossa.[38] Sosiologisessa tutkimuksessaan *Martti Siisiäinen* on käsitellyt kulttuuriyhdistysten toimintaa Pohjois-Karjalassa. Siisiäisen työssä on historiallinen ja materialistinen ote, jossa tulkintakehyksenä on kansallisen kulttuurin järjestäytyminen.[39] Projektissa, jossa on kartoitettu yhdistystoimintaa eteläpohjalaisessa Ylistaron kunnassa lähinnä haastattelumateriaalin perusteella, on ensi sijassa pureuduttu uskonnollisen ja poliittisen toiminnan ja lojaaliuden väliseen suhteeseen.[40] Hankeraporttiin sisältyy *Heikki Ylikankaan* artikkeli, jonka mukaan Etelä-Pohjanmaan verraten varhainen yhdistystoiminta on nähtävä aikaisin kehittyneen vaihdantatalouden taustaa vasten. Sama vaihdantatalous myös edisti yksilöllisyyttä korostavaa itsenäistymistä, emansipaatiota, joka oli Ylikankaan mukaan vapaaehtoisuuteen perustuvien yhdistysten synnyn edellytys. Välitön syy yhdistysten kasvuun oli 1800-luvun taloudellinen kehitys, joka ei suosinut Etelä-Pohjanmaata. Kehitys jäi polkemaan paikallaan, mikä johti tyytymättömyyden purkautumiseen ensin kylätappeluissa ja puukkojunkkarien mellastuksessa ja sen jälkeen hengellisissä herätysaalloissa ja yhdistystoiminnassa.[41] Yleisestä järjestöhistoriallisesta tutkimuksesta voi vielä mainita *Olavi Latikan* perusselvityksen suomenkielisen Etelä-Pohjanmaan yhdistyselämän synnystä.[42]

Tämä historiankirjoituksen tarkastelu osoittaa, että suomalaisen järjestäytymistutkimuksen vallitseva suuntaus muuttui 1970-luvun lopun ja 1980-luvun lopun välisenä aikana: tutkimuksessa on hivuttauduttu kohti sosiologista näkökulmaa, jossa järjestölaitos nähdään kokonaisvaltaisena ilmiönä. Siinä järjestöhankkeet kilpailevissa aatteellisissa leireissä ruokkivat toisiaan eräänlaisen peliteorian mukaisesti. Muutos on jättänyt jälkensä

37 Haapala 1986.
38 Strömberg 1983b.
39 Siisiäinen 1979.
40 Ilmanen 1981.
41 Ylikangas 1981.
42 Latikka 1985.

tutkimukseen, jossa käsitellään vain yhtä järjestöä tai liikettä ja jota ei tässä yhteydessä tarkastella. Myös silloin kun katse kiinnittyy muiden oppiaineiden – kuten sosiologian, valtio-opin ja hallintotieteen – uusiin suuntauksiin, kansalaisyhteiskunta näyttäytyy keskeisenä ja haastavana kysymyksenä sekä käsitteenä että historian tuotteena, jolla on oma järjestäytymislogiikka.[43]

***

Järjestölaitos on ollut syvemmän tieteellisen kiinnostuksen kohde vain tiettyinä aikoina ja vain tietyissä maissa. Suomessa kiinnostus on pitkään ollut laimeaa, mikä on selitettävissä eri tavoin. Voidaan vedota muun muassa historialliseen itseymmärrykseen, jota kansallinen kysymys (kansakunnan historialliset juuret ja Suomen kansan erityispiirteet autonomiaa edeltävänä aikana, sotahistoria ja ulkopolitiikka) on hallinnut siinä määrin, että yhteiskunnan sisäinen kehitys ei ole saanut järjestelmällistä huomiota. Myös poliittisen ilmaston virtaukset ovat painottaneet kansallista yksimielisyyttä vahvan keskusvallan alaisuudessa. Tällaisessa tilanteessa, erityisesti ensimmäisessä tasavallassa, voi olla tarpeetonta ja suorastaan uhkarohkeata korostaa itsenäisten joukkojärjestöjen merkitystä. Myös paikallisten suojeluskuntien, jotka olivat monella tapaa vapaaehtoisia ja demokraattisia järjestöjä, oli määrä luopua itsenäisyydestään järjestäytymällä valtakunnallisen johdon alle – ja tähän johtoon paikallisosastoilla ei ollut edes muodollisia mahdollisuuksia vaikuttaa.[44]

Vasta 1960-luvulla, Väinö Linnan romaanien herättämien debattien jälkeen, historiantutkijat alkoivat kiinnittää huomiota siihen, että yhteiskuntaluokat ovat erilaisia historiallisia toimijoita. Sekä *Hannu Soikkanen* että

43 Yhteiskuntatieteissä on pohdittu järjestötutkimusta myös teoreettisemmalla ja yleistävämmällä tasolla. Esimerkkeinä voi mainita Matti Hyvärisen analyysin *Alussa oli liike. Tutkimus yhteiskunnallisten liikkeiden mahdollisuuksista* (1985); Raimo Blomin *Associations and political organization of society* (1981); ja Martti Siisiäisen *Intressit, yhdistyslaitos ja poliittisen järjestelmän vakaisuus* (1986). – Erkki Salosen väitöskirja (1970) suomalaisen kulttuurin säätelyn järjestelmästä käsittelee kansallista heräämistä sosiologian näkökulmasta. Se ei kuitenkaan saa häntä kyseenalaistamaan suomalaiskansallisen perinteen jatkumoajattelua.

44 Suojeluskunnan autonomiasta suhteessa valtiovaltaan, ks. Ahti 1984; 1986.

Aarne Mattila ovat väitöskirjoissaan pyrkineet määrittelemään työväenluokan oman subjektiviteetin.[45] Myös Paavo Kortekankaan ja Pentti Laasosen väitöskirjat voi vaivatta sijoittaa 1960-luvun uuteen aatteelliseen ilmapiiriin. Kysymys oli yhteiskuntaluokkien sosiaalisen ja ideologisen itsenäisyyden määrittelemisestä ja oikeuttamisesta.

Suomalaisen historiankirjoituksen kehityksellä on tältä osin yhtymäkohtia saksalaisen historiografian perinteisiin. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen yhdistyselämä häipyi saksalaisen historiantutkimuksen näkökentästä, johon se Saksan liittotasavallassa palasi vasta 1960-luvulla. Saksalaisessa kehyksessä suunnanmuutos on sitäkin merkillisempi, kun ottaa huomioon, että johtavat oikeus- ja sosiaalihistorioitsijat, kuten Otto von Gierke ja Lorenz von Stein, olivat 1800-luvulla muodostaneet historiakäsityksen, jossa yhdistyslaitos nähtiin modernin yhteiskunnan tärkeimpänä tunnusmerkkinä.[46]

Suomalaisen historiankirjoituksen suuri vastakohta on tässä suhteessa historiankirjoituksen kehitys Ruotsissa. Jokaisen ruotsalaisen tutkijasukupolven on täytynyt 1930-luvulta lähtien määritellä suhtautumisensa kansanliikkeiden luonteeseen, merkitykseen ja siihen miten demokratisoitumisprosessi on niissä ilmennyt. Kansanliikkeet on nähty sekä demokratian moottorina että tuotteena.[47] Ruotsissa on puhuttu mieluummin kansanliikkeistä kuin joukkojärjestöistä, vaikka aina on ollut selvää, että kyseessä ovat muodollisesti järjestäytyneet liikkeet ja nimenomaan suuret ja kattavat viralliset järjestöt (herätysliikkeet, raittius- ja työväenliike). Liikkeet/järjestöt on osin ymmärretty emansipatoriseksi voimaksi, jonka ansiota oli säätyyhteiskunnan erioikeusjärjestelmän kaatuminen. Mutta käsitteillä kansanliike ja kansanliikkeet on vastattu myös ruotsalaisen ”kansankodin” keskeisiin integraatiotarpeisiin, tarpeeseen lieventää radikaalia luokka-ajattelua ja korostaa kansan ääneen tukeutuvaa liberaalis-plebiskiittistä ajatusmaailmaa.

45 Soikkanen 1961; Mattila 1969. – Marcus Riska (1979) on pohtinut vallitsevan tutkimusotteen (paradigman) muutosta historiankirjoituksen valossa.

46 Dann 1976, 197.

47 Vrt. Torkel Janssonin aikajana (periodisaatio) ruotsalaisesta kansanliiketutkimuksesta (1982, 23–25).

Keskeisiä järjestäytymisperiaatteita tässä ovat olleet muodollinen jäsenyys ja enemmistöpäätöksiin vievä johtamiskulttuuri.

Suomalainen tutkimus on saanut ratkaisevia vaikutteita ruotsalaisesta kansanliiketutkimuksesta. Myös oman tutkimukseni alkuvaiheessa minun oli selvitettävä, mitä annettavaa Ruotsissa käydyllä käsitekeskustelulla on ollut suomalaiselle järjestötutkimukselle.

Voiko joukkojärjestäytymisen määritellä positiivisesti?

Joukkojärjestäytymisen käsitettä pohdittaessa hyvä lähtökohta on Ruotsissa aiheesta käyty keskustelu. Ruotsalainen tutkimus on eräänlainen alkupiste myös muiden Pohjoismaiden järjestäytymistutkimukselle[48] eikä vähiten siksi, että Ruotsissa käsitteen määritelmää on puntaroitu pitkään ja perusteellisesti.[49]

Sikäläisen kansanliiketutkimuksen valtavirrassa kansanliikkeestä on luotu yleiskäsite, jonka perusta on ruotsalaisissa joukkojärjestöissä. Valtavirrasta poikkeavat tutkijat ovat kyseenalaistaneet kansanliikkeen luonteen teoreettisena yleiskäsitteenä,[50] kun taas ne jotka ovat vakuuttuneet käsitteen hyödyistä, ovat arvatenkin olettaneet, että se on käypä analyyttinen työkalu myös muualla kuin Ruotsissa. Käsitteen määrittely kuvastaa empiiristä fundamentalismia, joka pohjautuu omaan kokemukseen ja havainnointiin: määritelmä ei muodostu asettamalla vastakkain eri järjestäytymismuotoja, vaan vain tutkimalla kansanliikkeitä itseään. Päämääränä on siten selvittää aidon kansanliikkeen tunnusmerkit tarkastelemalla sen kohderyhmää ja

48 Hentilä 1978; Stenius 1979; 1983a. Vagn Wåhlin on verrannut tanskalaista ja ruotsalaista kansanliike- ja joukkojärjestötutkimusta (1979). Hedelmällisiä keskusteluja on käyty etenkin pohjoismaisen kansanliike- ja organisaatiotutkimuksen työryhmän (Nordisk arbetsgrupp för folkrörelse- och organisationsforskning NAFO) järjestämissä konferensseissa Ruotsissa, Norjassa, Tanskassa ja Suomessa: Uppsala (6.–7.11.1976), Utstein (2.–4.10.1978), Sandbjerg (1.–3.10.1979), Uumaja (16.–18.3.1981), Utstein (3.–5.5.1982), Tvärminne (17.–19.10.1983), Øster Jølby (6.–8.5.1985) ja Uppsala (8.–9.11.1986). – Kun muiden Pohjoismaiden tutkijat viittaavat Ruotsin kansanliikkeisiin ja ruotsalaiseen kansanliiketutkimukseen, päälähteenä on tavallisimmin Sven Lundkvistin teos, johon on koottu ruotsalaisen kansanliikeprojektin keskeiset tulokset: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920* (1977).

49 Jansson & Åberg 1981, 23–27.

50 Back 1954; Jansson 1982; Åberg 1975.

rekrytointipohjaa, toimintaohjelmaa ja tehtäviä sekä rakennetta ja suhdetta yhteiskuntaan ja valtioon.

Suomalaisessa ja ruotsalaisessa järjestökentässä on paljon samaa. Yhtymäkohtia on niin paljon, että olen voinut hyödyntää ruotsalaisen järjestötutkimuksen monitahoista määritelmäkeskustelua omassa pohdiskelussani. Ruotsalaisessa tutkimuksessa puhutaan poikkeuksetta kansanliikkeistä, kun kyseessä ovat sellaiset järjestöt, joilla on myös suomalainen vastinpari ja joita itse kutsun joukkojärjestöiksi.[51]

Ruotsalaista järjestötutkimusta leimaa lisäksi vahva poliittis-moraalinen, yksilön valinnan mahdollisuuksia korostava voluntaristinen vire. Tutkijat ovat halunneet korostaa kansanliikkeiksi kutsumiensa järjestöjen dynaamista ja progressiivista puolta, minkä yhdyssanan osa ”liike” mahdollistaa. Ensimmäistä suurta ruotsalaista kansanliikettä, 1860-luvun tarkka-ampujaliikettä (*skarpskytterörelsen*) – jolla oli 46 000 jäsentä – ei ole kuitenkaan kelpuutettu kansanliikkeiden joukkoon. Sen poliittis-moraalinen aines ei sopinut ruotsalaisen tutkimuksen arvomaailmaan, jossa progressiivisuudella on loukkaamaton asema. Omassa tutkimuksessani olen pitänyt itsestään selvänä, että suomalaisilla joukkojärjestöillä voi olla sekä kansanvaltaisia arvoja että autoritaarisia piirteitä. Siinä missä osa järjestöistä on nivonut toimintansa valtiollisiin rakenteisiin, toiset ovat tietoisesti ottaneet niihin etäisyyttä.

Jos tarkastelu rajataan yksinomaan Ruotsiin, kansanliikkeiden rinnastus joukkojärjestöihin on puolusteltavissa eri tavalla kuin jos näkökulmaa laajennettaisiin koskemaan myös esimerkiksi Suomea. Suomessa monella kansanliikkeellä, kuten hengellisillä herätysliikkeillä ja osin myös työväenliikkeellä, on ollut toimintansa vakauttamisessa jokin muu perusperiaate

51 Joukkojärjestäytymisen ja kansanliikkeen välinen ero on selvä – ja suhteellisen triviaali. Siinä missä joukkojärjestäytymisessä pidetään kiinni muodollisista järjestäytymisperiaatteista, kansanliikkeen termillä viitataan aatevirtauksiin ja löyhempiin järjestäytymistapoihin. Raittiusliike Suomessa on sekä joukkojärjestö että kansanliike, kun taas fennomania on esimerkki kansanliikkeestä, jolla ei ole omaa joukkojärjestöä. Jos aatevirtaukselta puuttuu kokonaan looginen yhteys järjestömobilisaatioon, on väärin puhua kansanliikkeestä. Jos esimerkiksi maastamuuttoaaltoa tai ikkunalasien hankkimista pidetään kansanliikkeen merkkinä, sanaa ei enää voi käyttää teoreettisessa yhteydessä.

kuin jäsenyys. Ruotsissa on myös ollut mahdollista rinnastaa joukkojärjestöjä toisiinsa harvinaislaatuisella tavalla, sillä Suomeen verrattuna Ruotsin joukkojärjestöillä on ollut monia yhteisiä peruspiirteitä eritoten jos tarkka-ampujaliikettä ei lasketa kansanliikkeeksi. Ruotsissa uskonnollisten herätysliikkeiden, raittiusliikkeen ja työväenliikkeen organisatorinen ajattelu oli johdonmukaisen kaavamaista ja virkamiesmaailman arvostelussaan yhtä johdonmukaista.[52] Esivaltaa kavahtava ajattelu oli juurtunut niin syvälle ruotsalaisiin kansanliikkeisiin, että yksi suurista, urheiluliike, suljettiin vielä 1910-luvulla kansanliikkeiden piiristä, koska sen johdossa oli liikaa Viktor Balckin sotilashengenheimolaisia ja Pehr Henrik Lingin innoittamia koulupedagogeja.[53] Suomessa esivallan vastainen ajattelu ei koskaan leimannut yhtä selvästi joukkojärjestöjen itseymmärrystä.[54]

Jäsenpohjan perusteella[55]

Joukkojärjestöjen jäsenpohjasta on Ruotsissa vallinnut suuri yhteisymmärrys. Järjestöillä on täytynyt olla ”laaja kannatus” (Sten Carlsson), ”suuren ihmisjoukon” on pitänyt edustaa ”koko maata eikä vain tiettyä maantieteel-

52 Wilhelm Skjöld (1861–1895), jonka unohduksiin painuneen elämän ja aikaansaannokset Bosse Sundin on kaivanut esiin, on ruotsalaisen kansanliikeihmisen ruumiillistuma. Pienin yhteinen nimittäjä monessa mukana olleen Skjöldin tekemisissä oli hänen ja hänen kaltaistensa toiminnan muotoutuminen vastalauseeksi virkamiesluokan pyrkimyksille määräillä ihmisten elämää. Skjöld oli oman itsensä herra ja hankki elantonsa milloin minkäkin alan pienkauppiaana. Raittiusmieskin hän oli. Hän vastusti valtionkirkkoa, tunnustautui matalakirkolliseksi ja tunsi sittemmin vetoa myös teosofian suuntaan. Hän ei luottanut viranomaisten auktoriteettiin myöskään ruumiin terveyden kysymyksissä, vaan halusi korvata lääkäri- ja apteekkarilaitokset luonnonlääkkeillä ja luonnosta haetuilla terveysopeilla. Hän myi ja markkinoi terveyskuureja, jotka oikeuslaitos tuomitsi puoskaroinniksi. Urheiluliike, jolla oli tiiviit yhteydet viranomaisvaltion koululaitokseen, armeijaan ja sairaanhoitoon ei huolinut osallistua terveydenhoidon kehittämiseen eikä yhteiskunnallinen muutos lainsäädännön avulla saanut juurikaan vastakaikua. Yhteiskunnan oli määrä säädellä itse itseään. Yhteiskunta kehittyisi ensi kädessä yksilön omien elämänmuutosten tuloksena, esimerkiksi kollektiivisen raittiuslupauksen avulla: Sundin 1985.

53 Lindroth 1974, 20.

54 Stenius 1983a, 119–123.

55 Määritelmät ovat peräisin seuraavista teoksista: Carlsson & Rosén 1961, 496–497; Heckscher 1946, 76–77; Johansson 1980, 10–20; Lindroth 1974, 18–20; Lundkvist 1975, 21–26; 1977, 32; Thörnberg 1943, 7–8.

listä aluetta" (Hilding Johansson), järjestöjen on tullut olla "huomattavan kattavia" ja niillä on pitänyt olla "suuri jäsenmäärä" (Gunnar Heckscher), vähintään esimerkiksi 10 000 henkeä (Jan Lindroth) tai jopa 100 000 henkeä (Hilding Johansson).

Voiko tätä kriteeriä tarkentaa? Eräs mahdollinen rajanveto muihin järjestöihin on todeta, että joukkojärjestöjen pitää periaatteessa olla *avoimia kaikille* ja/tai suunnattuja *koko kansalle*. Tämä kriteeri kuitenkin sulkisi pois monta merkittävää järjestöä, esimerkiksi vain naisille tai vain miehille tarkoitetut yhdistykset (kuten naisyhdistykset, tarkka-ampujaliikkeen ja vapaapalokunnat). Ulkopuolelle jäisivät myös rakenteeltaan palokuntien kaltaiset organisaatiot, joiden jäsenmäärä oli rajoitettu. Myöskään sellaista suomalaista yhdistystä kuin Suomen ystäväin liitto ei laskettaisi joukkojärjestöksi, koska sen kohderyhmänä oli tietty väestönosa, joka käytti arjessaan ruotsin kieltä. Liitto edellytti jäseniltään juhlallista vakuutusta ruotsin kielen arkikäytön hylkäämisestä.[56]

Järjestön avoimuus on ongelmallinen kriteeri myös toisesta näkökulmasta. Yhdistys voi periaatteessa olla avoin kaikille, mutta samalla se voi käytännössä harjoittaa epävirallista syrjintää. Jotkut raittiusyhdistykset pyrkivät tavoittamaan alkoholiongelmaisia, kun taas toiset ottivat jäsenikseen niitä, joilla ei takuuvarmasti ollut juomisongelmaa. Vapaapalokuntaliike ja sivistysseurat mielsivät itsensä 1860-luvulla yhteenliittymiksi, joissa eri yhteiskuntaluokat olivat veljiä keskenään. Silti niiden riveissä oli vain harvoin tehdastyöläisiä ja palvelusväkeä. Tutkimuksessaan raittiusliikkeen synnystä Ruotsin maaseudulla Torkel Jansson on kiinnittänyt huomiota muun muassa juuri epäviralliseen syrjintään. Hän osoittaa, että läpimurtovaiheessaan raittiusliike saattoi värvätä jäsenikseen piikoja, renkejä ja työmiehiä suurin joukoin, mutta kun nämä huomasivat, ettei heillä ollut yhdistyksissä minkäänlaista sananvaltaa, he jättäytyivät toiminnasta pois.[57]

Suurin syy siihen, että joukkojärjestäytymisperiaatetta ei voi rajata kaikille avoimiin yhdistyksiin, on tämä: kaikki joukkojärjestötkään eivät noudattaneet avoimuuden periaatetta. Ammattiyhdistyksistä ja lakko-oikeu-

56 Stenius 1983b, 130–134.
57 Jansson 1982, 117–118.

desta käydyllä kamppailulla oli ratkaiseva merkitys, kun yhdistymisvapaus laajentui koskemaan myös työväenluokkaa. On mahdotonta kuvitella kriteeriä, joka sulkisi pois tällaisen järjestäytymisen, värväsipä ammattiyhdistys jäsenensä ammateittain (ammattialaperiaate) tai aloittain (toimiala- eli teollisuuslinjaperiaate).

Joukkojärjestö voi siis olla avoin kaikille tai käyttää jonkinlaista valintaa jäsenhankinnassaan. Joukkojärjestö voi itsekkäästi palvella vain tiettyä luokkaa tai se voi pyrkiä ylittämään luokkarajat veljeyden hengessä. Monissa yhdistyksissä käytiin köydenvetoa juuri siitä, pitäisikö niiden asettua vastustamaan yläluokkaa vai olla sekä työkansan että säätyläisten kohtauspaikka.

Jäsenpohjan kriteeri jää siten epätarkaksi. On tyydyttävä toteamaan yleisellä tasolla, että *joukkojärjestön jäsenpohjan on oltava suuri ja sen on katettava merkittävässä määrin myös tavallista rahvasta*. Kun joukkojärjestäytymisperiaate löi itsensä läpi, jokainen sai mahdollisuuden osallistua vapaaseen järjestöelämään. Yhdistyksillä voi olla omia jäsenhankinnan rajoituksia, mutta kokonaisuutena – joukkojärjestölaitoksena – ne suuntasivat toimintansa kaikille.

Toimintaohjelman perusteella

Vielä vaikeampaa on yrittää löytää yhteisiä piirteitä joukkojärjestöjen toimintaohjelmista. Ruotsalaisen tutkimuksen mukaan sikäläiset joukkojärjestöt tunnistaa siitä, että ne vaativat yhteiskunnallisia muutoksia (Sven Lundkvist). ”Liikkeet ovat määritelleet verraten kattavissa toimintaohjelmissaan, mitä ne odottavat ihmisiltä ja yhteiskunnalta. Näin ne muodostuvat yhteiskunnassa *dynaamisiksi tekijöiksi*” (Hilding Johansson). Joukkojärjestöjen nimittäminen kansan*liikkeiksi* korostaa ”toiminnallista sisältöä”. ”Jotta [kansanliike-sanan] ’liikkeellä’ olisi jotain merkitystä, tarvitaan myös dynaaminen tekijä: kansanliike liikuttaa sananmukaisesti sekä henkeä että ruumista. Se herättää ihmisen pohtimaan omaa yhteiskunnallista näkemystään ja elämäntapaansa.” Kansanliikkeillä on ohjelma, ”ne toimivat pitkäjänteisesti ja käyvät aatteen voimalla” (Sten Carlsson). Käyteaineen tarkempi luonnehtiminen ei ole kuitenkaan helppoa. Järjestöt ovat ”tiettyjen intressien ja arvojen mukaan järjestäytyneitä hankkeita, joiden jäsenistöä leimaa halu toimintaan” (*Ernst Herman Thörnberg*).

Voiko toimintaohjelman kriteeriä tarkentaa? Eräät tutkijat ovat pohtineet mahdollisuuksia erottaa toisistaan yhteenliittymät, jotka ovat etujärjestöinä ottaneet tehtäväkseen oman kohderyhmänsä intresseistä huolehtimisen (yksinomaiset etujärjestöt), ja liikkeet, joissa järjestäytymistä ohjaavat yleiset periaatteet, kuten raittiusliikkeessä ja hengellisessä herätysliikkeessä.[58] Erottelu on monessa mielessä selventävää, mutta itse määritelmää se ei auta tarkentamaan. Voidaan toki teoretisoida, että etujärjestöjen taistelu (esimerkiksi työläisten lakkoileminen) laajentaa yhdistymisvapautta ja raivaa tilaa aatteellisille joukkojärjestöille (kuten työväenliikkeelle). Olennaista on, että liikkeiden toiminnassa on sekä altruistinen ja yleinen puoli että materialistisen itsekäs puolensa. Jotkut joukkojärjestöt pyrkivät lisäksi tietoisesti rakentamaan siltoja eri vaikutuspiirien välille (esimerkiksi työväenliikkeen radikaalisiivet).

Toimintaohjelman kriteerin voisi muotoilla myös niin, että joukkojärjestöjen pitää olla jossain mielessä edistyksellisiä, mitä käsiteltiin jo aiemmin. Ruotsalaisia joukkojärjestöjä kategorisoitaessa on tähdennetty, että ne edustavat varsinaista kansaa, jonka vastapoolina ovat viranomaiset, kansallisesti vieraat elementit, yläluokka ja hallinto (Sten Carlsson, Jan Lindroth). Tällaisen määritelmän mukaan esimerkiksi vuoden 1914 panssarivenekeräystä Ruotsissa ei voi pitää kansanliikkeenä, koska se oli luonteeltaan konservatiivinen eikä vastustanut valtiovaltaa.[59] Samoin jotkut joukkojärjestöt ylittävät tietoisesti aatteellisen toiminnan ja taloudellisen toiminta-alueen välisen rajan.

Edistyksellisyyden vaatimus johtaa kuitenkin ongelmiin. Ensimmäinen niistä koskee ajankohtaa, jolloin joukkojärjestäytymisperiaate tuli ensi kertaa lihaksi. Monet tutkijat ovat nimittäin todenneet, että vaikka ensimmäiset joukkojärjestöt olivat vastaliikkeitä, ne eivät vastustaneet esivaltaa ja valtaa sinänsä. Ne olivat konservatiivisia vastaliikkeitä, jotka reagoivat perinteiden muuttumiseen. Ne halusivat pitää kiinni vanhasta ja lyöttäytyivät yhteen. Työväenliikkeen protestit kohdistuivat 1800-luvun ensimmäisen puoliskon Euroopassa virkamiesvaltaan, ei siksi että virkamiehillä olisi

58 Numminen 1956, 112 ja 119; Heckscher 1946, 76–77; Elvander 1966, 21–24.
59 Bjørn 1981, 25.

ollut liikaa valtaa vaan siksi että he eivät käyttäneet valtaansa tarpeeksi.[60] Samalla tavoin Pohjoismaiden ensimmäisten raittiusprotestien voi nähdä ilmentävän muutosvastarintaa.[61] Säätyläisten assosiaatioissa oli ollut sama tilanne jo aikaisemmin. Uusia yhteistyöperiaatteita sovelsivat esivallalle uskolliset ryhmät.[62]

Toinen ongelma, jonka edistyksellisyyden vaatimus aiheutti, ilmeni siinä vaiheessa, kun joukkojärjestölaitos oli jo suhteellisen vakaa. Tällöin järjestölaitoksen ja valtiovallan suhteesta tuli moniulotteinen aatteellisen ja taloudellisen riippuvuuden verkko. Muodollisesta itsenäisyydestä huolimatta järjestöjä nivellettiin osaksi yhteiskunnan rakenteita; järjestöjen ja yhteiskunnan välisestä suhteesta tuli enemmän tai vähemmän symbioottinen, toisistaan riippuvainen. Ääritapauksissa perustettiin järjestöjä nimenomaan tukemaan valtiovaltaa niitä tahoja vastaan, joiden nähtiin horjuttavan yhteiskuntaa. Suomessa valtiovaltaa tukeva päämäärä oli suojeluskunnilla.

Joukkojärjestön on kuitenkin eräässä keskeisessä mielessä oltava vastaorganisaatio, *vaihtoehto vanhan sääty-yhteiskunnan hallintotavoille, jotka esivalta oli siunannut*. Tässä suhteessa joukkojärjestön toimintaohjelma on kiistatta edistyksellinen. Uudet yhteenliittymät mahdollistivat laajempien kansankerrosten vuorovaikutuksen vertaisten kesken. Ne antoivat tilaisuuden kantaa vastuuta omista asioista ja vähitellen osallistua myös yhteisten asioiden hoitamiseen. Tästä perspektiivistä katsottuna ei ole aina

60 Tilly ym. 1975, 50–54, 70, 247–263. Charles, Louise ja Richard Tilly ovat tutkineet mielenilmausten ja kollektiivisen toiminnan erilaisia muotoja. Heidän mukaansa työtätekevien massojen toiminta muuttui olennaisesti 1800-luvulla. Vanhan kaavan mukaisissa nälkämellakoissa samoin kuin veronkantoa ja asevelvollisuutta vastustavissa mielenosoituksissa tyytymättömyyden kärki kohdistui tavalla tai toisella valtiovaltaan. Valtiovalta puolestaan keskittyi yhä enemmän turvaamaan kansallisen markkina-alueensa. Tämän kaavan rikkoi ensi sijassa teollisuustyöläisten luokka, jolla ei ollut edes teoreettisia mahdollisuuksia vedota vanhoihin käytäntöihin. Näin ollen työläiset lakkasivat käymästä puolustustaistelua menetettyjen oikeuksiensa puolesta ja suuntasivat protestinsa suoraan omistavaa luokkaa vastaan. Samalla he järjestäytyivät valtakunnallisiksi järjestöiksi, joiden toimintaohjelmaa hallitsivat yleiset poliittiset periaatteet. Vanhojen ja uusien protestityyppien raja kulki vuosisadan keskivaiheilla: vallankumousvuosina 1830 ja 1848 protestoitiin pääasiassa vielä vanhan kaavan mukaan, mutta kun protestiliike taas voimistui 1860-luvulla, kaava oli jo uusi.

61 Frånberg 1983, 16; Jansson 1982, 116; Heikkilä & Seppo 1987.

62 Dann 1976, 223; Jansson 1985, 270–279.

mahdollista erottaa toisistaan järjestölaitoksen tavoitteita ja keinoja, sillä joukkojärjestäytymisperiaate oli samalla sekä päämäärä että keino. Se käy selväksi myös seuraavasta alaluvusta.

Rakenteen perusteella

Joukkojärjestöjen muodollisen rakenteen tulee olla pohjimmiltaan erilainen kuin sääty-yhteiskunnan virkavallan valvomilla etuoikeutetuilla korporaatioilla, joita olivat muun muassa ammattikunnat, katolisen kirkon kongregaatiot, veljes-, sääntö- ja ritarikunnat sekä kauppakomppaniat. Uusien järjestäytymismuotojen legitimiteetti ei perustunut esivallan suomiin erioikeuksiin (privilegioihin). Vaikka siirtymä uusiin, vaihtoehtoisiin järjestömuotoihin ei ollut aina selvä, luonnonoikeuden vaatimus legitimiteetin sitomisesta yksilön vapaaseen valintaan ja sopimuksiin oli kuitenkin rajapyykki vanhan ja uuden välillä.

Joukkojärjestäytymisperiaate toi järjestölaitokseen uuden, demokraattisen ulottuvuuden. Tässä täytyy tyytyä käyttämään sanaa ulottuvuus, koska joukkojärjestöjen demokraattista elementtiä ei ole mahdollista kuvata yksiselitteisesti.

Ruotsalaisten joukkojärjestöjen organisaatiota ja syntyä on luonnehdittu muun muassa seuraavasti: järjestöt ovat ”syntyneet yksityisestä aloitteesta ilman valtion tukea ja useimmiten valtioauktoriteetin selvänä vastakohtana” (Sten Carlsson), ja ”[i]tsenäisyys suhteessa valtioon ja kuntaan on järjestöjen sisäisen demokratian ja dynamiikan perusedellytys” (Hilding Johansson). Demokraattisesti rakentuneiden joukkojärjestöjen todetaan saavan voimansa paikallisyhdistysten jäsenten toiminnasta. Järjestöt ovat ”yhteisöjä, joille on ominaista toveruus, tasavertaisuus, taisteluhenki ja vahva itsekorostuksen tarve” (Hilding Johansson). Joukkojärjestöjen selvin ominaispiirre ei kuitenkaan ilmene muodollisella tasolla, vaan ”itse järjestöhengessä, joka leimaa niiden organisaatiota ja toimintatapaa. Sen avulla ne voivat perustella vaatimuksensa solidaarisuudesta ja yhteishengestä” (Gunnar Heckscher).

Ei ole silti aivan täsmällistä luonnehtia järjestöjä ”demokraattisesti rakentuneiksi” ja ”demokraattisessa hengessä” toimiviksi, koska demokratia voi tarkoittaa eri asioita.

Tässä yhteydessä ei ole tarpeen selvittää tarkemmin kaikkia joukkojärjestöjen rakentamisessa käytettyjä tapoja. Riittää, että tiedämme tämän: joukkojärjestöjen rakenne voi ilmentää vastakkaisia poliittisia suuntauksia. Liberaaleille demokraattinen rakenne on muodollista tasavertaisuutta, enemmistöpäätösten kunnioittamista, sovittuja sääntöjä ja pykäliä. Toisissa järjestöissä taas on populististen liikkeiden omimia piirteitä, kuten muodollisten pelisääntöjen rajallinen merkitys. Aito demokratia on sen sijaan yhtä kuin konsensus eli täydellinen yksimielisyys. Demokraattinen järjestö on siksi organisaatio, joka mahdollistaa yksilön omien henkisten resurssien kehittämisen ja auttaa häntä siten oivaltamaan ”oikean” käsityksen asioista.

Ruotsin joukkojärjestölaitoksessa vallitsee liberaali näkemys demokraattisesta järjestörakenteesta, kun taas Suomessa populistinen tulkinta on tietyissä yhteyksissä ratkaisevasti luonnehtinut joukkojärjestölaitoksen vakiintumista.[63]

Työväenliikkeen radikaaliaineksilla on ollut omat syynsä epäillä muodollisten pelisääntöjen merkitystä. Puheita demokratiasta ja demokraattisesta päätöksentekojärjestyksestä on pidetty harhaanjohtavina niin kauan kuin ihmiset ovat eläneet yhteiskunnassa, jossa yksi luokka hallitsee ja käyttää toista luokkaa hyväkseen. Kommunistisessa työväenliikkeessä niin sanottu demokraattinen sentralismi on taannut määrätietoisen hengen, jota tarvitaan yhteiskunnan radikaalin muutoksen toteuttamiseksi. Anarkistien joukossa on syntynyt erilaisia käsityksiä demokraattisesta järjestäytymisestä, radikaalista individualismista (Max Stirnerin tai William Godwinin tapaan) anarkosyndikalismiin, jossa luottamus joukkojärjestöjen merkitykseen on liikkeen aatteellinen ydin. Syndikalisteille joukkojen järjestäytyminen ja joukkovoima on ollut sekä päämäärä että keino valtiokoneiston ja siten myös yhteiskunnallisen sorron kukistamiseksi.[64]

63 Stenius 1983a.

64 Ajatus siitä, että kapitalismi ikään kuin organisoitaisiin kuoliaaksi jo ruohonjuuritasolla, ei ollut Suomessa täysin vieras, vaikka se ei kuulunutkaan suomalaisen radikalismin perinnettä hallitseviin näkemyksiin. Etenkin satamatyöläiset perustivat omia työosuuskuntia, minkä liiton johto näki aika ajoin koko Suomen työväenluokan yleisstrategiana. Stenius 1978. Anarkismin ja syndikalismin eri muodoista: Woodcock 1977.

Tarkkaan ottaen joukkojärjestöjen demokraattisen ulottuvuuden ei tarvitse merkitä muuta kuin että jäseneksi kelpuutettiin myös kansan syvien rivien edustajia. Maailmansotien välisenä aikana radikaali oikeisto perusti eri puolella Eurooppaa joukkojärjestöjä, joiden rakenne oli enemmän tai vähemmän autoritaarinen. Mielenkiintoinen oli myös suomalaisten suojeluskuntien organisaatio: paikallisosastoissa päätösvalta oli jäsenten enemmistöllä, kun taas keskusjärjestön päätöksenteossa jäsenistöllä ei ollut sanansijaa.

Joukkojärjestöjä ei ole rakennettu yhden ainoan periaatteen mukaan eikä ole muutenkaan mahdollista määritellä, miltä oikea joukkojärjestö näyttää. On tyydyttävä toteamaan, että joukkojärjestäytymisperiaatetta on sovellettu eri tavoin. On silti täysin järkevää pohtia, mikä tekee ruotsalaisista joukkojärjestöistä samankaltaisia.

Järjestörakenteen yhteinen aines rajoittuu *pohjimmiltaan siihen, että joukkojärjestöt ovat erilaisia kuin sääty-yhteiskunnan esivallan valvomat etuoikeutetut yhteenliittymät.*

Terminä demokratia kuuluu sanakategoriaan, jonka voi kesyttää osaksi tutkijan käsitejärjestelmää vain, jos se määritellään perustavanlaatuisista aatteellisista lähtökohdista käsin. Samassa kategoriassa ovat myös sanat valta, oikeudenmukaisuus ja onni, joiden määritelmät ovat pakostakin arvolatautuneita. Demokratiakäsitteen voimakas tunnelataus kävi selvästi ilmi kansan syvien rivien ja vaihtoehtoisten järjestömuotojen ensikohtaamisesta. Miltä näyttäisi sellainen yhteiskunnallinen järjestäytyminen, jota esivalta ei valvonut ja säädellyt? Jo tämän kysymyksen esittäminen mullisti yhteiskunnallista ajattelua ja merkitsi henkistä kumousta, joka saattoi johtaa kollektiiviseen euforiaan. Tässä vaiheessa, kun kollektiivi ei ollut vielä päätynyt patenttiratkaisuihin, demokratialla saattoi olla useampiakin kehityssuuntia. Kuvatkoon tätä esimerkki, jossa ruotsalainen maaseutupaikkakunta oli ensi kertaa tekemisissä kansanvaltaisen yhdistyselämän, tässä tapauksessa raittiusloosin, kanssa.[65]

Seppä Clas Jonsson antoi osaston kokouksessa todistuksen yhdistykseen liittymisensä syistä. Todistus kertoi radikaalista tasavertaisuuden ihan-

65 Jansson 1982, 112–113.

teesta, jota raittiusliikkeen oli jatkossa hankala käsitellä. ”En ole tehnyt tätä loistaakseni omassa erinomaisuudessani tällä tai tuolla alalla, vaan olen puhtaasti halunnut edistää raittiusasiaa...”[66] Seppä Jonsson eli vielä sellaisessa kulttuurissa, jossa mahtailu oli synti. Seurakuntalaista, joka uskoi kuuluvansa Jumalan valittuihin, pidettiin helposti kopeana. Tätä taustaa vasten voi sanoa, että Jonsson vain edusti sitä vähään tyytymisen ihannetta, jota esivallan edustajat olivat sukupolvien ajan saarnanneet kansalle. Mutta toisaalta Jonsson ei enää halunnut olla vaiti, vaan vaati yhteiskunnallisia muutoksia. Kollektiivinen toiminta oli hänelle kuin taivaan lahja, sillä se ratkaisi hänen demokratiaongelmansa ja mahdollisti tasapainoilun kahden vastakkaisen vaatimuksen välillä: hän halusi olla aktiivinen kansalainen korottamatta itseään. Raittiusyhdistysten ”jäsenmäärän voi laskea milloin tahansa ja kun luvut ovat tarpeeksi suuret, jäsenet voivat astua esiin ja sanoa: ’Nyt, hyvät herrat, meitä on niin monta, että nyt teidän on kuunneltava meitä.’” Yrittikö seppä Jonsson näin muotoilla julkisuusperiaatteen, josta yksilön itsekorostus oli riisuttu pois?

Esimerkki on peräisin Torkel Janssonin tutkimuksesta, jossa hän tulkitsee kyseisen raittiusyhdistyksen toisaalta edustavan yhteiskunnan hyljeksittyjen vaihtoehtoista järjestäytymistä mutta toisaalta myös jättävän pulaan ne, jotka olivat alimpana yhteiskunnan arvohierarkiassa. Jansson osoittaa, että vain pari vuotta perustamisensa jälkeen yhdistys palasi yhteiskunnasta tuttuihin hierarkkisiin rakenteisiin ja loi uusia mahdollisuuksia yksilölliseen ja kollektiiviseen kerskailuun, sillä yhdistyksen jäsenet nähtiin kolmen kerroksen väkenä. Huipulla oli johtokerros, keskellä jäsenkerros ja alimpana pohjimmainen kerros, joka ensimmäisten uudistusvuosien jälkeen ei enää vaivautunut osallistumaan yhdistyselämään.[67]

66 Herra Jonsson oli varmastikin tietoinen siitä, että raittiusliikkeessä oli yhdistyksiä, joissa jäsenyyttä pidettiin kunnia-asiana. Ajan tavan mukaan siitä sopi olla avoimesti ylpeä: kehystetty jäsenkirje, täynnä kuvia, jotka symboloivat yhdistyksen ideologiaa, koristi kodin seinää, eikä se ollutkaan mikään pieni kirje vaan suuri kuin päivälehti. – ”Virallisten” jäsenkirjeiden ja proosallisempien jäsenkorttien välisestä erosta: Alapuro & Stenius 1987. Lestadiolaisliikkeessä ylpeyden huoli oli este raittiusyhdistysten leviämiselle: Sulkunen 1986.

67 Jansson 1982, 117–118.

Oli hyväksyttävää, että jotkut osasivat keskustella ja väitellä paremmin kuin toiset, johtaa puhetta paremmin kuin toiset ja sopivat paremmin johtajiksi kuin toiset. Joillakin oli tarve selittää oma johtoasemansa rivijäsenten tahdolla. Kulttuuriantropologi voisi ehkä kertoa, onko tällainen hienotunteisuus vähentynyt vuosien myötä. Kysymys kuuluu siinä tapauksessa, milloin sellaiset henkilöt, jotka ovat edistäneet omaa uraansa oman järjestötaustansa avulla, ovat lakanneet herättämästä pahennusta. Ura yhdenvertaisuusjärjestössä saattoi olla ponnahduslauta parempaan yhteiskunnalliseen asemaan.[68] Milloin siitä tuli yleisesti hyväksyttyä? Heikki Ylikangas valitsi välineekseen dokumentaarisen historiallisen fiktion voidakseen käsitellä tällaista demokratiaan liittyvää kysymystä. Hänen näytelmässään *Kolmekymmentä hopearahaa* herännäispappi Carl Gustaf von Essen ottaa niin monta askelta ylpeyden tiellä taistelussaan kansan puolesta esivaltaa vastaan, että hän menettää lopulta kansan luottamuksen ja tuen.

* * *

Erilaisten, sosiaalisesti laajapohjaisten järjestöjen kokoaminen saman kollektiivisen käsitteen alle voi tuntua ylivoimaiselta tehtävältä. Wittgensteinin ratkaisu ongelmaan olisi hänen itsensä kekseliäästi luoma perheyhtäläisyyden käsite. Moni tutkija on siksi laatinut typologioita, joissa eri kategorioiden yhteissummaa voi kuvata eräänlaiseksi määritelmäksi. Metodi on hyvä, sillä se voi tehdä oikeutta joukkojärjestölaitoksen monimuotoisuudelle.[69]

68 Ruotsiin sovitettuna tätä ilmiötä on tarkastellut Sandbäck 1980.

69 Seuraavat poiminnat eivät muodosta organisaatiotypologioiden metatypologiaa. Ne ovat vain esimerkkejä joukkojärjestöjen jäsenhankinnan, rakenteen ja toimintaohjelman suurista eroista. Joidenkin typologioiden lähtökohta on tavalla tai toisella ristiriita itsensä auttamisen ja muiden auttamisen välillä (Steen 1948). Heckscher 1946, 76–77 ja Elvander 1966, 21–24 näkevät intressiorganisaatioissa yhdistystyypin, jossa huolehditaan omien jäsenten eduista toisin kuin kansanliikkeissä. Heidän tulkinnassaan kansanliikkeissä etusijalla ovat epäitsekkäiksi mielletyt ja koko yhteiskuntaa hyödyttävät päämäärät. Bjørn 1981, 32 on jatkojalostanut luokittelua jakamalla yhdistykset ja liikkeet kolmeen kategoriaan: (1) Kokonaisliikkeet (*totala rörelser*), kuten kansalliset ja eräät kirkolliset liikkeet, ottavat käytännössä hoitaakseen koko kansakunnan yhteisiä ongelmia, (2) Yhteiskunnalliset liikkeet, kuten raittiusliike ja osuustoimintaliike, joiden on määrä toimia koko kansakunnan parhaaksi mutta joiden työssä on todellisuudessa mukana vain osa

Oma väitöskirjani ei kuitenkaan pyri tuomaan järjestystä joukkojärjestöjen ongelmatiikkaan antamalla typologioiden ohjata analyysia ja jäsentelyä. Pikemminkin on kyse siitä, että joukkojärjestöjen historiallinen ymmärtämys ei saa hävitä. Toivonkin, että tulokulmaksi valitsemani *periodisaatio* auttaa hahmottamaan tämän ulottuvuuden. Jäsentelyn ajallinen jaksottelu määräytyy sen perusteella, miten joukkojärjestöperiaatetta on käytetty ja sovellettu eri aikoina. On syytä pohtia, kuinka ulkomaiset sovellukset käsitteellistettiin Suomessa, ja tarpeen on myös verrata joukkojärjestöperiaatteen käyttöä eri aikoina, sillä erilaiset käytännöt toimivat positiivisen määritelmän vastineena. Kirjan sanoma ei avaudu lineaarisen tarinan avulla. Kirja koostuu verraten itsenäisistä osista, rakennuspalikoista jotka kantavat kertomusta läpi teoksen, yhteisöistä, joilla jokaisella on oma elämä, omat säännöt ja oma dynamiikka. Kirjan idea on tämä: miten kantavat elementit suhtautuvat toisiinsa, miten hyödynnettiin vanhoja malleja ja peruskä-

kansakunnasta, ja (3) Osittaisliikkeet (*partiella rörelser*), jotka ohjelmansa mukaisesti toimivat vain tietyn ryhmän puolesta.

Kysymys erityyppisistä organisaatioista liittyy kysymykseen yhdistysten erilaisista funktioista. Niinpä yhden ja saman yhdistyksen funktiot voivat Ezionin kuuluisan määritelmän mukaan olla sekä välineellisiä että solidaarisia. Yhdistys voi olla tärkeä, koska se antaa jäsenilleen yhteenkuuluvuuden tunteen tai koska sen päämäärät ovat arvokkaita. Balle-Pedersen 1981, 115 puhuu tässä yhteydessä välineellisyydestä (*instrumentalitet*) ja ekspressiivisyydestä (*expressivitet*). Nämä funktiot ovat sopusoinnussa milloin paremmin, milloin huonommin. Muun muassa tästä syystä on Mertonin mukaan välttämätöntä erottaa toisistaan yhdistyksen näkyvät (julkilausutut) tavoitteet ja latentit päämäärät, joita ei ole lausuttu julki mutta jotka ovat todellisuudessa keskeisiä (vrt. Lundkvist 1977, 135).

Typologiat voivat heijastaa empiiristä todellisuutta sitä suoremmin mitä pitempi luettelo yhdistystyypeistä tehdään. Artikkelissaan kansalaisten poliittisesta osallistumisesta Suomessa Erik Allardt ja Pertti Pesonen (1960, 28) esimerkiksi jakavat organisaatiot viiteen pääryhmään: on työmarkkinaorganisaatioita, osuuskuntia, puolueita, muita painostusryhmiä sekä vapaa-ajan yhdistyksiä.

Organisaatiotyypit voivat myös liittyä eri yhteiskuntaluokkien erityisiin tarpeisiin. Tanskalaisen sosiologin Peter Gundelachin (1983) typologian lähtökohta on sääty-yhteiskunnassa, jossa oli sekä (1) maaseutuseuroja että (2) kaupunkien löyhärakenteisia, usein vain jäsenille avoimia ja klubiprinsiipin ohjaamia organisaatioita. (3) Rationaalis-oikeudelliset yhdistykset, joiden rakenne oli hierarkkinen ja tavoitteet selvästi muotoiltu, saivat alkunsa kasvavan porvarisväestön tarpeista ja talonpoikien taistelusta feodaalisia rakenteita vastaan. Tämän yhdistystyypin vastakohtana virisi lopulta (4) paikallisia, ruohonjuuritason organisaatioita, jotka vastustivat sentralismia ja byrokratiaa.

sitteitä. Kuinka niitä omaksuttiin, muokattiin ja käsitteellistettiin uudella tavalla. Periodisoinnin avulla pystytään tunnistamaan yhteiskuntaa muokkaavia prosesseja, formatiivisia kokemuksia, jotka eivät ainoastaan taustoita tai selitä suomalaisia erikoispiirteitä. Vielä tärkeämpää on, että tällaiset leimaa-antavat hetket ja kokemukset määräävät järjestäytymismahdollisuuden rajat, joita projektipuuhastelijoiden on vaikea tai erittäin vaikea ylittää.

Joukkojärjestäytymisperiaate ja vaihtoehtoinen julkisuus

Keskiajalta lähtien eurooppalaista yhteiskuntaa leimasi kahden patriarkaalisen legitimiteetin vastakkainasettelu. Toisaalla olivat ruhtinaan alati itsevaltaisemmiksi käyvät pyrkimykset, toisaalla instituutiot, jotka vaihtelevalla menestyksellä yrittivät varjella omaa itsenäisyyttään. Maailmassa vallitsi ankara hierarkkinen järjestys, sillä järjestys ilman hierarkiaa oli silloisen ymmärryksen tavoittamattomissa. Perustana ja yhteiskunnan selkärankana toimivat feodaaliset työsuhteet, joita ei säädellyt liberaalin yhteiskunnan sopimusperiaate vaan pikemminkin pakkoprinsiippi, alistusjärjestelmä joka oli kokonaisvaltainen sikäli, että siihen sulautuivat sekä taloudelliset että muut kuin taloudelliset tekijät. Vallan ruumiillistumana ruhtinas takasi, että kaikkien yksilöiden oikeuksia kunnioitetaan. Tämä ei tietenkään tarkoittanut, että lääninherrat, säädyt, kirkolliset kollegiot, kuntaelimet, yliopistojen tiedekunnat, killat, säätiöt, kauppakomppaniat ynnä muut eivät olisi valvoneet omia etujaan ja autonomiaansa. Olisi kuitenkin toinen asia pohtia, missä määrin ruhtinaan ja muiden välinen valta oli tasapainossa. Keskeistä on, että osapuolet ja pelisäännöt olivat tiedossa. Vaikka säännöt olivat monenkirjavat, epämääräiset ja ristiriitaisetkin ja vaikka ne vaihtelivat tilanteen mukaan, ne olivat silti osa järjestelmää, jossa annettuja oikeuksia tasapainottivat odotettavissa olevat velvollisuudet.

Tässä periaatteiden ja kirjoittamattomien lakien ryteikössä luonnonoikeus toimi Occamin partaveitsen tavoin.[70] *Alexis de Tocqueville*, joka seurasi läheltä Ranskan vanhan yhteiskuntajärjestyksen silpomista, kirjoitti 1700-luvun luonnonoikeusfilosofeista:

70 Dann 1980, 31–32, asettaa vastakkain vanhan eurooppalaisen maailmankuvan ja luonnonoikeuden merkityksen tämän kuvan hajoamisessa.

> Yksityiskohdat on syytä jättää sivuun, jotta päästään tarkastelemaan asian ydintä. Tällöin on selvää, että kaikki kirjoittajat olivat yhtä mieltä ainakin yhdestä keskeisestä kysymyksestä, josta heidän ajatuksensa sitten eriytyivät omille teilleen. Jokainen katsoi, että aikalaisyhteiskuntaa säätelevät monimutkaiset perinnäistavat oli syytä korvata yksinkertaisilla perussäännöillä järjen ja luonnonoikeuden nimissä.
>
> Tarkempi tarkastelu osoittaa, että koko 1700-luvun poliittinen filosofia tiivistyy tähän ajatukseen.
>
> – –
>
> Nämä filosofit elivät maailmassa, joka suuntasi heidän harrastuksensa yleisiin ja abstrakteihin hallintoteorioihin. He tunsivat niihin luonnostaan vastustamatonta vetoa ja omistautuivat niille täydestä sydämestään.[71]

Vapaissa yhteenliittymissä, jotka tukeutuivat luonnonoikeudelliseen ajatteluun, otettiin käyttöön uusia järjestäytymisperiaatteita. Ne horjuttivat yhä enemmän vanhakantaista patriarkaalista järjestelmää. Tocqueville pelkäsi, että porvarillinen vallankumous loisi mahdollisuuksia vain näköalattomille pyrkyreille ja näki vapaissa yhdistyksissä ihmiskunnan pelastuksen. Vain nämä uudet juridiset henkilöt voisivat ottaa hoitaakseen vanhan aristokratian sivistävät tehtävät ja palvella pyyteettömästi yhteiskunnan kokonaisetua.

> Uskon vakaasti, ettei maailmaan voi enää perustaa aristokratiaa, mutta luullakseni tavalliset kansalaiset voivat muodostaa erittäin äveriäitä, vaikutusvaltaisia ja voimakkaita ryhmittymiä.
>
> Tällä tavoin saavutettaisiin monia aristokratian etuja mutta vältettäisiin siihen liittyvät epäreiluudet ja vaarat. Poliittinen, tuotannollinen, kaupallinen ja jopa tieteellinen tai kirjallinenkin yhteenliittymä on kuin valistunut ja pystyvä

71 de Tocqueville 1970, 185–186. Anders Byttner on valinnut tekstit pääosin Tocquevillen pääteoksena pidetystä kirjasta *De la démocratie en Amérique* (1835–1840), mutta tässä siteerattu teksti on peräisin Tocquevillen teoksesta *L'Ancien régime et la révolution* (1856), jossa hän käsittelee Ranskan monarkian kaatumista ja vallankumousta.

> kansalainen, jota ei voi miten hyvänsä taivutella tai sortaa hänen huomaamattaan ja joka omia oikeuksia puolustamalla puolustaa myös yhteisiä vapauksia.[72]

Yhteenliittymien kirjo on suuri. Kirjan analyysi perustuu kahden yhdistysmallin väliseen eroon, erilaiseen käsitykseen kansalaisten yhdenvertaisuudesta. Jos yhdistyksen säännöissä todettiin jäsenyyden olevan avoin kaikille, se saattoi tarkoittaa kahta eri asiaa. Joidenkin yhteenliittymien lähtökohta oli idea, jota kutsun assosiaatioperiaatteeksi. Se löi itsensä läpi Euroopassa 1700-luvulla. Jäsenyyttä ei ratkaissut sääty, vaan näihin yhdistyksiin eli assosiaatioihin hyväksyttiin jäseniä säädystä riippumatta. Toisia yhdistyksiä ohjasi joukkojärjestäytymisperiaate, jonka läpimurto koitti 1800-luvulla. Sen mukaan yhdistymisvapauden tulisi olla riippumaton kansalaisten omistussuhteista ja paikasta tuotantoketjussa. Tällaisiin yhdistyksiin olivat siten tervetulleita myös alemman työväenluokan edustajat, jotka olivat siihen asti olleet isäntävallan alaisia ja jotka tämän järjestelmän purkauduttua kuuluivat uuteen irtotyöläisten luokkaan.

Yläluokan yhdistykset, joissa jäsenistö oli tarkkaan rajattu, jatkoivat luonnollisesti toimintaansa sääty-yhteiskunnan murenemisen jälkeen. Tutkimukseni ei kuitenkaan keskity niihin, vaan vapaaehtoisjärjestöjen säännöstöön, joka perustui sekä uuteen lainsäädäntöön että yhdistysten omiin käytänteisiin. Tästä syntyy tutkimukseni johtoajatus: analyysi ei ole mahdollinen, jos ei ole selvillä vapaaehtoisjärjestöjen luonteesta 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuoliskolla.

Erot syntyivät siitä, että periaatteet toteutuivat eri yhteiskuntajärjestelmissä eri aikoina. Assosiaatioperiaate oli vastakohta sääty-yhteiskunnan hallintoperiaatteelle, jossa juridinen ja taloudellinen valta samoin kuin ideologinen kontrolli oli ankkuroitu samaan vertikaaliseen riippuvuussuhteeseen. Yksilön asema hierarkkisessa sääty-yhteiskunnassa oli tarkasti määrätty eikä se juuri muuttunut, mutta assosiaatioperiaate mahdollisti uusien roolien omaksumisen esivallan osoittaman roolin rinnalle. Joukkojärjestäytymisperiaate taas toteutui yhteiskunnassa, jossa juridinen ja taloudellinen riippuvuus samoin kuin ideologinen kontrolli olivat irtautuneet yhteisestä verti-

72 de Tocqueville 1970, 129; 2006, 675.

kaalisesta suhteestaan. Joukkojärjestäytymisperiaatetta voitiin käyttää vasta sitten kun työntekijäkunta koostui juridisesti itsenäisistä yksilöistä. Periaate oli vastakohta yksilöiden keskinäiselle kilpailulle vapailla työmarkkinoilla, vastaus työnantajien halukkuuteen hyväksyä vain yksilötason työsopimukset. Työtätekevän luokan vaatimus tulla kuulluksi juridisena kollektiivina työmarkkinoilla antoi sille subjektiviteetin, joka oli joukkojärjestölaitoksen keskeinen osa.

Törmäämmekö tässä ristiriitaan? Tutkielmani kuvaa ja analysoi joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurtoa Suomessa ennen palkkatyötyöläisten järjestäytymistä omiin etujärjestöihinsä. Käykö tämä järjestys yksiin sen kanssa, mitä juuri väitin? Että joukkojärjestäytymisperiaatteen lopullinen läpimurto edellytti sellaisten yhdistysten syntyä, jotka toimivat kollektiivina suhteessa työnantajiin? Kronologia, joka oli Suomessa sama kun muissa Pohjoismaissa, pohjautuu siihen, että perässä hiihtävän Suomen yhteiskuntapoliittiset vaikuttajat pitivät silmällä edelläkävijämaiden varoittavia esimerkkejä. Se selittää osaksi, miksi Suomessa – kuten muissakin Pohjoismaissa – siirtyminen privilegioyhteiskunnasta vapaaseen etujärjestöjen yhteiskuntaan oli varsin kitkaton verrattuna mannereurooppalaisiin maihin. Luokkasuhteet Manner-Euroopassa olivat toiset. Se auttaa ymmärtämään, miksi työläisten järjestäytymisestä tasavertaisyhdistyksiin ei tullut Suomessa repivää kysymystä. Jopa lakko-oikeuden tunnustaminen kohtasi verraten vähän vastustusta, erityisesti Suomessa.

Yhdistyslaitos negaationa

Yhdistysten jäsenyys perustui vapaaehtoisuuteen. Siinä ne erosivat vanhan yhteiskunnan korporaatioista. Syntyperä, ammatti tai uskonto eivät lähtökohtaisesti vaikuttaneet yhdistysten jäsenten kohteluun.[73] Pyrkimys tasa-arvoon ja vapauteen, jotka riippuivat toisistaan loogisesti, teki uusista järjestäytymisperiaatteista vallankumouksellisia.[74]

73 Dann 1980, 103–104, 122. Jansson 1982, 32–42, 232, on pohtinut feodalismin ja kapitalismin järjestäytymisperiaatteiden vastakkaisuutta.

74 Otto Dannin analyysi osoittaa, että historian vaiheissa eri käsitteillä – milloin vapaudella, milloin tasa-arvolla – on ollut suurempi poliittinen painoarvo. Lorenz von Stein katsoo yhdistyslaitoksen klassikkoanalyysissään, että tasa-arvo on historian ensisijainen kumouksellinen periaate. Dann emt. 224.

Yhdistyslaitoksessa oli oppositiohenkistä ainesta, mutta on olennaista ymmärtää, että assosiaatiot eivät muodostaneet yhtenäistä historiallista subjektia 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa, kuten eivät muodostaneet joukkojärjestötkään 1800- ja 1900-luvuilla. Siksi on parempi puhua assosiaatio*periaatteen* ja joukkojärjestäytymis*periaatteen* ideaalityypistä ja olla luomatta ideaalityyppejä assosiaatioista ja joukkojärjestöistä itsestään. Sekä assosiaatioperiaate että joukkojärjestäytymisperiaate kumoavat vanhemmat järjestäytymismuodot, mutta kummallakin periaatteella voi silti olla sisäisesti ristiriitaisia poliittisia päämääriä ja tehtäviä.

Jos taas pohditaan assosiaation ja joukkojärjestön ideaalityyppejä, vastassa on väistämättä lineaarinen historiakäsitys sokeine pisteineen: vaihtoehtoisia kehityslinjoja ei nähdä, ja vain voittajien ja voittavien rakenteiden historia otetaan huomioon. Tällaisen historiakäsityksen mukaan heikot subjektit ovat historiassa epänormaaleja poikkeusilmiöitä. Omassa tutkimuksessani olen kuitenkin koettanut tunnistaa myös pyrkimyksiä, jotka aikalaiset ja myöhemmätkin tarkkailijat ovat kokeneet oudoiksi.

Sveitsiläinen *Ulrich Im Hof* on analysoinut 1700-luvun eurooppalaisia assosiaatioita.[75] Tämän analyysin äärellä on syytä viivähtää, sillä se valottaa yhdistyslaitoksen synnyn taustoja ja nostaa pohdittavaksi yleisluonteisia käsitteellisiä kysymyksiä järjestäytymismuotojen ja historiallisten subjektien välisestä suhteesta.

Im Hofin analyysissä seuraavanlaiset seurat ja yhdistykset ovat osa assosiaatioliikettä: 1) tiedeakatemiat ja oppineitten seurat, kuten 1635 perustettu Académie Française ja 1761 aloittanut Berliinin Königliche Akademie; 2) kirjalliset ja lukuseurat, kuten Accademia della Crusca Firenzessä (1583) tai Die Gelehrte Lesegesellschaft von Mainz (1782); 3) yleishyödylliset yhdistykset, joiden esikuva oli vuonna 1728 perustettu Dublin Society ja jotka usein edistivät luonnontieteiden kehitystä merkittävästi, kuten Lunar Society Birminghamissa (1775); 4) maanviljelyn edistämisseurat, joilla oli myös alueellisia erityispiirteitä ja joihin kuului muun muassa Société d'agriculture, de commerce et des arts, établie par les États de Bretagne (1757); 5) isänmaalliset seurat, jotka pyrkivät monen eri oppialan avulla kehittämään

75 Im Hof 1982.

tiettyä maantieteellistä aluetta ja joista tärkeimpiä oli 1761 perustettu Helvetische Gesellschaft; 6) yleiset kristillistä kasvatusta vaalivat seurat, jotka ottivat mallia esikuvansa, vuonna 1689 perustetun Society for the Propagation of Christian Knowledge -yhdistyksen toiminnasta ja välttivät rinnastukset lahkohenkiseen ja pietistiseen järjestäytymiseen; ja viimeisenä, tietyin varauksin, 7) salaiset veljeskunnat, ennen muuta vapaamuurarit, jotka okkultismin lisäksi omaksuivat myös valistusajan optimismin. Lisäksi Adam Weishauptin perustama ja salaliittoja hautova Illuminati-seura (1776) kuuluu tähän joukkoon. Im Hofin luokittelemat yhteenliittymät olivat voimansa tunnossa 1700-luvulla, joskin joillakin assosiaatiotyypeillä oli myös varhaisempia edeltäjiä.

Im Hofin mukaan seurojen toimintaohjelma, jäsenhankinta ja rakenne olivat samankaltaisia. Kaikki pyrkivät uudistamaan ja parantamaan aikansa yhteiskuntaa tunnistettuaan siinä jonkin epäkohdan. Jäsenyys oli vapaaehtoista ja toiminta perustui täysin jäsenten aktiivisuuteen. Seurojen omat järjestäytymismuodot, säännöt ja määräykset edistivät siten uutta yhteiskunnallista tietoisuutta.[76]

Voitaneen sanoa Im Hofin pohtivan, missä määrin ja miten tietyntyyppiset yhteenliittymät sovelsivat assosiaatioperiaatetta 1700-luvulla. Samaan hengenvetoon on kuitenkin todettava, että yrittäessään määritellä assosiaation käsitettä (*Sozietät*) historiallisen subjektin kannalta, Im Hofilla on vastassaan metodologisia ongelmia. Hän puhuu assosiaatioliikkeestä (*Sozietätsbewegung*), jonka järjestäytymistavat olivat feodaalisen korporaation ja porvarillisen seuran välimuoto. Tässä kehitysopillisessa mallissa assosiaatiolla on pakostakin historiallisen subjektin luonne. Muodolliset järjestäytymisperiaatteet saavat jo määritelmän tasolla poliittisia, emansipatorisia merkityksiä.

Järjestäytymismuodot eivät ole ideologisesti neutraaleja, mutta se ei tee niistä historian subjekteja. Tarkasteltaessa historiallisen kehityksen subjektia – tässä tapauksessa järjestäytyneitä ryhmiä, jotka rikkoivat korporatiivisia järjestörakenteita – käy selväksi, että tulkintamalli ei toimi. Poliittiset klubit ja kirjalliset salongit, jotka laajensivat julkista keskustelua ja palveli-

76 Im Hof emt. 185.

vat valistunutta mielipiteenmuodostusta enemmän kuin mitkään muut instituutiot, eivät ole saaneet sijaa Im Hofin määrittelemässä assosiaatioliikkeessä. Siihen eivät hänen mukaansa kuuluneet myöskään metodismin ja baptismin kaltaiset uskonnolliset liikkeet, jotka edistivät perustavanlaatuisia tasa-arvoisia hallintoperiaatteita enemmän kuin mitkään muut organisaatiot.[77] Niiden toimintaohjelma ei täyttynyt valistusajan uudistuksista vaan maailmankatsomuksen levittämisestä.

* * *

Järjestäytymismuodot eivät ole ideologisesti neutraaleja *eivätkä ne muodosta* historian subjekteja olipa sitten kyse assosiaatioperiaatteesta tai joukkojärjestäytymisperiaatteesta. On toinen asia, että erilaiset ryhmät (ammattiryhmät, säätyjen, alueiden tai yhteiskuntaluokkien edustajat, poliittiset klikit ynnä muut) käyttivät uusia järjestäytymisen muotoja edistääkseen pyrkimyksiään, toteuttaakseen omaa erityistä subjektiuttaan. Assosiaatioperiaatteessa oli uutta sivuttaisviestintä sääty- ja ammattirajojen yli, joukkojärjestäytymisperiaatteessa taas se, että tasavertaisuuteen perustunut kommunikaatio tuli periaatteessa kaikkien ulottuville. Vaikka hankkeita jäi kesken ja vaikka tuloksena oli erilaisia sekamuotoja, hybridejä ja kompromisseja, joukkojärjestäytymisperiaate näyttäytyy selvästi omana historiallisen kehityksen kategoriana. Tietyssä historian kehitysvaiheessa laajoille kansankerroksille – periaatteessa kaikille – tuli mahdolliseksi osallistua yhdistyselämään valtion ja kirkon suoran kontrollin ulottumattomissa. Osallistuminen oli vapaaehtoista ja keskeisiltä osiltaan tasa-arvoista. Joukkojärjestäytymistä ei siten voinut oikeuttaa perinteisen hierarkkisen yhteiskuntakäsityksen avulla. Englannissa joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurrosta vastasi

77 Tämä on pääteesejä E. P. Thompsonin klassikkoteoksessa *The making of the English working class* (1968, 46). Thompson antaa puheenvuoron runoilija Robert Southeylle. Tämä nuoruudessaan radikaali runoilija oli romantiikan kaudella löytänyt taantumuksen turvallisen sylin: ”Metodismi on näyttänyt alemmille luokille, miten yhdistyksiä ja assosiaatioita luodaan – miten niiden toimintaa ohjaavat säännöt laaditaan, varoja kerätään ja miten yhteyksiä pidetään yllä valtakunnan eri osien välillä. Metodismi ei ole näin toimimalla halunnut edistää maailman sattumanvaraista pahuutta, mutta juuri niin näyttää käyneen …”

E. P. Thompsonin mukaan London Corresponding Society, jonka sääntöihin oli 1792 kirjattu yhdistyksen pääperiaate: ”Jäsenmääräämme ei rajoiteta.”

> Tänään tällainen sääntö on meille ehkä itsestäänselvyys, mutta yhtä kaikki siihen tiivistyy yksi historian käännekohdista. Se merkitsi harvojen ja valittujen ylivallan loppua, tilannetta jossa politiikka ei enää ollut vain periytyvän eliitin tai varakkaiden temmellyskenttä. Hyväksymällä tämän säännön London Corresponding Society kieltäytyi hyväksymästä perinteistä näkemystä, jonka mukaan poliittiset oikeudet riippuivat omaisuuden määrästä. Samalla yhdistys käänsi selkänsä John Wilkesin edustamalle radikalismille, joka otti ohjat omiin käsiinsä sen jälkeen, kun rahvas ei ollut *itse* järjestäytynyt omien tavoitteidensa saavuttamiseksi. Poliittinen ryhmä – olkoonkin että se oli radikaali ryhmä – ohjasi rahvaan toimintaa vahvistaakseen omaa asemaansa ja pelotellakseen viranomaisia. London Corresponding Societyn ovet olivat apposen auki ”rajoittamattomalle” propagandalle ja agitaatiolle. Se tarkoitti uudenlaista, estotonta demokratiakäsitettä, jossa luotettiin tavallisten ihmisten omaehtoiseen toimintaan ja järjestäytymiseen. Näin vallankumouksellinen vaatimus johti väistämättä maanpetossyytteeseen.[78]

Joukkojärjestäytymisperiaatteen voi ymmärtää innovaatioksi, oikeusopin uudeksi tuotteeksi, joka sai tunteet liikkeelle ja loi erilaisia tulevaisuudennäkymiä. Jotkut ottivat uuden periaatteen innokkaasti vastaan ja sovelsivat sitä mielensä mukaan. Jotkut halusivat hillitä sen käyttöönottoa. Jotkut asettuivat vastahankaan, tahtoivat tehdä mahdottomasta mahdollisen, sulkivat silmänsä ja kuvittelivat itsensä takaisin aikaan, jolloin joukkojärjestöjä ei voinut edes kuvitella. Niitä ryhmiä, jotka innostuivat uuden järjestäytymisperiaatteen mahdollisuuksista, voi pitää historian yhtenäisenä subjektina suppeassa mielessä, toisin sanoen läpimurtovaiheessa, jolloin ne suuren antiteesin tavoin löivät pirstaleiksi vanhat holhoavat organisaatiorakenteet.

On syytä palata ruotsalaiseen kansanliiketutkimukseen, jossa suuret joukkojärjestöt on huomattavan usein kuvattu yhtenäiseksi subjektiksi niiden antiteettisen hengen, järjestörakenteen ja poliittisten tehtävien vuoksi.

78 Thompson emt. 24.

Tällöin on puhuttu ”aidoista kansanliikkeistä” ja ”todellisista kansanliikkeistä”[79] vastakohtana epäaidoille kansanliikkeille, jotka eivät sovi ideaalityypin muottiin. Sven Lundkvist pyrkii osoittamaan kirjassaan *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, että ”aidoilla kansanliikkeillä” on sama rakenne, samanlainen jäsenkunta ja samanlaiset poliittiset tavoitteet. Niiden päämääränä on toisin sanoen demokratia ja yhteiskuntaryhmien välinen dialogi. Lundkvistin mukaan joukkojärjestöjä kannatteli yhteinen moraali, keskiluokan moraaliksi kutsuttu.[80] On totta, että niistä ominaisuuksista, jotka Lundkvist lukee keskiluokan moraaliin – demokratian muodollisten pelisääntöjen kunnioittaminen, pyrkimys dialogiin ja perustavanlaatuisten luokkaristiriitojen kieltäminen – tuli sittemmin ruotsalaisen kansankodin hallitsevia piirteitä. Joukkojärjestäytymisen toteutuminen ihannemuodossaan ei voi kuitenkaan selittää tällaista ”lopputulosta”. Sen sijaan täytyy selittää, miten kansanliikkeet on onnistuttu integroimaan kansankotiin ja miten tässä prosessissa on onnistuttu minimoimaan joukkojärjestäytymisperiaatteen muut, vaihtoehtoiset käytännöt.

Kansalaisyhteiskunta negaationa

Yhteiskunnan vapautuminen itsevaltaisen valtion kontrollista vaati pitkän kamppailun ja uudet toimintatavat, joiden emansipatorinen henki oli iskuvalmis niin kauan kuin itsevaltaisen valtion paternalistinen järjestys oli kyllin vahva puolustaakseen omia asemiaan.

Uusien emansipatoristen toimintatapojen analyysissaan *Jürgen Habermas* käyttää porvarillisen julkisuuden käsitettä, jonka hän purkaa osiin

79 Sten Carlsson pohtii ”aitoja kansanliikkeitä” ja ”todellisia kansanliikkeitä” ja on Gunnar Heckscherin tavoin huolestunut termin väärinkäytöstä. Kaikkien tutkijoiden lähtökohta ei ole kuitenkaan ollut termin positiivisen määrittelyn ehdottomuus. Pär-Erik Back katsoo, samoin kuin Torkel Jansson, että käsitettä on paras käyttää lainausmerkeissä, koska sen rajaaminen on hankalaa. Back 1954; Jansson 1982. – Vuosikymmenten aikana kansanliike-termille on kertynyt kosolti poliittista painoarvoa. Ruotsalaisissa sanomalehdissä käytiin 1970-luvulla vilkasta keskustelua kansanliikkeiden oikeudesta kutsua itseään kansanliikkeiksi. Debatti koottiin yksiin kansiin: *Folkrörelsedebatten 75* 1975; Isling 1975.

80 Sven Lundkvist on halunnut välttää kansanliiketermin hämärtymisen. Hän viittaa käsitteellä vain kolmeen suureen kansanliikkeeseen (herätys-, raittius- ja työväenliikkeeseen), jottei päädyttäisi siihen, että termillä katetaan koko moderni organisaatio-Ruotsi; Lundkvist 1977, 32, 55, 59, 152, 193, 198, 205 ja 211.

edustavan julkisuuden taustaa vasten. Edustavassa eli näyttävässä julkisuudessa valta oli ruhtinaalla ja ruhtinaan ruumiillistama, eikä muuta kuin esivallan edustamaa julkisuutta pitänyt tässä maailmassa oleman, ei ajatuksen tasolla eikä käytännössä. Älymystön tehtäväksi jäi virkavallan roolin omaksuminen ja esivallan sanoman välittäminen alamaisille. Edustavan julkisuuden vastakohta ja vaihtoehto oli porvarillisen julkisuuden piiri, joka toi aatteiden markkinoille yksityistä ja omaehtoista ajattelua, harrasta, vilpitöntä, aistillista, kriittistä, ristiriitaista ja kumouksellista. Habermasin mukaan porvarillinen julkisuus muodostui yksilöistä, jotka loivat yhdessä yleisön ja jotka yleisönä antoivat itselleen oikeuden pohtia ja arvostella esivaltaa ja sen palvelijoita. Tämän julkisuuden piirissä kehittyi ajatus vapaan keskustelun muovaamasta tasapuolisesta ja järkevästä yleisestä mielipiteestä, joka myös viranomaisten on hyväksyttävä, ei sen vahvan kannatuksen vaan rationaalisuuden ansiosta. Ajattelevan yleisön ei nähty edustavan luokkaintressejä, vaan palvelevan yleistä, luokkahengestä riisuttua etua. Valtion ja yksilön välissä yleisö oli välittävä taso, jonka vaikuttamisen kanavia olivat klubit, salongit ja kahvihuoneet, kirjallisuus eri lajeissaan, sanomalehdistö ja monenlaiset vapaaehtoiset yhdistykset. Niissä keskustelut voitiin teemoittaa ja järjestää määrätietoisemmin. Täydellisen keskustelufoorumin tarjosi lopulta myös parlamentti, jossa porvarillinen julkisuus ja valtiollinen päätöksenteko kohtasivat.[81]

Siinä missä edustavassa julkisuudessa korostettiin holhoavaa paternalistista järjestystä, porvarillisen julkisuuden alueella painotettiin yhdenvertaisuusperiaatetta. Sillä oli kuitenkin monet kasvot. Ihmiset olivat tasa-arvoisia kokoontuessaan yhteen, mutta *sosiaalisen kanssakäymisen* käsite ei ulotu ihmisen taloudelliseen toimintaan. Ihmiselämä oli tässä ideologiassa jaettu kahteen vaikutuspiiriin: yksityishenkilö vastasi tavaratuotannosta, joka eli omaa markkinaehtoista elämäänsä eikä siksi kaivannut julkisuuden valokeilaa, mutta samalla ihmisen ”inhimillisempiä” puolia säätelivät toiset

81 Jürgen Habermasin vaikutusvaltainen teos *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (1974, 1. painos 1962) ilmestyi ruotsiksi 1984 nimellä *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Vuonna 2004 ilmestynyt suomennos sai nimekseen *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta* Veikko Pietilän käännöksenä ja Vastapainon kustantamana.

lainalaisuudet, omantunnon ja moraalisten oikeusperiaatteiden abstraktit ja monimutkaiset säännöt. Ei ollut mielekästä sekoittaa talouskysymyksiä ”inhimillisen” ihmisen ajatteluun tämän pohtiessa ikuisia arvoja – kauneutta, rehellisyyttä ja totuutta. Riitti, kun keskustelussa sivistyksen olemuksesta ja yhteisestä hyvästä puhuttiin politiikasta ja kulttuurista ja annettiin yksityisen elämänpiirin hoitaa itse itsensä. Vain talouden kehykset, vapaan ja itsesäätöisen talouden edellytykset ja taloudellisen vapauden rajat olivat julkiseen keskusteluun kuuluvia kysymyksiä.

Yhdenvertaisuuden periaate oli keskeinen osa uutta porvarillista julkisuutta. Assosiaatioperiaatteen soveltaminen edellytti yhteiskunnallista säätyläisasemaa, ja tässä tapauksessa se johti säätyrajojen ja erioikeusjärjestelmän rajojen murtamiseen. Joukkojärjestäytymisperiaatteen lähtökohta oli puolestaan siinä, että yhdistymisvapaus oli riippumaton henkilön taloudellisesta ja sosiaalisesta asemasta. Joukkojärjestäytymisperiaate oli vastaus siihen, että yhteiskunnan sosiaaliset ja taloudelliset suhteet olivat ytimiään myöten eriarvoisia.

Habermasin idea porvarillisesta julkisuudesta on moniulotteinen analyysiapparaatti. Olen edellä viitannut porvarilliseen julkisuuteen (1) *antifeodaalisena käytäntönä*. Niin tärkeä osa porvarillisen julkisuuden käsitettä kuin se onkin, tästä perspektiivistä ei voi muodostaa mitään pysyvää ylihistoriallista kategoriaa. Siinä mielessä termi on käyttökelvoton tilanteessa, jossa itsevaltaiset rakenteet eivät enää olleet valta-asemassa. Käsite saa siten uusia piirteitä. Porvarillisen julkisuuden toimintamuodot eivät menettäneet merkitystään, sillä keskeiset instituutiot, kuten lehdistö ja yhdistyslaitos, kasvoivat edelleen. Toimintamuotojen poliittinen funktio kuitenkin muuttui. Porvarillisen julkisuuden vaikutuspiirissä kehittyi (2) *ihannekuva julkisuudesta*. Se on syytä pitää käsitteellisesti erossa todellisuudesta eli (3) *porvarillisen julkisuuden konkreettisista toimintamuodoista yhteiskunnassa, joka oli vapautunut itsevaltaisesta ohjauksesta.*

Selväpiirteisin ja uskottavin ihannekuva julkisuudesta on syntynyt liberaalin perinteen piirissä. Jotta valtio voisi olla oikeusvaltio, liberaalissa perinteessä edellytetään valtion pysyttelevän kansalaisten yläpuolella neutraalina tahona, joka ei aja omia etujaan eikä pyri ottamaan kantaa kansalaisten välisiin eturistiriitoihin. Tässä ihannekuvassa kansalaisten sidos valtioon

muodostuu sen perusteella, mitä yleinen mielipide sanoo yhteiskunnan tarpeista. Näihin tarpeisiin valtio vastaa kykynsä mukaan.[82]

Organisaatiohistoriallisesta näkökulmasta katsottuna porvarillinen julkisuus on ihannekuva, joka ei vastaa todellista kehitystä. Ihannemallin poikkeamat voi sijoittaa aikajanalle kuin kaavaan. Se auttaa hahmottamaan vaikeudet, joiden takia porvarillisen julkisuuden käsite oli ideologinen ideaalimalli eikä siitä tullut analyyttistä työkalua 1800-luvun, saati sitten 1900-luvun, sosiaalisen todellisuuden kuvaamiseen. Esimerkit valaisevat porvarillisen julkisuuden luonnetta kertomalla ideaalin ja todellisuuden välisestä ristiriidasta; esimerkit on myös syytä ulottaa nykyaikaan asti.

Yksilöt voivat esimerkiksi yhdistyslaitoksen piirissä ryhtyä mielekkääseen yhteistyöhön toisten yksilöiden kanssa, mutta yhdistykset voivat myös viedä terän yksilöllisyydeltä. Muun muassa Tocquevillen tekstit herättivät 1800-luvun alussa huolta siitä, että kansalaiset saattoivat orjuuttaa itsensä demokratiassakin, jos yleisestä mielipiteestä tuli niin vahva, että se vaikeutti ja kenties jopa esti itsenäistä ja vapaata ajattelua. Yhdistysten oli puolestaan vaikea olla poimimatta itselleen *sopivia paloja mielipidekasvustosta*. Siksi ei ollut automaattisesti selvää, että yhdistykset olivat riittävän ja relevantin kansalaismielipiteen välittäjiä.

Kun *edustuksellisen* demokratian ideoita istutettiin liberaaliin oikeusvaltioideologiaan 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä, syntyi uusia ongelmia. Kun ajatus etujärjestöistä hyväksyttiin, kansalaisia kannustettiin tarkastelemaan yhteiskuntaa itsekkäästä oman edun näkökulmasta. Samalla kasvoi riski: entä jos järjen puolueettomuus ei näissä olosuhteissa pääsisikään oikeuksiinsa?

Uusia ongelmia nousi uudessa tilanteessa vuosisadan vaihteen jälkeisinä vuosikymmeninä, jolloin järjestäytymisprosessissa alkoi olla kohtalainen tasapaino ja vakiintunut organisaatiorakenne ja jolloin se sai ensimmäisen täyttymyksensä. Etujärjestöt laajensivat hallintoelimiään yhä intensiivisemmin. Järjestöt toki *edustivat mutta vielä enemmän ne ohjasivat.* Osaksi syntyi jännitteitä järjestöjohdon ja sen edustaman jäsenistön välille.[83] Samalla

82 Habermas 1984, esim. 30–32, 78–90, 108–111; Kühnl 1973, 35–37; Konstari 1977, 22–23.
83 Michels 1968, 331–341.

neutraalius alkoi olla enemmän poikkeus kuin sääntö, sillä vahvat järjestöt pystyivät vaikuttamaan yleiseen mielipiteeseen huomattavasti tehokkaammin. Epäoikeudenmukaisuuksia saattoi esiintyä, koska suuret ja vahvat – enemmän tai vähemmän valtion avulla – syrjivät (esimerkiksi kriminalisoimalla) niiden näkemyksiä, jotka olivat asioista eri mieltä kuin ne itse. Vahvat toimijat saattoivat jopa estää joidenkin kansalaisjärjestöjen äänen kuulumisen, koska nämä edustivat yhteiskuntajärjestykselle vaarallisia näkemyksiä.

Nykyään julkisuuden ideaalimalli sopii yhä huonommin yhteen todellisuuden kanssa, mikä on seurausta *yhdistyslaitoksen ja valtiokoneiston yhä vahvistuvasta symbioosista*. Samalla kun järjestöt ovat tulleet muun muassa taloudellisesti riippuvaisiksi valtiovallasta, voi aina vain heikommin perustein puhua julkisuudesta, joka olisi valtiosta riippumaton. Tukipolitiikasta on tullut valtion keino valita yhteistyökumppanit järjestöjen joukosta. Nykyään puhutaan yleisesti uuskorporatiivisesta vallanjaosta, jossa valtiollisen byrokratian, etujärjestöjen ja puolueiden eliitit jakavat keskenään resurssit ja vallan.[84] Nyky-yhteiskunnasta on vaikea löytää valtiovallasta riippumatonta julkisuutta. Ongelmat eivät siitä helpotu, että yhdistyslaitoksen piiristäkään – etujärjestöistä ja puoluemaailmasta – ei ole mahdollista löytää ”riippumatonta julkisuutta”, jonka avulla jäsenet voisivat kontrolloida järjestönsä hallintoelimiä ja byrokratiaa.

* * *

Julkisuuskäsitteen kehittyminen Suomessa ei ole pelkkä eurooppalaisen oppihistorian kehityksen jäljitelmä. Käsitteen suomalainen historia on paljon muutakin kuin termien kääntämistä molemmille kotimaisille kielille. *J. V. Snellmanin* ajattelun pohjalta fennomaanit määrittelivät julkisuuden tavalla, joka tietyin osin poikkesi suomalaisen liberalismin näkemyksestä. Molemmissa leireissä oltiin yhtä mieltä siitä, että yleinen mielipide, siis julkisuus, oli valistuneiden yksilöiden ja valtiollisen uudistustyön välinen kosketuspinta. Molemmissa leireissä oli myös idealistinen käsitys siitä, että julkisuuden alue, jossa toiminta ei määräytynyt yhteiskuntaluokan mukaan, kykeni

84 Habermas 1984, esim. 184–196, 255–256. [Heiskanen & Partanen] 1980, 16–20.

antamaan sysäyksen ei-luokkakantaisen valtion rationaalisille uudistuksille – sillä edellytyksellä, että hallintojärjestelmä salli valistuneiden kansalaisten käyttää sopivia mielipiteenmuodostuksen kanavia.[85]

Snellmanilaisen fennomanian ja liberaalin oikeusvaltioajattelun yhtäläisyydet ovat kuitenkin paljolti harhaa, koska keskeiset termit, kuten valtio, julkisuus ja kansalaisyhteiskunta, ymmärrettiin eri lailla. Valtion ja kansalaisyhteiskunnan käsitteet eivät olleet Snellmanille institutionaalisia ja juridisia käsitteitä.[86] Valtio määriteltiin abstraktein termein: puhuttiin esimerkiksi kansakunnan siveellisen vapauden korkeimmasta tasosta. Julkisuus oli osa abstraktia valtiollista toimintaa. Julkisuudessa vaikuttavat yksilöt olivat vapaita vallitsevasta normijärjestelmästä ja noudattivat ainoastaan omia sisäisiä oikeusnormejaan, jotka tulivat suoraan sydämestä. Julkisuus oli täten moraalisen uudelleenarvioinnin ja kritiikin vaikutuspiiri, jossa yksilöillä oli normeihin luova suhde. Subjektiivinen moraalinen osallistuminen abstraktin valtion asioihin takasi kansakunnan siveellisen täydellisyyden. – Eräs seuraus Snellmanin piirijaosta oli sekin, että myös vapaaehtoisilla yhdistyksillä oli valtiollinen, normeja muuttava puolensa, vaikka niiden käytännöt kuuluivat Snellmanin mukaan epävapauden ja lainkuuliaisuuden, toisin sanoen kansalaisyhteiskunnan, piiriin.

Liberaalista leiristä avautui muodollinen näkymä valtioon, joka samastui maan hallitukseen, julkishallintoon ja yhteiskunnan tuomiovaltaan. Liberaalin oikeusvaltioteorian mukaan julkisuutta sopi etsiä vapaasta kansalaisaktiivisuudesta valtion tuolla puolen. Seuraavan sivun taulukko kuvaa liberaalien ja snellmanilaisen ajattelun eroja.

Friedrich Hegel otti käyttöön kansalaisyhteiskunnan käsitteen (*bürgerliche Gesellschaft*) valtion ja perheen välisenä tasona.[87] Hänelle kansalaisyhteiskunta näyttäytyi alueena, jossa yksityishenkilöt tyydyttivät omia aineellisia tarpeitaan ja jossa hoidettiin yksityisiä taloudellisia liiketoimia. Tässä suhteessa Hegel oli uskollinen klassisen liberalismin tavalle erottaa valtio ja

85 Zilliacus & Knif 1985, 77–102, 183–222.

86 Tulkintani Snellmanin ajattelusta perustuu erityisesti seuraaviin tutkimuksiin: Manninen 1976; Pulkkinen 1983; 1985; 1987; sekä Rein 1904, 337–338; 1905, 75–78.

87 Luonnonoikeudellisessa yhteydessä sellaiset termit kuin *civil society* (Locke) ja *état civil* (Rousseau) merkitsivät luonnontilan vastakohtaa. Kansalaisyhteiskunta ja valtio olivat synonyymejä: Priester 1977.

Taulukko 1. Liberaalin ja snellmanilaisen julkisuuskäsitteen erot.

	Kansalais-yhteiskunta	**Julkisuus**	**Valtio, joka ymmärretään neutraaliksi suhteessa luokkaristiriitoihin**
Liberaali näkemys	Yksilöt muodostavat kansalaisyhteiskunnassa yleisen mielipiteen. Se kohtaa valtion, kun yksilöt kokoontuvat yleisönä keskustelemaan rationaalisesti mm. lehdistössä, kirjallisuudessa, salongeissa ja yhdistyksissä.		Valtio samastetaan muodolliseen valtiokoneistoon.
Snellmanin näkemys	Abstraktina käsitteenä kansalaisyhteiskunta tarkoittaa tietynlaista käyttäytymistä. Se on epäitsenäisyyden ja laillisuuden piiri, jossa yksilö elää siveellistä elämää noudattamalla lakeja ja perinnäistapoja.	Valtio on syvemmässä merkityksessä vapauden ja edistyksen aluetta. Valtio ja muodollinen valtiokoneisto eivät ole identtisiä, sillä valtiossa on tiettyjä vapaaehtoisten yhdistysten käytänteitä. Abstrakti valtio on moraalisen uudelleenarvioinnin ja kritiikin sfääri, jossa yksilöillä on luova suhde normeihin. Tässä valtiossa muotoutuvaa yleistä mielipidettä eivät kannattele vain lehdistö ja vapaaehtoisyhdistykset vaan myös esimerkiksi isänmaalliset virkamiehet.	

talous, ja tässä suhteessa Snellman erosi saksalaisesta oppi-isästään.[88] Snellmanin ajattelussa valtion ja kansalaisyhteiskunnan välisellä vastakkainasettelulla on toinen ulottuvuus. Käsitteet ovat moraalisia toimintakategorioita ja liittävät siinä mielessä valtion ja kansalaisyhteiskunnan ideologiseen vaikutuspiiriin.[89] Jos valtio oli vapauden ja yhteiskunnallisen muutoksen aluetta, kansalaisyhteiskunta oli kuuliaisuuden, normien täyttymyksen piiri. Valtionhallinnon ja vapaaehtoisten järjestöjen konkreettisessa empiirisessä todellisuudessa oli sekä valtiollisia että kansalaisyhteiskunnan mukaisia piir-

88 Manninen 1976, 243.

89 Tämä tulkinta vastaa Tuija Pulkkisen analyysia, joka eroaa osittain Jussi Teljon johtopäätöksistä. Pulkkisen mukaan Teljon tulkinta Snellmanin valtio- ja kansalaisyhteiskuntakäsitteistä myötäilee liiaksi arkikielen määritelmiä. Teljo ja Pulkkinen ovat kuitenkin yhtä mieltä siitä, että vuosien mittaan assosiaatiot tulivat Snellmanin silmissä entistä tärkeämmiksi kansakuntaa uudistaviksi voimiksi; Pulkkinen 1983, 70–71; 1985, 10, viite 10; Teljo 1934, 6–72.

teitä. Tämän joustavamman käsiteapparaatin voi halutessaan tulkita sovitetun suomalaisen kansakunnan erityisolosuhteisiin. Snellmanin käsitteet auttavat siten ymmärtämään suomalaisen kansakunnan vakauttamisprosessia.

Sanana valtio viittasi 1800-luvun kuluessa yhä selvemmin valtion muodollisiin instituutioihin, kun taas kansalaisyhteiskunta määritteli pääsääntöisesti aluetta, joka sijoittuu valtiollisten instituutioiden ja yhteiskunnan kulmakiven, perheen,[90] väliin. Tämä oli lähempänä liberaalia oikeusvaltioajattelua kuin Snellmanin abstrakteja käsitteitä. Arkikielen normeista huolimatta snellmanilaiset käsitteet työntyivät fennomaanisten käsitysten maailmaan. Tässä maailmankuvassa ei ollut ehdotonta eroa virkamiehen ja siviilihenkilön välillä, sillä kumpikin voi hoitaa leiviskäänsä isänmaallisesti, ”siveellisesti”. Fennomaanit suhtautuivat positiivisesti virkamiesvaltioon ja perustivat siihen näkemyksensä kansakunnan lujittamisesta. Antifennomaanisia virkamiehiä vastaan oli luonnollisesti hyökättävä, mutta lähtökohtaisesti virkamiehet – varsinkin papit ja opettajat – olivat koko lujittamistyön avainhenkilöitä. Jo varhaisessa vaiheessa luotiin tasavertainen yhteistyösuhde virkakunnan ja yhteiskunnan siviilirakentajien välille. Tämä näkyi selvästi, kun kuntauudistus oli määrä panna toimeen maaseudulla. Uudistuksella oli merkittävä asema snellmanilaisessa yhteiskuntakäsityksessä.[91] Virkamiehet olivat valmiita luopumaan valta-asemastaan maanomistajaluokan hyväksi,[92] samoin kuin he olivat myöhemmin valmiit luopumaan ruotsin kielen käytöstä.

Suomalaisen virkamiesluokan ja suomalaisen julkisuuden yhteen nivoutunutta suhdetta voi katsoa myös toisesta näkökulmasta. Kuten Matti Klinge on osoittanut, poliittisesti asiantunteva yleisö kytkeytyi Suomessa yliopisto- ja ylioppilasmaailmaan. Opiskelijoiden elämänkaarta leimasi samalla luja suhde virkamiesuraan.[93] Näissä olosuhteissa oli vaikea ajatella virkamiestä ja mielipidevaikuttajaa kahtena eri henkilönä.

Snellman painotti Hegeliä enemmän subjektiuden merkitystä. Olipa kyse lakiuudistuksista tai normien ja perinnäistapojen muutoksista, valis-

90 Sanahistoriallisten tutkimusten puutteessa tyydyn viittaamaan valtion luonteesta tehtyihin huomioihin: Hultin 1893, 173.
91 Pulkkinen 1983, 70.
92 Soikkanen 1980, 83–90. Stenius 1983a, 117.
93 Klinge 1967a, IX–XXIV. – Henrik Knifin mukaan yliopisto oli ollut julkisuuden keskeinen kenttä jo ennen vuotta 1808: Zilliacus & Knif 1985, 97.

tunut kansalainen ei Snellmanin mukaan voinut väistää moraalis-isänmaallista vastuutaan kansakunnan elämän ”valtiollisesta” ohjaamisesta.[94] Hän oli itse yksi aloitteentekijöistä, kun 1830-luvulla oltiin perustamassa kahta yhdistystä, jotka poikkesivat tavanomaisesta yhdistyksestä. Toisessa oli kyse juomatapojen muutoksesta, toisessa suomen kielen kokeen vapaaehtoisesta suorittamisesta yliopistossa.[95]

Vaikka snellmanilaisilla käsitteillä voi tarkentaa suomalaisen kansakunnan tiettyjä erityispiirteitä 1800-luvulla, käsitteet eivät silti ole kaikin osin riittäviä analyyttisia työkaluja. Ongelma on siinä, että samoin kuin liberaalit teoreetikot, Snellman uskoi valtion mahdollisuuksiin vaalia aitoa yhteistä etua ja ottaa huomioon niin ylä- kuin alaluokan edut. Ja samoin kuin liberaalit teoreetikot, Snellman mielsi (kansallis)valtion välineeksi, jonka avulla voitaisiin ajaa läpi uusia, yleisiä ja koko kansakuntaa koskevia sääntöjä eri lailla kuin sääty-yhteiskunnan oikeusjärjestyksessä. Snellman kuului siihen joukkoon, jonka mukaan vain valtion väliintulo voisi antaa alaluokalle toivoa yläluokan harjoittaman riiston hellittämisestä.[96] Kuten tiedämme, Karl Marx muutti idealistisen hegeliläisyyden materialistiseksi hegeliläisyydeksi. Muutos merkitsi organisaatiohistoriallisesta näkökulmasta sitä, että ne yhteiskuntaluokat, jotka assosiaatioperiaatteen avulla kiistivät sääty-yhteiskunnan hallintoprinsiipit, pystyivät löytämään idealistisesta hegeliläisyydestä – samoin kuin klassisesta liberalismista – teoreettisesti perustellun legitimiteetin. Ne yhteiskuntaluokat, jotka joukkojärjestäytymisperiaatteen avulla pyrkivät osoittamaan porvarillis-idealistisen valtiokäsityksen kestämättömyyden, löysivät teoreettisesti perustellun legitimiteettinsä materialistisesta hegeliläisyydestä. Tätä taustaa vasten Antonio Gramscin analyysi Italian historiasta on mielenkiintoinen yleisistä käsitteellisistä syistä.[97] Myös Gramsci

94 Pulkkinen 1985, 19.

95 Ks. s. 213 tässä teoksessa. – Perinne säilyi elävänä fennomaanisen liikkeen piirissä koko 1800-luvun (vrt. Rothstenin Suomen ystäväin liitto ja A. A. Granfeltin näkemys kansakunnan rakentamisesta). Kieli-, valistus- ja raittiusliikkeen ensimmäiset järjestöhankkeet olivat eräänlainen kollektiivinen sopimus siitä, miten arkielämää oli elettävä. Voimavaroja piti kerryttää, mutta ei siksi, että luotaisiin painostusorganisaatio valtiota ja kansakuntaa *vastaan*, vaan siksi, että tiettyä *osaa* valtiosta ja kansakunnasta oli vahvistettava.

96 Pulkkinen 1983, 70.

97 Priester 1977.

on sitä mieltä, että kansalaisyhteiskunta (*società civile*) on yksi päällysrakenteen ohjausmekanismeista. (Tässä hän erosi Marxista.[98]) Jos asiaa tarkastelee näkökulmasta, jossa lähtökohtana on Italian historia – jossa tasavaltalainen perintö pysyi hengissä vuosisatojen ajan ja jossa oli renessanssista lähtien ollut merkittäviä assosiaatioita (akatemioita) – on vaikea käsittää assosiaatioperiaatteiden sinänsä sotivan valtiojärjestystä vastaan. Gramscin käsitteistössä vapaaehtoisilla järjestöillä, samoin kuin joillakin kansalaisyhteiskunnan osilla, oli kaksoisfunktio: vaikka ne ovat muodollisesti irrallaan valtiosta, ne ovat kuitenkin poliittisen rakenteen olennainen osa. Kansalaisyhteiskunta on ideologisten ja kulttuuristen suhteiden kokonaisuus, mikä on välttämätön ehto, jos hallitseva luokka mielii ylläpitää hegemoniaansa. Siinäkin on kaksi puolta. Toinen puoli koostuu kaikista niistä yksityisistä organisaatioista ja instituutioista, jotka ovat muodollisesti erillään valtiosta. Tässä merkityksessä kansalaisyhteiskunta on lenkki talouden yksityisen vaikutuspiirin ja (suppeassa mielessä ymmärretyn) valtiokoneiston välissä. Toisessa merkityksessä kansalaisyhteiskunta on olennainen osa (laajasti ymmärrettyä) valtiota, koska sieltä kumpuaa se, mikä valtiossa on eettistä. Hallitsevat luokat vaalivat valta-asemaansa osin pakon voimalla (valtiovalta suppeassa merkityksessä, *società politica*), osin kansalaisyhteiskunnassa vallitsevan konsensuksen avulla (hegemonia). Kansalaisyhteiskunta on yksimielisyyden takaaja. Laajassa merkityksessä valtio muodostuu sekä vallasta että konsensuksesta.

Tämä näkökulma selventää kokonaiskuvaa ja estää meitä tekemästä sitä virhettä, että näkisimme kansalaisyhteiskunnan ja järjestölaitoksen erillisinä muodollisesta valtiokoneistosta (valtio suppeassa merkityksessä, *società politica*). Poliittisen yhteiskunnan ja kansalaisyhteiskunnan välinen ero on erona metodologinen ja analyyttinen (ja sitä paitsi lähellä arkikieltä), mutta todellisuudessa on kuitenkin kyseessä yksi ja sama yhteiskunta.

98 Marx otti omakseen Hegelin käsitteen *bürgerliche Gesellschaft* ja käytti sitä kahdessa eri merkityksessä. Osaksi oli kyse siitä, että hän piti porvarillisen yhteiskunnan käsitettä muiden yhteiskuntamuodostuksen tapojen vastakohtana. Osaksi hän kuvasi käsitteellä talouden aluetta yleensä riippumatta yhteiskuntamuodostuksesta; Priester 1977.

Historiankirjoitus negaationa

Historiankirjoituksessa on tätä nykyä eräs leimallinen piirre: menneisyyden heikoillekin subjekteille halutaan antaa oma historia. Tutkijat ovat pyrkineet tavoittamaan sellaisia prosesseja, joissa on kannettu arkisempia asioita kuin voiton ja kunnian kruunua. Tavoitteet ovat näkyneet tutkimuksessa eri tavoin.

Tutkijan valokeila on toisinaan käännetty piiloon jääneisiin ryhmiin, vähäosaisiin, naisiin, syrjäytyneisiin, rikollisiin ja erilaisiin vähemmistöihin. Halu kirjoittaa muiden kuin voittajien historiaa on näkynyt myös muutoin. Menneisyyden ymmärtämisen lähtökohtana on, että tutkimuksessa otetaan huomioon toteutumattoman kehityksen vaihtoehdot, *mahdollisen historia*. Riippumatta siitä, toteutuvatko mahdollisuudet vai eivät, niiden takana on ihmisen intentionaalisuus, ja näistä tahtotiloista sinänsä tulee tärkeitä pelinappuloita poliittisessa valtapelissä. Vastoinkäymisistä ja tappioista huolimatta toteutumaton historia vaikuttaa edelleen ihmisten ajatteluun ja toimintaan.[99] Tutkijat, jotka yrittävät tavoittaa mahdollisen historiaa, kiinnittävät huomiota historian kehityksen strategisiin valintatilanteisiin, sellaisiin joissa historian subjektit ovat valinnoillaan vaikuttaneet ratkaisevasti yhteiskunnan järjestäytymiseen.

Historian kehityslinjoja voi arvostella vain rajallisesti. Historian pyörää ei käy kääntäminen takaisin tulosuuntaan eikä tehtyjä päätöksiä korjata jälkikäteen. Tehtyjä päätöksiä on kuitenkin tärkeää arvostella. Tutkijat, jotka haluavat välttää finalistista historiankirjoitusta – jossa legitimoidaan historiallisen kehityksen lopputulos, voittajat ja viime kädessä oma yhteiskuntamme sen omine järjestäytymisperiaatteineen – eivät voi pitää lopputulosta itsestään selvänä.[100] Mahdollisen historia osoittaa, että kehityksen

99 Ahti 1987, johdantoluku.

100 Esimerkkinä mainittakoon Pauli Kettusen kritiikki perinteisen yhdistyshistoriikin tavasta selittää järjestön toiminta parhain päin: ”Marx huomauttaa [vuosien 1857–1858] taloudellisissa käsikirjoituksissaan (*Grundrisse*), että ihminen on avain apinan anatomiaan. Se tarkoittanee laajasti ymmärrettynä sitä, että nykyisyys on avain menneen selittämiseen. Marx muistuttaa myös, että historiallista objektia voi ymmärtää vasta sitten kun sen itsekritiikki on tietyssä määrin valmis. Yhdessä näistä kutoutuu uusi asetelma. Historioitsijoiden perinteisessä poleemisessa lähtökohdassa toiset vaativat nykyisyyden selittämistä menneisyyden avulla, toiset taas edellyttävät menneisyyden selittämistä sen omilla ehdoilla. Historiallisen objektin selittämisen

suunnan valitsee inhimillisen tahdon kuhiseva parvi, ihmisen kamppailu muita vastaan ja itsensä kanssa. Jos on olemassa yleispätevä ja kehitystä ohjaava rationaalisuus, sen täytyy olla teologinen tai muulla tavalla metafyysinen.

1860-luku on tutkimukseni taitekohtia. Se on rajapyykki, jota kuvatessa (s. 128–141) kirjoitustyylinikin muuttuu: toteavan sävyn tilalle työntyy väänтelehtivämpi (ja heilahtelevampi) ote. Miten privilegiosidonnaisten järjestöjen sijaan alkoikin syntyä vapaaehtoisuuteen perustuvia yhdistyksiä uuden kansalaisyhteiskunnan rakennuspalikoiksi? Niiden tarkoitus oli tavallaan ennalta määrätty, mutta palikoita voitiin 1800-luvun jälkipuoliskolla yhä muokata uuteen uskoon. Kun sitten selvisi, että ennalta määräytyminen ei ollutkaan itsestään selvää, olemassaolo näyttäytyi jonain muuna kuin finalistisesti määräytyvänä kehityksenä. Tämä on hyvä, jos ja kun halutaan uskoa ihmisen mahdollisuuteen tehdä valintoja. Tutkimukseni sävy muuttuu myös siksi, että moderniteetin kehitysnäkemys ohjaa poliittista keskustelua. Mahdollisia kehityskulkuja onkin useita. Politiikasta aletaan yhä selvemmin keskustella tulevaisuutta pohtivin käsittein ja termein: miltä yhteiskunta näyttää jatkossa ja miltä sen halutaan näyttävän? Jokainen aika muovaa tulevaa, toiset enemmän kuin toiset. Tässä tapauksessa yhdistykset olivat kuin mahdollisuuden maailmoja ja tulevaisuuden suunnannäyttäjiä.

voi ehkä tulkita objektin itsekritiikiksi: historiallinen selitys ottaa huomioon myös toteutumatta jääneet vaihtoehdot ja avaa menneisyydessä suljetut ovet. Myös niitä on syytä pohtia käsitteellisesti niin, että legitimaation sijaan tuloksena on nykytilanteen kritiikki." Kettunen 1984, 151–152; 1986, 17–18.

II.

YHDISTYMIS-VAPAUDEN RAJAT LAIN KIRJAIMEN MUKAAN

Sääty-yhteiskunnassa alamaisten oli mahdollista saada äänensä kuuluville viemällä asiansa viranomaisten ratkaistavaksi, valittamalla ratkaisusta hierarkian mukaisessa järjestyksessä ja vetoamalla viime kädessä kuninkaaseen oikeuden ylimpänä asteena. Toinen vaihtoehto oli valjastaa oma korporaatio tai sääty ajamaan asiaa samoin hierarkkisessa järjestyksessä. Näissä puitteissa alamaisten oli mahdollista vaikuttaa asioihinsa. Kollektiiviset hankkeet, jotka eivät mahtuneet tähän kehikkoon, rikkoivat rajoja, mutta sellaistakin toimintaa oli, ja aikaa myöten sekin sai omat säännöt ja hyväksyttävät muodot.[1]

1 Reinhard Bendix on laatinut typologian kansan protestiliikkeistä vanhassa eurooppalaisessa yhteiskunnassa. (1) *Populistinen legitimismi* mahtui ainoana vallitsevaan poliittiseen järjestelmään. Siinä poliittisen taistelun muodot määräytyivät vanhojen privilegioiden perusteella. Tällaisessa protestiliikkeessä pyrittiin palauttamaan horjuneeksi katsottu järjestys. (2) *Kiliastisissa liikkeissä* odotettiin Kristuksen tuhatvuotista valtakuntaa maan päällä ennen viimeistä tuomiota. Näitä liikkeitä on analysoinut mm. Norman Cohn. (3) *Sosiaalinen rosvous*, Eric Hobsbawmin kehittämä ja tutkima kategoria, mursi selvästi järjestelmän rajat. Bendix 1964, 74–87.

Alamaisten ja kansalaisten kollektiivinen toiminta edellytti hankkeen käynnistäjiltä jonkinasteista tasa-arvoista vuorovaikutusta, horisontaalista viestintää. Siinä voidaan erottaa kaksi päätyyppiä. Aluksi pyrittiin saamaan säätyläisiä mukaan säätyrajat ylittäviin yhdistyksiin, minkä voi kommunikaation ja vuorovaikutuksen näkökulmasta tulkita edustavan assosiaatioperiaatetta. Sen mukaan hierarkkisten ja korporatiivisten hallinto- ja organisaatioperiaatteiden kyseenalaistaminen antoi yksilölle uudenlaista vapautta sekä suhteessa esivaltaan että hänen oman yhteiskunnallisen asemansa kannalta. Seuraavaksi yhdistysten, joihin valtion tai kirkon suora kontrolli ei ulottunut, tuli toimia niin, että kaikilla täysi-ikäisillä alamaisilla oli mahdollisuus tasa-arvoiseen vuorovaikutukseen ja kommunikaatioon. Tällaisen vuorovaikutuksen voi sanoa edustavan joukkojärjestöperiaatetta. Se haastoi merkantilismista luopuneen yhteiskunnan yhteistyö- ja organisaatioperiaatteet niin, että työväestön, kuten palkkatyöläisten, oli mahdollista osallistua tasa-arvoisesti järjestäytyneeseen yhteistoimintaan eikä yksinomaan aatteellisessa mielessä vaan nimenomaan talouselämän kollektiivisina toimijoina suhteessa yläluokkaan.

Miten nämä periaatteet sitten otettiin käyttöön? Erot Euroopan eri maiden välillä olivat melkoiset, etenkin joukkojärjestöperiaatteen osalta. Yhdistykset, joissa ”jäsenmäärä oli rajoittamaton” – kuten London Corresponding Society[2] – olivat myrkkyä vanhalle järjestykselle, kuin lahottajasieni yhteiskunnan perustuksissa ja räjähdysherkkä ruuti sen rakenteissa. Näin ei ollut vain Englannissa, vaan joka puolella Eurooppaa vielä pitkään 1800-luvulla. Englannin työtätekevät luokat loivat oman versionsa luokkaegoismista ja omaksuivat toimintaohjelmansa mukaisesti kovan linjan yhteiskunnan etuoikeutettuja ryhmiä vastaan. Vain näin ne pystyivät vakiinnuttamaan paikkansa. Suomessa joukkojärjestöperiaate otettiin käyttöön ilman repiviä kiistoja verrattuna esimerkiksi siihen, miten kehitys eteni Englannissa. Lain kirjainta tulkittiin uudelleen vähän kerrallaan, ja henki oli uusi, luokkien välisen veljeyden henki. Ammatillinen järjestäytymisoikeus oli joukkojär-

2 Nämä säännöt ovat lähtökohtana E. P. Thompsonin klassikkotutkimuksessa työväenluokan synnystä Englannissa: 1968, 24.

jestäytymisperiaatteen näkökulmasta yhdistymisvapauden keskeinen kysymys, ja siksi seuraavassa kansainvälisessä vertailussa keskitytään juuri siihen.

Yhdistymisvapaus vertailevasta näkökulmasta

Yhdistymisvapaus laajeni eri maissa eri tavoin.[3] Kansainvälisessä tarkastelussa erottuu joitakin laajentumisen päätyyppejä ja myös se, että Englanti paini omassa sarjassaan. Koska yksinvaltainen hallinto oli Englannissa heikoissa kantimissa, yhdistymisvapauden rajoja määritti liberalismin teoria ja käytäntö. Se oli kuitenkin juuri tässä kysymyksessä jakautunut kahtia, toisaalta ehdottomasti yhdistymisvapauden puolesta, toisaalta ehdottomasti sitä vastaan. Oppihistoriallisesti John Locken ajattelu on tässäkin suhteessa vedenjakaja. Maassa, jossa valtion tehtävät oli rajattu, yhdistyksiä suvaittiin, kunhan ne eivät uhanneet yleistä järjestystä. Locken mukaan oli enemmistön ratkaistavissa, mikä tällainen uhka voisi olla. Vapaamielisyys tarkoitti siis sitä, että toisinajattelijoiden sallittiin kokoontua omissa yhdistyksissään. Liberaalissa perinteessä oli kuitenkin mahdollista suhtautua yhdistymisvapauteen myös torjuvasti. Korporatismin vastaisessa hengessä vaadittiin kaikkien esteiden poistamista vapaiden työmarkkinoiden tieltä. Esteitä olivat myös työntekijöiden kollektiiviset yritykset puolustautua työn ostajan – työnantajan – edessä. Tämän näkemyksen mukaan työläisten yhteistoimintapyrkimyksistä versoi uudenlaista korporatiivista pakkovaltaa. Adam Smith kirjoitti: ”Kun saman liikealan edustajat kokoontuvat yhteen, vaikka sitten ilonpidon ja huvitusten merkeissä, heidän keskustelunsa pyrkii yleensä päätymään salaliittoon suurta yleisöä vastaan.”[4] Englannissa virkavalta oli periaatteessa valvonut ja suojannut työsuhteita, mutta järjestelmä oli murentunut ilman että sen murentamiseksi tarvittiin erillistä lainsäädäntöä. Jo 1700-luvun alussa työläiset turvautuivat keskinäiseen yhteistyöhön taloudellisen asemansa kohentamiseksi. Kollektiivinen oma-apu oli sallittu, kollektiivinen edunvalvonta ei. Kollektiivinen työstä kieltäytyminen eli lak-

3 Yhdistymisvapautta tarkastelevat yleisellä tasolla Braun 1950; Laski 1949; ja Bendix 1964.

4 Smith 2015, 128. – Braun 1950, 23; Adlercreutz 1954, 27–29. Adam Smithin argumenttia tultaisiin toistamaan ahkerasti siellä missä haluttiin rajoittaa työläisten ammattiyhdistysoikeuksia. Vrt. esim. Mechelin 1901, 20.

koilu kriminalisoitiin, koska se oli liiketoiminnan este (”restraint of trade”, joka loukkasi elinkeinon harjoittamisen vapautta, vapaata kilpailua sekä työn ja sopimisen vapautta), mutta myös siksi, että lakkoja pidettiin arveluttavana vehkeilynä. Parlamentti sääti 1700-luvun kuluessa 40 lakia, joissa tavalla tai toisella kiellettiin ammatillinen järjestäytyminen. Vuonna 1796 annetussa oikeudenpäätöksessä sanottiin selvästi, että se mikä oli sallittua yhdelle ihmiselle, oli kielletty, jos asialla oli kaksi tai kolme henkilöä yhdessä: ”Kisälli saa yksin vaatia parempaa palkkaa, jos voi, mutta useamman kisällin kokoontuminen samassa tarkoituksessa on laitonta, ja heidät voidaan asettaa syytteeseen salahankkeesta.” Työläisten oikeuksien tukahduttaminen Ranskan vallankumouksen synnyttämässä ilmapiirissä johti Englannissa lopulta kaiken ammattiyhdistystoiminnan kieltävään lainsäädäntöön (Combination Acts vuosina 1799 ja 1800). Nämä kaksi lakia mullistivat työolosuhteet myös siinä mielessä, että varhaisemmasta lainsäädännöstä poiketen niissä ei sanallakaan viitattu työehtojen positiiviseen sääntelyyn. Näin työläiset menettivät viimeisenkin muodollisen viranomaissuojan työnantajia vastaan.[5]

Luonnonoikeudessa suhtauduttiin yleisesti ottaen myönteisesti yksilön järjestäytymisoikeuteen, mutta vain osittain. Assosiaatioperiaate hyväksyttiin, joukkojärjestäytymisperiaate vain vesitettynä. Työläisten oma-apuyhdistyksiä pidettiin Englannissa hyvinä ja kannatettavina, mutta uhmakas vapaakirkollinen liike, jolla oli vahva sidos työväenluokkaan, toimi jo lähes laittomalla ja luonnonoikeuden mukaan vastuuttomalla pohjalla. Työläisten lakkoiluun ja järjestäytyneeseen ammattiyhdistystoimintaan puolestaan suhtauduttiin yksiselitteisen kielteisesti. Yhteenliittyminä lakot ja ammattiliitot tunnettiin nimellä ”combinations”, kun taas yhdistymisvapauden piiriin kuuluvista seuroista käytettiin nimitystä ”associations”.[6]

Hallinnon itsevaltaiset tavoitteet ja perinteet olivat Manner-Euroopassa erilaiset kuin Englannissa. Valtiollinen ykseys vaati Manner-Euroopassa valtion ja kirkon jäsenyyden ykseyttä. Ranskan osalta voidaan puhua vuonna 1598 annetun Nantesin ediktin hengestä. Jokainen itsevaltiuden vastainen

5 Adlercreutz 1954, 45; Tilly ym. 1975, 278.
6 Fox 1985, 61–63, 69, 73–83; Bendix 1964, 81–83.

ilmaus antoi valtiojohdolle syyn epäillä valtion vihollisten pesiytyneen vapaisiin yhdistyksiin.

Pelot olivat osaksi oikeutettuja, mutta yleensä turhia. Mannermaiset akatemiat, assosiaatiot ja seurat oli mukautettu valtiojohdon tavoitteisiin ja poliittisiin suhdanteisiin. Syntyi tilanteita, joissa vapaat yhdistykset olivat valtaapitäville lahja, tilanteita joissa hallitukset kokivat niiden tukevan valtionhallinnon asemaa. Esimerkiksi Saksassa vapaaehtoisten yhdistysten sallittiin toimia Napoleonin sotien aikana kansallisen vastarinnan vahvistamiseksi. Heti sodan loputtua, kun vihollinen oli karkotettu, samat yhdistykset julistettiin laittomiksi. Hallituksen mielestä ne aiheuttivat rauhan aikana vain harmia ja vahinkoa. Lorenz von Stein, joka esiintyi saksalaisen liberalismin puhemiehenä 1800-luvun puolessavälissä, katsoi että vapailla yhdistyksillä oli positiivinen merkitys myös rauhallisina aikoina. Hän näki niissä instituution, joka antoi oikeutuksen valtion auktoriteetille ja kurinpitotoimille myös liberaalis-perustuslaillisissa oloissa.[7]

Yhdistymisvapautta rajoitettiin Manner-Euroopassa eri tavoin lainsäädäntöteitse tai muuten. Esimerkiksi Preussissa yhdistystoimintaa suitsittiin kieltämällä salaseurat vuonna 1794 ja neljä vuotta myöhemmin kaikki seurat, jotka pyrkivät muuttamaan lakeja tai hallintoa. Vuonna 1816 voimaan tullut laki vahvisti vanhan, poliittiset yhdistykset kieltävän, käytännön. Yhdistyslaitosta alettiin kontrolloida entistä lujemmin 1830-luvun alussa, eikä siihen tarvittu uutta lainsäädäntöäkään. Seuraavalla vuosikymmenellä tiukennettiin työläisten järjestäytymistä koskevia määräyksiä. Vuoden 1848 vallankumoussarjan jälkeen yhdistymisvapautta rajoitettiin perustuslaillisilla argumenteilla. Yksinvaltiuden mielivallan tilalle tuli järjestys, mikä loi ennustettavuutta ja johdonmukaisuutta. Vapaa yhdistyslaitos oli von Steinin oppien mukaisesti uudenlaisen valtiovallan tiukassa valvonnassa.[8]

Ranskassa poliittinen radikalismi jätti jälkensä myös yhdistyslainsäädäntöön. Ranskan vallankumouksen päätavoitteisiin kuului korporaatiojärjestelmän purkaminen. Kansalaisilla piti olla suora suhde valtioon; välikäsiä ei kaivattu, ei säätyjä, ammattikuntia eikä yhdistyksiä. Kaikenlainen puhe

7 Hueber 1984, 117 ja 123; Laski 1949.
8 Braun 1950, 21; Hueber 1984, 116–118 ja 122–123.

ryhmäintresseistä oli laitonta, sillä se haittasi yksilön ja yleisen edun saavuttamista. Tässä hengessä Ranskassa säädettiin vuonna 1791 laki, Loi Le Chapelier, jossa kiellettiin ankarasti kaikki yhdistykset. Napoleon ei nähnyt syytä poiketa linjasta, joten uudessa rikoslaissa määrättiin, että jokaisella yhdistyksellä, jossa oli yli 20 jäsentä, piti olla hallituksen toimilupa. Helmikuun vallankumous 1848 sitä vastoin johti uudenlaiseen näkemykseen yhdistymisvapaudesta. Se kirjattiin perustuslailliseksi oikeudeksi, mutta jo seuraavana vuonna oikeus kumottiin konservatismin vastaiskussa.[9]

Yhdysvalloissa, jossa kansalaisoikeudet olivat laajemmat kuin missään muualla, oli jo 1800-luvun alussa moniulotteinen yhdistyslaitos, mutta työläisten vapaata järjestäytymistä ei sielläkään sallittu. Kamppailu joukkojärjestöperiaatteen puolesta erosi kuitenkin eurooppalaisesta kehityksestä, ei kovuudeltaan vaan amerikkalaisen sisältönsä takia. Taistelu työläisten vapaasta järjestymisoikeudesta ei nimittäin koskaan saanut Yhdysvalloissa yhtä vahvaa poliittista leimaa kuin Euroopassa. Perustavat poliittiset oikeudet Yhdysvalloissa olivat jo olemassa, kun ammattiyhdistysliike kehittyi. Näissä olosuhteissa siitä sukeutui moniarvoinen liike, joka pyrki turvaamaan itsenäisyytensä niin suhteessa työnantajiin ja viranomaisiin kuin puolueisiin ja politiikkaankin.[10]

Pohjoismaissa kehitys oli ainutlaatuinen, sillä sekä assosiaatio- että joukkojärjestäytymisperiaate otettiin käyttöön ilman repiviä riitoja. Tämä on luonut myytin näiden periaatteiden ikiaikaisesta kuulumisesta ”pohjoismaiseen oikeusperinteeseen”.[11] Todellisuudessa vapaaehtoiset yhdistykset ja etenkin ammattipohjaiset yhdistykset ottivat suoraan joskin vähitellen etuoikeuksiin perustuvien ja viranomaisten valvomien korporaatioiden paikan ilman ylimenovaihetta ammattikuntalaitoksen ja ammattiyhdistysliikkeen välissä. Reinhard Bendixin mukaan ylimenovaihe kesti muissa Euroopan maissa 75–120 vuotta,[12] mistä seurasi epäsäännöllisin väliajoin kovia ja ve-

9 Braun emt. 19–22; Bendix 1964, 82–84.
10 Braun emt. 9–17, 23–24.
11 Jatkuvuusteesiä on käsitelty johdantoluvussa.
12 Bendixin mukaan myös Sveitsissä kehitys kulki samaa latua kuin Pohjoismaissa. Bendix 1964, 80–83; Pestoff 1977, 10. Kirjallisuuskatsaus Ruotsin tilanteesta: Jansson 1985, 200–201. – Myös Pohjoismaiden yhteydessä on puhuttu (lyhyestä) ”organisaatiottomasta kaudesta”. Tanskassa ammattikuntapakko kumottiin 1862,

risiä yhteenottoja ennen ammattiyhdistysliikkeen vakiintumista. Kun ammattikuntalaitos lakkautettiin Pohjolassa, työläisten oli paljon helpompi perustaa omia organisaatioita ja käyttää lakkoasetta julistamatta sotaa valtiolle ja yhteiskunnalle. Lakkoilua ei kriminalisoitu. Järjestäytymisoikeudella oli toki Pohjolassakin omat rajoituksensa, mutta työläisten järjestymisehdoissa oli otettu huomioon lakko- ja ammattiyhdistysinstituutioiden olemassaolo, jota oikeusjärjestys ei kieltänyt.

Milloin sitten joukkojärjestäytymisperiaate löi itsensä läpi Euroopassa? Käännekohta oli 1860-luku. Vallankumousvuosi 1848 oli jo muuttanut merkittävästi järjestysvallan historiaa. Siihen asti poliisivoimat ja kansalliskaartit olivat olleet verraten heikkoja, sillä porvarit olivat olleet haluttomia antamaan kaarteille riittävää tukea ja hallitsijat epäilivät niiden lojaaliutta. Tilanne muuttui 1850-luvulta lähtien. Omistavat luokat tukivat nyt järjestysvaltaa varauksettomasti, mikä edisti poliisilaitoksen vähittäistä laajenemista.[13] Pidemmän päälle järjestysvallan koneisto ei kuitenkaan ollut tarpeeksi vahva tukahduttamaan ja kriminalisoimaan työläisten kollektiivisia mielenilmauksia. Lakko- ja protestiliikkeet 1860-luvun Euroopassa – Ranskassa 1869–1870, Saksassa 1869 ja Italiassakin vuosikymmenen puolivälissä – olivat niin laajoja, että työnantajat ja viranomaiset eivät enää kyenneet puolustamaan omavaltaisia vaatimuksiaan. Italiassa lakkoliike ei ollut yhtä latautunut, mutta tekstiilityöläisten lakosta Biellan kaupungissa vuonna 1864 alkoi sielläkin joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurron uusi kehitysvaihe.[14]

Hallitukset ja viranomaiset saivat luvan hyväksyä lakko- ja ammattiyhdistysinstituution. Ranskassa keisari yritti vuonna 1864 voittaa työläiset puolelleen laillistamalla virallisesti lakko-oikeuden. Samaan aikaan hän

kun taas varsinainen ammattiyhdistyspohjainen järjestäytyminen alkoi vasta 1871: Wanscher 1979, 19–20. Kyseessä ei kuitenkaan ollut organisaatioton tila yleisessä eurooppalaisessa merkityksessä, jossa työläisten oli kamppailtava oikeudestaan käydä ammattiyhdistyspohjaista taistelua. Kärjistetyin esimerkki sosialismin vastaisesta lainsäädännöstä oli Tanskassa 1870-luvun alussa julistettu kokoontumiskielto. Tanskan kansainvälinen työväenyhdistys (Den internationale Arbejderforening for Danmark), joka perustettiin vuonna 1871 ensimmäisen internationaalin osaksi, järjestäytyi poikkeuksellisesti *ammatillisiin* jaostoihin. Sen voi tulkita niin, että organisaatioton aika jäi lyhyeksi myös Tanskassa. Wanscher emt. 20.

13 Katso s. 249 tässä teoksessa.

14 Tilly ym. 1975, 51–54, 70, 249–257.

kuitenkin langetti rangaistusmääräyksiä työläisille, jotka turvautuivat väkivaltaan yrittäessään pitää lakkorintamaa koossa. Englannissa puolestaan säädettiin vuonna 1871 Trade Union Act, joka kyllä laillisti ammattiyhdistykset mutta myös kriminalisoi ”vehkeilevät yhteenliittymät”. Saksassa järjestymisvapaus koki kovia Bismarckin sosialismin vastaisen lainsäädännön kourissa.[15]

Lainsäädännön ja käytännön konkreettisen sisällön tarkempi selvittäminen eri maissa on monimutkainen tehtävä, johon ei ole tässä yhteydessä syytä paneutua yksityiskohtaisemmin. Yleisesti ottaen oikeustila oli epävarma. Käytäntö suosi individualistista näkemystä työmarkkinasuhteista. Työnantajan oikeus johtaa työtä ja valita työvoimansa – ”työn vapaus” oli työnantajien oma lempi-ilmaisu – painoi vaa’assa ammattiyhdistysten vastatoimia enemmän. Työläisten vastatoimien synnyttämä kollektiivinen paine oli työnantajien ja useimpien lainoppineiden silmissä pakkovaltaa. Tämä koski sekä Pohjoismaita että muuta Eurooppaa. Työntekijöiden järjestäytymisoikeus tunnustettiin kiertoteitse niin, että ammattiyhdistyksistä tehtiin oikeushenkilöitä. Ne voitiin asettaa vastuuseen vahingoista, joita työläisten protesteista koitui yhteiskunnalle ja työnantajille. Tämä oli uutta Taff Vale -tapauksesta annetussa oikeuden päätöksessä vuodelta 1901.[16] Walesissa käydyn lakkotaistelun oikeuskäsittely sai laajaa huomiota sekä Euroopassa että Yhdysvalloissa.

Yhdistymisvapauteen välittömästi vaikuttanut lainsäädäntö

Joukkojärjestölaitoksen synty on olennaisilta osiltaan juridinen kysymys, mutta asian juridista puolta ei voi kuitenkaan analysoida yksinomaan lainsäädäntöön ja oikeuskäytäntöön perehtymällä. On otettava huomioon myös oikeus- ja yhteiskuntatieteiden yleinen kehitys, mielipiteiden ja yh-

15 Adlercreutz 1954, 47 ja 58–59; Braun 1950, 24–36; Snellman 1916, 231–232. – Yhdysvalloissa lakko-oikeus ja ammattiyhdistysliike laillistettiin osin jo aiemmin. Käänteentekevänä pidetään Massachusettsin osavaltiossa vuonna 1842 annettua oikeuden päätöstä, jossa ammattiyhdistystä ei julistettu laittomaksi sinänsä. Braun emt. 32.

16 Adlercreutz emt. 58; Braun emt. 20–21, 38, 256–277. Bruun 1979, 1–11, 51–111.

teiskunnallisten aatteiden muutos.[17] Tarkastelen tuonnempana yhteenvetoluvussa assosiaatioiden elinvoimaa ja niiden vapaaehtoisuuteen ja tasavertaisuuteen perustuvaa luonnetta. Kokonaiskuvan hahmottamiseksi pohdin myös sitä, kuinka yhdistysten jäsenet itse loivat normeja ja vetivät yhdistymisvapauden rajoja.

Aluksi paneudun kuitenkin keskeisiin juridisiin puitteisiin. Yhdistyslaitosta koskeva lainsäädäntö on sinänsä verraten uusi ilmiö. Sille ei ollut käyttöä sääty-yhteiskunnassa, sillä vaikka itsevaltainen hallintojärjestelmä rajoitti vapaata järjestäytymistä, laissa ei tunnettu yleistä yhdistymiskieltoa.[18] Koska yleistä lainsäädäntöä vapaaehtoisten yhdistysten asemasta ei ollut, on tarkasteltava muuta lainsäädäntöä, joka määritteli yhdistymisvapauden rajoja yhteiskunnan eri alueilla.

Isäntävalta ja palveluspakko

Ammatinharjoittaminen korporatiivisessa järjestelmässä edellytti korporaation jäsenyyttä. Tämä oli työväestön pakollinen ja ainoa luvallinen järjestäytymismuoto. Ammattikuntajärjestyksessä (27.6.1720) ja teollisuuslaitoksia koskevassa hallisäännössä (21.5.1739 ja 2.4.1770) työväkeä kiellettiin liittoutumasta mestareita ja manufaktuurien omistajia vastaan. Ruukkeja, kaivoksia ja merenkulkua säänneltiin samojen periaatteiden mukaan. Tässä järjestelmässä työntekijöiden oman edun tavoittelemista ei ajanut taloudellinen pakko, vaan taustalla oli viime kädessä fyysinen valta ja voima, joka perustui palveluspakkoon, isäntävaltaan ja noutouhkaan. Jos joku yritti laistaa työvelvollisuudestaan, hänet noudettiin takaisin työpaikalleen ”tarkoituksenmukaisin keinoin” eli väkisin.[19]

Ammattikuntajärjestyksessä itsenäisten yhdistysten perustamiskielto muotoiltiin näin: ”Kisällien ei ole lupa kokoontua, jos paikalla ei ole vähin-

17 Niklas Bruun esittelee väitöstutkimuksessaan kaavion, joka auttaa analysoimaan instituution, kuten työehtosopimuksen, sidonnaisuuksia yhteiskunnan eri tasoilla. Bruunin tutkimuksessa näitä tasoja edustavat työnantajat, lainsäädäntö, oikeus- ja yhteiskuntatieteet sekä työntekijät; Bruun 1979, 158.

18 Otto Dannin mukaan Saksasta ei tunneta ainuttakaan yleistä yhdistymiskieltoa koko 1700-luvun aikana. Ensimmäinen tällainen kielto on vasta vuodelta 1817; Dann 1976, 224.

19 Bruun 1979, 2–5, 74–77.

tään kahta saman alan mestaria. Muussa tapauksessa kokoontuminen on luvatonta, ja langetettakoon kisälleille 6 hopeataalerin sakko talletettavaksi ammattikunnan arkkuun." (V Art. 4 §). Vuoden 1739 hallijärjestyksen mukaan "kisällejä kiellettäköön järjestämästä minkäänlaista yleistä kokousta, olkoon heidän mestarinsa paikalla eli ei, ja sakotettakoon 10 hopeataalerin arvosta jokaista, joka sellaiseen kokoukseen osallistuu samoin kuin kokoontumisen alkuunpanijaa tai siihen yllyttänyttä henkilöä varoittavana esimerkkinä." (V Art. 11 §). Vuonna 1770 annetussa hallisäännössä todettiin, että "[m]ikäli kisällit tai muut työntekijät järjestävät kokouksen palkankorotuksen toivossa, sakotettakoon jokaista osallistujaa 20 taalerilla ja langetettakoon kaksinkertainen sakko hankkeen päällysmiehelle ja sille, joka on laatinut asiaa koskevia kirjoituksia ja hanketta siten edistänyt" (III Art. 7 §).

Maataloudessa isäntävaltaa ja työpakkoa pönkitti palkollissääntö (Isäntien ja palkollisten palkkaussääntö 15.5.1805 sekä Keisarillinen asetus 15.4.1816). Pestautuessaan vuosipalvelukseen palkolliset saivat laillisen suojan: isäntä vastasi heistä yhteiskunnalle, ja isännän alaisina palkolliset tunnustivat tämän kuritusoikeuden palkollisen iästä ja sukupuolesta riippumatta. Isännillä oli myös oikeus noutaa työhön takaisin velvollisuutensa rikkoneet palkolliset. Agraariyhteiskunnassa ei koskaan syntynyt tarvetta eksplisiittisesti kieltää palkollisten järjestäytymistä.

Kaupunkielinkeinojen työväki sai juridisen vapauden käsityöläis- ja manufaktuuriasetuksessa (12.12.1859) ja kauppa- ja elinkeinoasetuksissa (24.2.1868 ja 31.3.1879). Vuoden 1868 asetuksessa oli yhä kisällinkirjaa ja isäntävaltaa koskevia määräyksiä, ja vielä vuoden 1879 elinkeinoasetuksessa, joka muuten merkitsi elinkeinovapauden lopullista läpimurtoa, oli yhä merkantilistisia jäänteitä. Ammattikuntaorganisaatiot oli lakkautettu, mutta niiden sijaan jokaiseen kaupunkiin oli perustettava elinkeinonharjoittajien yhdistyksiä, joiden oli tarkoitus toimia välittäjinä työntekijän ja työnantajan välisissä kiistoissa. Lisäksi yhdistyksillä oli oikeus viranomaisten avulla noutaa takaisin työpaikalleen työsopimuksensa rikkonut palkollinen. Tämä instituutio kuvaa hyvin pohjoismaista erityispiirrettä, liukuvaa siirtymää vanhasta korporatismista kapitalismiin. Käytännössä elinkeinonharjoittajien yhdistyksillä oli vain vähän merkitystä, sillä niillä ei ollut tarpeeksi valtaa toimia vanhojen korporaatioiden tavoin. Niistä ei myöskään

tullut edunvalvontaorganisaatioita, koska niiden rakenteelliset erot olivat liian suuret.[20]

Elinkeinoasetukset eivät koskeneet palvelussopimuksia. Sekä kaupunkiettä maaseutuelinkeinojen palvelussuhteista säädettiin uudistetussakin palkollissäännössä (Keisarillisen majesteetin armollinen palkkaussääntö isännille ja palkollisille 30.1.1865 sekä sitä täydentävät muutokset 27.1.1879 ja 28.12.1888). Isännällä säilyi yhä oikeus kurittaa palkollistaan ja noutaa työvelvollisuutensa laiminlyönyt palkollinen takaisin työhön. Myös palvelussopimuksen vuotuinen pestuuaika jäi ennalleen. Sen sijaan palveluspakko lakkautettiin. Yleisestä köyhäinhoidosta (17.3.1879) ja irtolaisuudesta (2.4.1883) annetut asetukset merkitsivät laillisen suojelun järjestelmän purkamista.

Vapaapalokunnissa, joita voi monessa mielessä pitää Suomen ensimmäisenä menestyksellisenä joukkojärjestönä tai – aikalaistermiä käyttääkseni – ”kansan assosiaationa” (*folkassociation*), oli nimestään huolimatta vielä 1860-luvulla palkollissäännön mukaisia isäntävallan piirteitä. Säännöissä nimittäin todettiin, että tilallisella oli mahdollisuus antaa kuski ja hevonen palokunnan käyttöön, jolloin ensin mainittu kirjattiin *vapaaehtoisen* palokunnan jäseneksi. Myös tätä käytäntöä voi pitää esimerkkinä joustavasta siirtymisestä joukkojärjestäytymisen yhteiskuntaan.[21]

Kirkkokuri ja kokoontumiskielto

Valtio, kirkko ja paikallistason itsehallinto olivat Ruotsissa niin tiiviissä yhteistyössä, että se oli eurooppalaisessa mittapuussa ainutlaatuista. Tällä eurooppalaisella syrjäseudulla, jossa asutus oli maantieteellisesti hajallaan, raja kirkollisen ja maallisen oikeuden välillä oli liukuva. Maallistunut oikeus antoi vielä odottaa itseään, myös siinä valtakunnan osassa, joka vuonna 1809 liitettiin Venäjän keisarikuntaan.

Paikallistasolla kirkkokuri vaali ”huoneentaulun maailmaa”, patriarkaalisen konformismin valtakuntaa. Kaikenkattavan valvontajärjestelmän oli tarkoitus pitää seurakuntalaiset nuhteettomuuden tiellä. Seurakunnan kirkkoneuvosto (kirkkoraati) ja kylien kuudennusmiehet (kaupungeissa ruo-

20 Sjöberg 1958, 14.
21 Katso s. 299 tässä teoksessa.

tumestarit ja muut samankaltaisista tehtävistä vastaavat henkilöt) toimivat sekä valvojina että oikeusasteena (Vuoden 1686 kirkkolaki – Kirckolaki Ja Ordningi – 3.9.1686, Kuninkaallinen päätös 10.3.1719 ja Kuninkaallinen asetus 4.12.1769). Maata omistavat talonpojat osallistuivat paikallisen itsehallintoelimen toimintaan, eikä talonpoikaisessa järjestyksessä kaivattukaan muuta järjestäytynyttä horisontaaliviestintää vertaisten kesken.[22] (Tässä yhteydessä voidaan jättää tarkastelun ulkopuolelle tilallisten lukemattomat yhteistyöhankkeet aineellisen vaurauden kasvattamiseksi, myllyt, metsästysseurat ja muut. Agraariyhteiskunta oli rakenteeltaan verraten homogeeninen, mikä tarkoitti myös sitä, etteivät tilallisten taloudelliset yhteistyöhankkeet ylittäneet vanhan korporaatiojärjestelmän rajoja.[23])

Maallinen valta oli sitä paitsi nimenomaan kieltänyt vapaan kokoontumisen: 1.7.1743 annetussa asetuksessa tehtiin selväksi, ”että se, joka lähettää viestikapulan ja kirjallisen tai suullisen kutsun osallistua talonpoikien kokoukseen”, voi rangaistuksena menettää oikean kätensä ja hänet voidaan tuomita mestattavaksi ja teilattavaksi.[24] Vapaan kokoontumisen kiellon uhmaaminen – talonpoikien kutsuminen koolle tällä tavalla – oli kapinointia ja uppiniskaisuutta. Laki oli käytössä 1700- ja 1800-luvuilla.[25] Oikeusjärjestelmässä yleisiä kokoontumisia pidettiin lähtökohtaisesti tarpeettomina. Alamaisille taattiin muulla tavoin mahdollisuus ottaa kantaa ja ilmaista mielipiteensä. Yleinen valitusoikeus antoi yksilöille, paikallisyhteisöille, korporaatioille ja säädyille mahdollisuuden viedä valituksensa virkavallan ja viranomaisten käsiteltäväksi. Yleisesti ottaen kansan osallistumista yhteiseen neuvonpitoon ja päätöksentekoon kuitenkin rajoitettiin monilla muilla asetuksilla.[26]

Löyhästi järjestäytyneitä kokouksia voidaan pitää yhdistyselämän säännöllisemmän ja tasavertaisemman kanssakäymisen esiasteena. Kokoontumis- ja yhdistymisvapauden liitos pysyi lujana, vaikka niitä käsiteltiin eri

22 Halmesmaa 1976; Sundin, 1981; Lenman 1982; Sundin, 1970.
23 Vrt. s. 343 ja 391 tässä teoksessa.
24 Göthe 1969, 39; Erich 1934, 754–755.
25 Rolf Karlbom on tutkinut kahakointia 1700-luvun ja 1800-luvun vaihteessa: 1967, 31–89, 222–228, 238–242.
26 Fahlbeck ym. 1947, 239; Resolution på allmogens allmänne beswär 12.12.1734 ja Resolution på städernes allmänne beswär 12.12.1734.

lailla oikeudellisina instituutioina.[27] Kokoontumisvapauden rajoittaminen rajoitti samalla yhdistymisvapautta ja päinvastoin. Kokoontumisvapaus oli tärkeä etenkin työväenliikkeelle, koska sen jäsenillä ei ollut koulutetun luokan mahdollisuuksia käyttää porvarillisen julkisuuden muita välineitä, kuten painettua sanaa eri muodoissaan. Työläisten mobilisaatiossa turvauduttiin siksi enemmän ulkoilmakokousten tarjoamiin vaihtoehtoisiin julkisuuden tiloihin ja muotoihin, kuten sunnuntaikokouksiin symboleineen, lippuineen ja lauluineen.[28] Oli perin yleistä, että 1900-luvulle tultaessa viranomaiset kielsivät työväenyhdistysten kokoukset yleisen järjestyksen nimissä. Kiellot luonnollisesti heikensivät työläisten järjestäytymishankkeita. Ilmassa oli kuitenkin suurta innostusta, joten vaikutus saattoi olla myös päinvastainen. Sattui niinkin, että työläiset kiersivät kokoontumiskiellon kokoustamalla kirjaimellisesti tien päällä, kulkueena hitaasti edeten.[29]

Kirkollisella vallalla oli puolestaan oma, tarkkaan kohdistettu kielto vapaan kokoontumisen estämiseksi. Valtiokirkko katsoi karsaasti vapaita rukous- ja hartauskokouksia, niin sanottuja konventikkeleita, jotka olivat pietistisen herätyksen tunnusmerkkejä. Kirkko piti näitä kokouksia protestihenkisinä, ja syystäkin. Konventikkeliliikkeen voi itse asiassa nähdä yhdistymisvapauden laajentumisen liikkeelle panevana voimana.[30] Vapaat hartaustilaisuudet kiellettiin 12.1.1726 annetussa konventikkeliplakaatissa. Se oli kova isku pietistiselle herätykselle, jossa pienten ryhmien kokoukset olivat keskeinen toimintamuoto. Kokoontumiskieltoa tiukennettiin 20.3.1735: ”Kuninkaallinen säädös ja käsky, kaikenlaisten erhetysten ja niiden levittämisen estämiseksi” edusti konventikkeliplakaatin historiaa ankarimmillaan. Kielto toistui myös tulevassa lainsäädännössä (kuninkaalliset kirjeet 2.5.1751 ja 15.12.1761 sekä lääninkanslioille 15.3.1814 annettu ohjesääntö). Konventikkeliplakaatin rikkomisesta käytiin erityisen paljon oikeutta vuosina 1838–1844. Turussa 1842 pidetty pappeinkokous yritti rajoittaa maallisen oikeuden valvontavastuuta konventikkeliplakaatin noudattamatta jättämi-

27 Kokoontumisvapaudesta: Ståhlberg 1915, 136–158.
28 Vrt. Wanscher 1979, 9, 23–105.
29 Ks. esim. Kiiskinen 1960, 133–134. Kokoontumisvapautta rajoitti myös poliisin vaatimus saada olla paikalla kokouksissa, mikä herätti suurta ärtymystä.
30 Miksi varhaiset protestit ilmenivät kirkon piirissä: Wåhlin 1979, 129–130.

sestä, mutta keisari jatkoi vanhaa käytäntöä. Keisarillisessa kirjeessä, joka on päivätty 16.10.1843, todetaan, että maallinen valta tulisi myös vastaisuudessa tukemaan toimenpiteitä hurmahenkisten liikkeiden hillitsemiseksi.[31]

Henkilön tuomitseminen laittoman rukouskokouksen järjestämisestä tai siihen osallistumisesta konventikkeliplakaatin nojalla ei myöskään ollut yksiselitteistä. Oikeudenkäynneissä vedottiinkin myös muuhun lainsäädäntöön, esimerkiksi sapattirauhaan, lailliseen suojeluun ja kieltoon olla loukkaamatta pappisviran haltijaa.[32]

Huoneentaulun maailmassa, joka oli Ruotsissa ja Suomessa yhtenäiskulttuurin valtakunta, kirkon ja valtion valta oli jakamaton. Tämä maailma alkoi purkautua ja muuttua vähän kerrallaan. Yhtenä taustatekijänä oli niin kutsuttu lainopillinen vallankumous: oikeudenkäytön yhtenäistyminen ja oikeuslaitoksen vahvistunut asiantuntemus. Toinen merkittävä taustavoima oli yhtenäistä normijärjestelmää horjuttanut hengellinen herätys.[33] Konventikkeliplakaatin kumoaminen (vuoden 1869 kirkkolaissa) oli konkreettinen osoitus jakamattoman vallan purkautumisesta. Kirkossa oli 1800-luvun jälkipuoliskolla muitakin jännitteitä. Vastakkain olivat vapaamielisempään katsantoon taipuvaiset ja vanhaluterilaisuuden kannattajat, jotka suhtautuivat jo periaatteessa kielteisesti vapaaseen kansalaisaktiivisuuteen yhdistyslaitoksen puitteissa. Kuvatkoon tätä asennetta Kuopion hiippakunnassa 1892 pidetty pappiskokous, jossa todettiin vapauksien haitallinen vaikutus sekä perhe- että kirkolliseen elämään, patriarkaalisen järjestyksen kahteen kulmakiveen:

> Kansan ja yksilön säännölliselle kehitykselle on välttämättä tarpeen, että ne laitokset ja välikappaleet, joita Jumala on asettanut tätä kehitystä varten, saavat häiritsemättä toimia, ja että kukin virassaan ja asemassaan näitä Jumalan säätämiä välimiä pitää arvossa ja käyttää. Kun nykyaika yhä enemmän vain hajoittaa ihmismielen, ja kaikilla aloilla pyytää vain uutta, niin jäävät vanhat, Jumalan säätämät, välikappaleet vähäarvoisiksi ja käyttämättä. Niinpä syntyy nykyai-

31 Konventikkeliplakaatin historiaa: Ruuth 1936; Pleijel 1955; Pentikäinen 1978; Kjellman 1849, 327–328.
32 Pentikäinen emt. 195.
33 Lenman 1982, 35.

> kana aina vain uusia yhdistyksiä, jotka pitävät juhliaan ja kokouksiaan ja vetävät piiriinsä vähitellen koko kansan. Mutta kun perheen jäsenet enemmän ja enemmän vedetään yhdistyksiin ja heidän tulee alinomaa yhdistyksissä toimia, niin tämän kautta vasituinen perhe-elämä vähitellen kärsii vahinkoa; sen rauha häiriytyy, sen kotihartaus loppuu. Ja samoin käy seurakunnallisen elämän kanssa. Jumalan asettama saarnavirka halpenee kuljeskelevain saarnaajain rinnalla, jotka uutuutensa kautta viehättävät mielen, ja niin jotakin uutta sille tarjoovat. Seurakunnan jumalanpalvelus tulee vähäarvoiseksi yhdistysten seurojen rinnalla, j.n.e. Niin siis ihmisten tekemät säännöt ja yhdistykset nykyaikana kohoavat arvossa, kuin sitä vastoin Jumalan säätämät laitokset joutuvat halveksittaviksi. Tuota suuntaa kulkee nykyaika ja se vie turmioon. Käänne on tässä välttämättä tarpeen.[34]

Eriuskolaislainsäädäntö

Kirkkokurin ja konventikkeliplakaatin tehtävä oli edistää ykseyttä, auttaa seurakuntalaisia elämään yhteiskunnassa, jossa alamaiset ja uskonto olivat yhtä. Ne puhuttelivat alamaisia, jotka pysyivät kirkon huomassa eivätkä pitäneet elämää tämän yhteyden ulkopuolella vakavasti otettavana vaihtoehtona.[35] Eriuskolaislakien osalta tilanne oli toinen. Tämä lainsäädäntö koski niitä, jotka nimenomaan ottivat etäisyyttä kirkon oppiin. He uhkasivat vallitsevaa järjestelmää toisin tavoin, ja viranomaisten strategia oli heidän vaikutusmahdollisuuksiensa kaventaminen. Vuoden 1734 lain ”Pahantegon Caaren” mukaan (I luku 3 §) valtauskosta luopuneet voitiin tuomita maasta karkotettavaksi.

Valtakirkollisuudesta luopuminen tuli 1700-luvun jälkipuolella varteenotettavammaksi vaihtoehdoksi. Hernnhutilaiset, jotka eivät tosin tunnustaneet omaa oppia mutta joilla oli elävä yhteys yleiseurooppalaiseen liikkeeseen ja jotka järjestivät myös omia jumalanpalveluksia, saivat pitää hartauskokouksiaan suhteellisen vapaasti.[36] Evankelis-luterilaisen kirkon ulkopuoliset kristilliset yhteisöt, ennen kaikkea katoliset ryhmät, saivat perustaa

34 *Yhteenveto pöytäkirjasta kahdeksannessa yleisessä Kuopion hiippakunnan pappeinkokouksessa...* 1892, 45.
35 Lilja (1947) on tutkinut vanhaluterilaista konformismia.
36 Ruuth 1915; Nikula 1972, 711–712.

omia seurakuntia ja niiden jäsenille myönnettiin kansalaisoikeudet. He eivät kuitenkaan saaneet toimia julkisen viran haltijoina tai valtiopäiväedustajina. Vieraiden uskonyhteisöjen jäsenet saivat kokoontua vain virallisiin jumalanpalveluksiin (tiedoksianto 24.1.1781 koskien kahta vuotta aiemmin myönnettyä uskonnonvapautta), mitä perusteltiin valvonnan tarpeella. Myös juutalaisten sallittiin toimia Ruotsissa 1700-luvun lopussa. Sen sijaan oli kiellettyä kääntyä pois evankelis-luterilaisesta kirkosta. Hurmahenkiset uskonnolliset yhteisöt, kuten swedenborgilaisuus, toimivat samoin ehdoin kuin muut salaseurat (mistä enemmän tuonnempana). Autonomian ajan uusi tilanne Suomessa ei merkinnyt välittömiä lakiuudistuksia näissä kysymyksissä. Ortodoksista uskoa tunnustavat saivat vuonna 1827 oikeuden toimia siviili- ja sotilasviran haltijoina (Keisarillinen asetus 14.8.1827).

Sen jälkeen, kun Petter Schäfer sekä veljekset Jakob ja Erik Eriksson olivat 1700-luvun alussa yrittäneet perustaa uskonveljilleen ja -sisarilleen omat yhteisönsä Pohjanlahden molemmin puolin, eriuskolaiskysymys tuli ajankohtaiseksi vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Pietismin ja hengellisen herätyksen piirissä ei siihen asti osoitettu halua jättää valtiokirkollista yhteisöä.[37]

Vuoden 1869 kirkkolaki (6.12.1869/30, II luku 6 §) paransi toisuskoisten asemaa. Käännynnäisyys sallittiin, ja käännynnäiset saivat pitää kansalaisuutensa. Sen sijaan kirkosta oli mahdollista erota vain, jos kirjautui toisen uskonyhteisön jäseneksi. Laki jäi puolitiehen, sillä siinä ei säädetty tarkemmin eriuskolaisyhteisöjen juridisesta asemasta. Vuonna 1889 säädettiin varsinainen eriuskolaislaki. Kristityt, jotka eivät kuuluneet evankelis-luterilaisen kirkkoon, saivat oikeuden toimia julkisen viran haltijoina (Keisarillinen asetus muista protestanttisista kuin evankelis-luterilaisista uskonyhteisöistä sekä asetus koskien näiden eriuskolaisten oikeutta toimia viran- ja toimenhaltijoina, 11.11.1889/33). Ortodoksisesta kirkosta eroaminen tuli mahdolliseksi vuonna 1906 (Keisarillinen asetus 22.2.1906).

1870-luvulta lähtien oli selvää, että baptismi oli tullut Suomeen jäädäkseen. Vuoden 1869 kirkkolain verrattain maltilliset muotoilut maallikkosaarnaajista edistivät baptistien julkista toimintaa. Baptistien ja viranomaisten välille syntyi kyllä konflikteja, mutta toisin kuin Ruotsissa, maalliset ja kir-

37 Ruuth 1922, 703–707.

kolliset viranomaiset Suomessa välttivät baptismin kriminalisoimista. Viranomaiset eivät halunneet luoda marttyyreja, joten vastatoimetkin olivat lievempiä: kasvatukseen ja koulutukseen kiinnitettiin huomiota, ja poliisi valvoi baptistien toimintaa ilman että baptismia olisi kriminalisoitu.[38]

Baptistit, metodistit ja niin sanotut vapaakirkolliset perustivat Suomeen omia seurakuntia 1880-luvulla. Vuonna 1889 annetun uuden eriuskolaislain nojalla sekä baptistit että metodistit järjestäytyivät vuonna 1892 omiksi eriuskolaisseurakunniksi. Ne vapaakirkolliset seurakunnat, jotka eivät ensisijaisesti mieltäneet itseään uskonyhteisöiksi, eivät tätä askelta ottaneet.[39]

Vuoden 1889 eriuskolaislaki turvasi jonkinlaisen seurakuntavapauden, mutta rajoitti samalla vapaiden seurakuntien mahdollisuuksia päättää itse omista asioistaan. Baptistit puhuivatkin häkkilinnun vapaudesta.

Eriuskolaisseurakunnat, joille sälytettiin muun muassa väestökirjanpitovelvollisuuksia, pakotettiin sopeutumaan kaksinkertaisiin seurakuntakategorioihin. Muodolliset seurakunnat – toisin kuin baptistien ja metodistien varsinaiset, hengelliset seurakunnat – hankkivat jäsenikseen ulkopaikkakuntalaisia, joiden oli mahdollista kuulua sekä hengelliseen seurakuntaan että valtiokirkkoon. Se ärsytti erityisesti metodistikirkon johtajia ja johti siihen, että henkilö saattoi kuulua muodolliseen eriuskolaisseurakuntaan ja olla samalla kuulumatta hengelliseen seurakuntaan. Henkilöä, joka oli kirjautunut eriuskolaisseurakunnan jäseneksi, ei myöskään voitu vastoin tämän tahtoa sulkea eriuskolaisseurakunnan ulkopuolelle. Toisin oli hengellisessä seurakunnassa, jonka jäsenyys voitiin helposti lopettaa. Tilanne aiheutti kitkaa

38 Mäntylä 1954, 115–119; Newman 1948, 188–190; Näsman 1962, 68–69; Seppo 1983, 121.

39 Suomen ensimmäinen metodistiseurakunta perustettiin Vaasassa 1881. Metodistit toimivat Suomessa aluksi Ruotsin vuosikonferenssin alaisuudessa ja saavuttivat vähitellen täysivaltaisen itsenäisen aseman, lopullisesti kuitenkin vasta vuonna 1911. Baptistit perustivat alueellisen organisaation ja lähetysyhdistyksen Vaasaan 1883. Sitä voi pitää Suomen baptistien ensimmäisenä keskusjärjestönä, vaikka se alkuun toimikin Ruotsin lähetysyhdistyksen alueorganisaationa. Baptistit, joiden yhteisörakenne oli metodistien hierarkkisen organisaation vastakohta ja joiden seurakunnilla oli laaja itsehallinto (kongregationalismin periaatteen mukaisesti), itsenäistyivät jo 1880-luvulla Ruotsin keskusorganisaatiosta. Suomen ns. vapaakirkolliset seurakunnat, joita oli 1880-luvulla kymmenkunta, saivat vuonna 1889 löyhän katto-organisaation, Suomen vapaan sisälähetyksen (Fria inre missionen). Seppo emt. 15–73, 120–186, selvittää myös muiden itsenäisten seurakuntien aseman (skutnabbilaiset, adventistit, helluntailaiset ja Jehovan todistajat).

vapaiden suuntien kirkoissa, koska niiden seurakuntaelämä perustui näkemykseen, että seurakunta oli vain aitojen kristittyjen yhteisö. Ennen vuoden 1917 uskonnonvapauslakia vallinnut oikeustila johti erikoisiin seurauksiin etenkin baptistien keskuudessa. Eriuskolaisseurakuntiin liittyi henkilöitä, joilla oli tarve protestoida valtiokirkkoinstituutiota vastaan mutta jotka eivät kuitenkaan jakaneet uuden seurakuntansa uskonkäsitystä. Metodistit säästyivät vastaavilta ei-toivotuilta jäseniltä, koska heidän käännynnäisensä olivat aluksi puolijäseniä, joita koulittiin hengellisen seurakunnan elämään.

Eriuskolaislaki vahvisti valtiokirkon asemaa. Lain avulla kansalaiset luokiteltiin eri kategorioihin sen mukaan, miten he pystyivät toteuttamaan uskonnollista vakaumustaan. Vapaaseurakuntien kompastuskiviksi – myös valtiokirkon yhteyteen jääneissä – tulivat lainsäädännön kaste-, avioliitto- ja valantekokäsitykset samoin kuin evankelis-luterilaisen kirkon näkemys kokoontumisvapaudesta. Vielä 1910-luvulla näiden kysymysten tulkinta loukkasi vapaaseurakuntalaisten vakaumusta.

Lahkolaisuutta voidaan pitää vastauksena yhtenäiskulttuurin horjumiseen. Se voidaan nähdä yrityksenä vaalia ihannetta, jossa uskonnollinen maailma ei siirtynyt yksilön sisäiseen, piilotettuun maailmaan vaan oli yhä läsnä yhteisön arjessa. Juridinen jako valtiokirkkoon, eriuskolaisseurakuntiin ja aatteellisiin yhdistyksiin sopi huonosti hengellisen herätyksen saaneiden maailmankuvaan. Niin kutsutun vapaakirkon toiminta on tästä hyvä esimerkki. Se ei halunnut luopua uskonyhteisön luonteestaan, vaan pyrki allianssihenkisesti kokoamaan kaikki aidosti kristityt (luterilaiset) yhteiseen herätyskristilliseen taistoon. Sen takia vapaakirkon katto-organisaatio järjestäytyi vapaaksi yhdistykseksi. Vuoden 1906 uuden kokoontumisvapauslain nojalla vapaakirkolliset anoivat vuonna 1907 sääntöjensä vahvistamista. Senaatti kuitenkin torjui esityksen. Sen mielestä vapaakirkollisella organisaatiolla oli yhteisön luonne, joten sen pitäisi järjestäytyä eriuskolaisseurakunnaksi. Vapaakirkolliset eivät antaneet tämän häiritä, vaan vahvistivat vuosikokouksessaan säännöt omavaltaisesti.

Vapaaseurakuntatien oli sopeuduttava vallitseviin olosuhteisiin: valtiokirkko oli vahva ja valtakunnallinen. Baptistit ja metodistit valitsivat eriuskolaisseurakunnan aseman. Adventistit, jotka painottivat virallisen organisaation merkitystä, rekisteröityivät vapaaksi yhdistykseksi vuonna 1920.

Muut vapaaseurakunnat tyytyivät enemmän tai vähemmän löyhiin järjestäytymismuotoihin. Skutnabbilaisuus niin kutsutun vapaakirkollisen liikkeen sisällä oli kiinnostava radikaalin seurakuntakäsityksensä takia. Sen pyrkimyksenä ei ollut rakentaa poissulkevia seurakuntia, vaan olla osa uskovien universaalia valtakuntaa.[40]

Salaseurat kielletään

Viranomaiset kiinnittivät erityisen tarkkaa huomiota salaseuroihin. 1790-luvulla, jolloin Ranskan suuri vallankumous antoi pontta vanhan järjestyksen vastaiskulle, kiellettiin salaiset klubit ja kerhot eikä Tukholmassa saanut enää pitää salaisia kokouksia (Kuninkaallinen kielto koskien toreilla, kaduilla ja kujilla pidettäviä kokoontumisia sekä luvattomia kokouksia etenkin niin kutsutuissa klubeissa, 8.1.1793). Kontrollia tiukennettiin entisestään 1800-luvun alussa. Kaikki veljeskuntien kokoukset niitä lukuun ottamatta, jotka olivat hallitsijan suojeluksessa (vapaamuurarit), täytyi hyväksyttää ylikäskynhaltijalla. Lisäksi viranomaisille säädettiin läsnäolo-oikeus veljeskuntaseurojen kokouksissa. Tämän seurauksena suuri osa näistä seuroista lopetti toimintansa (Kuninkaallinen tiedonanto 15.3.1803).[41]

Myös Venäjän viranomaiset tarttuivat toimeen salaseuroja vastaan. Vuonna 1822 keisari määräsi salaseurat kiellettäväksi koko Venäjän keisarikunnassa (1.8.1822). Suomen suuriruhtinaskunnassa kielto ei aiheuttanut dramaattisia toimenpiteitä. Dekabristikapinan jälkeen valvontaa kuitenkin tiukennettiin. Salaseurat kiellettiin uudelleen ja viranhaltijoita velvoitettiin kirjallisesti vakuuttamaan, etteivät he olleet minkään salaseuran jäseniä (Keisarillinen kirje 30.5.1826 ja Keisarillinen kiertokirje 20.6.1826).[42]

Salaseurat kiellettiin jälleen vuonna 1848. Tiedonannossa, joka on päivätty 20.3.1848, kiellettiin ”kaikkia suomalaisia alamaisia kuulumasta minkäänlaiseen salaseuraan”.

40 Vapaaseurakuntia käsittelevä osuus perustuu lähinnä Juha Sepon väitöstutkimukseen (1983, 15–73 ja 120–186) sekä Eino Murtorinteen tutkimukseen 1967, 1–11, 20–23, 104–111.

41 Merikoski 1935, 14–15; Leinberg 1906a, 225.

42 Merikoski emt. 15–16; Leinberg emt. 226–228.

Salainen yhdistyslaitos mahdollisti Euroopassa eliittien keskinäisen kommunikaation. Tilanne Suomessa oli ehkä hieman toinen. Ehkä suuriruhtinaskunnan virkamies- ja muut eliitit olivat niin pieniä – ja edustivat samoja sukuja – että ne pystyivät kommunikoimaan keskenään ilman salaseurojakin. Toisaalta taas salaisten yhdistysten puuttuminen voidaan nähdä merkkinä siitä, että eliitit eivät halunneet vaarantaa suhteitaan Venäjän viranomaisiin – tai että seurat olivat niin salaisia, että niistä ei ole jäänyt meille tietoa.

Tilanne muuttui 1800- ja 1900-luvun vaihteessa. Venäjän harjoittaman politiikan vastustus houkutteli monet Suomessa liittymään salaisiin organisaatioihin, kuten Kagaali-järjestöön.

Sensuurin tila

Ruotsin ensimmäiset lukuseurat perustettiin 1700-luvun lopussa. Näillä säätyläisklubeilla oli ajoittain suuri merkitys uuden kirjallisuuden levittämisessä, mutta sensuuri rajoitti niiden toimintamahdollisuuksia. Vuonna 1802 annetussa ohjesäännössä lukuseurat ja lainakirjastot määrättiin hovikanslerin valvontaan (23.2.1802, 1, 3 ja 4 §§). Hänen tehtävänään oli valvoa kirjapainoja ja valtakunnassa harjoitettavaa kirjakauppaa tarkastamalla saatavilla olevat kirjat. Osa lukuseuroista jätti anomuksen voidakseen jatkaa toimintaansa, toisten toiminta loppui muuten.[43]

Myös Suomen suuriruhtinaskunnassa sensuuri rajoitti lukuseurojen toimintamahdollisuuksia. Moneen kaupunkiin nimitettiin vuonna 1820 viranomainen estämään kielletyn kirjallisuuden levittäminen. Lukuseurojen toimintaan tällä toimenpiteellä ei ollut kuitenkaan vaikutusta. Sen sijaan vuoden 1829 sensuuriasetusta (14.10.1829, 70–71 §§) ja sensuuriylihallituksen asettamista seurasi suomalaisten lukuseurojen virallinen tutkinta. Osa seuroista kiellettiin, toiset hajottivat itse itsensä.[44]

Lukuseurat saivat toimintansa verraten pian käyntiin uudelleen, esimerkiksi Kokkolassa jo vuonna 1833,[45] mutta laajentuva kirjakauppa ja kirjasto-

43 Wiberg 1935, 247; Nurmio 1947a, 3–4; Gardberg 1938, 265; Lehtikanto 1964, 11–16.

44 Nurmio emt. 1–2; 1947b, 25–26, 111–123, 149, 199–200, 313–314; Gardberg emt. 296–301; Lehtikanto emt. 20–23. – Lukuseuroista: s. 143 tässä teoksessa.

45 Gardberg emt. 307; Lehtikanto emt. 23–24.

jen leviäminen vähensivät lukuseurojen tarvetta. Sortotoimet vuosisadan keskivaiheilla eivät erityisesti koskeneet lukuseuroja. Uusien asetusten myötä sensuuriviranomaiset menettivät 1860-luvulla mahdollisuuden vaikuttaa lukuseurojen ja sivistysyhdistysten elinehtoihin (Keisarilliset asetukset 18.6.1865 ja 31.5.1867).

Millaiset mahdollisuudet ylioppilailla oli järjestäytyä vapaasti

Yliopisto oli hierarkkisesti järjestäytynyt korporaatio keskiaikaisine perinteineen, ja yliopisto-opiskelu edellytti korporaation jäsenyyttä. Yliopistot alkoivat 1600-luvun lopulla perustaa osakuntia saadakseen ylioppilaat tiukemmin valvontaansa. Osakuntien inspehtoreiden tehtävänä oli valvoa, että ylioppilaat eivät käyttäneet väärin akateemisen kansalaisuuden suomia oikeuksia ja vapauksia. Osakunnat saivat hallitsijan laillisen siunauksen vasta vuonna 1795. – Opiskelijoiden mahdollisuuksia ajaa omia intressejään *osakuntaelämän* puitteissa tarkastellaan tuonnempana alaluvussa ”Vapautta ilman vapaaehtoisuutta”.

Sekä yliopistot että hallitsijat olivat 1600-luvun lopulta lähtien eri yhteyksissä kieltäneet opiskelijoita liittymästä organisaatioihin, jotka olivat yliopistoviranomaisten valvonnan ulottumattomissa. Kuninkaallisessa kirjeessä, joka oli osoitettu valtakunnan yliopistojen kanslereille vuonna 1793, kiellettiin esimerkiksi kaikki konventit eli sellaiset ylioppilaiden kokoukset, joita ei erikseen asetuksissa mainittu. Turun akatemiassa tällä kiellolla tuskin oli välittömiä seurauksia.[46]

Ylioppilaat, jotka kuuluivat niin kutsuttuun Turun romantiikka -liikkeeseen 1810-luvulla, saivat kuitenkin kokea, että yliopiston omat opettajat valvoivat määräysten noudattamista tarkasti. Opiskelijat olivat siksi varuillaan eivätkä hevin luoneet muodollisia seuraelämän puitteita.[47]

Läntisten, vapaamielisten ajatusten levittämistä valvottiin erityisen tarkkaan Nikolai I:n aikana, jolloin assosiaatiolaitos oli vahvimmillaan. Siksi ylioppilaiden ja lukio-oppilaiden (kymnaasilaisten) järjestöihin soluttautui toisinaan vakoojia.[48] Vuoden 1828 kurinpitosäännössä (10.12.1828, 21 §) kiel-

46 Klinge 1967b, 198–199; Grape 1924, 206; Strömberg 1987.
47 Ks. s. 170 tässä teoksessa.
48 Klinge 1969–1978, osa I, 35–36.

lettiin kaikki salaiset järjestöt Keisarillisen Aleksanterin Yliopiston opiskelijoiden keskuudessa. Rangaistus kiellon rikkomisesta oli joko karsseri tai yliopistosta erottaminen. ”Avoimet kirjalliset yhdistykset” vaativat yliopiston rehtorin luvan (22 §).[49]

Yliopistoviranomaiset Helsingissä olivat erityisen varovaisia 1830-luvulla. Tarton yliopiston tilanne oli varoittava esimerkki. Yliopiston opiskelijat olivat kiinnittäneet hallitsijan huomion, ja vuonna 1833 ylioppilasjärjestö Allgemeine Burschenschaft lakkautettiin.[50]

Vuoden 1848 tapahtumat antoivat viranomaisille aihetta uusiin varotoimenpiteisiin. Osakunnat lakkautettiin. Ylioppilaat olivat tottuneet niissä horisontaaliseen viestintään tiedekuntarajojen yli ja – mikä oli vielä tärkeämpää – myös yli ikärajojen. Korporaatiopakko toteutui osakuntien sijaan tiedekuntapohjaisesti (Hänen keisarillisen majesteettinsa armolliset säännöt Suomen suuriruhtinaskunnan Aleksanterin-yliopistolle 1.10.1852, 107–122 §§). Jokainen pieni juhlakokouskin vaati rehtorin luvan (285 §).[51]

Ylioppilaiden omien yhdistysten perustaminen tuli käytännössä mahdolliseksi 1800-luvun jälkipuoliskolla, vaikka muodollisesti kielto oli yhä voimassa. Vuonna 1873 uudistettiin vuodelta 1828 peräisin olevat säännöt, joten yhdistyksiltä ei enää vaadittu rehtorin lupaa (Opintoja ja kurinpitoa koskeva sääntö Aleksanterin yliopiston opiskelijoille, 9.6.1873/21, 24 §). Vielä senkään jälkeen, kun yhdistymisvapaudesta oli tullut perusoikeus 1906, Keisarillisen Aleksanterin yliopiston ja Suomen teknillisen korkeakoulun opiskelijat eivät virallisesti saaneet perustaa yhdistyksiä ilman oppilaitoksen rehtorin lupaa (Armollinen asetus koskien opiskelijoita Aleksanterin yliopistossa 20.9.1907/3, 21 §, ja Armollinen asetus Teknillistä korkeakoulua koskevista säännöistä 2.4.1908/12, 48 §).[52]

Naisen asema lainsäädännössä

Naisten mahdollisuudet osallistua vapaaseen yhdistyselämään riippuivat pitkään isännän suopeudesta ja suostumuksesta. Vuoden 1734 laissa (Nai-

49 Klinge emt. 21–23.
50 Klinge emt. 54–57.
51 Klinge emt. 198–213.
52 Merikoski 1935, 140–141.

makaari 9:1) määrättiin, että naimisissa oleva nainen ei saanut hallita yksityistä eikä yhteistä omaisuutta. Hän ei myöskään saanut esiintyä julkisuudessa, sillä aktiivinen kansalaisoikeus oli varattu miehille. Naimaton nainen oli yhtä vajaavaltainen kuin naimisissa oleva (Perintökaari 19:1 ja 20:3–8), mutta kuninkaallisella erivapaudella naimaton nainen saattoi kuitenkin vapautua holhouksesta. Lesket saivat yleensä päättää itseään ja omaisuuttaan koskevista asioista itse.[53]

Kysymys täysivaltaisuudesta nousi aina esiin, kun oli kyse taloudellisista sitoumuksista, tässä tapauksessa yhdistyssääntöjen mukaisen vuosimaksun tai muun maksun suorittamisesta.[54] Mutta jo 1700-luvulla oli hyväntahtoisia miehiä, jotka sallivat vajaavaltaisen naisväkensä osallistua seuraelämään. Naiset toimivat yhdistyksissä eri rooleissa, jotkut perustajina, toiset johtokunnan jäseninä, jotkut rivijäseninä.[55] Naisten osallistumista assosiaatioiden toimintaan rajoittivat tietyt reunaehdot, mutta heidän panoksensa oli silti erityisen tuntuva 1840-luvun rouvasväenyhdistyksissä. Nimestä huolimatta näissä yhdistyksissä oli myös miehiä, esimerkiksi johtokunnissa. Tämä kuvastaa ajan sivistys- ja koulutusnäkemystä: miehiä pidettiin pätevämpinä ja sopivampina.[56]

Miesten ote naimattomista naisista kirposi vuonna 1864 (Asetus naimattoman naisen täysivaltaisuudesta, 31.10.1864), jolloin he saivat itse oikeuden hallita omaa omaisuuttaan ja toimia aktiivisina kansalaisina.[57] Avioliitossa olevat naiset saivat vasta vuonna 1889 muodollisen mahdollisuuden hallita

53 Ramsay 1984b, 7–8. Blom & Tranberg 1985, 184–185.

54 On siksi ymmärrettävää, että rouvasväenyhdistyksillä, joiden toiminta edellytti suuria rahankeräyksiä, oli vain nimelliset jäsenmaksut, vaikka jäsenkunta koostui yläluokkaisista naisista. Esimerkiksi Turussa sääntöjen mukainen jäsenmaksu oli vuonna 1849 vain 50 kopeekkaa. *Stadgar för De nödlidandes vänner eller Köyhäin ystävät i Åbo* (1849, 3 §).

55 Suomen puutarhaviljely-yhdistyksessä (Finska trädgårdsodlingssällskapet) ja Suomen evankelisessa seurassa (Evangeliska sällskapet) oli erityisen paljon naisjäseniä. Katso s. 159–160 ja 183 tässä teoksessa.

56 Hallitsija hyväksyi Turun rouvasväenyhdistyksen säännöt sillä ehdolla, että yhdistys lakkaisi käyttämästä nimeä De nödlidandes vänner – Köyhäin ystävät – ja että vastaisuudessa jäseninä olisi vain naisia (noin 400 jäsenestä noin puolet oli miehiä). Miehiä oli kuitenkin edelleen mukana yhdistyksessä kamreerin ja sihteerin tehtävissä ei-jäseninä; Holmberg 1949, 11–12, 18–19.

57 Ramsay 1982; 1984b, 77.

itse hankkimiaan varoja (Laki puolisoiden omaisuuden ja rahavarojen suhteesta 15.4.1889).[58] Naisten ansaintamahdollisuudet vaativat kuitenkin yhä miehen hyväksynnän. Työsopimuslaki (1.6.1922) ja avioliittolaki (13.6.1929) antoivat viimein naimisissa oleville naisille oikeuden itse päättää, halusivatko he työntekijöinä tai työnantajina solmia työsuhteen.[59]

Miehellä oli siten 1900-luvun alkuun asti lailliset keinot valvoa vaimonsa taloudenhoitoa ja sitä kautta hänen mahdollisuuksiaan osallistua vapaaseen yhdistyselämään. Muuten viranomaiset eivät rajoittaneet isäntävallan alaisten naisten järjestäytymisoikeutta. Kun palvelijattaret alkoivat järjestäytyä vuosisadan vaihteessa, he kuuluivat juridisesti edelleen isäntävallan piiriin. Viranomaiset yrittivät tukahduttaa heidän järjestäytymishankkeensa, mutta järjestäytymistä ei vastustettu vetoamalla heidän vajaavaltaiseen asemaansa. Hallitsija ei vahvistanut Tampereen palvelijataryhdistyksen (Tammerfors tjänarinneförening) sääntöjä 1899, koska yhdistyksen tavoitetta työajan rajoittamisesta pidettiin kohtuuttomana.[60]

Lakko-oikeus

Yhteiskunnassa, jossa joukkojärjestäytymisen periaate läpäisee yhdistyslaitoksen, lakko-oikeus on kulmakivi ja samalla hyvä esimerkki siitä, kuinka vaikeaa yhdistymisvapauden turvaaminen on lainsäädännöllä.

Elinkeinovapauslait, jotka säädettiin 1860- ja 1870-luvuilla, tekivät työläisestä juridisesti itsenäisen suhteessa työnantajiin. Lainsäädännöllä raivattiin muodolliset esteet ammattiyhdistysten ja lakkoilun tieltä, vaikka pykäliin ei kirjattukaan työntekijöiden lakko-oikeutta tai mahdollisuutta liittyä ammattiyhdistykseen. Työntekijät saivat oikeuden neuvotella työehdoista kollektiivisesti ja ryhtyä tarvittaessa työtaisteluun (lakkoon). Kuten muuallakin, työntekijöiden pyrkimykset oman asemansa parantamiseksi johtivat myös Suomessa vaatimuksiin lainsäädännöstä työläisten hankkeiden tukahduttamiseksi. Liberalismin nimissä työläisten kollektiivinen toiminta pyrittiin estämään lakiteitse. Vuonna 1898 asetettiin komitea Leo

58 Laki syntyi uuden konkurssilain yhteydessä. Ramsay 1982, 13; 1984b, 11–12, Blom & Tranberg 1985, 89.
59 Ramsay 1984b, 42; Blom & Tranberg emt. 100, 103–104.
60 KD 264/23 1899.

Mechelinin johdolla pohtimaan 1879 annetun elinkeinoasetuksen uudistamista. Komitea jätti mietintönsä 1899. Mietintöön sisältyi lakkopykälä (70 §), jossa lähtökohtaisesti katsottiin, että työntekijän irtisanoutuminen riitti vapauttamaan hänet epäedullisten työehtojen kahleista. Komitea esitti lakkoilun kriminalisoimista eri tavoin.[61] Yhteiskunnan kehitys oli kuitenkin ajanut elinkeinolakikomitean mietinnön ohitse, eikä sen pohjalta syntynyt uutta lakia.

Vaikka lainsäädännössä ei suoranaisesti päädytty kieltämään ammattiyhdistyksiä ja lakkoja, laki kuitenkin salli työnantajan rajoittaa eri tavoin työntekijöiden työtaistelumahdollisuuksia. Lainsäädännöllä ei vaikeutettu työnantajien mustien listojen käyttöä, estetty ammattiyhdistysjäsenten syrjimistä eikä hillitty hankalien työläisten siirtämistä uuteen paikkaan tai heidän irtisanomistaan.[62]

Yhdistyksiä koskevia yleisiä säännöksiä

Yhdistyksistä annetut yleiset säännökset olivat jokseenkin turhia yhteiskunnallisen kontrollin kannalta. Valvontaa palvelivat sen sijaan erityiset määräykset, jotka koskivat joko tiettyjä väestöryhmiä, kuten käsityöläisiä ja käsityöteollisuuden palveluksessa olevia työntekijöitä, palkollisia, opiskelijoita ja virkamiehiä tai jotka liittyivät tiettyjen alojen, kuten uskonnon ja kirjallisuuden, kysymyksiin.[63]

61 Mietinnössä oli ristiriitaisia aineksia. Määräykset työnantajan rajoitetusta oikeudesta rangaista työntekijää sekä säännökset kisällinkirjeestä ja uppiniskaisen työntekijän noutamisesta takaisin työhön ilmensivät patriarkaalis-merkantilistista ajattelua. Mietinnössä oli kuitenkin myös individualistisia piirteitä: vain työnantajilla keskenään tai työntekijällä ja työnantajalla yhdessä oli oikeus perustaa ammattiyhdistyksiä. Työntekijät eivät itse saaneet toimia ryhmänä. Bruun 1979, 91; Mattila 1969, 190, 233; Kommittébetänkande 1899:9. *Undernådigt betänkande afgifvet af Näringslagskommitén.*

62 Ensimmäiset laajat lakot puhkesivat ruukkipaikkakunnilla työnantajan syrjittyä ammattiliittoon kuuluvia työntekijöitä ja siten puututtua yhdistymisvapauteen. Näin tapahtui Fiskarsissa 1901, Taalintehtaalla 1902, Karkkilassa 1903 ja Varkaudessa 1904. Koivisto 1963, 79; Louhikko 1937, 98; Mattila emt. 181–182; Soikkanen 1963, 601–604.

63 Täydellisen luettelon laatiminen laeista ja asetuksista, jotka vaikuttivat suoraan yhdistymisvapauden rajoihin, on melko mahdoton tehtävä. Luetteloa voisi esimerkiksi täydentää määräyksillä, joilla säädeltiin maatalousväestön ja viranomaisten välistä kanssakäymistä. Nämä määräykset kavensivat maalaisväestön mahdollisuuksia itse päättää kollektiivisen edustuksensa muodoista ja tavoista. Hallitsija viittasi 20.2.1742 maaherroille annettuun kiertokirjeeseen (ks. s. 147 tässä

Alamaisten järjestäytymishankkeiden valvonta oli laajimmillaan 1800-luvun puolivälissä. Tämän jälkeen kehitys etsiytyi hitaasti uusille, vapaamielisemmille urille. Vuoden 1848 vallankumousliikkeen aiheuttama huoli ja pelko Euroopassa sai Venäjän ja Suomen hallitukset ensi kertaa tarkastelemaan yhdistyslaitosta kokonaisuutena. Tiedoksiannossa (koskien yksityisiä seuroja tai yhdistyksiä 4.6.1849) määrättiin kaikki yhdistykset lähettämään sääntönsä itsensä keisarin vahvistettavaksi.[64] ”Yksityisten seurojen tai yhdistysten – tieteellisten, kirjallisten, taloudellisten, hyväntekeväisyyttä harjoittavien tai muuhun päämäärään tähtäävien yhdistysten – perustaminen on muutaman henkilön muodostamaa kauppayhtiötä lukuun ottamatta sallittua vain Meidän Armollisella luvallamme.”

Tiedoksianto ei ollut yhdistysten juridista asemaa määrittelevä yhdistyslaki, vaan yksinkertaisesti valvontatoimi. Yhdistyslaitosta se ei kuitenkaan myllertänyt. Monet saivat jatkaa toimintaansa kuten ennenkin. Toisille ilmoitettiin, että niiden kaltaisten yhdistysten säännöt eivät edellyttäneet korkeimman mahdollisen tahon hyväksyntää. Tämä koski muun muassa sellaisia ajanvieteseuroja kuin Helsingin keskusteluklubi (Konversationsklubben i Helsingfors),[65] Turun porvarillinen klubi (Borgerliga klubbinrättningen i Åbo),[66] Viipurin tanssiseura (Danssällskapet i Wiborg),[67] Helsingin por-

teoksessa) kieltäytyessään 1700-luvun jälkipuoliskolla vahvistamasta talousseurojen sääntöjä. – Suomen talousseuran (Finska hushållningssällskapet) toiminta kytkettiin valtiolliseen agronomikoulutukseen kuulutuksessa Suomen maanviljelysopiston organisaatio- ja hallintoperusteiden muuttamisesta 30.6.1858, 12 §. Oikeusoppineet L. Mechelin ja K. J. Ståhlberg väittelivät, olivatko talousseurat uuden järjestelyn myötä yksityisoikeudellisia vai julkisoikeudellisia instituutioita: Ståhlberg 1915, 736, 749; Westerlund 1985, 3, 74–75.

Viranomaisilla oli sananssa sanottavana myös yhdistyselämään osallistuvien alaikärajasta. Saman esityksen perusteella senaatti päätti, että alaikäinen sai liittyä Maalahden nuorukaisyhdistykseen (Malax ynglingaförening) ainoastaan holhoojansa luvalla ja että Nurmeksen nuorisoseuraan ei alaikäinen saanut liittyä ensinkään. Senaatin talousosaston pöytäkirja 14.5.1889; Numminen 1961, 280.

64 Kuulutuksen välitön syy oli Venäjällä kokoontunut Petraševskin kirjallisuuspiiri, joka oli viranomaisten silmissä kumouksellinen. – Taustaa valottaa Nurmio 1947b, 60–61. – Hallitsija oli vahvistanut joidenkin yhdistysten säännöt jo aiemmin, Pipliaseuran (Finska bibelsällskapet) säännöt 24.3.1812 ja Suomen tiedeseuran (Finska vetenskapssocieteten) säännöt 21.5.1838.

65 KKK 135: I/1849, 1–9.

66 KKK 135: II/1849, 1–8.

67 KKK 135: II/1849, 35–36.

varillinen klubi (Borgerliga klubben i Helsingfors),[68] Lappeenrannan klubi (Klubb i Villmanstrand)[69] sekä Haminan tanssi- ja keskusteluklubi (Dans- och konversationsklubben i Fredrikshamn).[70]

Tiedoksiannon takana oli pyrkimys valvoa *aatteellisia* yhdistyksiä entistä tiukemmin. Kokoukset oli pidettävä määräajoin ennakkoon lukkoon lyötyinä päivinä, ja aatteellisten yhdistysten vaikutusmahdollisuuksia kavennettiin rajoittamalla niiden oikeutta tiedottaa toiminnastaan. Turun lukuyhdistys (Läseföreningen i Åbo) sai sääntönsä vahvistetuksi sillä ehdolla, että yhdistys pidättäytyisi järjestämästä muita kuin jo sovittuja kokouksia (”koska sellainen ei ole hyväksyttyä missään samanlaisessa seurassa”). Vuosikokous järjestettäisiin juuri määrättynä päivänä eikä toiminnasta saanut enää ilmoittaa päivälehdissä.[71] Vuodesta 1847 toimineen Kuopion luku- ja sinfoniayhdistyksen (Läse- och symfoniföreningen i Kuopio) sääntöjä ei vahvistettu, koska yhdistys ei ollut järjestäytynyt vaaditulla tavalla. Yhdistyksen jäsenistö koostui ”suureksi osaksi kaupungin miespuolisista säätyläisistä”. Sen musisoinnille ja lehdenluvulle omistettu toiminta oli sinällään vaatimatonta, mutta anomus toiminnan jatkamisesta kaatui siihen, että yhdistys ei ollut laatinut ”minkäänlaisia omia sääntöjä”. Yhdistykselle kerrottiin, että ulkopuolisilta suljetun seuran, ”geschlossener Verein”, oli lupa kokoontua tilapäisesti, mutta toistuvien kokousten järjestämiseksi yhdistykseltä vaadittiin hallitsijan vahvistamat säännöt omine määräyksineen kokouspaikasta ja työmuodoista.[72]

Esivalta pyrki näin rajoittamaan aatteiden ja ajatusten levittämistä. Suomeksi sallittiin vain opettavaisen uskonnollisen ja taloudenpitoon liittyvän kirjallisuuden julkaiseminen. Painotaloja valvottiin entistä tarkemmin ja alamaisten mahdollisuuksia matkustaa ulkomaille rajoitettiin. Lopulta kiellettiin työntekijöiden vapaa matkustusoikeus Suomeen. Maahantuloluvan sai vain, jos työntekijällä oli isäntä, joka takaisi hänen laillisen suojeluksensa ja joka voisi todistaa viranomaisten edessä, että työntekijällä ei ollut yhteis-

68 KKK 135: II/1849, 53–63.
69 KKK 135: II/1849, 101–102.
70 KKK 135: II/1849, 40–41.
71 KKK 135: I/1849, 20–23; Virrantola 1965, 59.
72 KKK 135: I/1849, 161–167.

kuntaa uhkaavia mielipiteitä.[73] Viranomaiset tiukensivat sensuuria muun muassa siksi, että ne olivat saaneet tietoja vastaperustetusta yhdistyksestä, Suomalaisen kauniskirjallisuuden yhdyskunnasta (Bolag för litteratur på finska språket), jonka tarkoituksena oli kääntää suomeksi moderneja ulkomaisia romaaneja. Tiukentunut sensuuri sai yhdistyksen vetäjät luopumaan hankkeestaan vapaaehtoisesti.[74]

Esivalta katsoi tarpeelliseksi ja tärkeäksi kaventaa – kuinka sen sanoisi – poliittisesti pätevän yleisön keskustelumahdollisuuksia. Akateeminen lukuyhdistys (Akademiska läseföreningen) sai kuitenkin jatkaa toimintaansa, vaikka se oli kenties aikansa tärkein vapaamielisen assosiaatiohengen edustaja ja vaikka se yhdisti eri tiedekuntien ja osakuntien ylioppilaita. Osakunnat lakkautettiin 1852, mutta ei yhdistysasetuksen perusteella, sillä ylioppilaat kuuluivat yliopiston toimivallan piiriin omine oikeusalueineen. Vuoden 1852 asetuksen nojalla ylioppilaat järjestäytyivät tiedekuntajaon mukaisesti, mikä ei estänyt osakuntaidentiteetin säilymistä. Kun eräät ylioppilaat kävivät professorinsa puheilla ja kun professori heitä siitä kiitti, ylioppilaat olivat kovin hämmentyneitä huomatessaan, että tämä erehtyi heidän henkilöllisyydestään: ”Setä, emme me ole teologeja, olemme savolaisia.”[75]

Suomalaisen kirjallisuuden seura, joka oli aikansa merkittävin ylirajainen organisaatio, pakotettiin uuden yhdistysasetuksen nojalla palaamaan akateemisen korporaation asemaan. Seura oli saanut alkunsa 1831 yliopiston sisäisenä yhdistyksenä ja haki vuonna 1837 yliopiston kanslerilta sääntöjensä vahvistamista. Sääntöjen mukaan seura oli avoin kaikille säädystä riippumatta, niin rikkaalle kuin köyhälle. Jäsenten täytyi ainoastaan hyväksyä seuran ohjelma. Jäsenpohjaa pyrittiin tietoisesti laajentamaan edelleen

73 Nurmio 1947b, 52, 94–95; Johansson 1930, 224; Schauman 1917a.

74 *Morgonbladet* 1848 nro 94; *HT* 2.12.1848 ja 3.3.1849; Schauman 1917a, 14; 1917b, 316; Maliniemi 1936, 118–129.

75 Klinge 1969–1978, osa I, 222. – Pohjalaiset ylioppilaat perustivat talvella 1853 yhdistyksen, johon jäsenet kokoontuivat säännöllisesti keskustelemaan asioista, joita oli aiemmin käsitelty osakunnan kokouksissa. Yhdistyksellä ei ollut virallista nimeä, mutta se tunnettiin ”nimettömänä” (den namnlösa) ja sillä oli toimintaa kahden vuoden ajan. Tunnettujen pohjalaisjäsenten – C. G. Estlanderin, Henrik Borgströmin ja Edvard Bergin – lisäksi yhdistykseen liittyi ainoana ei-pohjalaisena Wilhelm Lavonius; Estlander 1918, 235–239; ”Nimettömän yhdistyksen” pöytäkirjat Helsingin yliopiston kirjastossa (nyk. Kansalliskirjastossa).

1840-luvun puolessavälissä, mutta vuoteen 1844 mennessä seuraan oli liittynyt vain viisi akateemisen maailman ulkopuolista jäsentä. Paljolti Snellmanin toiminnan ansiosta seura muuttui tässä suhteessa huomattavan paljon seuraavina vuosina: seuran jäsenyys avattiin naisille vuonna 1846, ja jäseniä hankittiin aktiivisesti naisten, talonpoikien ja ylioppilaiden keskuudesta. Vuonna 1848 Suomalaisen kirjallisuuden seuralla oli 857 jäsentä, joista puolet naisia, talonpoikia ja ylioppilaita. Kun keisarin harkittavaksi tuli seuran sääntöjen vahvistaminen, hän puuttui muun muassa juuri jäsenpohjan laajuuteen. Seuran anomus sääntöjen hyväksymisestä esiteltiin hallitsijalle uuden kieliasetuksen (reskriptin) kanssa. Kenraalikuvernööri Menschikoffin esityksestä keisari päätti, että seuran jäsenyys suljettaisiin naisilta, nuorilta, ylioppilailta sekä käsityöläissäädyn, työtä tekeväin tai maanviljelystä harjoittavien kansanluokkien edustajilta. Seuran oli kokoonnuttava ennalta määrättyinä kokouspäivinä eikä ylimääräisiä kokouksia saanut pitää. Se ei myöskään saanut enää ilmoittaa kokouksistaan sanomalehdissä.[76] – Viipurin suomalainen kirjallisuusseura (Finska litteratursällskapet i Viborg), joka oli toiminut vuodesta 1845 lähtien ja jolla oli ollut alusta saakka laaja sosiaalinen pohja, sai jatkaa toimintaansa samoilla ehdoilla kuin Suomalaisen kirjallisuuden seura.[77]

Yritykset luotsata kehitystä korporatistiseen suuntaan vaikuttivat myös toisiin organisaatioihin, joilla oli yliopistomaailman organisaatioiden tavoin säädellyt viranomaissuhteet. Tämä koski muun muassa pyrkimyksiä muodostaa Helsinkiin vapaaehtoinen palokunta.[78] Kun talousseurojen asemaa pohdittiin 1850-luvulla, Suomen senaatin vahva mies, Lars Gabriel von Haartman, ja vastikään filosofian professoriksi nimitetty Johan Vilhelm Snellman edustivat vastakkaisia linjoja. Snellman halusi Ruotsin mallin mukaisesti talousseuran jokaiseen lääniin. Konservatiivinen von Haartman taas katsoi, että koko suuriruhtinaskunnalle olisi riittänyt yksi seura.[79]

76 Palmén 1881, 21–24; Nurmio 1947b, 40–43, 108–110, 128, 243; Schauman 1917a, 19–20; Klinge 1964; 1982b, 273–276; *Förteckning öfver Finska litteratur-sällskapets ledamöter intill årsdagen den 16 mars 1845* 1845.

77 KD 121/13 1850.

78 Ks. s. 195–196 tässä teoksessa.

79 Westerlund 1985, 42–43; Rein 1904, 4–11.

***

Hallitsijanvaihdos vuonna 1855 helpotti mielipiteenmuodostuksen ja järjestöhankkeiden vastaisia paineita. Yhdistymisvapauden laajeneminen ei kuitenkaan näkynyt niinkään lainsäädännössä vaan lähinnä käytännössä. Lainsäädäntö ei edelleenkään määrittänyt yhdistysten juridista asemaa selkeästi. Sen sijaan seurat eriytyivät, jolloin erilaiset taloudelliset yhteenliittymät saivat oman lakinsa. Aatteellisen yhdistyksen käsitteestä tuli samalla juridinen instituutio taloudellisten yhteenliittymien negaationa.

Rajanveto taloudellisten ja aatteellisten yhdistysten välillä oli pitkään horjuvaa. Vuoden 1789 yhtiöasetuksesta (Kuninkaallinen asetus 28.6.1789 koskien seikkoja, joita yhtiöiden on otettava huomioon, jos ne mielivät yhtiönä harjoittaa kauppaa tai teollisuutta) ei ollut apua, kun tehtiin pesäeroa kahden perustavanlaatuisen yhdistysmuodon välille.[80] Myöskään vuoden 1849 yhdistysasetus ei mainittavasti selventänyt, millaisia yhteenliittymiä olisi pidettävä aatteellisina. Joillakin yhdistyksillä, jotka jättivät sääntönsä vahvistettavaksi 1849, ei ollut muuta toimintaa kuin kiinteistön tai esimerkiksi kylpylaitoksen hallinta.

Yksi keskeisistä päämääristä 1860-luvulla alkaneessa lainuudistustyössä oli maaperän muokkaaminen vapaalle yritystoiminnalle.[81] Talouselämän lainsäädäntöä uudistettiin nimenomaan sen takia. Osakeyhtiöistä säädettiin omat lait 1864 (Keisarillinen asetus 24.11.1864/28) ja 1895 (Osakeyhtiölaki 2.5.1895/22). Oma laki saatiin myös osuuskunnille 1901 (Osuustoimintalaki 10.7.1901/22, SSK). Työläisten apukassoista säädettiin 1897 Apukassa-asetuksessa (2.9.1897/35, SSK)[82] ja paloapuyhdistyksistä 1908 (17.4.1908/18,

80 Schybergson 1964, 21–24. – Schybergson luettelee ennen vuotta 1864 toimineet osakeyhtiöt, mutta jättää luettelosta pois filantrooppisina pitämänsä yhdistykset (säästöpankit, koulut, sairaalat, lehdet ja painotalot). Aikalaiskäsitteistössä ja lainsäädännössä ei ollut vastaavaa jaottelua. Myös monia yhtiöitä, kuten liikennöintiosakeyhtiöitä, pidettiin yleisesti isänmaallisina ja yleishyödyllisinä; *ÅT* 21.1.1826.

81 VSV 101/1863.

82 Vuoteen 1897 asti yhdistysten oli mahdollista ylläpitää apukassoja osana toimintaansa. Esimerkkinä mainittakoon Työn ystävät (Arbetets vänner) Porvoossa (Uudenmaan lääninhallituksen kanslian arkisto, anomusdiaari 12/2 1898). Apukassa-asetuksen voimaantulon jälkeen tällaiset yhdistykset saivat jättää viranomaisille omaa

SSK).[83] Laitoksia ja säätiöitä, jotka eivät olleet ensisijaisesti henkilöiden yhteenliittymiä, vaan jotka edustivat tiettyä tarkoitusta varten koottua omaisuutta, ei säädelty erityisellä lailla. Senaatin ja kuvernöörien tehtävä oli vahvistaa tai jättää vahvistamatta tällaisten yhteenliittymien säännöt (Senaatin ohjesääntö 13.9.1892/30, 98 § 35 mom., SSK sekä Johtosääntö kuvernööreille 29.12.1894/50, 28 § 19 mom., SSK). Lisäksi säädettiin koko joukko erityislakeja erityyppisille taloudellisille yhteenliittymille, joiden jäsenyys oli enemmän tai vähemmän pakollinen.[84]

Aatteellisia yhdistyksiä ei edelleenkään säädelty laissa, vaan viranomaiset sovelsivat niihin niin sanottua *konsessiojärjestelmää*. Heidän tehtävänsä oli vahvistaa yhdistysten säännöt eli myöntää yhdistyksille toimilupa, konsessio.[85] Konsessiojärjestelmä[86] oli voimassa vuonna 1849 annetusta asetuksesta vuoteen 1906 saakka, jolloin yhdistymisvapaus määriteltiin perustuslailliseksi oikeudeksi. Toimilupajärjestelmää liberalisoitiin 1800-luvun jälkipuoliskolla, mutta yhdistysten sääntöjen vahvistamiselle asetettiin vielä pitkään erilaisia ehtoja.

apukassaansa koskevan anomuksen. (Porvoon Arbetets vänner: Uudenmaan lääninhallituksen kanslian anomusdiaari 15/60 1899.) Hjelt 1893.

83 Muita kuin työläisten apukassoja ei säädelty omassa laissa, kuten ei myöskään vakuutuslaitoksia ylipäänsä; Ståhlberg 1915, 165–166.

84 Näitä olivat elinkeinonharjoittajien yhdistykset (31.3.1879/12 SSK) ja kalastusyhdistykset (19.9.1902/31 SSK).

85 Merikoski 1935, 6–8.

86 Käytäntö vaihteli aina vuoteen 1849 asti. Osa yhdistyksistä anoi sääntöjensä vahvistamista, joissain tapauksissa viranomaiset saattoivat itse olla perustamassa yhdistystä. Viipurin läänin kuvernööri oli esimies Viipurin keskusteluklubissa (Konversationsklubben i Viborg) ja läänin soisten maa-alueiden raivaukseen keskittyvässä seurassa (Viborg läns kärrodlingssällskap). Siksi näiden yhdistysten anomukset kirjattiin senaatille lähetettyjen kirjeiden luetteloon eikä saapuneiden anomusasioiden diaariin (KKK 135: I/1849, 122–123). Osa yhdistyksistä näytti toimivan ilman vahvistettuja sääntöjä, kuten Viipurin rouvasväenyhdistys (Frauen-Verein, Fruntimmersföreningen i Viborg), joka perustettiin 1835 ja joka haki sääntövahvistusta vasta 1849 uuden asetuksen myötä (KKK 135: I/1849, 122–123). Vrt. Montgomery 1908, 413. Käytäntö vaihteli myös sen mukaan, oliko kyseessä perustamiskokous, perustamislupa vai sääntöjen vahvistaminen. Joissain tapauksissa perustamislupa ja sääntöjen vahvistaminen olivat kaksi eri asiaa. (Westerlund 1985, 73–76); Suomen tiedeseura anoi ensin hallitsijalta perustamislupaa vuonna 1838 ja järjestäytyi vasta sitten (Elfving 1938, 5–7). Suomen lainopillinen yhdistys sitä vastoin järjestäytyi jo 1856, vaikka sai vasta 1862 toimintaluvan; [Berndt] J(ulius) Grotenfelt 1912, 501–507.

Viranomaiset yrittivät monin tavoin puuttua yhdistysten sääntöihin ja siten estää yhdistyksiä omistautumasta minkäänlaiselle poliittiselle toiminnalle. Henkilökohtaisen edesvastuun uhalla seurojen esimiehiä velvoitettiin valvomaan, etteivät seurat tulkinneet liian rohkeasti omaa liikkumavaraansa. Kun Viipurin suomalainen kirjallisuusseura uudisti sääntöjään 1859, keisari vahvisti ne sillä ehdolla, että jäsenille ei annettaisi mahdollisuutta ottaa asioita käsittelyyn ilman puheenjohtajan lupaa.[87] Turun sivistysseura (Bildningscirkel i Åbo) perustettiin ”siinä tarkoituksessa että kaupungin nuorisolle, varsinki työntekewästä säädystä, lewittämään halua tieteisiin ja hyödyllisiin askaroimisiin …” Säännöt vahvistettiin vuonna 1860 sillä ehdolla, ”ettei keskustelemisia waltiollisista asioista, ei myöskään neuvottelemisia semmoisista aineista, joilla ei ole mitään yhteyttä seuran tarkoituksen kanssa ole lupaa siinä pitää, josta puheenjohtajan ja seuran toimikunnan tulee pitää vaaria.”[88] Helsingin kauppa-apulaisten yhdistyksen (Handelsbiträdenas förening i Helsingfors) säännöt oli hyväksytty samoin ehdoin 1858.[89] Hallitsija vahvisti Oulun sivistysseuran (Bildningscirkel i Uleåborg) säännöt 1866 edellyttäen, että seuran toiminta ei herättäisi poliittisia intohimoja, antaisi aihetta poliittisiin kirjoituksiin tai johtaisi hallituksen toimenpiteiden moittimiseen. Ministerivaltiosihteeri katsoi tarpeelliseksi kommentoida ilmausta *politiska passioner*. Se kuulosti hänen korvaansa kovin oudolta ruotsiksi. Eikö se pitäisikin korvata sanamuodolla *felaktiga*

87 Rajoituspolitiikkaa eivät harjoittaneet pelkästään venäläiset viranomaiset. Myös Suomen kulttuuri- ja virkamieseliitin piirissä oli ryhmiä, jotka pyrkivät jarruttamaan esimerkiksi Viipurin suomalaisen kirjallisuusseuran edustaman demokraattisen fennomanian kehitystä. Seura muuttui 1850-luvun lopussa puhtaasti tieteelliseksi yhdistykseksi ja otti samalla etäisyyttä aikaisemmin vaalimiinsa kansansivistyspyrkimyksiin. Seuran jäsenistöstä harvat edustivat talollisia; vuosien 1858–1863 aikana heitä oli runsaat 20. Seurassa esitettyihin hankkeisiin, jotka eivät saaneet kannatusta, kuului mm. D. E. Europaeuksen ehdottama sanomalehtihanke vuonna 1862. ”Kansakunnan keskustelmuslehdeksi” kutsutun julkaisun tarkoitus oli luoda sanomalehti, jossa kansan omat näkemykset pääsisivät esille; Teperi 1967, 141–145. Vrt. myös Jyväskylää koskeva valtiosihteerinviraston dokumentti VSV 176/1861.

88 VSV 176/1860; *Sanomia Turusta*, 28.6.1861.

89 VSV 196/1858.

betraktelser (virheelliset ajatukset)?[90] Samalla tavalla rajoitettiin toimintaa myös muissa yhdistyksissä.[91]

Joidenkin yhdistysten säännöt hyväksyttiin siten ehdollisesti. Osa sai syystä tai toisesta odottaa vahvistustietoa vuosikausia. Esimerkiksi Helsingin vapaapalokunta (Frivilliga brandkåren i Helsingfors) lähetti sääntönsä hyväksyttäväksi 1862, mutta vahvistus tuli vasta kaksi vuotta myöhemmin.[92] Joissakin tapauksissa hallitsija kieltäytyi tyystin vahvistamasta sääntöjä, kuten kävi eräälle teollisuudenharjoittajain yhdistykselle vuonna 1860[93] ja voimisteluseuralle 1865.[94] Jotkut yhdistykset eivät antaneet periksi, vaan lähettivät matkaan uuden anomuksen uusista säännöistä, jotka keisari vahvisti. Suomen lainopillinen yhdistys (Juridiska föreningen i Finland) oli perustettu jo vuonna 1856, mutta säännöt hyväksyttiin vasta monen anomuksen jälkeen vuonna 1862.[95] Anomus suomalaisen kirjallisuuden seuran perustamiseksi Jyväskylään hylättiin vuonna 1860, kun taas neljä vuotta myöhemmin lähetetyt säännöt läpäisivät viranomaisten seulan.[96] Yritykset sisälähetysyhdistyksen perustamiseksi eivät onnistuneet, mutta sen sijaan perustettiin pari vuotta myöhemmin lähetysseura.[97]

***

90 VSV 48/1866; AD 493/14 1866.

91 Tämä koski esimerkiksi Porin vapaapalokunnan lukuseuraa ja sanomalehtikerhoa (Läseförening och tidningsklubb inom FBK i Björneborg) (VSV 110/1868) ja helsinkiläistä sivistysseuraa Bildning och nöje (Sivistys ja huvi) (VSV 44/1867).

92 Ks. s. 259 tässä teoksessa.

93 AD 4.5.1860.

94 Ks. s. 279 tässä teoksessa.

95 Suomen lainopillisen yhdistyksen anomukset sääntöjen vahvistamisesta hylättiin sekä 1856 että 1859, mutta jo keväällä 1861, jolloin kansalaiset osallistuivat harvinaisen innokkaasti poliittiseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan, yhdistys päätti toukokuun 15. päivänä jättää uuden anomuksen. Uuden, 25.9.1861 päivätyn anomuksen taakse asettui tällä kertaa yhdistyksen jäsenten lisäksi tunnettuja juristeja Suomen hovioikeuksista. Grotenfelt 1912; Godenhielm 1962. Hallitsijan myöntämää toimilupaa, yhdistyksen sääntöjä ja ensimmäistä jäsenluetteloa käsitellään aikakauslehti *Tidskrift utg. af Juridiska föreningen i Finland* numerossa vuodelta 1865, 1–14.

96 AD 1260/232 1860; AD 630/236 1864; VSV 176/1861; VSV 25/1865.

97 Sisälähetysseura kiellettiin, koska maallikkosaarnaajien arveltiin häiritsevän seurakuntarauhaa. Rosenqvist 1911, 24; AD 11.6.1860, 7.8.1863, 8.11.1865; Heikkilä & Seppo 1987.

Vaikka 1860-luku oli uudistusten aikaa, keisarivallan suhdetta valtakunnan suomalaisten kansalaisten järjestäytymishankkeisiin leimasi epävarmuus. Yhdistysten perustaminen herätti epäilyksiä varsinkin 1850-luvun lopussa ja seuraavan vuosikymmenen alussa. Hallituksen epäröintiä voi ainakin osaksi selittää sillä, ettei kukaan varmuudella tiennyt, mihin suuntaan emansipoitu ja esivallan säätelystä irrotettu yhteiskunta kehittyisi. Epävarmuus hälveni sitä mukaa kuin yhdistyslaitos omaksui yhä hallinnollisluonteisemman roolin vanhan hallintokoneiston täydentäjänä ja uudistajana.[98] Valtiollisen ja ei-valtiollisen piirin yhteistyön voi nähdä työnjakokysymyksenä. Radikaali räyhähenki ei ollut tämän yhdistyslaitoksen tunnuspiirre.

Valtion holhousideologiasta kertoi sekin, että eräiden yhdistysten vahvistetut säännöt liitettiin viralliseen säädöskokoelmaan vuosina 1869–1901. Lukuun ottamatta Suomen historiallista seuraa kyse oli yhdistyksistä, jotka pyrkivät eri tavoin auttamaan ja tukemaan alempia kansanluokkia. Robert Montgomery arvelee, että näiden yhdistysten katsottiin palvelevan yleistä etua[99] ja siksi nauttivan valtiontukea. Siksi myös niiden säännöt sisällytettiin säädöskokoelmaan. Menettely kertoi toisaalta valtion ja hyväntekeväisyyttä painottavan vapaaehtoistyön symbioosista ja vastuunjaosta. – Kyseessä olivat seuraavat yhdistykset:

– Suomen historiallinen seura (Finska historiska samfundet) (SSK 7/1875 ja yhdistyksen sääntömuutos 2/1889),
– Suomen wankeusyhdistys (Fängelseföreningen) (SSK 22/1869; 21/1888; 31/1913),
– Svenska lutherska evangeliiföreningen (SSK 37/1873), Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen sisarjärjestö,
– Kansanvalistusseura (Folkupplysningssällskapet) (SSK 39/1873 ja 1/1879),

98 Suomessa monet yhdistykset hoitivat välitysorganisaatioiden tapaan eri tehtäviä (maatalouden kehittämistä, raamattujen jakelua, kansanvalistusta, lähetystyötä, riistanhoitoa jne.). Paikallistasolla kunnallinen itsehallinto kehittyi yhteistyössä paloapuyhdistysten, maamiesseurojen ja sivistysyhdistysten kanssa. Nämä kaksi hallinnon ja vapaaehtoisten yhdistysten yhteistyömuotoa ovat seuraavien lukujen punainen lanka.

99 Montgomery 1908, 413.

- Suomalaisten merimiesten ulkomaan satamissa sielunhoitoyhtiö (nimi kirjoitettiin suomeksi nimenomaan näin) (Föreningen för beredande av själavård för finska sjömän i utländska hamnar) (SSK 2/1875), joka sittemmin vaihtoi nimekseen Suomen merimieslähetysseura (Finska sjömansmissionssällskapet) (SSK 16/1887; 17/1893; 46/1898),
- Suomen yhdistys haavoitettujen ja sairasten sotilaiden hoitoa varten (Föreningen för sårade och sjuka krigares vård) (SSK 9/1876; 1/1901), josta tuli sittemmin Suomen Punainen Risti
- Turun merimieslähetysyhdistys (Sjömansmissionsförening i Åbo) (SSK 25/1880; 26/1883),
- Svenska folkskolans vänner (SSK 13/1882; 8/1890; 14/1894) sekä
- Turun kaupunkilähetys (Föreningen stadmissionen i Åbo) (SSK 46/1892).

Yhdistyksiä tuli yhä lisää ja ne erilaistuivat. Valvonta hölleni. Jopa ylemmillä virkamiestasoilla oltiin sitä mieltä, että kaikkien yhdistysten ei tarvinnut vahvistuttaa sääntöjään. Turun ja Porin läänin kuvernööri totesi Kauvatsan nuorukaisyhdistystä (Kauvatsa ynglingaförening) koskevassa lausunnossaan vuonna 1884, että ”kyseessä oleva yksityislaatuinen yhdistys voisi hyvin olla olemassa ilman että sen säännöt edellyttäisivät vahvistamista”.[100]

Yhdistysten ja viranomaisten välinen yhteistyö ei aiheuttanut vakavia kriisejä. Virkamieskunnan edustajat (papit, opettajat, upseerit) asettuivat nimittäin kernaasti yhdistysten keulakuvaksi. Lupajärjestelmää sujuvoitettiin, ja vuonna 1883 senaatti sai valtuudet hyväksyä yhdistysten sääntöjä. Senaatin talousosaston ei tarvinnut kuulla sen paremmin hallitsijan kuin kenraalikuvernöörinkään näkemystä asiasta.[101] Vuonna 1887 kuvernöörit saivat oikeuden hyväksyä niiden yhdistysten säännöt jotka toimivat vain heidän oman lääninsä alueella.[102]

100 AD 532/98 1884.
101 Keisarillinen asetus senaatin oikeuksista 15.1.1883/3, III luku, 6 mom., SSK.
102 Keisarillinen asetus koskien hallintovirastojen suurempaa toimivaltaa 20.8.1887/11, I luku, 9 mom. SSK.

Lupajärjestelmää kuitenkin kiristettiin 1890-luvun alussa. Senaatti ei voinut enää yksin päättää lupa-asioista, vaan sen oli yhdessä kenraalikuvernöörin kanssa ratkaistava, saisiko yhdistys toimiluvan vai ei. Vuonna 1892 annetussa senaatin uudessa ohjesäännössä todettiin, että talousosaston velvollisuutena oli ”yksissä neuvoin Kenraalikuvernöörin kanssa sallia perustettavaksi seuroja, pensioni- ja apukassoja erästen kansalaisluokkain jäsenten eduksi kuin myös laitoksia, yhdistyksiä ja yleisiä kokouksia tieteellisiä, kirjallisia, taiteellisia, taloudellisia, hyväntekeviä ja muita hyödyllisiä tai luvallisia tarkoituksia varten sekä vahvistaa niitten ohjesäännöt, johtosäännöt ja säännöt ja myöntää jo vahvistetut ohjesäännöt, johtosäännöt ja säännöt muutettaviksi, jos ei se ole toisen viranomaisen asiana” (Senaatin ohjesääntö 13.9.1892/35, 98 § 35 mom. SSK).

Lääninkanslioiden ohjesäännössä vuodelta 1894 täsmennettiin kuvernöörien valtuuksia sallia yhdistysten toiminta lääninsä alueella. Kuvernöörin velvollisuutena oli ”myöntää lupa perustaa eläke- ja apukassoja, joille ei anneta apua valtiovaroista, säästöpankkeja, vapaaehtoisia palonsammutuskuntia sekä laitoksia, seuroja ja yhdistyksiä taloudellisia ja hyväntekeväisiä tarkoituksia varten, jos ne ovat aijotut vaikuttamaan ainoastaan omassa läänissä, sekä vahvistaa niiden sääntöjä ja suostua jo vahvistettujen sellaisten sääntöjen muuttamiseen; ja on sellaisista yhdistyksistä ja laitoksista pidettävä Lääninhallituksessa luetteloa, jossa viitataan asiakirjoihin” (Keisarillisen majesteetin armollinen johtosääntö Suomen suuriruhtinaanmaan kuvernööreille sekä lääninhallitusten virkamiehille. Annettu Helsingissä, 29 p:nä joulukuuta 50/1894, 28 § 19 mom. SSK).

Hyväksyttyjen yhdistysten rekisteröiminen oli uusi vaatimus tässä ohjesäännössä. Vastaavaa velvollisuutta ei määrätty senaatille.[103] Rekisteröinti

103 Rekisteriin ei ollut tarkoitus kirjata kaikkia läänin alueella toimivia yhdistyksiä vaan pelkästään ne, joiden säännöt läänin kuvernööri oli vahvistanut. Yleisen toimituskunnan päätöstaltiossa kunkin niteen lopussa on niiden yhdistysten säännöt, jotka kuvernööri oli vahvistanut kuluneena vuonna samoin kuin hänen antamansa kielteiset päätökset. Sen sijaan ”rekisteristä” puuttuvat lääninkansliaan saapuneet hakemukset, jotka eivät olleet edenneet kuvernöörin päätettäväksi. Uudellamaalla oli vuonna 1899 kolme tällaista tapausta: Tammisaaren yksityiskouluyhdistys (Föreningen för privatskola i Ekenäs), Hangon seurapiiriklubi (Sällskapsklubben i Hangö) sekä Helsingin tupakkatyöläisten yhdistys (Tobaksarbetarnas i Helsingfors

oli valvontakeino eikä suinkaan askel kohti sellaista yhdistysrekisteriä, joka olisi helpottanut yhdistysten juridisen aseman sääntelyä. Yhdistysten vastuukysymyksiin ei edelleenkään saatu vastausta. Olisiko taloudellinen ja juridinen vastuu yhdistyksen jäsenillä vai sen johtokunnalla?[104]

***

Venäjän hallintoviranomaisten ja Suomen yhdistyslaitoksen välisessä suhteessa oli 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun vuosikymmeninä yhä enemmän kitkaa. Vuonna 1891 kenraalikuvernööri katsoi aiheelliseksi kieltää Suomen wrightiläisen työväenliikkeen valtakunnallisen edustajainkokouksen. Raittiusyhdistysten edustajainkokouksissa oli jo aiemmin keskusteltu poliittisista toimintaohjelmista ja niiden työstämisestä, mutta raittiusliikkeen ja työväenliikkeen poliittiset intohimot olivat kovin eriasteisia. Granfeltilaista raittiusliikettä saattoi yhä pitää vanhan patriarkaalisen organisaatiorakenteen jatkajana[105] ja hallintokoneiston jatkeena. Raittiusliikkeessä kyllä suhtauduttiin sinänsä positiivisesti äänioikeuden laajentamiseen, mutta työväenliikkeen poliittisessa toimintaohjelmassa se oli yksi päätavoitteista: äänioikeutta olisi laajennettava, työläisten työoloja parannettava ja sääty-yhteiskunnan muita patriarkaalisia jäänteitä tuhottava, jotta sosialistiselle työväenliikkeelle ei muodostuisi otollista kasvualustaa. Järjestelmän näkökulmasta maltillisen työväenliikkeen tasapainottelu lienee poliittisen johdon kannalta tuntunut uhkapeliltä. Se saattoi kyllä yhtäältä johtaa uusiin, maltillisiin politiikanteon muotoihin, mutta toisaalta se saattoi ohjata työväenluokkaa työväenliikkeen radikaalin siiven, internationaalin, syliin.

förening) (Uudenmaan lääninhallituksen kanslian II osaston anomusdiaarit 168/185; 124/178; 8/31 1899.)

104 Oikeuskelpoiseksi juridiseksi henkilöksi järjestäytynyt yhdistys pystyi tekemään taloudellisia sitoumuksia ulkopuolisten henkilöiden kanssa ja vastaamaan niistä yhdistyksenä. Yhdistyksissä, jotka eivät olleet oikeuskelpoisia, yksittäiset jäsenet olivat henkilökohtaisesti vastuussa yhdistyksen puolesta tekemistään sitoumuksista. Ståhlberg 1915, 169–170. Jos yhdistyksen säännöt eivät olleet tässä kohtaa yksiselitteiset, voidaan olettaa, että yhdistyksen perustajien pyrkimysten ja toiminnan tarkoituksen perusteella voitiin määritellä, oliko yhdistys oikeuskelpoinen vai luonteeltaan vapaamuotoisempi klubi.

105 Välitysorganisaatiot ja asiamiesverkoston luominen: esim. s. 337–341 tässä teoksessa.

Hallituksen päätöksessä kieltää työväenyhdistysten edustajakokous ei kuitenkaan puhuttu tästä – paitsi että kokousta pidettiin aiheettomana ja tarpeettomana ja sen arveltiin voivan aiheuttaa sekasortoa ja epäjärjestystä.[106] Viranomaisten vastarinta ei silti ollut vankkumaton, sillä työväenyhdistysten edustajainkokous sallittiin kaksi vuotta myöhemmin.[107]

Aatteellisten yhdistysten lukumäärä kasvoi 1800-luvun kuluessa, ja yhteiskunnallisesta vaikuttamisesta tuli niille entistä tärkeämpi tehtävä. Samalla Venäjän hallinnon edustajat eivät syyttä leimanneet aatteellista kansanvalistustyötä yhä selvemmin venäläisvastaiseksi nationalismiksi. Venäjän viranomaiset eivät myöskään katsoneet suopein silmin vastaperustettujen kansanopistojen antamaa isänmaallista opetusta.[108]

Monien yhdistysten sääntöihin oli kirjattu oikeus perustaa haaraosastoja eri puolille maata.[109] Se antoi yhdistyksille mahdollisuuden jossain määrin kiertää valvontajärjestelmän sääntöjä, mitä ne myös hyödynsivät etenkin Bobrikovin kenraalikuvernöörikaudella. Heti kohta virkaan astumisensa jälkeen (1899) Bobrikov kiinnitti huomiota kysymykseen yhdistysten sivupisteistä. Hän oli asettanut tavoitteekseen toimilupajärjestelmän muuttamisen kieltojärjestelmäksi, jossa uusien yhdistysten perustaminen olisi ensisijaisesti kiellettyä. Vuoden 1899 ensimmäisellä puoliskolla kenraalikuvernöörillä ja senaatilla oli useita erimielisyyksiä uusien yhdistysten sääntövahvistuksista. Bobrikov oli haluton vahvistamaan muun muassa sellaisia sääntöjä, joissa yhdistykselle annettiin oikeus perustaa haaraosastoja.[110]

106 Kenraalikuvernöörin kirje Uudenmaan läänin kuvernöörille 21.5.1891. Merikoski 1935, 20.

107 Soikkanen 1975, 28.

108 Rommi 1964b, 82.

109 Yhdistykset, joilla oli oikeus perustaa haarayhdistyksiä, olivat sekalainen seurakunta. Joukossa oli oman alansa ”keskusseuroja” (centrumföreningar, kirjoittajan oma käsite) kuten Kohtuuden ystävät (Måttlighetens vänner) (VSV 71/1860), joka ei välitysseurana kuitenkaan käyttänyt tätä mahdollisuutta. Kansanvalistusseura (AD 21.11.1878) pyrki jossain määrin perustamaan haaraosastoja, mutta se ei estänyt Mäntän yhdistystä lähettämästä anomusta seuran sisäisen paikallisyhdistyksen perustamisesta (AD 25.5.1880). – Myös jotkut paikalliset yhdistykset hankkivat oikeuden perustaa sivupisteitä eri puolille maata (kuten Suomen työn suosijat Hämeenlinnassa (AD 352/31 1887) tai tietyssä kunnassa (Orimattilan nuorisoseura 1895; Hardén 1923, 317–318). Ks. myös Numminen 1961, 553–556.

110 Ståhlberg 1912, 370; Merikoski 1935, 20.

Tampereen palvelijataryhdistys joutui venäläishallinnon silmätikuksi, koska sääntöesityksen mukaan yhdistyksen tavoitteena oli järjestää kotiapulaisille enemmän omaa aikaa.[111]

Virkaa tekevä ministerivaltiosihteerin apulainen, kreivi Carl Armfelt, totesi kirjeessään vuodelta 1899, että Bobrikovin tähtäimessä olivat ensi kädessä sellaiset yhdistykset, jotka väittivät tekevänsä kansansivistystyötä, mutta joiden työ oli Bobrikovin mukaan todellisuudessa aivan muuta. Kenraalikuvernööri oli havainnut, että nämä yhdistykset itse asiassa valistivat alempia yhteiskuntaluokkia eduista ja hyödyistä, joita Suomelle koituisi poliittisen autonomian saavuttamisesta. Sellainen käsitys oli omiaan hankaloittamaan yhteistyötä suuriruhtinaskunnan ja keisarikunnan muiden alueiden välillä, mutta Bobrikovilla oli asiaan ratkaisu: keisarin määräyksellä kiellettäisiin uusien yhdistyksien perustaminen toistaiseksi. Armfelt yritti perustella muodollisen kiellon tarpeettomuutta; olihan kenraalikuvernöörin mahdollista kieltäytyä vahvistamasta uusien yhdistysten sääntöjä. Lisäksi Armfeltin mielestä oli hätiköityä kieltää uusien yhdistysten perustaminen yleisellä tasolla, varsinkin kun otti huomioon työnjaon ”nykyisessä yhteiskuntajärjestyksessä”. Yhteiskuntajärjestys edellytti sosiaalista omatoimisuutta asianomaisten yhdistysten piirissä.[112]

Bobrikov sai tahtonsa läpi. Keisari antoi 20.7.1899 kuuluttaa: ”Nykyisissä oloissa en katso olevan kansalle mitään hyötyä yhdistyksistä; sääntöjen vahvistaminen on tästä lähtien esitettävä minulle, ei kumminkaan ennen kuin w. 1901.” (*Mikkeli* 31.7.1899).

Määräyksen jyrkkä muotoilu johti tulkintavaikeuksiin. Senaatti äänesti asiasta 7.11.1899 ja ilmoitti kiellon koskevan kaikenlaisia yhdistyksiä. Kenraalikuvernööri puolestaan katsoi kiellon viittaavan vain sellaisiin yhdistyksiin, jotka olivat ilmoittaneet tavoitteekseen kansanvalistuksen ja kansan isänmaallisen hengen ylläpitämisen.[113] Käytännössä uusien yhdistysten sääntöjä

111 Senaatti puolsi sääntöjen vahvistamista. KD 264/23 1899. Merikoski emt. 21, viite 31.
112 Merikoski emt. 22; KD 266/23 1899; Bobrikoff 1905.
113 Merikoski emt. 33.

vahvistettiin myös keisarin antaman kiellon jälkeen, ja eräät yhdistykset saivat edelleen perustaa haaraosastoja eri puolille Suomea.[114]

Kaiken kaikkiaan kansalaisten mahdollisuuksia perustaa yhdistyksiä rajoitettiin vuoden 1905 vallankumoukseen asti, ja toimintamahdollisuudet kapenivat myös jo perustetuissa yhdistyksissä. Yhdistysten virallisten kokousten järjestämistä vaikeutti 2.7.1900 annettu keisarillinen asetus, jonka mukaan kaikki viralliset kokoukset vaativat viranomaisten luvan. Yhdistysten lehdet, myös käsin kirjoitetut julkaisut sekä juhlapuheet ja esitelmät oli tarkastettava etukäteen. Santarmien läsnäolo kokouksissa oli yhä tavallisempaa ja jarrutti yhdistysten toimintaa. Kenraalikuvernööri sai 26.3.1903 lisävaltuudet (7 ja 8 mom.) puuttua kansalaisten yhdistyshankkeisiin. Tavoitteena oli estää yhdistyksiä levittämästä sellaisia oppeja, jotka lisäisivät yhteiskunnallista levottomuutta. Kenraalikuvernöörillä oli valta (2.4.1903) hajottaa yhdistys haaraosastoineen kolmen vuoden ajaksi ilman erillistä tutkintaa. Viranomaiset saattoivat puuttua yhdistysten sisäisiin asioihin ja vaatia heidän kannaltaan epämieluisia luottamushenkilöitä jättämään tehtävänsä.[115]

***

114 Numminen on käsitellyt epävarmaa ja epäjohdonmukaisuuden leimaamaa oikeustilaa teoksessaan Suomen nuorisoseuraliikkeen historiasta: 1961, 558–564. – Uudenmaan läänin kuvernöörille puolitoista vuotta kiellon jälkeen lähetetyistä anomuksista vahvistettiin seuraavien yhdistysten säännöt: Seitlahden vapaapalokunta (Seitlaks FBK) (Uudenmaan lääninkanslian AD 162/184 1899; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1899 nro 37); Helsingin leipomoyrittäjien liitto (Bageriidkarnas i Helsingfors förbund) (AD 115/176 1899; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1899 nro 40); Keski-Kirkkonummen riistanhoitoyhdistys (Mellersta Kyrkslätts jaktvårdsförening) (AD 19/144 1899; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 10); Hangon joulutontut (Jultomtarne i Hangö), joiden päämääränä oli ”vaatettaa jouluksi joukko kaupungin köyhiä lapsia” (AD 25/162 1900; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 12); Oulunkylän vapaapalokunta (Åggelby FBK) (AD 74/171 1900; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 18); Nurmijärven maamiesseura (AD 277/505 1900; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 22); Sipoon maamiesseura (Sibbo lantmannaförening) (AD 321/516 1900; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 39); sekä Tenholan maamiesseura (Tenala lantmannaförening) (AD 6/115 1900; yleisen toimituskunnan päätöstaltio 1900 nro 40).

115 Merikoski 1935, 23–24; Numminen 1961, 552–574; Aromaa 1959.

Marraskuussa 1905 keisari perui sortokauden määräykset. Kansalaisoikeudet laajentuivat radikaalisti, yhdistymisvapaus niiden joukossa. Senaatti sai 4.11.1905 tehtäväkseen valmistella lain yhdistymisvapaudesta, ja keisari vahvisti perustuslaillisessa järjestyksessä lain lausunto-, kokoontumis- ja yhdistymisvapaudesta 20.8.1906. Yhdistymisvapaudesta säädettiin seuraavasti: ”Suomen kansalaisilla on oikeus ilman edeltäpäin annettua lupaa kokoontua neuvottelemaan yleisistä asioista tai muussa luvallisessa tarkoituksessa sekä muodostaa yhdistyksiä tarkoitusperien toteuttamiseksi, jotka eivät ole vastoin lakia tai hyviä tapoja.” (SSK 38/1906).

Sitä vastoin yritykset saada aikaan laki yhdistymisvapauden säätelemisestä valuivat tyhjiin. Vuosina 1907–1909 valmisteltiin useampiakin yhdistyslakiehdotuksia. Keisari ei kuitenkaan pitänyt niitä riittävän hyvinä ja antoi 28.10.1909 päätöksen, joka hautasi lopullisesti senaatin lakiehdotuksen.[116] Sen sijaan senaatti sai tehtäväkseen laatia tilapäisiä sääntöjä yhdistymisvapauden säätelemiseksi. Senaatti kuitenkin katsoi, että tämän laatuista kysymystä ei voinut ratkaista hallintoteitse. Eräänlainen juridinen ratkaisu saavutettiin 17.6.1910, jolloin yhdistyslainsäädäntö määriteltiin luonteeltaan valtakunnalliseksi kysymykseksi. Sen säätely oli siten yhteisen, koko Venäjän valtakunnan kattavan lainsäädännön tehtävä.

Yhdistyslaki hyväksyttiin vasta vuonna 1919 (SSK 1/1919). Vuosina 1906–1919 ei siis ollut voimassa ensimmäistäkään lakia, joka olisi velvoittanut yhdistykset hakemaan sääntövahvistusta. Monet yhdistykset kuitenkin lähettivät anomuksensa vanhasta muistista. Tällaisissa tapauksissa senaatti ilmoitti hakijalle, mikäli säännöissä oli jotain sellaista, joka oli vastoin lakia tai hyviä tapoja ja siksi esteenä yhdistyksen toiminnalle.[117] Juristeilla oli senaatin kannan merkityksestä erilaisia käsityksiä. Osa tähdensi, että yhdistyksen oikeuskelpoisuus riippui senaatin myönteisestä lausunnosta.[118] Se edellytti yhdistykseltä annettujen ehtojen täyttämistä. Tämä vastasi tulkintaa, jota Merikoski kutsuu normatiiviseksi järjestelmäksi.[119] Osa juristeista

116 Merikoski emt. 25.
117 Ståhlberg 1912, 374.
118 Charpantier 1912.
119 Merikoski 1935, 6–8 ja 26. Ks. myös Willgren 1925, 21–34.

taas katsoi, että yhdistys oli oikeuskelpoinen myös ilman sääntövahvistusta. Tuomioistuinkäytännössä jälkimmäinen tulkinta oli ensisijainen.[120]

Yhdistymisvapaus oli julistettu perustuslailliseksi oikeudeksi. Sitä vastaan kuitenkin hyökättiin eri tahoilta. Asialla olivat venäläiset ja suomalaiset viranomaiset, mutta myös esimerkiksi Suomen työnantajapiirit, jotka rajoittivat eri tavoin kansalaisten vapaan järjestäytymisen mahdollisuuksia.

Poliisi tiukkasi tietoja yhdistysten toiminnasta. Kieltäytyjiä uhkailtiin sakkorangaistuksilla. Vastoin yhdistymisvapauden periaatetta kenraalikuvernööri ja senaatti päättivät palata vanhaan konsessiojärjestelmään. Jotta toimilupaa edellyttävästä järjestelmästä tulisi tehokkaampi, yhdistykset pakotettiin seuraamusten uhalla hakemaan sääntöjensä vahvistamista. Yleisesti ottaen suuremmat yhdistykset katsoivat, että virallisesti vahvistetut säännöt helpottaisivat niiden asemaa viranomaisten silmissä.[121]

Maaliskuun vallankumous Venäjällä lopetti kansalaisten järjestäytymishankkeiden tiukan kontrollin. Maaliskuun 20. päivänä vuonna 1917 annetussa manifestissa vahvistettiin, että yhdistymisvapaus oli jälleen voimassa. (SSK 20/1917).

***

Ennen vuotta 1919 säädetyt lait ja asetukset, jotka vaikuttivat yhdistymisvapauden rajoihin, oli laadittu tyydyttämään viranomaisten valvontatarvetta. Yhdistysten asemaa säänteleviä lakeja ei sen sijaan ollut. Tämä ei ollut suomalainen erityispiirre, vaan koski myös muita Pohjoismaita.

On ehkä yllättävää, että yhdistymisvapauden rajojen pohdinta päätyy tällaiseen lopputulokseen. Olisi voinut kuvitella, että liberaaleilla lainoppineilla olisi ollut intoa ja halua paneutua myös yhdistymisvapauteen ja yhdistysten juridiseen asemaan. Heillä oli sentään näkyvä rooli tässä porvarillisten vallankumousten ajassa, jolloin juridiikka kiehtoi suurta osaa niin

120 Merikoski emt. 27 viite 41. Merikoski kuvaa tapausta, jossa krematorioyhdistys oli saamassa testamenttilahjoituksen. Konkurssioikeudesta ks. Ståhlberg 1915, 171–172.

121 Merikoski emt. 28; Ståhlberg 1912, 375. Esimerkkinä sanomalehtikeskustelusta, jossa pohdittiin yhdistymisvapauden poliisivalvontaa, voi mainita kirjoituksen ”Måste föreningar lämna uppgifter om sin verksamhet?” (”Pitääkö yhdistysten antaa tietoja toiminnastaan?”) (*Bbl* 22.2.1912).

kutsutusta sivistyneestä luokasta muutenkin. Olisi voinut kuvitella, että tänä aikana, jolloin perustuslaillisuuden ehdot ja edellytykset samoin kuin lait ja lainsäädäntötyö herättivät suurta mielenkiintoa ja jolloin kaikin tavoin vaalittiin uskoa ja luottamusta rationaalisen lainsäädäntötyön siunauksellisuuteen, lainsäädäntötyö olisi ulotettu myös yhdistyksiin. Kysymyksestä keskusteltiin erityisesti 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa. Tarvitsivatko yhdistykset viranomaisohjausta? Nehän olivat aito osoitus rationaalisten yksilöiden selviytymisestä ilman tällaista sääntelyä. Gunnar Heckscher toteaa, että 1900-luvun alussa yhdistysten asemaa Ruotsissa säätelevä lainsäädäntö kaatui valtiopäivien toisen kamarin vastustukseen ja että yhdistysväki itse pelkäsi tällaisen lain jarruttavan yhdistysten toimintaa. Yhdistykset olivat uuden yhteiskunnan kantava elementti ja samalla kertaa perustuslaillisen itsesäätelyn kätevä koekenttä.

Kaikissa Pohjoismaissa säädettiin 1800-luvun keskivaiheilla lakeja, jotka ohjasivat taloudellisten yhteenliittymien toimintaa. Vapaammat, niin sanotut yleiset aatteelliset yhdistykset, jäivät vaille omaa lainsäädäntöä, vaikka juuri ne kaipasivat oikeudellista varmuutta esimerkiksi taloudellisissa vastuukysymyksissä.[122]

Miksi tällainen ero? Ennen kuin mahdollisia vastauksia kannattaa pohtia, täytyy todeta, että yhdistymisvapauden periaate ei ollut ongelmaton edes vapaamieliselle liberaalille. Oli vaikea hyväksyä yhdistyksiä, jotka pyrkivät tavalla tai toisella rikkomaan porvarillisen yhteiskunnan rakenteen, niitä jotka kieltäytyivät sopeutumasta vallitsevaan näkemykseen kansalaisyhteiskunnasta ja joiden yksi tunnusmerkki oli se, että kuilu taloudellisen ja aatteellisen järjestäytymisen välillä voitaisiin kyseenalaistaa.

Syy siihen, että aatteellisille yhdistyksille ei ollut omaa lainsäädäntöä, liittyi niin sanotun sivistyneen luokan kuvaan aatteellisesta toiminnasta. Yhdistykset olivat osa valtion valvonnasta vapautunutta yhteiskuntaa, joka liberaalin opin mukaisesti säätelisi itse itseään mahdollisimman pitkälle. Jos hyväksyi yhdistysten olemassaolon oikeutuksen (Tocqueville, von Stein, Geijer), oli selvää, että ne kuuluivat vapaaseen, valtion ulkopuoliseen yh-

122 Heckscher 1946, 95–116; Try 1985, 12.

teiskuntaan, joka voi parhaiten silloin, kun se sai itse hoitaa itsensä ilman viranomaisten puuttumista asiaan.

Silti myös taloudelliset yhdistykset – yhtiöt – kuuluivat samaan vapaaseen, itsesäätöiseen yhteiskunnan alueeseen. Miksi vain taloudelliset yhteenliittymät pystyivät turvautumaan niiden juridista asemaa sääteleviin lakeihin? Miksi vastaavia lakeja ei suotu aatteellisille yhteenliittymille? Osakeyhtiölain idea oli suojella yksilöä tai oikeammin yksilön omaisuutta. Se antoi sijoittajille mahdollisuuden investoida pääomaa suuren riskin toimintaan ilman että heidän tarvitsi vastata siitä koko omaisuudellaan, vaan ainoastaan oman panostuksensa verran. Vastaavia tarpeita yksilön suojelemiseksi ei tunnistettu, kun kyse oli aatteellisista yhdistyksistä.[123] Samalla voidaan todeta, että aatteellisten yhdistysten säätelemättömyys vastasi uutta ihmiskuvaa, joka tuli hallitsevaksi porvarillisessa yhteiskunnassa. Sen mukaan meissä jokaisessa on omavaltainen *homo economicus*, jonka kanssakäyminen muiden *homines economici* -ihmisten kanssa vaatii säädeltyä sopimusjuridiikkaa ja pelisääntöjen noudattamista valvovia viranomaisia. Meissä jokaisessa on kuitenkin myös toinen, aatteellinen luonto, jota Habermas kutsuu ihmiseksi sinänsä. Tämä uskoo siihen, mikä on absoluuttisesti totta, rationaalisesti parasta ja kaunista, ja sitä hän yrittää tavoitella. Tällaisten aatteellisten yksilöiden välille ei voi syntyä konflikteja, jotka vaatisivat viranomaisten toimintaa.

Mutta Suomi kulki omaa tietään. Valtiopäiväuudistuksen jälkeen Suomessa harkittiin omaa lainsäädäntöä aatteellisille yhdistyksille. Hanke kilpistyi hallitsijan vastustukseen, ja laki saatiin säädettyä vasta 1919. On kaksi tapaa puolustaa yhdistyksiä lainsäädännöllä. Suomi tekee sen säätämällä lain, muut Pohjoismaat jättämällä lain säätämättä.

***

123 Uusien kapitalististen järjestäytymismuotojen sopeuttaminen vallitsevaan individualistiseen oikeusjärjestelmään aiheutti 1800- ja 1900-luvun vaihteessa juristeille suuria ongelmia. Yhden koulukunnan mukaan yritys ei voinut olla enemmän kuin osakkeenomistajiensa summa ja että yhtiön johto edusti vain näitä omistajia (Savignyn fiktioteoria). Kilpailevan koulukunnan mukaan yritys oli sosiaalinen organismi ja sillä oli oma tahto, mikä vaati uutta oikeustieteellistä terminologiaa (von Gierken orgaaniteoria); Bruun & Remes 1983, 239–241.

Jos vapaaehtoisen ja tasavertaisen järjestöelämän rajoja tarkastellaan vain lainsäädännön kehityksen näkökulmasta, kuva jää vajaaksi. Uusien yhteistyöhankkeiden idea oli toiminta viranomaisten säätelemän maailman ulkopuolella. Jotta kuva täydentyisi, on tarkasteltava, kuinka yhdistyslaitoksessa itsessään rakennettiin rajoja yhteistyömuotojen välille. Tämän prosessin ymmärtäminen edellyttää järjestölaitoksen kehityksen pääpiirteiden tuntemista. Siksi käsittelen seuraavaksi järjestölaitoksen eri vaiheita Suomen historiassa (luvut III ja IV).

III.

ASSOSIAATIO-LAITOS ENNEN JOUKKOJÄRJESTÖJEN AIKAA

Tasa-arvoiset ihmissuhteet olivat vanhassa eurooppalaisessa yhteiskunnassa marginaali-ilmiö. Sellaistakin kanssakäymistä oli ”veljien, sukulaisten ja ystävien” kesken (*inter fratres, cognatos, amicos*), pienehkössä oikeuspiirissä kansalaisten kesken (*inter cives*) tai laitapuolen kulkijoiden, sairaiden ja vammaisten parissa (*inter hospites*). Muita suhteita ja sidoksia leimasi tarkka arvojärjestys. Tässä maailmankuvassa sivilisaatiota piti pystyssä vain hierarkkinen ja autoritaarinen järjestelmä, jonka perimmäinen tae oli keskusjohtoinen pakotuskoneisto. Ruhtinas oli vallan ilmentymä. Esivallan yksityistä puolta oli turha erottaa julkisesta; ne olivat yhtä. Erilaiset lainvalmistelun ja -säätelyn periaatteet ja käytännöt eivät horjuttaneet ruhtinaan legitimiteettiä, sillä sitä pidettiin osana Jumalan säätämää järjestystä: hallitsijalla oli sekä valta että vastuu huolehtia isän tavoin alamaistensa parhaasta. Habermas puhuu edustavasta eli näyttävästä julkisuudesta, jossa ruhtinaan valta oli kiistaton (toisin kuin myöhemmässä vaiheessa, jolloin toimeenpanovalta erotettiin tuomiovallasta ja taloudellinen valta poliittisesta vallasta). Yksilön käsitys omasta itsestään – hänen koko minuutensa – mahtui yhteen

ja samaan sfääriin (toisin kuin myöhemmässä vaiheessa, jolloin hänen identiteettinsä eri osasilla oli paikkansa ja tehtävänsä eri sfääreissä).[1]

Tasa-arvoiset ihmissuhteet tulivat mahdollisiksi, kun yhteiskunnan läpäisevä alisteisuus alkoi murentua. Järjestäytyneitä, tasa-arvoisia suhteita voitiin solmia siellä missä edustavan julkisuuden pohja petti. Tasavertaisuutta korostavissa organisaatioissa korostui myös yksilön identiteetin moninaistuminen. Tällaiset organisaatiot jouduttivat patriarkaalisen yhteiskunnan hierarkkisten sidosten purkautumista, mutta niiden emansipatorinen merkitys vaihteli suuresti eri maissa, eri aikoina ja eri organisaatioissa. Yleisesti voidaan sanoa, että ennen kaikkea muut, sosiaaliset ja taloudelliset, tekijät rikkoivat sääty-yhteiskunnan vertikaaliset rakenteet, minkä jälkeen uudet, tasa-arvoiset organisaatioperiaatteet voitiin ottaa käyttöön.

Uudet eurooppalaiset tasa-arvoon perustuvat organisaatiot – seurat, yhdistykset, veljeskunnat, assosiaatiot ja muut – syntyivät ja kehittyivät erisuuntaisten voimien puristuksessa. Yhtäällä oli aatteellinen toiminta tasa-arvon ja vapaan yhdistymisen periaatteen puolesta ja pyrkimys luoda muoto ja sisältö vasta hahmottuville järjestäytymisperiaatteille. Toisaalla taas eteni luonnonvoiman kaltainen talouden muutos, jota laajentuva rahatalous oli kaikessa hiljaisuudessa edistänyt. Yhteiskunnalliset suhteet rationalisoitiin vaihdantatalouden ja kaupallistuneiden työsuhteiden sanelemilla ehdoilla. Uutta markkinakoneistoa vauhditti muodollisesti vapaa vaihdanta, joka oli samalla muodollisesti yhdenvertaisten yksilöiden välinen sopimus. Markkinatalous muokkasi siten maaperää uudenlaiselle tasa-arvoajattelulle, kun vaihdantatalouden horisontaaliset sidokset rikkoivat sääty-yhteiskunnan vertikaaliset riippuvuussuhteet.

Yksi markkinatalouden konkreettisista seurauksista oli uutisliikenteen kehittyminen. Aluksi tietoja välitettiin kulloisestakin markkinatilanteesta, mutta uudessa talousjärjestyksessä kaivattiin säännöllisempää horisontaalista viestintää. ”Uutistoimistot”, jotka vastasivat tähän tarpeeseen, muuttuivat vähitellen sanomalehdiksi. Kun esivalta ymmärsi uuden viestintä-

1 Verrattain tasa-arvoista ja horisontaalista suhdetta marginaaliin kuuluvien henkilöiden välillä voi pitää yhtenä vastavirran muotona. John Awdelyn vuonna 1575 ilmestynyt teos *The fraternity of vagabonds* on hyvä lähde tällaisen poikkeuksellisen käytöksen tutkimiseen. Dann 1980, 100; Habermas 1984, 15–26.

muodon mahdollisuudet, uutislehdistä tuli virallisia lehtiä käskyineen ja kuulutuksineen. Samalla viralliset lehdet viitoittivat tietä omalle antiteesilleen, riippumattomalle sanomalehdistölle, jossa esivallan tiedonantoihin voitiin suhtautua myös kriittisesti. Tämä oli Habermasin mukaan uuden – kirjallisen ja porvarillisen – julkisuuden konkreettinen tausta.[2]

Uudenlainen julkisuus edellytti uusia lukutottumuksia ja laajentuvia kirjallisuusmarkkinoita. Habermasilla tämän julkisuuden ytimessä oli sivistynyt keskustelu, jossa kantaa otettiin itsenäisesti, avoimesti ja kriittisesti. Uusi eliitti, sivistynyt yleisö, osallistui keskusteluun tasavertaisin ehdoin säädystä ja ammatista riippumatta. Se loi itselleen autonomisen aseman itsevaltaisessa yhteiskunnassa, jonka muilla sektoreilla korostui ehdoton ja täydellinen kuuliaisuus esivallalle. Siksi 1600- ja 1700-luvun valistunut eliitti julisti, että sen isänmaa oli yleiseurooppalainen, demokraattinen tasavalta, *La république des lettres*.[3]

Sivistynyt yleisö kulutti kirjallisuutta, teatteria ja musiikkia Euroopan metropoleissa ja kasvoi 1700-luvun kuluessa yhä suuremmaksi joukoksi. Sille ei enää kelvannut hovin tai kirkon käyttöön sävelletty musiikki. Kulttuuria tuotettiin yleisölle, joka piti itseään pätevänä kriitikkona. Henkisesti itsenäistyneellä väestöllä oli uusia tarpeita, joita se täytti uudenlaisella kuluttamisella. Se käytti aikansa uusiin hankkeisiin, kävi konserteissa, julkaisi aikakauslehtiä, perusti puunistutusseuroja ja harrasti kylpyläkulttuuria. Vaikka esivalta pyrki rajoittamaan vapaiden yhdistysten perustamista ja vaikka alamaisten haluttiin pysyvän yhdistyselämästä mahdollisimman kaukana, vapaiden yhdistysten piiri kasvoi ja erikoistui niin, että markkinoiden vapaan vaihdannan periaate ulottui lopulta myös siihen.

Samalla kun talouskehitys horjutti jäykkää hierarkkista järjestystä, myös ideologisella tasolla käytiin entistä selvempää kamppailua. Hengellisen herätyksen uudenlainen vapauden henki oli jo ehtinyt nakertaa vanhaluterilaista yhtenäiskulttuuria. Perheen pään ja virkamiespapiston asemaa heikensi voimakkaan henkilökohtaisen uskonkokemuksen painottaminen. Lutherin julistamassa paavinvastaisuudessa, antipapismissa, oli radikaalin

2 Habermas emt. 26–41.
3 Dann 1980, 101.

tasa-arvoajattelun siemen, yleinen pappeus, jonka mukaan kaikki uskovat olivat hengellisesti yhdenvertaisia. Tämän radikalismin maallinen, patriarkaalinen antiteesi oli kirjattu Lutherin omaan huoneentauluun.[4]

Monet valistusfilosofit käsittelivät kysymystä tasa-arvosta radikaalissa feodalismin vastaisessa hengessä. He perustivat pohdintansa käsitykseen ihmisten samankaltaisuudesta, ei niinkään antropologisessa mielessä tietyn alkuyhteiskunnan paljaana ja riisuttuna olentona vaan oikeussubjektina. Luonnonoikeusajattelu kyseenalaisti aatelin perinnölliset erioikeudet. Yhdistyksen jäsenyys, joka perustui jäsenten vapaaseen tahtoon, kuvasti autonomisten yksilöiden juridista tasavertaisuutta.[5]

Uusissa yhdistyksissä – veljeskunnissa (*brödraskap*), ritari- ja sääntökunnissa (*orden*) ja muissa vastaavissa yhteenliittymissä – sovellettiin systemaattisesti säätyrajat ylittäviä tasa-arvoperiaatteita. Esivallan sääty-yhteiskunnasta perimien hallintoperiaatteiden negaatio oli yhdistysten pienin yhteinen nimittäjä. Muuten uusia periaatteita voitiin käyttää eri tavoin ja ne saattoivat palvella erilaisia poliittisia päämääriä. Useimmat 1700-luvun seurat toimivat valistuksen hengessä. Monet harjoittivat lisäksi salatieteitä, jotka edustivat valistusajan järkeen ja tietoon perustuvan optimismin kritiikkiä, mutta olivat samalla osa optimismin piiriä itsekin. Yhdistyselämässä ei voitu 1700-luvulla kuvitellakaan sellaista tilannetta, että yhdistykset järjestäytyisivät yhtenäiseksi oppositioksi aatelia ja yksinvaltaa vastaan. Yleensä ne pikemminkin sopeutuivat vallitseviin valtarakenteisiin ja usein niillä oli eräänlainen virallinen siunaus. Yhdistyksiä perustettiin ennakkoluulottomasti, kokeillen sitä ja tätä, mutta esivaiheessa yhdistyslaitos vielä täydensi sääty-yhteiskuntaa ja edisti sen eheyttä.

Yhdistysten emansipatorinen merkitys 1700-luvulla ei ollut niinkään säätyrajat ylittävissä säännöissä ja statuuteissa, vaan siinä, miten ne auttoivat yhteiskuntaa irtautumaan valtiosta. Ne toimivat samalla tavalla kuin kahvihuoneet, vetivät puoleensa yleisöä, joka kaipasi vapaata ja avointa keskustelua. Seurankipeän yleisön kokoontumispaikkoja olivat raatihuoneen

4 Dann emt. 74–84.
5 Dann emt. 95–97.

kellarit,[6] ravintolat, kahvihuoneet,[7] apteekit,[8] kylpylaitokset, postivaunut[9] tai vauraiden talojen salongit. Jossain määrin näin oli myös Suomessa. Porvarillisen julkisuuden muotoutumisessa yhdistyksillä oli kuitenkin valttikortti, joka puuttui ravintoloilta, apteekeilta ja muilta yllä mainituilta instituutioilta: kuten sanomalehdillä oli tapana ilmestyä tiettyinä päivinä, myös

6 Dahlström 1954, 135–144.

7 Myös Turussa oli kahvihuone (Tammelins Caffe-hus), jossa uutisia janoavalle yleisölle oli tarjolla tuoreita sanomalehtiä, jotta se voisi keskustella esimerkiksi siitä, miten Atlantin toisella puolella ”Keneral Varsintång” (kenraali Washington) piti amerikkalaisjoukkojen johdossa pintansa englantilaisia vastaan, joita johti ”Kumballis” (Cornwallin markiisi). Knif 1987, 55–56.

8 1800-luvun alussa Turun kauppiaat, hovioikeuden jäsenet, yliopisto-opettajat ja senaattorit hakivat päivittäisillä aamukävelyillään apteekkarilta ryypyn pienen purtavan kera ja kertoivat toisilleen uutiset, joista oli muuten vaikea saada tietoa. Samoin oli Tammisaaressa, jossa porvarit kävivät apteekissa ennen aamukokouksiaan. Maistraatin henkilökunta otti ”vatsatroppinsa” (*magdroppe*), pastori ”kirkkoryyppynsä” (*kyrksup*), oikeuden jäsenet ”neuvoa antavan” (*tankeställare*) ja muut ”aamuhörppynsä”(*morgonrispen*). Dahlström 1954, 145–154. Bernhard Estlander kirjoittaa, että talvella 1808 B. H. Aminoff lähti kiireen vilkkaa Poriin saadakseen tietoja sotatilanteesta. Aminoff oli kertonut: ”Riensimme suoraa päätä apteekkiin.” Estlander 1929, 26.

9 Postivaunut eli diligenssit edustivat tiedonvälitystä muussakin kuin fyysisessä mielessä. Matkaseurue muodosti suljetun piirin, jota Yrjö Hirn on luonnehtinut matkanteon yhdyskunnaksi (*resesamhälle*). ”Englantilaisten postivaunujen katetusta matkustajaosastosta ja katoksen päällisistä istumapaikoista muodostui matkan aikana neutraaleja tiloja. Niissä matkustavaiset tapasivat sellaisia henkilöitä, joiden kanssa he eivät arkielämässä hieroneet tuttavuutta. Matkan aikana matkustajat painautuivat pakostakin toisiaan vasten, ja brittiläisestä snobismista huolimatta yhteiskuntaluokat sekoittuivat jossain määrin keskenään. Postivaunut saivat samanlaisen erikoisaseman kuin kylpyläpaikkakunnat, joissa oli jollain lailla mahdollista sivuuttaa arvoasteikot ja solmia tuttavuuksia ilman että ne sitoivat henkilöitä kylpyläkauden päättyessä […].” Näin toimittiin Englannissa ja osittain myös Ranskassa 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa, mutta ei Saksassa, sillä saksalaisen postivaunujärjestelmän kehittyminen oli jäänyt puolitiehen. Yrjö Hirn viittaa Georg Christoph Lichtenbergin artikkeliin ”Über den deutschen Roman” todetessaan, että saksalainen diligenssilaitos oli niin hidas ja kehnossa kunnossa, ettei sitä voinut käyttää modernin romaanin vikkelien juonittelujen näyttämönä. Yksityisten keskustelujen käyminen oli erityisen hankalaa jo siksi, että saksalaisissa ”kolinakärryissä” (Rumpelwagen) matkustajat istuivat selät vastakkain. Hirn 1926, 325–327.

Keskustelevan julkisuuden vastapainoksi tiedotusjulkisuudessa kuulutettiin yhä virallisia tiedoksiantoja saarnastuolimonologeissa, jotka saattoivat kestää tuntikausia. Kun seurakuntalaiset kokoontuivat kirkonmenojen jälkeen ulos kirkonmäelle, yksisuuntainen viestintä vaihtui vapaampaan keskusteluun ja valistukseen esimerkiksi tavaroista ja palveluista, joita kotiseudulta voi ostaa.

yhdistyselämää rytmittivät säännölliset kokoukset. Ilman niitä ei olisi voinut olla jatkuvaa, järjestäytynyttä keskustelua eikä debatointihenkeä. Sitä paitsi keskustelussa, jota käytiin perinteisissä viestintäkanavissa, mielipiteenmuokkausta ei useinkaan nähty tarpeelliseksi. Uusien seurojen julkisuus oli toista maata. Tarkoitus oli nimenomaan keskustella uusista ajatuksista, muotoilla ja levittää ensisijaisesti valistuneita ajatuksia. Tästä tuli uusi etuoikeus eliittien jo ennestään pitkään etuoikeuksien listaan.

Vaikka Suomi sijaitsi talouden ja kulttuurin kannalta syrjässä, perustettiin myös tähän Euroopan kolkkaan yhdistyksiä jo 1700-luvulla, ja kannustimena oli muutakin kuin sosiaalinen tilaus. Monet yhdistyshankkeet onkin nähtävä muotivirtausten tavoin. Ne levisivät juridisina innovaatioina eri puolille Eurooppaa kuin samankeskiset kehät. Myös Suomessa oli ryhmiä, jotka ottivat tilaisuudesta vaarin käyttämällä uusia järjestäytymisperiaatteita omiin tarkoituksiinsa.

Yhdistyslaitoksen laajenemiselta Suomessa on siten turha odottaa ihmeellisempää omaleimaisuutta. Yhdistykset jäljittelivät kansainvälisiä esikuvia, mutta kun niiden malleja sovitettiin Suomen sosiaaliseen ja hallinnolliseen rakenteeseen, yhdistyksille saattoi kuitenkin muotoutua omanlaisensa sisältö. Toisin sanoen niiden tehtävä saattoi Suomessa poiketa alkuperäisestä.

Tämän luvun tarkoituksena on jäsentää Suomen varhaista yhdistyslaitosta – assosiaatiolaitosta – ennen joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurtoa. Yhdistyslaitoksen historia on ensi kädessä osa poliittisen ja ideologisen kehityksen historiaa, mutta järjestömobilisaation eri vaiheilla oli silti omat taloudelliset ja sosiaaliset lähtökohdat ja edellytykset. Järjestömobilisaation aaltoliike kuvasti alamaisten muuttuvia mahdollisuuksia edustaa vaihtoehtoista julkisuutta ja osallistua vapaan ja tasa-arvoisen yhdistyslaitoksen toimintaan. Mahdollisuudet muotoutuivat edustavan ja porvarillisen julkisuuden edustajien välisessä valtakamppailussa. Assosiaatiolaitos näyttää levinneen Suomessa mullistavan aktiivisesti vuosina 1756–1789 ja 1831–1860. Välivuosina 1790–1808 sekä 1809–1830 se oli luonteeltaan myöntyväisempi ja nöyrempi. Yhdistyslaitoksen ja yleensäkin julkisuuden näkökulmasta kansalaishankkeita tukahdutettiin ankarasti Aleksanteri I:n hallituskaudella (1801–1825). Nikolai I:n aikana (1825–1855) Suomen ennennäkemättömän

vahvaa assosiaatioliikettä leimasi 1830- ja 1840-luvuilla ehdottoman kuuliainen yhteiskuntahenki.

***

Ennen kuin päästään Suomen varhaisen yhdistyslaitoksen jaksotteluun, on syytä selvittää, missä määrin ja missä mielessä voi puhua *suomalaisista* yhdistyksistä ennen vuotta 1809. Uudet yhdistykset olivat 1700-luvun Euroopassa luonteeltaan niin korostetun kosmopoliittisia, että kysymys saa oman ulottuvuuden, joka ei liity Suomen asemaan silloisessa Ruotsin valtakunnassa.[10] Ulospäinsuuntautuneisuus ja oman maan henkisen ja aineellisen hyvinvoinnin edistäminen eivät asettuneet vastakkain: isänmaallisuuden vastakohta ei ollut kosmopoliittisuus vaan yhteiskunnallinen penseys ja välinpitämätön itsekkyys. Isänmaallisuus oli yhteiskuntahenkeä, mikä sai ranskalaiset ensyklopedistit vetoamaan universaalin isänmaallisuuden käsitteeseen (*patriotisme universale*).[11]

Latinan kieltä painottanut eurooppalainen sivistys oli jättänyt perinnöksi yläluokkaisen kulttuurieliitin, joka mielsi itsensä eurooppalaiseksi. Tähän kulttuuripiiriin pääsy edellytti luonnollisesti perehtyneisyyttä seurojen maailmaan. Yksikään seura ei kuitenkaan ollut 1700-luvulla niin yleiseurooppalainen, että siltä olisi puuttunut selvä maantieteellinen side johonkin valtakuntaan tai muuten määriteltyyn alueeseen tai paikkaan. Ruotsin vanhassa valtakunnassa oli joukko tärkeitä yhteenliittymiä, jotka palvelivat koko valtakuntaa eräänlaisina *keskusseuroina* (*centrumförening*, kirjoittajan oma termi). Toiminnan keskus oli Tukholma tai Uppsala, mutta seuroilla oli lisäksi jäseniä ja haarayhdistyksiä eri puolilla valtakuntaa. Monissa valtakunnallisissa keskusseuroissa oli jäseniä myös Suomesta, heidän joukossaan Henrik Gabriel Porthan, Jakob Tengström, Johan Bilmark, Carl Fredrik Mennander, Anders Chydenius, Matthias Calonius, Pehr Adrian Gadd, Johan Anders Jägerhorn, Johan Bonsdorff, Rabbe Gottlieb Wrede ja monet muut. Suomalaisia kuului muun muassa seuraaviin seuroihin ja veljes/ri-

10 Im Hof 1982, 188.
11 Lamm 1918, 315–316; Högberg 1961, 10; Pulkkinen 1985, 14–16.

tarikuntiin: Amaranter-ritarikunta (1760–) ja Innocence-salaseura/veljeskunta (1765–),[12] oppineiden seura Utile Dulci (1766–1795),[13] talousseurat, Isänmaallinen seura (Patriotiska sällskapet 1767–),[14] didaktiset yhdistykset kuten valistusseurat (Upplysningssällskapet 1776–1794)[15] ja Pro Fide et Christianismo (Uskon ja kristinopin puolesta 1771–),[16] rojalistinen salaseura La Constance (1780),[17] Göteborgin tieteen ja oppineisuuden seura (Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle 1778–),[18] yleisen kansalaistiedon ja -taidon edistämisyhdistys (Sällskapet för allmänna medborgerliga kunskaper 1792–),[19] akateeminen alkueläinten tutkimuksen seura (Zoophytolitiska sällskapet 1802–)[20] sekä salaseura Fransiskanerorden (1781–1787) ja oppineiden seura Vitterhetens vänner (Kaunokirjallisuuden ystävät 1803–1805).[21]

Nämä ja muut vastaavat yhteenliittymät on syytä ottaa huomioon, jos halutaan arvioida, missä määrin yhdistyslaitos oli juurtunut Suomeen 1700-luvulla. Historiankirjoissa ei ole kuitenkaan analysoitu ruotsalaisseu-

12 Ainakin Henrik Gabriel Porthan oli näiden kahden seuran jäsen. Koskimies 1956, 106.

13 Turun Aurora-seura (Aurorasällskapet) samoin kuin Apollini Sacra -yhdistys perustettiin Utile Dulci -seuran haarayhdistyksiksi. Aurora-seuran perustajat, C. F. Fredenheim, P. Juslén ja H. G. Porthan, olivat Utile Dulci -seuran jäseniä. Kummankin seuran jäseniä olivat myös J. Tengström, A. N. Clewberg, J. H. Kellgren, S. Kreander, E. Schröderheim sekä A. G. Leijonhufvud. Castrén 1901, 156–158, 178, 186–195; Leinberg 1903.

14 Leinberg (1905) luettelee kaikkiaan 29 suomalaista jäsentä.

15 Leinberg 1903. Valistusseuran 154 jäsenen joukossa olivat Leinbergin mukaan seuraavat suomalaiset: Turun professorit J. Bilmark, P. A. Gadd, M. Calonius ja H. G. Porthan sekä seremoniamestari C. F. Fredenheim.

16 Leinberg 1906b. Tästä seurasta Leinberg on löytänyt 30–40 suomalaisjäsentä. Heidän joukossaan olivat mm. C. F. Mennander, A. G. Leijonhufvud, A. Chydenius ja J. Tengström. Sitä vastoin H. G. Porthan ei kuulunut tähän didaktiseen seuraan. – R. G. Wrede, joka perusti suomenkielisen Regina-koulun Anjalaan vuonna 1802, kutsuttiin seuran jäseneksi 1799. Hän lahjoitti seuralle useita tutkielmia, ja seura puolestaan tuki Regina-koulua eri tavoin, esimerkiksi lahjoittamalla kirjoja koulun kirjastoon; Kannila 1946, 79 ja 87–88.

17 Suomessa asuvat Alexander von Essen, J. A. Jägerhorn ja A. Chr. Reuterholm olivat seuraveljiä. Leinberg 1907, 341; Lesch 1941, 65.

18 Jakob Tengström on tiettävästi seuran kaikkien aikojen nuorin jäsen. Feuk 1964, 7.

19 Johan Bonsdorff, josta sittemmin tuli Turun akatemian professori, oli tämän seuran jäsen. Anthoni 1925, 84.

20 Carl Reinhold Sahlberg valittiin 1807 tämän Uppsalassa toimineen seuran jäseneksi. Saalas 1956, 65. Seurassa tutkittiin olioita, joista ei tiedetty, olivatko ne eläimiä vai kasveja.

21 Leinberg 1903, 184–186.

rojen Suomessa asuneiden jäsenten toimintaa. Mikä oli heidän asemansa ja muodostivatko he oman ryhmänsä seurojen jäsenkunnassa? Valtakunnalliset yhdistykset olivat aina nimenomaan valtakunnallisia, joten vuoden 1809 jälkeen suomalaiset eivät enää voineet olla tällaisten ruotsalaisseurojen jäseniä. Societas Svecana pro Fide et Christianismo -yhdistyksen suomalaisista jäsenistä vain Frans Mikael Franzén säilytti jäsenyytensä vuoden 1809 jälkeen.[22] Jakob Tengström liittyi tukholmalaiseen kansanopetusta edistävään seuraan (Sällskapet för växelundervisningens befrämjande) heti sen perustamisvuonna (1822), mutta maksoi jäsenmaksun vain seuran ensimmäisenä toimintavuotena.[23]

Yhdistyskentässä oli valtakunnallisten yhdistysten lisäksi yhteenliittymiä, jotka toimivat pienemmällä maantieteellisellä alueella. 1700-luvun osalta voidaan puhua kahdenlaisista suomalaisista yhdistyksistä. (1) Osa yhdistyksistä toimi paikkakunnalla, joka sijaitsi Ruotsin valtakunnan itäisissä osissa tai tulevan suuriruhtinaskunnan alueella, jonka Ruotsi luovutti Venäjälle 1700-luvun kuluessa. Vaikka Suomi ei muodostanut hallinnollisesti määriteltyä kokonaisuutta, oli olemassa yksi tai useampikin Suomi, minkä vuoksi nämä Ruotsin ja Venäjän alueilla toimivat yhdistykset miellettiin enemmän tai vähemmän suomalaisiksi.[24] (2) Suomalainen lienee kuitenkin osuvampi luonnehdinta sellaisille yhdistyksille, jotka olivat myös aatteelliselta pohjaltaan suomalaisia ja jotka pyrkivät jossain mielessä toimimaan Suomen parhaaksi. Tämän kriteerin perusteella Aurora-seura ja Suomen talousseura näyttäytyivät erityisen suomalaisina. Itse asiassa juuri tällaiset alueelliset yhdistykset raivasivat eri puolilla Eurooppaa tietä assosiaatioliikkeelle. Eräs monessa mielessä uraauurtava ja esikuvallinen yhdistys oli vuonna 1731 perustettu Dublin Society.[25] Pohjoismaista voi lisäksi mainita Norjan kuninkaallisen seuran (Det Kongelige Selskap for Norges Vel), joka perustettiin vuonna 1809 edistämään maan alueellista kehitystä.[26]

22 Leinberg 1906b. Franzén oli kauan myös Suomen talousseuran jäsen. Zilliacus 1981, 15.
23 Jansson 1985, 173. Toisinaan Suomen talousseuraan kutsuttiin jäseniksi Ruotsissa asuvia henkilöitä, joiden side Suomeen oli lähes olematon. Cygnæus 1897, 115–116.
24 Ajatellaan vaikkapa Timmermans-veljeskunnan turkulaisloosia S:t Axelii finska timmermanna hydda. Leinberg 1908, 269.
25 Im Hof 1982, 137–139.
26 Try 198, 12, 15.

Kääntäen oli myös yhdistyksiä, joiden tavoitteena oli yhdistää hallinnollisesti erillisiä alueita suuremmaksi kokonaisuudeksi. Sveitsin kolmeen yliopistokaupunkiin perustettiin 1740-luvulla opiskelijayhdistykset, joita voi pitää 1700-luvun jälkipuoliskon yleissveitsiläisten yhdistysten edelläkävijöinä. Vuonna 1761 perustettu Helvetische Gesellschaft oli yleissveitsiläisistä yhdistyksistä tärkein.[27] Sitä vastoin kesti verraten kauan, ennen kuin vastaavia yhdistyksiä syntyi Saksassa tai Italiassa. Vuonna 1583 Firenzessä perustetulla Accademia della Crusca -kieliakatemialla tai Weimarissa 1617 perustetulla kielitieteellisellä yhdistyksellä Fruchtbringende Gesellschaft ei ollut yleisitalialaisia tai yleissaksalaisia tavoitteita.[28] Italiaan perustettiin vasta 1782 yleisitalialainen valistusajan oppineiden seura, Accademia Nazionale delle Scienze.[29] Saksassa Herder esitti vuonna 1788 ajatuksen saksalaiskansallisesta instituutista, mutta yleissaksalainen yhteenliittymä sai alkunsa vasta Allgemeine Deutsche Burschenschaftin perustamisesta vuonna 1817–1818.[30]

Alueellisten yhteenliittymien ideologiset toimintaohjelmat ansaitsisivat oman vertailevan tutkimuksensa. Voidaan kuitenkin todeta, että kunnianhimoisemmissa hankkeissa toimittiin hallintokoneiston tukena tiedon ja valistuksen levittämisessä. Samalla pyrittiin parantamaan yhteiskuntaa edistämällä uudistuksia ja harjoittamalla hyväntekeväisyyttä. Alueellisten yhdistysten ohjelmajulistuksissa puhuttiin sekä Suomessa että muualla Euroopassa kielitieteellisen ja etnografisen kehityksen edistämisestä, ja vaikka näiden yhdistysten tavoitteena ei ollutkaan poliittinen itsenäisyys,[31] niiden toiminta saattoi vahvistaa ideologisia erillistunteita ja sitä mukaa myös halua irrottautua vallitsevasta hallintojärjestelmästä.

Hallinnollista ja poliittista itsenäisyyttä ajavat yhdistykset – sikäli kuin Suomessa niitä oli – joutuivat toimimaan salaa tai muulla tavalla peittelemään päämääräänsä. Suomalaisuuden voi separatistisemmassa merkityksessä liittää vain Valhalla-seuraan (Valhallaorden, 1783–1786), ja senkin separatistinen luonne on kiistanalainen. Tämä Suomenlinnan upseeriston

27 Im Hof 1982, 130–132 ja 160–163.
28 Im Hof emt., 124.
29 Im Hof emt., 193.
30 Im Hof emt., 195.
31 Dann 1976, 223.

seura oli luonteeltaan pikemminkin suljettu kuin salainen, sillä hallitusviranomaisilla oli hyvä ja selvä käsitys upseerien edesottamuksista. Jos seuraa käytettiin separatistisiin tarkoituksiin, hankkeet oli piilotettava. Tämänkaltainen salaseuraisuus on johtanut siihen, että Valhalla-seuran poliittisesta merkityksestä on tullut yksi suomalaisen historiankirjoituksen kestävistä kiistakysymyksistä.[32] Voidaan kysyä, missä määrin tyytymättömyys hallitsijan politiikkaan liittyi kuninkaan persoonaan ja missä määrin tyytymättömyys heijasti separatistisia pyrkimyksiä. Valhalla-seuran toimintaohjelman luonnehtiminen separatistiseksi lienee kuitenkin hätiköityä. Pikemminkin oli kyse siitä, että seura oli jokseenkin vapaa kriittinen keskustelufoorumi, mikä mahdollisti jopa poliittisen, joskin peitellyn, agitaation. On myös syytä muistaa, että sotilashenkilöiden silmissä 1700-luvun yhteiskuntajärjestys oli omalla tavallaan taipuisa, sillä Euroopassa levisivät 1780-luvulla uudet käsitykset maantieteellisestä tasapainosta ja luonnollisista rajoista. Kritiikki ja tyytymättömyys upposivat sitä paitsi erityisen hyvään maaperään, koska hallituksen sotilaspoliittinen uskottavuus oli saanut 1700-luvulla useita kolhuja. Ne antoivat Suomen sotilashenkilöille aihetta epäillä hallituksen kykyä suoriutua Suomen sotilaallisen aseman ja itärajan turvaamisesta.

Tällaisia olivat siis suomalaiset yhdistykset ennen vuotta 1809. Taustoituksen jälkeen voidaan siirtyä yhdistyslaitoksen periodisaatioon.

Kuvaus yhdistysmobilisaation eri vaiheista perustuu suurelta osin Otto Dannin analyysiin.[33] Manner-Euroopan ensimmäiset säätyrajat ylittävät organisaatiot olivat oppineiden seuroja ja akatemioita, joiden jäsenet edustivat ”oppineiden tasavaltaa”. Tällaisia yhteenliittymiä oli jo 1600-luvulla, Italiassa jo 1500-luvulla. Salaseurojen ja veljeskuntien aalto nousi 1700-luvun

32 C. M. Creutz julkaisi jo vuonna 1848 salanimellä Mauno Malmanen teoksensa *Anjalaförbundet* (1848), jossa hän väitti, että Valhalla-seurassa vallitsi kuninkaan vastainen vire ja että seurassa valmisteltiin maaperää Liikkalan nootille ja Anjalan liitolle. Koko Anjalan liiton kysymys on polarisoitunut kahteen leiriin: J. R. Danielson-Kalmari, C. T. Odhner ja A. R. Cederberg ovat edustaneet suomalaiskansallista tulkintaa, kun taas kilpailevan perustuslaillisen käsityksen takana ovat olleet K. K. Tigerstedt, E. Hornborg, P .O. von Törne ja Br. Lesch. – Kokoava analyysi separatismista aatteena ja kenties liikkeenäkin Suomessa 1780-luvulla: Lesch 1941, 146–153; Nikula, 1983; Blomstedt 1965. Erityisesti Valhalla-seuran historiasta: Leinberg 1907; Lesch 1935; 1937; von Törne 1935; Cederberg 1937; Lesch 1941, 66–94.

33 Dann 1981, 9–28; 1980, 101–102; 1976, 197–210.

ensimmäisellä puoliskolla. Niiden jäsenpohja oli laajempi: sotilashenkilöitä, virkamiehiä papisto mukaan lukien, tilanomistajia, kauppiaita, manufaktuuriyrittäjiä, kynäniekkoja ja muita. 1700-luvun veljeskunnissa ei painotettu ainoastaan sivistyneen eliitin vastuuta tiedon ja tietouden levittämisestä, vaan niiden itseymmärrykseen kuului myös käsitys jäsenistön muodostamasta moraalisesta eliitistä. Hyväntekeväisyyshankkeet olivat siten tällaisten yhteenliittymien ydintä. Säätyrajat ylittävien yhdistysten historian kolmanteen vaiheeseen kuuluvat sivistys- ja lukuseurat, joiden tavoitteena oli mahdollisimman suuri jäsenmäärä. Näissä seuroissa ei tunnettu salaisten veljeskuntien vaalimia periaatteita, avoimuutta ei kaihdettu eikä yksilön saamaa konkreettista hyötyä moitittu.

1756–1789: Muodollista, tarkoin säädeltyä ja salaista kanssakäymistä säätyrajojen yli

Yhdistyselämä sai Suomessa alkunsa salaisista veljeskunnista. Alku oli toisin sanoen erilainen kuin Manner-Euroopassa, jossa oppineiden akatemiat ja seurat olivat yhdistyslaitoksen edeltäjiä. Turun akatemian karunpuoleinen maailma ei suosinut yhdistyselämän kehittymistä, mutta Turussa asui kuitenkin henkilöitä, jotka kuuluivat Uppsalassa, Tukholmassa ja muilla ruotsalaisilla paikkakunnilla toimiviin oppineiden seuroihin. Turkuunkin oltiin perustamassa tiedeseuraa vuonna 1752, mutta sen elinvoima loppui alkuunsa.[34] Veljeskuntalaitoksen loistokaudella Aurora-seura (1770–1779) toimi oppineena salaseurana, mutta kuin todisteena Turun akatemian syrjäisestä asemasta myös Auroran tarina päättyi muutaman vuoden jälkeen. Se jätti jälkeensä tyhjiön, jonka täyttyminen oli hidasta ja sykäyksittäistä. Tätä taustaa vasten on helpompi ymmärtää, että turkulainen luonnontieteellinen seura (Pro Natura) ja Turun akatemian pohjalaisopiskelijoiden seura (Sällskapet för dygd och flit), jossa 1780-luvun lopussa vaalittiin hyveitä ja ahkeruutta, olivat aikansa suomalaisessa yhdistyslaitoksessa melkoisia harvinaisuuksia.[35]

34 Kerkkonen 1955, 359.

35 Castrén 1902a, 17–18. Pro Natura -seurassa oli kymmenkunta jäsentä, joiden tehtäviin kuului luonnonilmiöiden havainnointi tieteen ja maatalouden edistämiseksi. Johansson 1913, 1 ja 6–9; Ruuth 1924, 1–3, 18.

Salaseuroilla oli esikuvansa vanhassa veljeskuntalaitoksessa, joka elpyi ja sai kokonaan uusia piirteitä 1700-luvun kuluessa. Syntyi kaksi uutta veljeskuntatyyppiä: ensimmäiset modernit viralliset kunniaritarikunnat ja joukko uudenlaisia salaisia veljeskuntia. Näin pyrittiin vastaamaan haasteisiin, joita uudet, säätyrajat ylittävät assosiaatioperiaatteet olivat luoneet.[36]

Uusissa virallisissa kunniaritarikunnissa jäsenpohjaa laajennettiin tarkoituksella eri säätyihin, virkoihin ja ammatteihin. Siinä ne erosivat vanhoista veljeskunnista. Vanhoissa ritarikunnissa, samoin kuin monarkkien valaehtoisissa veljeskunnissa, jäsenistöllä oli myös yhtäläinen sosiaalinen tausta. Euroopassa oli 1600-luvulla vain viisi modernina kunniaritarikuntana pidettävää yhteenliittymää, mutta 1700-luvulla niitä tuli 32 lisää.[37] Ruotsissa ensimmäiset kuninkaalliset kunniaritarikunnat olivat Serafiimiritarikunta (Serafimerorden), Miekkaritarikunta (Svärdsorden) ja Pohjantähden ritarikunta (Nordstjärneorden), jotka kaikki perustettiin 1748.[38] Ne myönsivät valtakuntaa kiitettävästi palvelleille alamaisille kunniamerkkejä eikä niiden tehtävänä ollut alun alkaenkaan luoda lämpimiä veljessuhteita perinteisten veljeskuntien tapaan. Arvomerkit olivat tärkeämpiä kuin jäsenyys sinänsä. Palkitsemisjärjestelmä oli myös kontrolliväline, sillä uudet kunniaritarikunnat voi nähdä hallitsijan pyrkimyksenä estää vallitsevan järjestelmän horjuttaminen. Rakenteiden murtuminen olisi todellinen uhka, jos vapauden henkeä korostavat assosiaatioperiaatteet viekoittelisivat poliittisen ja oppineen eliitin omaan leiriinsä. Kunniaritarikunta, jossa kimmelsi häivähdys kuninkaan loisteesta, palveli siten kuuliaisuuden ja uskollisuuden asiaa.

Siinä missä kuninkaallisten kunniaritarikuntien jäsenten oli mahdollista röyhistää rintaansa myös julkisuudessa, uusien salaseurojen jäsenet saivat tyytyä esittelemään käätyjään ja rintatähtiään vain toisilleen. Suljetuissa salaseuroissa oli kuitenkin oma viehätyksensä erityisesti 1760- ja 1770-luvuilla, ruotsalaisten veljes- ja ritarikuntien loistokaudella.[39]

36 Loosien yhdenvertaisuuden on väitetty edistäneen yhdenvertaisuutta myös porvarillisessa piirissä sinänsä. Muodollista yhdenvertaisuutta oli aluksi mahdollista harjoittaa vain salaseuroissa, ja sen hinta oli eristäytyneisyys. Hammermayer 1979, 32.
37 Boalt ym. 1971, 61.
38 Areen & Lewenhaupt, 1942, 3–24.
39 Ruotsalaisesta veljeskuntalaitoksesta yleisesti: Lamm 1920, 1–115.

Salaisten veljeskuntien uusi maailma otti mallia moderneista vapaamuurarilooseista, jotka olivat muotoutuneet Lontoossa 1710-luvulla.[40] Ruotsiin perustettiin ensimmäinen loosi vuonna 1735, Turkuun vuonna 1756 ja Viaporiin vuonna 1777. Suomen loosit olivat Tukholman loosin alaosastoja. Salaisia veljeskuntia, jotka toimivat myös silloisen Suomen alueella, oli muitakin: Tukholmassa vuonna 1761 perustetulla Timmermans-veljeskunnalla oli loosi Helsingissä (Viaporissa) vuodesta 1763 alkaen ja Turussa vuodesta 1777. Coldin-ritarikunta (ruots. Coldinuorden) oli perustanut osastot Tukholmaan ja Göteborgiin 1765, Helsinkiin 1766 ja Karlskronaan 1769. Viaporin upseeristo oli Suomen salaseuraisen veljeskuntalaitoksen keskeinen ryhmä. Perustamisvuoden mukainen luettelo suomalaisista salaseuroista ennen vuotta 1809 näyttää tältä:[41]

Salaiset seurat Suomessa ennen vuotta 1809

- 1756–1808 Pyhän Johanneksen vapaamuurariloosi Augustin, Turku ja Helsinki (S:t Johannes logen S:t Augustin)[i]
- 1763–1808 Timmermans-veljeskunnan Pyhän Caroluksen loosi, Viapori (S:t Caroli timmermannahydda)[ii]
- 1766–1803 Månans Coldin, Coldin-ritarikunnan suomalainen osasto (Coldinuorden)[iii]
- 1766–? Amaranter-ritarikunnan harjoitusyhteisö, Turku (Amaranterordens övningssamhälle)[iv]
- 1770–1771 Oppineiden salaseura Awazu & Wallassis, Turku[v]
- 1770–1779 Aurora-seura, Turku (Aurorasällskapet)[vi]
- 1777–1778 Timmermans-veljeskunnan Pyhän Akselin loosi, Turku (S:t Axelii finska timmermannahydda)[ii]
- 1777–1813 Pyhän Andreaan vapaamuurariloosi Phoenix, Helsinki (S:t Andreas logen Phoenix)[i]

40 Reinalter 1983, 39.

41 Tässä luettelossa, jota ei tietenkään voida väittää täydelliseksi, on rajanveto-ongelmia. On esimerkiksi epäselvää, oliko Sysmässä vuosina 1801–1810 toiminut avustusseura Gillet hjelpsamheten luonteeltaan salainen. On mahdollista, että se oli pikemminkin vapaa-ajan klubi, jossa harjoitettiin myös hyväntekeväisyyttä.

- 1778–1809 Vapaamuurareiden Steward-loosin osasto, Turku ja Helsinki (Stuartlogens kapitel)[i]
- 1781–1783 Rutger Ingessonin loosi, Helsinki (tukholmalaisen La Constance -salaseuran haaraosasto ja Valhalla-seuran edeltäjä) (Rutger Ingessons loge)[vii]
- 1783–1788 Valhalla-seura, Viapori[vii]
- 1786–1812 Hyväntekeväisyysseura Amore Proximi, Loviisa[viii]
- 1780-luvun loppu: Hyveitä ja ahkeruutta vaaliva oppineiden seura (Sällskapet för dygd och flit), Turun akatemian pohjalainen osakunta[ix]
- 1791–1793 Turun merimiesseura (Åbo sjömanna sällskap), hyväntekeväisyysseura[viii]
- 1792–1795 Luonnontieteellinen oppiseura Pro Natura, Turku[x]
- 1792–1815 Hiljaisuuden ja yhteisymmärryksen seura, Helsinki (Tystnad och samråd)[xi]
- 1796–1797 P.-seura, Turku[viii]
- 1797 M. D. H. -seura, Turku[viii]
- 1797 W. W. & M. M. -seura, Turku[viii]
- 1798–1823 Hypotenuusa-veljeskunta, Viapori (Hypotenusabrödraskapet på Sveaborg)[viii]
- 1798– Hypotenuusa-veljeskunta, Hämeenlinna (Hypotenusabrödraskapet i Tavastehus)[viii]
- 1799– Hypotenuusa-veljeskunta, Turku (Hypotenusabrödraskapet i Åbo)[viii]
- 1799–1800 Hypotenuusa-veljeskunta, Loviisa (Hypotenusabrödraskapet i Lovisa)[viii]
- 1799–1800 Suomalaiset helmikuun 17. päivän veljet, Helsinki (Finska sjuttonde februari-bröderna i Helsingfors)[viii]
- 1800 G. D. -seura, Turku (Sällskapet G. D. i Åbo)[viii]
- 1800 F. H. F. B. V. V. B. -seura, Turku (Sällskapet F. H. F. B. V. V. B. i Åbo)[viii]
- 1801–1810 Auttavaisuuden kilta, Sysmä (Gillet hjelpsamheten)[xii]
- 1801–1803 Hypotenuusa-veljeskunta, Tammisaari (Hypotenusabrödraskapet i Ekenäs)[viii]

– 1801 Hypotenuusa-veljeskunta, Kuopio (Hypotenusabrödraskapet i Kuopio)[viii]
– 1801 Z-seura, Turku (Sällskapet Z i Åbo)[viii]
– 1802 Hypotenuusa-veljeskunta, Pori (Hypotenusabrödraskapet i Björneborg)[viii]
– 1802 I. B. -seura Turku (Sällskapet I. B. i Åbo)[viii]
– 1802 S. L. -seura, Turku[viii]
– 1803 A. G. G. -seura, Turku[viii]
– ? Totuuden ja autuuden puolesta, Turku (För sanning och sällhet)[viii]

i Leinberg 1906a, 14–17; (Meyer) 1933. – Vapaamuurareiden historiaa vanhan Ruotsin ajalta: Dahlgren 1842; Rudbeck 1930; Lemhammar 1986.
ii Leinberg 1908; *Timmermannaorden 1761–1961. Minnesskrift utg. till hugfästandet av S:t Georgi Svenska Timmermanshyddas 200-åriga bestånd* 1961.
iii *Ur Coldinuordens krönika. Minnesskrift utg. till ordens 200-årsjubileum 8 maj 1965,* 1965, 31–40.
iv Scheffer 1944.
v af Forselles 1903, 45–48. *Johan Henrik Kellgrens bref till Abraham Niclas Clewberg* 1894, 1–2; Tandefelt 1933. Seuran vuonna 1723 perustettu tukholmalainen esikuva Awazu och Wallassis oli Ruotsin ensimmäinen merkkiveljeskuntajärjestö, jolla oli kirjallista merkitystä. Holst 1936, 350–354.
vi Lagus 1884, 43–53; Hjelt 1886; Castrén 1901; 1902b; Jörgensen 1926; Schybergson 1908, 93–107.
vii Katso tämän teoksen s. 127, alaviite 32.
viii Leinberg 1904; Nyberg 1915, 394–402; Cygnaeus 1889; 1895. – Hypotenuusa-veljeskunta näyttää olleen ”suomalainen” seura, sillä se oli levittäytynyt vain Pohjanlahden itäpuolelle; SAOB. Nimen merkityksestä ei ole selvyyttä. *Hypotenusa* oli ruotsin kielen voimasana 1800-luvun alussa; SAOB.
ix Castrén 1902a, 17–18.
x Johansson 1913; Ruuth 1924.
xi A. Reinholms redogörelse vid Historiska samfundets möte; Historiallisen osakunnan pöytäkirjat 1871–1874, *HArk* IV, 1874.
xii Kun kilta lopetti toimintansa vuonna 1810, kerätyt varat lahjoitettiin Borgå gymnasiumin stipendirahastoon; Alopæus 1817, 605–607.

Luettelosta näkyy, että salaseurat olivat Suomessa voimissaan etenkin 1770-luvulla ja vuosisadan vaihteessa. Veljeskuntien monimutkaiset salaseremoniat sekä raskas organisaatiorakenne olivat itsetarkoitus, mikä herätti aikaa myöten yhä terävämpää kritiikkiä. Eurooppalaisilla seuroilla

oli taipumus paisuttaa organisaation rakenteita yleisemminkin.[42] Samalla bakkanaalisista menoista tuli entistä useammin veljeskunnan pääasia; vakavammat hyväntekeväisyyshankkeet olivat vain sivuseikka. Esimerkiksi Hypotenuusa-veljeskunnan ansiot hyväntekeväisyyden saralla lienevät melko vaatimattomat. Myös jäsenpohjassa näkyy tiettyjä muutoksia: uuden yhteiskunnallisen välikerrostuman edustajana Helmikuun seitsemännentoista päivän veljet -seura haki toiminnallaan suurempaa yhteiskunnallista arvovaltaa.[43]

Harjoittivatpa veljeskunniksi järjestäytyneet seurat hyväntekeväisyyttä (vapaamuurarit), käytännön valistusta (isänmaalliset seurat), akateemista oppineisuutta (akatemiat ja seurat) tai Bacchuksen kulttia, ne eivät avanneet toimintaansa ulkopuolisille. Huomionarvoista on sekin, että myös didaktiset, kansanvalistusta levittäneet seurat, olivat suljettuja.

Kuninkaallinen isänmaallinen seura (Patriotiska sällskapet), joka perustettiin 1767 ja jossa oli myös Suomessa asuvia jäseniä, oli Ruotsin valtakunnan ensimmäinen varsinainen talousseura. Sen tehtävä oli huolehtia, että asiantuntijoiden tiedon valo leviäisi myös talonpoikien keskuuteen. Ulospäin suuntautuneesta ohjelmastaan huolimatta seura toimi aluksi salaisen Pro Patria -veljeskunnan haaraosastona. Muutaman vuoden jälkeen Isänmaallinen seura itsenäistyi emoseurastaan, mutta jatkoi toimintaansa ulkopuolisten katseilta piilossa, jopa niin, että ei-jäsenet eivät saaneet tietää edes sitä, keitä jäsenet olivat. Jäsenyyden salassapidosta luovuttiin vasta 1774.[44]

Uppsalasta, Tukholmasta ja Lundista oli jo 1700-luvun ensimmäisellä puoliskolla tullut oppineiden akatemioiden ja seurojen keskuksia.[45] Oppineiden seuroja oli vaikeampaa polkaista käyntiin Turussa. Siksi Aurora-seuran (1770–1779) synty oli Suomen yhdistyslaitoksessa todellinen uutinen. Kuten muutkin Ruotsin tuolloiset oppineiden seurat, myös Aurora oli veljeskuntaperiaatteiden perustalle rakennettu salaseura. Sen jäsenet tulivat akatemian ja hovioikeuden piireistä. Aurora oli tukholmalaisen Utile Dulci -seuran (”Hyötyä ja huvia”) alaosasto samoin kuin Uppsalassa toiminut

42 Dann 1976, 227.
43 Seurojen harjoittamasta hyväntekeväisyydestä: Roos 1922, 104; Alopæus 1817.
44 Högberg 1961, 22–32, 38–40 ja 50–51; Cygnaeus 1897, 53.
45 Andrae 1980, 32–38.

Apolloni Sacra, ja sen tarkasti varjeltuihin salaisuuksiin kuuluivat suhteet tukholmalaiseen emoyhdistykseen. Käytännössä se kuitenkin toimi itsenäisen yhdistyksen tavoin.[46] Tutkijat ovat kiistelleet, oliko Aurora-seuran tehtävä vain julkaista sanomalehteä *Tidningar, utgifne af et Sällskap i Åbo* vai oliko toiminta ensisijaisesti seurustelua ja muuta kanssakäymistä?[47] Eurooppalaisesta perspektiivistä tarkasteltuna voi todeta, että julkaisutoiminta ja seuraelämä olivat erottamaton osa oppineiden seurojen kenttää,[48] joten seuran tehtävän kysymyksenasettelu näyttää väärältä.

Aurora-seuran säännöissä jäseniltä edellytettiin aktiivista kaunokirjallista harrastusta, mutta pian kävi selväksi, että seura oli arvioinut väärin kirjallisen maaperän tuottavuuden.[49] Talouden ja estetiikan välistä tasapainoa ei löytynyt, vaan sanomalehdessä julkaistiin pääasiassa käytännöllis-taloudellista sisältöä.[50]

Seuran nimi oli sääntöjen mukaan Samhället Aurora (Aurora-yhdyskunta).[51] On mahdollista, että sanalla *samhället* haluttiin korostaa seuran perustavanlaatuista itsehallintoperiaatetta. Ainakin saksalaisella kielialueella sanoilla *Gesellschaft* (yhteiskunta, yhdyskunta, yhdistys) ja *Sozietät* (seura, yhteisö) oli vivahde-eroja. *Sozietät*-sanaa käytettiin usein organisaatioista, joilla oli selvä sidos valtiovaltaan, kun taas sanalla *Gesellschaft* viitattiin usein organisaatioihin, jotka tavoittelivat päämääriään muodollisesti itsenäisinä.[52] Tällaista erottelua ei luonnollisestikaan pidä sekoittaa siihen, että *samhäl-*

46 Castrén 1901, 150, 156–160.
47 Lagus 1884, 43; Castrén emt. 150.
48 Im Hof 1982, 138–139, 152, 157.
49 Castrén 1901, 153; Hultin 1917, 251–254.
50 Castrén emt. 163. Sääntöuudistuksen jälkeen seuraan perustettiin vuonna 1773 musiikkiosasto, joka mm. järjesti julkisia konsertteja kerran viikossa; Castrén emt. 169–170. Valistuksen apostolien tulisi renessanssi-ihmisen tavoin olla kaikkivoipaisia, hallita ihmisen koko sivistyskenttä. Birminghamin kuuluisan Lunar Society -seuran jäsenet – muun muassa Erasmus Darwin, James Keir, Joseph Priestley, James Watt ja Josiah Wedgwood – olivat viimeistä sukupolvea, jotka katsoivat olevansa tämän ihanteen veroisia. Seuraa on aiheellisesti luonnehdittu teollisen vallankumouksen ajatuspajaksi. Jäsenten asiantuntijuus ei myöskään rajoittunut vain tekniikkaan ja luonnontieteisiin, vaan kattoi laajasti muitakin aloja. Tärkeitä olivat myös filosofiset ja teologiset diskurssit samoin kuin kuvataiteet, jotka yhdistivät tietyn alan asiantuntijoita.
51 Hjelt 1886, 146–182.
52 Dann 1976, 200–201.

let-sanan käyttö olisi merkinnyt jollain lailla varauksellisempaa kuuliaisuutta. Syvä isänmaallisuus ja kuuliaisuus kuninkaalle käy selvimmin ilmi Aurora-seuran julkaiseman sanomalehden kirjallisista tuotteista.[53]

***

Seurojen suljettu ja salainen luonne on selitettävissä monella tavalla. Osaksi eristäytyminen Arcanumin salaisen tiedon maailmaan oli hinta, jonka ensimmäiset säätyrajat ylittävät seurat saivat maksaa uusien järjestäytymisperiaatteiden käyttöönotosta.[54] Veljeskunniksi järjestäytyneet seurat olivat valmiita uudistuksiin rakentaessaan omia pieniä yhteisöjään kuin vapaat muurarit ikään, mutta se oli mahdollista vain julkisuudelta piilossa. Veljeskuntien alkukodin väitettiin olevan kaukana mystisessä menneisyydessä, ja itse veljeyden ajateltiin olevan keskiaikaista tai jopa vanhatestamentillista perua.[55] Tämä vahvistaa käsitystä, että 1700-luvun veljeskuntarakennelmat olivat kuin tulta ja tappuraa: ne syttyivät nopeasti ja paloivat suurella liekillä. Uudet luomukset olivat mahdollisia, kunhan niiden luojat pystyivät väittämään, että veljeskunta ei ollut uusi. Myöhemmin, kun uuden veljeskuntalaitoksen asema oli turvattu, uusien veljeskuntien oli mahdollista vakiintua ilman vanhoiksi julistettujen perinteiden apua. Saattoipa silloin veljeskunnan perustaja jopa rehvastella, että minähän tämän keksin![56]

53 Hultin 1916, 97–103.

54 Hammermayer 1979, 32.

55 Niin vapaamuurarit, Timmermans-veljeskunta kuin Coldin-veljeskuntakin väittivät olevansa suoraa jatkoa monisatavuotiaille veljesseuroille. Luettelon kirjallisuusviitteet tämän teoksen sivulla 132.

56 Lesch 1941, 73. Kaikki uudet veljeskunnat eivät ylittäneet säätyrajoja. Suomeen tuli 1780-luvulla kaksi uutta veljeskuntaa, Rutger Ingessonin loosi ja Valhalla-seura, jotka olivat sikäli vanhoillisia, että tukholmalaisen kantaemonsa La Constancen tavoin ne edellyttivät jäseniltään aatelista syntyperää; Lesch emt. 60–85. Vapaamuurareiden perustuskirja, James Andersonin laatimat perussäännöt vuodelta 1723 (vapaamuurarien oman ajanlaskun mukaan vuodesta 5723), saivat saman tien suurta arvonantoa Euroopan vapaamuurareiden keskuudessa. Suurmestarille, Montagun herttualle, suunnatussa omistuskirjoituksessa asiakirjasta käytetään nimitystä *The new constitution*. Mutta se ei väittänyt olevansa kaikin puolin uusi. Nimiösivulla mainittiin, että säännöstö oli koottu vapaamuurareiden yleisistä asiakirjoista ja heidän kautta aikain kunnioittamistaan perinteistä. *Anderson's constitutions – Constitutions d'Anderson 1723* 1984, 74, 80.

Seurojen salamyhkäisyyttä selittää osittain 1700-luvun kaksijakoinen suhtautuminen uuteen tietoon. Robert Merton on todennut, että tiedeyhteisön normijärjestelmässä oli uuden ajan alussa kaksi tärkeää periaatetta: tieto oli julkista ja se kuului kaikille. Julkaisemalla tieteelliset tuloksensa tiedemies sai mainetta ja arvostusta uuden luojana ja uuden tiedon tuottajana.[57] Oli kuitenkin myös muita suhtautumistapoja. Ihmiskunnan oli selvästi mahdollista hyötyä tiedontuotannon hedelmistä – olipa kyseessä kullan valmistaminen tai perunanviljely, joita pidettiin yhtä hyväksyttävinä tutkimuskohteina. Jotta mahdollisesta tulisi totta, luotiin uusia instituutioita, akatemioita ja oppineiden seuroja, kuten Alankomaissa luonnontieteellinen ja kirjallisuustieteellinen seura (Koninklijk Genootschap Physica). Sen motto, *Solus nemo satis sapit*, korosti tiedontuotannon yhteistyötä ja joukkovoimaa, sillä kukaan ei ollut yksin tarpeeksi viisas.[58] Erityisesti Englannissa ja Ranskassa akatemioista ja oppineiden seuroista tuli uuden tiedontuotannon keskuksia, kun taas vanhat yliopistot eivät osanneet uudistua vaan juuttuivat vanhaan skolastiikkaan. – Toisaalta seurojen oppineisuudella oli myös kääntöpuolensa. Tiedon levittäminen ei ollut seurojen ainoa tehtävä, vaan ne myös estivät tietoa leviämästä ja varmistivat, ettei sitä joutunut vääriin käsiin. Salaiset veljeskunnat pitivät tehtävänään vaalia salaista tietoa, josta voisi helposti tulla uhka ihmiskunnalle, jos sitä levitettäisiin henkilöille, joiden luonteenlaadussa oli toivomisen varaa. Jälkikäteen on kovin helppoa erottaa toisistaan okkultismia harjoittavien seurojen mystinen tiedontuotanto ja arvostettujen akatemioiden tuottama empiirinen tieto. Jako ei kuitenkaan ollut selvä 1700-luvulla. Järki ja mystiikka eivät hylkineet toisiaan, vaan niiden liitto kiehtoi ja herätti uteliaisuutta.[59] Empiirinen metodi oli käyttökelpoinen kaikilla aloilla, eikä vähiten kemiassa, jonka silloisia menetelmiä kutsuttiin alkemiaksi. Salaisten veljeskuntien suojissa alkemia koki uuden tulemisen.[60] Sulkeutuneisuus oli vallalla myös muilla aloilla, esimerkiksi

57 Niiniluoto 1986.
58 Im Hof 1982, 201. Aikakauden kirjallista kulttuuria Suomessa: Grönroos, 1983, 69–88.
59 Warburg 1918, 82–89.
60 Donner 1918. Poikkitieteellisyys (kemia, kansantaloustiede, moraalioppi) oli kunniassaan kokeissa, joita swedenborgilaiset Carl Fredrik Bergklint ja August Nordenskiöld tekivät Uudenkaupungin laboratoriossaan ja Drottningholmin linnassa 1780-luvulla. Bergklint ja Nordenskiöld kuuluivat Ruotsin swedenborgilaiseen

talouselämän tutkimuksessa. Henrik Gabriel Porthan väitti vielä 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa Suomen talousseuran kokouksessa, että julkisuus ei palvellut seuran tarkoitusperiä, koska sen myötä ”menettäisimme keskusteluissamme välttämättömän vapauden ilmaista itseämme suoraan ja vilpittömästi.”[61] Jo keskustelu yhteiskuntajärjestyksen yleisistä normeista tarkoitti, että seurat ja yhdistykset kyseenalaistivat valtion ja kirkon oikeuden päättää, mikä yhteiskunnassa oli universaalia eli mitkä käsitteet tai opit sopivat kaikkiin ihmisiin kaikkina aikoina. Jos sellaisia keskusteluja piti käydä, ne oli paras käydä lukittujen ovien takana. Tämän kun tiedämme, on vain loogista, että paavi kielsi vapaamuurariuden vuonna 1727.

Tiedon kunnioittaminen liittyi holhoavaan käsitykseen inhimillisistä hyveistä. Mitä korkeammalla henkilö oli yhteiskuntahierarkiassa, sitä suuremmat olivat hänen avunsa. Yhteiskunnan eliitti oli myös moraalinen eliitti, joka vastasi koko yhteiskunnan moraalisesta tilasta. Ihmismielen villiintyminen oli alati vaaniva uhka. ”Luonto on villi” (Georges Louis Buffon, 1707–1788) ja kaipaa ojentamista. Kultivoidut salaseurat, jotka olivat tyylin asiantuntijoita – *Le style c'est l'homme* (Buffon) – kuulivat näin kutsun huolehtia ihmissuvun jalostamisesta.[62] Hyveiden kultti oikeutti seurojen olemassaolon.[63] Samalla veljeskunnat huokuivat byrokraattista henkeä. Oskar Levertin kirjoittaa:

> Ilo oli instituutio, jota ilmaistiin sovituin menoin virkamieskollegion johdolla. Yleisen seurustelun merkeissä pidetyistä iltatilaisuuksista tuli juhlallisia kokoontumisia, joissa ei voinut välttyä virallisilta korupuheilta ja viralliselta makulatuurituotteelta, pöytäkirjalta.[64]

eksegeettiseen hyväntekeväisyysseuraan (Exegetiska och philantropiska sällskapet), jonka tavoitteena oli luoda kultaa merkillisen viisasten kiven (Lapis Philosophorum) avulla. Päämääränä ei ollut henkilökohtainen rikastuminen vaan niin suuri kullantuotanto, että ihmiskunta vapautuisi rahan hirmuvallasta. Johannisson 1974, 73.

61 Stattin 1980, 24.

62 Castrén 1901, 149; Lepenies 1984; Im Hof 1982, 110–114.

63 Lesch 1941, 84.

64 Castrén 1901, 148–149; Levertin 1896, 87–88.

Kanssakäymistä säätelivät säännöt ja statuutit, ja rationaalisen säätelyn tuli ohjata myös ihmisten yhteistoimintaa.

Koska hyveet eivät jakautuneet yhteiskunnassa tasan, veljeskuntien jäsenetkään eivät voineet olla keskenään tasa-arvoisia. Jäsenhankinnassa tosin toteutettiin tasa-arvoa sikäli, ettei siinä vierastettu säätyä ja syntyperää, mutta varsinaisessa toiminnassa jäsenet jaettiin hierarkkisesti eri luokkiin. Tämänkaltainen itseymmärrys näkyi siinä, että seurat testasivat uusia ehdokkaitaan perusteellisesti, suljetuin äänestysrituaalein ja juhlallisin vihkimismenoin. Aurora-seurassa oli peräti kaksi sensoria, joiden tehtävänä oli etukäteen tarkistaa jäseneksi pyrkivien kelpoisuus ja sopivuus.[65] Tässä yhteydessä on siksi osittain harhaanjohtavaa puhua vapaaehtoisuuteen perustuvista yhdistyksistä. Näihin yhdistyksiin ei liitytty omasta tahdosta noin vain, vaan jäseneksi kelpuutettiin ainoastaan tarpeeksi hyvät hakijat.

Sanomalehdistö toimi samanlaiselta pohjalta. Ruotsin valtakunnassa ei vielä 1700-luvulla oltu yleisesti sitä mieltä, että lehdistön pitäisi palvella suurta yleisöä. Lehdistön päätehtävä oli välittää nykyisille ja tuleville virkamiehille valtio-opillista tietoa.[66]

Ruotsalaiset seurat ja viranomaisjulkisuus olivat tiukasti kiinni toisissaan. Seurat eivät milloinkaan kyseenalaistaneet symbioottista suhdettaan esivaltaan, joten kysymys suorasta kontrollista oli useimmiten turha. Seuran johdossa oli tavallisesti korkea-arvoinen viranomainen, maaherra, yliopiston kansleri tai kuningashuoneen jäsen. Seuraa perustettaessa oli mahdollista tilkitä vain joitakin korporatiiviseen järjestelmään jääneitä aukkoja. Valistuksen, hyvien tapojen ja jalon hyväntekeväisyyden yhdistykset – omanlaisensa korporaatiot – täydensivät korporatiivista yhteiskuntaa.[67]

Suuntaa näytti Royal Society (of London for Improving Natural Knowledge), joka jo vuonna 1660 päätti luopua ”uskonnollisten ja valtiollisten kysymysten käsittelystä”. Seura omistautui sellaiselle tiedontuotannolle, jota se piti neutraalina ja joka oli newtonilaisessa hengessä tehtävän modernin

65 Castrén emt. 153.

66 Suova 1950, 160.

67 Analysoidessaan 1700-luvun seuroja Im Hof korostaa niiden luonnetta korporatiivisen yhteiskunnan täydentäjänä. Seuroilla oli korporatiivisen järjestelmän silmissä yksi tehtävä, järjestelmän konkreettisten puutteiden korjaaminen. Im Hof 1982, 201–207.

luonnontieteen edellytys.[68] Itsenäiset tieteelliset seurat pyrkivät täten legitimoimaan itsensä. Toinen tapa oli luopua itsenäisyydestään ja Aurora-seuran tapaan vaatia jäsenistöltään horjumatonta kuuliaisuutta. Seuran säännöissä asia ilmaistiin seuraavasti: ”Älköön yksikään jäsen tohtiko tuoda seuraan minkäänlaista tekstikappaletta, sidottua tai nidottua, jossa on uskontoa, valtiosääntöä ja hyviä tapoja loukkaavia sanamuotoja.” Kiellon rikkojaa uhkasivat ankarat rangaistukset.[69] Aurora-seuran julkaisema sanomalehti, *Tidningar utgifne af et Sällskap i Åbo*, kuulutti selvin sanoin: ”Poliittiset ja valtiolliset uutiset eivät ole meidän aiheitamme”.[70]

Im Hof painottaa, että seuroilla oli 1700-luvulla yhteinen tehtävä, vallitsevan järjestelmän puutteiden korjaaminen uudistusten avulla. Seurat tarjoutuivat esivallan palvelukseen, ja virkamiehet olivat pikemminkin kanssa- kuin vastapuoli varsinkin silloin kuin virkamiestä itseään elähdytti uudistushenki.[71]

Seurat toimivat monessa mielessä viranomaisen tavoin. Ne eivät juurikaan tarjonneet mahdollisuuksia yksilölliseen itsensä toteuttamiseen. Yksittäisen jäsenen oikeudet eivät paljoa painaneet, kun oli kysymys kirjallisesta tuotannosta. Aurora-seuran sensoreiden tehtäviin kuului korjata seuraan tulleet käsikirjoitukset, joita pidettiin lähinnä seuran, ei kirjoittajan omaisuutena. Tämä oli omiaan synnyttämään riitoja. Esimerkiksi J. H. Kellgrenin oli ajan mittaan vaikea hyväksyä sitä, että H. G. Porthan, jonka kynänjälkeä kirjallisuustieteilijä Gunnar Castrén luonnehtii laveaksi, korjaili hänen hengentuotteitaan.[72] Vastaavanlaisia selkkauksia syntyi myös emoseurassa Utile Dulci.[73]

Seurat olivat isänmaallisia sanan 1700-lukulaisessa merkityksessä. Ne ilmensivät yleistä kiinnostusta oman säädyn tai ammattikunnan rajojen yli, ja niissä myös puuhasteli kaikenlaisia hankenikkareita. Jo Jonathan Swift kiinnitti satiirissaan Laputan saaresta huomiota tällaisten projektien koomisiin piirteisiin. Gulliver perehdytettiin Lagadon akatemiaan,

68 Lepenies 1984, 69.
69 Castrén 1901, 154.
70 Schybergson 1908, 104.
71 Im Hof 1982, 107, 185.
72 Castrén 1901, 152–153, 176, 183.
73 Göthe 1875, 112.

jossa hän tutustui toinen toistaan naurettavampiin teknisiin, uhkarohkeisiin ja poliittisiin hankkeisiin. Niiden takaa paljastui joukko sekopäisiä keksijöitä.[74] Tällaiset hankkeet johtivat selvästikin yhteen 1700-luvun suurista maailmankatsomuskysymyksistä. Pitäisikö ihmisen ollenkaan hoitaa muita kuin esivallan ja hierarkkisen privilegioyhteiskunnan hänelle osoittamia velvollisuuksia vai saiko hän osallistua yleisten asioiden hoitoon? Valistusoptimismin vastaus oli ehdoton kyllä. Osaansa tyytymistä saarnaavat tahot vastasivat ”ei” Lutherin periaatteen mukaan: ”Kun kukin oppii osansa, on kaikki hyvin talossa”. Näihin viisauden sanoihin päättyy Lutherin huoneentaulu, joka koostuu muilta osin raamatunlauseista. Huoneentaulu oli tarkoitettu elämänohjeeksi ja talonväen noudatettavaksi kutsumuksen ja aseman mukaan. Katekismuskirjat opettivat, että moraaliset velvoitteet vaihtelivat säädystä ja virasta riippuen.

Koska yleiset intressit oli suljettu poliittisen julkisuuden ulkopuolelle, niitä täytyi tyytyä käsittelemään suljetuissa seuroissa. Kirjallisuushistorioitsija Hermann Hettner tiivistää veljeskuntien tehtävän ja tarkoituksen näin:

> Valistuneen itsevaltiuden aikana oli mahdotonta kuvitella, että valistus voisi levitä muuten kuin viisaan itsevaltiaan valvonnassa. Kansalaiset eivät voineet itsenäisesti liikuttaa suurta valtiokoneistoa, mutta moni toivoi hiljaa mielessään voivansa vaikuttaa yhteisten asioiden hoitoon poliittisessa julkisuudessa. Siksi moni pyrki löytämään salaisista veljeskunnista sen minkä julkinen elämä häneltä eväsi.[75]

Seurojen suhdetta esivaltaan leimasi arkuus ja epävarmuus koko Euroopassa, mutta erityisen selvästi Ruotsin valtakunnassa. Kuuliaisuutta esivallalle ja mukautumista vallitsevaan järjestelmään voi parhaiten kuvata vapaamuurarilaitoksen kansallisilla erityispiirteillä. Englannissa 1700-luvun alussa syntynyt vapaamuurariliike imaisi mukaansa merkittävän osan älymystöstä, jolloin siitä tuli tärkeimpiä säätyrajat rikkovia järjestöjä 1700-luvun Euroopassa. (Gotthold Ephraim Lessing peräti uumoili ”koko porvarillisen yh-

74 Swift 1926, 242–263 (ensimmäinen englanninkielinen painos 1726).
75 Warburg on kääntänyt Hettnerin sanat ruotsiksi teoksessaan *Essayer* (1918, 85).

teiskunnan olevan vapaamuuraritoiminnan tulos").[76] Pohjoismaissa vapaamuurarilooseilla oli vankat siteet kuninkaaseen ja kirkkoon jo siksi, että Ruotsin suurmestari oli kuningashuoneen jäsen. Euroopan romaanisella kieli- ja kulttuurialueella vapaamuurariuden luonne oli tyystin toinen: liikkeestä tuli kuninkaallisia ja kirkkoa/papistoa vastustavien piirien kohtauspaikka.[77] On vaikea löytää parempaa esimerkkiä siitä, miten samaa liikettä voidaan käyttää erilaisiin ja jopa täysin vastakkaisiin poliittisiin tarkoituksiin.

Professori Adam Weishaupt perusti vuonna 1776 Illuminati-veljeskunnan, jossa uusia assosiaatioperiaatteita käytettiin tavallisuudesta poiketen yhteiskunnan horjuttamiseen. Jäseniltään tinkimätöntä kuuliaisuutta vaatineen seuran päämääränä oli ottaa valtiokoneiston valvonta omiin käsiin ja sitten lakkauttaa valtio kokonaan. Tämä muokkaisi maaperää valistuksen lopulliselle voitolle.[78]

Euroopan uskonnollisissa liikkeissä oli monin verroin tavallisempaa irrottautua valtiokirkon holhouksesta. 1700-luvun eurooppalaisessa herätyskristillisyydessä eritoten englantilaisten baptistien ja metodistien dissentteriseurakunnat (eriuskolaisten seurakunnat) sovelsivat muodollisella organisatorisella tasolla uusia tasa-arvon periaatteita. E. P. Thompson onkin korostanut eriuskolaisseurakuntien merkitystä analyysissaan englantilaisen työväenluokan synnystä.[79] Pietistis-lahkolaiset virtaukset Ruotsin valtakunnassa eivät sitä vastoin johtaneet omien järjestöjen syntymiseen 1700-luvulla, ja perusvalistuksellinen henki läpäisi kirkon sisällä toimivat muodolliset yhdistykset. Pro Fide et Christianismo -seura, joka perustettiin Tukholmassa 1771 ja jonka esikuva oli englantilainen Society for the Propagation of Christian Knowledge (1698) oli luonteeltaan yleisluterilainen, eikä se siten sitoutunut mihinkään yksittäiseen hengelliseen liikkeeseen.[80]

76 Habermas 1984, 52.
77 Hammermayer 1979.
78 Dann 1976, 207–208; Schindler 1983, 284–318. – Illuminati-salaseuran mahdollisista yhteyksistä Ruotsiin: Donner, 1952, 306–308.
79 Thompson 1968 (1963), 41–58.
80 Im Hof 1982, 173.

1790–1808: Tilaajajulkisuudesta syntyy suurempi, tilaajajärjestelmän avulla valvottu yleisö

Suomen yhdistyselämässä oli ennen vuotta 1809 kaksi erityisen aktiivista vaihetta. Ensimmäisessä aallossa, 1760- ja 1770-luvuilla, syntyi joukko salaisia veljeskuntia. Toinen aalto nousi 1790-luvulla ja ulottui seuraavan vuosikymmenen alkuvuosiin. Tässä vaiheessa perustetut seurat edustivat uudenlaista, veljeskuntamuotin rikkonutta julkisuutta. Ne palvelivat ensi kädessä omaa tilaajakuntaa, jota ei kätketty maailmalta piiloon toisin kuin salaisissa veljeskunnissa. Näiden mobilisaatioaaltojen välissä ei perustettu uudenlaisia yhteenliittymiä, ja 1780-luku oli muutenkin hiljaista aikaa Suomen yhdistyselämässä. Tuolloin sai tiettävästi alkunsa vain neljä veljeskuntaa. Olof Mustelin kirjoittaa, että Aurora-seuran toiminnan päätyttyä (1779) Turussa oli vuoteen 1790 asti kovin vähän järjestäytynyttä seuraelämää.[81]

Suunta oli sama myös Manner-Euroopassa. Salaiset veljeskunnat heikkenivät. Wolfgang Hardtwig toteaa, että Saksan yhdistyslaitosta leimasi 1700-luvun lopussa pragmaattisempi ja utilitaristisempi henki.[82]

Suomen ensimmäiset veljeskuntaperiaatteita murtaneet seurat olivat järjestöjä, jotka tarjosivat erilaisia käytännön etuja. Klubeissa, jotka olivat varsinaisten seurahuoneiden edeltäjiä, tilaajilla oli oikeus käyttää tiloja ja palveluita, lainata ajankohtaista kotimaista ja ulkomaista kirjallisuutta (lukuseurat) ja varata itselleen konserttisarjan paikka (musiikkiseurat). Suomen talousseura (1797–) jatkoi vanhempien seurojen isänmaallisia perinteitä, mutta ei kuitenkaan rakentunut veljeskunnan tavoin. Samoin kuin muilla tämän kauden seuroilla, myös talousseuran päämääränä oli mahdollisimman suuri jäsenkunta.

Klubeja oli Suomessa (ja Suomesta Venäjälle erotetuilla alueilla) vain muutama ennen vuotta 1809:[83]

- Der Spiel Clubb Viipurissa 1770-luvun lopussa[i]
- Helsingin klubi (Klubb i Helsingfors) 1785[ii]

81 Mustelin 1949, 69.
82 Hardtwig 1984, 12.
83 Myös tässä on syytä huomauttaa, että useammankin klubin jäljille voidaan päästä, jos historian jäänteet tutkitaan tarkemmin.

– Haminan klubi (Klubb i Fredrikshamn) 1790-luvulla; kiellettiin 1799, koska sitä epäiltiin ruotsinmielisyyden pesäksi[iii]
– Feodor Prysingin klubi Viipurissa (Feodor Prysings klubb i Viborg) ~ 1800[ii]

Lukuseurat, joilla oli monessa mielessä samat sosiaaliset tehtävät kuin klubeilla, olivat jonkin verran yleisempiä:

– Kirjaseura (Boksocietet) Vaasaa ympäröivissä pitäjissä 1760-luvulla. Ei ole varmaa, kuuluiko ohjelmaan myös seurallista yhdessäoloa.[iv]
– Lesegesellschaft, Viborg (Viipurin saksalainen lukuseura) noin 1790[ii]
– Vaasan lukuseura (Läsesällskap i Vasa) 1794–1845[v]
– Turun lukuseura (Läsesällskap i Åbo) 1798–1822[v]
– Kokkolan lukuseura (Läsesällskap i Gamla Karleby) 1800–1847[v]
– Tornion lukuseura (Läsesällskap i Torneå) 1805–1830[v]
– Porvoon lukuseura (Läsesällskap i Borgå) 1806–1813[v]
– Viipurin lukuseura (Läsesällskap i Viborg) 1806–1808[v]

i Ruuth 1903, 713–714; Ruuth & Kuujo 1975, 256; Tigerstedt 1940, 25, 53, 72–84, 88, 96.
ii Hultin 1912, 129.
iii Soini 1963, 288–289; Nordenstreng & Halila 1975, 165.
iv *Framlidne lands kammererare i Uleåborgs län Erik Tulindbergs Lefwerne*.
v Gardberg 1938; Wiberg 1935; 1938; Mellberg 1945; Mustelin 1949; Nurmio 1947a; Lehtikanto 1964, 11–20.

***

Turun soitannollinen seura (Musikaliska sällskapet i Åbo) oli yksi ensimmäisistä säätyrajat ylittäneistä organisaatioista, joka rikkoi myös veljeskuntaperiaatteiden rajoja. Seuran konkreettinen päätehtävä oli konserttien järjestäminen Turussa, mutta toiminta oli osa paljon suurempaa kontekstia. Samoin kuin muissa 1700-lukulaisissa seuroissa – etenkin vapaamuurarilooseissa ja Aurora-seurassa – myös Turun soitannollisessa seurassa katsottiin, että musiikki jalosti ihmismieltä. Eurooppalaisessa filosofisessa keskuste-

lussa pohdittiin, olisiko musiikki tässä suhteessa peräti tärkein taidemuoto.[84] Turun soitannollisen seuran pioneeriluonne ei myöskään estänyt sitä jatkamasta joitakin muitakin veljeskunta-ajan perinteitä, esimerkiksi hyväntekeväisyyskonserttien järjestämistä.[85]

Turun konserttitoiminta oli pysähdyksissä seuran perustamista edeltävinä vuosina. Uuden seuran kantava voima oli Jakob Tengström. Seura perustettiin juhlallisin menoin 24.1.1790, kuningas Kustaa III:n syntymäpäivänä. Välitön syy seuran perustamiseen oli selkkaus, jossa Turun akatemian musiikinjohtaja (1740-luvulla perustettu virka) puolusti henkilökohtaisena privilegiona pitämäänsä yksinoikeutta johtaa akateemisten juhlien musiikkia. Muun muassa Tengström ajoi musiikin vapauden asiaa, jonka puolelle myös akatemian konsistori asettui.[86]

Seuran jäseneksi hyväksyttiin henkilöitä, joita ”yleensäkin otetaan mukaan kunniallisten ja säädyllisten seurojen toimintaan”. Jäsenhankinta tuotti hyviä tuloksia, sillä vuodet 1791–1808 kattavassa matrikkelissa on 900 ”musiikkia rakastavaa” jäsentä. Jäsenmäärä kasvoi vuosittain noin 200 henkilöllä. ”Musiikkia harjoittavia” jäseniä oli tänä aikana yhteensä 70.[87]

Seuran organisaatiomuoto sovitettiin sääty-yhteiskunnan rakenteisiin. Lähtökohtana ei ollut korporatismin vastainen tasa-arvoajattelu, vaan ammattikunnista rakentuva kaupunkiyhteisö. Seuran hallituksen jäsenet edustivat siten kukin omaa ammattikuntaansa. Sääntöjen mukaan seuran johdossa oli 20 luottamushenkilöä, joista neljä edusti Turun hovioikeutta ja siviilivirkamieskuntaa, neljä Turun akatemiaa ja papistoa, neljä kaupungissa olevaa sotaväkeä, neljä maistraattia ja porvaristoa sekä neljä muusikkoja. Kukin ammattikunta valitsi edustajat keskuudestaan.[88]

***

84 Andersson 1940, 185.
85 Andersson emt. 51.
86 Andersson emt. 24, 37–48.
87 Andersson emt. 55, 66; Lagus, W. 1890, 13.
88 Andersson emt. 53.

Ammattikuntamainen toimintamalli oli yhä yhteiskunnan selkäytimessä. Tämä kävi selväksi myös Suomen talousseuraa perustettaessa syksyllä 1797. Ajankohta oli valittu tarkoin, sillä seura perustettiin kuningas Kustaa IV Aadolfin toista hääseremoniaa seuranneena päivänä. Kukin ammattikunta järjesti ajan tavan mukaan oman juhlansa, sillä yhteinen juhla ei tullut kysymykseenkään. Seuran historian kirjoittaja, Gustaf Cygnaeus, korostaa uuden ja vanhan järjestyksen välistä eroa. Vaikka talousseurassa tehtiin yhä korporatiivisen ajattelun mukaista yhteistyötä, jäsenten tasavertaisuus syntyi hierarkkisten rakenteiden kyseenalaistamisesta.[89]

Seuraan hyväksyttiin jäseniä kaikista säädyistä, kunhan he olivat ”valistuneita ja kunnollisia kansalaisia, jotka tiedoillaan, työpanoksellaan ja omaisuudellaan” halusivat edistää seuran tarkoitusperiä. Seuran jäsenyys oli siten avoin myös talonpojille, jotka tuottivat vaurautta omalla työllään. Jokunen talonpoika liittyikin talousseuraan jo alkuvaiheissa.[90] Kun seuran esikuva, Ruotsin isänmaallinen seura, kääntyi talonpoikien puoleen, luvassa ei ollut yhdenvertaista jäsenyyttä. Sen sijaan talonpojille voitiin myöntää ansiomerkkejä ja heitä voitiin kehottaa osallistumaan seuran kirjoituskilpailuihin ja hyödyntämään taloustietoa, jota seura piti eri tavoin tarjolla.[91]

Suomen talousseura saavutti nopeasti arvostetun aseman. Jäseniä oli eri puolilla maata. Johtavan virkamieskunnan aktiivista osallistumista pidettiin itsestään selvänä,[92] varsinkin kun seuralla oli oikeus viedä uudistusehdotuksensa suoraan maan hallitukselle. Tätä mahdollisuutta se hyödynsi ahkerasti, ja hallitsija puolestaan käytti seuraa asiantuntijaelimenä.[93] Talousseuraa onkin pidetty eräänlaisena ”neuvoa-antavana suomalaisena hallintoviranomaisena”.[94]

Korkeiden viranomaisten osallistumisesta seuran kokouksiin syntyi ongelma. Säätytausta ei ollut määräävä, mutta miten oli virka-aseman laita?

89 Cygnaeus 1897a, 91–94.
90 Cygnaeus emt. 152, 165–166.
91 Isänmaallinen seura jakoi vuosina 1776–1800 kaikkiaan 144 kunniapalkintoa henkilöille eri puolilla Suomea (Ahvenanmaalle, Hämeeseen, Pohjanmaalle, Satakuntaan, Savoon, Uudellemaalle ja Varsinais-Suomeen). Oja 1962, 317–325.
92 Cygnaeus 1897a, 109–116, 130, 164–167.
93 Cygnaeus emt. 172–174, 220–249.
94 Nikander 1908, 88.

Tuloksena oli tärkeä periaatepäätös, jonka mukaan yhteiskunnallinen asema ei määrännyt jäsenten arvoa seuran toiminnassa.[95]

Suomen talousseura oli periaatteiltaan julkinen järjestö. Sen toiminta oli suunnattu laajalle yleisölle ja se teki selkoa työstänsä julkaisemalla muun muassa vuosikertomuksen, jäsenluettelon ja tilinpitonsa.[96] Seurassa tiedettiin hyvin, että sen elinkyky riippui suuren yleisön tuesta: seuran ”olemassaolo [oli] yleisön käsissä”.[97] Pari kuukautta seuran perustamiskokouksen jälkeen *Åbo Tidningar* -lehdessä julkaistiin seuraava vetoomus ”Suomen yleisölle”:

> Arvoisat kansalaiset! Kansalaisvelvollisuus kutsuu Teitä käyttämään tätä tilaisuutta. Koettakaamme yhteisin voimin hyödyttää yhteiskuntaa. Yhteiskunnalla ei ole onnettomampaa jäsentä kuin se, joka ei koskaan ole tehnyt mitään yleisen hyvän puolesta. Toinen edistää yleishyötyä tiedoillaan, toinen uutteruudellaan ja tarmollaan ja vielä kolmas rahoillaan. Veljellinen yhdistys kokoo kaiken tämän toimintakyvyn ja siten saavutetaan korkein yhteiskunnallinen onni.[98]

Missä oli yliopisto, siellä oli myös isänmaallisia seuroja. Suomen talousseuralla oli ylen määrin esikuvia, esimerkiksi Isänmaallinen seura Tukholmassa,[99] mutta tietä viitoittivat ennen kaikkea talousseurat Saksassa, Tanskassa ja Englannissa.[100] Yliopistokoulutuksesta täytyi olla käytännön hyötyä, mikä velvoitti myös Turun Kuninkaallista Akatemiaa, jopa niin, että vaatimus herätti vastareaktioita. Tulisiko tuottavuutta painottavasta yliopistokoulutuksesta tieteenteon jarru? Talousseuran perustamisen toivottiin helpottavan yliopiston paineita vastata yksin käytännöllis-taloudellisen koulutuksen ja tiedon levittämisestä.[101]

95 Cygnaeus 1897a, 181.
96 Cygnaeus emt. 126.
97 Cygnaeus emt. 183.
98 Cygnaeus 1897a, 112–114; 1897b, 118–119.
99 Cygnaeus emt. 104.
100 Stattin 1980, 22–23; von Engelhardt & Neuschäffer 1983, 10–18.
101 Cygnaeus 1897a, 104.

Talousseuroilla oli yleensä melko suuret maantieteelliset toiminta-alueet. Ilmajoelle, Pohjanmaalle, perustettiin kuitenkin vuonna 1803 paikallinen talousseura.[102]

Suomen talousseura kertoi toiminnastaan eurooppalaisilta maatalousseuroilta omaksumillaan tavoilla. Keskeistä kaksisuuntaista viestintää edustivat kirjoituskilpailut, joiden avulla pyrittiin taltioimaan eri puolilla maata tehtyjä kokeiluja ja uudistuksia. Kirjoituskilpailuista levitettiin tietoa sekä lehdissä että kirkollisissa kuulutuksissa.[103] Seura julkaisi erilaisia kirjoituksia ja oli maatalousekonomiaa käsittelevien kirjojen suurin suomalainen kustantaja.[104] Koska seurassa kuitenkin ymmärrettiin, että tiedon levittämisessä puhuttu sana voitti painetun viestin, se lähetti edustajiaan viemään sanomaa eteenpäin maan eri kolkkiin.[105]

Talousseurojen toimintavapaus yksinvaltaisessa Ruotsissa on sittemmin ihmetyttänyt tutkijoita.[106] Hallitus tai mikään muukaan viranomainen ei pyrkinyt puuttumaan Suomen talousseuran sääntöjä koskeviin päätöksiin ja seuran sisäisiin asioihin.[107] Vapaat talousseurat kuitenkin tasapainoilivat poliittisessa ympäristössä, jossa viranomaisten suhtautumista ei voinut aina ennakoida. Vuonna 1742 läänien maaherrat saivat Ruotsin valtakunnan maatalouden tilaa koskevan kiertokirjeen, jossa pitäjänmiehille annettiin tehtäväksi valita omasta pitäjästään ”yksi tai useampi järkevä ja kokenut talonpoika” välittämään tietoa maaherralle paikkakunnan tilanteesta ja tarpeista ja pitämään silmällä paikallista maatalouden harjoittamista. Tätä ei voi tulkita vapaiden yhdistysten perustamiskehotukseksi. Kuningas lähetti maaherroille samanlaisen kehotuksen 1770-luvulla torjuessaan ehdotuksen lääneittäin toimivista talousseuroista. Ensimmäinen lääninlaajuinen talousseura perustettiin Gotlannissa 1791.[108]

Tasapainoilun tarve leimasi Suomen talousseuran sisäistä työtä. Näkemykset eriytyivät, kun piti päättää, missä määrin seurassa käsiteltäisiin

102 Liakka 1903; *ÅT* 25.7.1807; Bäckman 1853.
103 Im Hof 1982, 138. Cygnaeus 1897a, 131–133.
104 Cygnaeus emt. 203.
105 Cygnaeus emt. 161–214.
106 Stattin 1980, 24; Kjellén 1907, 50–51.
107 Cygnaeus 1897a, 215.
108 Cygnaeus emt. 7, 54; Kjellén 1907, 51.

taloudellis-poliittisia kysymyksiä. Pitäisikö seuran osoittaa suurta varovaisuutta vai erittäin suurta varovaisuutta lainsäädäntökysymyksissä, joissa sivuttiin elinkeinovapautta?[109]

***

Talousseuroista tuli sekä Ruotsissa että Suomen suuriruhtinaskunnassa kestävä järjestäytymismuoto. Muiden seurojen kohtalo vaihteli. Lukuseurat osoittautuivat elinvoimaisiksi vielä monen vuosikymmenen ajan. Oppineiden seuroja oli Suomessa vain muutama ja nekin olivat kovin lyhytikäisiä. Koko Ruotsin valtakunnan oppineiden seuroissa oli sekä päiväperhoja että niitä, joiden paikka tieteiden maailmassa muodostui enemmän tai vähemmän pysyväksi. Musiikkiseurat säilyivät hengissä lyhyistä horrosvaiheista huolimatta. Salaisista veljeskunnista tuli pysyvä osa ruotsalaista yhteiskuntaa. Vain sellaiset veljeskunnat, joiden esimiehenä oli kuningashuoneen jäsen, saivat toimia Ruotsissa vuoden 1803 jälkeen.[110] Määräyksen merkitys oli kuitenkin rajallinen, koska suuret ja merkittävät veljeskunnat, kuten vapaamuurarit, olivat jo melko varhaisessa vaiheessa varmistaneet valtakunnan johdon suosion valitsemalla kuningashuoneen edustajan suurmestarikseen.[111]

Ensimmäinen mobilisaatioaalto, salaisen julkisuuden kausi, oli järjestöhistorian kannalta toista aaltoa radikaalimpi. Seuraelämään keskittyneet veljeskunnat kokeilivat 1760- ja 1770-luvuilla huomattavan ennakkoluulottomasti erilaisia rakenteellisia ratkaisuja – etenkin suhteessa itsesääntelyperiaatteeseen, jolla pyrittiin muodolliseen riippumattomuuteen esivallan valvonnasta. Itsesääntely ei tässä tapauksessa kuitenkaan lisännyt yhteiskunnallisen levottomuuden riskiä, sillä nämä veljeskunnat olivat järjestäytyneet niin huolellisesti ja viimeistä piirtoa myöten, että ne eivät sytyttäneet alamaisissa valtiosäännön kritiikkiä. Niiden poliittinen ponnettomuus kävi

109 Cygnaeus emt. 133, 143–145.
110 Katso s. 89 tässä teoksessa.
111 Leinberg 1906a, 31.

kuitenkin yhä selvemmäksi. Niiden merkitys kyseenalaistettiin. Niiden salaista maailmaa arvosteltiin yhä enemmän.[112]

Uusissa yhdistyksissä, jotka saivat alkunsa 1790-luvun tilaajajulkisuuden kaudella, oli toisenlainen rakenteellinen pohja. Ne olivat kaivautuneet niin syvälle korporatiiviseen järjestelmään, että ne edustivat omanlaistaan julkisuutta hyvässä yhteistyössä virkamiesjulkisuuden kanssa. Jäsenhankinnasta riisuttiin seremoniallinen mystiikka. Uusien jäsenten hyväksymismenot korvattiin yksinkertaisella äänestysmenettelyllä. Turun akatemian opettajat muodostivat uusien yhdistysten selkärangan siinä missä upseerit olivat olleet hallitsevassa asemassa vanhoissa salaisissa veljeskunnissa.

Turun seuraelämän erot 1770-luvulla ja 1790-luvulla johtuivat osittain seurojen erilaisista keulahahmoista. 1770-luvun keskeinen yhdistys oli Aurora-seura, jonka kirjallista ja tieteellistä työskentelyä johti Henrik Gabriel Porthan. Hän ei kenties ollut luonteenlaadultaan täysin yhdistysmielinen, mutta kuuliaisesti hän piti kiinni seuran organisaatioperiaatteista. Vielä vuonna 1795 Porthan suunnitteli Aurora-seuran herättämistä uudelleen henkiin.[113] Jakob Tengström oli puolestaan johtava hahmo 1790-luvun tärkeissä yhdistyksissä, Turun soitannollisessa seurassa,[114] Turun lukuseurassa[115] ja Suomen talousseurassa.[116] Talousseuran alkuvaiheen tavattoman aktiivinen toiminta laantui, kun Tengströmistä tuli Turun piispa 1803.[117] Myös Porthan osallistui näiden seurojen – ja erityisesti talousseuran – toimintaan, vaikka ei ollut mukana perustamassa niitä.[118] Talousseuran organisaattorina Porthan ajoi Aurora-seuran aikaisia järjestäytymisperiaatteita eikä kaivannut julkisuutta seuran sisäiselle työlle.[119] Hän suhtautui jokseenkin varauksellisesti myös talonpoikien sivistystarpeisiin ja kiisteli kysymyksestä

112 Lamm 1920, 71–115; Warburg 1918, 93–124.
113 Schybergson 1908, 107.
114 Andersson 1940, 37–50.
115 Mustelin 1949, 76, 84–85.
116 Nikander 1908, 89–147.
117 Cygnaeus 1897a, 161.
118 Schybergson 1906, 18–33.
119 Katso s. 136–137 tässä teoksessa.

Tengströmin kanssa, jolla oli suurempi luottamus talonpoikien kehityskelpoisuuteen.[120]

Seuraelämä hiljeni vuonna 1803. Turun soitannollisen seuran toiminta laantui yli kahdeksikymmeneksi vuodeksi.[121] Lukuseurat hiljenivät, etenkin Turussa.[122] Suomen talousseuran historiassa koitti jokseenkin toimeton kausi.[123] Samana vuonna hallitusviranomaiset kävivät yhä epäluuloisemmiksi salaseuroja kohtaan. Lukuseurat oli jo vuotta aiemmin siirretty valtakunnankanslerin valvontaan.[124]

Seuraelämän vaimentumiseen on luonnollisesti muitakin selityksiä kuin piispa Tengströmin uppoutuminen hiippakunnan työhön. Viranomaiset päättivät, että seuraelämän oli syytä rauhoittua, eikä alamaisilta kestänyt kauan ymmärtää ajan merkkejä. Tässä yhteydessä on olennaista, että merkit olivat samat eri puolilla Eurooppaa. Suomessa noudatettu säännöstö oli ruotsalainen, mutta se oli osa eurooppalaista viestintäjärjestelmää. Tämä on ymmärrettävä niin, että yhdistyselämän suhdanteet seurasivat eurooppalaisen politiikan vaihteluita. Eri maiden mobilisaatioaalloilla oli omat poliittiset tunnusmerkit, mutta itse mobilisaatioaaltoja – niin perustamisvaiheen toimintahuippuja kuin hiljaisempia kausiakin – voi ymmärtää vain Euroopan yleisen poliittisen kehityksen taustaa vasten.

***

Assosiaatiolaitos laajeni Euroopassa kutakuinkin keskeytyksettä 1780-luvulle saakka. Vapaan järjestäytymisen uskonnolliset, sotilaalliset, poliittiset ja työelämän vaikutukset saivat niin merkittävät mittasuhteet, että assosiaatio-oikeudesta tuli tärkeä poliittinen kysymys.

120 Nikander 1908, 92.
121 Andersson 1940, 90–91.
122 Mustelin 1949, 96.
123 Cygnaeus 1897a, 161. – Vuonna 1799 jäseniä oli 384. Eniten jäseniä, 507 henkeä, oli vuonna 1803, mikä selittyy osaksi sillä, että seura ei ollut vielä karsinut joukostaan niitä, jotka eivät olleet maksaneet jäsenmaksuaan. Vuoteen 1898 mennessä jäsenmäärä oli pienentynyt 447 henkilöön. Cygnaeus emt. 164–165.
124 Katso s. 90–91 tässä teoksessa. Åhlen 1952, 17–18.

Sekä pietistiset liikkeet että eritoten englantilaiset tasa-arvoisuuteen pyrkivät eriuskolaisseurakunnat (dissentterit) loivat uusia demokraattisia yhteistyömuotoja.

Työväestön sitkeät kollektiiviset neuvotteluvaatimukset työvoiman käytön ehdoista – varsinkin Englannissa – eivät horjuttaneet pelkästään työvelvollisuuteen perustuvaa tuotantokoneistoa. Työläisten kollektiivinen esiintyminen haastoi omistavien luokkien valta-aseman merkantilismin hylänneessä työsuhteiden sfäärissä ja kyseenalaisti epäsuorasti myös yhteiskunnan poliittisen vallanjaon.

Vapaaehtoista, säätyrajat ylittävää järjestäytymistä oli käytetty myös sotilaallisesti vallankumoustarkoituksessa Amerikassa ja Euroopassa. (Liikkalan nootin aikoihin Jan Anders Jägerhorn väitti voivansa kutsua kokoon 400 vapaaehtoista.[125])

Ajatus muodollisista poliittisista puolueista oli 1700-luvulla vieras, mutta poliittinen oppositio oli silti valmis turvautumaan muodollisiin assosiaatioperiaatteisiin yrittäessään hankkia poliittista valtaa. Näin toimivat esimerkiksi fanaattinen Illuminati-veljeskunta, Englannissa parlamenttiuudistusta ajava London Corresponding Society ja United Irishmen -järjestö, jonka päämääränä oli Irlannin kansallinen vapaus.

Hallintoa arvosteltiin ankarasti 1700-luvun lopussa suurimmassa osassa Eurooppaa. Yhdysvaltain ja Alankomaiden uudet perustuslait tiesivät hallinnon silmissä huonoa. Viranomaisten ehkäisevät toimenpiteet kohdistuivat uusiin assosiaatioihin, joita käytettiin muun muassa hallinnon vastaisen kritiikin kanavina. Illuminati-veljeskunnan perimmäisten suunnitelmien paljastuminen vuonna 1785 antoi hallituksille otollisen tilaisuuden painostaa ja valvoa alamaisia entisestään. Itsevaltius ja hallinnon vastainen kritiikki porvarillisessa julkisuudessa olivat törmäyskurssilla. Niiden välinen vastakkainasettelu purkautui Ranskan vallankumouksessa, josta tuli kaiken muun alleen peittävä esimerkki siitä, mihin omavaltainen kansalaistoiminta voi johtaa.

Ranskan vallankumouksen ajan Euroopassa mietittiin yleisesti harkinnan ja pidättyväisyyden tärkeyttä. Englannissa William Pitt nuoremman

125 Lesch 1941, 174.

johtama hallitus käytti häikäilemättömiä pakkotoimia kaikkea sellaista vastaan, minkä voitiin tulkita edustavan sisäistä oppositiota. London Corresponding Societyn kaltaisten yhdistysten oli toimittava maan alla, jossa ne näivettyivät ennen vuosisadan vaihdetta.[126] Myös järjestäytynyttä palkkataistelua pidettiin poliittisena salaliittona. Dissentteriliikkeellä ei ollut paljonkaan sanottavaa, kun sen demokraattisen potentiaalin rippeet pantiin palvelemaan autoritaarista talouseliittiä. Näin muuttui Englannin vapaakirkoista suurin, metodistikirkko, joka valitsi puolensa liittymällä vastavallankumouksellisiin voimiin.[127] Kaikesta huolimatta talousseurojen kaltaisten assosiaatioiden oli Pittin pääministerikaudella mahdollista vakiintua ja saada kannatusta.[128]

Yhdistymisvapautta vastustettiin muun muassa siksi, että vapaista assosiaatioista saattoi kehittyä korporaatioita, joissa uudenlainen kollektiivinen pakko painaisi yksilönvapautta enemmän. Ranskan vallankumouksella oli ongelmaan äärimmäinen ratkaisu. Valtio oli aito etuyhteisö, kun taas vapaat assosiaatiot ilmensivät epäisänmaallista ryhmäegoismia yksilönvapauden kustannuksella. Vuonna 1791 säädetty Loi Le Chapelier kielsi siksi kaikki vapaat yhdistykset Ranskassa.[129]

Yhdistymisvapautta rajoitettiin myös muualla Euroopassa. Poliittiset syyt eivät kuitenkaan olleet Ranskan vallankumouksen radikaalissa antikorporatismissa, vaan perinteisessä liberalismin vastaisessa valvontapolitiikassa. Venäjällä yhdistymisvapautta rajoitettiin Katariina Suuren kuoleman jälkeen, ja Saksassa oli yli kymmenen vuoden ajan, vuosina 1794–1808, mahdotonta organisoida oppositiota muodollisiin julkisiin yhteenliittymiin. Salaliitto oli poliittisen opposition järjestäytymismuoto. Kansallisessa taistelussa napoleaanista järjestystä vastaan tilanne muuttui: vuodesta 1806 lähtien erilaisten oppositio-organisaatioiden perustaminen helpottui ja huipentui Burschenschaft-liikkeeseen, jolla oli laaja joukkojärjestön kaltai-

126 Thompson 1968, 111–203.
127 Thompson emt. 45, 49, 68, 195.
128 Stattin 1980, 22–24.
129 Katso s. 75–76 tässä teoksessa.

nen rekrytointipohja. Tämä mobilisaatioprosessi kuitenkin keskeytettiin vuonna 1815.[130]

Myös pohjoisemmilla leveysasteilla puhalsivat kylmät oikeistotuulet. Yritykset tuoda vallankumousaatteita Ruotsiin kaatuivat muun muassa siihen, että ylioppilaita kiellettiin vuonna 1793 perustamasta vapaita yhdistyksiä.[131] Kuningas Kustaa IV Aadolfin suvaitsemattomalla hallituskaudella yhdistyselämä rappeutui yleisesti.[132] Myös Tanskassa lainsäädäntö tukahdutti seuraelämää 1790-luvulla.[133] Pohjolan yhteiskunnallista ilmastoa leimasi kuitenkin edelleen – vallankin eteläisempiin maihin verrattuna – alamaisten varovaisuus. Viranomaisilla ei ollut yhtä suurta aihetta epäluuloisuuteen eivätkä poliittiset heilahtelut olleet yhtä jyrkkiä. Historioitsijat eivät osaa vieläkään sanoa, oliko Ruotsin vallankumous vuonna 1809 merkittävä murros.

1809–1830: Virkavalta ohjaa välitysorganisaatioiden julkisuutta

Suomen sota 1808–1809 näkyi myös assosiaatiolaitoksen toiminnassa. Jatkumo katkesi. Monikaan seura ei kestänyt kriisivuosia. Harvoja selviytyjiä olivat Turun soitannollinen seura ja Suomen talousseura, jotka töin tuskin pysyivät hengissä nekään. Pieni itsenäinen talousseura sinnitteli Ilmajoella, ja neljästä jäljellä olevasta lukuseurasta Tornion seuralla ei ollut toimintaa 1810-luvulla ja Porvoon seura lopetti toimintansa 1813. Jokunen salainen veljeskunta toimi muutaman vuoden sen jälkeen, kun Suomesta tuli Venäjän alainen suuriruhtinaskunta.

Vanhan järjestyksen vastaisku, Euroopan legitimistinen restauraatio Napoleonin sotien jälkeen, oli Suomessa omanlaisensa, koska vanhan monarkian, Ruotsin, alaisuuteen ei ollut paluuta. Hallitsijahuoneen kotimaa vaihtui, kun Suomi liitettiin Ruotsin yhteydestä Venäjän keisarikuntaan. Keisarillisen Venäjän autonomisessa suuriruhtinaskunnassa myös assosiaatiolaitos sai oman ”autonomian”. Suomen assosiaatiolaitos, joka oli Ruotsin valtakunnassa ollut olennainen osa seuraelämää, itsenäistyi suhteessa

130 Katso s. 75–76 tässä teoksessa sekä Dann 1976, 217–219.
131 Klinge 1967b, 297–298.
132 Åhlen 1952, 17–18.
133 Clemmensen 1987, 23.

niin vanhaan kuin uuteenkin emämaahan.[134] Kun Carl Axel Gottlund esitti 1820-luvun alussa Suomen talousseuran ansiomerkkien myöntämistä Värmlannin metsäsuomalaisille, seura otti etäisyyttä vanhaan emämaahan eikä hyväksynyt aloitetta.[135] Myös Pietarin assosiaatiot säilyivät pietarilaisina eivätkä ne poikineet alaosastoja Suomeen.

Alussa, 1810-luvulla, myös Suomea pyrittiin jossain määrin vetämään mukaan venäläisten assosiaatioiden etupiiriin. Korkea-arvoisia venäläisiä valittiin Suomen talousseuraan, suomalaisia valittiin vastaaviin venäläisseuroihin. Pietarin vapaa talousseura ilmoitti toivovansa lähempää yhteistyötä Suomen talousseuran kanssa.[136] Sanomalehdissä, jotka tähän aikaan olivat lähinnä tiedotteita, alettiin julkaista tiedonantoja venäläisistä seuroista. Tiedonantoja tuli harvakseltaan, mutta ne olivat sitäkin perusteellisempia. Pietarin isänmaallisen rouvasväen seura ei lähettänyt tietoja toiminnastaan itse, vaan asialla oli Suomen kenraalikuvernööri. Sitä voi pitää esimerkkinä venäläisestä käytännöstä valita korkea viranomainen vapaaehtoisjärjestön johtoon.[137] Pitkä selvitys Pietarin keisarillisesta ihmisystäväin seurasta teki tiettäväksi, että keisari oli nimittänyt seuralle uuden kuraattorin ”ylimmäiseksi kaitsijaksi” ja että seuran toiminta kattoi koko keisarikunnan alueen. Tiedonannossa ei kuitenkaan kehotettu aloittamaan toimintaa myös Suomessa,[138] toisin kuin Pietarin Bell–Lancaster-seuran esittelyssä. Tämä vuoro-opetuksen edistämisseura perustettiin 1818 Pietarin opetushallinnon kuraattorin alaisuuteen mutta kuitenkin itseään sääteleväksi yhdistykseksi. Samoin kuin isänmaallisen rouvasväen seuran tapauksessa itse kenraalikuvernööri välitti myös vuoro-opetuksen seuran tiedot suomalaiseen sanoma-

134 Ruotsalaisella Pro Fide et Christianismo -järjestöllä ei ollut vuoden 1809 jälkeen Suomessa asuvia jäseniä, kun taas Ruotsin evankelisessa seurassa, jonka sidos yhtenäisvaltion kirkkoon oli löyhempi, suomalaisia jäseniä oli enemmänkin (ks. s. 160 tässä teoksessa). Götiska förbundet -liittoon liittyi vuosina 1811–1829 yhteensä 93 jäsentä, joista kolme oli suomalaisia: J. E. Kumlander, J. P. Lefrén ja J. J. Tavaststjerna. Liiton tehtävänä oli kuitenkin edistää pikemminkin muinaispohjoismaista romantiikkaa kuin kuuliaisuutta Ruotsin yhtenäisvaltiolle. Heinricius 1910, 48.

135 Zilliacus 1981, 18–20.

136 Zilliacus emt. 11–12; Cygnaeus 1897a, 352.

137 *ÅAT* 21.1.1813.

138 *ÅAT* 26.1.1815.

lehteen.[139] Pietarin keisarillisen vapaan talousseuran tiedotus oli kovin lyhytsanaista. Itse asiassa se tiedotti Suomessa yksityiskohtaisesti vain yhdestä asiasta, hankkiessaan kirjoituskilpailun avulla tietoa posliininvalmistuksessa tarvittavan mineraalin, kaoliinin, löydöksistä.[140]

Assosiaatiolaitos Suomessa sai toki joitakin vaikutteita Venäjältä. Pipliaseura, jonka alkukoti oli Britanniassa, ja 1830-luvun hengellinen herätys, jonka perimmäiset juuret olivat niin ikään Euroopassa, saivat virikkeitä Pietarista. Suomessa ei kuitenkaan koskaan siirrytty venäläiseen käytäntöön, jossa seuralla oli keisarin valitsema esimies.[141]

Yleisten ja yhteisten asioiden hoitamisen palo: Pipliaseura ja Suomen talousseura

Miten Pipliaseura ja Suomen talousseura toimivat tiukentuneessa tilanteessa? Miten virkamiespoliitikot suhtautuivat alamaisten intoon hoitaa yhteisiä asioita nyt kun virkavallan oma asema oli vahvempi kuin koskaan?

Valhalla-seuran perustajaa, Jan Anders Jägerhornia (1757–1825) on kuvattu mieheksi, joka paloi halusta hoitaa yleisiä asioita.[142] Olkoon tämä loputtomien projektien tehtailija esimerkkinä politiikan kannunvalajasta Ruotsin vallan lopussa. Jägerhornin ajatuksenlento ja poliittiset näkemykset sotivat sääty-yhteiskunnan julkisuusperiaatteita vastaan. Hän juonitteli yleensä epämääräisellä mandaatilla eri viranomaisten kanssa paitsi Suomessa myös eri puolilla Eurooppaa, erityisesti Saksassa ja Brittein saarilla, ja käytti samalla hyväkseen uusien assosiaatioiden tarjoamia vaikutusmahdollisuuksia. Konservatiivina ja aristokraattina hänellä oli sekä mahdollisuudet että tarvittavat henkiset edellytykset – kuin itsestään selvä oikeus – julkisen vallan käyttöön. Siinä hän sivuutti virkatiet ja säätyjärjestykset, mutta muuten hänen saavutuksensa jäivät vaatimattomiksi. Uudessa poliittisessa tilanteessa vuoden 1809 jälkeen hän tarjosi palvelujaan Pietarissa, jossa hä-

139 *ÅT* 3.6. ja 7.6.1820.
140 *ÅAT* 12.3.1814, 25.4.1816, 26.8.1817 ja 27.8.1818.
141 Eräässä ääritapauksessa venäläisiltä kiellettiin suomalaisseuran jäsenyys. Turun lääkäriseura sovelsi ammattikuntaperinteitä niin, että venäläiset lääkärit eivät päässeet seuran jäseniksi mutta saivat kuitenkin olla läsnä kokouksissa. Krogius 1935, 14–15, 18.
142 Lesch 1941, 91.

nen kunnottomuutensa paljastui pian. Jägerhorn vietti elämänsä viimeiset vuodet köyhyydessä.

Toisenlainen esimerkki on Jägerhornia 10 vuotta nuorempi upseeri, Gustaf Fredrik Stjernvall (1767–1815). Hän menestyi, Jägerhorn ei. Velvollisuudentuntoisen Stjernvallin ura huipentui Uudenmaan ja Hämeen läänin kuvernöörin virkaan, jonka hoitamisessa hän pääsi toteuttamaan näkemystään yhteisen hyvän hyödyttämisestä. Myös Stjernvall tarttui hanakasti toimeen eri hankkeissa, mutta toisin kuin Jägerhorn, hän varjeli tarkoin virkamiesasemansa rajoja. Jokaisen tuli hoitaa oma leiviskänsä säätyrajoja rikkomatta ja jättää puuttumatta asioihin, jotka eivät hänelle kuuluneet. Stjernvallin epäluulot säätyrajat ylittäviä seuroja, kuten Suomen talousseuraa kohtaan tunnettiin hyvin.[143] Hänen tehtäviinsä kuvernöörinä kuului muun muassa lääninhallinnon uudistaminen. Hän kopioi uuden ohjesäännön pohjaksi joukon ruotsalaisia malleja, mutta poikkesi Ruotsin esimerkistä sivuuttamalla talousseurat, jotka oli luotu läänikohtaisiksi täydentämään lääninhallintoa.[144] Stjernvall ehdotti sen sijaan, että pitäjänkokoukset asettaisivat ”isänmaallisia tai viljelystalouden komiteoita”, jotka toimisivat eräänlaisina kuntaliittoina köyhäinhoidossa, maatalouspolitiikassa, jokien perkaamisessa ja muissa yhteisissä hankkeissa. Ehdotus ei kuitenkaan saanut vastakaikua.[145]

Stjernvall vastusti yhteistyötä vapaiden assosiaatioiden kanssa, kun taas toiset konservatiivit olivat jo havainneet vapaaehtoisperiaatteen edut vallankumouksellisten tasa-arvopyrkimysten torjumisessa. Eikö ollutkin suorastaan välttämätöntä, että hallitsijan (valtion) ja kansan (yhteiskunnan) välissä olisi välittäjätaho? Ihannetapauksessa tämä taho edustaisi aatelia, sillä sen perusolemukseen kuului kyky nousta asioiden yläpuolelle ja nähdä tilanteen kokonaistarpeet. Kolmannen säädyn edustajilla tätä kykyä ei ollut; heidän perusolemukseensa kuului omanvoitonpyynti. Kuten alkuluvussa todettiin, assosiaatioita tarvittiin Tocquevillen mukaan tasapäistämisen ja näköalattomuuden vastapainoksi.[146] Ruotsissa käytettiin termiä ”välitysor-

143 Hirn 1931, 502–503, 558, 639. Westerlund 1985, 25.
144 Stattin 1980, 49–60.
145 Hirn 1931, 528, 630–631.
146 Tocqueville 1970, 129.

ganisaatio" (*medelorganisation*), jolla viitattiin sekä perinteisiin korporaatioihin että uusiin vapaaehtoisiin yhdistyksiin.[147]

Virkavallan valvoman korporatismin ja vapaaehtoisuuteen perustuvan järjestöelämän välistä periaatteellista vastakkainasettelua siloteltiin. Viranomaisten tiukka ote yhteiskunnasta, jota leimasi alamaisuus, teki vapaaehtoisuuden periaatteesta poliittisesti hampaattoman. Jos alamaisilla oli yhteiskunnallista intoa, heidät ohjattiin sopiviin hankkeisiin, joissa he voisivat toimia hyväksyttäviä kanavia pitkin. Aikakauden henkilögalleriaan voikin lisätä Juvan rovastin, Matias Gottlundin (1765–1821), koska hän toimi järjestelmän toivomalla tavalla ottaessaan paikkansa välitysorganisaatioiden luomassa julkisuudessa. Ei ollut helppoa muokata vapaan julkisuuden maaperää syvällä Savon maaseudulla, eikä Matias Gottlundilla ollut muuta "yleistä" toimintakanavaa kansakunnan kulttuuristen ja taloudellisten ongelmien käsittelyyn kuin arvovaltaiset välitysorganisaatiot, joiden velvollisuutena oli ratkaista, oliko hänen ajatuksillaan laajempaa käyttöä vai ei. Hän lähestyi Suomen talousseuraa kirjeillä, joissa pohdittiin kasvavaa loisja kerjäläisväestöä (1816), kauppatoiminnan vapauttamista maaseudulla (1818) ja kotipolton rajoittamista (1819). Hiljattain perustetulle Pipliaseuralle Gottlund osoitti 1816 pyynnön Raamatun kääntämisestä uudelleen suomeksi. Uusi käännös oli hänen sydäntään lähellä, hän kun oli itsekin innokas raamatunkääntäjä.[148] Innostus yhteisten asioiden hoitoon periytyi hänen pojalleen, Carl Axel Gottlundille. Tämä löysi toimintamalleja, jotka olivat kaukana välitysorganisaatiomallista. Tähän palataan tuonnempana.

***

Hengellistä kulttuuria alamaisten oli mahdollista viljellä Pipliaseuran toiminnassa. Seura perustettiin 1812, ja sen tehtävä oli yksinkertaisesti raamattujen levittäminen. Aloite ja toiminta-ajatus tulivat vuonna 1804 perustetulta Britannian raamattuseuralta (The British and Foreign Bible Society),

147 Jansson 1985, 26.

148 Matias Gottlund sai Suomen talousseuran kunniamerkin työstään rokottamisen puolesta. Heikinheimo 1933, 14–20; *Underrättelser från Finska hushållningssällskapet* 1816, 55–61.

jonka lähetti, John Paterson, toimi Ruotsissa, Suomessa ja Venäjällä vuosina 1808–1827. Patersonin työllä oli merkittävä vaikutus – eikä vähiten siksi, että hänen kauttaan kulki brittiläisen emoseuran rahallinen tuki näihin uusiin kohteisiin. Britannian raamattuseuran juuret olivat anglosaksisessa tunnustuksellisuutta korostavassa herätysliikkeessä, ja Paterson itse oli neologisen teologian vannoutunut vastustaja. (Neologinen teologia oli protestanttisen teologian suuntaus, joka omaksui valistuksen uskontokritiikin.) Tätä taustaa vasten on helppo ymmärtää, että ruotsalainen valistusseura Pro Fide et Christianismo ei ryhtynyt yhteistyöhön Patersonin kanssa, vaan torjui hänen ehdottamansa avun. Paterson löysi kuitenkin muita yhteistyökumppaneita. Hänen vapaakirkolliset arvonsa avittivat suhteiden solmimista Pohjois-Euroopan kaupunkien herrnhutilaisiin piireihin. Yllättävämpää oli, että emoseuran edustajat löysivät yhteistyökumppaneita Suomen kirkon korkeimmasta johdosta ja että heillä oli vaikutusta jopa keisariin, joka ei ainoastaan tukenut ajatusta suomalaisen raamattuseuran perustamisesta vaan päätti omalta osaltaan tukea seuraa myös taloudellisesti. Lisäksi hän lupasi, että se osa kirkon kymmenyksistä, joka vanhan, 1600-luvulta peräisin olevan päätöksen mukaan oli varattu raamattujen painamiseen, ohjattaisiin tästä lähtien suoraan raamattuseuralle. Hallitsijan kanta antoi ratkaisevan sysäyksen Pipliaseuran perustamiselle. Perustamistilaisuus pidettiin kenraalikuvernöörin asunnossa piispan ja eri säätyjen edustajien ollessa läsnä. Myös jotkut läheisten pitäjien talonpojat olivat saaneet osallistumiskutsun. Alamaiset saivat tiedon uudesta seurasta virallisessa lehdessä julkaistusta tiedonannosta.[149]

Keisarin silmissä Pipliaseuran toimintamuodot sopivat keisarikunnassa tehtävään yleiseen valistustyöhön. Turun piispalla, Jakob Tengströmillä, oli seurasta sama neologinen, valistushenkinen ymmärrys. Päämäärä oli moraalinen kasvatus, ei uskonnollinen herätys. Vuosikokouksessa pidettiin säännöllisesti esityksiä, joiden otsikko henki 1700-lukulaista ”valistuksen ja hyveiden edistämistä rakkaassa isänmaassa”. Oli suureksi osaksi Tengströmin ansiota, ettei Pipliaseurasta tullut vapaakirkollisten tai hengelliseen herätykseen tähtäävien hankkeiden välikappale. Venäjän raamattuseuran koh-

149 *ÅAT* 24.3.1812; Kansanaho 1960, 7–12, 31–34; Halla 1912, 3–25.

talo oli hieman erilainen, sillä sen toimintaa hallitsi pieni joukko hengellisen herätyksen saaneita ulkomaalaisia. Tämä antoi sittemmin Nikolai I:lle aiheen seuran toimintaa tukahduttaviin toimenpiteisiin. Tengström pyrki tekemään Suomessa Pipliaseurasta arvostetun ja arvokkaan instituution ja siten vahvistamaan yhteenkuuluvuutta ja kuuliaisuutta suuriruhtinaskunnassa. Seura ei saisi vaarantaa papiston auktoriteettia. Papit vastasivat seuran jäsenhankinnasta, vuosimaksun perimisestä ja raamattujen jakamisesta.[150]

Seuran saavutusten myötä myös arvostus kasvoi. Vuosina 1816–1826 jaettiin 24 250 kokonaista Raamattua ja 29 000 Uutta testamenttia Suomen koteihin.[151] Jakelussa auttoivat muun muassa alaosastot, joita perustettiin eri puolille maata hallintojaon mukaisesti. Vuonna 1818 alaosastot aloittivat toimintansa Kuopiossa, Viipurissa, Porvoossa, Oulussa, Porissa, Hämeenlinnassa ja Vaasassa. Pipliaseuran Vaasan osasto oli myös vastaperustetun Suomen evankelisen seuran alaosasto. Pipliaseuran alaosasto Hämeenlinnassa lopetti toimintansa 1830; sen tilalle syntyi uusi osasto Helsinkiin.[152]

Suhteet korkeimpaan virkavaltaan alkoivat määrittää Pipliaseuran arvostusta: keisarista tuli vuonna 1819 seuran suojelija, ja kenraalikuvernööri oli sen muodollinen puheenjohtaja. Käytännössä seuran toimintaa johti kuitenkin suuriruhtinaskunnan korkein kirkollinen viranomainen. Turun piispa korotettiin vuonna 1817 Turun ja Suomen arkkipiispaksi. Kirkkohistorioitsija Kauko Pirinen on todennut, että arkkipiispan tehtäviin kuului viran puolesta Pipliaseuran tosiasiallinen johtaminen.[153]

Suomen evankelinen seura täydensi Pipliaseuran työtä ottamalla hoitaakseen muun hartauskirjallisuuden julkaisemisen ja levittämisen. Evankelisen seuran taustavoimat kuuluivat herrnhutilaisuuden ja pietistisen herätysliikkeen piiriin, mutta Pipliaseuran tavoin myös evankelisen seuran toiminta ohjattiin kirkon siipien suojaan. Arkkipiispasta tuli yhdistyksen puheenjohtaja, ja teologinen tiedekunta sai tehtäväkseen tarkistaa kaikki käsikirjoitukset, erityisesti käännökset englannista. Evankelisen seuran jäsenpohja oli verraten laaja: enemmistö oli varakkaita säätyläisiä, pappisjä-

150 Kansanaho emt. 41–43; Halla emt. 34–37, 58.
151 Halla emt. 30–31.
152 Kansanaho 1960, 37; Halla emt. 33, 70, 83–120.
153 Kansanaho emt. 55–56; Halla emt. 27, 65; Pirinen 1985, 131.

seniä oli 30 %, ja joukossa oli myös muutamia talonpoikia ja käsityöläisiä. Seuraan kuului sekä miehiä että naisia. Jäseniä oli enimmillään lähes 400 (vuonna 1819), mutta määrä tippui tämän jälkeen nopeasti. Vuonna 1830 jäseniä oli alle 200. Pipliaseuraan verrattuna evankelinen seura ei ollut yhtä virkamiesmäinen, sillä papit eivät hoitaneet hartauskirjallisuuden jakelua. Seurojen erilainen syntyhistoria selittää myös niiden erilaiset suhteet virkakoneistoon. Evankelisella seuralla oli viranomaisten hyväksymät säännöt ja siten itsenäisempi asema. Pipliaseuran (ja talousseuran) sääntöjä viranomaiset eivät olleet tarkastaneet. Se olisi ollutkin tarpeetonta, koska molemmat edustivat selvästi virallista valtaa.[154]

Matalakirkolliset ryhmät keskittyivät 1810-luvulla hartauskirjallisuuden levittämiseen ja korkeakirkolliset ryhmät kansallisten hyveiden, kuten kuuliaisuuden, edistämiseen. Ruotsalainen valistusseura Pro Fide et Christianismo edusti jälkimmäistä ryhmää. Ennen vuotta 1809 seuran jäseninä olleet suomalaismiehet menettivät jäsenyytensä vuoden 1809 jälkeen (Frans Mikael Franzénia lukuun ottamatta).[155] Ruotsin matalakirkollinen evankelinen seura teki sen sijaan tiivistä yhteistyötä suomalaisen hartauskirjallisuuden levittäjien kanssa 1810-luvulla. Seura kutsui jäsenikseen 10 suomalaista alamaista: kirjankustantajia, rovasteja ja yhden piispan. Viimeinen suomalainen kutsujäsen oli vapaaherra Rabbe Gottlieb Wrede, joka otettiin jäseneksi vuonna 1821.[156]

***

Pipliaseuralla ja evankelisella seuralla oli alusta lähtien ollut vähemmän yhteistyötä herrnhutilaisuuden ja herätyskristillisyyden kanssa kuin vastaavilla ruotsalaisjärjestöillä.[157] Suomalaisilla seuroilla oli sen sijaan selvempi kytkös virkamiesluokkaan, minkä vaikutus kertautui. Vapaamielisyys väheni etenkin 1820-luvulla. Se taas liittyi keisarin kasvavaan varovaisuuteen, Jakob

154 Kansanaho 160. *Evangeliska sällskapets i Finland stadgar antagne och stadfästade den 31 oct. 1818*.
155 Leinberg 1906b, 242.
156 Kansanaho emt. 43–47.
157 Kansanaho emt. 52.

Tengströmin kasvavaan varovaisuuteen ja Suomen erityiseen yhteiskuntarakenteeseen, jossa virkamiesluokka oli vahva ja varma. Virkamiespolitiikan edelleen vahvistuva asema näkyi myös Suomen talousseuran toiminnassa 1820-luvulla.[158]

Kirkon palvelijat Suomessa, varsinkin arkkipiispat Tengström ja hänen seuraajansa Erik Gabriel Melartin pyrkivät siihen, että kirkko itse vastaisi yhteiskuntarauhasta ilman Venäjän hallinnon ja maallisten virkamiesten apua. Pipliaseura ja evankelinen seura olivat välitysorganisaatioita, jotka pantiin palvelemaan tätä päämäärää. Mutta kirkon auktoriteetin vaaliminen ja pelko siitä, että hengellinen kiinnostus ruokkisi herätysliikkeitä ja aiheuttaisi yhteiskunnallista levottomuutta johti osittain päinvastaiseen lopputulokseen. Välitysorganisaatiot olivat siinä määrin viranomaisten käsikassaroita, että pietistinen herätysliike sai suuren toimintatilan. Pipliaseurasta ja evankelisesta seurasta ei ollut houkuttelemaan tykönsä niitä, jotka kokivat herätyksen 1830- ja 1840-lukujen uudessa herätysaallossa. Evankelinen seura, joka oli alun perin lähtöisin herrnhutilaisuudesta, otti 1840-luvulla pikemminkin hengellisen herätyksen vastaisen kannan.[159]

On ehkä aiheellista huomauttaa, että Pipliaseuran – keskusseuran ja välitysorganisaation – periaatteet eivät kummunneet kansallisvaltion ideologiasta, vaan sen legitimiteetti oli peräisin keskusjohtoisesta virkamiesvaltiosta. Kansa tarvitsi raamattuja, ja tämän tarpeen Pipliaseura halusi täyttää vastaanottajien kielestä ja uskonnosta riippumatta. Seura jakoi siksi suomen- ja ruotsinkielisten raamattujen lisäksi myös venäjän- ja vironkielisiä raamattuja. Viipurin ortodoksisen seurakunnan kirkkoherra oli pitkään Pipliaseuran Viipurin-osaston hallituksessa, ja seuran jäsenten joukossa oli Valamon ja Konevitsan luostarin munkkeja.[160]

158 Vrt. Cygnaeus 1897a, 299.

159 Kansanaho 1960, 52.

160 Halla 1912, 36, 71, 112–113. – Ruotsin vastaavat välitysorganisaatiot olivat Evangeliska sällskapet (1808–1814), Svenska bibelsällskapet (1815–) ja Fruntimmersbibelsällskapet (1819–); Jansson 1985, 123–137. Torkel Jansson vertaa näitä lähinnä Ruotsin raittiusseuraan (Svenska nykterhetssällskapet, 1837–) ja vuoro-opetusta edistävään seuraan (Sällskapet för växelundervisningens befrämjande, 1821–). Niissä yhdistyivät Janssonin mukaan sekä vahvan yhtenäisvaltion ystävät että ne, jotka halusivat uudistuksin hävittää tämän korporatiivisesti rakentuneen yhteiskunnan. Rivien välistä voi lukea Janssonin tarkoittavan, että kummassakin leirissä oltiin samaa mieltä

***

Suomen talousseura oli materiaalisen kulttuurin alalla keskeinen välitysorganisaatio, mikä oli myös Suomen poliittisen johdon tahto. Gustav Mauritz Armfelt, Suomen asiain komitean puheenjohtaja Pietarissa, itse asiassa puuttui seuran toimintaan 1812 ravistaakseen sen hereille. Seuran uudeksi sihteeriksi nimitetyn Carl Christian Böckerin tehtäväksi säännöt määrittelivät toiminnan jatkuvuudesta huolehtimisen, kun taas puheenjohtajilla oli vastuu seuran jäsenistöstä. Böckerin sihteerikausi oli seuran kulta-aikaa. Böcker kertoi myöhemmin, että Armfeltin toiminnalla oli ollut ratkaiseva vaikutus. ”Se heräte jonka häneltä sain, on ollut ja on minulle yhä kaikkein tärkein. Vilpittömästi olen pyrkinyt pitämään sen lupauksen, jonka hän otti minulta vastaan, että täydellisesti omistautuisin yhteisen hyvän asialle.”[161]

Aluksi Suomen talousseura oli alansa ainoa edustaja (jos ei oteta lukuun Ilmajoen pientä seuraa). Gustav Mauritz Armfelt toimi sen puolesta, että seuran vastuualueena olisi koko suuriruhtinaskunta. Vuonna 1812 hän välitti kenraalikuvernöörille tiedoksi keisarin tahdon, että talousseura ulottaisi toimintansa Vanhaan Suomeen.[162] Ajan myötä Suomen talousseuran luonne keskusseurana tuli ongelmalliseksi. Seura oli jakautunut, sillä jotkut halusivat jo varhain sitoa seuran Turunmaan lääniin, kun taas toiset halusivat vahvistaa sen luonnetta keskusseurana.[163]

Suuriruhtinaskuntaan syntyi kuitenkin uusia talousseuroja 1820-luvulta lähtien. Kauimpana maan hallinnollisesta keskuksesta sijaitseva lääni, Oulun lääni, sai oman seuran ensimmäisenä, vuonna 1828.[164] Seuraavana oli vuorossa Viipurin lääni vuonna 1847,[165] Uudenmaan ja Hämeen lääni

perusasiasta: uskonnollinen kasvatus, köyhäinhoito tai kansansivistys piti ratkaista valtionkassaa rasittamatta. Jansson emt. 172.

161 Zilliacus 1984, 22.

162 Zilliacus emt. 16; 1981, 9–13.

163 Westerlund 1985, 12–13, 23–27, 33. – Böcker halusi muokata talousseurasta valtakunnallisen maanviljelysakatemian, jonka alaisuuteen perustettaisiin lääninkohtaiset talousseurat. Tämä Ruotsin mukainen malli oli hylätty 1820-luvulla paljolti juuri siksi, että se oli muinaisen emämaan hallintomallin kopio. Westerlund 1986, 207, 212.

164 Wegelius 1903–1904.

165 Puhakka 1910.

vuonna 1856,[166] Kuopion lääni ja Mikkelin lääni vuonna 1861,[167] ja niin edelleen.

Suomen talousseura oli jakautunut toisellakin tavalla. Näkemykset erosivat muun muassa siinä, miten paljon yleisen mielipiteen tulisi näkyä seuran viestinnässä. Viestintä kulki kahteen suuntaan, toisaalta kansalaisten valistamiseen ja toisaalta – potentiaalisesti – välittämään kansalaismielipiteitä virkamieshallinnolle ja hallitsijialle. Talousseura käytti muun muassa valistusseurojen hyväksi havaitsemaa keinoa kerätä kirjoituskilpailuin tietoa esimerkiksi eri tuotantotavoista. Suomessa kirjoituskilpailuihin osallistuminen oli sen verran vähäistä, että piispa Tengströmin tiedetään julistaneen seuran kilpailun alkaneeksi, vastanneen siihen nimettömänä itse ja voittaneen koko kisan![168] Seuran kirjeenvaihtajajäsenet eri puolilla maata olivat toinen tiedotuskanava. Heidän tehtävänsä oli kerätä ajankohtaista tietoa maataloudesta. Böcker itse pyrki johdonmukaisesti tekemään seurasta kansalaismielipiteen foorumin ja katsoi, että kirjeenvaihtajien pitäisi asiamiehinä sekä kuunnella että muokata yleistä mielipidettä.[169]

Böckerin mukaan seuran tulisi saattaa näkemyksensä hallitsijan ja hallituksen tietoon, ja siten vaikuttaa lainsäädäntöön. Näin hän kirjoitti vuonna 1815:

> Seuran pyrkimys on alusta lähtien ollut pikemmin poliittis-taloudellinen kuin kirjallinen. Tämä johtuu nähdäkseni siitä, että maan taloudellisen lainsäädännön oli ensin saatava seuran huomio. Niin paljon hyvää kuin kuninkaallinen Ruotsin hallinto tekikin maamme puolesta, se myös usein teki virheen halutessaan pakottaa Suomen talouden samaan muottiin Ruotsin kanssa. Suomen nykyisessäkin tilanteessa lienee varsin tärkeää, että seuramme yhäti pysyy alku-

166 Lindholm 1931.

167 Westerlund 1985 ja siinä mainittu kirjallisuus. Vuosisadan puolivälissä Lars von Haartman, joka edusti keskusjohtoista virkamiespolitiikkaa, katsoi että koko suuriruhtinaskuntaan tarvittiin vain yksi talousseura. J. V. Snellmanin mukaan niitä tarvittiin useampi. Kysymys sai siten kansallisuuspoliittisen vivahteen. Westerlund emt. 45, 53.

168 Nikander 1908, 93–95.

169 Zilliacus 1984, 28; Westerlund 1986, 205–206.

> peräisessä pyrkimyksessään: yleisellä mielipiteellä on siten yksi keino lisää saada sanomansa niiden korviin, joilla on mahdollisuus auttaa.[170]

Böckerin mukaan Suomen talousseuran pitäisi keskittyä suuriruhtinaskunnan tilastokysymyksiin ja talouselämään yleensä, siis kansantalouden asioihin. Suuriruhtinaskunnan korkeammalla poliittisella tasolla oltiin toista mieltä: seuran toiminta-alan pitäisi pikemminkin olla suppeampi. Seuralta haluttiin luotettavaa tietoa maan ”talouden eri alueista”, vastauksia konkreettisiin viranomaisten esittämiin kysymyksiin vastakohtana yleisille talouspoliittisille näkemyksille. Ei ollut yllätys, että Böcker veti lyhyemmän korren. Talousseuran asema mielipidevaikuttajana ei ollut koskaan itsestään selvä ja 1820-luvulta lähtien siitä tuli mahdoton.[171]

Talousseuran jäsenpohja ylitti säätyrajat ja perustui vapaaehtoisuuteen, mutta seura sai silti eräänlaisen puolivirallisen asema.[172] Sillä oli ”viranomaisten antamia tehtäviä”, kuten vastasyntyneitten rokottaminen, pitäjänmakasiinien valvonta, erilaisten koulujen ylläpito yhdessä viranomaisten kanssa sekä mietintöjen ja selvitysten laatiminen eri kysymyksistä, esimerkiksi perunan- ja pellavanviljelyn edistämisestä, pellavanjalostuksen ja metsätalouden kehittämisestä, nevojen ja soiden raivauksesta pelloiksi, viinan-

170 Zilliacus emt. 23–27, 37; Cygnaeus 1897, 298–299; Westerlund 1986, 203–204.

171 Zilliacus emt. 23–36; Westerlund 1985, 66; 1986, alaviitteet 11 ja 20. – Talousseuraa arvosteltiin poikkeuksellisesti julkisuudessa ilmoitusluonteisessa *Åbo Allmänna Tidning* -lehdessä 20.11.1819. – Böckerin uralle kertyi sittemmin pilviä. Hänen kyvyttömyyttään pitää erillään omat ja seuran raha-asiat on väitetty vaikeuksien alkusyyksi. Vaikka väitteessä on perää, on syytä muistaa, että Böckerin työn anakronistisessa arvioinnissa on riskinsä. Se mikä nykykatsannossa on kuolemansynti – ettei pysty hallitsemaan omaa taloudenpitoaan – ymmärrettiin toisin esikapitalistisessa yhteiskunnassa. Oli luonnollista, että palkallisena sihteerinä ja projektien isänä Böcker mielsi tehtäväkseen talousseuran toimintaan paneutumisen täysin ja kokonaan. Hän on ehkä aavistanut oman aikansa vaihtuvan uuteen. Sen normit ja toimintatavat olivat vielä tuloillaan. Hänen piti siten olla itse elinkeinopoliittinen koekaniini. Virkamiehen oli pantava työhön koko persoonallisuutensa; pelkkä byrokraattinen työpanos ei riittänyt.

172 Virkamiespainotteisuus näkyi myös seuran jäsenkunnassa, josta iso osa oli virkamiehiä ja suuria maanomistajia. Vuonna 1858 jäseniä oli 818, joista vain neljä oli talonpoikia. Käsityöläisluokkaa edustivat kolme ammattikuntamestaria ja yksi turkkuri. Tehtailijoita ja kauppiaita oli jonkin verran enemmän. *Kejserliga finska hushållningssällskapet, den 1 november 1858* 1859.

poltosta ja maaseudun kauppatoiminnan tilanteesta. Vuodesta 1858 lähtien talousseura valvoi Suomen agronomien toimintaa.[173]

Bernadottelaisessa Ruotsissa vapaaehtoisten järjestöjen maailma elpyi vuoden 1809 jälkeen tavalla, joka ei ollut Suomen tie. Böckerin pyrkimyksistä huolimatta talousseurat olivat Suomessa pikemminkin osa virallista hallintojärjestelmää kuin palanen vapaaehtoista järjestäytymistä. Toisin kuin Ruotsissa, Suomen talousseuran sääntöjä ei kuitenkaan koskaan säädelty hallinnollisilla asetuksilla. Viranomaiset eivät myöskään milloinkaan tarkastaneet Suomen talousseuran sääntöjä virallisesti, minkä todennäköisesti selittää se, että lääninkuvernöörit olivat laatimassa niitä. Sen sijaan viranomaiset säätelivät talousseuran tehtäviä aluksi hallitsijan ja hallituksen selväsanaisilla tehtävänannoilla ja lopulta vuonna 1858 annetun lainsäädännön avulla.[174] Kuvernööri toimi itse paikallisen talousseuran puheenjohtajana[175] etenkin niissä lääneissä,[176] jotka sijaitsivat kaukana maan hallinnollisesta keskuksesta ja joissa paikallisten resurssien keskittäminen oli luontevaa.

***

Virkamiesluokka ohjasi ja valvoi joka suhteessa alamaisten isänmaallisia hankkeita ja vapaaehtoisuuden sfääriä yleensäkin. Se omaksui seuroilta myös tilaajaperiaatteen, mistä näkyvin esimerkki on vuoden 1812 kansalliskeräys. Siinä kansalta kerättiin vapaaehtoisia raha-avustuksia keisarillisten joukkojen puolesta. Näissä puitteissa alamaisten oli määrä todistaa

173 Zilliacus 1984, 34–45; Westerlund 1985, 70, 82–85; Cygnaeus 1897, 330–346.

174 Westerlund emt. 74–75. Yhteiskuntaelämä sai Suomessa ja Ruotsissa hyvin erilaisen luonteen vuoden 1809 jälkeen. Suomen kohtaloonsa alistuneesta ilmapiiristä on vaikea löytää sellaista kepeää vapautuneisuutta kuin Ruotsissa. Kuningas Kustaa IV Adolfin jälkeen vallitsi jälkikustavilainen kukoistus, kirjoitti runoilija Bernhard von Beskow. Martin Lamm kuvailee iloista 1810-lukua, jolloin veljeskuntaelämä levisi kulovalkean lailla. Uusia seuroja syntyi tämän tästä, esimerkiksi kirjallinen Gröna Rutan -seura (joka omistautui lähinnä Bacchuksen palvonnalle), Bellman-seura (Bellmansällskapet) ja kirjallinen Aganippiska brunnsällskapet. Sen jäsenet, kirjailijat ja runoilijat, ammensivat innoitusta Aganippen lähteestä (eli teestä ja punssilikööristä). Lamm 1931, 21.

175 Westerlund emt. 87; Puhakka 1910, 28–29, 36–37.

176 Vrt. Westerlund emt. 33, 80.

isänmaallisuutensa. Turun ja Helsingin porvarien kiistassa pääkaupungin paikasta Turkua vastaan puhuivat syytökset heikommasta isänmaallisesta hengestä. Todistaakseen, että asia oli juuri päinvastoin, turkulaiset yrittivät peitota helsinkiläiset lupaamalla enemmän varoja venäläisille sotilaille, jotka olivat haavoittuneet Ranskaa vastaan käydyssä sodassa.[177]

Suomen kuuliainen virkamiesvalta oli erikoisella tavalla suojassa uhilta, sillä porvarillisen julkisuuden sosiaalinen perusta oli täällä erityisen kapea. Vapaaehtoisuuden periaatteesta ei koitunut minkäänlaista harmia. Vapaaehtoisorganisaatiot menettivät poliittisen teränsä, koska niiden suhde virkamieshallintoon oli ilmeisen läheinen ja koska ne olivat tieten tahtoen päättäneet mukautua ja myöntyä esivallan tahtoon. Virkamiehet johtivat virkansa puolesta muitakin kuin Pipliaseuran ja talousseuran kaltaisia keskusseuroja. Norjassa, Ruotsissa ja Suomessa sovellettiin 1810-luvulla assosiaatioajatusta paikallistasolla yleisen turvallisuuden ja siveellisen elämän edistämiseksi. Turun ja Porin läänin kuvernööri, C. E. Mannerheim, kehotti yhdessä arkkipiispa Jakob Tengströmin kanssa useita pitäjänkokouksia perustamaan ”yhdistyksiä siveyden, järjestyksen ja lainkuuliaisuuden edistämiseksi”. Yhdistysten säännöt, joissa lähinnä lueteltiin rangaistukset eri rikkeistä, olivat samankaltaiset pitäjästä riippumatta. Nämä yhdistykset olivat siten eräänlaisia sopimusseuroja, joista pitäjän asukkaat eivät oikeastaan voineet laistaa. Tällainen kontrolli ei kuitenkaan liene johtanut erityisen hyvään lopputulokseen. Sekä yhteiskunnallisen valvonnan että assosiaatiolaitoksen historiassa nämä yhdistykset olivat vain pieni sivuhuomautus. Ne ovat kiinnostavia erikoisina esimerkkeinä virkamiespolitiikan pyrkimyksestä omia tämä käsite ja käyttää assosiaatioperiaatetta omiin valvontapoliittisiin tarkoituksiin.[178]

177 Viranomaiset olivat jo aiemmin järjestäneet pienimuotoisia keräyksiä uusien kasarmien rakentamiseksi; Hirn 1931, 337–338, 460. – Venäjän kansanopetusministeriö pani 1820-luvulla toimeen keräyksen Kreikan vapaussodan tukemiseksi. Rahaa kerättiin myös Suomessa; Castrén 1951, 1, 2–8, 12; Klinge 1969–1978, osa I, 24.

178 Elmgren 1848b, 170–171; Hytönen 1905, 73–75; Heino 1980, 319–320; Try 1985, 10–13. – Vuonna 1823 perustettu Käkisalmen kaupungin köyhäinhoitoyhdistys (Förening om fattigvorden i Kexholms stad), kattoi samoin koko asujaimiston; kukaan ei periaatteessa voinut jättäytyä yhdistyksen ulkopuolelle. Kuvernööri Klinckowströmin hyväksymissä säännöissä määrättiin, että yhdistys pitäisi kokouksen kerran vuodessa tammikuussa papin koolle kutsumana. Tässä kokouksessa kartoitettaisiin, ketkä olivat

Assosiaatioliikkeen ja sanomalehdistön kehityksessä on selviä yhtymäkohtia. Ankaran virkamiesvallan edustajat näkivät vapaamielisessä lehdistössä vain hajottavia voimia: ”[olkoon] julkinen sana väline, jonka avulla valistusta jaetaan alamaisen omaksi parhaaksi. Sen ei ole tarkoitus olla väline, jota yksilö käyttää omien tarkoitusperiensä saavuttamiseksi. Jos alamaisilla on ylemmille tahoille tarkoitettuja asioita, siihen on virkateitä.”[179] Jakob Tengström oli kuitenkin valmis näkemään lehdistön hyödyt laajemmin, sillä lehdistön avulla virkamieshallinnon oli mahdollista saada tarpeellista tietoa, jota heidän olisi ollut vaikea hankkia muulla tavoin.[180]

Assosiaatioiden kaukonäköinen pyrkimys hankkia jäseniä näiden ammatista ja säädystä riippumatta ei aina kertonut pelkästä ennakkoluulottomuudesta. Periaatetta oli mahdollista tulkita myös uuskorporatistisesti niin, että kohderyhmänä eivät olleet ”kaikki”, vaan vain *kaikki asianosaiset*, ne joilla oli sopivat edellytykset kuten esimerkiksi taloudelliset tai tiedolliset resurssit.[181] Koska muodollisia jäsenkriteerejä ei ollut, järjestön johto

kuluneen vuoden aikana olleet avun tarpeessa ja päätettäisiin hoitovelvollisuuksien jakautumisesta. Yhdistys oli siten olennainen osa kaupungin köyhäinhoitoa; Puramo 1958, 139. Vrt. s. 211–216 tässä teoksessa.

179 C. E. Mannerheim, siteerattu Zilliacuksen ja Knifin teoksessa *Opinionens tryck* (1985).

180 Näkemyksen esitti J. J. Tengström: Zilliacus & Knif 1985, 216.

181 Vrt. Cygnaeus 1897, 114. Sanamuodosta *alla berörda* (kaikki asianosaiset) minun on kiittäminen Ingrid Åbergia. Vrt. ”Till den respektive allmänheten”, *ÅAT* 2.1.1810. Sana ”kaikki” voi tarkoittaa eri asioita eri historiallisissa yhteyksissä, mutta se ei välttämättä tarkoita, että sanaa olisi pidetty ongelmallisena. Silloin kun yhteiskunta vielä oli organisoitu säätyjen mukaan, mutta niiden rajat eivät enää olleet absoluuttisia, oli selvää, että assosiaatioiden jäsenyyden tarkoitettiin koskevan ”kaikkia asianosaisia”. Asianosaisiin saattoi tietyissä tapauksissa kuulua naisia, käsityöläisiä ja talonpoikia. Yleisen äänioikeuden myöntäminen Suomessa johti samanlaiseen kielelliseen ilmiöön. Vaikka äänioikeus ei ollutkaan yleinen kaikenkattavassa merkityksessä, väärinkäsityksiä ei päässyt syntymään. Eduskuntavaaleissa äänioikeuden menetyksen on arvioitu koskeneen vuosisadan alussa jopa noin 15 prosenttia äänestysikäisistä eli noin 200 000 suomalaista; Harjula 2010, 4–19. Alle 24-vuotiaat eivät saaneet äänestää, eivät myöskään köyhäinhoidokit, irtolaiset, holhouksen alaiset, kansalaisluottamuksensa menettäneet eivätkä vakinaisessa sotapalveluksessa olevat. Tässä kohtaa kysymys poliittisesta täysivaltaisuudesta oli selvempi esimodernin ajan eurooppalaisissa kaupungeissa. Tietyt kansalaiset – niitä jotka olivat kansalaisia ilman minkäänlaisia varauksia ja joita kuvattiin käsitteellä *cives simpliciter* – saivat osallistua poliittiseen päätöksentekoon, kun taas isäntävallan alaisilla – niillä jotka olivat kansalaisia vain tietyssä mielessä ja joista käytettiin nimitystä *cives secundum quid* – tätä oikeutta ei ollut.

saattoi hyvin tehdä jäsenhankinnan näköisekseen. Tätä mallia sovellettiin uusissa oppiseuroissa, joita perustettiin 1820-luvulla eräänlaisiksi tieteiden ammattikilloiksi. Professoreiden odotettiin myös vaalivan omia klubejaan.[182] Turun lääketieteellinen seura (Medicinska sällskapet i Åbo) (1820–1827) perustettiin ensi sijassa kartuttamaan tiedekunnan kirjavarantoja tilausjärjestelmän avulla. Dekaani oli yhdistyksen esimies, ja jäseniksi hyväksyttiin pystyviä (*dugliga*) ylioppilaita. Ammatissa jo toimivat lääkärit voivat olla vain kunniajäseniä.[183] Lainopillinen yhdistys (Juridiska föreningen) (1822–1827) toimi samalla tavalla opetusta täydentäen professoreiden itsestään selvän johdon alla.[184] Societas Pro Fauna et Flora (1821–) toimi niin kauan kuin yliopisto oli Turussa, ilman varsinaisia hyväksyttyjä sääntöjä, yliopiston olennaisena osana. Jäsenyys oli opiskelijoille käytännössä pakollinen, ja seuran itseoikeutettu puheenjohtaja oli kasvi- ja eläintieteen professori.[185] – Tieteelliset seurat erottautuivat jo näinä varhaisina vuosina symbioottisen yliopistosuhteensa ansiosta. Yliopistojen vastainen, Englannin Royal Societyn kaltainen, traditio ei saanut Suomessa koskaan jalansijaa.

Oppilaskuntien vapauspyrinnöt

Assosiaatioiden ei voi väittää lisänneen alamaisten vapauksia millään merkittävällä tavalla 1810- ja 1820-luvuilla. Vapautta pikemminkin kavensivat esivallan tylyt otteet assosiaatioiden tavoitteiden määrittelyssä.

Missä määrin yhdistymisvapaus lisääntyi lakisääteisissä korporaatioissa? Missä määrin aikakauden yleinen assosiaatiohenki näkyi eri ammattialoilla ja oppilaskunnissa?

Työvelvollisten järjestäytymispyrkimykset omien etujensa puolustamiseksi oli kriminalisoitu. Vasta 1800-luvun lopussa Suomeen syntyi yhdistyksiä, jotka ajoivat yksinomaan ja nimenomaan työtätekevien luokkien asiaa. Yksittäisistä ”palkkataisteluista” huolimatta Suomessa ei voi puhua kisällika-

182 Klubit kokoontuivat joka keskiviikko klo 5–8 i.p. (iltapäivällä) professoreiden kodeissa; von Schoubert 1825, 493; Heinricius 1911, 90; Heinricius 1910, 31, 47.
183 Krogius 1935, 11–21.
184 Liljestrand 1890; Andersson 1921, 149–150.
185 Elfving 1921; Saalas 1956, 188–193.

pinoiden perinteestä.[186] Edellytykset siihen olivat vähäiset, sillä maataloutta lukuun ottamatta tuotantoyksiköt olivat pieniä ja hajallaan.

Jos hierarkkis-korporatiivisesta suomalaisesta yhteiskunnasta haluaa löytää ammatti- tai oppilaskuntia (*korpser*), jotka omalla järjestäytymisellään korostivat itsenäisyyttään suhteessa esivaltaan, täytyy tarkastella ensi sijassa eri oppilaitosten oppilaskuntia.

Kadettikoulun upseerioppilaat olivat 1800-luvun alun paras esimerkki hyvin toimivan itsenäisen yhdistyksen perustamisesta. Kadeteilla oli vapauksia, joita selittää sotilasmaailmaan lähtökohtaisesti kuuluva lojaalius ja sisäoppilaitoselämän muutoin tiukka valvonta. Kadeteilla oli jo 1790-luvulla Haapaniemen sotakoulussa eräänlainen toverikunta, joka valitsi keskuudestaan hallituksen, ”vanhempien neuvoston”.[187] Burschenschaft-ylioppilasromantiikka näkyi vuonna 1815 perustetun Spartalaisliiton (Spartanerförbund) ja 1816 aloittaneen lukuseuran toiminnassa.[188] Kun koulu muutti Haminaan, kadetti K. A. Sevon laati toverikunnalle oman perustuslain vuonna 1821. Toverikunta oli aluksi salaseura ja toimi lähes yhtäjaksoisesti koko 1800-luvun. Se lakkautettiin joksikin aikaa 1840-luvun alussa, mutta muuten se lienee nauttinut koulun opettajakunnan luottamusta.[189]

Toverikunnassa vietettiin yhdistyksen perustuslain mukaista tasavaltalaista elämää. Tärkeät asiat ratkaistiin yleiskokouksissa yksinkertaisella enemmistöllä. Oma perustuslaki oli selväsanainen, huolellisesti laadittu ja sitä tarkistettiin usein, minkä ansiosta se herättikin kadeteissa paljon kiinnostusta. Seuran perustuslaissa oli kuitenkin myös jälkiä vanhasta epätasavaltalaisesta kulttuurista: sen mukaan kaikkia konflikteja ei ollut mahdollista ratkaista oikeudenmukaisesti ja hyvin perustelluin argumentein. Kuten romantiikan ajan veljeyshenkeen sopi, kahden kadetin välisessä kiistassa hallitus määräisi ajankohdan ja täten viestittäisi, miten kiista pitäisi ratkaista. Ritarillinen kaksintaistelu oli perinteisten kohteliaisuusnormien

186 Hynninen 1908; Kaukamaa 1939.
187 Gripenberg 1912, 302; Elio 1976, 84.
188 Spartalaisten toverikunnan ensimmäinen puheenjohtaja, majuri Johan Kumlander, oli myös ruotsalaisen Götiska förbundet -järjestön jäsen. A. I. Arwidsson omisti kadettien toveruudelle runon ”Sång för Spartaner Orden”; Heinricius 1910, 47–48; Castrén 1944, 114–115, 126.
189 Gripenberg 1912, 84, 304–310, 323–324, 327, 336–338, 435–437.

mukaan henkilökonfliktin ainut arvollinen ratkaisu.[190] Pykälä oli mukana vain seuran ensimmäisessä perustuslaissa.

Kadettien riitoja ei selvitetty taiten valituilla sanoilla, mikä osoittaa omalla tavallaan, että heidän toveruutensa palveli muita tarkoitusperiä kuin yleiseen keskusteluun osallistumista, kritiikin esittämistä tai mielipiteenmuokkausta. Sekä kadettien että esivallan silmissä tärkeämpää oli kurinpitotaito. – Lukiolaiset, jotka pyrkivät järjestäytymään myöhemmässä vaiheessa, 1830-luvulta lähtien, joutuivat samoin vakuuttamaan esivaltaa kyvystään vastata itse omasta kurinpidostaan voidakseen lisätä järjestymisvapauttaan.[191]

Ylioppilaiden järjestäytymishankkeet 1810- ja 1820-luvuilla eivät huipentuneet suureen organisatoriseen menestykseen, mutta ne osoittivat kuitenkin, että myös Suomessa oli ryhmiä, jotka olivat saaneet vaikutteita Saksan antipaternalistisilta opiskelijaliikkeiltä. Ylioppilaat yhdistivät voimansa kahteen otteeseen 1810-luvulla, vuosina 1817 ja 1818, puolustaakseen perinteistä erioikeuttaan kuulua yliopiston toimivallan piiriin. Kun toiminnalla pyrittiin konservatiiviseen päämäärään, vanhojen oikeuksien puolustamiseen, saatiin tuloksia, mutta kun oli kyseessä paternalistisen julkisuuden uhmaaminen, ylioppilaiden purjeista puuttui tuuli. Opiskelijoiden onnistui julkaista omaa kirjallisuutta omissa aikakauslehdissä *Aura* ja *Mnemosyne* (1819–1823), mutta yhdistyshankkeissa edettiin varovaisemmin. Syynä oli epätasainen vallanjako. Kolmannen kerran ylioppilaat yhdistyivät 1821 vedotakseen suomen kielen aseman puolesta yliopistossa. Vetoomuksessa oli uutta sen tapa laajentaa yhdistyksen päämääriä koskemaan suurta periaatteellista kansallista kysymystä.

Tämä oli kuitenkin poikkeustapaus eikä sillä ollut suoria seurauksia ennen kuin olosuhteet myöhemmin muuttuivat.[192]

Opiskelijaradikalismi edusti vapaamielistä assosiaatioliikettä kahdella tavalla, vaikka se ei murtautunutkaan pakollisen ylioppilaskunnan rajojen ulkopuolelle. Ensinnäkin se rikkoi kaikesta huolimatta rajoja pyrkimällä purkamaan yliopiston paternalistiset rakenteet. Burschenschaft-liikkeen

190 Gripenberg emt. 84, 312, 318–319, 325, 371–399.
191 Ks. s. 222 tässä teoksessa.
192 Klinge 1967b, 330–379.

opiskelijoiden auktoriteetti yliopistokysymyksissä oli Friedrich Wilhelm Schelling. Hänen mukaansa yliopistoyhteisössä ei pitäisi olla korkea-arvoisempia ja alempiarvoisia henkilöitä. Yhteinen tehtävä, totuuden etsiminen, loisi aidon yhteyden opettajien ja oppilaiden välille. Tällaisessa yhteisössä voisi olla vain yksi auktoriteetti, puhtaasti yksilön omista avuista ja ansioista nouseva arvovalta.[193] Siksi on luonnollista, että opiskelijoiden järjestäytymisperiaatteita ja -vapautta koskevat kysymykset olivat jatkuvasti ajankohtaisia. Yhteisten kevätjuhlien järjestäminen tai kurinpitoasioiden käsittely paisuivat helposti suuriksi periaatekysymyksiksi.

Opiskelijaradikalismi rikkoi myös toisella tavalla säätyrajoja, sillä sen edustajat miettivät ensimmäisinä Suomessa, miten muokata säätyrajat ylittävää yleistä mielipidettä. Julkisuudessa alettiin puhua yhteisestä hengestä (*common spirit*) ja itsenäisestä kansalaishengestä.[194] Useimmat ajatukset olivat peräisin Saksasta. Osana Burschenschaft-liikkeen ajatusmaailmaa levisi uudenlainen radikaali tasa-arvoajattelu, vaikka sen konkreettiset vaikutukset liikkeen sisällä Saksassa jäivät epäselviksi. Liikettä kannattavien opiskelijoiden mukaan tasa-arvon pohja oli yhteisessä kansallisuudessa ja kansallisessa luonteenlaadussa.[195]

1831–1860: Uusi isänmaallisuus, uusi assosiaatiohenki ja yhdistyksen ideaalityyppi

Yleisen käsityksen mukaan holhoava paternalistinen ote yhteiskunnasta tiukkeni 1800-luvun puolenvälin tietämillä. Jos kehitystä tarkastellaan muotoaan hakevan kansalaisyhteiskunnan näkökulmasta, kuvaa täytyy tarkentaa. Nikolai I:n hallintokoneiston (1825–1855) vallankäyttöä pidettiin monessa suhteessa ankarampana kuin Aleksanteri I:n aikaa (1809–1825), eikä vähiten siksi, että vapautta korostava assosiaatiohenki oli tällöin keisarillisen sortopolitiikan tähtäimessä. Toisaalta hallintokoneiston ja kasvavan kansalaisaktiivisuuden vastakkaisuus herätti huomiota vasta Nikolai I:n hallituskauden toisella puoliskolla. Vasta tällöin vapaa kansalaismielipiteen muodostus sai enemmän sijaa aikalaisten elämässä, ylioppilaiden keskuudessa,

193 Klinge emt. 324–328.
194 Klinge emt. 404.
195 Dann 1980, 192–200.

sanomalehdistössä ja järjestölaitoksessa. Sitä ennen assosiaatiot toimivat pääasiassa hallintokoneiston jatkeena. Tämän kauden välitysorganisaatioina niillä oli matala profiili muun muassa sen takia, että ne eivät olleet selväpiirteisen ”seurallisia”. Asioista ei niinkään keskusteltu. Ne hoidettiin.

Aurora-seuran jättämät vapaan järjestäytymisen aukot täyttyivät kovin hitaasti. Seuraelämä ammotti tyhjyyttään etenkin vuoden 1809 jälkeen, kun suomalaismiehet, jotka olivat aiemmin olleet mukana vanhan Ruotsin valtakunnan keskusseuroissa, olivat nyt lähes kokonaan niiden ulkopuolella. Järjestöhistoriallisesta näkökulmasta aukkoja oli lopulta niin monta ja sosiaalinen tilaus lopulta niin suuri, että paine purkautui Suomalaisen kirjallisuuden seuran perustamiseen vuonna 1831.

Politiikan ja kulttuurin eliitin oli seurattava, mitä muut kansakunnat tekivät. Jotta Suomi voitaisiin korottaa kansakunnaksi kansakuntien joukkoon, myös Suomeen kaivattiin arvovaltaisia keskusseuroja keräämään ja kohdistamaan kansallisia resursseja.[196] Valtaapitävien klikkien ja sisäpiirien tuli siten ojentautua sen imperatiivin ja logiikan mukaan, että jos järjestöidea ei saisi omaa joukkoa liikkeelle, jokin toinen joukko kyllä tarttuisi toimeen. Siksi oli paras toimia ensimmäisenä itse ja saada saman tien etulyöntiasema.

Keskusseura ylitse muiden (Suomalaisen kirjallisuuden seura)

Kun jää oli kunnolla murrettu ja aloite suomalaisen kirjallisuuden seurasta tehty, kävi pian selväksi, että erilaiset etupiirit – niin nuoret kansallismieliset radikaalit kuin korkeimman poliittisen johdon edustajat – tahtoivat saada äänensä kuuluville uudessa projektissa.

Aloite seuran perustamisesta tuli uuden sukupolven yliopistopiireistä, ja aloite osui ajankohtaan, jota voi Isaiah Berliniä lainaten kuvata ”siksi suuremoiseksi ajaksi”, jolloin älymystön tehtäväksi lankeaa kansallisen kulttuurin olemassaolon todentaminen.[197] Seuran esihistoriaan kuuluviin tilaisuuksiin,

196 Suomalaisen kirjallisuuden seuraa käsittelevässä tutkimuksessa on pohdittu seuran esikuvia. Carl Axel Gottlundin antaman todistuksen perusteella Viron kirjallisuusseuraa (1817) on pidetty vahvana ehdokkaana, mutta myös venäläinen Vapaa yhdistys (Fria föreningen) on saanut kannatusta. Virrantola 1965, 102.

197 Klinge 1969–1978, osa I, 130.

joita Johan Jakob Nervander, Johan Ludvig Runeberg, Johan Jakob Nordström, Johan Vilhelm Snellman, Fredrik Cygnaeus ja monet muut säännöllisesti järjestivät, kokoonnuttiin keskustelemaan ja pohtimaan. Keskusteluillat, joita aluksi pidettiin lauantaisin, tunnettiin monella nimellä: koolla oli ”nimetön” seura, ”nimetön” klubi tai ”nimetön” lukuseura, ja kokouksia pidettiin myös seuran perustamisen jälkeen. Aikaa myöten nimeksi vakiintui Lauantaiseura, Lördagssällskapet (1830–1843). Seuran kulta-aikaa oli 1830-luvun alku, jonka jälkeen seurustelupitoinen ohjelma tuli hallitsevaksi. Seuralla ei ollut sääntöjä. Ainoa virallinen side oli vuosimaksu, jolla hankittiin seuralle kirjallisuutta. Snellmanin mukaan seuralla olikin ”kirjallinen tarkoitus”.[198] Jos seura olisi muodollisesti järjestäytynyt lukuseuraksi, se olisi joutunut tekemisiin sensuurivalvonnan kanssa. Vuosina 1829–1831 lukuseuroille pidettiin kurinpalautus, mikä johti usean suuremman lukuseuran toiminnan päättymiseen. Salainen yhdistystoiminta, jota romantiikan ajan maailmaa vaalivat turkulaisopiskelijat harjoittivat 1810-luvulla, ei myöskään ollut käypä vaihtoehto. Romanttinen veljeysideaali oli elänyt aikansa, ja salaiset yhdistykset oli nimenomaan kielletty ylioppilailta ja yliopiston virkamiehiltä.[199] Voidaan olettaa, että lauantaiseuralaiset tunsivat tarvetta ottaa etäisyyttä Turun romantikkojen jokseenkin epäonnistuneisiin assosiaatiohankkeisiin, jotka olivat osin tehneet hallaa koko assosiaation idealle. Aurora-seuran ajalta periytyvien tapojen säilyttäminen kävi Turun ylioppilaille liian työlääksi. Samalla kun he pitivät kiinni vanhentuneesta veljeskunta-ajatuksesta, heidän näkemyksensä Suomen asemasta menivät niin ristiin, että niiden varaan ei voinut rakentaa yhteistä aatteellista pohjaa. Sitä vastoin Lauantaiseurassa, jossa oli huomattavan vilkasta toimintaa, näkemysten kirjo näyttää pikemminkin olleen seuran vahvuus.

Lauantaiseuran piirissä syntyi ajatus suomen kielen ja suomalaisen kulttuurin omasta seurasta. Kymmenkunta nuorta akateemikkoa kokoontui 16. helmikuuta 1831 yliopiston suomen kielen lehtorin, Carl Niklas Keckma-

198 Lauantaiseurassa oli vielä sisäpiiri, joka kokoontui päivittäin. Tämä kruununhakalainen piiri oli luonnollisesti yhtä epämuodollinen kuin Lauantaiseura itse. Strömborg 1928, 146–177; Hirn 1937, 74; Söderhjelm 1904, 199–207, 293–305; Havu 1945, 36–38; Rein 1904, 76–86.

199 Ks. s. 89–91 tässä teoksessa.

nin, luokse keskustelemaan asiasta. Kun ottaa huomioon suomen kielen samoin kuin muiden uusien kielten heikon aseman yliopistossa, oli luonnollista, että suomen kielen opettaja tunsi tarvitsevansa laajemman piirin tukea. Elettiin kuitenkin aikaa, jolloin ihmiset pelästyivät omaa varjoaankin, joten jotkut läsnäolijat vetäytyivät hankkeesta saman tien, koska sillä ei ollut viranomaisten hyväksyntää. Keckman itse tiesi hyvin, että nuorten yliopistomiesten rahkeet eivät yksin riittäisi viemään hanketta haluttuun päätökseen. Ennen kuin seuralle alettiin laatia sääntöjä, yliopistolta hankittiin lupa toimia sen suojissa ja otettiin selvää, kuka voisi olla tarpeeksi arvovaltainen henkilö yhdistyksen johtoon. Sellainen oli dogmatiikan professori Erik Gabriel Melartin. Suomalaisen kirjallisuuden seuran säännöt voitiin ottaa käyttöön jo saman lukukauden aikana, toukokuun neljäntenä päivänä 1831.[200]

Matti Klinge on osoittanut, että hanke joutui heti suuremman poliittisen pelin pyörteisiin. Heinäkuun vallankumouksen ja Puolan kapinan koettelemassa Euroopassa Venäjän hallitus Pietarissa reagoi herkästi kaikkeen, mikä voitiin tulkita oppositiohengeksi ja kuuliaisuutta nakertavaksi patriotismiksi. Näin ollen oli ymmärrettävää, miksi Suomen ylimmät virkamiespiirit olivat mukana uuden seuran toiminnassa. Seurasta tuli näkyä jo ulospäin, että suomalainen isänmaallisuus ei kääntynyt hallitusta vastaan. Myöskään nuorilla kansallismielisillä yliopistomiehillä ei ollut aikomusta viedä seuraa hallitukselle vihamieliseen suuntaan, vaan seura päätti toimia konservatiivisessa ja patriarkaalisessa hengessä. Se edisti Saarijärven Paavon filosofiaa, mikä antoi sille eräänlaisen välitysorganisaation piirteitä.[201]

Tästä huolimatta seuraa ei voi verrata virkamiesmäiseen talousseuraan. Kirjallisuusseurassa käytiin itsenäistä keskustelua kansakunnan kohtalonkysymyksistä. Oli jännitteitä ja vastakkaisia näkemyksiä. Yksimielisyys vaikuttaa kuitenkin olleen suuri keskeisissä kysymyksissä. Eritoten oltiin samaa mieltä siitä, että seuran ohjelman tuli olla laaja. Seura toimisi sekä tieteellisenä seurana että ulospäin suuntautuvana kansanvalistusseurana, mikä kirjattiin myös sääntöihin. Tavoite oli kartuttaa kansakunnan voimavaroja kir-

200 Elmgren 1848a, 5, 9–10; Palmén 1882, 19–29; Klinge 1982b, 273. *Statuter för Sällskapet Suomalaisen kirjallisuuden seura* 1831.

201 Klinge emt. 273–276.

jain-kulttuurin kaikilla aloilla (kirjallisuus = kirjain-kulttuuri samoin kuin *litteratur* = *lettera-kultur*). Tieteellisten, kirjallisten ja kansanvalistuksellisten tavoitteiden piti löytää sijansa seuran toiminnassa. Vahva yliopistokytkös selittyi osin seuran pyrkimyksillä edistää kansallisia tieteitä, mutta ennen kaikkea se johtui Suomen ”sivistyneen yleisön” sosiaalisen rakenteen erityispiirteistä.[202]

Ensimmäisinä vuosina erityisesti valtaapitävien ryhmien edustajat korostivat seuran kansanvalistustehtävää. Puheenjohtaja Melartin esitti ensi töikseen, että seura kävisi läpi olemassa olevan suomenkielisen kirjallisuuden ja karsisi siitä pois Suomen rahvaalle sopimattomat painotuotteet.[203] Seuran ensimmäinen julkaisu, *Kultala* (*Hyödyllinen ja huwittava historia, yhteiselle kansalle luettavaksi annettu*), oli suomennos sveitsiläisen kirjailijan Heinrich Zschokken mielenylennysromaanista *Goldmacherdorff*, josta huokui kuuliaisuus ja kiitollisuus esivaltaa kohtaan.[204] Seuraavalla vuosikymmenellä vaatimus kansansivistystyöstä tuli toiselta taholta, kun J. V. Snellman arvosteli kovin sanoin seuran antikvaarista kulttuurikäsitystä. Hänen mielestään seuran pitäisi hahmottua ennemminkin kansansivistystyön tekijäksi kuin tiedeakatemiaksi.[205]

Painotuserot eivät muuttaneet Suomalaisen kirjallisuuden seuran kokonaiskuvaa: se oli edelleenkin järjestö, jonka tehtävät olivat monet ja moninaiset. Ensimmäinen suurtyö oli Kalevalan julkaiseminen vuosina 1835–1836. Muistitietona kulkeneen kansanperinteen aarteet inventoitiin. Kansallista historiankirjoitusta edistettiin muun muassa lähdeteoksia julkaisemalla. Suomen kielen puhtautta vaalittiin muun muassa suomen kielioppia koskevan kirjoituskilpailun avulla. Pyrkimys lisätä tietoa Suomen luonnosta ja kansasta näkyi pitäjäkuvauksissa ja -kertomuksissa, joita julkaistiin seuran 1841 perustetussa aikakauskirjassa *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen*.

202 Elmgren 1848a, 5, 10–13; Liakka 1931, 7–13; Blomstedt 1931; Niinivaara 1931; Klinge 1964.
203 Elmgren emt. 13; Liakka emt. 13.
204 Elmgren emt. 6; Klinge 1982b, 275–276.
205 Klinge emt. 277.

Seura panosti myös suomenkielisten koulukirjojen kustantamiseen, joka alkoi toden teolla 1840-luvun jälkimmäisellä puoliskolla.[206]

Miten seuran laajaa toimintakenttää voi tulkita? Se oli varmasti eräs tapa hyödyntää niukkoja resursseja tehokkaasti. Yhden seuran puitteissa pyrittiin täyttämään assosiaatiolaitoksen kaikki aukot, mutta keskittämisellä oli myös itseisarvo. Oli kaikkien edun mukaista, että Suomessa oli arvovaltainen ideologinen keskus, jolla oli suorat kontaktit keskushallintoon.[207] Kysymys seuran ja viranomaisten välisestä etäisyydestä ja seuran itsenäisyydestä suhteessa viranomaisiin ei aiheuttanut kiistoja. Uusi kansallinen aalto ei siten johtanutkaan raastaviin riitoihin. Venäläisessä politiikassa käytettiin 1830-luvulla hyväksi niin venäläistä nationalismia kuin nousevaa suomalaista kansallisuusaatetta kuuliaisuuden vahvistamiseksi.[208]

Turun akatemian aikaisista tieteellisistä seuroista vain Societas pro Fauna et Flora Fennica jatkoi toimintaansa yliopiston muutettua Helsinkiin. Suuren ja arvovaltaisen Suomalaisen kirjallisuuden seuran sekä eläin- ja kasvikunnan maailmaan perehtyneen Pro Fauna et Flora -yhdistyksen rinnalle alkoi vähitellen syntyä muita tieteellisiä seuroja. Lääkärit järjestäytyivät vuonna 1835. Vuonna 1838 perustettiin Suomen tiedeseura koordinoimaan eri tieteenaloja. Toisin kuin 1820-luvun tieteellisissä seuroissa, joita esimiehet johtivat muun työnsä ohessa, uudet seurat olivat muodollisesti itsenäisiä, sillä niiden hallitus ja puheenjohtaja valittiin jäsenten keskuudesta yleisillä vaaleilla. Poikkeuksena oli Societas pro Fauna et Flora Fennica, jonka säännöt uusittiin 1829 seuran toimintapohjan lujittamiseksi. Niiden mukaan yliopiston eläin- ja kasvitieteen professori – jos tämä oli seuran jäsen – olisi edelleen seuran vakinainen puheenjohtaja.[209]

Konsensus, yhteen hiileen puhaltava antipartikularismin ja puolueettomuuden henki olivat itsestään selviä lähtökohtia kaikille tieteellisten seurojen toimintaan osallistuville. Kuten vanhemmissa välitysorganisaatioissa,

206 *Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen* on ilmestynyt jatkuvasti vuodesta 1841 lähtien; *Saima* 4.4.1848; Elmgren 1848a, 11, 15, 21; Liakka 1931; Blomstedt 1931; Niinivaara 1931.

207 Samoin kuin muut keskusseurat, kuten Pro Fauna et Flora Fennica, myös Suomalaisen kirjallisuuden seura sai vapaakirjeoikeuden eli oikeuden lähettää virkakirjeitä maksutta; KD 46/34 1848.

208 Klinge 1982b, 276–279.

209 *Stadgar för sällskapet Pro Fauna & Flora Fennica* 1836, 12 §.

samanmielisyys oli myös uusissa seuroissa perusedellytys virallisen toimiluvan saamiseksi. Siinä missä virkamiesvalvonta takasi vanhempien keskusseurojen yksimielisyyden, yksimielisyys sai Suomalaisen kirjallisuuden seurassa uusia kansallishenkisiä piirteitä. Virkamiesten hallitsemissa vanhoissa keskusseuroissa yleisten asioiden piiri oli määritelty talous- ja raamattuseuroilta lainatuilla, säätyrajat ylittävillä konkreettisilla termeillä. Suomalaisen kirjallisuuden seurassa yleisten, yhteisten tehtävien piiri laajennettiin koko kansakuntaa käsittäväksi.

Kun talousseura ja Pipliaseura käyttivät sanoja ”patriootti” ja ”yleinen”, ei ollut itsestään selvää, että käsitteet liittyivät kansallisuusaatteeseen. Näiden seurojen kielessä termit liittyivät ensisijaisesti säätyrajoja ylittävään toimintaan, eikä talousseurasta ja Pipliaseurasta myöskään tullut kansallisten hankkeiden pääasiallisia toimijoita. Ne eivät siirtyneet Helsinkiin, vaan jäivät Turkuun. Niiden asema keskusseuroina kuihtui. Suomalaisen kirjallisuuden seuran aatemaailmassa ”patriootti” ja ”yleinen” sen sijaan viittasivat korostetusti uuteen kansallisuusaatteeseen.

Uusi isänmaallisuus versoi järjestörönsyjä myös suuriruhtinaskunnan rajojen ulkopuolella. Carl Axel Gottlundin aloitteesta perustettiin 1830 ”Tukhulmin suomalaiskunta”, joka on Bengt Åhlénin ruotsalaisessa yhdistyssanakirjassa (*Svenskt föreningslexikon*) käännetty termillä *Stockholmska finnkåren*. Yhdistys värväsi jäsenikseen parikymmentä suomalaista säätyläismiestä, jotka olivat syntyneet tai varttuneet Suomessa tai ”suomalaisissa maissa”. He olivat diaspora-suomalaisia. Yhdistys toimi vain muutaman kuukauden. Vastakkainasettelut kävivät liian suuriksi, sillä näkemykset seuran tarkoituksesta olivat kovin erilaiset. Siinä missä joidenkin tavoitteena oli kokoontua siivosti ja sääntöjen mukaisin menoin kerran viikossa suomenkielisen keskustelun merkeissä, omapäisen Gottlundin hurjissa unelmissa seuran luovuus ja sivistyneisyys palvelisivat suomalaisen kansakunnan vakauttamista.[210]

Kansallinen kysymys oli perusluonteeltaan ”yleinen” ja pohjusti uutta maailmankuvaa, josta Eric Hobsbawm on käyttänyt nimitystä *civic religion*, kansalaisuskonto. Valtion ja kansalaisen välille luotaisiin uusi, suora suhde.

210 Malin 1926, 105–118; Jansson 1985, 74.

Kansakunnan keskuksesta nousisi uusi legitimiteetti, ammattikunnan ja säädyn ryhmäsolidariteettia voimakkaampi.[211] Vasta Ranskan vallankumouksen ja Napoleonia vastaan käytyjen sotien myötä kansankielestä tuli ensiarvoisen tärkeä poliittinen kysymys. Ranskan porvaristolle kansankieli oli sekä päämäärä että keino taistelussa yksinvaltaa vastaan. Kosmopoliittinen monikielisyys oli paheksuttavaa, latinaa esikuvanaan pitävä elitismi tuomittavaa. Yhdessä ne olivat orgaaninen osa yksinvaltiuden julkisuutta.[212] Pyhän allianssin ajan Euroopassa nimenomaan konservatiivinen aristokratia ruokki kosmopoliittista mentaliteettia. Tällaisessa Euroopassa kansallisesta kysymyksestä tuli vahvin vastavirta. Hegeliläisittäin kansallinen kysymys voidaan tiivistää itsevaltiuden antiteesiksi. Sen ajatukset muokkasivat maaperää, johon vaihtoehtoinen legitimiteetti voisi juurtua; sen käsitteet pystyivät haastamaan legitimistiset periaatteet; ja se herätti kysymyksiä kansakunnan ja perustuslain olemuksesta.

Suomalaiskansallisessa liikkeessä, joka oli vuodesta 1830 lähtien itsenäinen poliittinen tekijä, lähtökohtana oli Burschenschaft-liikkeen innoittama käsite isänmaasta. Se oli käsitteenä tasa-arvoisempi kuin valistusajan näkemys patriotismista. Uusi isänmaallisuus sellaisena kuin esimerkiksi J. V. Snellman sen ymmärsi, edellytti sivistyneen luokan ja kansan lähentymistä. Snellman tiesi kyllä, että se olisi vaikeaa: maan hallinnossa ei oltu valmiita tunnustamaan, että tällaisia yleisiä kysymyksiä oli olemassakaan. Lönnrotin Kalevala-hanke ja Runebergin kirjallinen tuotanto 1830-luvulla antoivat syrjäseutujen kansalle uuden poliittisen luonteen ja tehtävän kansallisena selkärankana. Kansallinen identiteetti lepäsi sen varassa.[213] Assosiaatio oli tässä ajattelussa kansakunta itse. Oma tärkeä rooli oli sitä paitsi sekä ylioppilailla että keskusseuran aseman saavuttaneella Suomalaisen kirjallisuuden seuralla. Ylioppilaat nähtiin kansallisen veljeyden erityisinä airuina. Kirjallisuusseuran jäsenpohjaa piti myös laventaa, sillä esimerkiksi Snellman halusi toimintaan mukaan lisää talonpoikia ja myös naisia. Ennen 1840-luvun loppua hallitus näki parhaaksi kieltää juuri tällaisen laajentumisen.[214] Suoma-

211 Alapuro 1980, 4; Hobsbawm 1972, 392, 404.
212 Patrice & Higonnet 1980.
213 Esim. Klinge 1983, 76; Liakka 1931, 11.
214 Ks. s. 97–99 tässä teoksessa.

laisuusliike, fennomania, oli tässä tilanteessa punainen vaate ja kirjallisuusseura – niin sanottiin – vapaamuurariuden pesä. Se ei sinänsä ollut kaukaa haettu väite. Se oli kaukana vain maantieteellisessä mielessä, sillä tiedämme, mikä oli vapaamuurarien asema Balkanin maiden kansallisissa liikkeissä.[215]

Kansallinen liike syntyi Suomessa myöhemmin kuin Manner-Euroopassa. Suuria eroja oli myös verrattuna Itä-Euroopan vähemmistökansojen kansallisiin liikkeisiin. Suomalaisten sosiaalihistoriallinen tausta oli ensinnäkin erilainen kuin virolaisten, liivinmaalaisten, latvialaisten, tsekkien ja slovakkien. Suomessa maanomistajia olivat pääasiassa talonpojat, joiden elämä oli pohjoismaisten oikeusperinteiden mukaisesti verraten vapaata. Toiseksi valtio-oikeudellinen lähtökohta oli Suomessa toisenlainen kuin muissa itäeurooppalaisissa kansallisuusliikkeissä. Suomi oli valtiollinen kokonaisuus omine keskushallintoineen jo ennen etnisiteetin politisoitumista. Hallintokoneisto oli suomen-, ruotsin- ja kaksikielinen, ja nationalistisen liikkeen tehtäväksi jäi sen kyllästäminen kansallishengellä. Virkamiesluokkaa vastaan sinänsä ei tarvinnut hyökätä, sillä se oli kansallisuusliikkeen välttämätön osa. Suomen asema hallintoyksikkönä määriteltiin vuonna 1812 niin, että Vanhan Suomen itäiset läänit yhdistettiin vähitellen muuhun, Uuteen Suomeen 1800-luvun kuluessa. Kun Turun piispa korotettiin arkkipiispan arvoon 1817, luterilainen kirkko alkoi pitää itseään kansalliskirkkona. Helsinki rakennettiin uudeksi keskukseksi, jossa oli yliopisto ja keskushallinto. Siten oli ymmärrettävää, että monet ylemmän säädyn edustajat liittyivät suomalaiskansalliseen liikkeeseen, toisin kuin Itä-Euroopan vähemmistökansojen liikkeissä, joissa keski- ja talonpoikaisluokka olivat näkyvämmin edustettuna. On syytä mainita vielä eräs erottava piirre Suomen virkamiesluokan tilanteessa: suomalainen yläluokka oli lähtökohtaisesti ruotsinkielinen eikä se tuntenut samalla tavalla tarvetta samastua emomaa-Venäjän kulttuuriin ja poliittisiin intresseihin. Uudesta kielipohjaisesta kansallisuusideologiasta, jossa vaadittiin suomen kielelle laajempaa käyttöä, tuli virkamiesluokan keino puolustaa omaa asemaansa nuoressa kansakunnassa.[216]

215 Nurmio 1947b, 117–121, 240–243.

216 Tämä kuva suomalaisen kansakunnan lujittamisesta pohjautuu Risto Alapuron analyysiin; ks. s. 28–29 tässä teoksessa.

Seurustelu- ja muut taiteet

Ydinperheessä, kodin intiimisfäärissä, sitkeät makukoodit eriytyivät luokkaidentiteetin mukaan. Kustavilaiskauden aateliskoteja koristivat eri taulut kuin porvarisperheessä eikä porvaristokodin tauluja näkynyt monestakaan syystä työväestön kodeissa.

Habermas toteaa, että porvarillisessa julkisuudessa käydään vapaata keskustelua siitä, mikä on oikein, hyvää ja kaunista. Siinä ei välttämättä pyritä päätöksentekoon, mutta se on silti keskustelua, jossa oletettiin tai toivottiin, että tuloksena olisi yhteinen mielipide (tänään puhuttaisiin kaiketi tahtotilasta), joka olisi tarpeeksi voimakas ohjaamaan yhteiskunnan päätösprosesseja. 1800-luvun uudet tyyli- ja makuseurat todistavat, että mielipiteiden sulautuminen yhteiseen tahtotilaan ei käynyt helposti ja vaivatta. Mutkia oli usein monta, ja usein tuloksena oli epäonnistuminen. Itse asiassa uusissa yhdistyksissä kehitys päinvastoin polarisoitui. Tyyli- ja makuseuroissa eri voimat vetivät eri suuntiin. 1) Joissain tapauksissa ne hyödyttivät kuuliaisuutta, toisissa oppositiohenkisyyttä. 2) Joidenkin jäsenten maku oli kosmopoliittinen, kun taas toiset halusivat edistää taidetta, jossa korostettiin selkeästi ja tehokkaasti kansallisuusaatetta. 3) Joissakin yhdistyksissä käytiin kiivasta keskustelua siitä, oliko taiteen tehtävä kuroa umpeen makueroja vai pitäisikö taiteen päinvastoin osoittaa, että korkeakulttuuriin kuuluvaa taidetta tavallinen kansa ei ymmärrä eikä koskaan tule ymmärtämään eikä omaksumaan. Kysymys liittyi sosiaalihistoriallisiin tosiasioihin. Maku on siinä määrin osa perhe-elämää ja sukupiirejä ja sen avulla sidottiin siinä määrin intiimisfäärin pienet maailmat yhteen, että siitä ei ollut kovinkaan hyvin yhteiskuntakerrosten tasoittajaksi. Tyyli- ja makuyhdistykset eivät siksi aina kilpailleet toistensa kanssa, sillä kullakin seuralla oli oma tarkoin määritelty kohderyhmänsä.

Järjestäytyneessä seuraelämässä oli karkeasti ottaen mukana kolme yhteiskunnallista kerrostumaa. Alempi porvaristo suosi omien klubiensa hiomattomampaa seurustelutyyliä, johon biedermeierin ajan vaatimus kurista ja järjestyksestä vaikutti suhteellisen vähän. Helsingissä alemman porvariston klubi, joka oli perustettu jo 1814, tunnettiin nimellä Borgerliga klubben (Porvarillinen klubi) tai Borgerliga hantverkarklubben (Porvarillinen käsi-

työläisklubi).[217] Toista äärimmäisyyttä edusti perinnöllisen aatelin luokka, jonka mukaan hyvä maku oli pikemminkin myötäsyntyinen kuin hankittu ominaisuus. Turkuun perustettiin jo vuonna 1810 tanssiseura (Danssocietet) kreivi Heidenin aloitteesta.[218] Sotakuvernööri ja amiraali Heiden oli myös Viaporin linnoituksen aatelisklubin takana 1810- ja 1820-luvuilla. Klubilla oli oma orkesterikin, jota kutsuttiin ”amiraliteetin musiikiksi” suojelijansa mukaan.[219] Vuonna 1815 perustettu Die Wiburgshe Tanz Gesellschaft, joka oli samoin tarkoitettu vain harvoille ja valituille, tunnettiin 1830-luvulta lähtien Viipurin tanssiseurana (Danssällskapet i Viborg).[220] Tanssi ei liene koskaan ennen ollut samanlainen sosiaalisen aseman osoitus ja mittari kuin Napoleonin sotien jälkeisinä restauraation vuosikymmeninä. Huvielämästä tuli seurapiirien kirjeenvaihdon hallitseva teema.[221] Aatelin tyylillinen esikuva oli uusklassismi. Sosiaalista arvovaltaansa korottamaan pyrkivä porvaristo jäljitteli biedermeiertyyliä. Varsinainen sosiaalinen dynamiikka syntyi näiden kahden kerrostuman kohdatessa.[222]

Perinnöllinen senaattorisukujen aateli ruumiillisti Suomessa edustavan, näyttävän julkisuuden, Habermasin käsitteitä käyttääkseni. Hienostuneisuus näkyi tyylissä, johon muut eivät yltäneet, mutta muista julkisuuden lajeista oli tulossa yhä suurempi uhka senaattisukujen maailmalle. Habermasin mukaan porvarillisessa julkisuudessa maku jos jokin miellettiin ”yleisen” piiriin kuuluvaksi: se kosketti ihmistä sinänsä sääty- ja ammattiasemasta riippumatta. Hyvä maku oli objektiivista. Ajatus oli, että hyvän maun sisäistäneen henkilön tuli päästä sivistyneen yleisön sisäpiireihin.[223] Yläluokan hienostuneen maun korostamisen tarve johtui säätyperiaatteen osittaisesta

217 von Frenckell 1943, 128; 1947, 157, 194, 203–204, 244; Schauman 1886, 18–37; Heinricius 1914, 133–134. – Porvariston seurustelutyylistä yleisemmin: Melberg 1978, 44, 55; Frykman & Löfgren 1979, 210–213.

218 Andersson 1921, 4–7; Nikula 1973, 492.

219 von Frenckell 1943, 379; 1947; 80; Topelius 1938, 17.

220 Ruuth 1903–1906, 908–910; Hirn 1982, 18–26; KD 425/343 1849 ja 104/11 1850.

221 von Frenckell 1943, 128–315. – Yliopistossa tanssi palveli kurinalaisuuden vahvistamista. Yliopiston sijaiskansleri Johan Fredrik Aminoff palkkasi ensi töikseen tanssinopettajan vakuuttuneena siitä, että tanssin avulla liberaalit ja vallankumoukselliset saataisiin järjestykseen.

222 Helsingin yläluokkaisten ryhmien suhteista: Castrén 1950, 570–581.

223 Habermas 1984, 54–62, 75–78, 97, 214.

höllentymisestä ja siitä, että ylimmät seurapiirit eivät enää voineet oikeuttaa asemaansa vain syntyperän perusteella. Niiden oli yhdessä ylimmän porvariston kanssa näytettävä ja kilpailtava siitä, kuka olisi sivistyksen ja hienon maun ankarien vaatimusten arvoinen.

Helsingin ylemmällä porvaristolla oli 1810-luvulta asti ollut oma seura, joka tunnettiin Tanssilaitoksena (Dansinrättningen), Klubina (Klubbinrättningen), Tanssiseurana (Danssocieteten) tai Klubiseurana (Klubbsocieteten). Nimi oli sivuseikka. Seuran tarkoitus oli selvä muutenkin. Seura järjesti tilaajaperiaatteella assemblée-tanssiaisia noin kymmenenä sunnuntai-iltana vuodessa. Assemblée-termi kertoi, että kyseessä oli merkittävä tapaus. Senaattoripiirit eivät assemblée-iltoja järjestäneet, mutta heillä oli yksityiset piknik-tilaisuutensa (joissa ei tähän aikaan etsiydytty luonnon helmaan herkuttelemaan, vaan joissa maksua vastaan tai osallistujien yhdessä keräämin varoin nautittiin illallista ja tanssittiin). Piknik-tilaisuuksia ei kuitenkaan koskaan järjestetty sunnuntaisin, mikä kertoi, että iltatanssiaiset olivat ylhäisölle arkinen tapahtuma. Yläluokan keskinäiset suhteet muuttuivat vuonna 1827, kun tanssiseura perustettiin uudelleen ja vapaaherra von Klinckowström asettui sen johtoon. Näin seura sai korkea-arvoisen aatelisen vivahteen, mikä ei kaikkia ylimmän säädyn edustajia miellyttänyt. Muutamaa vuotta myöhemmin salaneuvosten Anders Henric Falkin ja Carl Johan Walleenin tavoitteena oli oikea *club de la noblesse* Uppsalassa toimivan Gillesällskapetin mallin mukaan, mutta hanke epäonnistui. Sen sijaan senaattorisukujen jäsenet alkoivat osallistua Helsingin tanssiklubin (Dansklubben i Helsingfors) toimintaan entistä laajemmin. Alexander Armfelt otti vastaan hänelle tarjotut seuran johtajan tehtävät, ja seura taas käytti hyväkseen senaattoriseurapiirin ”oikeuksia” järjestämällä piknik-tilaisuuksia, vaikkakaan ei yksityiskodeissa vaan raatihuoneella. Edelleen oli kuitenkin vankkumattomia aatelisia, jotka pysyttelivät kaukana tanssikerhosta. Esimerkiksi Carl Johan Walleen ei halunnut olla tekemisissä ”kauppiaspiirien roskaväen” kanssa.[224]

224 von Frenckell 1943, 126, 236, 259–260, 266, 269, 291, 305, 333, 363–369; 1947, 30, 34, 80, 112–114, 204, 244. Mäkeläinen 1972, 160–172.

Tilaajajärjestelmään perustuvia tanssiaisia pidettiin todennäköisesti useimmissa kaupungeissa.[225] Hengenviljelylle omistautunutta kanssakäymistä – 1840-luvulla yleistyneitä keskustelu-, luku- ja musiikkiseuroja – käsitellään tuonnempana paikallistason assosiaatiolaitoksen yhteydessä, kun tarkastellaan kansalaisten pyrkimyksiä vapautua yhdistysten avulla viranomaisten ohjauksesta.

***

Hienostuneisuus, tyylin jalostaminen, ei koskenut vain pukeutumista ja seurustelua, vaan myös kodin ulkoista ja sisäistä ympäristöä. Inhimillisen toiminnan käytännöllistä puolta edustivat uuden yläluokan yhteiset hankkeet suomalaisen puutarhakulttuurin edistämiseksi. Perinnöllisen aatelin, ylempien virkamiespiirien ja kauppiasporvariston muodostama uusi yläluokka perusti Suomen puutarhaviljely-yhdistyksen vuonna 1838 Turun ja Porin läänin kuvernöörin, Lars Gabriel von Haartmanin, aloitteesta. Seuran ensimmäinen puheenjohtaja oli ministerivaltiosihteeri Robert Henrik Rehbinder. Tähän kunniatehtävään ei valittu, vaan siihen kävi kutsu. Puheenjohtaja saattoi siksi pysyä tehtävässään niin kauan kuin itse halusi. Seuran jäsenten piti vuosittain merkitä seuran osakkeita viiden ruplan arvosta ja sitoutua jäsenyyteen kymmeneksi vuodeksi. Ensimmäisenä toimintavuonna kirjattiin 444 henkilöjäsentä sekä yhteisöjäsenenä Suomen talousseura. Jäsenmatrikkelin enemmistö oli ylempiä virkamiehiä eri puolilta maata, mutta jäseniä oli myös ulkomailta sekä ylemmästä porvaristosta. Yliopistopiirejä hanke ei saanut liikkeelle, sillä Lauantaiseuran parista vain Jonas Jakob Nordström, Johan Jakob Tengström ja Johan Magnus af Tengström olivat seuran jäseniä. Suurta taimistoa ylläpitävä seura edellytti jäsentensä näyttävän esimerkkiä omilla kotitanhuvillaan: kauneudelle oli aina tilaa. Peruna tarvitsi maa-alansa, mutta niin tarvitsivat myös kukat. Maasta ei tarvinnut riidellä, vaikka sitä olisi ollut vähemmänkin. Suomen puutarhaviljely-yhdistys toimi siten sekä keskusseurana että eräänlaisena välitysorganisaationa.[226]

225 von Frenckell 1947, 159–160; Nikula 1973, 493.

226 Seura taantui kymmenen toimintavuoden jälkeen. Vuoden 1848 jälkeen ei kirjattu uusia jäseniä, ja jäsenluettelon mukaan jäsenmaksuja jäi saamatta. Toiminta loppui

Tämän statusseuran vastakohta oli Turussa vuosina 1820–1827 toiminut Puunistutusseura (Trädplanteringssällskap). Se oli vanhempi ja kansalaismielisempi kuin sosiaalista asemaa korostanut pikkuserkkunsa, eikä sen tavoitteena ollut puistojen rakentaminen, vaan yleisen katukuvan kaunistaminen. Seura pyrki ensimmäiseksi poistamaan Turun hautausmaan ankeuden ja kohentamaan näkymiä maantieltä päin Uudenmaantullin ulkopuolella. Jo alkumetreillä 200 kaupunkilaista liittyi seuran jäseneksi ja vaikka jäsenistössä oli jonkin verran vaihtuvuutta, kokonaismäärä säilyi samana. Kolmen ensimmäisen vuoden aikana rakennettiin lähes 250 aitaa ja istutettiin 1100 puuntainta, jotka tuotiin Ruotsista ja Virosta. Työ tehtiin osaksi palkallisena taksvärkkinä, ja kaupungin asukkailta lainattiin hevosia ja renkejä saven, hiekan ja mullan kuljettamiseen. Erikoisin aloite koski Uudenmaantullin ympäristöä, jonka kaupunki jakoi seuran ehdotuksesta palstoihin. Ne vuokrattiin 30 vuodeksi sillä ehdolla, että maantien suuntaan viettäville palstoille istutettaisiin puita. Seuran hallitus, ”de verkställande myndigheterna”, valittiin yleiskokouksessa, joka alkoi kello 5 iltapäivällä. Tämä oli tuolloisissa olosuhteissa poikkeuksellisen myöhäinen ja demokraattinen kokousaika. Jäsenhankintaa tehtiin laajasti kaikissa kansalaisluokissa, joten ”vain” ne, joita ei pidetty kansalaisina – eli isäntävallan alaiset henkilöt – jäivät joukon ulkopuolelle. Sanomalehdessä julkaistiin tiivistelmä seuran toiminnasta ja kerrottiin kaupungin asukkaiden vapaaehtoisesti avustaneen kuljetustöissä. Se ei tietenkään tarkoittanut, että rengit ja hevoset olisivat työskennelleet omasta tahdostaan. Kaikkiaan seura oli kuitenkin lähes ainoa laatuaan Suomen assosiaatiolaitoksessa, kansalaisten yhteishanke, jolle veti vertoja vain yksi taho, vuonna 1838 perustettu Turun vapaapalokunta (Frivilliga brandkorpsen i Åbo) (katso jäljempänä).[227]

vuonna 1855. Finska trädgårdsodlings-sällskapets matrikel. *Årsberättelse af Finska trädgårdsodlingssällskapet afgifven den 23 juli 1838* (1838); *Finska trädgårdsodlingssällskapets årsskrift 1838–1843* (1838–1843); *Stadgar för Finska trädgårdsodlings-sällskapet* 1837; Simonen 1961, 79–86.

227 *ÅT* 13.10.1824; Andersson 1921, 149; Simonen emt. 77; Nikula 1973, 99–100. – Lisää yhdistysten kokousten ajankohdasta: ks. s. 224–225 ja 299 tässä teoksessa; Stenius 1981b, 65–69. – Kysymys vapaaehtoisista kuljetuksista toistui vapaapalokunnan toiminnassa 1860-luvulla; ks. s. 299 tässä teoksessa.

Inhimillisen toiminnan sisimmässä, taiteessa, hienostuneisuus sai uudet raamit ja kauneus kansallisen sisällön. Suomessa toimivat tanssinopettajat puhuivat 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla venäläisestä, ranskalaisesta ja ruotsalaisesta tanssista. Kansallinen suomalainen tanssi oli sitä vastoin tuntematon. Siinä missä tanssilla, arkkitehtuurilla, puistoilla ja puistoistutuksilla oli kosmopoliittinen muotokieli,[228] kuvataiteelta vaadittiin entistä painokkaammin kansallista sanomaa. Kuvataiteen seuraa yritettiin ensimmäisen kerran perustaa jo 1834 mesenaattien kokoamiseksi taidetta edistävien hankkeiden taakse. Kun suunnitelma lopulta johti tulokseen, Suomen taideyhdistyksen (Finska konstföreningenin) perustamiseen vuonna 1846, saatiin yhdistys, joka ylläpiti omaa piirustuskoulua ja järjesti näyttelyitä. Rahavaroja kerättiin saksalaisen mallin mukaan arpajaisilla, joissa voittoina oli taideteoksia. Yhdistyksen jäsenkunta – ylempi virkamiesaristokratia, ylempi porvaristo ja kansallismielinen älymystö – yritti tulla toimeen keskenään. Joillakin oli tarve korostaa säätyläisasemansa mukaista tyyliä, toisten tavoitteet olivat enemmänkin demokraattis-kansallisia. Arvovaltaisen keskusseuran suojelija oli kruununperillinen itse. Ristiriidat yhdistyksen sisällä leimahtivat pian perustamisen jälkeen. Ensimmäinen puheenjohtaja, salaneuvos C. J. Walleen, sama joka oli 1830-luvun alussa kieltäytynyt yhteistyöstä kauppiasseurapiirien ”roskaväen” kanssa tanssiseuran puitteissa, erosi tehtävästään vuonna 1849. Walleen ei hyväksynyt, että yhdistys ottaisi hänen johdollaan käyttöön ilmaispäivän, jolloin myös vähävaraisemmalla väestöllä olisi mahdollisuus tutustua yhdistyksen taideteoksiin. Hän katsoi karsaasti näyttelyiden avaamista ”sunnuntaiyleisölle, palkollisille ja työläisille” ja vastusti myös sitä, että arpajaisissa ja näyttelyissä taideteoksista tuli taloudellisen keinottelun kohteita. Taide ”ei ollut kaiken kansan asia. Sitä tarvitsi vain hienompi väki, ja taiteen oli siksi mukauduttava hienoston toimettoman ja nautinnonhaluisen elämän oikkuihin.” Näin kirjoittaa C. G. Estlander aristokratian taidekäsityksestä.

> Kaikista sivistyksen eri alueista taiteen kotina pidettiin Edeniä. Se oli kuin huvipuisto, julkinen toki, mutta vain ylhäisölle tarkoitettu. Tavallisilla ihmisillä ei

228 Hirn 1982, 36.

> ollut minkäänlaista ymmärrystä [tämän valtakunnan] hienoista esineistä. Jos joku niistä monista, jotka kyntivät Edenin ulkopuolista työsarkaansa, astui portista sisään, hän ei voinut muuta kuin suu auki ihmetellä ylellisyysesineiden ihanaa paljoutta, joka ei millään tavalla kuvastanut hänen elämäänsä.[229]

Porvarillis-kaupallisesta näkökulmasta ei sitä vastoin ollut millään lailla valitettavaa, että taideteoksista tuli ostokykyisen yleisön kauppatavaraa. Kansallismieliselle älymystölle taas oli tärkeintä, että kansallisella taiteella oli paikkansa sellaisilla julkisuuden aloilla, jotka olivat avoimia kaikille. Myös Snellman katsoi aiheelliseksi puuttua keskusteluun: pääkaupunkiin oli rakennettava taidemuseo, jossa kansallista taidetta olisi jatkuvasti esillä.[230]

Musiikkielämässä ja erityisesti kuorotoiminnassa käytiin samanlaista köydenvetoa kuin kuvataiteessa. Kun yhteiskunnassa leimusi aatteen palo, myös laululiike antoi kuulua itsestään. Ensimmäinen tällainen kausi osui vuoden 1820 tietämille Turun ylioppilaiden keskuudessa Uppsalan ja Saksan esimerkin mukaisesti. Kuorot kutsuivat itseään seuroiksi, mikä osoittaa niiden mieltäneen itsensä osaksi aikansa assosiaatioliikettä. Lisäksi niillä oli keskenään jopa vihamielistä kilpailua. Yliopistolaulun radikalismin hylännyt Johan Josef Pippingskjöldin kuoro esiintyi sävyisästi hienostosalongeissa. Carl Axel Gottlund lauloi kuorossa, joka toisin kuin Pippingskjöldin johtamat laulajat piti itseään koko opiskelijakuntaa yhdistävänä voimana. Sille oli kunnia-asia uhmata voimassa ollutta laulukieltoa ja esiintyä julkisesti kaduilla ja toreilla kuin agitaattorit ikään.[231] Näin ollen ei ole

229 [C. G. Estlander] 1871, 4–5.

230 Tikkanen 1896, 18, 28, 34, 37, 41; Ringbom (toim.) 1979, 173. Suomen ensimmäistä julkista taidenäyttelyä ei kuitenkaan järjestänyt tämä yhdistys vaan ylioppilaat. Vuonna 1843 järjestetyn keräyksen tuotolla ostettiin antiikin patsaiden kipsivaloksia, jotka asetettiin näytteille vuonna 1845; Klinge 1969–1978, osa I, 100–101. – Kiertelevät seurueet olivat järjestäneet kaupallisia näytöksiä, joissa valkoisiin trikoisiin pukeutuneet henkilöt esittivät klassisia patsaita. Hirn 1981, 27–31.

231 Turkulaiset ylioppilaat lauloivat kaduilla jo 1797, jolloin puolalainen vapaussankari Tadeusz Kościusko vieraili kaupungissa matkallaan Venäjältä Ruotsiin. Järjestäytyneempää ylioppilaslaulua Turun kaduilla kuultiin vuodesta 1816 lähtien. Gottlund, joka itse suosi alkoholipitoisten juomien kohtuukäyttöä, yllytti tovereitaan nostattamaan laulun henkeä alkoholin avulla. Klinge 1967b, 302, 370, 374. Kansleri kielsi katulaulun 1827, 1844 ja 1850 ilman mainittavaa vaikutusta. Klinge 1969–1978, osa I, 117–118. – Heikinheimo on arvioinut, että Turussa oli kuusi ylioppilaskuoroa.

kummallista, että laululiikkeen poliittinen rooli ymmärrettiin eri tahoilla eri tavoin. Arwidsson kuuli laulussa vapauden henkeä, kun taas yliopiston varakansleri oli sitä mieltä, että kuorolaulu olisi omiaan taltuttamaan ylioppilaiden poliittisia tunteita.[232]

Eurooppalaisen ylioppilasradikalismin viestinviejät (kuten kuorolaulu ja voimisteluliike) voitiin Suomessa tehdä vaarattomaksi käyttämällä niitä kuuliaisuuden vahvistamiseen. Tähän strategiaan turvauduttiin uudelleen laululiikkeen uudessa korkeasuhdanteessa 1830-luvulla. Yliopistoviranomaiset katsoivat, että laulu ja suomen kielen opinnot olivat vähiten provosoivaa ja siksi ylioppilaille sopivinta vapaa-ajanvietettä.[233] Akateeminen lauluseura (Akademiska sångsällskapet, sittemmin Akademiska sångföreningen) sai riveihinsä jo perustamisvuonna 1838 suuren ja vireän joukon, 78 laulajaa yliopistosta, jossa oli yhteensä 340 opiskelijaa. Kuoron toiminta alkoi hiipua jo syksyllä 1839, mutta impromptuesiintymiset olivat yleisiä vielä 1840-luvun alussa. Järjestönä kuoron alamäki oli kuitenkin selvä. Skandinavismin ilmapiirissä oli mahdotonta ajatella, että suomalainen kuoromusiikki voisi kehittyä ilman kosketusta naapurimaiden skandinavistiseen huumaan. Varovaisuuden henki otti vallan, kunnes ylioppilaslaulajat järjestäytyivät uudelleen vuonna 1846.[234] Samanlaisia vaihteluita näkyi myös osakuntakuoroissa[235] ja

Niistä ovat kirjoittaneet Heinricius 1914, 200–208; Heikinheimo 1933, 207, 221–223; Andersson 1921, 92–95, 119–148; sekä Heikinheimo 1932, 253–266.

232 Ylioppilaiden kuorolaulu oli herkkää aluetta, mikä kävi selväksi kansleri Nikolai Pavlovitsin vieraillessa yliopistossa keväällä 1820. Uutterasta harjoittelustaan huolimatta ylioppilaat eivät saaneet esiintyä kanslerille. Klinge 1967b, 371. – Varakanslerin kanta asiaan: Heinricius 1911, 163. Arwidsson puolestaan katsoi, että ylioppilaslaulu ei muistuttanut kuulijoita vain vapaudesta vaan myös Suomen ja Ruotsin yhteenkuuluvuudesta: ”Mutta vapaista sävelistä nousee vapaa mieli. Niiden ilosta ja sulosävelistä tulemme yhdeksi veljeskansan kanssa”. Heinricius 1914, 203–204. (Varakanslerin virka muuttui 1821 sijaiskanslerin viraksi.)

233 Klinge 1969–1978, osa I, 65.

234 Matrikkelin mukaan vuonna 1840 kuorossa oli 38 laulajaa. Seuraavana vuonna kirjattiin neljä uutta jäsentä, mutta sen jälkeen uusia jäseniä otettiin vasta 1845. Kuoron järjestäydyttyä uudelleen vuonna 1846 siinä oli 80 jäsentä. Topelius 1938, 23–46.

235 Helanen 1937, 249; Teperi 1959, 134–135; Waris 1923, 92, 104–106.

Turun soitannollisessa seurassa.[236] Näiden seurojen lisäksi oli perustettu myös useita muita orkestereita ja kuoroja.[237]

Suomen laululiike löysi oman aallonpituutensa. Suomen marseljeesissa, Maamme-laulussa, synnyinmaa oli pelkkä – joskin Jumalalta saatu – luontokohde. Yhteiskunnalliset ja poliittiset epäkohdat lakaistiin pois Johan Ludvig Runebergin ja Fredrik Paciuksen jalanjäljissä. [238]

Paikalliset assosiaatiohankkeet (raittiusyhdistykset, vapaapalokunnat, rouvasväenyhdistykset ja muut vastaavat yhdistykset)

Välitysorganisaatioiden kaltaisten keskusseurojen arveltiin saavan julkisuutta myös lehdistössä. Arvio osui oikeaan. Paikallistason assosiaatiot kuuluivat sitä vastoin selvemmin yksityiseen elämänpiiriin, joten niistä kirjoitettiin lehdistössä vähemmän. Esimerkiksi lukuseuroja ei mainittu kertaakaan 1800-luvun alun ilmoituslehdissä, jotka edelleen keskittyivät virallisiin kuulutuksiin ja tiedonantoihin. Tilanne muuttui 1830- ja 1840-luvuilla, kun assosiaation käsitteestä tuli muotisana.[239] Assosiaatioita perustettiin paikallistasolla muuallekin kuin yliopiston välittömään yhteyteen ja osaksi myös riippumatta Snellmanin innoittamista kansallisista virtauksista. Voidaan puhua erityisestä assosiaatioliikkeestä; niin laajalti kehitys kosketti jokaista urbaania paikallisyhteisöä. Käsitteen vetovoima oli merkillinen, vaikkakin suomalaiset assosiaatiot olivat yhä kapean sivistyneen luokan hankkeita joitakin yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta. Niin pienet kuin suuretkin yhteiskunnan puutteet ja ongelmat voitaisiin ratkaista, kunhan asiaa ajamaan perustettiin assosiaatio.

Konservatiiveilla oli omat käsitykset assosiaation käsitteestä. Niin oli myös liberaaleilla ja sosialisteilla. Toisin kuin esimerkiksi ”emansipaatio”,

236 Turun palon jälkeen toiminta oli pysähdyksissä vuoteen 1844 saakka. Andersson 1921, 226–229, 243.

237 Sinfoniaorkesteri perustettiin 1844. Rosas 1952, 461–464.

238 Klinge 1982b, 98–182.

239 Vrt. Jansson, jonka mukaan assosiaatio-sanaa käytettiin ahkerasti etenkin helmikuun vallankumouksen jälkeen: 1985, 19, 21, 23, 204. Furulund 1962, 159–161. 1800-luvun radikalismissa ”assosiaatio” oli iskusana, jonka avulla yritettiin purkaa ristiriitaa utopian ja sen konkreettisen tuotannollisen perustan välillä. Ks. Melberg 1978, 128–131. Tanskassa erityisesti 1830-lukua on pidetty yhdistysten, ulkoilmakokousten, kansanjuhlien ja poliittisten maljapuheiden aikana. Wanscher 1979, 10.

joka konservatiivisessa maailmankuvassa rinnastettiin yhteiskuntaa murentaviin voimiin ja kommunismiin, assosiaatio ei ollut vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen edustajille samanlainen punainen vaate.[240]

Assosiaatioliikkeessä pyrittiin sekä kontrolloimaan että vapauttamaan kansalaisia kontrollin vallasta. Tocqueville halusi assosiaatioiden punovan nämä kaksi perusjuonnetta yhteen. Hän ei ollut antautunut liberaalien utopioiden vietäväksi, vaan piti assosiaatioita lähinnä välttämättömänä pahana. Niiden tehtävä oli tasapainottaa valtiovallan taipumusta ulottaa valta-asemansa kaikkialle yhteiskunnassa. Mutta vain aatteellisten assosiaatioiden oli mahdollista toteuttaa tätä aristokraattista tehtävää, sillä perustan piti olla vapaaehtoisessa toiminnassa hyvän asian, yleisen ja yhteisen, puolesta.

Säästöpankit ja osuuskunnat olivat rajatapauksia, jotka myös liberaalit saattoivat laskea kuuluvaksi assosiaatioliikkeeseen. Ne antoivat jäsenilleen välitöntä taloudellista hyötyä, mutta sen lisäksi niillä katsottiin olevan suurta yleistä merkitystä. Ne olivat taloudellisia yhteenliittymiä, jotka eivät kuuluneet voiton maksimoinnin vaan hyväntekeväisyyden ja sosiaalivakuutuksen maailmaan.

Eurooppalaisen assosiaatioliikkeen taustalla oli porvariluokan ja myös kasvavan palkkatyöläisten luokan vapautumisprosessi. Yhteiskunta oli erotettava valtiosta. Vanhan yhteiskuntajärjestyksen kannattajien (legitimistisen restauraation) kausi ei kyennyt pidemmän päälle pitämään yhteiskuntaa tylyssä otteessaan. Oppositio vahvistui ja protestointi koveni. Manner-Euroopassa kukoistivat salaiset, enemmän tai vähemmän salajuonia punovat poliittiset klubit.[241] Dekabristikapina Venäjällä ja heinäkuun vallankumous Ranskassa olivat opposition näkyvimpiä voimainmittelöitä, mutta myös uusi palkkatyöläisluokka hautoi ennen kaikkea Englannissa yhä rajumpia protesteja ja lakkomielenosoituksia. Lakot ja chartistiliike osoittivat, että myös omistamattomat luokat alkoivat vaatia järjestäytymisvapautta. Onkin kiinnostavaa, että 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla työläisten protestiliikkeet kohdistuivat pikemminkin viranomaisia kuin omistavia luokkia

240 Juva 1951, 20; Klinge 1969–1978, osa I, 132.
241 Hobsbawm 1973 (1962), 144–146.

vastaan. Viranomaisilta vaadittiin toimenpiteitä menetettyjen oikeuksien palauttamiseksi.[242]

***

Assosiaatioliike, joka pysytteli aatteellisen toiminnan piirissä, oli Suomessa aktiivisimmillaan 1830-luvun lopussa ja vuosina 1844–1849. Joitakin säästöpankkeja perustettiin,[243] mutta kuluttajien ja tuottajien osuuskuntia ei Suomen maaperällä vielä nähty. Osuuskunnat tunnettiin vain sanomalehdistä, jotka raportoivat osuuskuntakokeiluista Euroopassa.[244] Varhaiset raittiusyhdistykset, rouvasväenyhdistykset, seurapiiriklubit ja vapaapalokunnat edustivat Suomessa paikallistasolla aidosti assosiaatioajattelua.

Aloitteen Turun ensimmäisen vapaapalokunnan perustamiseksi teki apteekkari Erik von Julin, joka lähetti yli sadalle turkulaiselle virkamiehelle, kauppiaalle ja käsityöläiselle henkilökohtaisen kutsun yhdistyksen perustavaan kokoukseen vuonna 1838. Kutsutuista runsaat 90 tuli paikalle. Yhdistykselle hyväksyttiin säännöt, joissa todettiin vapaaehtoisen palokunnan olevan vapaa toimimaan kaupungin palopäällystön alaisuudessa. Vapaapalokunta valitsi omat päällikkönsä, ja rivimiehet saivat ottaa käskynsä vain heiltä. Tulipalon syttyessä VPK:n päällikön piti noudattaa kaupungin virallisen palopäällystön hänelle toimittamia määräyksiä.[245] Johdon tehtäviin

242 Tilly ym. 1975, 50–51, 249–263.

243 Säästäväisyyteen kannustava yhdistys perustettiin Turussa jo 1822. Cygnaeus 1897, 351; Colliander 1923, 7–18. Säästöpankkeja käsittelevää kirjallisuutta: Schauman 1947 sekä uusitut painokset 1950, 1953, 1956, 1961.

244 Björkqvist 1986, 210–211, 217–218, 220–223.

245 Toisin kuin myöhemmässä kielenkäytössä, hallitsijan vuonna 1839 vahvistamat säännöt tunnettiin *ohjesäännön* nimellä (*reglemente*), kun taas vapaapalokunnan työjärjestystä sääteleviä määräyksiä, jotka otettiin käyttöön 1841, kutsuttiin *säännöiksi* (*stadgar*). Sanojen merkitys vaihtui jo 1860-luvulla; *Hans Kejserliga Majestäts i nåder fastställda reglemente för en tills vidare inrättad frivillig brand-corps i Åbo stad. Gifvet i Helsingfors den 9 april 1839* (1839). Nämä säännöt osoittautuivat pysyvämmiksi kuin olisi voinut päätellä ilmaisusta *"tills vidare*, toistaiseksi". Säännöistä otettiin uusintapainos 1853 ja 1876. *Stadgar för frivilliga brandcorpsen i Åbo innehållande omständligare föreskrifter för corpsens organisation och verksamhet i enlighet med i dess nåder fastställde reglemente, jemlikt detsamma 29 § af befälet förslagne samt af corpsen vid allmänt sammanträde den 19 juni 1841, gillade och tills vidare antagne* (1841). *ÅT* 9.5.1838. (Cygnaeus) 1888, 10–12. Sosiaalialan kysymyksissä rouvasväenyhdistysten työ

kuului uusien jäsenten hyväksyminen. Kuka tahansa voi liittyä vapaapalokuntaan säädystä ja ammatista riippumatta. *Åbo Tidningar* -lehdessä kehuttiin vuolaasti yhdistystä, joka lähensi ”sivistyneitä ja sivistymättömiä luokkia toisiinsa”. Virallisissa säännöissä mainittu ”kuka tahansa” viittasi virkamiehiin, säätyläisiin ja porvareihin.[246]

Turun VPK oli ainutlaatuinen muun muassa siksi, että lehdistön aktiivisesti ajama assosiaatioajattelu liittyi olennaisesti yhdistyksen perustamiseen samoin kuin veljeyden periaatteen näkyvä korostaminen vapaapalokunnan aatemaailmassa. Säätyjen väliset raja-aidat kaadettaisiin, kun jäsenet jaettaisiin eri osastoihin, ei säädyn ja ammatin perusteella, kuten yleisessä palokunnassa,[247] vaan henkilöt saisivat itse päättää, mihin osastoon he halusivat kuulua.[248] Vapaapalokunnan jäsenet toimisivat ”joukkona, korporaation tavoin”[249] eli sulautuisivat yhtenäiseksi kokonaisuudeksi ja jakautuisivat samalla osastoihin. Yhdistyksen nimeen sisältyi aatteellisesti latautunut sana ”vapaaehtoinen”, joka kyseenalaisti paternalistiset ihanteet saman tien.[250] *Åbo Tidningar* -lehden mukaan kyse oli uusien periaatteiden soveltamisesta. Pakko – tuo perinteinen ja välttämätön vahingontorjunnan keino – muuttuisi vapaaehtoisuudeksi, yleistä hyvää hyödyttäväksi vapaudeksi.[251]

teki tarpeelliseksi määritellä vapaaehtoistoiminnan ja viranomaisten lakisääteisten tehtävien väliset rajat. Rouvasväenyhdistykset tekivät yhteistyötä kaupungin vaivaishoitohallituksen (ennen vuotta 1879 vaivaishoitojohtokunnan) kanssa ilmoittamalla sille vaikeat tapaukset, joihin Jumalan sana ja rakentavat kehotukset eivät purreet. *Stadgar för Nödlidandes vänner eller Köyhäin ystävät i Åbo* 1849, 6 §; Holmberg 1949, 6–7.

246 *ÅT* 9.5., 25.8. ja 28.8.1839; *Hans Kejserliga Majestäts i nåder fastställda reglemente för en tills vidare inrättad frivillig brand-corps i Åbo stad* 1839.

247 Turun palojärjestyksessä vuodelta 1805 määrättiin, että irtaimiston pelastamisesta vastaava osasto koostuisi säätyläisistä, kauppa-apulaisista, virkamiehistä ja ylioppilaista. Paloruiskujen käsittelystä vastaisivat käsityöläiset ja kisällit. Luukkonen 1967, 48.

248 *ÅT* 28.8.1838.

249 *ÅT* 9.5.1838.

250 Valinnanvapaudesta oli mahdollista puhua myös vähemmän haastavaan sävyyn. Viipurin ylhäisen seurapiirin laatimissa tanssiseuran säännöissä vuodelta 1821 todettiin, että muut kuin sotilasvieraat saivat niin halutessaan pukeutua ratsastushousuihin (”Reithosen eller Ridböxor”). Hirn 1982, 20.

251 *ÅT* 9.5. ja 28.8.1838.

Vapaaehtoisuuden ja moraalisen vastuun piiri laajeni käsittämään itsenäisen käsityöläisluokan, mutta kisällejä ja palvelusväkeä ei edelleenkään kelpuutettu mukaan. Vaikka yhdistyksen ohjelmajulistuksessa kehotettiin kaikkia, joilla ”oli tilaisuus ja kyky liittyä yhteen ammattikunnasta, ammatista tai tietopohjasta riippumatta” tekemään velvollisuutensa tässä hankkeessa,[252] Turun vapaapalokunta oli neljän ensimmäisen toimintavuotensa aikana porvariston seura. Vuonna 1838 jäseneksi otettiin 154 henkilöä, joista 27 oli käsityöläisiä. Nämä olivat kaiketi mestareita omalla alallaan, joten heidät voidaan laskea yrittäjiksi, joiden yhteismäärä olisi tällöin 80 henkeä. Toinen suuri ryhmä olivat virkamiehet, 71 henkeä, ja muiden jäsenten joukossa oli yksi taiteilija, yksi opiskelija ja yksi merikapteeni.[253]

Jäsenhankinta tuotti vapaapalokunnalle kuitenkin ongelmia. Riveissä oli suuria aukkoja, vaikka päälliköt yrittivät värvätä uusia jäseniä. Ruumiilliseen työhön tottuneiden jäsenten puute teki vapaapalokunnasta myös tehottoman. Syksyllä 1842 Turun VPK ryhtyi aktiivisesti houkuttelemaan mukaan myös ruumiillisen työn tekijöitä. Lehti-ilmoituksissa kehotettiin ”eri ammattikuntien ja alojen kisällejä, jotka ovat tavoiltaan ja muissa suhteissa sopivia”, ilmoittamaan kiinnostuksensa vapaapalokunnan päälliköille. Sopiviksi todetut ilmoittautuneet saivat tämän jälkeen henkilökohtaisen kutsukirjeen jäsenyytensä juhlistukseksi. Vapaaehtoisuus oli samalla palautunut 1700-luvun tasolle: jäseneksi ei liitytty vapaaehtoisesti vaan jäseneksi pääsivät tarpeeksi hyviksi osoittautuneet hakijat. Tällä tavoin värvätyt kisällit oli vapautettu jäsenmaksusta, ja näin jäsenluku pysyi korkealla. Vuosien 1846–1863 aikana jäseniä oli runsaat 200 lukuun ottamatta 1840-luvun loppua, jolloin jäseniä oli vain 120.[254] Näiden 20 vuoden aikana sosiaalisessa rekrytointipohjassa tapahtui myös muita muutoksia. Virkamiehet katosivat tyystin jäsenistöstä, ja vapaapalokunnan rivit täyttyivät kauppiaista ja käsityöläisistä.[255] Vapaapalokunnan sisällä myös kiehui 1860-luvun puolessavälissä, mikä teki veljeyden aatteen juurtumisen mahdottomaksi.

252 *ÅT* 9.5.1838.
253 (Cygnaeus) 1888, 13–16.
254 Vapaapalokunnan toiminta ei ollut esimerkillistä 1840- ja 1850-luvuilla. Sääntömukaiset vuosikokoukset jäivät monena vuonna pitämättä ja harjoituksia lyötiin laimin; *ÅU* 29.4.1862; (Cygnaeus) emt. 20–29, 33–41, 46, 62.
255 *ÅU* 2.5.1865 sekä 4.8. ja 20.8.1868.

Vapaapalokunnassa oli ”tuottavia luokkia kohtaan valitettavan yleistä byrokraattista ylimielisyyttä”. *Åbo Underrättelser* uutisoikin 1860-luvun lopussa suurista eroista Turun ja Helsingin vapaapalokuntien välillä. Helsingissä myös virkamiehet, yliopisto-opettajat sekä muut opettajat, opiskelijat ja kynäniekat osallistuivat vapaapalokunnan toimintaan.[256] Ajan merkit olivat ilmassa, sillä samana syksynä Turun VPK:n jäsenhankinta muuttui: myös virkamiehiä kirjautui jälleen jäseniksi.[257]

***

Assosiaatiohankkeissa oli vuosina 1839–1844 hiljainen kausi, mihin vaikutti tarve tehdä pesäeroa Ruotsiin ja Skandinaviaan.

Suomalaiskansallisen liikkeen mukaan kansakunnan vakauttamisen kannalta oli välttämätöntä, että suomalainen yhteiskunta voisi todistaa oman identiteetin olemassaolon ja poikkeamisen skandinaavis-germaanisesta yhteiskuntamallista. Suomalaiskansallinen tietoisuus syntyisi vain, jos Suomi olisi erilainen kuin Ruotsi.[258] Koska sivistämistehtävä oli ylitse muiden, assosiaatioilla oli positiivinen merkitys vain suhteessa tähän työhön.

Erityisiä varotoimia vaadittiin 1840-luvun ensimmäisinä vuosina. Tänä aikana Pohjoismaiden ylioppilaiden skandinavismin poliittisessa ohjelmassa syytettiin siinä määrin Venäjää ihmiskunnan viholliseksi, että protestanttisen Skandinavian piti etsiä liittolaista jopa paavista ja katolisesta kirkosta![259] Kaikkinainen organisaatiomobilisaatio, joka voitiin tulkita skandinaaviseksi vaikutukseksi, oli omiaan herättämään viranomaisten epäluulot. Vapaapalokuntaliikettäkin voitiin pitää ruotsalaisena tuontitavarana.[260] Pyrkimykset perustaa VPK myös Helsinkiin vuonna 1842 epäonnistuivat, mikä on lähinnä nähtävä uuden poliittisen tilanteen taustaa vasten. Kaikki eivät olleet innoissaan ajatuksesta, että pääkaupunkiin perustettaisiin va-

256 *ÅU* 4.8.1868.
257 *ÅU* 25.8.1868; (Cygnaeus) 1888, 71.
258 Klinge 1969–1978, osa I, 92–94, 110–111.
259 Klinge 1982b, kuva s. 173.
260 Ekman 1938, 13–15.

paaehtoisyhdistys, joka niin selvästi poikkesi perinteisistä pakkosäätelyn käytännöistä.

Samoin kuin Turussa myös Helsinkiin suunnitellun vapaapalokunnan oli määrä toimia eliittijoukkona.[261] Tarkoitus ei ollut organisoida ruumiillisen työn tekijöitä, joita oli joka tapauksessa mukana yleisessä palokunnassa, vaan täydentää sen työtä ja vastata irtaimiston pelastamisesta tulipalon syttyessä.[262] Ajatus oli, että kunkin osaston päälliköiden tulisi testata huolellisesti palokuntaan pyrkivät ehdokkaat.[263] Helsingin vapaapalokuntaa suunnittelevat piirit tosin katsoivat, että myös isäntävallan alaiset henkilöt voisivat liittyä VPK:n jäseniksi, jos heillä olisi siihen isännän kirjallinen lupa.[264] Jo korkeat ilmoittautumis- ja vuosimaksut (puolitoista ruplaa ilmoittautumisesta ja yksi hopearupla vuosimaksuna)[265] takasivat sen, ettei palvelusväki liittynyt palokuntaan muutoin kuin isännän tuella. Vielä kaksi vuosikymmentä myöhemmin, kun vapaapalokunnan idea vihdoin toteutui Helsingissä, jäseneksi hyväksyttiin joukko ei-itsellisiä henkilöitä, jotka osallistuivat palokunnan toimintaan isännän määräyksestä.[266]

Helsingin vapaapalokunnasta vuonna 1842 laaditut suunnitelmat olivat rohkeammat kuin Turussa 1830-luvun lopussa esitetyt aikeet. Arvostettujen helsinkiläisten porvareiden tekemässä sääntöehdotuksessa vapaapalokunta sitoutui toimittamaan kuvernöörille, maistraatille ja palotoimikunnalle vuotuiset raportit toiminnastaan. Sääntöehdotuksessa oli myös määräyksiä, jotka osoittivat, että vapaaehtoinen palokunta ei toivonut joutuvansa paloviranomaisten suoraan alaisuuteen. Hälytystilanteissa vapaapalokunnan päälliköiden piti totella vain yleisiä määräyksiä, joita sammutustöitä palojärjestyksen mukaan johtava ylin päällystö antoi. Vapaapalokuntalaisuuden itsenäinen henki näkyi vielä selvemmin säännöissä, joihin sisältyi erikoinen ja ehdollinen lauseke yleisen palokunnan purku- ja irtaimiston pelastusosastojen toiminnasta: ”mikäli tällaista miehistöä on myös tulevaisuudessa”, se

261 Vrt. *HT* 18.1.1840.
262 *ÅT* 29.7.1840; (Cygnaeus) 1888, 16–17, 33–35.
263 *ÅT* 28.8.1838.
264 KD 14/2 1842.
265 KD 14/2 1842.
266 Ks. s. 299 tässä teoksessa.

toimisi vapaapalokunnan päälliköiden komennossa.[267] Syitä palotoimikunnan auktoriteetin rajoittamiseen voi etsiä osastojen rekrytointiperiaatteista. Purku- ja irtaimiston pelastusosastoihin valittiin virkamiesluokan edustajia, säätyläisiä, kauppa-apulaisia ja ylioppilaita, kun taas ruiskuosastojen miehistö oli ruumiillisen työn tekijöitä.[268] Vapaapalokunnan asiaa ajavat henkilöt kuuluivat itse säätyläisten luokkaan, joille oli tärkeää saada irtaimisto pelastettua mahdollisimman tehokkaasti. Irtaimisto olikin oma ongelmansa, koska sitä ei voinut vakuuttaa.[269]

Keisari ei vahvistanut sääntöjä, mutta antoi yleiselle palokunnalle luvan laajentaa sen omaa pelastusosastoa. Myös ministerivaltiosihteeri Armfelt oli suhtautunut hankkeeseen epäillen. Tällaiset palokunnat ”olisivat varmaan yleisesti ottaen hyödyllisiä”, mutta samalla sopi kuitenkin kysyä, ”oliko omien päälliköiden alaisen palokunnan toiminta tarkoituksenmukaista maan pääkaupungissa”.[270]

Ajatusta pääkaupungin vapaaehtoisesta palokunnasta ei silti kuopattu. Helmikuussa 1844 joukko helsinkiläisiä talonomistajia esitti erityisen pelastuspalokunnan perustamista painottamatta uuden laitoksen itsenäistä luonnetta. Laitoksen päälliköt toimisivat palotoimen alaisuudessa. Asia pitkittyi vuoteen 1846, jolloin säännöt lopulta hyväksyttiin tarkistuskierrosten jälkeen. Vapaaehtoisuuden ajatus oli samalla laimentunut. Ohjesäännön mukaan jäsenet valittaisiin kaupungin muurareiden, käsityöläiskisällien ja -oppipoikien, puuseppien ja merimiesten joukosta, ja nämä hyväksyivät tehtävänsä niin sanotusti vapaaehtoisesti. Palokunta ei myöskään saanut itse nimetä päällikköjään, vaan ne asetti palotoimikunta.[271]

267 KD 14/2 1842.

268 Luukkonen 1967, 48.

269 Kysymys irtaimiston vakuuttamisesta tuli ajankohtaiseksi Kaupunkien yleisessä keskinäisessä paloapuyhdistyksessä (Städernas allmänna brandstodsförening) vuonna 1843, mutta rakentavaan lopputulokseen ei vielä päästy. Sekä 1840- että 1850-luvulla pyrittiin perustamaan uusi vakuutusyhtiö irtaimiston vakuuttamiseksi, mutta tulokset jäivät laihoiksi: Rinne 1966, 64–66.

270 KD 14/2 1842; KD 197/70 1844; Talousosaston pöytäkirja 18.1.1842. Pääkaupungissa armeijamaisesti harjoitteleva joukko herätti viranomaisissa levottomuutta.

271 KD 197/70 1844; Talousosaston pöytäkirja 10.12.1844. *Instruktion hvarefter den enligt Hans Kejserliga Majestäts nådiga rescript för den 26 maj 1X46 i Helsingfors stad för bergning af lif och egendom vid eldsvåda, äfvensom för rifning af hus och plank samt*

Hankkeen luonne oli tyystin muuttunut. ”Vapaaehtoinen palokunta”, jonka toimintaan Helsingin varakkaammalla väestönosalla ei ollut mahdollisuutta osallistua, löysi korporatismin keinoin paikkansa kaupunkiyhteiskunnasta. Vapaapalokunnan päälliköiksi valittiin senaatinkanslisti Johan Fredrik Synnerberg ja kauppias Frans Julius Alexander Brenner. Päällystötehtäviin oli vaikea löytää sopivia henkilöitä, ja tämä VPK jäikin lyhytikäiseksi.[272]

Sotavuonna 1854 tehtiin uusi yritys vapaapalokunnan perustamiseksi Helsinkiin. Kuvernööri ja palotoimikunta lähettivät eri ammattien ja ammattikuntien edustajille kehotuksen astua vapaaehtoiseen palvelukseen. Hanke kaatui kaupunkilaisten vaisuun kiinnostukseen.[273]

Vuonna 1860 paloviranomaiset yrittivät vielä kerran perustaa eräänlaisen vapaaehtoisen palokunnan eli Vapaaehtoisen tulensammutusyhdistyksen (Frivillig eldsläckningsförening).[274] Aloite tuli v.t. ylipalomestari Winqvistiltä. Kaupungin käsityöläismestareiden toivottiin asettavan työntekijänsä vapaaehtoisen yhdistyksen palvelukseen, jolloin yhdistys saisi vastineeksi työvälineitä, tunnistuslevyjä ja vahingonkorvauksia mahdollisissa onnettomuustapauksissa. Sääntöehdotuksen allekirjoittajien joukossa oli eniten parkitsijoita, puuseppiä ja seppiä.[275] Sääntöjen mukaan yhdistyksellä oli oikeus itse valita päällikkönsä. Luonteeltaan säännöt olivat kuitenkin ennen kaikkea palotoimikunnan ja käsityöläisten välinen sopimus, jolla pyrittiin sääntelemään ammattikuntien perinteistä velvollisuutta osallistua palontorjuntaan. Yhdistyksestä, jonka säännöt palotoimikunta hyväksyi, ei kuitenkaan sen koommin ole mainintaa palotoimikunnan pöytäkirjoissa eikä lehdistössä. Yhdistyksessä ei ollut mitään uutta järjestömielessä, joten

brandsegels uppsättande, inrättade särskilda räddnings-korps kommer att bildas och verka 1846.

272 Härkäpää 1964, 50; Ekman 1905, 56–57.

273 Ekman 1904, 1–2.

274 Helsingin palotoimikunnan kokouspöytäkirja 25.10.1860.

275 Sääntöehdotuksen allekirjoittivat seppämestari A. W. Winqvist, puuseppämestari J. W. Alander, parkitsijamestari E. Raslund, puuseppämestari C. J. Berglund, seppämestari G. W. Boström, parkitsijamestari C. Lindgren, seppämestari A. Järnström, puuseppä J. Lindblom ja huonekalutehtailija R. S. Lindholm; Pöytäkirja Helsingin palotoimikunnan kokouksesta 25.10.1860.

vapaamielisellä liberaalilla lehdistöllä ei ollut siinäkään suhteessa aihetta tukea aloitetta.

Kaikki 1840- ja 1850-luvun suunnitelmat vapaaehtoisen palokunnan perustamiseksi Helsinkiin – ja vielä palotoimikunnan ehdotuskin vuodelta 1860 – olivat lujasti kiinni korporatiivisessa kaupunkiyhteisössä. Yhdessäkään aloitteessa ei ollut minkäänlaista pyrkimystä lähentää eri yhteiskuntakerroksia toisiinsa vapaaehtoisuuden pohjalta.

***

Säästöpankit, raittius- ja rouvasväenyhdistykset halusivat kaikki parantaa yhteiskunnan vähäosaisten sosiaalista asemaa. Raittiusyhdistyksiä oli tähän aikaan kahta lajia. Renqvistiläis-pietistiset raittiusyhdistykset olivat löyhärajaisia sopimusyhdistyksiä, joiden muodolliset rakenteet olivat vielä löyhempiä,[276] mutta niiden herätyskristillinen kytkös johti raittiuskysymyksessä kauaskatseisempiin tuloksiin. Sopimusyhdistyksiä, joilla ei ollut varsinaista kokoustoimintaa, oli ainakin seuraavilla paikkakunnilla:[277]

- Vöyri, vuodesta 1836 tai 1837[278]
- Jyväskylä 1846[279]
- Sortavala 1846
- Jämsä 1846
- Maaninka 1847
- Mäntyharju
- Lammi
- Janakkala (kolmen viimeisen yhdistyksen perustamisvuotta ei tiedetä)

Elias Lönnrot, joka perusti Kajaaniin alkoholin kohtuukäyttöä edistävän raittiusyhdistyksen (1834–1837) ei noudattanut sopimusyhdistyksen mallia. Yhdistyksellä oli muodollinen rakenne ja säännöt, henkilöjäsenyys, hal-

276 Vrt. s. 212–213 tässä teoksessa.
277 Varhaisten raittiusyhdistysten yleiskatsaus: Voionmaa 1925, 222–223; Hytönen 1930, 114–115; Tuominen 1950, 57–60; Virrantola 1965, 226–240. – C. A. Gottlund kutsui näitä yhdistyksiä ”selväyskunniksi”. Voionmaa 1925, 223.
278 Ruuth 1939, 58–60.
279 Brummer 1916, 172.

litus joka oli yleiskokouksessa vastuussa tekemisistään, sekä monipuolista toimintaa ja säännölliset kokoukset. Lönnrotin rohkea yhteiskunnallinen avaus ei kuitenkaan kantanut kovin pitkälle syrjäisessä Kainuussa.[280]

Raittiusyhdistykset eivät olleet vain paikallisia, vaan leimallisesti myös kaupunkeja vieroksuvia maaseudun yhdistyksiä. Suuremmissa kaupungeissa ei otettu ensimmäistäkään askelta raittiusyhdistysten perustamiseksi ennen 1870-lukua.

Hyväntekeväisyyden haasteisiin vastattiin kaupungeissa toisella tavalla. Raittiusyhdistysten sijaan perustettiin rouvasväenyhdistyksiä lähes jokaiseen kaupunkiin vuosina 1846–1855:[281]

- Viipurin Frauen-Verein-yhdistykseen (perustettu 1835) kuului 12 johtokunnan jäsentä, jotka rekrytoivat itse itsensä. Yhdistyksen päämäärä oli kasvattaa orvoista tyttölapsista hyviä palvelijoita. Yhdistys otti hoitaakseen kaupungin tanssiseuran vuotuiset hyväntekeväisyystanssiaiset 7. tammikuuta. Johtokuntatyyppisenä yhdistyksenä Frauen-Verein erosi muista rouvasväenyhdistyksistä, joita alkoi syntyä Suomen muihin kaupunkeihin kymmenkunta vuotta myöhemmin.[282]
- Porvoon rouvasväenyhdistyksessä (1846) yhtenä aloitteentekijänä oli Fredrika Runeberg. Yhdistyksen ensimmäisessä kokouksessa jäseneksi kirjautui 91 henkilöä.[283]
- Kokkolan rouvasväenyhdistys (1847).[284]
- Kristiinankaupungin rouvasväenyhdistys (1847).[285]
- Helsingin orpolasten ystävät (Värnlösa barns vänner i Helsingfors, 1848). Yhdistys pyrki kasvattamaan lapsista palvelijoita jäsenilleen.

280 Niemi 1895, 74 ja 90; Tuominen 1950, 57–58; Pesonen 1929, 38–41.

281 Yleiskatsaus rouvasväenyhdistyksistä: Åström 1961, 15–27; Virrantola 1965, 241–260. Mainittujen yhdistysten lisäksi Hämeenlinnassa oli suunniteltu omaa rouvasväenyhdistystä jo 1848, mutta se perustettiin vasta 1856: *HT* 27.5.1857. – Alexandra Gripenbergin mukaan ensimmäinen tunnettu hyväntekeväisyyshanke, johon myös naiset osallistuivat, oli vuonna 1809 perustettu Flemmingin avustusrahasto sotilasleskille Raahessa. Gripenberg 1909, 119.

282 Hirn 1982, 18–28; KKK 135: I/1849, 122–123.

283 Allardt-Ekelund 1942, 217–235; Stenwall 1979, 110–114.

284 *HT* 25.8.1847 ja 18.11.1848; *Ilmarinen* 5.8.1848; Möller 1973, 462–466.

285 *Ilmarinen* 26.4.1849.

Kun säännöt vahvistettiin vuonna 1849, yhdistyksen oli myös muutettava nimeään.[286]

– Helsingin rouvasväenyhdistys (1848). Esikuvana oli Uppsalan rouvasväenyhdistys, jossa oli 12 johtajatarta. Yhdistys sai arvovaltaisia tukijoita: piispa Frans Ludvig Schauman piti yhdistyksen ensimmäisessä kokouksessa johdantoalustuksen. Yhdistys oli lähellä myös Zacharias Topeliuksen sydäntä, ja sen työstä kerrottiin tarkkaan *Helsingfors Tidningar* -lehdessä toisin kuin Helsingin orpolasten ystävien yhdistyksestä, jota hädin tuskin mainittiin. Ensimmäisinä vuosikymmeninä Helsingin rouvasväenyhdistyksen sihteerin tehtäviä hoitivat miehet – professorit Frans Ludvig Schauman (1848–1853) ja Zacharias Topelius (1853–1869) – jotka eivät kuitenkaan olleet varsinaisia hallituksen jäseniä.[287] – Seurapiiriklubeilla oli omat, puolittain korporatiivisesti määritellyt kohderyhmät, mutta Helsingin kahta rouvasväenyhdistystä määritti uudenlainen kilpailu jäsenistä.
– Köyhien ystävät (Nödlidandes vänner) Turussa 1848. Yhdistyksellä oli jo ensimmäisenä vuotenaan noin 400 jäsentä, joista noin puolet oli miehiä. Samoin kuin Helsingin rouvasväenyhdistyksessä, kaupunki jaettiin eri piireihin, joilla jokaisella oli päävastuun kantava johtajatar. Ja samoin kuin Helsingin rouvasväenyhdistyksessä myös Turussa oltiin varsin tarkkoja siitä, että apu olisi materiaalista lajia vain äärimmäisessä hätätapauksessa. – Vahvistaessaan yhdistyksen säännöt vuonna 1849 keisari ilmoitti, että jäseninä sai olla vain naisia ja että yhdistyksen oli luovuttava alkuperäisestä nimestään. Uudeksi nimeksi tuli Turun rouvasväenyhdistys, ja miehet saivat jatkaa kamreerin- ja sihteerin tehtävissä kuulumatta varsinaiseen jäsenkuntaan.[288]

286 AD 940/106 1849. *HT* 5.12.1849.
287 AD 436/47 1850. Säännöt julkaistiin *Helsingfors Tidningar* -lehdessä 20.5.1848. Ks. myös *HT* 1.12.1847; 5.1., 2.2 ja 1.4.1848, 2.5.1849; 1.3. ja 2.4.1851 sekä 2.4. ja 4.5.1853; von Born 1948, s. 1–5.
288 Protokollbok för Fruntimmersföreningen i Åbo 25.4.1848. KD 862/23 1849, KD 438/48 1850. *Stadgar för De nödlidandes vänner eller Köyhäin ystävät i Åbo* 1849; Holmberg 1949, 9–20.

- Porin rouvasväenyhdistyksen (1848) tavoitteena oli kouluttaa palvelijoita.[289]
- Haminan rouvasväenyhdistys (1849).[290]
- Raumalla naisten hyväntekeväisyysinnostus ei kanavoitunut rouvasväenyhdistykseen. Sellainen perustettiin vasta 1902. Sen sijaan vuonna 1850 perustettiin sekä ompeluseura merimiesten hyväksi että lainakirjasto. Aloitteen kirjastosta tekivät paikalliset naiset, joiden hyväntekeväisyystyö myös piti kirjastoa yllä. Rouvasväenyhdistysten tavoin tätäkin hanketta johtivat kuitenkin miehet. Lainakirjasto tunnettiin monella nimellä: Rauman lainakirjasto (Låne-bibliotheket i Raumo), Rauman suomalainen lainakirjasto (Finska låne-bibliotheket i Raumo), Yksityinen lainakirjasto (Privata låne-bibliotheket) ja Rauman suomalainen yksityinen lainakirjasto (Finska privata låne-bibliotheket i Raumo). Kirjastossa oli poikkeuksellisesti vain suomalaista kirjallisuutta, sillä jäsenten filantrooppis-isänmaallisena tavoitteena oli palvella suomalaisen työväenluokan sivistyspyrkimyksiä, vaikka muutkin kuin työläiset saivat käyttää kirjastoa.[291]
- Vaasan rouvasväenyhdistys (1851) kutsui poikkeuksellisesti myös alaluokan naisia liittymään yhdistykseen tasavertaisina jäseninä! Luokkarajat ylittävä siskous oli kenties syynä siihen, että keisarilta kesti hyvän tovin vahvistaa yhdistyksen säännöt.[292]
- Loviisan rouvasväenyhdistys (1852).[293]
- Sortavalan rouvasväenyhdistys (1853).[294]
- Lappeenrannan rouvasväenyhdistys (1853).[295]
- Oulun rouvasväenyhdistys (1854).[296]

289 KKK 135: I/1849, 114–117; *ÅU* 24.11.1848 ja 24.8.1849.
290 KD 643/120 1849.
291 Räsänen 1946, 118–122; *ÅU* 19.12.1856; *Suometar* 25.5.1855; Lähteenoja 1939, 413, 417–418.
292 KKK 135: II/1849, 275; *Ilmarinen* 4.3.1854; 17.2., 26.5 ja 2.6.1855; *Vbl* 3.10.1857.
293 KD 365/37 1852; Nikander 1938, 158–159.
294 Kuujo ym. 1970, 155.
295 Castrén 1957, 216–218, 288.
296 Hautala 1976, 373–374.

- Pietarsaaren rouvasväenyhdistys (1854).[297]
- Kuopion rouvasväenyhdistys.[298]
- Käkisalmen rouvasväenyhdistys (1855).[299]
- Laupeuden sisaret (Barmhärtighetens systrar) (Turku 1855), joiden tehtävänä oli auttaa haavoittuneita ja loukkaantuneita sekä sodan että rauhan aikana.[300] – Suunnitelmissa oli samanlaisen yhdistyksen perustaminen Helsinkiin.[301]
- Jyväskylän rouvasväenyhdistys (1855).[302]

Niin raittiusyhdistykset kuin rouvasväenyhdistyksetkin osoittivat, että hyväntekeväisyydellä pyrittiin tarttumaan yhteiskunnallisiin ongelmiin, jotka olivat kärjistyneet 1830- ja 1840-luvuilla. Jo virkavallan valvomassa julkisuudessa tehtiin ero miesten ja naisten ”yleisten asioiden hoidossa”. Pietarin isänmaallinen rouvasväenyhdistys oli perustettu 1810-luvun alussa, jotta säätyläisnaiset voisivat sosiaalisektorilla antaa isänmaallisen panoksensa keisarikunnan puolesta. Aluksi oli lievitettävä hätää ja puutetta niissä perheissä, jotka olivat kärsineet Ranskaa vastaan käydyn sodan aikana. Suomessa yhdistyksestä kerrottiin 1810-luvulla kuulutus- ja tiedotuslehdissä, jotka kehottivat myös suomalaisnaisia osallistumaan tähän työhön. Kehotus ei kuitenkaan johtanut uusien rouvasväenseurojen perustamiseen juuri tähän tarkoitukseen. Sen sijaan päätettiin kerätä rahaa erilaisten kilpailujen avulla.[303] Tässä yhteydessä voi vielä muistuttaa, että keisari oli vahvistanut turkulaisen Laupeuden sisaret -yhdistyksen säännöt ehdollisesti ja määrännyt, että yhdistyksellä sai olla vain naisjäseniä.[304]

Miten on selitettävissä, että raittiusyhdistykset toimivat maaseudulla ja rouvasväenyhdistykset kaupungeissa? Varsinkaan sopimusluonteiset raittiusyhdistykset eivät edellyttäneet suurta sosiaalista eriytymistä. Sen sijaan

297 *Ilmarinen* 28.1. ja 14.10.1854.
298 *Oulun Viikko-Sanomia* 9.9.1854.
299 Puramo 1958, 380–381.
300 *ÅU* 24.4.1855.
301 *ÅU* 28.8.1855.
302 Vehviläinen 1956, 234–241; Brummer 1916, 635–636.
303 *ÅAT* 21.1.1813; Hirn 1931, 382–384.
304 KD 438/48 1850.

rouvasväenyhdistykset vaativat säätyläisluokan olemassaoloa, sillä tästä luokasta ne rekrytoivat jäsenensä.

Voivatko kasvaneet yhteiskunnalliset ongelmat kuitenkaan selittää tyhjentävästi rouvasväenyhdistysten syntyä Suomessa? Miksi niitä perustettiin juuri 1840-luvun loppupuoliskolta alkaen? Assosiaatiolaitoksen yleisessä kehityksessä rouvasväenyhdistyksiä voi pitää uusista järjestäytymisperiaatteista käytävän kamppailun osana, eräänlaisena pelinavauksena. Ne vastasivat omistavien luokkien tarpeisiin assosiaatioperiaatteiden säännöttämisestä. Osuuskuntaidea puolestaan tarjosi vaihtoehtoisia organisaatiomalleja. Rouvasväenyhdistykset ja osuuskunnat olivat strategisesti tärkeät järjestäytymisvaihtoehdot. Hyväntekeväisyyden ideologiselta pohjalta rouvasväenyhdistykset määrittelivät työväenkysymyksen aatteelliseksi, julkiseksi ja ei-taloudelliseksi kysymykseksi, jota ei voinut korjata kajoamalla yksityiseen, taloudelliseen piiriin. Osuuskunnat, varsinkin utopistisine ideoineen, olivat rouvasväenyhdistysten hyväntekeväisyyskäsitteen täysi vastakohta. Utopismissa oli keskeistä ristiriitojen sovittelu julkisen ja yksityisen elämänpiirin välillä. Siksi ei ollut sattumaa, että Suomen kaltaisessa Euroopan periferiassa – jossa rahatalous oli vaatimaton ja palkkatyöläisluokka olematon – ei tänä aikana ollut osuustoimintakokeiluja ja että lähes jokaiseen suomalaiskaupunkiin perustettiin 1800-luvun puolivälissä oma rouvasväenyhdistys. Ne paaluttivat sosiaalisen kysymyksen erilliseksi kysymykseksi, joka ratkaistaisiin aatteellisin, ei aineellisin, keinoin. Topeliuksen mukaan Helsingin rouvasväenyhdistys vaali naisten erityistä kykyä, rakkauden lahjaa, vastapainona ”nykyajan itsekkyydelle”.[305]

Vaikka rouvasväenyhdistykset olivat muodollisesti tasa-arvojärjestöjä, ne vahvistivat yhteiskunnan rakenteellisia eroja kenties enemmän kuin mitkään muut yhdistykset. Vuosikymmenellä, jolloin taloudellinen ja poliittinen tasa-arvo oli Euroopassa tulenarka aihe, rouvasväenyhdistykset olivat taantumuksellisin vastaus työtätekevän luokan tasa-arvovaatimuksiin. Naiset, jotka eivät edes olleet täysivaltaisia itse, saivat omalla sarallaan tehtäväkseen sosiaalisen kysymyksen hoitamisen. Kuinka ne, joita tämä sosiaalinen

305 *HT* 2.2.1848.

kysymys koski – ne joiden oli erityisen vaikea tulla toimeen työelämän ehdoilla – voisivat kuvitella esittävänsä täysivaltaisia, poliittisia vaatimuksia?

Rouvasväenyhdistykset antoivat jäsenilleen vapautta vain yhdessä mielessä, tarjoamalla säätyläisluokan naisille uusia mahdollisuuksia toimia perheen ulkopuolella. Samalla naisten toiminta sosiaalisten kysymysten parissa vahvisti kuitenkin heidän oman vajavaisen asemansa: heiltä itseltään puuttui sekä taloudellinen että poliittinen täysivaltaisuus. Hyväntekeväisyys oli aatteellista työtä, joka ei viitoittanut naisille tietä talouselämän maailmaan. Tämä piiri oli edelleen merkitty kuuluvaksi vain miehille.

***

Jo Ruotsin vallan aikana, 1770-luvulla, Turussa toimi tanssiseura. Samoin Korsnäsissä oli ainakin 1810-luvulla, mutta ehkä jo sitä ennen, klubi jonka toimintaan myös säätyläisseurapiirien ulkopuolisilla henkilöillä oli mahdollisuus osallistua. Vaikka paikalliset assosiaatiohankkeet yleistyivät 1840-luvun puolivälistä lähtien, vain muutamat niistä onnistuivat järjestämään pysyvää toimintaa. Tasa-arvoa kannattavien organisaatioiden menestys edellytti eriarvoista ja eriytynyttä yhteiskuntaa. Menestyksekkäitä yhdistyksiä täytyy siksi hakea kaupungeista, osin rouvasväenyhdistyksistä, osin herrojen seurapiiriklubeista sekä tanssikerhoista.

Seurapiiriklubeilla, joiden rekrytointipohja oli verraten laaja,[306] oli monipuolista ohjelmaa: musiikkiesityksiä, sanomalehtien lukua ja keskusteluita. Ennen 1840-lukua perustetuista klubeista seuraavat olivat yhä hengissä:[307]

- Helsingin porvarillinen käsityöläisklubi (Borgerliga hantverkarklubben i Helsingfors, 1814).[308]
- Viipurin tanssiseura (Danssällskapet i Wiborg, 1815).[309]

306 Hjelt 1914; Porthan 1886. Myös kisällien oli tietyissä tapauksissa mahdollista liittyä Turun porvarisklubiin 1850-luvulla, mikä aiheutti kaupungissa keskustelua. *ÅT* 17.11.1856.

307 Seurapiiriklubien yleiskatsaus: Virrantola 1965, 261–283.

308 von Frenckell 1943, 126–127, 236, 364–369; 1947, 6–7, 157, 194, 203–204, 244–245.

309 Hirn 1982, 19–31; Ruuth 1906, 911–912; Ruuth & Kuujo 1981, 107–108.

- Haminan herrakerho (Herrklubb i Fredrikshamn, 1828).[310]
- Kokkolan klubiseura (Klubbsällskapet i Gamlakarleby, 1828).[311]
- Viipurin seurapiiriklubi (Sällskapsklubben i Wiborg, 1834), joka oli suoraa jatkoa vanhemmalle klubille.[312]

1840-luvun toisella puoliskolla perustettiin seuraavat klubit:[313]

- Turun porvarillinen klubi (Borgerliga klubbinrättningen i Åbo).[314]
- Helsingin keskusteluklubi (Konversationsklubb i Helsingfors), eräänlainen lukuseura, jossa kävivät muun muassa Johan Vilhelm Snellman ja August Schauman.[315]
- Haminan tanssi- ja keskusteluklubi (Dans- och diskussionsklubb i Fredrikshamn).[316]
- Salon tanssiseura (Danssällskap i Salo).[317]
- Naantalin tanssiseura (Danssällskap i Nådendal).[318]
- Kuopion herraklubi (Herrklubb i Kuopio), joka epämuodollisen luonteensa takia ei saanut toimintalupaa.[319]
- Lappeenrannan klubi (Klubb i Villmanstrand).[320]
- Viipurin käsityöläisten ja porvariston tanssiyhdistys (Dansförening i Wiborg för hantverkare och borgerskap, 1847), joka kokoontui kaupungin puistossa.[321]
- Viipurin keskusteluklubi (Konversationsklubb i Viborg).[322]

310 Nordenstreng & Halila 1975, 563.
311 Möller 1973, 460–462.
312 Ruuth 1903–1906, 910–911.
313 Seurapiiriklubeja perustettiin myös myöhemmin, esim. Oulussa vuonna 1852. Hautala 1976, 571.
314 KKK 135: II/1849, 1–8.
315 KKK 135: I/1849, 1–9; Schauman 1893, 124.
316 KKK 135: II/1849, 40–41.
317 KKK 135: II/1849, 13.
318 KKK 135: II/1849, 97a.
319 KKK 135: I/1849, 161–167.
320 KKK 135: I/1849, 101–102; Castrén 1957, 287.
321 Ruuth 1903–1906, 913.
322 Kuvernööri oli itse laatinut yhdistyksen säännöt ja lähettänyt ne keisarin vahvistettaviksi. KKK 135: I/1849, 122–123.

Lukuseurat saivat uutta elinvoimaa 1840-luvulla. Turun lukuyhdistys oli periaatteessa avoin kaikille. Keisari vahvisti yhdistyksen säännöt sillä ehdolla, että toiminnasta ei kirjoitettaisi lehdissä.[323] Vaasaan perustettiin 1850 kirjastoyhdistys, joka kutsui itseään kirjastoksi mutta johon kuvernööri ja senaatti viittasivat yhdistyksenä. Sittemmin luotujen kategorioiden ja käsitteiden mukaisesti kyseessä oli yhdistyksen ja kunnallisen kirjaston välimuoto. Jäsenet olivat asiasta kiinnostuneita henkilöitä. He pitivät yllä kirjastoa, jonka omisti Vaasan kaupunki.[324]

Siten myös kirjastoidea liitettiin assosiaatioajatteluun. Raumalle perustettiin ensimmäinen yhdistys, jossa naiset olivat kantava voima. Tarkoitus oli pitää yllä lainakirjastoa työtätekeville luokille.[325] Kun Juho Pynninen esitteli kansankirjastoajatuksen 1840-luvun puolivälissä, hän ajatteli paikallisten assosiaatioiden vastaavan pitäjän kansankirjastosta.[326] Vuonna 1848 perustettiin suomeksi käännettävän ja julkaistavan kirjallisuuden yhdistys, jota Topelius tosin kutsui yhtiöksi. Se ei saanut koskaan tilaisuutta aloittaa toimintaansa, sillä valvontapolitiikkaa oli kiristetty.[327] Myös opettajat perustivat omia yhdistyksiä ainakin Turussa ja Vaasassa. Turun opettajayhdistys julkaisi *Skoltidning*-lehteä.[328]

Eräs erikoinen assosiaatio oli niin sanottu uuden vuoden käyntirahasto (Visitkassan), jonka Topelius perusti 1843 hyväntekeväisyyden nimissä. Sen sijaan että palvelusväki olisi toimittanut perille perinteiset uudenvuodentervehdykset, yhteenliittymän jäsenet keräisivät säästyneet varat ”edistääkseen jumalanpelkoa, hyveitä ja ahkeruutta kaupungin kasvavien köyhempien luokkien keskuudessa”. Näin Topelius halusi osoittaa, että Helsinkiin tarvittaisiin uusi rouvasväenyhdistys juuri tätä tarkoitusta varten.[329]

323 *Suometar* 2.3.1847; KKK 135: I/1849, 20–23; AD 707/179 1849.
324 KKK 135: I/1849, 71, 77; KD 223/304 1850.
325 Räsänen 1946, 118–122.
326 Pynninen ei ollut täysin selväsanainen tässä kysymyksessä. On mahdollista, että hänellä oli mielessään maanlaajuinen assosiaatio pitäjäkohtaisten yhdistysten sijaan. *Kanava. Sanansaattaja Wiipurista*, 21.6., 23.8., 20.9. ja 1.11.1845; Henriksson 1946, 23.
327 Ks. s. 97–98 tässä teoksessa.
328 Tigerstedt 1919, 150–151; Halila 1978, 206–207.
329 Castrén 1950, 574; *HT* 7.1.1846, 1.12.1847 ja 2.3.1850.

Tämän kaltaiset paikalliset assosiaatiopyrkimykset olivat itsenäisiä hankkeita, joilla ei ollut suoraa yhteyttä kansallisiin, Helsingissä päämajaa pitäviin keskuksiin. Niissä ei myöskään vastustettu keskusseurojen vakauttamispyrkimyksiä – lukuun ottamatta yhtä merkittävää poikkeusta. Suomalaisen kirjallisuuden seuran akateemisesti painottunut toiminta oli nimittäin herättänyt vastustusta eri puolilla maata. Snellman katsoi, että seuralla pitäisi olla suurempi kansansivistyksellinen rooli. Hän ehdottikin, että seuraan luotaisiin alueellisia alaosastoja.[330] Wolmar Schildt toisti ehdotuksen viipurilaisessa *Kanava*-lehdessä, mikä johti konkreettisiin yrityksiin perustaa Jyväskylään kirjallisuusseura. Tulokset eivät kuitenkaan olleet pysyviä.[331] Sitä vastoin Vanhassa Suomessa onnistuttiin perustamaan seura, joka asettui selvästi Suomalaisen kirjallisuuden seuraa vastaan. Viipurin suomalaisen kirjallisuusseuran synty vuonna 1845 on suhteutettava Vanhan Suomen paikallisiin ongelmiin. Lahjoituskartanoiden muuttaminen yksityisomaisuudeksi 1830-luvulla oli luonut kasvualustan talonpoikien levottomuudelle. Venäjän ja sen pääkaupungin läheisyys sai viranomaiset erityisen valppaiksi, kun paikallisia tyytymättömyyden osoituksia piti taltuttaa. Siksi myös kuvernööri otti aktiivisesti osaa kirjallisuusseuran perustamiseen. Viranomaisten pyrkimykset tyytymättömyyden vaimentamiseksi ja kansalaismielipiteen tunnistama valtakunnallinen kansansivistystarve mahtuivat siten samaan seuraan. Alemman keskiluokan sekä talonpoikaisluokan osuus aloitteentekijöistä oli merkittävä. Jäsenyys edellytti kuitenkin taloudellisia resursseja jäsenmaksun ja Viipurin-kokousmatkojen kattamiseksi.[332]

Assosiaatioliike vetosi suuresti ylioppilaisiin ja lukiolaisiin, mutta nämä eivät 1840-luvulla toimineet yhdistysorganisaattoreina oppilaitostensa ul-

330 *Saima* 17.4.1845.

331 *Kanava. Sanansaattaja Wiipurista* 17.5.1846; Teperi 1965–1967, 55.

332 KD 724/181 1845. – Viipurin kirjallisuusseura oli kielikysymyksessä radikaalimpi kuin Suomalaisen kirjallisuuden seura. Viipurin kirjallisuusseuran puheenjohtaja J. E. Bergbom totesi vuosijuhlapuheessaan 1846, että ruotsin kieli tulisi katoamaan Suomesta kokonaan. – Seuran jäsenistä oli 1840-luvulla talonpoikia yksi viidesosa ja porvareita kymmenys. Vuosina 1845–1850 kutsuttiin jäseneksi yli 100 talonpoikaa. Vastaava luku Suomalaisen kirjallisuuden seurassa oli vajaat 20. Ydinryhmän muodostivat kirjanpitäjät ja kymnaasilaiset, ja vasta seuraavassa vaiheessa toimintaan tuli mukaan varakkaita kauppiaita, ylempiä virkamiehiä, rouvia, lapsia ja talonpoikia. Teperi 1965–1967, 58–94, 146–154; Ruutu 1937c, 40–42.

kopuolella. Kansakunnan sivistämistä korostava snellmanilainen agitaatio, joka vaati myös sivistynyttä luokkaa omaksumaan suomalaiskansallisen maailmankatsomuksen, loi fennomaanisen opiskelijaliikkeen. Sen oli kuitenkin vaikea löytää tietä pois estetisoivasta yläluokan kulttuurista.[333] Ylioppilaiden assosiaatioinnostus näkyi siksi vain heidän omassa piirissään, osakunnissa ja Akateemisessa lukuyhdistyksessä. Suomen suuriruhtinaskunnassa assosiaatioliikkeen ideologia oli sovitettu virkamiesvaltion ehtoihin. Virkamiehen ja tulevan virkamiehen – opiskelijan – odotukset yhteisen hyvän palvelemisesta voitiin täyttää oikein tulkitussa virkamiesroolissa. ”Opiskelijoiden omat odotukset voitiin tyydyttää osakunnissa. Ne olivat ylioppilaiden yhteiskunta ja isänmaa suppeassa mielessä, […] ja osallistumalla niiden keskusteluihin, päätöksentekoon ja yhteiskunnallisiin yrityksiin ylioppilaat tottuvat toimimaan yleisten, heidän omat pienet intressinsä ylittävien asioiden puolesta”. Assosiaatiohenki opiskelijoiden keskuudessa toimisi kuin ”kuolettavan itsekkyyden vastamyrkky, sellaisen itsekkyyden, joka panee toimeentulon, aseman ja hyödyn niin tieteen kuin isänmaankin yläpuolelle”.[334]

***

Tukahduttavat toimenpiteet Suomessa ja Euroopan levoton vuosi 1848 hillitsivät suomalaista assosiaatioliikettä. Harva yhdistys kiellettiin suoraan,[335] olennaisempaa oli omaehtoinen varovaisuus. Keisari oli hyväksynyt Suomalaisen kirjallisuuden seuran säännöt mutta vain tietyin ehdoin. Tällä oli suuri merkitys, kun naisilta ja työtä tekevien luokkien edustajilta kiellettiin seuran jäsenyys. Pyrkimykset luoda suomalaisuusliikkeeseen sosiaalisesti laajapohjainen tasavertaisjärjestö saivat siten tylyn lopun. Se leimasi suomalaisuusliikettä seuraavina vuosikymmeninä.

Muuhun Eurooppaan ja Pohjoismaihin verrattuna Suomen assosiaatioliike oli jo tätä ennen suhteellisen hauras. Yhteiskunnallisesta maaperästä ja porvariston heikoista elinkeinoista ei syntynyt tarpeeksi eriytynyttä ja

333 Klinge 1967–1978, osa I, 98, 107, 114, 121, 140–145.
334 *HT* 2.5.1846.
335 Ks. s. 95–99 tässä teoksessa.

itsenäistä kansalaisväestöä. Kaupungit saivat tyytyä kolmeen seuraan: yksi tarjosi vapaa-ajan toimintaa, toinen hyväntekeväisyyttä ja kolmas, raamattuseura, pyhiä tekstejä. Lukuseurojen aika oli osittain ohi. Niiden tilan olivat ottaneet kirjastot, joista monet olivat kaupallisia.[336] 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla suuriruhtinaskunta oli saanut oman keskusseurojen verkoston – talous- ja raamattuseurat, tieteellisiä seuroja, taideyhdistyksen ja ennen kaikkea Suomalaisen kirjallisuuden seuran – mutta myös keskusseurojen osalta Suomen assosiaatioliike oli heikko Skandinaviaan verrattuna.

Huolimatta assosiaatiolaitoksen suhteellisesta voimattomuudesta myös syrjäisessä Suomessa oli samoja ylikansallisia vaihteluita kuin muualla Euroopassa. Assosiaatioperiaatteet eivät saaneet suomalaisia erityispiirteitä, mutta niitä sovellettiin suomalaisittain.

Suomen asema osana keisarikuntaa vaikutti osittain assosiaatioperinteiden soveltamiseen. Porvarillinen julkisuus Suomessa raivasi itselleen tilaa niin, että kansalaishankkeissa – lehdistössä ja assosiaatiolaitoksessa – painottuivat yleisen mielipiteen ja kollektiivisen esiintymisen kuuliainen luonne. Siksi voidaan puhua assosiaatioliikkeen yhteisymmärrystä korostavasta perinteestä, jossa erityisesti keskusseuroista tuli nuoren valtiomuodostuksen orgaaninen jatke.[337] Vain Viipurin suomalaisen kirjallisuusseuran yhteydessä voidaan puhua järjestäytyneestä oppositiosta. Topelius kirjoitti jatkokertomuksessaan kirjeen kuvitteelliselle luutnantti Leopoldille ja totesi hienotunteisesti: ”kun pienet itsenäiset yhteiskunnat hakevat muotoaan samalla kun ne vaalivat yhteistä hyvää, se on useimmiten merkki siitä, että tämä yhteishyvä ei ole kyennyt täyttämään tehtäväänsä.”[338]

Monen vapaaehtoisuuteen perustuvan assosiaation johdossa oli viranomainen, etenkin Viipurin läänissä.[339] Tämä voidaan tulkita venäläiseksi

336 Kirjastolaitoksen laajentuminen kartoitettiin ensimmäisen kerran jo 1870-luvulla: Werkko 1879.

337 Baltian alueella Suomen talousseura oli esikuva. Baltian talousseurat olivat 1800-luvun alussa siitä erikoisia, että niissä ei säätyrajoja ylitetty, vaan ne olivat saksalaisen aatelin yksityisaluetta. Opposition kanta oli, että talousseurat tulisi Suomen mallin mukaan sitoa kiinteämmin valtioon ja virkamiesluokkaan. Engelhardt & Neuschäffer 1983, 101–104.

338 *HT* 1.4.1846.

339 Viipurin läänin talousseurasta: Puhakka 1910, 25–37; KD 23/142 1847; KD 411/34 1849; KD 43/5 1850. Viipurin suomalaisesta kirjallisuusseurasta: Teperi 1965–1967, 146–153;

käytännöksi, joka kertautui, koska Suomessa ei ollut vahvaa ja itsenäistä porvaristoa.

Suomen assosiaatiolaitos sai positiivista palautetta venäläiseltä virkavallalta, joka tuki keskusseuroja, ennen muuta raamattu-, talous- ja kirjallisuusseuroja. Suomen puutarhaviljely-yhdistyksen suora esikuva toimi Moskovassa, minkä ministerivaltiosihteeri Robert Henrik Rehbinder toi esille seuran vuosijuhlassa pitämässään puheessa vuonna 1840.[340] Venäläisnaisten hyväntekeväisyystyötä Pietarin isänmaallisessa rouvasväenyhdistyksessä korostettiin esimerkkinä myös suomalaisnaisille.[341] Venäläisestä näkökulmasta katsottuna vahva suomalainen assosiaatiolaitos loitonsi Suomea vanhasta emämaasta. Siksi Helsingin yliopiston venäjän kielen professori Stepan Baranovski liittyi Suomalaisen kirjallisuuden seuraan. Hän toimi muutenkin suomalaisen assosiaatiolaitoksen puolesta ja vaati ensimmäisenä kansallisen raittiusseuran perustamista Suomeen.[342]

Voidaan sanoa, että Pipliaseuran yhä selvempi virkamiesluonne loi tilaa 1830- ja 1840-lukujen spontaanille hengelliselle herätykselle. Siinä ei kaivattu uusia assosiaatioperiaatteita, minkä voi osittain selittää sillä, että tasa-arvojärjestöjen oli vaikea puolustaa paikkaansa verraten eriytymättömässä maatalousyhteiskunnassa. Mutta sen että Suomessa niin yksissä tuumin kaihdettiin näitä periaatteita, toisin kuin Skandinavian maita koskettaneessa herätyksessä, täytyy johtua siitä, että Suomessa nämä periaatteet olivat virkamiesarvojen kyllästämät. Suomalainen assosiaatiohenki ei vastannut herätyksen saaneiden tarpeisiin.[343]

Lopuksi voidaan mainita, että Venäjän läheisyys muutti Suomen siinä mielessä avoimeksi yhteiskunnaksi, että kaikenlainen salainen järjestäyty-

KD 724/181 1845. Viipurin keskustelukerhosta: KKK 135: I/1849, 122–123.

340 *Finska trädgårdsodlings-sällskapets årsskrift* 1840, 5.

341 *HT* 11.8.1855.

342 Nurmio 1947b, 365; Klinge 1982b, 279; Tuominen 1953, 12–13.

343 Herätys oli merkki siitä, että yhtenäisvaltion ote erityisesti maatalousyhteiskunnasta oli hellittämässä. Herätyskristityt julistivat omaa vakaumustaan omin identiteettisymbolein (esimerkiksi pukeutumisessa) ja omissa uusissa viestintäkanavissa (pitäjien rajat ylittävissä herätyskokouksissa). Vapautumiseen liittyi kuitenkin myös tiettyä ristiriitaa, sillä uusi identiteetti omaksuttiin siinä toivossa, että se auttaisi yhtenäiskulttuurin säilymisessä.

minen kiellettiin.[344] Vapaamuurarimentaliteetilla ei ollut sanottavaa mahdollisuutta juurtua suuriruhtinaskuntaan, mikä vaikutti positiivisesti Suomen organisaatiolaitoksen tulevaan kehitykseen.[345]

Johtopäätöksiä: Elinvoimaisuus, vapaaehtoisuus ja tasa-arvo

Assosiaatioaatteesta tuli viimeistään 1800-luvun alkupuoliskolla osa säätyläisluokan maailmankatsomusta, vaikka itse periaatteessa oli pitkään häilyvyyttä. Selvää oli ainoastaan se, että assosiaatio tarjosi puitteet ihmiselämän joutilaisiin hetkiin. Vuonna 1813 perustettiinkin Tampereella yhdistys, tyhjentävästi nimetty Joutohetkien seura (Föreningen för lediga stunder) avittamaan porvariston vapaa-ajan kanssakäymistä ja virkistäytymistä.[346]

Assosiaatioaatteen levittäytymisestä säätyläisten maailmankuvaan todistavat myös hupihankkeet, joilla ei ollut mitään tekemistä assosiaatioliikkeen poliittisten tavoitteiden kanssa. Veljeskuntia jäljiteltiin leikkimielellä jo 1700-luvulla, mistä kertovat Carl Michael Bellmanin luomat Fredmanin epistolat.[347] Romantiikan ajan seikkailuromaanien ansiosta salaiset veljeskunnat kiehtoivat ajan yleisöä,[348] vallankin nuorta lukijakuntaa, ja veriveljeys sai keskeisen aseman romantiikan ajatusmaailmassa. Porvoon kymnaasiaikanaan 1810-luvun alussa Carl Axel Gottlund perusti salaisen veljeskunnan ja nimesi sen Mustaksi ritarikunnaksi (Svarta riddarorden).[349] Runeberg esiintyi ensi kertaa (kvasi)julkisuudessa salaisen Narriseuran (Narrsällskapet 1822–1823) jäsenenä, kolmen muun kirjallisuudesta kiinnostuneen nuorukaisen kanssa.[350] Vähemmän vakavamielisistä veljeskunnista voidaan mainita bakkanaaliseura, jonka turkulaiset ylioppilaat perustivat 1810-luvun lopussa jokailtaisen ryypiskelyn kunniaksi.[351] Assosiaatioperiaatetta voitiin

344 Ks. s. 89–90 tässä teoksessa. – Kiellosta huolimatta ylioppilaspiireissä oli salaista kerhotoimintaa: Manninen 1985, 120.
345 Kansatieteellisen aineiston perusteella Eeva Mäkelä-Henriksson (1950) toteaa, että 1800-luvulla vapaamuurariliikettä pidettiin vieraana ja fanaattisena ilmiönä.
346 Voionmaa 1929, 520–524.
347 Esimerkkejä karnevalistisesta jäljittelystä 1700-luvun Englannissa: Hirn 1918, 162–165.
348 Tykesson 1942, 87–89.
349 Heikinheimo 1930, 337–340.
350 Hausen 1911, 92–93.
351 Heinricius 1911, 365.

käyttää myös miesten ja naisten välisten raja-aitojen kaatamiseen. Kevytmielisemmät hankkeet – joissa juomingeilla oli yleensä keskeinen asema – osoittivat kuitenkin, että veriveljellinen seuraelämä soveltui ennen kaikkea sukupuolirajojen lujittamiseen.

Tämän yhteenvetoluvun tarkoituksena on osoittaa, että vaikka assosiaatioiden rajat olivat epäselvät, ne tulivat jossain pisteessä kuitenkin vastaan. Assosiaatioperiaatetta sovellettiin tietyn kaavan mukaan, ja ennen muuta voidaan osoittaa, että periaatteen erilaisista sovelluksista syntyi aatteellisen yhdistyksen ihannetyyppi.

Kirjan toisessa pääluvussa pohdittiin lainsäädännön merkitystä yhdistymisvapauden rajoittamisessa. Seuraelämän elinvoimaisuus, vapaaehtoisuus ja tasa-arvoisuus ei kuitenkaan riippunut vain poliittisten suhdanteiden sanelemasta juridisesta liikkumatilasta. Vähintään yhtä tärkeitä olivat assosiaatioiden jäsenten omat arvot ja normit.

Sopimusyhdistykset säännöllistä toimintaa harjoittavien yhdistysten edelläkävijöinä

Sana *förening* viittasi 1700-luvulla ja 1800-luvun alussa kollektiiviin: yhteenkuuluvuus syntyi yhdessä muiden kanssa solmitusta sopimuksesta, ei juridiseen yhteisöön kuulumisesta sinänsä.[352] Jäsenyys ei ollut ensisijainen kriteeri, sillä *yhdistykseen ei liitytty* (man gick inte in i en förening), vaan sen kanssa *tehtiin sopimus* (man ingick en förening). Säännöllisten kokousten sijasta toiminta oli sopimuksen kunnioittamista eli lupauksen pitämistä. Uskontososiologi Bernt Gustavsson puhuu jäsenten sijaan ”lupauksen täyttäjistä”. 1800-luvun alun ruotsalaiset raittiusyhdistykset olivat ”sosiologisessa mielessä täysin verrattavissa paloapuyhdistyksiin: osallistuminen oli niin ikään vapaaehtoista, ja tavoitteena oli tuhon uhkaaman maailman pelastaminen.”[353]

Sääty-yhteiskunnan yleisissä kysymyksissä ihminen ei toiminut yksilönä vaan edusti omaa säätyään tai ammattikuntaansa. Tämä sidos purkautui,

352 Sanassa ei painottunut kollektiivisuus vaan sopimus. Vuonna 1849 julkaistussa hakuteoksessa viitataan hakusanalla *förening* vain työntekijöiden palkkausasioihin; Kjellman 1849.

353 Gustavsson 1964, 155–160; Jansson 1985, 145–148.

kun sääty-yhteiskunnan persoonallisuuskäsityksestä siirryttiin atomisoituneen yhteiskunnan persoonallisuuskäsitykseen. Yhteiskunnan pirstaloitumisesta syntynyt yksilö sai itse valita omat viiteryhmänsä.

Uudenlaiset valinnat ja mahdollisuudet konkretisoituivat juuri sopimusyhdistyksissä, olkoonkin että monet niistä pitivät kaksijakoisesti kiinni sekä sääty- että vapaaehtoisyhteiskunnan käytänteistä. Kytkös sääty-yhteiskuntaan näkyi esimerkiksi pitäjänkokouksissa solmituissa sopimuksissa raittiimman elämän puolesta. Raittiuteen kannustavia sopimuksia oli tehty paikoin jo 1700-luvulla,[354] mutta ne yleistyivät 1810-luvulta lähtien. Silloin viranomaiset nimenomaan kehottivat pitäjänkokouksia muodostamaan raittiusyhdistyksiä tämän mallin mukaan.[355]

Kun raittiusyhdistysten aalto eteni 1830-luvulla, vallalla olivat edelleen sopimusyhdistykset, joissa ei varsinaisesti kokoonnuttu toimimaan yhdessä. Sopimusta yhdistyksen kanssa ei enää kuitenkaan tehty pitäjittäin pitäjänkokouksen päätöksen mukaan. Saarnaaja Henrik Renqvist puhutteli kansaa vihkosellaan *Suomalaisten raittiuteen kutsumus ja suostumus* (Finnarnas nykterhetsuppbåd och -löfte) toivoen, että lukijat kirjoittaisivat vihkoon nimensä ja nimikirjoituksellaan vahvistaisivat raittiuslupauksensa. Ensin piti hankkia pappien, muiden virkamiesten, kylänvanhimpien ja muiden uskottujen henkilöiden allekirjoitus, minkä jälkeen vihkonen kiertäisi eri kylissä.[356] Raittiusyhdistyksiä, joilla ei ollut kiinteää organisaatiota, perustettiin vielä 1840-luvulla, esimerkiksi Jyväskylään vuonna 1846.[357] Sitä vastoin Elias Lönnrotin ei onnistunut luoda muodolliseen henkilöjäsenyyteen ja säännölliseen kokoustoimintaan perustuvaa raittiusyhdistystä. Lupauksenanto edusti liiaksi velvoittavaa järjestäytymisajattelua.[358]

Ruotsin raittiusliike näytti esimerkkiä yhdistysrakenteen ja toiminnan (puuttumisen) osalta. ”Lupauksen täyttäjät” oli 1830-luvun lopussa koottu valtakunnalliseen järjestöön, Ruotsin raittiusseuraan, jolle myös kuningas antoi aktiivisen tukensa. Seurassa, jonka kirjoissa oli pian yli 100 000

354 Virrantola 1965, 2; Alanen 1963, 580.
355 Katso s. 165–166 tässä teoksessa.
356 Salonen 1931, 56–65.
357 *Aamunairut* 1889, 43.
358 *Aamunairut* 1895, 74; Tuominen 1950, 57–58.

raittiuslupauksen tehnyttä, oli sekä sopimusyhdistyksen että keskusseuran piirteitä.[359] Ruotsalainen ja suomalainen raittiusliike saivat vuorostaan vaikutteita Yhdysvalloista, jossa raittiusliikettä leimasi 1820- ja 1830-luvuilla raittiuslupauksen antaminen. Yhdysvalloissa kehittyi vasta 1840-luvulla paikallisosastoista koostuva raittiusliike säännöllisine kokouksineen, ja näissäkin veljeskunniksi järjestäytyneissä yhdistyksissä mukanaolo edellytti raittiuslupauksen antamista.[360]

Raittiuslupaus antoi ymmärtää, että alkoholista pidättäytyvä henkilö olisi esikuva omassa elinpiirissään. Arjen käyttäytymismallien muutos auttaisi omalta osaltaan muuttamaan kansakuntaa, mikä lienee ollut erityisen merkittävä piirre ylioppilasosakuntien 1830-luvulla perustamissa raittiusyhdistyksissä.[361] Tämän vuosikymmenen aikana ylioppilaita alettiin entistä yleisemmin pitää kansan esikuvana, eikä vain juomatapojen osalta vaan myös kielikysymyksessä. Pohjalaisen ja savolaisen osakunnan ylioppilaat allekirjoittivat lupauksen suomen kielikokeen suorittamisesta yliopistossa. Pohjalaisen osakunnan kieliyhdistyksen säännöissä yhdistyksen nimi oli Förening för finskan. Huomionarvoista on, että yhdistykseltä puuttuivat seuralliset piirteet.[362]

Ylioppilaspiirien ulkopuolella rahankeräyksiä alettiin tehostaa nimilistoilla. Ensimmäisenä asialla oli Topeliuksen ”hyväntekeväisyysseura”, niin sanottu uudenvuoden käyntirahasto vuonna 1843. *Helsingfors Tidningar* alkoi julkaista vuodenvaihteessa luetteloa henkilöistä, jotka olivat lahjoituksin tukeneet rahastoa. Kertyneillä varoilla palkittiin ”kunnollista palvelusväkeä”. Ensimmäisenä toimintavuonna allekirjoittajia oli 102.[363]

359 Aikakauden kielenkäytössä lupauksen täyttäjä ei ollut *medlem* ja hädin tuskin edes *ledamot*. Välitysorganisaatioiden varhaisvaiheessa jäsenillä tarkoitettiin henkilöitä seuran hallituksessa (komiteassa tai johtokunnassa). Seuran muita henkilöitä kutsuttiin edustajiksi (*ledamot*). Heidän odotettiin maksavan sääntömääräisen vuosimaksun, mutta sen maksoi vain häviävän pieni osa Ruotsin raittiusseuralle lupauksensa antaneista. Tätä pidettiin sivuseikkana. Jansson 1985, 143–164.

360 Bergman 1926, 129–157.

361 Helanen 1938, 14–16.

362 Klinge 1969–1978, osa I, 62–63; Helanen 1937, 284–285; Rein 1895, 108.

363 *HT* 4.1., 27.12. ja 30.12.1843; 3.1.1844; 4.1., 6.12., 24.12. ja 31.12.1845. – Perinne jatkui vuoteen 1880 asti. *HD* 29.12.1880. – Vrt. Castrén, G. 1950, 574. Tämä lienee ensimmäinen kerta, jolloin Suomessa kerättiin nimiä maailmanmenon

Varhaisia lukuseuroja 1700-luvun lopussa ja 1800-luvun alussa sitoi yhteen toisenlainen sopimusmalli. Niiden järjestäytymisperiaatteena oli taloudellinen sopimus aikakausjulkaisujen ja muun kirjallisuuden ennakkotilaamisesta, subskriptiosta. Oikeusoppineiden mukaan tämä oli oma yhtiömuotonsa.[364] Tilaajayhdistyksen subskriptio oli kuin osake, jonka pystyi tietyissä tapauksissa myymään ja perimään, ja ulkopuolisten lainaoikeutta yhdistyksen kirjastosta säädeltiin maksulla, joka vastasi tiettyä prosenttiosuutta kirjan arvosta.[365] Joissakin lukuseuroissa osuuden lunastaneilla ei ollut oikeutta myydä osuuttaan. Suomen puutarhaviljely-yhdistyksen säännöissä vuodelta 1837 asia määriteltiin näin (7 §): ”Vaikka Seuraa on pidettävä yhtiönä, josta jokainen omistaa omaa sijoitustaan vastaavan osan, Seura pidättää itsellään oikeuden määrätä, ettei kukaan voi vaatia osuutensa korvaamista tai siirtää sitä toisen henkilön nimiin […].”[366] Myös jotkut seuraelämän yhdistykset 1800-luvun alussa voidaan rinnastaa tilaajayhdistyksiin, sillä jäsenet lunastivat ”osakkeen”, jota vastaan he saivat käyttää seuran palveluita.[367]

Pohjoismaiden ensimmäiset lähetysseurat olivat rakenteeltaan samanlaisia: niissä joukko ihmisiä sitoutui pakanalähetyksen säännölliseen avustamiseen. Tanskan vuonna 1821 perustettu lähetysseura on esimerkki tällaisesta yhteenliittymästä, jolla ei ollut muuta paikallista toimintaa.[368]

Sopimus- ja lupausyhdistykset olivat jossain mielessä edelläkävijöitä. Niitä seurasivat yhteenliittymät, joiden rakenne oli monipolvisempi ja toimintamuodot monipuolisemmat.[369] Lupaus-, tilaaja- ja muiden sopimusyhdistysten kanssa tehdyn sopimuksen oli määrä olla voimassa pitkään, mutta

muuttamiseksi. Strategiassa korostui tunnettujen henkilöiden merkitys. Katso s. 205–206 tässä teoksessa.

364 Hemström, 2; Schrevelius 1847, 600.

365 Gardberg 1938, 281.

366 *Stadgar för Finska trädgårdsodlings-sällskapet* 1837, 7 §.

367 Katso s. 179–181 tässä teoksessa ja näillä sivuilla mainittu kirjallisuus.

368 Christensen & Nielsen 1983. – Lähetysinnostus näkyi Suomessa 1800-luvun toisella neljänneksellä rahankeräyksinä. Omaa yhdistystä tähän tarkoitukseen ei kuitenkaan perustettu. Viljo Remeksen mukaan lähetystyön hyväksi järjestettiin kymmenkunta erityyppistä rahankeräystä. Remes 1976, 50–58, 87–92, 110–112.

369 Kehityksen kulkua voidaan selventää norjalaisilla esimerkeillä. Norjalaisen työväenliikkeen perustajaksi mainitun Marcus Thranen johtamassa liikkeessä toiminta oli 1840- ja 1850-lukujen vaihteessa yhtä kuin äänioikeusvaatimuksen

itse päätös oli kertaluonteinen. Oikeusoppineet ovat sittemmin katsoneet, että tällaisia yhteenliittymiä ei tarkasti ottaen voi pitää yhdistyksinä, sillä yhdistyksellä täytyy olla pysyväksi tarkoitettu organisaatio. Yhdistys ei myöskään voi pelkästään ottaa vastaan uusia jäseniä vaan sen on myös sallittava olemassa olevien jäsenten eroaminen.[370] Poliittiset salahankkeet ja nurkkakunnat auttoivat jossain mielessä kuromaan umpeen pysyvän ja ei-pysyvän organisaation välisen vastakkainasettelun.[371] Yhteisen poliittisen värin tunnustaminen avoimesti tai suljetussa piirissä oli kertaluonteinen teko, josta kuitenkin kumpusi jatkuva ponnistelu yhteisten poliittisten päämäärien puolesta.

Lupausyhdistyksellä saattoi olla jopa suurempi politisoiva vaikutus kuin säännölliseen toimintaan perustuvalla yhdistyksellä. Lupauksen antamisesta seurasi muitakin vaatimuksia, jotka puolestaan saattoivat polarisoida yhteiskuntaa. Raittiuslupaus saattoi esimerkiksi vaikuttaa kehitykseen, jossa ”vapaa herätys lohkoi pitäjän väestön uskoviin ja hengellisesti nukkuviin.”[372]

Säännöllistä toimintaa harjoittavan yhdistyksen oli luotava puitteet toiminnan jatkuvalle arvioinnille. Samalla oli pohdittava, missä määrin toiminta vastasi asetettuja tavoitteita. Jäsenten piti hyväksyä yhdistyksen keinot tavoitteiden saavuttamiseksi ja pysyä niille uskollisena. He myös antoivat yhdistykselle oikeuden päättää asioista tietyssä järjestyksessä.

Sopimus- ja jäsenyhdistysten välinen ero oli epäselvä, mutta molemmilla oli eräs keskeinen ei-korporatistinen piirre: säätyasemasta riippumatta niiden aktiivit olivat mukana yleisissä yhteiskuntaa rakentavissa hankkeissa. Jäsenyhdistyksiin verrattuna sopimusyhdistykset vaativat lupauksen antajilta elämän ja ajattelutavan muutosta. Erityisesti ei-taloudellisiin lupausyhdistyksiin sisältyi ajatus yhteiskunnan muuttumisesta ja kehittymisestä yk-

allekirjoittaminen, kun taas 1870-luvun talonpoikain ystävien yhdistyksessä monikerroksisempi organisaatiorakenne oli jo sääntö. Try 1985, 27, 53–54.

370 Merikoski 1935, 9; Ståhlberg 1915, 164–165.

371 Koska muodollisten poliittisten yhdistysten perustaminen rinnastettiin salaliittoon, sen laatuiset hankkeet eivät voineet toimia julkisesti. Ruotsalaisista yhdistyksistä vuonna 1870 julkaistussa luettelossa mainitaan ainakin kaksi tällaista poliittista liittoa, nimittäin Suomen vapauden liitto (Finlands frihet) 1740-luvulta ja Anjalan liitto vuodelta 1788. [Berg] 1870, 137, 127–129.

372 Gustavsson 1964, 167.

silön muuttumisen ja kehittymisen myötä. Tämä ajatus, joka vaikutti myös joukkojärjestäytymislaitoksen varhaisiin vaiheisiin, menetti merkitystään sitä selvemmin, mitä enemmän yhdistysten avulla vaadittiin yhteiskunnallisia uudistuksia.

Vapautta ilman vapaaehtoisuutta

Toisin kuin korporaation lakimääräinen jäsenyys, yhdistyksen jäsenyys on vapaaehtoinen. Erottavana periaatteena vapaaehtoisuudessa on kuitenkin koko joukko ongelmia. Ilman pakkoa tai uhkaa tehtyä tekoa voidaan pitää vapaaehtoisuuden merkkinä, mutta kriteeri ei ole yksiselitteinen, koska pakko voi olla näkymätön ja sisäistetty. Perinteisessä maatalousvaltaisessa kylässä monet tehtävät hoidettiin yhdessä vanhan tapaoikeuden mukaisesti. Vapaaehtoisuudesta puhuminen tässä yhteydessä on ainakin osittain harhaanjohtavaa, sillä tapaoikeus täytyy tässä rinnastaa lakisääteisiin velvoitteisiin.

Sääty-yhteiskunnassa oli mahdollista suoriutua vapaaehtoisista, kollektiivisista ja tasavertaisista töistä myös ilman vapaaehtoiseen jäsenyyteen perustuvan yhdistysorganisaation apua. Yhdistysten tuoma lisäarvo oli uusi assosiaatiohenki, oivallus muodollisen järjestäytymisen merkityksestä. Se teki näkyväksi yksilön kyvyn päättää itse, omasta vapaasta tahdostaan, ajaako asiaansa yhdistyksen suuntaviivat määräävien sääntöjen ja määräysten pohjalta.

Yhdistyslaitoksen historiassa on merkillinen ristiriita: uusi tietoisuus yhteisöhengestä, assosiaatiohenki, oli monesti erityisen vahva sellaisissa yhteenliittymissä, jotka *eivät* perustuneet vapaaehtoiseen jäsenyyteen. Tällaisia olivat esimerkiksi ylioppilaiden järjestöt. Ja kääntäen: Virkavaltainen ideologia ja käytäntö olivat yhä vallalla monissa merkittävissä yhteenliittymissä, joiden jäsenyys perustui vapaaehtoisuuteen, kuten talous- ja raamattuseuroissa. Tällaiset yhdistykset olivat riippuvaisia virkamiespäättäjistä ja ne olivatkin luonteeltaan puolivirallisia.

***

Suomessa perustavanlaatuinen assosiaatioajattelu levisi etenkin ylioppilaspiireissä. Opiskelijat omaksuivat ja edustivat vapaamielisiä ajatuksia myös muualla, erityisesti Saksassa Wartburgin festivaalien jälkeen 1800-luvun alussa.[373] Suomessa opiskelijoiden vapaamielinen asenne korostui, koska se edusti vaihtoehtoa vallitsevalle kulttuuri-ilmastolle, jota virkamiesluokan konformismi muutoin niin täydellisesti hallitsi.[374] Tämä on merkittävä suomalainen erityispiirre.

Yliopiston sääntöjen mukaan opiskelijan oli kuuluttava osastoon (osakuntaan). Muuta järjestäytymistä ei sallittu näiden laissa säädettyjen korporaatioiden lisäksi ilman yliopiston johdon nimenomaista lupaa. Viranomaiset seurasivat huolestuneina ylioppilaiden pyrkimyksiä oman kollektiivisen ylioppilaskunnan luomiseksi eivätkä aina antaneet heidän kokoontua edes yhteisiin juhliin. Matti Klinge luonnehtiikin vuosia 1833–1844 eräänlaiseksi piiritystilaksi. Yliopiston johdon varotoimet eivät kuitenkaan peittäneet sitä tosiasiaa, että ylioppilaiden ja yliopiston johdon välillä oli perustavanlaatuinen ristiriita. Kokoontumisoikeus ja toveruuden osoitukset tulkittiin aiheellisesti paternalismin vastaisen veljeshengen merkiksi. Oli pelättävissä – tai toivottavissa – että ylioppilaskorporaatio kehittäisi ajatuksia vapaista itsehallinnollisista instituutioista.[375]

Viranomaisten tiukat otteet eivät estäneet ylioppilaita suunnittelemasta tulevaisuutta. 1830-luvun mielipideryhmittymät saivat Topeliuksen lausahtamaan, että ylioppilaiden osastot olivat suuriruhtinaskunnan tärkein foorumi perustuslaillisen ja parlamentaarisen kokemuksen ja käytöksen kartuttamiseksi. Ylioppilaat keskustelivat muun muassa omaehtoisesta kurinpidosta, sääntöjen tulkinnasta ja mahdollisuuksista toimia kollektiivisena yksikkönä.[376] Ylioppilaat, samoin kuin kymnaasilaiset, pyrkivät itse ottamaan vastuun omasta kurinpidostaan. Vapaaehtoinen vastuunkanto akateemisten kansalaisten kunnollisesta elämästä oli itse asiassa kuin Troijan hevonen,

373 Klinge 1967b, 12.
374 Klinge emt. 37. Opiskelijoiden järjestäytymisellä oli laaja kansallinen merkitys myös Sveitsissä, joka oli Suomen tavoin – vaikkakin eri lailla – vielä löyhä kansakunta. Im Hof 1982, 130–132.
375 Klinge 1969–1978, osa I, 46, 73, 79–83.
376 Klinge emt. 48–50, 59–60, 90, 105; Topelius 1902, 206.

joka laajensi järjestäytymisoikeutta.[377] Myös aikalaiset panivat merkille, että ylioppilaiden itsehallinto edisti järjestyksen ylläpitoa. Muiden muassa Topelius totesi, että akateeminen lukuseura Akademiska läseföreningen oli myös kurinpidollinen väline.[378]

Opiskelijaradikalismi lisääntyi 1840-luvulla. Radikaalia mielialaa ruokki Snellmanin agitaatio, jossa hän vaati ylioppilaita ottamaan suuremman vastuun uuden kansallisen tietoisuuden kehittämisestä ja levittämisestä. Herman Kellgren, jonka oppimestari Snellman oli, selitti että sivistynyt väestö piti kansallistaa ja kansakunta sivistää. Mielipidevaikuttajina ylioppilaat tulkitsivat Kellgrenin ohjelmaa siten, että heidän oli omistauduttava uudelle assosiaatiohengelle. Länsisuomalaisen osaston kuraattori Sven Gabriel Elmgren oli assosiaatioliikkeen herättämän innostuksen pääasiallinen äänitorvi. Hän piti keväällä 1846 osastossaan puheen, jossa hän kuvaili assosiaatioiden merkitystä historian liikkeellepanevana voimana:

> Uudessa ajassamme, joka raivaa tiensä hengenelämän lukemattomien taistojen läpi, samoin kuin kansalaisinstituutioissa, on vaikuttava voima, joka yhä selvemmin työntyy esiin täyttääkseen ikiaikaisen tehtävänsä, ihmissuvun elämän uudistamisen koko ihmiskunnan onneksi ja ylevöittämiseksi. Tämä voima näyttäytyy vahvimmin suurissa ja valistuneissa kansakunnissa, mutta myös pienemmillä ja sivistyksestä jäljessä olevilla kansoilla on merkkejä samasta pyrkimyksestä, vaikka piirit ovat pienemmät, toiminta vähemmän rohkeaa ja tuloksetkin sen tähden vähäisemmät. Näyttää siltä, että kaikki suuri ja ylevä ja jalo ihmisen toiminta on piankin tämän voiman yksinoikeus. Puhun assosiaatiohengestä, siitä mielestä, jonka avulla pystymme yhteisvoimin saavuttamaan sellaista, mitä mahtavimmatkaan henkilöt eivät ole voineet saavuttaa yksin. *Yhteishenki* on nimeltään tuo mittaamattoman vahva voima, jonka liikkeelle panevan sysäyksen me voimme havaita monissa aikamme yhteiskunnallisissa hankkeissa.[379]

377 Lukiolaisten järjestäytyminen tasa-arvoihanteen pohjalta teki lopun perinteisen alistusjärjestelmän karkeimmista piirteistä, myös pennalismista. Sylvander 1979, 157; Hultin 1923, 185–187, 191–234.
378 Klinge 1969–1978, osa I, 137.
379 Klinge emt. 131–132; *Morgonbladet* 15.6. ja 18.6.1846.

Tällaisia puheita voitiin 1840-luvun Suomessa pitää vain ylioppilaspiireissä. Ehkä Elmgren halusi laimentaa assosiaatiohengen radikaalia potentiaalia väittämällä, että kyseessä ei ollut uusi ilmiö. Sehän oli ikivanha, ja sen vaikutus oli pienissä kansakunnissa pienempi kuin suurissa. Näin hän pehmensi sanomaansa. Agitaation välitön ja samalla tärkein tulos oli Akateeminen lukuyhdistys, joka perustettiin 1846 Elmgrenin aloitteesta. Tutkijoilla on erilaisia käsityksiä yhdistyksen merkityksestä.[380] Niin kutsutun assosiaatiohengen leviämisessä sillä on kuitenkin ollut keskeinen asema. Akateemisen lukuyhdistyksen ansiosta suomalaisilla ylioppilailla oli mahdollisuus osallistua eurooppalaiseen keskusteluun, jossa esitettiin radikaaleja ajatuksia mielipiteen- ja assosiaatiovapauden siunauksellisuudesta. Matti Klinge luonnehtii lukuyhdistystä muun muassa ”mielipidepoliittiseksi kerhoksi”. Lisäksi yhdistys vastasi ylioppilaiden yhteisen toiminnan tarpeeseen. Se toimi eräänlaisena itseään säätelevänä ylioppilaskuntana kuten Uppsalassa samana vuonna perustettu Studentföreningen. Lukuyhdistyksen oli tarkoitus koota kaikki ylioppilaat yhden järjestön alle, mikä lopulta onnistui vuonna 1849, kun kaikki osakunnat päättivät liittää koko jäsenistönsä kollektiivisesti yhdistyksen jäseniksi. Akateeminen lukuyhdistys toimi verraten itsenäisesti suhteessa yliopiston johtoon eikä inspehtoreilla ollut valtuuksia puuttua sen toimintaan. Päätökset tehtiin yksinkertaisella enemmistöllä muissa kuin jäsenyyttä koskevissa asioissa, joista osakunnat päättivät erikseen.[381]

Ajatus kollektiivisesta ja pakollisesta jäsenyydestä omaksuttiin perinteisestä yliopistokäsityksestä. Yliopisto oli hyväksytty toiminnan tilaksi. Yliopistokorporaation ulkopuolelle sulkeminen oli ankarin mahdollinen rangaistus, jonka korporaatio (osasto/osakunta) saattoi ylioppilaalle langettaa. Sama periaate oli myös kymnaasilaisten järjestöissä.[382] Ylioppilaiden

380 Klinge emt. 146. Teperi 1959, 195, ei pidä yhdistystä kovinkaan tärkeänä, kun taas Schybergsonin silmissä sillä on ollut suuri merkitys: 1917, 93–96.

381 Klinge emt. 133–136, 146; Klinge 1970, 20–26.

382 Porvoon kymnaasilaiset saivat vuonna 1852 omat säännöt, joissa ankarin rangaistus oli toverikunnasta erottaminen. Sylvander 1979, 157; Hultin 1923, 11, 194. Kun Turun kymnaasin oppilaat järjestivät lakon 1864, toverikunnasta erotettiin 11 oppilasta rikkuruuden takia, vaikka tiedettiin, että päätös saattaisi vaarantaa heidän pääsynsä yliopistoon. Tigerstedt 1919, 42–47, 125–133.

vapauspyrkimyksissä ei ollut kyse tarpeesta luoda vapaaehtoisuuteen perustuvia akateemisia järjestöjä. Vapaus oli ongelmallinen kysymys kokonaan toisella tasolla: ylioppilaiden oli saavutettava täysivaltaisuus yliopiston johtoon nähden. Radikaalien ylioppilaiden mukaan itsenäinen asema oli mahdollinen vain, jos ylioppilaat kykenisivät esiintymään yhtenäisenä ryhmänä. Siksi on ymmärrettävää, että radikaalit opiskelijat korostivat korporaation yhteisen näkökannan tärkeyttä. Tavoite oli leimannut osastojen työskentelyä niin, että äänestyspäätökset korvasivat konsensuspäätökset jo 1840-luvulla. Samalla itse äänestämisestä tehtiin merkittävää ja merkityksellistä.[383]

Tässä mielessä Akateeminen lukuyhdistys oli yleisen ylioppilaskunnan kehno korvike ja sen toiminta oli pakostakin passiivista. Viranomaiset sallivat sen olemassaolon niin kauan kuin siitä ei yritetty tehdä koko ylioppilaskunnan äänenkannattajaa.

Ajatus yhteisestä ylioppilaskunnasta otti tulta erityisesti viipurilaisessa osastossa, jonka ylioppilailla oli läheiset yhteydet keisarikunnan ja etenkin Tarton yliopiston radikaaleihin virtauksiin. Viipurilaiset ylioppilaat ajoivat aktiivisesti yleisen ylioppilaskunnan asiaa ja katsoivat, että maakuntajako rakensi keinotekoisia rajoja opiskelijoiden välille. Tässä hengessä viipurilaisessa osastossa kysyttiin, mihin rakoon mahtui suomalainen ylioppilas savolaisten, uusmaalaisten, länsisuomalaisten, hämäläisten ja pohjalaisten joukossa. Vaikka Helsingin yliopistossa oli 1840-luvun puolivälissä onnistuttu yhdistämään osastoja suuremmiksi yksiköiksi, sitä voi tuskin pitää askeleena kohti yleistä ja yhteistä ylioppilaskuntaa. Uudistuksen voi pikemminkin katsoa vahvistaneen maakunnallista identiteettiä.[384]

Yritykset yhteisen ylioppilaskunnan luomiseksi eivät johtaneet tulokseen, ja viranomaiset tiukensivat otettaan vuoden 1849 jälkeen. Akateeminen lukuyhdistys sai yhä toimia, mutta viranomaiset valvoivat sitä entistä tarkemmin. Venäjällä hallitsija tarkkaili epäluuloisesti yliopistoja ja rajoitti merkittävästi niiden liikkumatilaa ja laajentumismahdollisuuksia. Sitä paitsi ylioppilaiden raisu elämä antoi Helsingissä hallituspiireille aihetta toimenpiteisiin, jotka rajoittivat opiskelijoiden vapauksia entisestään. Osastot pää-

383 Klinge 1969–1978, osa I, 186.
384 Klinge emt. 127–128, 187–195. Vrt. Mustelin 1962, 106–107.

tettiin lakkauttaa kokonaan ja tiedekunnat uudistaa niin, että ne koostuivat sekä opettajista (*ledamöter*) että ylioppilaista (*medlemmar*). Tiedekunnista tuli sijaiskanslerin alaisia, jolloin tämän valvontavaltuudet kasvoivat. Uudistuksella onnistuttiin vähentämään niin sanottujen maisterisopiskelijoiden mahdollisuuksia vaikuttaa opiskelijoiden näkökantoihin.[385]

Yliopiston uudet perussäännöt tulivat voimaan 1852. Niiden tarkoitus oli lakkauttaa osastopohjaiset yliopistokorporaatiot ja samalla myös monisatavuotinen perinne. Konservatiivisessa virkamiesajattelussa osastot olivat turmeltuneet ”anarkistisen hengen varsinaisiksi pesäkkeiksi” (Casimir von Kothen). Mielenkiintoista on, että myös radikaaleja näkemyksiä edustavat henkilöt, kuten Snellman ja Herman Kellgren, suhtautuivat positiivisesti osastojen lakkauttamiseen. Näin siksi että maakuntajako oli kansakunnan vakauttamisen este. Tavallisten opiskelijoiden keskuudessa lakkauttaminen kuitenkin herätti kielteisiä tunteita. Uuden tiedekuntaorganisaation katsottiin edustavan keskusjohtoista byrokratiaa. Vaikka osastot olivat ilmentäneet vanhaa patriarkaalista korporativismia, ne olivat kuitenkin ylioppilaiden omia järjestöjä, joissa vapaammalla assosiaatiohengellä oli tilaa kasvaa. Osastojen lakkauttamisesta huolimatta ylioppilaat mielsivät itsensä yhä savolaisiksi, uusmaalaisiksi ja niin edelleen.[386]

Osastot alkoivat jälleen toimia vuoden 1855 jälkeen, aluksi laittomasti, mutta vuodesta 1867 lähtien laillisesti. Oman, yhdistyneen ylioppilaskunnan asema tunnustettiin, vaikkakin lopullisesti vasta 1880.[387] Ylioppilaskunnan päätösjärjestys nosti opiskelijoiden järjestäytymiskysymyksen uudelleen kansakunnan tietoisuuteen, ja ylioppilaskunnan vaaleilla oli 1880-luvun alussa oma merkityksensä puoluerakenteen luomisessa, ei vain ylioppilaskunnassa vaan koko kansakunnassa.[388]

Assosiaatioliikkeen välttämättömiin aineellisiin edellytyksiin kuuluivat kokoontumistilat. Myös tässä suhteessa ylioppilaat olivat edelläkävijöitä. Vauraammat ylioppilaskunnat olivat 1830-luvulta lähtien ja Turussa jo aikaisemmin vuokranneet kokoustiloja ja jopa yrittäneet hankkia oman yli-

385 Klinge emt. 197, 201, 207–211.
386 Klinge emt. 205, 207, 222, 225.
387 Klinge 1969–1978, osa III, 65–67.
388 Klinge emt. 73, 76, 92–93.

oppilastalon. Kaikille ylioppilaille tarkoitetuksi kokouspaikaksi ja tiedotuspisteeksi tulivat Akateemisen lukuyhdistyksen tilat, joissa oli oma ravintola, kirjasto ja ilmoitustaulu.[389] Ylioppilaskunnan talo, jonka suunnittelu alkoi vuonna 1857, rakennettiin suurena kansallisena hankkeena maanlaajuisen rahankeräyksen siivittämänä. Talosta tuli heti valmistumisvuonnaan 1870 assosiaatiotalo: niiden, jotka halusivat olla mukana kiteyttämässä kansalaisten näkemyksiä, kannatti osallistua talon toimintaan.[390]

Lakisääteisistä korporaatioista ylioppilaskunta oli Suomessa merkittävin assosiaatioajattelun levittäjä, mutta ylioppilaat eivät kuitenkaan olleet radikaalein ryhmittymä. Se kunnia lankeaa kymnaasilaisille, ”puoliksi akateemisille kansalaisille”. Heidän taistelunsa kouluviranomaisia vastaan oli avoin ja militantti, ja muun muassa lakkoasetta käytettiin usein.[391] Porvoon kymnaasilaiset perustivat aluksi yhteisen lauluseuran, joka sittemmin muuttui luonteeltaan yleiseksi oppilaskunnaksi. Se sai omat säännöt vuonna 1852, velvoittavaksi nimekseen Konventin ja 1860-luvulla se kokoontui säännöllisesti omille *valtiopäivilleen* (*lantdagar*).[392] Turun kymnaasin oppilaskunnan juuret olivat samoin lauluseurassa, ja myös tämän oppilaskunnan nimi oli yhtä kunnianhimoinen, Civitas Gymnasii Aboensis eli ”civitaten”, kuten sitä yleisesti kutsuttiin. Oppilaskunnan edunvalvonta kouluviranomaisten edessä näkyi etenkin siinä, miten suhteita rehtoriin ja opettajiin säänneltiin. Säännöissä määrättiin tarkkaan, että rehtoria tai opettajaa sai arvostella ainoastaan, jos arvostelun takana oli määräenemmistö.[393]

389 Akateeminen lauluseura oli tiloissa vuokralaisena. Myös tiedekunnat käyttivät tiloja hyväkseen säilyttämällä niissä kirjastoja, jotka ne olivat takavarikoineet kielletyiltä osakunnilta. Klinge 1970, 9–26.

390 Klinge emt. 26–150.

391 Tigerstedt 1919, 42–47, 125–133; Sylvander 1979, 163–168. – Ylioppilaat näyttävät tässä suhteessa toimineen kymnaasilaisia passiivisemmin. 1810-luvulta on kuitenkin säilynyt tietoja Turun ylioppilaiden lakkouhkauksista. Professori Walleniuksen toiminta yliopiston oman toimivallan kaventamispyrkimysten yhteydessä johti hänen luentojensa boikottiuhkaan vuonna 1817. Klinge 1967b, 342.

392 Hultin 1923, 186–196, 209–226; Sylvander emt. 157.

393 Tigerstedt 1919, 246; Sylvander emt. 160–162; Koskenniemi 1938, 58–105. Kymnaasilaisten järjestäytyminen Helsingissä, Vaasassa ja Jyväskylässä: ks. Bruhn 1915; S[ariola] 1933, 60–68; Krook 1949, 203; Sylvander 1967. Suomen keskusjohtoista ja byrokraattista johtoa kirjavan kymnaasilaitoksen valvonta 1840- ja 1850-luvuilla ärsytti. Halila 1978, 204–213.

Niin ylioppilaiden kuin lukiolaisten lähtökohtana oli ajatus pakollisesta jäsenyydestä. Täten hyväksyttiin yksi korporatismin keskeisistä periaatteista. Yhteiskunnassa vallitseva työnjako oli oikeutettu, ainakin oman korporaation osalta, ja yhteiskunnalla oli laillinen oikeus kiintiöidä opiskelijanuorison joukko. Tässä kysymyksessä konservatiivisen ja radikaalin näkemyksen välillä oli vain vivahde-ero. Se, joka arvosti yhteiskuntajärjestelmän vakautta, ei halunnut yliopiston lisäävän säätykiertoa. Konservatiivin mielestä oli parempi, että virkamiehet tuottivat virkamiehiä ja rahvas rahvasta. Radikaali kehitysoptimisti taas piti luonnollisena yliopiston laajentumista ja ovien avaamista uusille henkilöille. Radikaalipiireissäkään ei silti voitu kuvitella korkeakoululaitosta, jossa opinto-oikeus olisi rajoittamaton. Ylioppilaskunnan – ja yleensäkin ammatti- ja virkakunnan – käsitteeseen kuului suhteellisen vakiintunut jäsenmäärä, mikä helpotti pakollisen jäsenyyden periaatteen jatkumista.

Tilanne oli toinen käsiteollisuudessa ja teollisuudessa. Edunvalvontaa oli toki ollut perinteisissä ammattikuntakorporaatioissa,[394] ja etenkin niissä maissa, joissa oli laajaa käsityöläisyyttä ja käsityöteollisuutta, kisällit ja manufaktuurityöläiset olivat omissa korporaatioissaan pyrkineet hankkimaan suurempia oikeuksia. Mutta kun työ vapautettiin juridisessa merkityksessä, elinkeinovapaus astui voimaan ja vanhat ammattikunnat lakkautettiin, katosivat tietysti myös mahdollisuudet käydä itsenäisyystaistelua korporaationa. Kun työtätekevät kansanluokat alkoivat muodostaa omia edunvalvontajärjestöjään, ammattiyhdistyksiä, niiden ainoa mahdollisuus oli turvautua vapaaehtoisjäsenyyden periaatteeseen. Tavoitteena oli saada mahdollisimman moni liittymään ammattiyhdistykseen ja kasvattaa sen voimaa niin, että sen voisi sanoa käytännössä edustavan koko työntekijäkuntaa.

Edunvalvontajärjestön luonteeseen kuuluu mahdollisimman kattava järjestäytyminen, joko vapaaehtoinen tai pakollinen tai jotain siltä väliltä – muodollisesti vapaaehtoinen mutta käytännössä pakollinen. Edunvalvontajärjestön luonteeseen kuuluu myös mahdollisimman itsenäinen itsehallinto.

394 Ammattikuntaorganisaation sisäinen köydenveto: ks. Kaukamaa 1939 ja Hynninen 1908. Kirvesmiesten edunvalvontakamppailu koski 1860-luvulle asti ammattikuntaprivilegioiden ja monopoliaseman hankkimista Helsingissä.

Tässä liberaalissa pyrkimyksessä ylioppilaat olivat Suomessa assosiaatioajattelun edelläkävijöitä.

Vapaaehtoisuutta ilman vapautta

Vapaaehtoisuutta alettiin käyttää Suomessa iskusanan lailla (Turun vapaapalokunta 1838) 1800-luvun toisella neljänneksellä. Sitä ennen muodollisesti vapaaehtoinen järjestäytyminen tapahtui suurelta osin itsestään, luonnonvoiman kaltaisesti ilman julkista keskustelua assosiaatioperiaatteista. Enimmäkseen viranomaistiedotteita julkaiseva lehdistö vältti puhumasta assosiaatioilmiöstä uutena yhteiskuntaa muuttavana voimana. Tässä mediassa pohdittiin perin vähän periaatteellisia kysymyksiä. Siten on vaikea hahmottaa, kuinka tietoisia aikalaiset olivat perustavista eroista erilaisten assosiaatioiden välillä. Erot sanomalehtien kokousilmoituksissa viittaavat kuitenkin laajaan kirjoon hallinnollisluonteisesta järjestäytymisestä itsenäiseen yhdistyselämään. Joissakin lehti-ilmoituksissa oli allekirjoitus, toimitsijoiden nimikkeet vaihtelivat ja kellonlyömät ja kokouspaikat erosivat toisistaan nekin.

Jos kokous ilmoitettiin pidettäväksi aamupäivällä tai varhain iltapäivällä, se kertoi, että kyseessä oli lakimääräinen hallintoluonteinen kokoontuminen, kuten maistraatissa ja lääninkansliassa pidettävä kokous. Rannikkoliikenneyhtiö kokoontui kello 3 i.p.,[395] mikä osoitti sen olevan taloudellisen riskin ottavien sidosryhmien kokous, vaikka ilmoituksessa painotettiinkin yhtiön isänmaallisia tarkoitusperiä.[396] Muuten näyttää eräänlainen raja kulkeneen 1820-luvulla siinä, pidettiinkö yhdistyksen kokous iltapäivällä klo 4 vai klo 5. Kello-neljän-yhdistykset olivat virkamiesmäisempiä, kuten Pipliaseura ja Suomen evankelinen seura, jotka molemmat kokoontuivat arkkipiispantalossa.[397] Seurahuoneen johtokunta ja yhtiökokous tulivat koolle klo 4 i.p.,[398] Soitannollisen seuran edustajat milloin klo 4, milloin tuntia myöhemmin.[399] Suomen talousseura ja Turun säästöpankin johtokunta ja jäse-

395 *ÅT* 25.1.1826.
396 *ÅT* 3.5.1826.
397 *ÅT* 13.4.1825, 12.4.1826.
398 *ÅT* 28.5. ja 3.6.1826.
399 *ÅT* 19.3.1826.

nistö sitä vastoin pitivät kokouksensa säännöllisesti klo 5 i.p.[400] Niillä olikin laajempi rekrytointipohja.

Viranomaiset julkaisivat lehdistössä ilmoituksen jonkun viran puolesta toimineen henkilön allekirjoituksella, kun taas yksityisten tahojen tiedotteissa ei ollut kenenkään allekirjoitusta. Jos yksityisellä organisaatiolla oli jokin virallinen esivaltaan viittaava piirre, ilmoituksessa saattoi olla allekirjoitus. Kun edellä mainittu rannikkoliikenneyhtiö kutsui kokoon omia edustajiaan, allekirjoitusta ei ollut.[401] Kun Turun akatemian lääketieteelliseen tiedekuntaan sidoksissa ollut Rauman yleinen kaivo- ja kylpylälaitos (Raumo Allmänna brunns- och badinrättning) tiedotti kylpylän ohjelmasta, ilmoituksessa oli Gabriel von Bonsdorffin allekirjoitus.[402] Soitannollisen seuran konsertti-ilmoituksissa[403] ei ollut allekirjoitusta, mutta tilaajille lähetetyissä kokouskutsuissa sellainen oli.[404] Muita laitoksia ja seuroja, joiden tiedotuksiin sisältyi allekirjoitus, olivat esimerkiksi Pipliaseura,[405] Evankelinen seura,[406] Turun kehruuhuoneen johtokunta (Spinnhusdirektionen i Åbo, naisten ojennuslaitos)[407] ja Helsingin tanssiklubi.[408]

Virallisen kaltaiset piirteet näkyivät selvemmin, jos laitos tai seura tuntui täyttävän tietyn tarpeen vanhassa korporatistisessa yhteiskunnassa. Esimerkiksi Helsingin tanssiklubin saattoi halutessaan tulkita eräänlaiseksi korporaatioksi muiden etuoikeutettujen korporaatioiden joukossa. Satoja vuosia jatkuneen käytännön mukaan porvaristolla oli pohjoiseurooppalaisissa kaupungeissa oikeus hyödyntää raatihuoneen kellaria huvitilaisuuksissaan.[409] Tanssiklubin saattoi nähdä käyttävän tätä etuoikeutta tai niin ainakin Helsingin maistraatti halusi tulkita asian. Maistraatti näet halusi Helsingin tanssiklubin olevan yleisten tanssiaisten ainoa järjestäjä, jolloin viranomai-

400 *ÅT* 9.2. ja 2.3.1825 sekä 4.1., 25.2. ja 1.3.1826.
401 *ÅT* 25.1. ja 22.2.1826.
402 *ÅT* 2.4. ja 3.5.1825.
403 *ÅT* esim. 11.5. ja 16.5.1825 sekä 5.4.1826.
404 *ÅT* esim. 25.3. ja 29.3.1826.
405 *ÅT* 19.1., 13.4. ja 21.5.1825.
406 *ÅT* 13.4.1825.
407 *ÅT* 25.1.1826.
408 von Frenckell 1943, 236.
409 Dahlström 1954, 135–144.

set pystyivät helpommin valvomaan kaupungin huvielämää.[410] Tällaisessa tilanteessa ei ollut niin tarkkaa, millä nimellä klubista puhuttiin. Yhdistys, jolla oli monopoli yleisten tanssiaisten järjestämiseksi Helsingissä, esiintyi kaupungin pöytäkirjoissa Tanssilaitoksena ja -kerhona, Tanssiseurana ja Klubiseurana.[411] Viipurin osalta, jossa tanssiklubi oli samalla lailla sidoksissa maistraattiin, voi tarkastella hyväntekeväisyysnaamiaisten järjestämisoikeuden siirtymistä klubilta rouvasväenyhdistykselle. Tämä järjesti naamiaiset tammikuun 7. päivänä vuodesta 1836 lähtien ja suoriutui tehtävästä niin mallikkaasti, että loppiaisesta tuli vähitellen yksi Viipurin erityisistä juhlapäivistä.[412]

Myös lukuseurat tarjoavat esimerkkejä siitä, kuinka vapaita yhteenliittymiä ympättiin korporatiiviseen paikallisyhteisöön seuran itsenäisyyden kustannuksella. Hämeenlinnan lukuseura edusti kaupunkiyhteiskuntaan kiinteästi kuuluvaa osaa, jossa seura luopui omien kirjojensa hallintaoikeudesta. Seuran säännöissä todettiin kirjakokoelmien olevan ikuisesti kaupungin omaisuutta.[413] Pohjalaiskaupunkien lukuseurojen järjestömuoto oli liberaalimpaa lajia. Kenties on syytä huomauttaa, että tämä ei johtunut ainakaan suoranaisesti rekrytointipohjan sosiaalisista eroista. Paikkakunnasta riippumatta lukuseurojen jäsenet olivat paikallisyhteisön ylimpiä virkamiehiä ja porvareita. Mutta jos järjestäytymismuoto oli erilainen, niin erilaisia olivat myös pohjalaiskaupunkien kokoelmat, suurempia ja enemmän yhteiskuntaa pohtivia. Siinä missä sensuuriylihallitus kohteli Viipurin, Hämeenlinnan ja Leppävirran lukuseuroja verraten lempeästi, se päätti – tutustuttuaan pohjalaiskaupunkien kirjavalikoimaan – takavarikoida niiden kokoelmat kokonaan. Kokkolan, Raahen ja Oulun lukuseurat olivat vapaita eivätkä niitä sitoneet kaupunginhallinnon etuoikeudet. Ne pystyivät vapaasti lakkauttamaan itse itsensä ja päättivät lopettaa toimintansa välittömästi. Kirjakokoelmansa ne jakoivat jäsentensä kesken.[414] – Vaasan lukuseura erosi

410 von Frenckell 1943, 266.
411 von Frenckell emt. 260.
412 Hirn 1982, 22–23. Tältä yhdistykseltä puuttuivat seuralliset piirteet, sillä se oli muodoltaan johtokuntayhdistys.
413 Nurmio 1947a, 15.
414 Nurmio emt. 29–37. – Viranomaiset metsästivät näitä kirjoja vaihtelevin tuloksin. Nurmio emt. 37–39.

Pohjanmaan muista lukuseuroista siinä, että se ei lakkauttanut itseään vaan jatkoi toimintaansa vuoteen 1845 asti, jolloin se kuihtui pois.[415] Viisi vuotta myöhemmin, tilanteessa joka muistutti sensuurin tilaa vuonna 1830, Vaasaan perustettiin uusi lukuseura. Se toimi samoin periaattein kuin hämeenlinnalainen vastineensa. Vaasan yhdistyksen sidosryhmät pitivät yllä kirjastoa, jonka omistusoikeus kuului Vaasan kaupungille. Terminologinen sekoitus näkyy lähdemateriaalissa. Yhteenliittymän säännöissä puhuttiin ainoastaan ”kirjastosta”, kun taas senaatti ja kuvernööri pitivät yhteenliittymää ”yhdistyksenä”.[416]

Vapaaehtoisuuteen perustuvien yhdistysten itsenäisyys korostui, jos niiden säännöissä annettiin yleiskokoukselle valta nimittää hallitus ja laatia toimintalinjat. Yhdistykset, joiden itsenäisyys oli tätä lajia, yleistyivät 1800-luvun toisen neljänneksen aikana. Tätä ennen hallintoperiaatteet vaihtelivat: toisessa päässä olivat johtokuntayhdistykset, joissa johtokunta oli viranomaisten asettama tai joka rekrytoi itse itsensä, ja toisessa päässä yhdistykset, joissa jäsenet valitsivat hallituksen, johtokunnan tai toimikunnan.[417]

Yhdistyksen epäitsenäisyys näkyi muutenkin kuin vain suhteessa viranomaisiin. Se saattoi yhtä hyvin ulottua suhteisiin toisten organisaatioiden kanssa. Esimerkiksi joillakin ylioppilaiden osastoilla oli ollut oma kirjasto 1700-luvulta lähtien.[418] Tällaisen kirjaston luokitteleminen omaksi yhdistyksekseen tai lukuseuraksi voi kuitenkin olla harhaanjohtavaa. Sen sijaan kirjastot voi nähdä osastojen yleisen toiminnan ulokkeina. Opiskelijoiden kuorotoiminnan osalta tilanne on monimutkaisempi, sillä toiminta kukoisti lähes katkotta 1810-luvulta alkaen ja loi tilaa opiskelijoiden itsenäiselle järjestäytymiselle ylipäätään.[419]

415 Lehtikanto 1964, 23–24.

416 KD 223/304 1850; KKK 10 nro 135: I/1849, 71 ja 77.

417 Esimerkkinä voi mainita 1830-luvulla perustetun johtokuntatyyppisen rouvasväenyhdistyksen Viipurissa (*Frauenverein*) ja lisäksi muiden kaupunkien rouvasväenyhdistykset, joita perustettiin 1840-luvun jälkipuoliskolta lähtien ja joiden hallitukset valittiin vuosikokouksessa. Kehitys kulki kohti jälkimmäistä yhdistystyyppiä, kuten Ruotsissakin. Jansson 1985, 51.

418 Palosuo 1942, 120–130; Helanen 1937, 148–149, 191.

419 Teperi 1959, 134–135; Topelius 1938, 16; Helanen emt. 249–250; Waris 1932, 92, 104–106; Klinge 1969–1978, osa I, 371–374.

Taulukko 2. *Assosiaatioiden pulma: vapaus ja vapaaehtoisuus*

	Vapaaehtoinen jäsenyys	Ei-vapaaehtoinen jäsenyys
Vapaus asettaa omia tavoitteita	Assosiaatioliikkeen yhdistykset, esim. Suomalaisen kirjallisuuden seura ja rouvasväenyhdistykset	Ammatti- ja oppilaskunnat
Rajattu vapaus asettaa omia tavoitteita	Talous- ja raamattuseurat	

Ennen Suomalaisen kirjallisuuden seuran ja uuden assosiaatioliikkeen aikaa 1830- ja 1840-luvuilla ei ollut järjestöjä, joissa olisi samanaikaisesti vaalittu vapaamielistä assosiaatiohenkeä ja vapaaehtoisen jäsenyyden periaatetta. Vaikka talous- ja raamattuseuroissa sovellettiin vallankumouksellista, rajat ylittävää vapaaehtoisuuden periaatetta, niitä alettiin pitää hallintokoneiston jatkeena. Niiltä oli pitkälti evätty mahdollisuudet asettaa itsenäisesti tavoitteensa ja päättää omista toimintamuodoistaan. Niissä toimittiin monessa mielessä täysin päinvastaisesti kuin oppilas- ja ammattikunnissa, joilla oli itsestään selvä oikeus puolustaa omia etujaan. Vapaaehtoisen jäsenyyden ja vapauden asettaa omat tavoitteet voi muuttujina ristiintaulukoida yllä olevan nelikentän lailla.

Nelikentän oikeassa alakulmassa näkyy täydellinen pakkotilanne, jolla ei enää ole mitään tekemistä assosiaatioperiaatteen kanssa vaan joka päinvastoin on tämän periaatteen vastakohta.

Pakollisten oppilas- ja ammattikuntien toiminnalla (nelikentän oikeassa yläkulmassa) oli suurempi merkitys yhdistymisvapaudelle otollisen juridisen asenneilmaston luomisessa kuin vapaaehtoisyhdistyksillä, joilla ei ollut mahdollisuutta määrätä toimintansa suuntaa (nelikentän vasemmassa alakulmassa). Suomen talousseuran sihteerin, C. Ch. Böckerin, pyrkimyksistä huolimatta talousseura ei kehittynyt kansalaismielipiteen kanavaksi.[420] Niin kauan kuin seura ei edustanut erillisintressejä ajavaa ajattelua, periaatteel-

420 Katso s. 162–164 tässä teoksessa.

lista kysymystä itsenäisyydestä ei tarvinnut ottaa esille. Viranomaisten ja vapaaehtoisten yhdistysten välinen suhde voitiin määritellä työnjaollisin perustein. Tyypillinen elämänpiiri, jossa viranomaiset ohjasivat vapaaehtoisyhdistysten ohjelmaa, oli laaja hyväntekeväisyyskenttä.[421] Samalla viranomaiset ja vapaaehtoisjärjestöt tekivät yhteistyötä myös miettiessään maatalouselinkeinojen elvytystapoja.[422]

Samoin kuin rajoitettiin yhdistysten vapautta asettaa omia tavoitteita, myös vapaaehtoisuudelle asetettiin rajat. 1700-luvun veljeskuntien yhteydessä on harhaanjohtavaa puhua vapaaehtoisuudesta: niihin ei ”liitytty” vaan tarpeeksi ansioituneina pidetyt henkilöt ”hyväksyttiin” mukaan. Välitysorganisaatioiden tavassa rekrytoida jäseniä säätyrajojen yli voi tunnistaa korporativistista ajattelua uudessa muodossa. Yhdistykset olivat avoinna *kaikille asianosaisille*.[423] Tarvittiin peruste (eli tietyt ominaisuudet antaisivat oikeuden) osallistua näihin hankkeisiin. Soitannollisessa seurassa piti joko rakastaa tai harjoittaa musiikkia. Muihin seuroihin hyväksyttiin ne, joilla oli tarjota tietoa, rahaa tai oma työpanoksensa. Lupausyhdistyksessä toimivat ne, jotka olivat sitoutuneet kunnioittamaan lupaustaan. Puhdas jäsenyys sinänsä oli kohtuuttomuus, josta tuli kohtuullista, kun yhdistysten ymmärrettiin olevan mielipidejohtajia. Vapaapalokunnissa vapaaehtoisuus oli ehdollista omalla tavallaan. Niiden päällystö saattoi antaa ukaasin, että vastuunsa laiminlyövät jäsenet ilmoitettaisiin pakolliseen, niin kutsuttuun yleiseen palokuntaan.[424]

421 Siinä missä 1700-luvun vapaamuurarit ja 1800-luvun rouvasväenyhdistykset olivat suhteellisen itsenäisiä, kirkon piirissä kehittyi 1800-luvun puolivälistä lähtien oma hyväntekeväisyys (diakonia), joka toimi suoraan kirkon alaisuudessa lähetystyöyhdistyksenä, diakoniayhdistyksenä ja vankilayhdistyksenä. Tämän järjestäytymisen keskeinen henkilö oli Gabriel Mauritz Wænerberg. Rosenqvist 1911, 83–98; Rauhala 1919, 148–149.

422 Paloapuyhdistykset, siitosyhdistykset ja isäntäyhdistykset olivat kiinteä osa maaseudun paikallishallintoa. Alanen 1967, 65–77. Riistanhoidossa valtio maksoi metsästysseurojen kautta palkkion kaadetuista petoeläimistä ja tuki metsästysseurojen järjestämiä ampumakilpailuja palkintorahoin. Kirkossa kuulutettiin kilpailujen ajankohta ja säännöt. Valtio tuki suurin palkintorahoin myös raviurheilua ”virallisissa” kilpailuissa. Viljanen 1965.

423 Katso s. 167 tässä teoksessa.

424 Katso s. 323 tässä teoksessa.

Kysymys mielipiteenvapaudesta ja vapaudesta määritellä omia tavoitteita vapaaehtoisjärjestössä sai toisen luonteen Suomalaisen kirjallisuuden seuran perustamisen ja seuran ajaman uuden kansallisuusaatteen myötä. Sanoman patriarkaaliset piirteet mahdollistivat aktiivisen toiminnan levittämisen. Tehtävänä ei kuitenkaan ollut edistää yhteiskunnallisia erillisintressejä. Uuden kansallisen isänmaallisuuden edustajat eivät väittäneet edustavansa mielipidevapautta sellaisenaan. Sen sijaan tanskalainen painovapausyhdistys (Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug, joka perustettiin 1835 ja jota Niels Clemmensen on tutkinut), oli nimenomaan mielipiteenvapauden asialla ja teki joukkojärjestäytymisperiaatetta tunnetuksi Tanskassa kolme vuosikymmentä ennen kuin Suomessa alettiin kokeilla samaa periaatetta käytännössä.

Myös lupausyhdistykset olivat mielipideyhdistyksiä siinä mielessä, että lupauksen antajien odotettiin vaikuttavan esimerkillään omaan ympäristöönsä. Lupausyhdistysten merkitys mielipiteenmuodostajina kuitenkin väheni, sillä niiltä puuttui seurallinen kokoustoiminta. Koska jatkuvaa, tasavertaista keskustelua ei ollut, toimintaa ei voinut tarkastella kriittisesti, mikä rajoitti vapautta määritellä omat tavoitteet.

Monella varhaisella vapaaehtoisyhdistyksellä oli niin selvästi määritelty, etukäteen sovittu hallintoluonteinen päämäärä, että yhdistykset vain hoitivat tehtävänsä sen sijaan että ne olisivat myös keskustelleet eri kysymyksistä. Asioita ei koskaan käsitelty yleisemmällä tasolla, joka olisi noussut hallinnollisten tavoitteiden ja korporatiivisuuden hallitseman tason yläpuolelle. Tämä selittää lehdistön ja vapaaehtoisjärjestöjen työnjaon muotoutumisen 1800-luvun alussa, jolloin lehdistössä tuotiin mieluusti esiin mielipiteenvapauden asiaa. Aikaisemmassa vaiheessa – Aurora-seuran aikana – tilanne oli ollut toisenlainen. Lehdistö ja seura olivat käsitteinä ei vain muovailtavissa, vaan ne sulautuivat toisiinsa.[425] Oppineiden seurat keskustelivat omassa piirissään niiden itsensä ja muiden julkaisemasta aikakauskirjallisuudesta.

Vielä 1810-luvulla oli luonnollista yhdistää vapaa lehdistö johonkin seuraan. Aura-kalenteria julkaisevat henkilöt katsoivat olevansa sellaisen yhdistyksen jäseniä, jonka tehtävänä oli toimittaa ja julkaista tätä kirjallista

425 Katso s. 133–135 tässä teoksessa.

äänenkannattajaa. Perustavassa kokouksessa vuonna 1815 kuitenkin päätettiin, että ”yhdistyksellä” ei olisi vahvistettuja sääntöjä tai nimeä. (Seuran aloitteentekijä oli kaavaillut yhdistyksen nimeksi Selmaa – F. M. Franzénin runon mukaan – mutta ei saanut kannatusta.) Vastatoimien pelko johti siihen, että muodollisesta järjestäytymisestä haluttiin luopua. Salamyhkäisyys oli siten osaksi erilaatuista kuin seuramuotoisten veljeskuntien esoteerisen okkultismin vaaliminen. Aura-kalenterin takana ollut ryhmä säilytti kuitenkin yhdistysluonteensa, mikä näkyi siinä, että uudet jäsenet hyväksyttiin suljetulla äänestyksellä.[426]

Assosiaation olemukseen kuului tietty hallinnollinen perusvire, kun taas lehdistö keskittyi selvemmin mielipiteenmuokkaukseen myös puoliviralisissa, ilmoituksista elantonsa saavissa lehdissä, joissa julkaistiin virallisia kuulutuksia ja kaupallisia ilmoituksia ja levitettiin kuuliaisuuden henkeä. Tämän eron takia ajatus parlamentaarisesta vastuusta juurtui ensinnä lehdistömaailmaan. Lehden tilaajat olivat eräänlaisia jäseniä, toimitus eräänlainen johtokunta, ja yhdessä ne muodostivat eräänlaisen yhdistyksen. Pysyäkseen hengissä toimitus tarvitsi tilaajien luottamuksen, ”ostavan yleisön suosion”, kuten Arwidsson asian ilmaisi.[427]

Lehdistön ja yhdistyksen välinen ero kävi aikaa myöten yhä selvemmäksi. Sanomalehti oli väline ja tuotantoyksikkö, joka tuotti markkinoille tavaraa. Tämän tavaran kuluttajat eivät sitä vastoin muodostaneet mitään muodollista yksikköä, vaikka yhdistävät siteet saattoivat olla seurallisia, veljellisiä ja horisontaalisia. Lehdistön ja assosiaation erilaiset järjestäytymisperiaatteet olivat selvillä viimeistään 1830-luvulla. Lauantaiseura oli kynäniekkojen oma ystäväpiiri, joka osallistui erilaisiin sanomalehtihankkeisiin hankkiakseen elantonsa. Runeberg, Snellman ja Topelius turvasivat toimittajina taloudellisen tilanteensa. Lehtihankkeissa ja uutisjournalismissa oli yksityistalouden piirteitä, minkä vuoksi esimerkiksi Snellmanilla oli tarve vähätellä omaa journalistista toimintaansa.

426 Ryhmä hajosi pari vuotta perustamisensa jälkeen henkilökiistoihin. Jonkin ajan kuluttua muutamat entiset jäsenet aloittivat yhteistyön uuden kirjallisen hankkeen, *Mnemosyne*-lehden, toimituskunnassa. Heinricius 1909, 108–117; Arwidsson 1909, XLIII; Heikinheimo 1933, 108.

427 Heinricius 1910, 102.

* * *

Vapaaehtoisyhdistysten historia ei siten ole sama asia kuin alamaisten ja kansalaisten osallistumisen historia eikä myöskään sama kuin uusien yhteiskuntaluokkien muotoutumisen historia.

Jos tutkimukseni kysymyksenasettelu ulottuisi alamaisten ja kansalaissubjektin aloitemahdollisuuksiin ylipäätään, huomiota pitäisi kiinnittää myös kollektiiviseen toimintaan, jossa yhdistyselämän muodollisilla järjestäytymisperiaatteilla ei ollut osaa eikä arpaa. Esimerkkejä ovat kuninkaalle osoitetut kirjeet, mielenosoitukset ja poliittisten laulujen julkinen esittäminen.

Jos taas olisin kiinnittänyt huomion laajojen kansankerrosten subjektiviteettiin, eritoten uskonnollinen herätys Suomessa olisi ollut keskeisessä asemassa. Se kehittyi löyhästi järjestäytyneenä, kirkon sisäisenä liikkeenä, jossa ei juurikaan hyödynnetty yhdistysmuotoa päämäärän saavuttamiseksi.[428] Herätys ilmensi itsenäistä uskonkäsitystä ja kollektiivista yhtenäiskulttuuria, omaperäistä tasapainottelua individualistisen ja anti-individualistisen subjektiviteetin välillä. Yhtäältä yksilöä korostava uskonkäsitys vaati ottamaan etäisyyttä esivallan kirkkoon niissä seurakunnissa, joissa ei ollut herätyksen saanutta pappia. Toisaalta taas herätykset pönkittivät isäntävaltaa, sillä liikkeeseen liityttiin monesti talouksittain.[429]

Jos tutkimus kattaa niin kutsutun sivistyneen luokan poliittisen osallistumisen, on tarkasteltava systemaattisesti 1800-luvun kirjallisten ja journalististen klikkien muodostumista, työryhmiä, salaseuroja ja toimituskuntia.[430] On syytä muistaa, että niillä oli ratkaiseva merkitys uusien kansallisten näkemysten juurruttamisessa Suomeen. Klikeistä tuli muodollisia yhdistyksiä vain harvoin, lähinnä silloin kun järjestäytyminen soi niille oikeushenkilön aseman ja oikeuden julkaista aikakauskirjallisuutta.

Kahta lajia "kaikkia"

Jotta tasa-arvosta puhumisessa olisi mitään mieltä, tasaveroisina pidettyjen asioiden tai henkilöiden täytyy olla erilaisia. Jos ne olisivat samanlai-

428 Strömberg 1983a ja artikkelissa mainittu kirjallisuus.
429 Sulkunen 1983.
430 [Viljanen] 1968, 194–218.

sia joka suunnasta tarkasteltuina, kyse olisi pikemminkin identtisyydestä. Tasa-arvo tarkoittaa siksi sitä, että tasaveroisina pidetyt asiat tai henkilöt käsitetään tietyistä näkökulmista samanlaisiksi. Luonnonoikeusfilosofeilla, jotka puntaroivat tasa-arvon kysymyksiä, oli perusnäkemys, että kaikilla täysivaltaisilla yksilöillä oli henkilökohtainen koskemattomuus, joka antoi heille oikeuden toimia itsenäisinä ja tasavertaisina oikeussubjekteina. Tässä ajattelussa kyseenalaistettiin kaikki syntyperään perustuvat etuoikeudet.[431]

Tasa-arvon käsite kiinnittää huomion ihmiseen sinänsä, ihmisen ontologiaan, hänen olevaisuuteensa. Maailmassa, jossa syntyperän takaamat etuoikeudet olivat kaiken kattava tosiasia, tasa-arvon puolestapuhujilla oli täysi työ todistella, että kaikki ihmiset olivat pohjimmiltaan samanlaisia. Kaikilla ihmisillä on sama ihmisarvo, *dignitas naturae humanae* (Samuel Pufendorf 1632–1694).

Yhdenvertaisuuden käsitteessä huomio kiinnittyy ihmisen suhteeseen valtioon ja lainsäädäntöön. Kapitalistisessa maailmassa, jossa omistussuhteet määräävät ihmisen aseman, yhdenvertaisuudesta keskustellaan uudella tavalla. Ihmiset eivät ole samanlaisia, mutta viranomaisten on kohdattava heidät samalla tavalla ja parhaansa mukaan huolehdittava siitä, että kaikilla yksilöillä on lähtökohtaisesti samat mahdollisuudet toimia yhteiskunnassa. Otto Dann on osoittanut, kuinka nopeasti tasa-arvon käsite kitkettiin poliittisesta puheesta saksaa puhuvassa Euroopassa. Ennen vuotta 1848 se oli avainsana niin radikaalille porvariluokalle kuin uudelle palkkatyöläisluokallekin. Vuoden 1848 jälkeen – jos pysytään edelleen saksalaisella kielialueella – yksikään poliittinen ryhmä ei pitänyt tasa-arvoa keskeisenä poliittisena iskusanana. Myös työväenliikkeen piirissä pidettiin parempana yhdenvertaisuuden käsitettä.[432]

* * *

Säätyrajat ylittävissä assosiaatioissa säädettiin eri sanamuodoin, että ketkä tahansa – kaikki – säädystä tai ammatista riippumatta saivat liittyä seu-

431 Dann 1980, 18–19, 95.
432 Dann emt. 211–213.

raan.[433] Kaikista kategorisista muotoiluista huolimatta tässä kohtaa kulki selvä jakolinja: toiset yhdistykset hyväksyivät vain säätyläisiä (assosiaatioperiaate, katso luku III), toisissa tasavertaisuuden periaate oli rajaton (joukkojärjestäytymisperiaate, katso luku IV).

Varhaisten yhdistysten säätyrajat ylittävä kanssakäynti ei ollut kuitenkaan tasa-arvoista. Näissä veljeskuntalaitoksen piiriin kuuluvissa yhteenliittymissä assosiaatioperiaate tarkoitti jäsenten luokittelua seuran omien periaatteiden mukaan. Esimerkiksi Valhalla-veljeskunnalla oli viisi ritariuden astetta:[434]

Kunnian päälliköt ja jaarlit	Redlige drottar och jarlar
Valistuneet ja karaistuneet ritarit	Upplyste och härdade riddare
Tutkivaiset ja jalomieliset nuorukaiset	Forskande och ädelmodige svenner
Pienet miehekkäät nuorukaiset.	Manlige små svenner.

Assosiaatiolaitoksessa oli harvakseltaan mukana jokunen talonpoika tai kaupunkirahvaan edustaja, talonpoika tai maattoman väestön edustaja. Suomen talousseurassa oli yksittäisiä talonpoikaisjäseniä samoin kuin 1840-luvulla myös Suomalaisen kirjallisuuden seurassa, ennen kuin hallitus kielsi moisen sosiaalisen laajentumisen vuonna 1849. Viipurin suomalaisen kirjallisuusseuran jäsenpohja oli alusta lähtien tavallista laajempi, ja talonpoikaisjäseniä oli merkittävä joukko. Muutama vuosi perustamisensa jälkeen Turun vapaapalokunta houkutteli riveihinsä henkilöitä myös työtätekevistä luokista, mutta heidän asemansa oli erilainen kuin muiden jäsenten. Alempi käsityöläiskasti ei ollut täysin suljettu pois seurusteluyhdistyksistä, ja 1850-luvun tietojen mukaan myös kisällejä olisi osallistunut niiden toimintaan.[435]

Siten myös työtätekevien luokkien edustajat saattoivat jossain määrin olla mukana yhdistyselämässä jo ennen joukkojärjestäytymisperiaatteen

433 Pohjoismaita monikulttuurisemmissa maissa varhaiset yhdistykset ylittivät myös uskonnollisia raja-aitoja. Muun muassa vapaamuurarien yhtenä päämääränä oli rakentaa siltoja uskontokuntien välille. Im Hof 1982, 223.

434 Leinberg 1907, 342.

435 *ÅT* 17.11.1856.

Taulukko 3. *Ruotsinkielisen assosiaatiomaailman kolme avainsanaa ennen 1830-lukua.*[1]

A. Kolme avainsanaa: kår, sällskap ja förening.
Sällskap ei koskaan viitannut kår-tyyppiseen yhteenliittymään. Kaikkia yhteenliittymiä, joita ei kutsuttu sanalla kår, voitiin kutsua sanalla sällskap.
B. Muodolliset yhteenliittymät
Kår: tietyt ammattiryhmät tai esivallan alaiset ryhmät, joilla oli oma asema, esim. oppilaitosten oppilaat. Yleensä seurallisia piirteitä omine menoineen ja symboleineen.
Sällskap: yhdisti henkilöitä säädystä ja yhteiskunnallisesta asemasta riippumatta. Aatteellisia ja taloudellisia yhteenliittymiä, viranomaisten alaisia tai riippumattomia, vapaita.
Förening: 1800-luvun alkupuolelle saakka sopimus tai liitto, jossa ei ollut säännöllistä kokoustoimintaa. 1830-luvulta lähtien ei käytetty enää vain lupausyhdistyksistä vaan myös niistä, joilla oli säännöllisiä kokouksia. Förening muuttui 1830–1840-luvuilla vapaaehtoisen aatteellisen yhdistyksen yleistermiksi.
Samhälle: tarkoitti 1700-luvulla sekä koko yhteiskuntaa että yksittäistä järjestöä. Aurora-seuraa kutsuttiin myös nimellä samhället Aurora. Samhälle-sanaa käytettiin saksan Gesellschaft-sanan tavoin.
Association: esiintyi harvoin yhteenliittymän nimessä. Käytettiin teoreettisena käsitteenä viittaamassa erilaisiin vapaisiin yhteenliittymiin.
Klubb: Esiintyy muutaman kerran ruotsinkielisessä lehdistössä 1820-luvulta lähtien, yleistyy vuosisadan puolivälissä.
Societet: Vapaa tai lakisääteinen yhteenliittymä.
Akademi: Vapaa tai lakisääteinen yhteenliittymä. Ammatti- ja virkakuntaperinteen sanastoa.
Orden: Ammatti- ja virkakuntaperinteen sanastoa.
Junta: Radikaali, vapaa ja itsenäinen yhteenliittymä. Punoo usein salajuonia ja on salainen itsekin.
C. Epämuodolliset ryhmät
Sällskap: Myös epämuodollisista yhteenliittymistä voitiin käyttää sanaa sällskap. Sananvalinta korosti seurallisia piirteitä.
Kotteri: Muodollisen yhteenliittymän negaatio. Sana ilmaantui ruotsin kieleen samaan aikaan kuin muodolliset yhteenliitymät yleistyivät.

1 SAOB.

läpimurtoa. Laajojen kansankerrosten yhdistykset saattoivat taas eri tavoin sulkea ovensa yhden jos toisenkin ei-toivotun ryhmän edestä.[436]

Tasa-arvo liittyi yhtäältä yhdistysten tapaan hankkia uusia jäseniä säädystä, ammatista tai sukupuolesta riippumatta ja toisaalta siihen, miten tasa-arvon ja tasavertaisuuden käsitteet tulkittiin konkreettisesti yhdistysten sisäisessä toiminnassa. Niiden arvojen toteutuminen edellytti muun muassa, että yhdistys ei saanut hallita tai kartuttaa jäsentensä varallisuutta. Yhdenvertaisuus yhdistyslaitoksessa ei koskenut taloudellisia vaan aatteellisia yhdistyksiä. Tämä yksinkertainen ja selvä periaate oli kuitenkin kaikkea muuta kuin selvä ja yksinkertainen 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla, sillä taloudenpidon yksityinen elämänpiiri ei ollut vielä tähän aikaan vahva ja itsenäinen. Sen kehittyminen omaksi piirikseen oli pitkällinen prosessi sekä periaatetasolla että käytännön arjessa, vaikka etenkin Englannin kaltaisessa edelläkävijämaassa oli jo opittu varsin itsenäistä taloudenpitoa.[437] Seuraavassa tarkastellaan aatteellisten ja taloudellisten yhdistysten rajankäyntiä 1800-luvun ensimmäisellä puoliskolla Suomessa.

Yhdistyksen ihannetyyppi

Sanan etymologia ja historia auttavat hahmottamaan järjestäytymisperiaatteiden kehitystä: epämääräisyydestä edetään kohti vakiintuneita järjestäytymistä ohjaavia sääntöjä.

Yhdistystä merkitsevällä ruotsin kielen sanalla *förening* alettiin vasta 1830-luvulla tarkoittaa muodollisia yhteenliittymiä, joilla oli seurallista kokoustoimintaa.[438] Sanalla oli sitä ennen abstraktimpi sävy ja ilmeisen juh-

436 Katso s. 349 tässä teoksessa.

437 Viikari 1981.

438 Ruotsissa muun muassa Akademiska föreningen (1830), Svenska industriföreningen, Konstföreningen i Stockholm (1832), Svenska litteraturföreningen (1832) ja Svenska dräktreformföreningen (1836). Jansson 1985, 178; Åhlen 1952. Suomen ensimmäiset yhdistykset, joissa pidettiin säännöllisiä kokouksia – muitakin kuin säännöllisiä vuosikokouksia – ja joiden nimeen sisältyi sana yhdistys, lienevät syntyneet 1840-luvulla. Suomessa Akademiska sångföreningen perustettiin 1838 Akademiska sångsällskapet -nimisenä. Nimen *sångförening* se sai vasta 1840-luvun puolivälissä yhdistyksen uudelleenorganisoinnin yhteydessä. Samalta ajalta on peräisin Suomen taideyhdistys; katso s. 246–248 tässä teoksessa. – Termiä käytettiin myös myöhemmistä sopimusyhdistyksistä, joissa ei kokoonnuttu säännöllisesti. Esimerkkinä on Helsingin vapaaehtoinen palonsammutusyhdistys vuodelta 1860

lallinen pohjavire. Topelius kirjoitti 1830-luvulla runon, jota laulettiin Lähteellä-runon tutulla sävelellä ja jossa ylioppilaslaulajien omaa yhdistystä kuvataan veljesten sydämelliseksi ja vakavamieliseksi kädenpuristukseksi:[439]

Ei koskaan side katkea	Ej bryts en länk, ej slits ett band
tuo side veljesten	som fast av bröder knöts,
Ei yhdistystä kaada ees	och aldrig än av slumpens hand
työ kohtalottaren.	en sann förening bröts.

Yhdistys-sanaa ei käytetty pienistä hetkellisistä hankkeista. Carl Petter Agrelius julkaisi Ruotsissa 1834 lyhytikäiseksi jäänyttä *Nationalföreningen*-lehteä, jonka tavoitteissa yhdistyivät vanhat ja uudet yhdistyskäsitteet. Yksilöä velvoittivat yhä elinikäiset siteet, mutta samalla lehti antoi tilaa myös uudelle, kansallishenkiselle isänmaallisuudelle, jonka avulla ”pirsta-

(Frivillig eldsläckningsförening i Helsingfors). Jatkossa tällaisten yhteenliittymien suomenkielisessä nimessä oli *yhdistyksen* sijaan liite *-kunta* ja ruotsissa sanan *förening* sijaan liite *-kår*. Kår-sanalla oli perinteisesti viitattu muodollisiin organisaatioihin, joiden juuret olivat vanhassa erioikeusjärjestelmässä. Kun VPK-yhdistykset liittivät sanan omaan nimeensä, ne siirsivät vanhan korporaatioajatuksen vapaaehtoisyhteiskuntaan. Suomen kielen *-kunta* taas viittaa siihen, että yhteenliittymä voi olla osa sekä korporaatioiden että vapaaehtoisten organisaatioiden maailmaa. *Kunta* on ylipäänsä erittäin joustava sana. Verrattuna ruotsin kielen sällskap-sanaan, joka tarkoitti ainoastaan ei-virallisia organisaatioita, *-kunta* oli suomen kielen tärkeitä lempisanoja ja monen virallisen organisaation nimen osa.

Suomalaisia kieliaktivisteja innoitti 1800-luvun puolivälissä käännöskulttuuri, jota he itse olivat mukana luomassa. He jäsensivät ajatteluaan sanoilla ja käsitteillä, jotka olivat heille tuttuja ruotsista ja (muista) eurooppalaisista kielistä. Niiden avulla he käänsivät ”ruotsalaisen” ajatuksensa suomen kielen uudissanoilla, myös ne monet yhteistyömuodot, joiden nimeen kuului liite *kunta* – kuten juuri palokunta. Kieliaktivistit myös kehittivät käännöskulttuuria, jossa *-kunta* auttoi tasoittamaan vapaaehtoissfäärin ja hallintosfäärin järjestöjen välistä eroa. Kyse ei ollut siitä, kummassa sfäärissä järjestö toimi vai toimiko se kenties kummassakin, vaan siitä, mikä oli vakaata ja ytimeltään pysyvää. Tällainen organisaatio sai nimeensä liitteen kunta. – Samaan aikaan yhdistys-termillä viitattiin edelleen myöhäisiin sopimusyhdistyksiin (esimerkiksi vuonna 1860 perustettu Vapaaehtoinen tulensammutusyhdistys), joissa ei ollut säännöllistä kokoustoimintaa. Katso s. 196 tässä teoksessa.

439 Topelius 1938, 21. Ylioppilaiden kevätjuhlista tuli 1810-luvun lopussa tärkeä rituaali, ylioppilaiden ”yhdistyskoulu”. Heinricius 1911, 53.

leisista kansallisista voimista punottaisiin vahva ja täydellisen harmoninen kokonaisuus".[440]

Sanaa *sällskap* käytettiin 1700-luvulla tavalla, joka muistutti assosiaatiotermin käyttöä 1800-luvun alussa: molemmat kuvasivat organisatorisia uutuuksia, mutta niiden muotoa ei määritelty tiukasti. Ne olivat yleiskäsitteitä ja ideologisesti taipuisia. Sällskap-sanaan saattoi 1700-luvulla jokainen sisällyttää positiivisen varauksen omista aatteellisista lähtökohdistaan. Oheinen taulukko kuvaa sanan luonnetta kattoterminä. Sen sijaan assosiaatio-sanassa oli järeämpi poliittinen lataus.[441]

Samoin kuin esimerkiksi Ruotsissa, assosiaatiosta tuli Suomessa 1830- ja 1840-luvuilla symbolinen, aatteellinen iskusana, jota autoritaarisen virkavallan vastustajat mieluusti käyttivät.[442]

Nyt kun tiedämme, millaisiin yhdistyksen ihannetyyppeihin prosessi lopulta johti, voidaan todeta, että assosiaation käsitettä käytettiin 1800-luvulla johdonmukaisen "epäselvästi" kolmessa mielessä. (1) Assosiaatio saattoi olla jäsentensä keino puolustaa omia taloudellisia etujaan ("taloudellinen yhdistys") tai se oli yhteenliittymä, jonka tehtävänä oli vastustaa ihmisluonnon alhaisuutta, itsekästä voitontavoittelua ja sortoa ("aatteellinen yhdistys"). (2) Assosiaatio saattoi olla muodollisesti riippuvainen esivallan säätelystä tai toimia muodollisesti itsenäisesti.[443] (3) Assosiaatiolla saattoi olla tiukka

440 Jansson 1985, 68–71. – Agreliuksen yhdistyksen suomalainen vastine oli Gottlundin yhdistyshanke; katso s. 247 tässä teoksessa.

441 Yhdysvaltain yhteiskuntaolot, rikas yhdistyselämä mukaan lukien, olivat Euroopan liberaalien esikuva. Yhtä kaikki, kun raittiusyhdistyksiä ja metodistiyhdistyksiä rantautui Ruotsiin 1800-luvun alussa amerikkalaisten esikuvien mukaan, Yhdysvaltojen liberaalit ystävät suhtautuivat näihin hankkeisiin varsin epäluuloisesti. Heidän mukaansa liberaalit assosiaatioperiaatteet oli turmeltu osaksi konservatiivista, virkavallan ohjaamaa politiikkaa. Runeby 1969, 249–255.

442 SAOB. Sanojen *sällskap* ja *association* käytössä oli kuitenkin merkittäviä eroja. Yhteenliittymän nimessä käytettiin vain sällskap-sanaa, kun taas *association* esiintyi teoreettisissa yhteyksissä viittaamassa yhteenliittymiin, jotka eivät seuranneet korporatiivisia periaatteita. Vuonna 1852 perustettu Tukholman ruoka-assosiaatio (Matassociationen i Stockholm) oli Torkel Janssonin mukaan varhainen esimerkki nimestä, jossa *association* oli yhdyssanan osa. Jansson 1985, 20–21.

443 Koska korporatiivisen yhtenäisvaltion perinteissä oli vielä puhtia, oli vaikea määritellä, missä kaupungin oma toiminta loppui ja kaupungin porvareiden toiminta alkoi. Yhtenäisvaltion perinteessä niillä ei ollut jyrkkää eroa. Tästä näkökulmasta oli yhdentekevää, olivatko porvarit solmineet sopimuksen yhdistyksen kanssa

muodollinen rakenne tai sitä saattoivat kannatella löyhemmät sidokset. Assosiaatio taipui moneen tarkoitukseen. Sen avulla oli vaikea kuvata käsitteellisesti yhteiskunnallista todellisuutta.

1800-luvun alkupuolen yhteiskuntakeskustelijat ymmärsivät sekä Ruotsissa että Suomessa luovansa uusia kielipelejä ja vaikuttavansa siihen, miten yhteiskuntaa, sen kulttuuria ja poliittisia, hallinnollisia ja oikeudellisia rakenteita pitäisi käsitteellistää. Maiden lähtökohdat olivat kuitenkin erilaiset, koska suomalaisten keskustelijoiden lähtökohta oli ruotsinkielinen sanasto (ks. edeltävä taulukko) ja vilkas käännöskulttuuri. Kun uudelle yhteiskunnalliselle todellisuudelle luotiin suomenkielistä sanastoa, avuksi tuli eräänlainen Occamin partaveitsi, mahdollisuus astua radikaalisti suoraan asian ytimeen tarkastelemaan kiinteän ja löyhähkön järjestön eroa. Savo-karjalaisessa osakunnassa, jossa muun muassa August Ahlqvist, Paavo Tikkanen ja Reitrikki Polén ahkeroivat uutta suomenkielistä sanastoa, oltiin selvillä tämän työn merkityksestä. Vuonna 1846 osakuntaan perustettiin muodollisesti löyhä Suomalais-seura, jossa pidettiin esitelmiä, joskus savoksikin, ja väiteltiin uudissanoista ja muista kieliasioista. Seurassa esitettiin perustettavaksi uusi tiukempi järjestö, johon jäsenet sitoutuisivat myös muodollisesti. Ahlqvistin, Oskar Toppeliuksen ja Karl Collanin aloitteesta syntyi Nuorten suomalaisuuden liitto, jossa annettiin lupaus käyttää suomen kieltä aina kun se vain oli mahdollista. Lupaukseen sitoutui 11 Suomalais-seuran jäsentä, jotka olivat lähinnä Ahlqvistin lähimpiä ystäviä.

Liiton kulmakivi oli siten lupauksen antaminen, muodollisen sopimuksen solmiminen. Yhdistys kuitenkin näivettyi pian, sillä 1840-luvulla oli vaikeaa käyttää suomen kieltä yliopistoelämässä muulloin kuin juhlapuheissa. Sekä Suomalais-seuraa että Nuorten suomalaisuuden liittoa voi silti pitää todisteena siitä, että suomalaiset kieliaktivistit tekivät perustavan eron *seuran* ja *yhdistyksen/liiton* välillä. Seura-sana viittasi organisaatioon, jolla ei ollut muodollisia juridisia siteitä, kun taas yhdistys ja liitto perustuivat nimenomaan muodolliseen sopimukseen tai jäsenyyteen järjestössä, jonka koko

juomaseurassa tai raatihuoneella. Torkel Jansson toteaa, että 1800-luvun Ruotsissa eron tekeminen kaupungin toiminnan ja yksittäisten hankkeiden välillä oli erityisen vaikeaa köyhäinhoidossa. Jansson emt. 102–105.

rakenne oli muodollinen. Osakunnassa toistui sama kaava sanojen *lukuseura* ja *lukuyhdistys* käytössä. Lukuseurain kokouksissa pidettiin esitelmiä tai niihin kokoonnuttiin kuulemaan sanomalehden tai kirjan luentaa. Kun kyse oli kirjallisuuden yhteishankinnasta ja/tai lukusalin ylläpitämisestä, tarkoitettiin yleensä lukuyhdistystä. Monikkomuotoinen s*eurat* oli puolestaan suomalaisten paikallisyhteisöjen vanha ja keskeinen käsite, jolla viitattiin hengellisiin kokouksiin. Konventikkeliplakaatti (1726–1869) oli nimenomaan kieltänyt tällaiset kokoukset, mutta niitä pidettiin kokoontumiskiellosta huolimatta. Monikossa sanaa käytetään uskonnollisista kokouksista edelleen. Yksikkömuodossa *seuralla* viitataan yhdistykseen, jonka organisaatio saattoi olla löyhä tai tiukka ja jolla oli lähtökohtaisesti vahva identiteettiä muokkaava vaikutus. Löyhää sidonnaisuutta voidaan pitää suomalaisena erityispiirteenä: yksilö saattoi olla osa joukkoliikettä olematta sen muodollinen jäsen. Tätä monet joukkoliiketutkijat ovat tähdentäneet.[444]

***

Erilaisia seuroja tarkoittavat ruotsin kielen sanat, jotka mainittiin edellä olevassa taulukossa, jäivät elämään elämäänsä. Yksi niistä, *förening*, tuli muita keskeisemmäksi, koska sen käsitteellinen selvyys auttoi määrittämään, mitä sillä tarkoitettiin ja mitä ei tarkoitettu. Kehitys oli osa yleiseurooppalaista prosessia. Määritelmän ytimessä oli yhä vanhan, esivallan säätelemän korporaatioajattelun negaatio. 1840-luvulla kävi entistä selvemmäksi, että yhdistys oli oikeudellinen kategoria, johon kuului paitsi yksilön solmima sopimus myös muodollinen, perustavanlaatuinen järjestäytyminen. Lisäksi korporaatioajattelun negaatio muotoiltiin 1840-luvulla niin – ja tämä oli uutta – että siinä sekä mukauduttiin että aktiivisesti vaikutettiin yhteiskunnan jakamiseen yksityistaloudelliseen ja yleisluonteiseen aatteelliseen elämänpiiriin. Keskeisissä maissa käytiin Euroopassa kovaa kamppailua vanhan ja uuden välillä, mikä kärjistyi vuonna 1848 Euroopan hulluksi vuodeksi (*das tolle Jahr*). Lopulta päädyttiin siihen, että yhdistys-

444 Käsitehistoriasta ja käsitteiden mahdollisuuksista muovata sosiaalista todellisuutta: Dann 1980, 21; Ahlqvist 1889, 48; Kohtamäki 1956, 36; Schauman 1924, 1, 263–265; Waris 1939, 158–161.

ten pitäisi toimia ennemminkin aatteellisen maailman kuin talouselämän ehdoilla. Eri toimijat Suomessa, viranomaiset, omistavat luokat ja emansipoituneet sivistyneet piirit hyväksyivät lopputuloksen sellaisenaan eikä heidän tarvinnut ensin kokea vuoden 1848 kaltaista suurta ja väkivaltaista eurooppalaista murrosta.

Yksityisen ja julkisen elämänpiirin välinen raja suomalaisessa yhteiskunnassa oli vielä 1800-luvun alkupuoliskolla epäselvä. Olivatko silloiset yhteenliittymät siis ymmärtämättömiä pyrkiessään juurruttamaan yhdistyksiä tähän tai tuohon elämänpiiriin? Jälkikäteisperspektiivissä on finalistisen (tietoisen päämäärähakuisen) historiankirjoituksen kaikki rajoitteet: prosessin lopputulokset hyväksytään väistämättöminä ja ummistetaan silmät vaihtoehtoisilta kehityssuunnilta. 1800-luvun alun yhdistysten jäseniä arvioidaan siten epäoikeudenmukaisin perustein. Itse he tuskin pitivät assosiaatioitaan ja seurojaan puolivillaisina hankkeina tai rajatapauksina.

Rajat eivät silti olleet niin liukuvia, että varhaiset yhtiöluonteiset yhteenliittymät eivät olisi erottuneet joukosta. Oli yhteenliittymiä, jotka palvelivat yksiselitteisesti omistajien taloudellisen voiton pyyntiä, oli kiistatta yksityisiä hankkeita eivätkä niiden tekemiset kuuluneet julkisuuteen. Oli myös *laitoksia*, rajatapauksia (kuten kylpylaitoksia, seurahuoneita ja liikenneyhtiöitä), joissa kohennettiin vapaaehtoispohjalta jotain taloudellisen infrastruktuurin aluetta ja/tai harjoitettiin sosiaalista avustustoimintaa. Kun eräs liikenneyhtiö 1820-luvulla haki tilaajia rahoittamaan alusta, joka liikennöisi Turun ja Pohjanlahden suomalaisten kaupunkien välillä, vetoomus otsikoitiin isänmaalliseksi hankkeeksi.[445] Johtokuntayhdistykset, joita ohjattiin sekä vapaaehtoisvoimin että virkavallan avulla, tunnisti yleensä siitä, että niissä ei pyritty täyttämään seurallisia tarpeita. Esimerkki tällaisesta yhteenliittymästä oli vuonna 1811 perustettu Helsingin parantola-assosiaatio (Kurhusassociationen i Helsingfors), jonka johtokunnan asetti kuvernööri.

Assosiaation olemusta alettiin pohtia systemaattisesti 1800-luvun toisella neljänneksellä. Kysymys herätti voimakkaita tunteita eri puolilla Manner-Eurooppaa, mutta myös Ruotsissa.[446] Pitäisikö assosiaatiovapauden ra-

445 *ÅT* 25.1.1826. Seurahuoneen julkisivu: katso esim. *ÅAT* 9.1. ja 31.1.1811. Hirn 1931, 544–555.
446 Jansson 1985, 196, 203–205; Gamby 1983, 13–25; Ambjörnsson 1984, 198–205, 225; Hardtwig 1984, 24–25.

jat ulottaa omistamattoman väestön piiriin, kuten englantilaiset chartistit ja lakkoilevat ammattiyhdistykset vaativat? Olisiko sallittua tai jopa toivottavaa organisoida tuotantoa solidaaristen ja demokraattisten osuustoimintaperiaatteiden mukaisesti? Millä elämänalueilla assosiaatioiden pitäisi toimia ja missä kulkisivat niiden rajat? Käsitteen epäselvyyden ja ajankohtaisuuden välillä oli syy-yhteys. Aina kun assosiaation käsite yritettiin määritellä konkreettisesti, se tarkoitti samalla kannan ottamista yhteiskunnan järjestäytymisperiaatteisiin ylipäänsä, valtion ja ei-valtion suhteeseen, talouden (yksityisen piirin) ja ei-talouden (yleisideologisen julkisen piirin) suhteeseen. Määrittelyn normittava merkitys kasvoi, kun samaan aikaan yhteiskunta eriytyi ja itsenäistyi valtiosta.

Vaikka Suomen teollistuminen oli vasta alkamassa ja vaikka sen takia oli toistaiseksi vältytty palkkatyön ja proletarisoitumisen ongelmilta, jokaiseen suomalaiseen kaupunkiin syntyi assosiaatioita, jotka näkivät tehtäväkseen köyhyyden poistamisen. Ratkaisuksi tarjottiin sekä koulutusta että hyväntekeväisyyttä, jolloin ei voitu olla ottamatta kantaa siihen, miten assosiaatiot määrittelivät sosiaalisia ongelmia. Ottaessaan hoitaakseen yhteiskunnallisia ja konkreettisia kysymyksiä raittius-, rouvasväen- ja kirjastoyhdistykset toimivat ei-taloudellisen elämänpiirin ehdoilla. Assosiaatioliikkeen taistelu organisaatioperiaatteista selvensi tällä tavalla merkittävästi eri elämänpiirien välisiä rajoja Euroopassa. Pyrkimys luoda ei-taloudelliselle piirille omat säännöt ja normit löysi vastinparinsa pyrkimyksessä erottaa talouden piiri omaksi osaksi yhteiskuntaa.

Assosiaatio/yhdistys ankkuroitui yhä lujemmin aatteelliseen, ei-taloudelliseen elämänpiiriin, vaikka assosiaation rakenne saattoi olla yhtiömäi-

nen, kuten Kauniskirjallisuuden yhdyskunnassa 1848[447] ja Suomen puutarhaviljely-yhdistyksessä.[448]

Sivistyskysymyksen paikka oli yhä vankemmin ei-taloudellisessa elämänpiirissä. Vanhoissa talousseuroissa jaottelu ei ollut kategorinen. Niiden didaktiset tavoitteet koskivat nimenomaan uutta tietoa materiaalisesta, ennen kaikkea maanviljelyn tuotannosta. Viipurin läänin talousseuran aktiivit yrittivät 1840-luvulla sisällyttää seuran tavoitteisiin myös rahvaan aatteellisen kehittämisen, mutta viranomaiset eivät hyväksyneet tällaista muotoilua.[449] Tätä voidaan pitää viranomaisten kannanottona: sivistyksen aatteelliset ja aineelliset puolet oli syytä pitää erillään.

Assosiaatiot antoivat naisille uusia mahdollisuuksia astua ulos perheen piiristä ja olla mukana uudessa julkisuudessa, mikä korosti assosiaatioiden aatteellista, ei-taloudellista puolta. Naisille oli varattu erityinen tehtävä. Heidän oli määrä osoittaa, että assosiaatiolaitoksessa hillittiin itsekkäitä, taloudellisia intressejä. Naisten osallistuminen oli merkityksellistä aikana jolloin järjestäytymisperiaatteiden stereotypiat muotoutuivat. Kun tehtävä oli täytetty ja yhdistysten paikka puhtaasti aatteellisina toimijoina oli tullut selväksi, naisten ääni yhdistyselämässä ei enää kantanut yhtä kauas.

Hyväntekeväisyys ja keskustelu joukkoköyhyyden olemuksesta olivat kaikkea muuta inhimillistä toimintaa tehokkaampia, kun tuli aika määritellä kapitalismin kahdet kasvot selvästi ja tarkasti: ”ihmisellä sinänsä” (*männis-*

447 Topelius kutsui tätä yritystä yhtiöksi. *HT* 2.12.1848. Suomen taideyhdistys ymmärrettiin samalla tavalla, mikä käy ilmi sen painetuista säännöistä: *Stadgar för Finska konstföreningen, antagne vid allmän bolagsstämma, den I februari 1849* (1849). – Elias Lönnrot ehdotti tällaiselle organisaatiolle liittokunta-termiä osoittamaan, että kyseessä ei ollut osakeyhtiöpohjainen yhteenliittymä. – Koostuiko yhteenliittymä osakkeenomistajista vai jäsenistä? Topelius valitti Taideyhdistyksen sekoittavan nämä käsitteet. Sekaannus kävi selväksi, kun pohdittiin, voiko osakkeen/jäsenyyden periä. Topeliuksesta oli hassua, ettei ymmärretty tieteellisten ja taiteellisten seurojen erityistä luonnetta. ”Pitäisikö uskoa, että Suomen taideyhdistyksen osakkeet voitaisiin todellakin samastaa höyrylaivojen, telakoiden ja kylpylaitosten osakkeisiin!” Topelius näyttää kuitenkin hyväksyvän, että osaketta voi käyttää myös Suomen taideyhdistyksestä puhuttaessa; *HT* 31.10.1849. Kielikiistojen historiassa on pohdittu uudissanojen sopivuutta ja taisteltu siitä mihin tilanteeseen sopii suomen kieli ja mihin ruotsi. Taideyhdistyksen tapaus on esimerkki siitä, miten käsitteen määritelmällä voidaan vaikuttaa yhteiskunnan rakenteisiin.

448 *Stadgar för Finska trädgårdsodlings-sällskapet*, 7 §.

449 KD 411/341 ja 23/142 1847. Puhakka 1910, 24–27.

kan rätt och slätt) oli eri piirteitä kuin omaisuuden kartuttajalla. ”Ihmisrakkaudella ja teollisuusyhtiöllä täytyy olla omat tehtävänsä, muuten ei saada mitään aikaan.”[450] Aristokraattisessa ja talonpoikaispatriarkaalisessa vastuuajattelussa omasta väestä huolehdittiin kaikilla elämänalueilla. Kun vanhan vastuuajattelun rinnalle tuli muitakin tekijöitä, alettiin keskustella myös uudesta hyväntekeväisyydestä.[451] Uusia hyväntekeväisyysaatteita yhdisti lähtökohta: ihmisen oli toimittava niin sanotusti taloudellisten realiteettien mukaan eikä hänen kannattanut yrittää korjata niitä sydämen ääntä kuulemalla. Hyväntekeväisyyden moraalisäännöstö oli monimutkainen. Ihmiselle oli syytä opettaa oikean ja väärän hyväntekeväisyyden ero. ”[V]äärä hyväntekeväisyys seuraa sokeasti ’hyvän sydämen’ oikkuja; oikea hyväntekeväisyys antaa vähemmän, mutta antaa kohdennetummin”.[452]

Säätyrajat ylittävinä organisaatioina seurat ja assosiaatiot kiistivät korporatiivisen moraalin. Lutherin huoneentaulun loppusanoja toistaen: ”Kun kukin oppii osansa, on kaikki hyvin talossa.” Tällä tavoin uudet organisaatiot ilmensivät uusia oikeuksia, yksilön oikeutta osallistua yleisten kysymysten hoitamiseen. Yleisiä kysymyksiä tuli alati lisää, kotitalouteen, hyväntekeväisyyteen, Jumalan sanan levittämiseen ja oppineiden aivoituksiin liittyviä. Niitä vaalivat ne, jotka olivat ”ihmisiä sinänsä”.

Helsingin säätyläisluokka järjesti 1840-luvulla ensi kerran maallista vapaa-ajan viihdykettä alemmille yhteiskuntaluokille.[453] Liberaalissa yhteiskunnassa vapaa-ajasta ja vapaaehtoisesta toiminnasta tuli kunniakäsitteitä. Vanha aristokraatti kertoi mieluusti suorittaneensa tehtävän omasta vapaasta tahdostaan, ”mieltymyksensä mukaan” (*enligt behag*).[454] Liberaali porvari sitä vastoin puhui mieluummin ”vapaaehtoisuudesta”. Itsenäisyys ja vapaaehtoisuus Turun vapaapalokunnassa olivat todellista, mutta samaan aikaan myös sublimoitua, ylevöitettyä. Se osoitti palokuntalaisten hallitse-

450 Näin ilmaisi itseään André Oscar Wallenberg; Jansson 1985, 37.
451 Bendix 1964, 48–57.
452 *HT* 2.2.1848.
453 Topelius seurasi tarkkaan alemman kaupunkiluokan tilaa ja huomautti, että työväenluokalle 1840-luvun puolivälissä Helsingissä järjestetty kilpasoutu oli ensimmäinen työläisille järjestetty tapahtuma, jos sotilasmusiikkia ei laskettu mukaan. *HT* 1.7.1846 ja 31.5.1848.
454 Hirn 1982, 19–20.

van hegeliläisyytensä, kuten *Åbo Underrättelser* opetti agitoidessaan vapaapalokunnan puolesta. Vapaus on välttämättömän tekemistä. Kaupungin palojärjestyksen mukaan aikuisilla miehillä ei ollut oikeutta kieltäytyä, mikäli heidät valittiin perinteiseen ja pakolliseen palontorjuntaan. Ne jotka ajoivat vapaapalokunnan asiaa *Åbo Underrättelser* -lehdessä, olivat hyvin selväsanaisia tässä kysymyksessä. VPK:n tehtävä ja ideologia oli muuttaa pakko velvollisuudeksi, jonka henkilö täytti vapaaehtoisesti halutessaan palvella yhteistä hyvää.

Vaikka Suomen assosiaatioverkko ei vielä 1840-luvulla ollut kovin tiheä ja vaikka sen siteet eivät vielä kestäneet kovin kauaa, voidaan silti puhua yhteiskunnallisesta liikkeestä, joka johti todelliseen rajankäyntiin aatteellisten ja taloudellisten yhdistysten välillä. Selvääkin selvempi lopputulos johtui siitä, että tämä yhteiskunnallinen liike ei ollut vain erityinen suomalainen ilmiö.

Aatteellisen yhdistyksen ihannetyyppi oli varsin valmis jo 1840-luvulla, mutta oikeusoppineet reagoivat tilanteeseen hitaasti. Opillisessa keskustelussa oltiin 1840-luvulla yhä epävarmoja rajankäynnistä aatteellisen ja taloudellisen yhdistyksen välillä. Koska Ruotsissa ja Suomessa käytiin samaa debattia samanaikaisesti ja jaettiin pitkälti yhtä ja samaa julkisuuden sfääriä, esimerkiksi voi tässä yhteydessä ottaa Fredrik Schreveliuksen kirjoittaman siviilioikeuden oppikirjan vuodelta 1847. Schrevelius toteaa, että yhdistystä on pidettävä yhtiönä heti kun se aiheuttaa kustannuksia, joiden kattamiseksi on välttämätöntä turvautua jäsenten apuun riippumatta siitä, ovatko yhdistyksen tarkoitusperät uskonnollisia, tieteellisiä tai puhtaasti seurallisia. Kaksi vuosikymmentä myöhemmin käsitteet oli sopeutettu liberaaliin yhteiskuntakäsitykseen myös juristien joukossa. Väitöskirjassaan vuodelta 1870 Robert Montgomery, joka oli dagbladisteina tunnettujen liberaalipiirien keskeisiä hahmoja, kirjoitti yhdistyksen yhtiöluonteen vaativan, että toiminnan tavoitteena oli yhteinen taloudellinen voitto.[455]

Keisarillisessa kuulutuksessa vuodelta 1849 luokiteltiin käytännöllisesti ja yksinkertaisesti sellaiset taloudelliset yhdistykset, jotka eivät olleet luonteeltaan porvarillisia yhtiöitä ja joilla piti siksi olla keisarin myöntämä toi-

455 Schrevelius 1847, 600; Montgomery 1870, 80; Hemström, 2–3.

milupa. Kuulutus teki lisäksi tiettäväksi, että myös taloudelliset yhdistykset, joilla oli paljon jäseniä, laskettiin niihin assosiaatioihin, joiden oli haettava toimilupa keisarilta.[456] Muotoilemalla asian näin viranomaiset pystyivät valvomaan, että assosiaatioliike Suomessa ei kehittynyt joukkojärjestäytymislaitoksen eikä varsinkaan kommunistisen järjestäytymisen suuntaan.

Varhainen työväenliike ei ollut ainoa toimija, joka pyrki Manner-Euroopassa, Britteinsaarilla ja Pohjois-Amerikassa hälventämään vastakkainasettelua taloudellisen ja aatteellisen järjestäytymisen välillä. Myös uskonnollisilla liikkeillä oli rajat ylittävää järjestäytymistä. Esimerkkinä ovat muutamat uskonlahkot Yhdysvalloissa, sillä ne onnistuivat luomaan kommunistisia yhteisöjä, jotka ovat säilyneet meidän päiviimme asti. Se onnistui, koska ne valitsivat omavaraisen elämän eristettyinä lahkoina, kuten shakers-liike ja amissit. Hyvä esimerkki omalla sarallaan on myös Mary Wollstonecraftin, englantilaisen feministin ja visionäärin hanke, jossa hän pyrki Ranskan vallankumouksen aikoihin harjoittamaan omia vallankumouksellisia ideoitaan käytännössä. Hänen tavoitteensa oli ylittää raja-aidat aatteellisen ja taloudellisen järjestäytymisen välillä pienimuotoisen osuuskunnan avulla. Osuuskunta korvaisi perheen talouden perusyksikkönä ja nostaisi lisääntymisen elämänpiirin merkityksen tuotannon piiriä vastaavalle tasolle. Wollstonecraftin suunnitelmat ovat vain yksi esimerkki vapaaehtoisten yhdistysten avaamista radikaaleista maailmoista. Tällaiset ajatukset eivät kuitenkaan näyttäneet suuntaa naisliikkeelle Englannissa tai muuallakaan. Sikäli kuin naiset hakeutuivat pois perheen piiristä, heidät ohjattiin esteettisten ja hyväntekeväisyyttä harjoittavien yhdistysten pariin. Naisyhdistysten emansipaatio oli rajattua vapautta: vapaudennälkäiset naiset loivat itselleen uusia toimintamuotoja perhepiirin ulkopuolella, mutta lopputuloksena naisia estettiin osallistumasta talouselämään talouselämän ehdoilla.

Suomesta ei ole tavattu assosiaatioita, jotka olisivat moraalia haastavalla ja vallankumouksellisella tavalla yhdistäneet taloudellisen ja aatteellisen yhdistyksen järjestäytymisperiaatteita. Rouvasväenyhdistyksellä saattoi olla kouriintuntuvaa taloudellista merkitystä piikojen kasvattajana; yhdistys

456 Tämän muotoilun takia myös säästöpankin ja hyväntekeväisyyttä harjoittavien säätiöiden oli jätettävä sääntönsä keisarin hyväksyttäväksi. KKK 135: I–II/1849.

välitti omasta lastenkodistaan palvelustyttöjä jäsentensä talouksiin. Puutarhaviljelyn seura (Suomen puutarhaviljely-yhdistys) tai kaunokirjallisuuden yhteisö (Kauniskirjallisuuden yhdyskunta) saattoi rahoittaa toimintaansa myymällä seuran osakkeita jäsenmaksujen keräämisen sijaan ja harjoittaa silti hyväntekeväisyyttä ilman että toimintaa olisi hallinnut voitonpyynnin periaate. Tällaisia rajanylityksiä ei kuitenkaan ohjannut halu kyseenalaistaa uuden porvarillisen yhteiskunnan järjestäytymisperiaatteita.

Outolintu Carl Axel Gottlundin näkemys assosiaatioajatuksesta oli tämän takia sitäkin merkillisempi. ”Suomen Suomalaiskunta (lyhyesti sanottuna S.S.) eli Finlands Finska Sällskap” oli Gottlundin mukaan perustettu jo 1825. Säännöt, joista kaksi kolmasosaa oli mahtipontisia kiireessä kirjoitettuja suomalaisuusfraaseja, luovutettiin ”Suurivaltaisimmalle ja Armollisimmalle Keisarille” 31. päivänä joulukuuta 1849. Tämä oli viimeinen päivä, jolloin yhdistyksillä oli 4. päivänä kesäkuuta 1849 annetun kuulutuksen mukaan mahdollisuus anoa toimilupansa jatkamista. Parhaassa rousseaulaisessa hengessä Gottlund ei voinut mitenkään kuvitella puolueen kaltaisen, kansakuntaa jakavan organisaation perustamista, joten ”[j]okainen joka intoilee seuran päämäärien puolesta tai joka ahkerasti edistää niitä, voi pyytämättä ja ilman kummempia muodollisuuksia pitää itseään seuran jäsenenä” (12 §). Seuralla ei ollut ”varoja eikä pääomaa, ei kokouksia eikä puheenjohtajaa – eikä toimitsijoita …” (9 §). ”Toisin kuin monet muut seurat, joiden pyrkimyksenä [oli] julkisuuden hakeminen ja saaminen, S.S.-seura pyrki vaatimattomasti ja kaikessa hiljaisuudessa toimimaan hyvän, todellisen ja oikean asian puolesta …” (10 §).[457] Gottlundin omassa käsitteistössä seura-sana sai niin väljän merkityksen, että seuraan saattoi kuulua tietämättä siitä itse.

***

Assosiaatioliikkeen ihmisillä oli *oma subjektiviteetti*, omat vaikuttimet olla mukana. Yhtenä monista porvarillisen julkisuuden muodoista assosiaatio-

457 Virrantola 1965, 80–84; AD 994/168 1849.

liike sai merkityksen eli johti *tulokseen*, jota voidaan kuvata aatteellisen yhdistyksen ihannetyypin määrittelemiseksi.[458]

Ei ole yllättävää, että assosiaatioliike normitettiin liberaalin porvariston ehdoilla. Näin oli Suomessakin, vaikka paternalistis-merkantilistiset siteet eivät olleet vielä alkaneet purkautua tässä eurooppalaisessa periferiassa. Assosiaatio ylitti systemaattisesti taloudellisen ja ei-taloudellisen elämänpiirin välisen rajan sekä valtiollisen ja ei-valtiollisen piirin rajoja. Terminä se oli kuitenkin sumea ja kun se pilkottiin, syntyivät aatteellisen ja taloudellisen yhdistyksen termit.

Liberaali ideologia järjesti markkinatalouden ehdoilla yhteiskunnan eri sfäärit. Valtio työnnettäisiin takaisin sääntöjen ja sopimusten valvojan rooliin. Se antaisi tilaa vapaalle, itsesäätelevälle yhteiskunnalle, jossa oli periaatteessa kahdenlaisia yhteenliittymiä. Itsekäs *homo economicus* käyttäisi omia pelisääntöjään ja yhteistyömuotojaan. Tämä *yksityinen elämänpiiri* oli epätasa-arvoista aluetta, jota yhtiöt ja voitonmaksimoinnin periaate hallitsivat. Mutta myös sosiaalisella ja aatteellisemmalla ihmisellä – ”sillä joka oli ihminen sinänsä” – olisi omat norminsa ja yhteistyömuotonsa. Tässä *porvarillisen julkisuuden elämänpiirissä* tasa-arvosta saattoi tulla merkittävä voima sivistyksen lisääntyessä, ja tähän elämänalueeseen kuuluivat isänmaallisuus, yhteisten asioiden hoitamisen halu – sekä aatteelliset yhdistykset.

458 Skinner 1969, 3–53.

IV.

JOUKKO-JÄRJESTÄYTYMIS-PERIAATTEEN LÄPIMURTO

Vuodesta 1848 tuli monessa mielessä Euroopan historian vedenjakaja. Vaikka hallitusmuoto sai useissa maissa uuden perustuslaillisen pohjan, viranomaiset piiskasivat kansalaisyhteiskuntaan kovempaa kuuliaisuutta. Tehokasta virka-apua antoi entistä suurempi ja vahvempi poliisikunta.[1]

Tasa-arvo, myös poliittinen tasa-arvo yhtäläisen äänioikeuden merkityksessä, oli ollut positiivinen iskusana porvarillisessa poliittisessa keskustelussa ennen vuotta 1848. Vuoden 1848 jälkeen sen avainasema ja positiivinen kaiku olivat mennyttä. Esimerkiksi saksalaisten kansallisliberaalien kielenkäytössä tasa-arvon käsite sai pelotevaikutuksen. Porvariluokan varhaisesta perusargumentista, luonnonoikeuden tasa-arvosta ja vapaudesta, tuli sanahelinää uusien, realistisiksi kutsuttujen argumenttien edessä: työläiset olivat

1 Friedrich Engels piti vuotta 1847 käännekohtana saksalaisen poliisilaitoksen historiassa. Sitä ennen poliisin ja siviilikaartin muodostama järjestysvalta oli ollut heikko ja joustamaton. Porvarit olivat olleet haluttomia tukemaan järjestysvaltaa taloudellisesti, eivätkä hallitsijat luottaneet järjestysvallan lojaaliuteen. Vuoden 1847 jälkeen tilanne muuttui, kun yrittäjäluokka puuttui peliin ja kustansi kunnallisen poliisikunnan varusteet. Tilly ym. 1975, 217–218, 226; Bayley 1976, 340–360. Helsingissä poliisikunta militarisoitui ja vahvistui 1850-luvun lopussa ja 1860-luvun alussa. Virtanen 1958a, 332–334; 1958b, 607–610.

sivistymättömiä ja epäkypsiä; yhteiskunnan suotuisa kehitys vaati järjestyksen ylläpitoa. Uuden luokkayhteiskunnan oikeuttamiseksi käytettiin sittemmin myös sosiaalidarvinistisia perusteita.[2]

Myös assosiaatio oli ollut vuoden 1848 vallankumouksiin johtaneen radikalisoitumisprosessin keskeisiä positiivisia käsitteitä. Sivistys- ja hyväntekeväisyyshankkeiden lisäksi assosiaatiolla viitattiin Euroopassa sellaisiinkin hankkeisiin, joissa tuotanto olisi kollektiivisessa omistuksessa ja solidaarisesti järjestetty. Työläisten osuustoimintakokeilut sekä lakot ja muut protestit Englannissa, Ranskassa ja Saksassa olivat osoittaneet, että työväenluokka aikoi käyttää assosiaatioperiaatteita poliittisen, sosiaalisen ja taloudellisen tasa-arvon saavuttamiseksi. Hullua vallankumousvuotta seurasi maltillinen vaihe, jossa assosiaatiovapauden ehdot ja rajoitukset määriteltiin tarkemmin. Moniulotteinen assosiaatiokäsite teki näkyväksi taloudellisen ja aatteellisen yhdistyksen välisen eron, ja kokeilut, joissa sekoitettiin yksityisen ja julkisen piirin järjestäytymisperiaatteita, marginalisoitiin ja kriminalisoitiin. Utopistien ja kommunistien järjestäytymisajatuksia pidettiin erityisen vaarallisina.[3]

Yhteiskuntaa kärjistävä kahtiajako pyrittiin näyttämään todellisuutta paremmassa valossa siellä missä liberaaleja oppeja oli ensinnä alettu pohtia ja soveltaa. Vuonna 1848 julkaistussa teoksessaan poliittisen taloustieteen perusteista (*Principles of political economy*) John Stuart Mill selitti yhteiskunnan moraalisen vallankumouksen perustan olevan osuuskunnissa. Ne tulisivat kyllä lieventämään työn ja pääoman vastakkaisuutta, mutta samalla niiden sivistävä vaikutus osoittautuisi kovin rajalliseksi. Osuuskuntien ongelma oli siinä, että jos ne mielivät pysyä hengissä kapitalistisilla markki-

2 Dann 1980, 211–218.

3 Taloudellisten ja aatteellisten yhdistysten välisen eron juridisista vaikutuksista keskusteltiin ja väiteltiin vielä pitkään. Suomessa oli vielä 1900-luvun alussa epäselvää, kuuluiko aatteellinen yhdistys siinä mielessä yksityistalouden piiriin, että se voitiin hakea konkurssin ilman että jäsenet ja/tai johtokunnan jäsenet asetettaisiin siitä henkilökohtaiseen vastuuseen. Mielenkiintoista rajankäyntiä oli myös säätiöissä, joiden tavoitteena ei ollut omistajien voiton maksimointi. Säätiöt ovat kuitenkin yksi monista ylirajaisista instituutioista, jotka pikemminkin vahvistivat kuin kyseenalaistivat liberaalin yhteiskunnan perustavanlaatuisen jaon taloudelliseen ja julkiseen piiriin. Ståhlberg 1915, 165.

noilla, niiden oli toimittava enemmän tai vähemmän näiden markkinoiden ehdoilla.[4]

Suomessa assosiaatioliike ei erityisesti painostanut hallitusta ja viranomaisia 1840-luvulla. Siitä huolimatta hallitus katsoi aiheelliseksi rajoittaa jo ennestään rajoitettua järjestäytymisvapautta.

Liberaalit järjestäytymisperiaatteet olivat itsestään selvä lähtökohta, kun yhdistysmobilisaatio vilkastui uudelleen 1850-luvun lopussa ja ennen kaikkea 1860-luvun alkupuoliskolla.[5] Näin oli sekä uudistuneen liberalismin, kansallisliberalismin, että nahkansa luoneen työväenliikkeen piirissä. Kansallisliberaalien garibaldilais-sotilaalliset organisaatiot – voimistelijoiden, tarkka-ampujien ja vapaapalokuntalaisten järjestöt – toteuttivat luokkaveljeytymisen ideologiaa omalla tavallaan ja vahvistivat yhteiskuntaluokkien olemassaolon tasa-arvoisuuden ja reaalipolitiikan hengessä. Työväenliikkeen radikalisoituminen näkyi kahdella tasolla. Ensinnäkin työläiset omaksuivat uuden kansalaisroolinsa niin hyvin, että he ottivat myös valtiokoneiston omakseen ja vaativat uudistuksia suoraan lainsäädäntöviranomaisilta. Toiseksi työläiset oppivat 1860-luvun suurista lakoista sen, että protesti kannatti osoittaa suoraan omistavia luokkia vastaan. Tämän seurauksena vetoomukset, joissa työväki oli toivonut viranomaisilta (menetettyjen perinnäis-) oikeuksiensa tehokkaampaa puolustamista, jäivät historiaan.[6]

On kiinnostavaa, että myös työväenliikkeen lähtökohdat olivat monella tavalla liberaalin yhteiskunnan järjestäytymisperiaatteissa. Toki esimerkiksi englantilainen tai ruotsalainen työläinen katsoi ammattiyhdistyksen jäsenenä olevansa osa poliittista liikettä, mutta toisen internationaalin teoreetikot olivat selvänäköisempiä: he tiedostivat, että kaavaa taloudellisen ja poliittisen taistelun yhdistämiseksi olisi vaikea löytää. Taloudellista tais-

4 Turunen 1982, 50–51.

5 Yhdistyslaitosta käsiteltiin Suomen lehdistössä 1850-luvulla ja 1860-luvun alussa eri näkökulmista yhden teeman, nimittäin aatteellisen ja taloudellisen yhdistyksen välisen suhteen puitteissa. *HT* 30.1.1858; *Suomen Julkisia Sanomia* 20.1. ja 24.1.1859; *Mehiläinen* 3:1862.

6 Tilly ym. 1975, 51–54, 247–257. – Lakot olivat niin järeitä ja laajoja, että eräs John Stuart Mill arvioi niiden valossa uudelleen näkemyksensä elämänpiirien jaosta. Yhteiskunnan moraalinen vallankumous ei enää tapahtuisikaan osuuskuntien vaan ammattiyhdistysten avittamana. Itsenäinen (eli epäpoliittinen) ammattiyhdistysliike sai Millistä palavahenkisen puolustajan 1860-luvun lopussa. Turunen 1982, 140.

telua, johon kuuluivat lakot ja ammattiyhdistysmobilisaatio, käytäisiin yhä enemmän erillään poliittisesta taistelusta, jota leimasi puoluejärjestäytyminen ja vaatimus äänioikeudesta.

Suomessa työläiset perustivat ensimmäiset itsenäiset järjestönsä vasta 1800-luvun viimeisellä vuosikymmenellä. Tämä johtui luonnollisesti suomalaisen palkkatyöläisluokan myöhäisestä synnystä. Siksi yläluokka otti joukkojärjestäytymisperiaatteen käyttöön yksinään. Säätyläisluokan kiinnostus joukkojärjestäytymislaitokseen kumpusi mahdollisuudesta tehdä luokkaveljeytymisen aatetta tunnetuksi. Siihen tuli tarve, kun ammattikuntalaitos ajettiin alas ja työsuhteet kaupallistuivat. Prosessi alkoi 1860-luvulla ja oli juridisesti viety loppuun 1879 ainakin kaupunkielinkeinojen osalta. Kun ammattikuntalaitoksen oikeudelliset ja sosiaaliset siteet purkautuivat, vapaaehtoiset yhdistykset saivat tilaisuuden näyttää, että ne pystyisivät hoitamaan sellaisiakin tehtäviä, jotka palvelivat yhteiskunnan kokonaisetua. Näin kävi myös Suomessa, jossa vallankumouksen uhka oli erityisen abstrakti ja kaukainen.

Vapaaehtoisuudesta – ulkoisen pakon puuttumisesta ja palkattomuudesta – tuli todellinen käsite laajoille kansankerroksille, kun kapitalistinen työsuhde oli lyönyt itsensä läpi ja tehnyt työläisestä itsenäisen yksilön, jolla oli oikeus erottaa vapaa-aika ja työaika toisistaan. Muutos jätti jälkensä myös etiikan ja taloustieteen historiaan. Immanuel Kant, Adam Smith ja Thomas Paine olivat yhtä mieltä: jotta työläisellä voisi olla moraali, hänellä piti olla vapaa-aikaa, jolloin hän ei ollut yksinomaan väline muiden henkilöiden päämäärien saavuttamiseksi.

Seuraavassa katsauksessa olen jäsentänyt joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurron Suomessa sen perusteella, miten palkkatyöläisluokka onnistui edistämään järjestöllistä asemaansa. Lähtökohtana oli juuri kansalaisyhteiskunnan uudenlainen työläinen, palkkatyöläisten luokka, jolla ei ollut järjestöllistä asemaa ensinkään. Taloudellisen liberalismin ahdaskatseisen tulkinnan mukaan talous säätelisi itse itseään vapaaehtoisilla, yksilöiden solmimilla sopimuksilla, joihin kuuluivat sopimukset myös työn ostajan ja työn myyjän välillä. Itsesäätelyn filosofiassa oli kuitenkin heikkous juuri tässä kohtaa, vastakohtaisuus josta jo liberaalin taloustieteen klassikot olivat tietoisia. Työmarkkinoiden osapuolet eivät olleet yhtä vahvoja, mikä ky-

seenalaisti koko vapaaehtoisuuden ajatuksen. Työntekijällä oli myytävänä vain työnsä eikä hän voinut keinotella markkinoilla kuin kapitalisti, joka saattoi odottaa sopivaa hetkeä ja valita sopivan paikkakunnan investoinneilleen.[7] Miten olisi mahdollista luoda tasapainoisempi sopimussuhde työn ostajan ja työn myyjän välille? Vastaukset riippuivat kussakin tapauksessa palkkatyöläisten järjestöllisestä asemasta.

Niin kutsutun Manchesterin koulukunnan näkemys oli ääriliberalistinen. Mitään todellista tasapainoa ei pitäisi tavoitella. Kaikenlainen puuttuminen markkinavoimien vapaaseen toimintaan oli pahasta. Suomessa tällaisella käsityksellä ei ollut juuri kannatusta.[8] Yleinen käsitys niin sanotussa työväenkysymyksessä oli pikemminkin, että jotain voisi ja pitäisi tehdä, ainakin hyväntekeväisyyttä. Luokkaveljeyttä korostavat järjestöt loivat siksi 1860- ja 1870-luvuilla oma-apuperusteisen – työläisten omaa vastuullisuutta tähdentävän – hyväntekeväisyysohjelman. Leo Mechelinin mukaan hyväntekeväisyys ei saanut johtaa siihen, että työläinen tylsistyisi, laiskistuisi ja kadottaisi aloitekykynsä. Hyväntekeväisyyttä ei pitänyt viedä niin pitkälle, että työläinen menettäisi halunsa tulla toimeen omillaan ja että työnantaja menettäisi kilpailukykynsä.[9] Liberaalin ohjelman suuri haaste olikin opettaa, että työläisen ei pitänyt vaatia kohtuuttomia vaan tyytyä osaansa ja kantaa itse vastuu itsestään ja perheensä hyvinvoinnista.[10]

Ankara liberalismi synnytti vastareaktion jo 1870-luvulla. Saksan kateederisosialismin vaikutuksesta Axel Fredrik Granfelt, Yrjö Koskinen, Wil-

7 Bruun, 54–55.

8 Frenckell 1860, esim. 17, 132; Bruun emt. 61–63. Bendix on pohtinut tapahtumien kulkua Englannissa: perinteinen, aristokraattinen vastuuajattelu katosi, ja työläisten odotettiin huolehtivan itsestään miten parhaiten taisivat. Bendix erottaa Manchesterin koulukunnan liberalismissa kolme erilaista näkemystä joukkoköyhyyden ongelmasta. Yhdessä kiinnitettiin huomio vapaiden miesten *oikeuteen* päästä eroon kaikenlaisesta holhouksesta. Toisessa todettiin, että hyväntekeväisyys oli vahingollista, koska se sekoitti vapaiden markkinavoimien toiminnan. Nälän täytyi antaa tehdä tehtävänsä, pakottaa työläiset myymään työvoimaansa. Malthus edusti kolmatta kantaa. Kuten tunnettua, hänen mukaansa ajoittaiset kriisit ja nälänhädät olivat väistämättömiä; Bendix 1964, 58–59.

9 *Protokoll fördt vid Allmänna finska industriidkaremötet i Helsingfors den 26–29 augusti 1876* (1881), 6–9.

10 Köyhäinhoitouudistusten ideologiaa ajoivat samat pedagogiset tavoitteet. Piirainen 1958.

helm Lavonius ja Thiodolf Rein vaativat valtiota puuttumaan epäkohtiin ja siten suojelemaan puolustuskyvytöntä työläistä.[11] Näkökanta ei noussut fennomaanisen liikkeen piiristä sattumalta, sillä tässä vaiheessa liberalismi oli Suomessa kehittynyt demokratian vastaiseksi ideologiaksi, joka puolusti pääoman vapaata liikkuvuutta ja toisin sanoen rikkaiden oikeuksia. Vastakkainasettelu merkitsi samalla uutta vaihetta joukkojärjestäytymisperiaatteen historiassa. Sopimustasapainon ja työväenkysymyksen perspektiivistä katsottuna vuosia 1881–1895 leimasivat pyrkimykset rajoittaa uutta, vapaata markkinataloutta joiltain osin. Vaatimukset valtion puuttumisesta talouselämään kävivät yhteen fennomaanisen politiikan kanssa, mutta jotta tällaiset toimenpiteet olisivat mahdollisia, palkkatyöläisluokan ja alemman keskiluokan täytyi tehdä itsenäiset järjestäytymishankkeensa tiettäväksi julkisuudessa. Uudessa tilanteessa tuli ensinnäkin mahdolliseksi säätää ensimmäiset työntekijän asemaa suojelevat lait, mutta ennen kaikkea koettiin valtava raittiusliikkeen mobilisaatioaalto alkoholin vapaata saatavuutta rajoittavan lainsäädännön puolesta.

Seuraavassa vaiheessa, suomalaisen työväenluokan muodostaessa omistavan luokan vastaisia organisaatioitaan, valtion toimenpideohjelma ei yksinään riittänyt. Joukkojärjestäytymislaitosta luonnehti vuoden 1896 jälkeen työläisten vaatimus saada neuvotella kollektiivisesti työmarkkina-asemastaan. Osa työnantajista näki kollektiivisopimuksissa hyviäkin puolia, mutta yleensä asenne oli kielteinen. Työntekijöille kollektiivisopimuksista oli kiistatonta etua. Päämääränä oli yhdenvertaisuus. Se oli toisille työläisille vain taktinen osatavoite, toisille suuri päämäärä itsessään. Siihen perustuvan sopimuksen osapuolina olivat työnantajan ja yksittäisen työntekijän sijaan työnantaja ja ammattiyhdistys. Sitä mukaa kuin ammattiyhdistysliikkeen asema voimistui 1800- ja 1900-lukujen vaihteessa, yleistyivät myös kollektiivisopimukset. Vuosina 1899–1907 niitä solmittiin monella alalla, mutta sen jälkeen työnantajien vastaisku hävitti ne Suomen työmarkkinoilta vuosikymmeniksi. Kollektiivisopimusten *mahdollisuus* – riippumatta niiden

11 Eräsaari & Rahkonen 1975, 41–42; Bruun 1975, 63–68; K(oskinen) 1874, nro 1, 4, 8 ja 9; R(ein) 1974, nro 1 ja 2. – Alfred Kihlman ja Edvard Berg olivat niiden liberaalien joukossa, jotka 1870-luvulla vastustivat työntekijöitä suojaavaa lainsäädäntöä. Bruun emt. 75–76.

yleisyydestä – väritti sekä työntekijöiden että porvarispiirien näkemyksiä työläisten järjestäytymishankkeista ja niiden oikeutuksesta. Lisäksi työväenluokka vaali pitkään, 1800-luvun loppuun saakka, omaa subjektiuttaan ja itsenäistä yhteiskunnallista identiteettiään ja niitä sanallistavia järjestäytymisperiaatteellisia diskursseja.

1861–1880: Liberaalien ehdollinen tasa-arvo ja ”laajojen kansankerrosten” yhdistystoiminta

Ennen vuotta 1880 mobilisaatio ei juurikaan lähtenyt liikkeelle laajoista kansankerroksista. Koska joukkojärjestöjen ensimmäisiä tavoitteita oli tuoda yhteen sekä kuluttavat että tuottavat yhteiskuntaluokat, ei ole aina helppoa sanoa, mikä luokka oli mobilisaation takana ja kenet mobilisoitiin. Jo ennen vuotta 1861 oli silti ollut myös sellaista kollektiivista toimintaa, jossa alempien yhteiskuntaluokkien edustajilla oli aktiivinen ja itsenäinen rooli.

Epävakauden vuonna 1861 Helsingissä järjestettiin 22. päivänä huhtikuuta *”pariisilainen” katumielenosoitus*, jossa vastustettiin yrityksiä kiertää lakisääteisten valtiopäivien koollekutsuminen. Mielenosoituksen suunnittelijoita olivat nuoret maisterit Karl Emil Ferdinand Ignatius, Oskar Forsell ja Walfrid Alftan. He tiedustelivat kisälli Weckströmiltä, Käsityöläisten lauluseuran (Hantverkare sångföreningen i Helsingfors) puheenjohtajalta, olisiko seuran jäsenillä kiinnostusta osallistua mielenosoitukseen ylioppilaiden kanssa. He kertoivat, että mielenosoituksella oli kaupungin porvareiden ja käsityöläisten tuki, mikä ei vastannut totuutta. Kyseessä oli päinvastoin itsenäinen ja puhtaasti ”pariisilainen” mobilisaatio: valtaapitävät luokat eivät olleet siitä tienneet saatikka antaneet sille hyväksyntäänsä. Ylempien virkamiesten, suurtilallisten ja talousmiesten keskuudessa oli toki vastarinnan henkeä, mutta näinä levottomina päivinä heidän huomionsa vei oman pienen piirin mielipiteenmuokkaus. Kisälli Weckström vastasi maistereille myöntävästi, ja pääosa mielenosoituksen osallistujista oli selvästikin ylioppilaita ja kisällejä, jotka johtivat kulkuetta rinta rinnan. Reitin varrelta

kulkueeseen liittyi myös muita kaupunkilaisia.[12] – Tämä suoran toiminnan tapaus on ainutlaatuinen Suomen 1800-luvun historiassa.

Joitakin lakkoja järjestettiin jo 1860- ja 1870-luvuilla, kuten käy ilmi seuraavasta luettelosta, mutta ne olivat yksittäistapauksia eikä niillä ollut välitöntä vaikutusta työväen järjestäytymiseen:

- 1866 Finlayson, Tampere. Suurin osa työntekijöistä lienee palannut töihin samana päivänä.[13]
- 1869 Finlayson, Tampere.[14]
- 1869 Sinebrychoffin panimon lakkoilevien työläisten tilalle palkattiin uudet työntekijät.[15]
- 1871 Poliisipalvelijat (alemmat poliisivirkamiehet), Turku.[16]
- 1872 Kanavanrakentajat, Lempäälä.[17]
- 1872 Vuokra-ajurit, Helsinki.[18]
- 1872 Kirjaltajat eli latojat järjestivät Helsingissä onnistuneen lakon valitsemalla sellaisen ajankohdan, että työnantajan oli vaikea löytää rikkureita.[19] Joidenkin tietojen mukaan kirjaltajat olisivat lakkoilleet tai ainakin uhanneet työnantajia lakolla jo 1860-luvun lopussa.[20]
- 1874 Vuokra-ajurit, Turku.[21]
- 1874 Konepajan työläiset, Pori.[22]

12 Mörne 1909, 64; Schauman 1922, 261–269; Klinge 1969–1978, osa II, 136; Hyvämäki 1961. – Kevään 1861 aikana oli levotonta myös toisaalla yhteiskunnassa. Vrt. Klinge emt. 132–149, jossa hän purkaa juuri tämän kevään tapahtumia. Talonpoikaislähetystö maaliskuussa 1861 oli poikkeuksellinen, sillä se vetosi keisariin suomen kielen aseman vahvistamiseksi opetuksessa, oikeuslaitoksessa ja hallinnossa. Hytönen 1923, 409. Myös Helsingin rouvasväenyhdistyksen arpajaiset saivat samana keväänä liikkeelle ennennäkemättömän suuren joukon. Ramsay 1987.

13 Voionmaa 1929–1932, osa III, 687; *Tampereen Sanomat* 10.7.1866; Kortekangas 1965, 43–44.

14 Voionmaa emt. 687–688; von Schoultz 1924, 45.

15 Waris 1950, 122–123; *Hbl* 3.12.1869; *HD* 2.12.1869.

16 von Schoultz 1924, 45.

17 *Hbl* 23.5.1872.

18 von Schoultz 1924, 45; *Hbl* 2.1. ja 4.1.1872.

19 Waris 1950, 122–123; von Schoultz emt. 45; *Vikingen* 1.5.1872; *Hbl* 13.4.1872.

20 Mustelin 1966, 161.

21 von Schoultz 1924, 45.

22 von Schoultz emt. 45.

– 1874 G. O. Sumeliuksen rakennustyömaan työläiset, Tampere.[23]
– 1874 Ratatyöläiset, Porvoon ja Keravan välinen rautatie.[24]
– 1875 Poliisipalvelijat, Vaasa.[25]
– 1875 Sahatyöläiset, Röyttä.[26]
– 1877 Sahatyöläiset, Röyttä.[27]
– 1880 Satamatyöläiset, Turun satama.[28]

Juomalakkoyhdistykset olivat mielenkiintoinen vaihe protestiliikkeiden historiassa vuosina 1873–1874. Näillä yhdistyksillä, joita syntyi noin 20:lla tuotantolaitoksella eri puolilla maata, oli proletaaristen protestiliikkeiden piirteitä. Ne olivat kuitenkin lupausyhdistyksiä ilman säännöllistä kokoustoimintaa,[29] ja yleensä aloite niiden perustamiseen tuli työnantajapiireistä. Ne voi siksi tulkita myös työnantajien – verraten epäonnistuneiksi – yrityksiksi pitää työvoimansa kurissa. Työntekijöiden omiin järjestäytymishankkeisiin ja raittiusliikkeeseen yleensä nämä yhdistykset vaikuttivat varsin vähän.[30]

Hengellisellä herätyksellä on tässä yhteydessä monimerkityksinen rooli. Henkilöt, jotka hakivat sielunhoitoa konventikkelikokouksista valtiokirkon ulkopuolelta ja jotka omaksuivat valtiokirkon vastaisia uskonkäsityksiä, ilmaisivat näin toki protestinsa ja yleisen vastahankaisuutensa. Mutta herätyksen protesti, sekä 1830- ja 1840-luvuilla että 1860-luvulla nousseen herätysaallon aikana, oli erityislaatuinen: siinä ei haluttu muuttaa kirkon yhteiskunnallista asemaa, vaan pikemminkin estää sen muuttuminen. Herätyksen päämääränä oli yhtenäiskulttuurin ja sen uskonnollisen pohjan vaaliminen, joten ajatukset autonomisista, vaihtoehtoisista vapaaseurakunnista olivat sille vieraita. Uudet järjestäytymisperiaatteet eivät sitä koskettaneet lukuun ottamatta Pohjanmaalla 1870-luvulta alkaen vaikuttanutta baptistiliikettä. Vapaakirkollisten piirien heittämät haasteet voimistuivat vasta tulevina vuo-

23 von Schoultz emt. 45; Voionmaa 1929–1932, osa III, 687.
24 Wichmann 1918, 19.
25 *Hbl* 18.2.1875
26 Meinander 1950, 210.
27 Meinander emt. 210.
28 Jutikkala 1957, 440.
29 Katso s. 211–216 tässä teoksessa.
30 Sulkunen 1977, 17–28. Katso s. 335–336 tässä teoksessa.

sikymmeninä, jolloin myös kirkon sisäiset herätysliikkeet alkoivat soveltaa vapaaehtoisyhdistysten järjestäytymisperiaatteita.[31]

Alhaalta ylöspäin tapahtuva mobilisaatio oli poikkeuksellista aina 1880-luvulle asti. Vallitseva suunta oli ylhäältä alaspäin, kuten myös silloin, kun pieni liberaaliälymystö ja pieni liberaali yrittäjäluokka omaksuivat joukkojärjestäytymisperiaatteen. Toisin kuin varhain teollistuneissa maissa, periaatteesta ei Suomessa tullut merkittävää kiistakapulaa. Se ei kuitenkaan tarkoita sitä, että oppositiohenki olisi ollut ensimmäisiltä joukkojärjestöiltä vähissä. Päinvastoin. Vastustuksen kohde oli itsevaltainen virkamieshallinto. Vapaapalokuntaliikettä luonnehdittiin osuvasti yhdeksi ensimmäisistä hankkeista, jossa uusi tilanne – viranomaisvallan höllentyminen – mahdollisti uudet perustavanlaatuiset hallintoperiaatteet.[32]

Turun vapaapalokunnassa oli puhuttu luokkaveljeyden merkityksestä jo 1838, mutta käytännössä päämäärä jäi unohduksiin. Vapaapalokunnan sijaan Turun sivistysseurasta tuli ensimmäinen yhdistys, joka systemaattisesti käytti yhdistysmuotoa yhteiskuntaluokkien välisen veljeyden edistämiseksi. Samana vuonna kuin seura perustettiin, 1861, aikakauslehdessä *Lukemisia kansalle* ilmestyi J. W. Lilljan lyhyt kirjoitus ”Vapaus ja seuraelämä”.[33] Lillja puki sanoiksi uuden liberaalin näkemyksen siitä, miksi työtätekevät luokat piti integroida yhteiskuntaan, jossa riippuvuus suorasta viranomaissäätelystä ja vanhasta patriarkaalisesta vastuuajattelusta väheni vähenemistään. Avainsanoja olivat sivistys ja yhteiskuntaluokkien välinen veljeys. Luokkien kanssakäymiseen tarvittiin uusia tapoja:

> Tähän seuraelämään tarvitsis ottaa ei ainoastasti yhteiset weljeys-kuntansa ja vertaisensa, vaan persoonia erilaisilta kannoilta, – asianoppineita, valistuneita ja oppineita miehiä taluttamaan väitöksen käyntiä, ja oppimatonta kansaa saamaan oppia ja oppimaan asioita, joita eivät he ole tainneet unissakaan nähdä [...].

31 Näsman 1962, 103–221.
32 Estlander 1925, 43.
33 (Lillja 1861). – Lillja tunnettiin pelottomana kustantajana ja lehtimiehenä, joka joutui myöhemmin 1860-luvulla maksamaan suorapuheisuudestaan vankilatuomiolla painovapauslain rikkomisesta. Nohrström 1933, 110–113; Klinge 1969–1978, osa II, 144. – Vuonna 1849 Lillja oli perustanut Turkuun lukuyhdistyksen. Nikula 1973, 435.

Lilljan lähtökohta oli kaupunkikehityksessä, jota leimasi ammattikuntalaitoksen ja siten käsityöläisten epävarma tilanne. Hänen tarkoituksensa oli säikähdyttää käsityöläisväestö ymmärtämään, että mukavuudenhaluinen ja salliva vapaa-ajanvietto oli orjuuden äiti. Pelastukseksi tuli kanssakäyminen sivistyneistön kanssa. Oli perustettava uusia vapaita yhdistyksiä, joilla oli uusia jalostavia seurustelumuotoja. Niiden avulla sivistyneet ja sivistymättömät yhdessä poistaisivat sivistymättömyyden ja tekisivät korporatismipohjaisen orjuuden mahdottomaksi. Lilljan kirjoitus perustui tasa-arvoideologiaan, jossa yhteiskuntaluokkien olemassaoloa ei kyseenalaistettu.

On kiinnostavaa, että hankkeet, joiden avulla pyrittiin edistämään ylä- ja alaluokan välistä veljeyttä, keskittyivät tiettyihin vuosiin. Vuosien 1861–1862 aikana perustettiin useita yhdistyksiä, joissa joukkojärjestäytymisperiaate oli keskeinen tavalla tai toisella. (Seuraavaa joukkojärjestäytymisen aaltoa sai odottaa 1870-luvun loppuun asti.) Vuonna 1861 perustetulla Turun sivistysseuralla oli seuraavana vuonna jo 633 jäsentä.[34] Vuonna 1862 syntyi Suomen ystäväin liitto, jolla oli 588 jäsentä vuonna 1865.[35] Jo aiemmin tässä luvussa mainittu Käsityöläisten lauluseura oli perustettu Helsingissä vuonna 1857, ja kun se muutettiin 1860-luvulla yleiseksi sivistysseuraksi, sillä oli vuonna 1865 41 aktiivista ja noin 300 passiivista jäsentä.[36] Helsingin vapaapalokunta piti perustavat kokouksensa 1862, mutta sai toimiluvan vasta 1864. Kahden vuoden kuluttua vapaapalokuntalaisia oli jo 588.[37] Erilaiset sivistysseurat jäivät yleensä verraten lyhytikäisiksi, ja nälkävuodet näyttävät olleen

34 *ÅU* 21.10.1862 ja 28.11.1863.

35 *Str* 3.3.1863, 18.2.1864 ja 17.2.1865.

36 Lauluseura perustettiin 1857 ja muutettiin yleiseksi sivistysseuraksi 1864. Hantverkare sångföreningen Helsingfors. Kassabok.

37 Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår (Helsingfors 1866). Koska yhdistysmuotona oli jäsenmäärältään rajattu ammattikunta, jäsenhankinta oli erilaista kuin niissä yhdistyksissä, joiden jäsenmäärää ei rajoitettu. Painettu jäsenluettelo vuodelta 1866 osoittaa, että toivottu jäsenmäärä saavutettiin nopeasti. Vuoden 1877 matrikkelin mukaan 600 jäsenen enimmäismäärä oli jo koossa. *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår 1877*.

niiden koetinkivi.[38] Sen sijaan VPK-yhdistykset, joita syntyi eri kaupunkeihin 1860- ja 1870-luvulla, jatkoivat toimintaansa aktiivisesti.

1870-luvulla oli satunnaisia yrityksiä perustaa työväenluokan sivistysseuroja, mutta niistäkään ei tullut pitkäikäisiä. Tilanne muuttui 1880-luvulle tultaessa, kun keskiluokka ja ylempi työväenluokka alkoivat itse ajaa omia yhdistyshankkeitaan.

Yhdistykset, jotka keskittyivät hyväntekeväisyyteen, sivistystyöhön tai sulkeisharjoituksiin, olivat Suomessa joukkojärjestäytymisperiaatteen pioneereja. Koska niiden toiminnassa oli päällekkäisyyttä – esimerkiksi hyväntekeväisyyteen ja VPK-yhdistyksiin kuului sivistystyötä – hankkeita on vaikea laittaa tärkeysjärjestykseen. Tärkeintä oli kuitenkin itse joukkojärjestäytymisen periaate, ei se, missä sitä sovellettiin. Kuten myöhemmin käy selväksi, periaate oli olennainen osa liberaalia ajatusmaailmaa ja kansakunnan kehityksen toivottua suuntaa.

* **

Ja silti, jos asiaa tarkastellaan sopimustasapainon näkökulmasta, *hyväntekeväisyys* oli muita alueita tärkeämpi. Se oli työväenkysymyksen yksinkertaisin ja yläluokkaa vähiten velvoittava ratkaisu. Yhdistymisvapauden näkökulmasta esivallan ja yläluokan oli helpointa hyväksyä juuri hyväntekeväisyyttä harjoittavat vapaaehtoiset järjestöt. Aiemminkin, sääty-yhteiskunnan puitteissa, yhdistyselämän tietä olivat raivanneet hyväntekeväisyysyhdistykset, kuten vapaamuurariloosit ja rouvasväenyhdistykset. Kun yhdistyselämä alkoi kiinnostaa alaluokkaa, sivistyneistö tarjosi sille hyväntekeväisyys- ja oma-apuyhdistyksiä, apukassoja, korporaatioperinteen ammattiperusteisia yhdistyksiä, vapaapalokuntia ja raittiusyhdistyksiä. Osuustoiminta-aate sai huomiota jo varhain, mutta rahatalous ei ollut vielä niin kehittynyt, että osuuskunnilla olisi ollut kunnon merkitystä. Sen sijaan säästöpankkien merkitys oli jo suuri – niin rahalaitoksia kuin ne olivatkin – kun pyrittiin raken-

38 Porvarillinen rinnakkaiselo oli nälkävuosina vaikeaa. Tunteita kuumensi monen yläluokan edustajan huomiota herättävän ylellinen elämä. Helsingissä ei kuitenkaan tapahtunut samanlaista polarisaatiota kuin Tukholmassa, jossa yläluokan yltäkylläisyys vauhditti köyhälistön protesteja. Cederqvist 1980, 32.

tamaan siltoja työtätekeviin luokkiin. Siksi säästöpankkilaitoksen kehitystä voi hyvällä syyllä tarkastella joukkomobilisaation näkökulmasta.[39]

Vapaapalokunta-aatteessa oli monia piirteitä, jotka auttoivat laajoja kansankerroksia siirtymään pakkoyhteiskunnasta vapaaehtoisyhteiskuntaan. Jo ensimmäisissä vapaapalokunta-aatetta käsittelevissä lehtiartikkeleissa korostettiin itse kunkin velvollisuutta kantaa vastuuta yhteisestä hyvästä, mutta se mikä tehtiin aiemmin pakosta, tehtäisiin nyt vapaaehtoisesti.

Hyväntekeväisyys oli tärkeä myös uskonnollisen herätyksen historiassa. Siitä tuli suorastaan vedenjakaja vanhemman ja uudemman herätyksen välillä 1800-luvun keskivaiheilla.

Naisjärjestöjen toiminnassa hyväntekeväisyydellä oli pitkään ylivoimaisen hallitseva asema.

* **

Hyväntekeväisyyden juonne oli keskeisiä vapaan *sivistystyön* piirteitä, mutta vapaassa kansansivistystyössä oli lisäksi erilaisia uudistushenkisiä sivistystavoitteita. Joissakin piireissä arvostettiin vapaaehtoista sivistystyötä etenkin siksi, että sen avulla luotiin yhteistä kosketuspintaa ”sivistyneiden” ja ”sivistymättömien” välille. Sivistys, sivistymättömyys ja kehityskelpoisuus olivat keskeisiä kysymyksiä kansakunnan integraation kannalta. Menneinä vuosikymmeninä oli pyritty kohottamaan talonpoikien sivistystasoa, jotta tästä ”sivistymättömästä” säädystä sukeutuisi vastuunsa yhteiskunnassa kantava voima. Samalla tavalla pyrittiin 1860-luvulta lähtien kohottamaan kaupunkien käsityöläisluokkien sivistystasoa. Sivistysorganisaatioista saattoi kuitenkin tulla myös syrjiviä instituutioita, jotka pikemminkin vahvistivat kuin kyseenalaistivat itsevaltaisia rakenteita. Kun tuli aika laajentaa poliittista demokratiaa, sekä konservatiiviset että liberaalit piirit pitivät sivistystä laajennetun äänioikeuden ehtona. Oli myös helppoa määritellä koulutuskynnys tarpeeksi epämääräisesti ja siten siirtää äänioikeuden laajentaminen kaukaiseen tulevaisuuteen.

39 Vrt. Urbans 1964.

Joukkojärjestöjen sivistysohjelma ei palvellut vain luokkaveljeyden saavuttamista. Sen avulla voitiin myös valvoa työläisten ajatusmaailmaa vapaan kansalaisyhteiskunnan toimintaan sopivalla tavalla. Sivistyskysymys oli ollut Englannin yrittäjäluokan ideologinen kulmakivi, koska yrittäjiltä puuttui vanhan aristokratian kaikenkattava auktoriteetti, ja heidän piti siksi turvautua persoonattomaan, ”objektiiviseen” sivistykseen. Jopa Thomas Malthus, joka muuten oli sitä mieltä, että työläisten huoli ruoan ja asunnon hankkimisesta oli heidän oma huolensa eikä siihen ollut syytä puuttua, teki sivistyskysymyksessä poikkeuksen. Hänen mukaansa yläluokan oli huolehdittava, että työläiset oppisivat ymmärtämään markkinalakien ehdottoman sitovuuden, mukautuisivat niiden realiteetteihin ja karaistuisivat karun todellisuuden edessä.[40]

On helppo todeta, että sivistystyö sai näkyvän aseman ensimmäisissä joukkojärjestöissä. Turun sivistysseura, joka ensimmäisenä ja selvimmin muotoili luokkaveljeyden välttämättömyyden järjestölaitoksessa, piti lähtökohtanaan ”yleisen sivistyksen” käyttökelpoisuutta eri yhteiskuntaluokkien lähentämisessä. Sivistystyöllä oli tärkeä osa myös ammattipohjaisten yhdistysten toiminnassa, ja sen merkitys kasvoi 1870-luvulla myös vapaapalokuntalaisliikkeessä.

***

Ei ole sattumaa, että Suomen ensimmäinen menestyksekäs kansanyhdistys, vapaapalokuntalaisliike, järjesti *sulkeisharjoituksia* ja oli siten luonteeltaan puolisotilaallinen. Vapaapalokunnan puolisotilaalliset sulkeiset olivat itse asiassa yksi niistä tekijöistä, jotka saivat joukkojärjestäytymisajattelun heräämään.

Univormut, marssimusiikki, torilla pidettävät sulkeisharjoitukset uteliaiden kaupunkilaisten silmien edessä, omat kantaatit ja suuret ulkoilmajuhlat eli komeus ja loisto olivat omiaan vetämään kaupungin nuorisoa puoleen-

40 Bendix 1964, 59–60.

sa.[41] Ulkoinen loisto ei kuitenkaan ollut vain pinnallista koreutta ja prameilua. Silloiseen armeijakäsitykseen kuului mahtipontinen esiintyminen.

Napoleonin sotien jälkeen armeijat piti järjestää uudelleen kaikkialla Euroopassa.[42] Asevelvollisuuteen perustuva armeija oli taistelukentillä osoittautunut brutaalimmaksi ja tehokkaammaksi kuin vakituinen ammattiarmeija, mistä saatiin lopullinen todiste Preussin voitettua sodan Itävaltaa vastaan 1866 ja Ranskaa vastaan vuosina 1870–1871. Liberaali mielipide vastusti ammattiarmeijaa myös ideologisista syistä. Ammattisotilaiden ajateltiin olevan taantumuksellisen hallinnon vartijoita, joita käytettiin sekä ulkoista vihollista että sisäistä oppositiota vastaan. Sen takia asevelvollisuusarmeijaa tai miliisiä pidettiin parempana vaihtoehtona. Niiden katsottiin takaavan, että hallitus ei voisi käyttää asevoimaa kansaa vastaan.

Vapaaehtoinen miliisimobilisaatio oli vaihtoehto niin ammattiarmeijalle kuin asevelvollisuusarmeijallekin. Liberaalissa ja tasavaltalaisessa perinteessä oli 1600-luvulta asti vallinnut käsitys, että vapaata perustuslakia voivat asein puolustaa vain vapaat – eli varakkaat – henkilöt.[43] Aseenkanto-oikeuden kytkeminen henkilökohtaiseen vapauteen oli sitkeä näkemys, joka sai uudelleen jalansijaa kansallisliberaalissa ajattelussa. Vapaaehtoista mobilisaatiota voitaisiin hyödyntää kahdessa tilanteessa. ”Valmiissa” kansallisvaltioissa, kuten Englannissa ja Ruotsissa, vapaaehtoisjoukot voisivat täydentää vakituisia joukko-osastoja, ja näin tapahtuikin.[44] Muissa maissa vapaaehtoismobilisaatio kytkeytyi oppositiohenkeen tai radikaaliin ajatteluun. Vapaaehtoisjoukkoja eri puolella Eurooppaa yhdistivät kansallisliberaalit iskusanat, oli kansallisvaltio sitten valmis tai vielä vain kangastus, ja kaikkien yhteinen sankari oli Giuseppe Garibaldi.

41 Kortekangas 1965, 124–125; Luukkonen 1967, 131–133; *HD* 6.8.1864, 16.8., 31.8. ja 1.9.1879.

42 Seitkari 1951; Klinge 1967c, 237; Finer 1975, 155–163.

43 Cress 1979, 43–60.

44 Kun Napoleon uhkasi hyökätä Englantiin, hallituksen perustamiin vapaaehtoisjoukkoihin liittyi yli 400 000 henkilöä. Vapaaehtoisia oli 1810-luvulla runsaat 100 000, kunnes vapaaehtoisten joukot lakkautettiin kokonaan vuosisadan puoleenväliin mennessä. Napoleon III:n varustaessa laivastoa vapaaehtoisliike aktivoitui uudelleen: vuonna 1858 valtion tukemia vapaaehtoisia oli 170 000–180 000 henkeä; *De frivillige skarpskytteföreningarne. Redogörelse för skarpskytte-rörelsens upkomst och utveckling, grundad på kongl. skrifvelser och till landtförsvars-departementet inkomna rapporter* 1871, 17.

Armeijakysymystä mutkistivat Suomen ja Venäjän yhdyssiteet. Mielipiteet kallistuivat 1860-luvulla yleisesti ottaen suomalaisten joukko-osastojen vahvistamisen kannalle. Missä suomalaisia joukkoja voitaisiin käyttää ja kenen komennossa – siinä oli periaatteellinen ongelma. Aiheesta käytiin erityisen vilkasta keskustelua 1860-luvun lopussa, kun alettiin suunnitella yleiseen asepalvelukseen siirtymistä. Lukuun ottamatta ruotsinmielisten nationalistien ja separatistien pientä ryhmää, ”viikinkejä”, jotka pelkäsivät, että yleinen asevelvollisuus vahvistaisi keisarin otetta Suomesta entisestään, yleinen mielipide Suomessa kannatti asevelvollisuusarmeijaa.

Julkisesta kysymyksestä käytiin julkista keskustelua, mutta sen ohella oli pohdittava myös sitä, miten puuttua vapaaehtoiseen sotilaalliseen mobilisaatioon, joka ei tapahtunut avoimesti. Kysymys oli vaikea. Sotahuhut kiersivät maata 1860-luvun alussa. Tilanne oli Suomessa erityisen epävakaa vuonna 1861, jolloin ylioppilaat yrittivät tosissaan perustaa tarkka-ampujain yhdistyksiä. Hankkeet kuitenkin raukesivat keisarin oppositiolle tekemiin myönnytyksiin.[45] Seuraavana vuonna perustettiin kaksi yhdistystä – Nyländska jaktklubben[46] (Uudenmaan pursiseura) ja ennen kaikkea Helsingin vapaapalokunta – jotka mahdollistivat aktivistien puolisotilaallisen toiminnan. Yhdistysten perustajiin kuului liberaalia älymystöä *Helsingfors Dagblad* -lehden piiristä sekä arvostettuja ylempiä virkamiehiä, mikä selittää yhdistysten saaman toimiluvan. Helsingin vapaapalokunnan täytyi kuitenkin odottaa kaksi vuotta toimintansa alkamista. Puolan kansannousu vuonna 1863 ruokki pelkoa ihmisten mielissä, mutta siihen mennessä liberaalien päävirta oli liikahtanut konservatiivisen fennomanian suuntaan ja alkanut tukea keisarin uudistuspolitiikkaa. Sulkeisharjoitukset jatkuivat kuitenkin yhä. Vuonna 1865 liberaalit ja svekomaanit yrittivät yhdessä perustaa voimisteluseuran, jota Topelius luonnehti päiväkirjassaan tarkka-ampujain yhdistykseksi. Kun ottaa huomioon Turnverein- eli voimisteluliikkeen merkityksen Saksassa, ei ollut yllättävää, että yhdistys kiellettiin.[47] Ainoat sallitut yhdistykset, joiden toimintaan sulkeisharjoitukset kuuluivat, olivat vapaapalokunnat. On vaikea sanoa, missä määrin VPK:n pikainen ja kerta-

45 Klinge 1967c, 241–242. Vrt. s. 292–294 tässä teoksessa.
46 Klinge emt. 242; Smedslund 1961, 22–32; Wilskman 1906, 6–12 ja 21–25.
47 Klinge emt. 242; Halila 1960, 87–96.

kaikkinen läpimurto oli juuri sulkeisharjoitusten ansiota, mutta kun tietää, että eurooppalaisessa kansallisliberalismissa korostettiin sotilaallisen valmiuden merkitystä, on perusteltua päätellä tällaisten näkemysten vaikuttaneen yleiseen mielipiteeseen. Ruotsin tarkka-ampujaliike syntyi 1860-luvun alussa avoimen sotilaallisissa merkeissä. Tätä liikettä, jossa oli 1860-luvun puolivälissä 46 000 jäsentä, voidaan monestakin syystä pitää Ruotsin ensimmäisenä kansanliikkeenä. Sillä oli laaja sosiaalinen pohja ja se tarjosi monipuolista toimintaa ampumaharjoituksista kulttuuririentoihin.[48]

Suomen poliittisista suuntauksista jokaisella oli 1860-luvulla omat syynsä osallistua vapaapalokuntalaisten vapaaehtoisiin sulkeisharjoituksiin. Sitä mukaa kuin näkemys Suomen mahdollisimman pikaisesta irtautumisesta Venäjästä kasvoi, lisääntyi myös aktivistinen toiminta. Siinä missä nuoren liberaalin älymystön perusnäkemys oli ennen vuotta 1861 ollut verraten vankasti skandinaavisen separatismin kannalla,[49] liberaalit hylkäsivät 1860-luvun edetessä separatistiset tavoitteensa. Venäjän vallan irrottautumisesta tuli vain pienen ruotsinkielisen nationalistiryhmän pääasia. Yliopiston uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin jäsenet viljelivät sotilaallista harrastuneisuuttaan koko 1860-luvun ja hyvän matkaa myös 1870-luvulla muun muassa ampumaharjoituksissa.[50] Nämä svekomaanit olivat VPK:n aktiiveja, monet heistä komppanianpäälliköitä.

Fennomaanit, jotka selvimmin halusivat välttää konfliktit venäläisviranomaisten kanssa, tahtoivat toki vahvistaa kotimaista armeijaa, mutta sen piti tapahtua ohjatusti ja valvotusti. Vapaaehtoinen sotilaallinen mobilisaatio oli heille vieras, ”skandinavistinen”, ajatus. Vaikka fennomaanien lehdet tukivat VPK-liikettä ja tunnetut fennomaanit olivat vapaapalokunnan jäseniä[51], se ei todista, että VPK:lla ei olisi ollut aktivistisia piirteitä. Fennomaanien

48 Karlsson 1972, 41; Nilsson 1977, 161–167.
49 Mörne 1927, esim. 87.
50 Mörne emt. 94; *Vikingen* 28.8.1871.
51 Esimerkiksi seuraavat tunnetut fennomaanit olivat Helsingin vapaapalokunnan jäseniä: professori A. Ahlqvist, maisteri Jakob Forsman, dosentti E. G. Palmén ja FT O. E. Tudeer; *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors frivilliga brandkår* 1866 ja 1877.

osallistumisen voi päinvastoin selittää sillä, että he halusivat torjua VPK:sta silmiinpistävän aktivistiset piirteet.[52]

Myös liberaalien keskuudessa ymmärrettiin fennomaanien näkemys siitä, että Venäjän provosointi saattaisi tuottaa enemmän pahaa kuin hyvää. Liberaalit, jotka halusivat puolustaa Suomen asemaa perustuslakiin vetoamalla, pitivät kuitenkin luonnollisena sellaista tilannetta, että perustuslakia olisi puolustettava asevoimin. Fennomaanien reaalipolitiikan ja liberaalien puolueettomuuspolitiikan välillä oli siten eroja, jotka näkyivät muun muassa liberaalien peruspositiivisena suhtautumisena vapaaehtoiseen sotilaalliseen mobilisaatioon. *Dagblad*-lehden piirissä vaikuttaneet liberaalit olivat erityisen aktiivisia vapaapalokuntalaisia ja toimivat yhdistyksen johtopaikoilla. Kansallisliberalismi sai eniten vastakaikua juuri tässä piirissä. Niin kauan kuin isänmaallinen aktivismi oli mahdollista venäläisviranomaisia provosoimatta, aktivismi oli tuen ja kannustuksen arvoista.

Ammatilliset yhdistykset

Ammatillisten yhdistysten luonteeseen kuului, että ne eivät olleet avoimia kaikille, mutta ne auttoivat silti laajentamaan yhdistymisvapautta, jossa päätöksiä voitiin tehdä antipatriarkaalisessa järjestyksessä. Samalla suurempi liikkumavara innosti joitakin yhdistyksiä järjestämään muun muassa omaa kulttuuritoimintaa.

Ammatilliset yhdistykset pohjautuivat ammattikuntaperinteeseen, jossa käsityöläismestareilla, kisälleillä ja oppipojilla oli erilaisia avustuskassoja. Uusiin käsityöläiskassoihin verrattuna vanhojen kisälliyhdistysten taloudellinen merkitys oli kuitenkin vaatimattomampi. Joidenkin uusien kassojen antipatriarkaalinen päätösjärjestys perustui vapaaehtoisuuteen, ja niitä voi siksi pitää ammattiyhdistysliikkeen edeltäjinä.

Kun puusepänkisällien yhdistys muutettiin avustuskassaksi vuonna 1872, se sai senaatilta 1000 markan pohjakassan. Varoja kertyi sittemmin lisää arpajaisista ja anniskeluyhtiön myöntämästä 1000 markan vuotuisesta

52 Samasta syystä *Uusi Suometar* julkaisi vähätteleviä ja halventavia kirjoituksia kaavaillusta voimisteluyhdistyksestä, jota se piti (vähättelystä huolimatta) yhteiskunnalle vaarallisena. *US* 29.1.1866.

tuesta.[53] Vuonna 1888 oli yhä jäljellä 15 avustuskassaa alkuperäisessä muodossaan ammattikuntalaitoksen ajalta.[54]

Vapaaehtoiskassoja oli kahdenlaisia. Toiset hyväksyivät jäseniksi useampiakin työntekijäryhmiä kuten Viipurin työntekijäin ja esimiesten apukassa (Viborgs arbetares och förmäns hjälpkassa, 1868), Helsingin käsityö- ja tehdastyöntekijäin avustus- ja eläkeyhdistys (Hantverkarnas och fabriksarbetarnas i Helsingfors understöds- och pensionsförening, 1880) sekä Turun työväen sairaus- ja hautausapukassa (Åbo arbetares sjuk- och begravningshjälpkassa, 1880). Toisissa jäsenhankinta rajoittui vain omaan ammattikuntaan, kuten Turun kirjaltajain apuyhdistyksessä (Typografernas i Åbo understödsförening, 1851) ja Suomen kirjaltajain apuyhdistyksessä (Finska typografernas understödsförening 1866).[55]

Kassojen toimintaan ei kuulunut konkreettista yhdistyselämää kokouksineen, mutta joissain tapauksissa ne saattoivat olla eräänlaisia vapaaehtoisen kulttuurityön tukikohtia. Käkisalmessa oli vuoden 1870 tietämillä yhdistys, jonka arvellaan olleen vanhemman kisälliyhdistyksen jälkeläinen suoraan alenevassa polvessa, ja jossa sai sisäänpääsymaksua vastaan kuunnella isänmaallisia esitelmiä ja nauttia seurustelusta ilman alkoholia.[56]

Ensimmäiset itsenäiset käsityöläisyhdistykset, jotka syntyivät riippumattomina avustuskassoista, olivat käsityöläisten lauluseurat Helsingissä ja Turussa. Helsingin 1857 perustettu seura oli esikuvana lauluseuralle, jonka Turun käsityöläiset perustivat vuoden 1860 paikkeilla. Myös Helsingin kauppa-apulaiset saivat oman lauluseuran 1850-luvun lopussa. Kymnaasilaisten kuorojen tapaan nämäkin seurat raivasivat tietä itsenäisille järjestäytymishankkeille.

Puhtaasti ammatillisten yhdistysten oli vaikea edistää luokkaveljeyttä, mutta mikäli niillä oli ulospäin näkyvää kulttuuritoimintaa, niitä voitiin painostaa muuttumaan laaja-alaisiksi luokkaveljeyttä korostaviksi instituutioiksi.

53 Voionmaa 1914, 8–21. – Vrt. myös Hautala 1976, 571–572.
54 von Schoultz 1924, 29–31.
55 Apukassoista: von Schoultz emt. 29–31; Hjelt 1893; Ramsay 1898; *Arbetareförsäkringskommitténs betänkande* I–VI, 1891–1892; Åström 1957, 84; Jaakkola 1985, 11–19, 29–89; *HD* 8.5.1866.
56 Puramo 1958, 159.

Vuonna 1862 Turun lauluseuran kuoro lahjoitti kirjastonsa paikalliselle sivistysseuralle, ja seuraavana vuonna kuoro ja sivistysseura yhdistyivät.[57] Helsingin kauppa-apulaisten lauluseura muodostettiin uudelleen 1867, mutta jäsenpohjaa ei laajennettu. Kuten kirjaltajain yhdistys, myös uusi lauluseura oli oma-apuyhdistyksen ja sivistysseuran välimuoto.[58]

Helsingin käsityöläisten järjestäytymiskehitys oli poikkeuksellinen. Oma lauluseura oli toiminut vuodesta 1857 lähtien, ja jo 1850-luvun lopussa käytiin keskusteluja sivistysseuran perustamisesta.[59] Käsityöläiset ja säätyläisluokan sivistysintoilijat alkoivat pitää säännöllistä yhteyttä vasta 1860-luvun puolivälissä. Jotkut Nylands nationin osaston ylioppilaat olivat tyytymättömiä yliopistolla pidettäviin esitelmäsarjoihin, niin suosittuja kuin ne muuten olivatkin. He ehdottivat esitelmien siirtämistä lauluseuran kokouksiin. Kun toiveiden mukainen yhteistyö alkoi, sivistyksen puolestapuhujien toiveet olivat korkealla. Ylioppilaskunnan lehti kirjoitti: ”Toivoa sopii, että menestys on hyvä, varsinkin kun *täkäläisen porvariston seuraelämä näyttäisi kaipaavan* sellaista kohtaamispaikkaa (*föreningspunkt*), jonka tämä järjestely tarjoaa.” Ylioppilaskunnassa oli myös toisenlaisia näkemyksiä, sillä osa ylioppilaista halusi, että esitelmät pidettäisiin yliopistolla myös vastaisuudessa. Siksipä ne, jotka toivoivat yhteistyötä käsityöläisten lauluseuran kanssa, voisivat kirjautua tämän yhdistyksen jäseniksi nyt kun kuoron sääntöjä oli vuoden 1864 organisaatiouudistuksessa muutettu niin, että myös kannatusjäsenyys oli mahdollinen.[60] Lauluseuralla oli 147 tällaista passiivijäsentä 1864, noin 300 seuraavana vuonna ja tämän jälkeen noin 200 vuosittain. Valtaosa heistä oli käsityöläisiä, mutta joukossa olivat myös esimerkiksi raatimies E. Bergh, kapteeni R. Lagerborg, tohtori Fr. Polén, maisteri A. Schauman, toimittaja E. Linder ja maisteri Th. Sederholm.[61]

Sivistyneen luokan mielenkiinto yhdistystä kohtaan ehtyi kuitenkin pian. Vielä 1866 toiminta oli runsasta ja monipuolista.[62] Sitten iski kriisi,

57 Juva 1957, 940; *ÅU* 21.10.1862 ja 4.8.1863.
58 *HT* 20.3.1860; *HD* 7.9., 10.9. ja 11.9.1867 sekä 21.2.1868.
59 *HT* 4.2.1860.
60 Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin pöytäkirjat 30.3. ja 5.4.1865; *Nylands Dragon* 30.3.1865; *HD* 23.3.1865.
61 Handtverkare sångföreningen. Kassabok.
62 *HD* 2.1., 5.1., 9.1. ja 19.2.1866.

josta lähteet vaikenevat.[63] Yhdistys sai uuden muodon ja uuden nimen vuonna 1867, jolloin siitä tuli yleinen sivistysseura (Sällskap för bildning och nöje). Uuden yhdistyksen takana olivat muun muassa Viktor Öhman ja K. Kiseleff.[64] Seura keskittyi sivistävän ohjelman sijaan hauskanpitoon, ja sen huviretkiä Lauttasaareen pidettiin ryyppymatkoina.[65] Lehdistö menetti mielenkiintonsa yhdistystä kohtaan, ja se kuivui kokoon ilman että siitä olisi keskusteltu julkisuudessa. Yhdistys mainitaan viimeisen kerran yhden virkkeen mittaisessa yleisönosastokirjoituksessa: ”Onko Sivistys- ja huviseuran kuukausikokoukset kokonaan lakkautettu?”[66]

63 Konfliktin takana saattoi olla liberaalien ja skandinavistien voimainmittelö. Käsityöläisten lauluseura oli vuonna 1860 esiintynyt keisarihuoneen kunniaksi järjestetyssä tilaisuudessa. Vuonna 1866, kun kaupunkiväestön oli määrä osoittaa uskollisuutensa keisarille tätä vastaan tehdyn epäonnistuneen murhayrityksen jälkeen, tilanne oli toinen. Käsityöläisten lauluseura, jolla oli hyvät suhteet Nylands nationiin ja sen skandinavisteihin, ei ollut enää käytettävissä. Tehtävä lankesi sen sijaan vapaapalokunnalle, joka myötäili liberaalien halua vaalia hyviä suhteita keisariin. *HD* 18.4.1866. Käsityöläisten lauluseuran kuoronjohtaja, K. J. Moring, suunnitteli pian tämän jälkeen perustavansa uuden kuoron nuorempien käsityöläisten kanssa kenties siksi, että yhdistyksen linja ei häntä miellyttänyt. Suunnitelmista ei kuitenkaan tullut mitään, sillä herra Moring palkattiin tehtäväänsä vapaapalokunnan ensimmäiseksi toimihenkilöksi johtamaan sen kuorotoimintaa. Tämä ilmeni vuosikertomuksesta, joka liitettiin Helsingin VPK:n kokouksen pöytäkirjaan 18.6.1868. Klinge 1969–1978, osa II, 184.

64 AD 1147/246 1867; VSV 44/1867; *HD* 5.3.1867. Yhdistyksen hallitus päätti 18.2.1867 vaihtaa nimeä ja muuttaa sääntöjä. Esikuvana olivat Turun sivistysseuran säännöt. Hallitus vahvisti sääntöehdotuksensa 21.2.1867; Ptk för Bestyrelsen av Handtverkare sångföreningen i Mathias Weckströms samlingar.

65 *HD* 29.6., 9.8., 11.9. ja 19.10.1867; 30.5., 2.6. ja 30.10.1868; 6.3., 13.7., 3.8. ja 6.9.1869; *Hbl* 31.7.1869; *US* 15.7. ja 9.8.1869; *Kansan Lehti* (Jyväskylä) 16.10.1869.

66 *Hbl* 3.6.1870. – Vuonna 1867 seuralla oli 52 aktiivijäsentä (13 naista ja 39 miestä), joilla tarkoitettiin seuran kuorolaisia, sekä 183 passiivijäsentä. Yhteiskunnan ”mielipidevaikuttajien” luokka loisti poissaolollaan Aug. Schaumania lukuun ottamatta. Erikoista kyllä, vuonna 1870 jäseniä oli peräti 424 henkeä. Valtaosa oli edelleen käsityöläisiä ja alempia toimihenkilöitä, mutta heidän lisäkseen mukana oli suuri ja sekalainen joukko nimekästä väkeä, esimerkiksi professori G. Forsman, maisteri J. O. Forsman, dosentti A. O. Freudenthal, raatimies J. F. Gadd, arkkitehti Th. Höijer, tohtori K. Ignatius, arkkitehti K. Kiseleff, kapteeni L. Krogius, maisteri Th. Lindh, luutnantti H. Liikanen, maisteri S. Lemström, kapteeni R. Lagerborg, maisteri Fr. Perander, tohtori Th. Rein, maisteri J. Runeberg, professori J. W. Rosenberg, maisteri C. G. Swan, kauppaneuvos P. Sinebrychoff, tohtori Th. Sælan, maisteri Aug. Schauman ja tohtori P. Tikkanen. Voidaan olettaa, että he halusivat rahallisesti tukea kriisissä olevaa yhdistystä. Kyseessä ei ollut intomielinen yhteiskunnallinen liike, minkä voi päätellä siitä, että yhdistyksen jäsenenä oli vain kuusi ylioppilasta.

Myös seuraavat varhaiset ammatilliset yhdistykset, joilla oli laaja kulttuuriohjelma, ansaitsevat oman maininnan:

– Finlaysonin tehtaan työntekijät perustivat vuonna 1861 sivistysseuran eli lukuyhtiön, jota he pitivät yllä vuoteen 1865 asti.[67]
– Tampereella 1866 perustettu Pumpulitehtaan työntekijäin seura oli muodollisesti tehtaantyöläisten hallitsema yhdistys. Käytännössä se oli kuitenkin työnantajien ylläpitämä seura, joka järjesti sivistäviä tilaisuuksia tehtaan ruokasalissa ja jolla oli vuosikymmenten ajan oma lukusali. Seuran yhteydessä oli myös itsenäinen kuoro, joka toimi jo ennen yhdistyksen perustamista.[68]
– Pietarissa 1867 perustettu Suomalainen käsityöläisseura (Finska hantverkarklubben) oli ylemmälle käsityöläis- ja yrittäjäluokalle tarkoitettu sivistysseura. Se järjesti Pietarin ensimmäisen suomenkielisen teatterinäytöksen, sillä oli oma kuoro, ja seuran laaja tehtäväkenttä tekee siitä erityisen mielenkiintoisen. Seuralla oli luokkaveljeyttä edistävän sivistysseuran piirteitä, mutta se toimi myös sosiaalisesti suljetumpana yhdistyksenä kaupungin suomalaisille käsityöläismestareille ja tehtailijoille. Ilmassa oli lisäksi kiinnostusta luoda yhdistyksestä Pietarin suomalaisten säätyläisten tapaamispaikka. Seuran toiminta päättyi neljän aktiivisen vuoden jälkeen sisäisiin erimielisyyksiin, jotka liittyivät kaupungin suomalaisten keskuudessa leimahtaneisiin ideologisiin ristiriitoihin.[69]
– Helsingin kirjaltajien sivistysyhdistys (Typografernas bildningsförening, 1869) oli muutaman vuoden ajan pääkaupungin työläisten johtava sivistysseura. Vaikka jäsenyys rajoitettiin kirjaltajiin, yhdistyksen monipuolinen toiminta oli ulospäin suuntautunutta. Yhdis-

Jälkipolville on säilynyt myös päiväämätön jäsenluettelo. Siinä on pitkälti samoja nimiä kuin vuoden 1870 luettelossa, vaikka jäsenmäärä on kokonaisuudessaan jonkin verran alempi. Luettelo on mahdollisesti peräisin vuodelta 1871. Sällskapet för bildning och nöje i Mathias Weckströms samlingar.

67 Kanerva 1972, 137–140.

68 Myös muilla tehtailla oli enemmän tai vähemmän itsenäisiä kuoroja. Kanerva emt. 143–160, 257–272; Kortekangas 1965, 59–60; von Schoultz 1924, 32–33; Voionmaa 1929–1932, osa III, 708–710.

69 Engman, käsikirjoitus Pietarin suomalaisväestön yhdistyselämästä.

tyksellä oli 58 jäsentä vuonna 1875. Vuonna 1881 perustettiin kirjaltajain musiikkiyhdistys.[70]

Patriarkaalisesti johdetut sivistysyhdistykset

”Sivistyspiirit” rantautuivat Suomeen Tukholmasta. Sikäläisen sivistysseuran takana oli suurista sosiaalisista ja taloudellisista eroista huolestuneiden joukko. Tasa-arvoa puolustavan seuran perusti radikaali kisälliryhmä, ja pian tuli mukaan myös älymystöä. Euroopan vallankumousvuoden 1848 jälkeen radikaalius laimeni vähitellen ja jäsenpohja kutistui. Seura hajosi 1861, kun vanhat radikaalit lyöttäytyivät kansallisliberaalien kelkkaan. Kirjasto huutokaupattiin ja tuotolla ostettiin kivääreitä tarkka-ampujayhdistykselle.[71]

Suomessa sivistysseuran idean ajateltiin palvelevan luokkaveljeyden ja tasa-arvon asiaa. Tarkoituksena ei ollut, että herrasväki ja käsityöläiset kokoontuisivat yhdessä poistamaan yhteiskuntaluokkien välisiä eroja, vaan pikemminkin hyväksymään sen asiantilan, että tällaisia eroja oli. Vuonna 1861 perustetun Turun sivistysseuran ohjelmajulistuksessa kysyttiin retorisesti: ”alentuvatko ne, joita tavallisessa puheessa kutsutaan sivistyneiksi, tulemaan salonkiin, johon pääsevät myös n.k. sivistymättömät ihmiset? Voiko sellaista yhdistystä syntyä, johon sivistyneet ja sivistymättömät ihmiset voivat yhdessä kokoontua hyvillä mielin ja olla samaa mieltä eräästä asiasta, nimittäin sivistyksestä”.[72]

Seurahankkeen takana oli erilaisia kynä- ja virkamiehiä. Kantava voima oli Suomen talousseuran sihteeri, tohtori Nils Henrik Pinello. Toisin kuin useimmissa tulevissa joukkojärjestöissä, Turun sivistysseuraa hallittiin patriarkaalisesti. Yhdistys kääntyi kaupungin käsityöläisten puoleen ja sai näiltä alkuvuosina aika lailla kannatusta. Yhdistyksen esitelmä- ja tanssiiltoihin saapui jopa 1500 henkeä; jäseniä oli 600–700.[73]

70 Mustelin 1966, 165–168; von Schoultz emt. 31–32.

71 Lindberg 1968, 254, 267; Jansson 1985, 186–192.

72 *ÅU* 29.6.1861.

73 *ÅU* 16.11. ja 31.12.1861; 25.2. ja 21.10.1862; 4.8. ja 28.11.1863; 5.4. ja 19.7.1864. Käsityöläiset olivat talvella 1861 ryhtyneet perustamaan yhdistystä, jossa harrastettaisiin kuorolaulua ja muuta sivistävää toimintaa. Pinello tovereineen ei halunnut käsityöläisten ottavan hanketta yksin hoitaakseen, sillä he pitivät sitä liiallisena itsekorostuksena. *ÅU* 10.1. ja 31.1.1860; 22.6., 29.6., 24.9., 3.10., 22.10., 16.11., 31.12.1861; 7.1.,

Sivistysseuran perustajajäsenet olivat myös Turun vapaapalokunnan aktiiveja. Hallituksen 13 jäsenestä ainakin 7 oli vapaapalokuntalaisia.[74] Tehtäväjako oli kuitenkin selvä. Vapaapalokunta vastasi palontorjunnasta, sivistysseura yhteiskuntaluokkien lähentymisestä. Seuran vetovoima väheni 1860-luvun puolivälistä alkaen, mutta tehtäväjako säilyi entisellään vuosikymmenen loppuun. Pastori K. R. Malmström, joka oli sekä sivistysseuran että vapaapalokunnan hovirunoilija,[75] oli vuonna 1866 huolissaan sivistysseuran mahdollisesta hajoamisesta. Jos niin kävisi, Turussa ”ei olisi mitään tahoa, joka toisi eri yhteiskuntaluokat yhteen”.[76] Sama ajatuksenjuoksu näkyi vielä 1869 *Åbo Underrättelser* -lehdessä julkaistussa mielipidekirjoituksessa.[77]

Miten sitten seuran johto arveli yhdistyksen edistävän luokkaveljeyttä? Tanssi ja kansaa sivistävät esitelmät olisivat hyviä sillanrakentajia, mutta itse yhdistyskäytännön ei nähty edesauttavan yhdentymistä. Seura oli kirjannut tasa-arvon virallisesti yhdeksi perusperiaatteistaan,[78] mutta tasa-arvolla oli tiukat rajat, hallintotapa oli patriarkaalinen eikä ketä tahansa työväestöön kuuluvaa kelpuutettu jäseneksi. Johtokunta suhtautui erityisen pidättyvästi naispuolisiin tehtaantyöläisiin, mikä antoi lehdistölle aihetta kritiikkiin. Johtokunnan oli perusteltava, miksi se ei hyväksynyt tehdastyöläisnaisia joukkoonsa, semminkin kun säännöissä todettiin, että ”kaikki hyvämaineiset henkilöt, miehet sekä naiset” saivat liittyä seuraan. Johtokunnan mukaan kyseinen sääntöpykälä oli muotoiltu huonosti: ”Tämä sanamuoto, niin kauan kuin se on voimassa, on aukko säännöissämme ja sellaisena se myös pysyy. Tämän aukon kautta kyseiset henkilöt [Trikootehtaan naiset, H.S.],

18.2., 27.2., 14.10., 18.11. ja numero 121 vuonna 1862. Samanlaista köydenvetoa käytiin muissakin kaupungeissa: Oulussa kisällit erosivat kaupungin sivistysyhdistyksestä vastalauseena sen patriarkaaliselle johdolle. *Oulun Wiikkosanomat* 15.3.1873.

74 *Sanomia Turusta* 4.10.1861; (Cygnaeus) 1888, 13–16.

75 *ÅU* 9.7.1867; (Cygnaeus) emt. 65, 80–81 ja 149; Åbo frivilliga brandkår 1838–1913, 158 ja 180. Karl Robert Malmström oli huolissaan muustakin kuin kärjistyneistä luokkariidoista. Kielikysymyksessä hän pyrki ”länsisuomalaisella” tavalla raivaamaan kansan sisäiset esteet. Hasselblatt 1921, 230–232.

76 *ÅU* 4.12.1866.

77 *ÅU* 17.4.1869.

78 Hallitus valittiin vuosikokouksessa. Pykälässä 7 sanottiin: “mahdollisimman paljon huomiota kiinnitetään siihen, että toimikunnassa ovat edustettuina eri yhteiskuntaluokat”. Bilaga till *ÅU* 20.7.1861.

ja monet heidän mukanaan, ovat halunneet ujuttautua sivistysseuran jäseneksi."[79] Luokkaveljeydellä oli hallituksen mukaan luonnolliset rajat. Tarkoitus oli, että kaupunkilainen herrasväki ja vakaa, sivistyskelpoinen työläisjoukko – lähinnä käsityöläisluokka – kohtaisivat toisensa. Radikaalia oli etenkin, että herrasnaisten tulisi tuli osallistua seuran esitelmä- ja tanssi-iltoihin. Näin haluttiin havainnollistaa, kuten hallituksen jäsenet itse asian ilmaisivat, sivistyneen väen käyttäytymistä. *Åbo Underrättelser* -lehdessä todettiin, että tämän kaltainen tanssilattian tasa-arvo vaati herrasfröökynöitä unohtamaan kopeutensa ja käymään halukkaasti sivistysseuran kokouksissa.[80]

Tanssilattian tasa-arvo on yksi näkökulma fyysisen kosketuksen historiaan, jossa tapahtui murros 1860-luvulla. Kuten fyysinen kosketus voimistelussa, tarkka-ammunnassa ja palontorjuntasulkeisissa, myös tanssilattia sai palvella luokkaveljeyden asiaa. Kosketuksella oli tehtävä, luokkien olemassaolon todistaminen. Varsin pian kävi kuitenkin selväksi, että tanssi, jonka seuraava aste näkyi yksityisen elämänpiirin kaikkein pyhimmässä sopukassa eli perheessä, ei kyennyt saavuttamaan luokkaveljeyttä edistäviä tavoitteita. Porvariluokan uusi häveliäs mielenlaatu, jota Englannissa kutsuttiin viktoriaaniseksi ja Ruotsissa oskariaaniseksi, täytti sen sijaan vapaaehtoisyhteiskunnan tarpeen ottaa etäisyyttä työtätekeviin luokkiin. Oli osoitettava, että joissakuissa oli tyyliä ja että rahvaalla sitä ei ollut. Tällaisessa ristipaineessa oli mahdotonta sopia luokkaveljeyttä edistävän tanssin askelmerkeistä.[81]

Tanssista tulikin Turun sivistysseuran koetinkivi. Herrasfröökynät osallistuisivat kyllä seuran kokouksiin, jos kevytkenkäisiksi tiedetyiltä naisilta evättäisiin sisäänpääsy. Muuan kirjoittaja hämmästeli *Åbo Underrättelser* -lehdessä, että erästä naista ei ollut hyväksytty seuran jäseneksi, koska hän oli pestautunut työhön konditoriaan. Hallitus puolustautui: Tukholman sivistysseura oli suistunut raiteiltaan, koska kokouksissa kävi "sopimattomia" naisia, jotka tahrasivat tanssitapahtumien luonteen.[82] Jäsenyydestä päätti johtokunta yksin, sanottiin seuran säännöissä (3 §). Sitä paitsi 6 §

79 *ÅU* 22.2., 1.3. ja 26.8.1862.
80 *ÅU* 1.3.1862 ja 22.12.1864.
81 Frykman & Löfgren 1979, 210–214; Stenius 1981, 56–57.
82 *ÅU* 22.2., 1.3. ja 26.8. sekä 24.11. ja 10.12.1868.

antoi johtokunnalle oikeuden erottaa jäsen, jonka se katsoi käyttäytyneen huonosti joko itse yhdistyksessä tai muutoin.[83] Johtokunnan tapa käyttää oikeuksiaan herätti ärtymystä. Sivistysseuran pyrkimykset luokkaveljeyden edistämiseksi uhkasivat pikemminkin vahvistaa ristiriitoja. Erään mielipidekirjoituksen mukaan olisi viisainta lopettaa yhdistys niin pian kuin mahdollista ennen kuin sen toiminta kärjistäisi entisestään yhteiskuntaluokkien välejä.[84]

Yhdistyksen sivistävistä esitelmistä noin puolet käsitteli laajasti ottaen työväenkysymystä. Esitelmien otsikot kertovat, mitä yhdistyksen johtokunta tarkoitti luokkarajojen murtamisella: ”Työväenluokan kanta ennen ja nyt”, ”Työläisen merkitys yhteiskunnan materiaalista onnea ajatellen”, ”Miten tulla paremmaksi ihmiseksi”, ”Työläisen synty”, ”Isännän ja palkollisen keskinäiset suhteet”, ”Työläisen sunnuntaihuvit”, ”Kurjuus ja köyhyys” sekä ”Työn edut, työn arvo ja työläisen arvo.”[85] Tarkoitus oli opettaa, että myös vapaaehtoisyhteiskunnassa oli luokkia ja että niiden välisiä suhteita säätelivät uudet työ- ja sopimusnormit. Syvällisempi sivistystoimi ei tätä johtokuntaa innoittanut. Työläisten piti päästä kosketuksiin henkilöiden kanssa, ”joiden sivistys, seurustelutaito ja elämäntapa olisivat korkeammalla tasolla. Tätä esimerkkiä he voisivat seurata ja oppia ainakin ulkonaisesti parempaa käytöstä.”[86]

Yhdistyksen tilaisuuksilla oli alkuun hyvä yleisömenestys, mutta muutaman vuoden jälkeen vastoinkäymiset alkoivat kasautua. Jo 1866 keskusteltiin yhdistyksen mahdollisesta lopettamisesta,[87] ja vuoden 1868 syksystä lähtien kysymyksestä tuli todellinen uhkakuva.[88] Yhdistyksen tilaisuuksissa kävi heikosti väkeä.[89] Sekään ei auttanut, että esitelmiä pitivät esimerkiksi professorit Z. Topelius ja Bengt Olof Lille, kuuluisuudet parhaasta päästä.[90]

83 *ÅU* 20.7.1861.
84 *ÅU* 24.11.1868.
85 Kaikki esimerkit ovat peräisin vuodelta 1863; *ÅU* 27.1., 10.2., 28.2., 14.4., 2.5., 23.6., 4.7., 4.8., 29.9., 10.11., 28.11. ja 29.12.1863. Pykälän 2 mukaan puheenjohtajan tehtävänä oli tarkistaa esitelmät ennakkoon; *ÅU* 20.7.1861.
86 *ÅU* 1.3.1862.
87 *ÅU* 29.11. ja 14.12.1866.
88 *ÅU* 24.11., 26.11. ja 28.11.1868 sekä 10.4. ja 22.4.1869.
89 *ÅU* 3.11., 7.11. ja 21.11.1868.
90 *ÅU* 21.1.1868.

Yhdistys asetti komitean selvittämään seuran jatkomahdollisuuksia. Kauppaneuvos John Albert Julin, pastori K. R. Malmström, maisterit W. Alftan, Werner Lönnbeck ja A. E. Nylander sekä varatuomari Karl Johan Edelskjöld[91] totesivat yhdistyksen nimen joutuneen huonoon huutoon, mikä sai *Åbo Underrättelser* -lehden mukailemaan Shakespearen säkeitä: ”nimi, nimi, valtakunta nimestä!” Komitea ehdotti uudeksi nimeksi Konkordiaa ja Aura-seuraa (Auragillet); yhdistys valitsi jälkimmäisen.[92] Uusien sääntöjen suurin ero vanhoihin oli, että seuran illanviettoihin ei enää tarvinnut lunastaa pääsylippua. Illanvietot olivat tästä lähtien avoinna vain jäsenille ja toispaikkakuntalaisille vieraille.[93] Uudelleen järjestäytynyt yhdistys sai tulikasteensa vuoden 1869 kesäjuhlassa. *Åbo Underrättelser* mainosti tilaisuutta poikkeuksellisen suuresti; juhlaan sävellettiin myös oma marssi. Juhlapuheen pitänyt maisteri W. Alftan tiivisti Aurajoen seudun historian: sotaista kautta seurasi oppineisuuden kausi, joka antoi aikanaan tietä työn kunniaa kuuluttavalle ajanjaksolle. Aurajoen seutu oli nyt uuden kauden kynnyksellä. Tätä kautta, Alftan sanoi, hallitsi ”demokraattinen, kaikki yhteiskuntaluokat kattava periaate”. Kesäjuhlaan osallistui 800–1000 henkeä, ja tunnelma oli *Åbo Underrättelser* -lehden mukaan melkoisen hilpeä.[94] Muutamaa kuukautta myöhemmin Alftan palasi seuran iltatilaisuudessa työn kunnian teemaan. Jos ”rehellinen työ” saisi sille kuuluvan tunnustuksen ja kunnian, yhteiskuntaluokkien väliset raja-aidat kaatuisivat ja ihmisiä innostaisi suurempi yhteisöllisyys.[95]

Seuran resurssit, varsinkin älylliset, olivat runsaat, mutta se ei silti elänyt paljon yksivuotispäiväänsä pitemmälle. Kunnianhimoinen ohjelma oli jatkunut kevääseen 1870 asti, mutta 30.4. pidetyssä yleiskokouksessa kävi ilmi, että yhdistys oli lopetettava. Välitön syy oli taloudellinen, sillä seuran oli pitänyt ottaa vastatakseen sivistysseuran veloista (3000 markkaa). *Åbo Underrättelser* kirjoitti, että sivistysseuran kokoustilat olivat uhkarohkean kalliit. Luokkaveljeyttävä sivistysseura oli elinkelpoinen ajatus, mutta vali-

91 *ÅU* 24.4.1869.
92 *ÅU* 24.4., 15.5. ja 31.5.1869.
93 Uudet säännöt vahvistettiin 25.1.1870; *ÅU* 19.2.1870.
94 *ÅU* 13.7., 17.7. ja 20.7.1869.
95 *ÅU* 18.10.1869.

tettavat taloudelliset olosuhteet olivat tilapäisesti keskeyttäneet hankkeen toiminnan.[96]

Jälkikäteen voidaan kysyä, kuinka elinkelpoinen ajatus oli siinä muodossa, jonka Turun sivistysseura ja Aura-seura sille antoivat. Työväestö oli kokenut nälkävuosien kriisit 1860-luvun lopussa. Heistä hanke lienee näyttänyt ahdasmieliseltä. Sääntöjen perusperiaatteet eivät tulleet lihaksi. Niitä vaalittiin vain paperilla. Sivistysseura ja Aura-seura eivät kumpikaan perehdyttäneet jäseniään ajamaan sivistyksellisiä tai muita intressejä sääntöjensä mukaisesti. Jäseneksi kelpasi vain tietyin ehdoin, mitä paheksuttiin, ja sivistysohjelma oli pinnallinen. Yleisen käytännön mukaan keisari oli vahvistanut säännöt sillä nimenomaisella ehdolla, että kokouksissa ei käsiteltäisi politiikkaa.[97] Suurempi ongelma oli se, että seura ei ponnisteluistaan huolimatta pystynyt järjestämään innostavaa luento-ohjelmaa. *Åbo Underrättelser* myönsi 1869, että esitelmillä oli ollut vain vähän merkitystä ja että seuran ainut sivistyskeino oli ollut tanssi.[98]

Aura-seuran toiminta ei loppunut siksi että muut turkulaiset yhdistykset olisivat omineet luokkaveljeyden aatteen. Turun vapaapalokunnalla ei vielä ollut tällaisia aatteellisia virityksiä. Ne alkoivat näkyä vasta Aura-seuran hiljaa kuihduttua. *Åbo Underrättelser* kirjoitti seuran lopullisesta lopusta ja pohti samalla luokkaveljeysaatteen mahdollisia perillisiä, mutta vapaapalokuntaa ei tässä yhteydessä edelleenkään mainittu.[99] Vuonna 1871, kun Aura-seuran lopettamisesta oli kulunut vuosi, Turun vapaapalokunta aloitti sen suuremmitta julistuksitta oman kulttuuritoiminnan laulu-, musiikki- ja esitelmäiltoineen.[100]

96 *ÅU* 24.1., 7.2., 19.2., 30.4., 17.11. ja 10.12.1870. – Seuran kirjasto myytiin huutokaupassa 650 markalla. *ÅU* 17.11.1870. – *Åbo Underrättelser* oli aikaisemmin valittanut taloudellisia ongelmia, jotka johtuivat kilpailusta kaupallisten huvien kanssa; 7.11. ja 24.11.1868.

97 *ÅU* 19.2.1870. Katso s. 102 tässä teoksessa.

98 *ÅU* 15.5.1869. Vuoden 1868 kesäjuhlassa juhlapuhuja valitteli samoin sivistysohjelman niukkuutta puheessaan, jonka hän aloitti sanomalla: ”Koska meillä ei oikeastaan ole aihetta, josta puhua ...”; ÅU 28.7.1868.

99 *ÅU* 10.12.1870. Kun Aura-seuran oli määrä pitää ensimmäinen ja ainoaksi jäänyt kesäjuhlansa, *Åbo Underrättelser* julkaisi reportaasin vapaapalokunnan kokouksesta. Lehti käytti tilaisuutta hyväkseen kehottamalla palokuntalaisia asettumaan seuran tueksi; *ÅU* 13.7.1869.

100 (Cygnaeus) 1888, 83.

Myös Ouluun perustettiin sivistysseura, mutta heikoin tuloksin. Vaikka jäsenet edustivat ”kaikkia säätyjä ja luokkia” sekä ”pääasiassa […] paikallisia käsityöläisammattikuntia ja niiden työväkeä”, vaikuttaa siltä, että käsityöläiskisällit hyljeksivät säätyläisluokan kutsuja ja pitivät parempana omia vanhoja ”yhdistyksiään”, joista nuohooja-, suutari- ja räätälikisällien omat killat lienevät olleet olemassa vielä 1870-luvulla.[101]

***

”Sivistyneen luokan” kansansivistysinto näkyi 1870-luvulla toisin tavoin. Luottamus ”kansanyhdistyksiin” ja niiden kykyyn toimia sivistyksen kanavina heikkeni. Niiden sijaan turvauduttiin perinteisempiin ja autoritaarisempiin keinoihin, nimittäin luentosarjoihin ja hartauskirjallisuuden levittämiseen.[102] Kun ylioppilaat alkoivat järjestää sivistäviä juhlia eri puolilla maata, lehdistössä kerrottiin paikallisen yhdistyksen vastaavan tilaisuudesta. Näitä juhlia itseään voidaan kuitenkin pitää yhdistyksinä siinä mielessä, että niihin kokoonnuttiin tietyn kaavan mukaan kuin herätysseuroihin ikään. Malli oli tuttu herätyskristittyjen konventikkelikokouksista. Tämän tyyppiset paikalliset sivistysyhteenliittymät eivät kuitenkaan olleet yhdistyksiä sääntömääräisine ja säännöllisine kokouksineen.[103]

VPK-yhdistyksiä lukuun ottamatta tasa-arvojärjestöt olivat 1870-luvulla lyhytikäisiä. Suurimmat hankkeet olivat jälleen Turussa ja Helsingissä. Turussa vaikutti vuosina 1873–1878 Wapriikki-Työväen-Seura (Fabriksarbetargillet). Sillä oli oma kiinteistö ja monipuolista ohjelmaa, johon kuului muun muassa kuoro ja lainakirjasto. Toiminta rakentui kokonaan hankkeen kantavan voiman, kauppias F. Rettigin tuen varaan. Yhdistyksen oli tarkoi-

101 Hautala 1976, osa IV, 571–572; *ÅU* 1.6.1867; VSV 48/1866; AD 493/14 1866; Werkko 1879, 35. Myös Mikkelissä suunniteltiin sivistysseuran perustamista vuonna 1861. VSV 176/1861.

102 Meinander 1903, 196–201.

103 Ruutu 1937a; Puramo 1958, osa II, 159; Sulkunen 1986, 140; Kuusi 1846, 148–149, 158–159. Ilkka Liikasen lisensiaatintutkimus (1989) kansansivistyspyrkimyksistä Suomessa 1870-luvulla.

tus järjestäytyä uudelleen vuonna 1878 jäsenpohjan laajentamiseksi, mutta erimielisyydet kaatoivat sekä vanhan että uuden yhdistyksen.[104]

Maan pääkaupungissa suomenkieliset käsityöläiset ja työläiset perustivat 1873 Helsingin työmiesten seuran vastineeksi vapaapalokunnalle, jonka työ- ja komentokieli oli edelleen ruotsi. Samoin kuin vapaapalokunnassa, omasta kuorosta tuli 1870-luvun puolivälissä seuran tärkein ulospäin näkyvä toimintamuoto. *Hufvudstadsbladetissa* julkaistuissa (enimmäkseen suomenkielisissä) ilmoituksissa yhdistys käytti itsestään nimeä Käsityöläisten sivistysseura. Fennomaaninen älymystö kontrolloi yhdistystä; ensimmäisen kokouksen sihteeri oli Jaakko Swan. *Uusi Suometar* -lehti ei ollut sattumalta sitä mieltä, että kaupungeista juuri Helsinki tarvitsi tällaista (suomenkielistä) luokkaveljeyttä edistävää yhdistystä, sillä ei-suomenkielisellä vapaapalokunnalla oli Helsingissä hallitseva asema. *Helsingfors Dagblad*in mukaan työmiesten seuralla oli puolen vuoden toiminnan jälkeen vain 60 jäsentä.[105]

Näiden suurehkojen hankkeiden lisäksi työväelle oli tarjota joukko muita, vaatimattomampia, sivistysseuroja 1870-luvulla. Wärtsilän ruukissa toimi jo vuonna 1864 perustettu lukuseura, Varkauden lukuseura perustettiin 1877, ja Forssassa sai 1875 alkunsa orkesteriyhdistys.[106] Ouluun ja Viipuriin perustettiin 1870-luvun lopussa Työmiesten iltaseurat. Oulun yhdistystä lukuun ottamatta muut hankkeet jäivät lyhytaikaisiksi eikä niistä ole suoraa jatkumoa wrightiläisen työväenliikkeen järjestöihin. Oululainen yhdistys oli erilainen myös toisessa mielessä. Sillä oli selvästi fennomaaninen ohjelma.[107]

Siellä missä oli palkkatyöläisiä, palvelusväkeä ja oppipoikia, perustettiin sivistysyhdistyksiä, joissa perehdyttiin uuden palkkatyöyhteiskunnan pelisääntöihin. Yhdistysten voimahahmot katsoivat esimerkkiä vastaavista yhdistyksistä Suomessa ja muualla. Muiden maiden kokemusten tarkaste-

104 von Schoultz 1924, osa I, 32; Jutikkala 1957, osa 1, 434–435; *HD* 18.2.1875; *Åbo Posten* 17.3. ja 26.5.1878, *ÅU* 20.2. ja 27.2.1876.

105 Waris 1950, III:2, 125–128; *US* 18.9., 21.9., 23.9. ja 12.10.1874; *Folkvännen* 26.11.1873; *Morgonbladet* 1.9.1874; Hbl 7.3., 18.3., 1.4., 11.4., 14.4., 15.4., 2.5., 4.5. ja 6.5.1875, AD 1431/256 1873. Kuvaan kuuluu, että *Helsingfors Dagblad* julkaisi katsauksen Suomen työväenyhdistyksistä vuonna 1875, mutta siinä R. Castrén sivuuttaa Työmiesten seuran lyhyellä huomautuksella. *HD* 18.2.1875.

106 Mattila 1969, 34; *Helsingfors Posten* 17.2.1865; *HD* 18.2.1875.

107 von Schoultz 1924, osa I, 33.

leminen ei kuitenkaan riittänyt pitkälle, vaan yhdistykset kuihtuivat pois parin vuoden jälkeen VPK-yhdistyksiä lukuun ottamatta. Miksi näin kävi? Maku- ja tyylierot olivat suuret, erioikeuksiin perustuvasta yhteiskunnasta periytyneet patriarkaaliset asenteet ja käytännöt eivät auttaneet asiaa, työläisjäseniin oli vaikea suhtautua täysivaltaisina ja itsenäisinä henkilöinä eikä yhdistysten yhteiskuntaoppi mennyt perille. Luennot ja lehtiartikkelit käsittelivät hyvän käytöksen ja hyvien tapojen tarvetta uudessa luokkayhteiskunnassa. Oli sopivaa puhua pakon (alistumisen ja välinpitämättömyyden) väistymisestä vapaaehtoisuuden (toiminnan, vastuunottamisen ja yhteisöhengen) tieltä, mutta ei yritysten tekemän voiton oikeudenmukaisesta jakamisesta. Oikean ja epäonnistuneen hyväntekeväisyyden välinen ero tehtiin selväksi, mutta sitä ei kerrottu, mikä olisi kohtuullinen palkka (se ilmaantui yhteiskunnallisen keskustelun käsitteistöön paljon myöhemmin kokonaan toisessa yhteiskunnallisessa tilanteessa).

Sosiaalisesti kapeapohjaiset urheiluseurat

Monissa maissa, erityisesti Saksassa, joukkojärjestäytymisperiaatetta oli käytetty myös ruumiinkulttuurin alalla, mutta niin kauan kuin urheilu miellettiin osaksi yleistä sotilaallista valmiutta, järjestäytynyt voimistelu oli poliittisesti herkkä kysymys. Esimerkiksi Ranskassa voimisteluasiat kuuluivat vuodesta 1865 lähtien sotaministeriölle, ja Ranskan koululaitoksessa voimistelua väritti vahva sotilaallinen henki. Saksassa yleiset Turnverein-voimisteluseurat luokiteltiin selvästi antisosialistisiksi ja luokkaveljeyttä edistäviksi tekijöiksi, samalla kuin tämä liike asettui entistä määrätietoisemmin sotapropagandan tueksi. Tätä taustaa vasten voi ymmärtää, miksi Suomen viranomaiset myönsivät voimistelu- ja urheiluseuroille toimilupia kovin kitsaasti. Vuonna 1865 Helsinkiin yritettiin perustaa voimisteluseuraa, jota Topelius – kuten aiemmin todettiin – luonnehti eräänlaiseksi tarkka-ampujain seuraksi. Keisarille jätettyä sääntöehdotusta ei näin ollen hyväksytty.[108] Joukko voimistelun ystäviä aloitti Helsingissä vuonna 1871 säännölliset harjoitukset ja perusti 1875 oman voimisteluseuran (Helsingfors turnförening).

108 VSV 95/1866; *HD* 10.5., 13.5. ja 15.5.1865 sekä 26.1. ja 16.2.1866; *HP* 19.5.1865; *HT* 15.5.1865 ja 26.1.1866; *Hbl* 11.5. ja 15.5.1865; *Str* 15.5.1865 ja 29.1.1866; Klinge 1967c, 242; Halila 1960, 87–91.

Taulukko 4. *Vuosina 1856–1890 perustetut urheiluseurat*[1]

	Jokamiehen urheilu				*Kallis varusteurheilu*			
	voimistelu	luistelu	uinti	hiihto	purjehdus	ammunta	pyöräily	soutu
1856					1			
1861					1			
1865					2	3		
1869						1		
1872					2			
1873						4		
1874		1			1	1		
1875	1	1			1			
1876	1					2		
1877	2							
1878	1	1			1	1		
1879						1		
1880		1				3		
1881	1	1	1		1	2		
1882	2				2	1		
1883	4			1	1			
1884	2				2	1	2	
1885	1							
1886	7					2	1	1
1887	4	1	1	1		2	1	
1888	1				2	1	1	
1889	10				1	1		
1890					1	1	1	

1 Halila 1959, 136–164; *Urheilumme kasvot* I 1973–1974, 20–21; IV, 121, 315–318, 706–710, 993; V, 692–693. Eljanko & Kirjavainen 1969, 21, 27–28, 70–72; Westerholm & Forsell 1907, 8–15; Teräsvirta 1956; Viljanen 1965; Böök 1901; [Linsén) 1904; *Suomen luisteluliiton vuosikirja* 1948, 12–16; Wilskman 1900, 386–390; *Airo – Åran* 1954, 14–16, 42–43, 48, 72–73, 106. 1955, 7–8; *Tidskrift för Jägare och Fiskare*, 1893–1897; *Sporten* 1881–1886; *Finlands segelföreningar 1894*.

Sen säännöt hyväksyttiin vasta 1884.[109] Purjehdusseuroilla, kuten voimisteluseuroillakin, oli toiminnassaan sotilaallisia piirteitä, joita viranomaiset pitivät tarkasti silmällä. Useat yhdistykset toimivat vuosikausia ilman vahvistettuja sääntöjä.[110]

Voimisteluseurahanketta eivät vuonna 1865 siivittäneet luokkaveljeyttä edistävät motiivit. Jäseniksi kirjoittautui 81 henkilöä, jotka yhtä käsityöläismestaria lukuun ottamatta kuuluivat niin sanottuun sivistyneeseen luokkaan.[111] Tämä oli epäkohta, totesi *Helsingfors Dagblad*. Voimistelu oli yksi lenkki isänmaallisten tehtävien ketjussa. Sen ei pitäisi olla vain rikkaiden oikeus, vaan sen pitäisi kuulua kaikille, jotka sitä tarvitsivat."[112] Oheisesta taulukosta näkyy, että aluksi urheiluseuroja syntyi kalliita varusteita vaativiin lajeihin, mikä teki niiden laajan sosiaalisen kannatuksen mahdottomaksi.

Ensimmäiset jokamiehen urheiluseurat, voimisteluseurat, eivät mobilisoineet alempia yhteiskuntaluokkia. Säännöllisiä urheiluharjoituksia pidettiin sen sijaan vakiintuneissa kansanyhdistyksissä kuten vapaapalokunnissa ja Turun Wapriikki-Työväen-Seurassa.[113]

Mutta vaikka urheiluseurat eivät ajaneet luokkaveljeyden asiaa, urheiluharjoituksissa voitiin sinänsä lähentää luokkia toisiinsa. Topelius kirjoitti jo vuonna 1845, että urheilukilpailuissa eri yhteiskuntaluokkien edustajat saattoivat kokoontua luontevan seurustelun merkeissä.[114] Kilpailuja järjestettiin ainakin 1870-luvulta alkaen purjehduksessa,[115] ammunnassa[116] ja hiihdossa,[117] ja niihin onnistuttiin houkuttelemaan osallistujia kansan keskuudesta, myös torppariluokasta. Kun järjestäjinä olivat uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin ylioppilaat, ilmassa oli varmasti myös aktivismin aatetta, joka periytyi 1860-luvun kansallisliberaalin vapaaehtoiskaartin ajoilta. Muutoin

109 *HD* 14.5. ja 24.5.1878; Halila & Sirmeikkö 1960, 19–21.
110 Wilskman 1904–1906, osa IV, 9–25.
111 Halila 1960, 91–92.
112 *HD* 16.2.1866.
113 Halila & Sirmeikkö 1960, 14; *HD* 18.2.1875. VPK ja urheilu: katso s. 318 tässä teoksessa. – VPK-yhdistykset toivat nykyaikaisen urheiluliikkeen Suomen maaseudulle. Katso esim. Löfroos 1956, 8–10.
114 *HT* 25.6.1845.
115 Wilskman 1904–1906, osa IV, 9–25.
116 Viljanen 1965, 24; *NPr* 21.11.1889.
117 Eljanko & Kirjavainen 1969, 21–28, 70–72.

sotilaallinen kysymys oli 1870-luvulla siirtynyt uuteen vaiheeseen. Pariisin kommuuni oli saanut eurooppalaisen yläluokan pohtimaan, oliko viisasta totuttaa alaluokka vapaaehtoisiin sulkeisharjoituksiin. Sen sijaan hallitsevat ryhmät olivat yksimielisiä asevelvollisuusarmeijan tarpeellisuudesta (Suomi sai asevelvollisuuslain 1878).[118] Koska Venäjän ja Suomen väliset suhteet olivat tänä aikana vakaat, vapaaehtoinen sotilaallinen valmius ja aktivismi ei langennut otolliseen maaperään muualla kuin Nylands nationin pienessä svekomaanis-skandinavistisessa joukossa.

Miten vapaapalokunnasta tuli Suomen ensimmäinen menestyksekäs joukkojärjestö

Vapaaehtoiset palokunnat olivat Suomen ensimmäiset organisaatiot, jotka sovelsivat joukkojärjestäytymisperiaatetta hyvin tuloksin. Tähän vaikuttivat monet samanaikaiset ja toisistaan riippumattomat tekijät.

Palontorjunta oli Suomessa 1800-luvun puolivälissä merkittävä ongelma, minkä suuret kaupunkipalot selvästi osoittivat.[119] Uudet rakennusjärjestykset ja -materiaalit auttoivat parantamaan kasvavan kaupunkiasutuksen paloturvallisuutta, mutta varsinainen palontorjunta oli lyöty laimin eikä ollut selvää, kenen pitäisi kantaa päävastuu sen kehittämisestä.[120]

Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys oli puolivirallinen, 1832 perustettu välitysorganisaatio, jonka edeltäjiä olivat Yleinen palovakuutusrahasto (1782) ja Suomen palovakuutuskonttori (1816). Paloapuyhdistys käynnisti vuoden 1860 tietämissä uudistusliikkeen, jossa se teki yhteistyötä suoraan kenraalikuvernöörin ja senaatin kanssa. Palontorjunnan institutionaalisista puitteista käydyn periaatekeskustelun osallistujat olivat yhtä mieltä siitä, että perinteinen yleinen palokunta, joka rakentui ruotujärjestelmän varaan,

118 Seitkari 1951.

119 Suuret kaupunkipalot: Dahlström 1929; Luukkonen 1967, 86; (Setterberg) 1856, 4–7; *Brandluren* 2/1906.

120 Palolaitoksesta sääty-yhteiskunnan kaupungeissa: Dahlström emt. 120–136; Härkäpää 1964, 5–54; Hirn 1969, 137–153. Lehdistössä esitetty kritiikki palolaitosta kohtaan: *ÅU* 10.8. ja 21.8.1855; *HT* 15.8. ja 25.8.1855; *Finlands Allmänna Tidning* 12.7.1855; *Sanomia Turusta* 7.8.1855.

oli tehoton eivätkä sen rahkeet riittäneet yksinään torjumaan tulta.[121] Sen tilalle täytyi löytää toinen malli tai sitä oli täydennettävä kunnallisella palokunnalla palkattuine palomiehineen tai sitten oli otettava avuksi vapaapalokunta.

Berliinin vuonna 1851 perustettua palokuntaa pidetään maailman ensimmäisenä kunnallisena palokuntana, mutta samalla on muistettava, millä kriteereillä näin väitetään. Esimerkiksi Helsingin palovahtia, jolle alettiin maksaa palkkaa 1838 annetun palojärjestyksen jälkeen, voidaan pitää kunnan palkkaamana palomiehenä. Vakituinen palokunta aloitti virallisesti Helsingissä vasta 1861, mutta käytännössä uudistuksessa vain vahvistettiin siihenastiset toimintatavat.[122] Tämä palokunta ei ollut suuri menestys; sitä arvosteltiin kalliiksi ja tehottomaksi.[123] Vakituisia palokuntia syntyi tämän jälkeen kovin vitkaan. Turku sai omansa 1869 ja 15 muuta kaupunkia vuoteen 1915 mennessä.[124]

Vapaapalokunnilla eri puolilla maailmaa oli yhteinen esikuva, Benjamin Franklinin vuonna 1736 perustama Union Fire Company Yhdysvalloissa. Amerikkalainen vapaapalokuntaliike, jonka jäsenet edustivat 1700-luvulta lähtien vauraampia yhteiskuntaluokkia, saavutti huippunsa 1860-luvulla. Tällöin 129 vapaapalokuntaa eri puolilta Yhdysvaltoja marssi viimeisen kerran yhteisessä paraatissa.[125] Liike levittäytyi Eurooppaan 1800-luvun alussa

121 Vuoden 1861 palojärjestyksen mukaan palkkioita maksettiin yleisen palokunnan toimintaan, sulkeisharjoituksiin ja sammutustehtäviin osallistuville henkilöille; Härkäpää emt. 75. – Tämä on esimerkki siitä, että myös yleisiä palokuntia pyrittiin tehostamaan; niitä oli toiminnassa 1900-luvun alkuun asti. Niillä oli kuitenkin vain täydentävä merkitys eivätkä ne olleet kovin tehokkaita. Esimerkiksi Turun yleiseen palokuntaan oli kirjattu 256 miestä 1800-luvun lopussa, mutta vain 30–50 heistä osallistui harjoituksiin; Jutikkala 1957, osa II, 640. – Muissa maissa asevelvollisuusperiaate ohjasi palontorjuntaa pitkään. *Brandluren* kertoi Zürichin ja Baselin palontorjunnan rakentuvan täysin asevelvollisuusperiaatteen varaan. *Brandluren* 11:1900.

122 *Hans Kejs. Maj. i nåder fastställda brandordning för Helsingfors stad, gifven den 11 maj 1861* (1861); *Brandvakten* 5:1926; Wiherheimo & Rein 1950, osa III:2, 306–308; Härkäpää 1964, 51–56 ja 71.

123 *HD* 21.8., 2.9., 8.10., 27.10. ja 1.12.1862; Härkäpää emt. 76–77.

124 *Brandvakten* 5:1926; Kauppi 1965, 10.

125 Paikoitellen palokuntalaisuus luisui univormukavalkadiksi, mutta joillakin paikkakunnilla vapaapalokunnat ovat yhä arvostettuja ja statusarvoltaan merkittäviä instituutioita. *Brandluren* 12:1901; *Brandvakten* 3:1928.

ja toimi joissain maissa vain hetkisen, toisissa pitempäänkin. Edelläkävijämaiden joukossa oli Ruotsi, jossa liike taantui 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla, mutta virisi uudestaan ennen ensimmäistä maailmansotaa. Norjassa vapaapalokuntaliikettä ei ollut lainkaan ja Tanskassakin vain eteläisessä Jyllannissa. Sen sijaan liikkeellä oli vahva asema Saksassa, Sveitsissä, Unkarissa ja Englannissa. Se juurtui myös Viroon 1860-luvulla ja levisi sieltä sykäyksittäin Venäjälle. Yleisesti voidaan sanoa, että vapaaehtoiset palokunnat hyödyttivät sekä palotoimea että kohottivat kansallishenkeä.[126]

Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys kallistui vapaapalokuntiin ennen kaikkea taloudellisista syistä, mikä linjasi palontorjunnan kehitystä koko maassa. Päätös osoitti juridisten edellytysten muuttuneen siinä määrin, että vapaaehtoisuutta pidettiin realistisena järjestäytymisperiaatteena myös korkeimmalla viranomaistasolla. Kaupunkien yleisen paloapuyhdistysten asiamiehille osoitetussa kiertokirjeessä, joka oli päivätty 15.11.1862, näitä kehotettiin levittämään aktiivisesti vapaapalokuntalaisaatetta eri paikkakunnilla.[127] Joissakin kaupungeissa asiamiehet itse olivat paikkakunnan VPK:n perustamisen takana.[128] Abraham Oldenburg oli yksi niistä, joiden toiminta näytti esimerkkiä vakuutuslaitoksen aktiivisuudesta VPK-liikkeessä. Hän oli paitsi Ruotsin ensimmäisen vakuutusosakeyhtiön, Skandian, pääasiamies Suomessa, myös Helsingin vapaapalokunnan ensimmäinen päällikkö ja yksi sen perustajista.[129]

126 Ekman 1938, 13–15; (Cygnaeus) 1888, 8.

127 Dahlström 1929, 120–136; *Städernas allmänna brandstodsförening 1832–1932; Minnesskrift* 1932, 125–132; Luukkonen 1967, 22–24, 38–40; Rinne 1966, 21–74; Kauppi 1965, 6–8.

128 Näin oli Uudessakaupungissa vuonna 1866 ja Porissa 1863. Uudenkaupungin VPK-yhdistys lähetti vuonna 1864 sääntönsä paloapuyhdistyksen hyväksyttäväksi ja sai kuulla, ettei yhdistyksellä ollut tällaista toimivaltaa. Sen jälkeen säännöt lähetettiin Uudenkaupungin maistraattiin – samoin tuloksin. Vasta tämän jälkeen säännöt päätyivät senaatin käsittelyyn. Luukkonen emt. 69; 1966, 7; *Björneborgs Tidning* 23.1., 6.2., 29.5. ja 12.6.1863 sekä 22.4.1864.

129 Helsingin vapaapalokunnan päällikkönä Oldenburg joutui sanaharkkaan *Suometar*-lehden kanssa ulkomaisten vakuutusyhtiöiden toiminnasta Suomessa. *Städernas brandstodsförening för lösegendom 1872–1922*, 33; *HD* 29.4. ja 13.6.1864.

Vakuutuslaitoksen tuki vapaapalokuntaliikkeelle oli alusta alkaen selvä.[130] Molemminpuolisessa riippuvuussuhteessa oli kuitenkin omat ongelmansa. Vapaapalokunnan ei sopinut näyttää vakuutuslaitoksen jatkeelta, jos vapaaehtoisuuden ihanteen oli määrä pysyä hengissä. Tämä oli sitä tärkeämpää, mitä kaupallisemmaksi vakuutuslaitos kävi.[131] Kuudella ulkomaisella vakuutusyhtiöllä oli 1850-luvulla edustus Suomessa. Jotkut niistä eivät perustuneet keskinäiseen vakuutusjärjestelmään vaan olivat voittoa tavoittelevia osakeyhtiöitä.[132]

Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys tuki vastaperustettuja palokuntia muun muassa välinehankinnoin.[133] Tukea tuli myös ulkomaisilta vakuutusyhtiöiltä.[134] Vakuutusalan ensimmäiset kotimaiset osakeyhtiöt, 1881 perustettu Fennia ja 1891 alkunsa saanut Pohjola, seurasivat perässä. Taloudellinen tuki oli konkreettinen osoitus siitä, että vapaapalokuntien katsottiin täyttävän tärkeän tehtävän palontorjunnassa.[135]

Vakuutuslaitos ei ollut VPK-liikkeen ainoa tukija. Suhteet paikallisiin viranomaisiin olivat hyvät,[136] lukuun ottamatta joitakin 1860-luvun periaatteel-

130 Lehdistön mukaan vapaapalokunta-aate turvasi paloapuyhdistyksen toiminnan. *ÅT* 9.5.1838.

131 Arvostelu ja huoli vakuutusyhtiöiden käskyläiseksi joutumisesta oli toistuvasti esillä palokuntalaisten vuosikokouksissa. *Första allmänna brandkårsmannamötet 1889* (Bihang till *Brandluren* 1889); *Andra allmänna brandkårsmötets protokoll* 1900, 7–9; *5:te allmänna brandkårsmannamötet* 1906, 7.

132 Rinne 1966, 69, 102, 107–108; *Städernas brandstodsförening för lösegendom 1872–1922* 1925, 30–32.

133 Vuoteen 1883 mennessä tuki nousi vajaaseen 50 000 markkaan. *Städernas allmänna brandstodsförening 1832–1932* 1925, 136; (Cygnaeus) 1888, 57–60.

134 Esimerkiksi venäläiset vakuutusyhtiöt tukivat Viipurin vapaapalokuntaa. *Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892* 1892, 32. Ruotsalainen Skandia antoi tukensa Turun vapaapalokunnalle. (Cygnaeus) 1888, 49.

135 Urbans 1957, 71–72; Rinne 1966, 115–119.

136 Helsingin tilanteesta: VPK:n pöytäkirjat 23.1. ja 15.10.1864. Brandkommissionens brev till kommittén för organiserandet af en frivillig brand- och räddningskorps i denna stad 17.11.1863 & 3.10.1864. Brand-commissionens i Helsingfors 22.7.1863, 11.5., 21.6. ja 24.8.1864. – Viipurin tilanteesta: *Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892* 1892, 9–10, 16–17. – Hämeenlinnassa yritettiin merkillisellä tavalla niveltää vapaaehtoisuuden periaate yleiseen, pakolliseen palokuntaan. Vuoden 1865 palojärjestyksen mukaan kaupunkiin tulisi uusi pelastusosasto, mutta koska sitä ei onnistuttu kutsumaan kokoon, palomestari yritti korvata sen vapaaehtoisella pelastuskunnalla siinä kuitenkaan onnistumatta. *Hämeenlinnan vapaaehtoinen palokunta 1873–1923* 1923, 3.

Taulukko 5. *Vuosina 1838–1886 perustetut VPK-yhdistykset*[1]

	Maaseutu	*Kaupunki*
1838		1 Turku
1862		1 Helsinki
1863		1 Pori
1864–1865		
1866		1 Uusikaupunki
1867		2 Porvoo, Viipuri
1868		1 Vaasa
1869–1871		
1872	1 Ravansaari, Viipurin lääni	1 Tammisaari
1873		2 Hämeenlinna, Tampere
1874		1 Oulu
1875	1 Uuras, Viipurin lääni	
1876		
1877		1 Kuopio
1878		2 Jyväskylä, Kotka
1879		5 Kristiinankaupunki, Lappeenranta, Mikkeli, Rauma, Lahti
1880	2 Kangasala, Hämeen lääni Eura, Turun ja Porin lääni	2 Käkisalmi, Savonlinna
1881	1 Fiskars, Uudenmaan lääni	1 Hanko
1882	4 Tammela ja Kouvola, Hämeen lääni Kurkijoki, Viipurin lääni Leppävirta, Kuopion lääni	1 Sortavala
1883	3 Ikaalinen, Turun ja Porin lääni Pälkäne ja Heponiemi, Hämeen lääni	1 Joensuu
1884	1 Huittinen, Turun ja Porin lääni	
1885	2 Janakkala, Hämeen lääni Nilsiä, Kuopion lääni	1 Kokkola
1886	6 Vähä-Ruumu, Turun ja Porin lääni Huittula, Orivesi, Uusikylä ja Lammi, Hämeen lääni Alavus, Vaasan lääni	1 Kajaani

1 Viides yleinen palokuntalaiskokous asetti väliaikaisen johtokunnan, joka haki senaatilta lupaa kerätä lääninhallinnon avulla tietoja vapaaehtoisen palokuntaliikkeen levinneisyydestä. Tutkimus tehtiin 1907 ja sen tuloksia käsiteltiin Suomen tilastollisen päätoimiston julkaisussa *Frivilliga brandkårsrörelsen i Finland 1907* 1909. Yllä oleva yhteenveto pohjautuu tähän tilastotietoon, mutta sitä on kuitenkin pidettävä vain suuntaa-antavana. Tämä johtuu muun muassa siitä, että vapaapalokuntalaisyhdistyksen perustaminen on usein ollut melko suhteellinen kysymys. Mäntsälästä lähetettiin anomus jo 1887 arpajaisten järjestämisestä paloruiskun hankkimiseksi (Uudenmaan lääninkanslian II osasto, KD 51/385 1887), mutta vapaapalokunnan perustamisvuodeksi on tilastoihin merkitty 1892. Anjalasta lähti sääntöjen hyväksymisanomus samaan kansliaan jo 1895 (AD 106/272 1895), mutta tilastojen mukaan paikallinen VPK perustettiin 1899. Orimattila ei näy tilastoissa lainkaan, mutta vapaapalokuntalaisliikkeestä julkaistussa kirjallisuudessa paikkakunnan VPK:n kerrotaan perustetun 1881 (Ekman 1938). Orimattilan VPK-yhdistys anoi lupaa järjestää arpajaiset ja seuraavana vuonna vuorossa oli sääntömuutosanomus (AD 478/2 1887 ja Uudenmaan lääninkanslian II osasto, KD 7/375 1886).

Ruukkipaikkakunnilla palontorjunta oli järjestetty tavalla tai toisella, joten usein oli kyse siitä, mitä nimeä käytetään, kun paikkakunnan katsotaan saaneen vapaapalokunnan. Satavuotishistoriikin mukaan Billnäsin VPK perustettiin 1895, vuodelta 1907 peräisin olevan tilaston mukaan vuonna 1903. 1970-luvulla tehdyn kartoituksen mukaan oikea vuosiluku on 1906. Johansson & Strömberg 1977. Tilastot eivät tunne Kymin vapaapalokuntaa, kun taas Veikko Talvi ilmoittaa, että sellainen perustettiin jo 1872. Talvi 1979, 69.

Etelä-Pohjanmaalla, joka muutoin oli vapaaehtoisten yhdistysten luvattua maata, ei ollut vapaapalokuntalaisliikettä. Tämä on selitettävissä sillä, että 1800-luvun alun kyläjärjestykset antoivat tarkkoja määräyksiä seudun palontorjunnasta. Kuten tiedetään, Pohjanmaa oli ainoa alue Suomessa, jossa vuoden 1743 kyläjärjestysasetuksella oli merkitystä. Muut alueet, jotka sittemmin muodostivat Suomen suuriruhtinaskunnan, eivät kehittyneet asetuksen hengen mukaisesti. Luukkonen 1967, 25–27, 117; Alanen 1948, osa IV:2, 417.

lisia kiistoja esimerkiksi siitä, pitäisikö VPK-yhdistysten jäsenet vapauttaa velvollisuudesta osallistua yleisen palokunnan toimintaan.[137] Vapaapalokunnan itsenäisyyttä kunnioitettiin.[138] Nimenomaan vapaapalokunta kantoi päävastuun palontorjunnasta, etenkin suuremmissa kaupungeissa. Helsingissä oli 1880-luvun loppuun mennessä ollut vain muutama tulipalo, jota VPK ei

137 Katso s. 290 tässä teoksessa.

138 ”Palokunta ei missään mielessä ole kaupungin palotoimikunnan tai palomestarin alainen”, mutta ”noudattaa niitä määräyksiä”, joita palomestari antaa. *HD* 22.12.1862.

ollut sammuttamassa; 1860-luvulla vapaapalokunta oli yksin sammuttanut monet palot.[139]

Myös sen jälkeen kun kaupungit alkoivat pitää varsinaisia palokuntia yllä kunnan palkkatyönä, VPK-yhdistyksille jäi varapalokuntina tärkeitä palontorjuntatehtäviä.[140]

Alkuvaiheessa monet Kaupunkien yleisen paloapuyhdistyksen asiamiehet ilmoittivat, että vapaapalokunta-aate ei herättänyt kiinnostusta.[141] Myös *Helsingfors Dagblad* harmitteli, että yleiset asiat eivät herättäneet suuren yleisön kiinnostusta ja myötämieltä[142] – kunnes vapaapalokuntaliike sai siivet alleen. Helsingin VPK:n tehtäväksi tuli osoittaa, että vapaapalokunta pystyi tyydyttämään monenlaisia tarpeita. Turun VPK uudistui ja aktivoitui 1860-luvulla nimenomaan Helsingin vapaapalokunnan esimerkin mukaisesti[143], ja Helsingin VPK:n säännöt olivat monen vapaapalokunnan esikuva.[144] Vapaapalokuntaliikkeen levinneisyys käy ilmi oheisesta taulukosta.

***

Vapaaehtoisten palokuntien oli mahdollista hakea ja saada toimintaansa taloudellista tukea, mutta se ei tietenkään selitä liikkeen menestystä. Taloudelliset ehdot ovat vain välttämätön selitys juridisten ja aatteellisten ehtojen ohella. *Aatteellista tukea* voidaan pitää ratkaisevana. Vapaapalokuntalaisuus oli hyvä esimerkki liberaalista hankkeesta, mutta kun 1860-luvun oloja kuvataan tällaisella poliittisella leimasimella, on syytä muistuttaa, että vaikka aatteellis-poliittisilla ryhmillä – lähinnä lehtien toimitusten piirissä – oli tär-

139 Härkäpää 1964, 90–94. – Tampereelle perustettiin vapaapalokunta vuonna 1873, minkä jälkeen VPK:lla oli päävastuu palojen sammuttamisesta, kunnes kaupunki sai vakinaisen palokunnan 1898. Kaukovalta 1923, 9–10.

140 Helsingissä lakattiin jo 1870-luvulla lukemasta yleistä palokuntaa palontorjunnan resurssiksi. Vakinainen palokunta, joka perustettiin 1861, oli pitkään tehoton eikä sitä arvostettu kovin korkealle. Se sai suuremman roolin palolaitoksessa vasta 1880-luvulla. Härkäpää 1964, 86–87, 105–120; *Första allmänna brandkårsmötets protokoll* 1900, 7. Överbrandmästarens brev till brandkommissionen 21.11.1865. Brand-Commissionens i Helsingfors protokoll.

141 Luukkonen 1967, 69.

142 *HD* 27.7.1864.

143 *ÅU* 11.10.1864; (Cygnaeus) 1888, 55; Ekman 1904, 30; *HD* 13.8.1867; *Bbl* 17.8.1867.

144 *Östra Finland* 4.8.1888; *HD* 10.11.1866 sekä 16.9., 24.9. ja 25.9.1867.

keä rooli kansakunnan rakentamisessa, niiden ei kuitenkaan arveltu järjestäytyvän kiinteiksi organisaatioiksi. Liian vahvojen puolueorganisaatioiden pelättiin kiihdyttävän kansakunnan jakautumista vastakkaisiin leireihin.

Aatteelliset ryhmät olivat 1860-luvulla pieniä klikkejä, ja kaikki merkittävät klikit olivat löytäneet tiensä vapaapalokuntiin. Suurinta osaa yhdistysten jäsenistä ei tietenkään ole mahdollista sitoa mihinkään aatteellis-poliittiseen ryhmään.

Helsingin vapaapalokunnan valvontakomppaniassa, jossa ei vaadittu suuria fyysisiä ponnistuksia, oli 1860-luvulla mukana monia tunnettuja fennomaaneja kuten professori August Ahlqvist, maisteri Jakob Forsman ja luutnantti Herman Liikanen. Myös professori Z. Topelius oli tämän komppanian jäsen, ja tohtori Fredrik (Reitrikki) Polén oli 6. komppanian järjestysmies.[145]

Ruotsinmieliset skandinavistit, joille Suomen erottaminen Ruotsista oli suuri onnettomuus, osallistuivat aktiivisesti Helsingin vapaapalokunnan toimintaan. Maisteri Selim Lemström toimi sammutusosaston (divisioonan) 5. komppanian päällikkönä. Sammutusosaston kokoonpano oli muutenkin radikaalihenkinen, sillä 60 miehen joukossa oli 14 ylioppilasta, kolme maisteria ja yksi kuvanveistäjä (Walter Runeberg). Loput, joiden joukossa oli peräti 15 räätäliä, olivat eri alojen työläisiä. Axel Olof Freudenthalin toveripiiristä vapaapalokuntaan kuuluivat Lemströmin lisäksi myös maisteri J. Söderström, koulunopettaja Victor Leonard Cajander, opiskelija Wilhelm Grefberg, ylioppilas J. Osberg, tehtailija A. Hartwall sekä opiskelijat Rudolf Estlander, Adolf Leopold Linsén, O. Reuter, W. Sallingre ja Elias Öhman.[146]

Ennen 1870-lukua, jolloin kielikysymys johti vapaapalokunnissa sisäisiin kiistoihin, VPK-liike ei aiheuttanut aatteellisia erimielisyyksiä. Virkamiesvaltion konservatiivisimmat piirit tosin vastustivat vapaapalokuntaliikettä aktiivisesti, sillä heidän oli vaikea hyväksyä palontorjunnan erottamista maistraatin suorasta valvonnasta. Esimerkiksi Porin maistraatti vastusti kaupungin itsenäistä vapaapalokuntaa, ja vasta vapaamielisen kuvernöörin, Carl Magnus Creutzin toimittua välittäjänä kiistassa maistraatti saattoi hyväksyä,

145 *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1866, 19–20.
146 Emt. passim; Mörne 1927, 98–99.

että yleisen palokunnan rinnalla oli itsenäinen vapaaehtoispalokunta.[147] Helsingissä käytiin 1860-luvulla pitkällinen kamppailu uuden palojärjestyksen muotoutumisesta. Palotoimikunta ei halunnut hyväksyä vapaapalokuntalaisten vapauttamista yleisen palokunnan palvelusvelvollisuudesta, mutta VPK:n jäsenet saivat siihen oikeuden uhattuaan hajottaa vapaapalokuntansa. Tätä oikeutta vaalittiin jatkossa tarkoin.[148]

Vaikka vapaapalokuntaliikkeellä oli laaja tuki, myös liberaali korostus oli selvä.[149] Helsingin VPK:n ensimmäiseen johtokuntaan, joka valittiin tammikuussa 1864, kuului ylempiä virkamiehiä (senaattori V. H. Furuhjelm ja raatimies J. F. Gadd) sekä yrittäjiä (V. Friberg, A. J. Sundgren ja A. Bade, jonka tehdas valmisti muun muassa paloruiskuja), mutta myös kaksi eturivin liberaalia, nimittäin *Helsingfors Dagblad*in perustaja ja sen ensimmäinen päätoimittaja Otto Reinhold Frenckell ja hänen seuraajansa Edvard Berg.[150] Ensimmäisen yleiskokouksen sihteeri oli tunnettu liberaali, kustantaja Theodor Sederholm,[151] ja VPK:n johtokuntaan kuuluivat 1860-luvulla muun muassa Robert Lagerborg ja Viktor Öhberg.[152] Vapaapalokunnalla oli jäseniä myös niin kutsuttujen verettömien joukossa: nämä eivät hyväksyneet Snellmanin tapaa arvostella Ruotsiin muuttaneita suomalaisia, ja heistä muodostui eräänlainen liberaali ydin Suomeen vuoden 1860 tienoilla. VPK:n jäseniä heistä olivat Bergin ja Öhbergin lisäksi Johan Jakob Chydenius, Adolf Leopold Linsén, Robert Montgomery, Anders Edvin Nylander ja Ernst Linder. Luetteloa 1860-luvulla vapaapalokunnan toimintaan osallistuneista

147 *HD* 7.2. ja 21.3.1866; Färling 1888, 14–18.

148 *HD* 9.2.1867. Uudenkaupungin VPK:n säännöt vahvistettiin 1866 vasta sen jälkeen kun sääntöehdotusta oli muutettu niin, että VPK:n jäsenyys ei tarkoittaisi vapautusta yleisestä palokunnasta. Luukkonen 1966, 8. Vaasan palojärjestykseen (1875) oli sitä vastoin kirjattu päätös vapauttaa VPK:n jäsenet yleisen palokunnan palvelusvelvollisuudesta. Unggren 1893, 4.

149 Estlander 1925, 43.

150 *HD* 25.1.1864. – Yksittäisten henkilöiden poliittista kotia ovat historiantutkimuksessa pohtineet B. Estlander, Runar Johansson, Mikko Juva, Matti Klinge, Lolo Krusius-Ahrenberg, Olof Mustelin, Arvid Mörne, S. Nordenstreng, Jaakko Numminen, Hugo E. Pipping, Pirkko Rommi, Aug. Schauman ja Axel Öhman.

151 *HD* 23.1.1864.

152 P[ettersson] 1914, 171, 242.

nuorista liberaaleista älymystön edustajista voisi täydentää muun muassa Robert Hermanssonilla ja Elias Öhmanilla.[153]

Vapaapalokunnan puolesta agitoitiin kiihkein sanoin: VPK oli ”pumppumestareiden, letkumiesten, vedenkantajien, palovahtien ja muiden muodostama sotajoukko. Ruiskut ovat sen tykkejä, vesi sen tulivoima ja tuli sen vihollinen. Se käy taistelua, joka on sananmukaisesti taistelua 'kotilieden puolesta', jalointa kaikista taistoista”.[154] Mutta miksi kamppailu kodin puolesta tulta vastaan sopi erityisen hyvin juuri liberaaliin aateperinteeseen?

Syitä on ainakin neljä. (1) Vapaapalokuntaliikettä innosti 1860-luvulla kansallisliberaalien aktivistien pyrkimys kohottaa sotilaallista valmiutta sulkeisharjoituksin. (2) Liberaalien agitointi *Helsingfors Dagblad*issa painotti alkuvaiheessa vapaapalokunta-aatteen antipaternalistisia piirteitä; VPK oli vapaitten kansalaisten vapaaehtoinen hanke, jota ei johdettu perinteisin virkamiesottein. (3) Vaikuttimet ja niiden vanavedessä myös toimintamuodot muuttuivat 1860-luvun jälkipuoliskolla. VPK:n luokkaveljeyttä korostavat tehtävät saivat palokunnat laajentamaan toimintakenttäänsä niin, että yleiset sivistystehtävät tulivat entistä tärkeämmiksi. (4) Aikaa myöten, 1870-luvulta lähtien, vapaapalokunnan epäpoliittisuus alkoi näyttää yhä enemmän poliittiselta kannanotolta vallitsevien yhteiskuntaolojen puolesta uudistusliikkeitä vastaan, mikä oli sopusoinnussa oikealle kallellaan olevan suomalaisen liberalismin kanssa. – Kolmen viimeisen argumentin kehityshistoriaa on helppo seurata muun muassa ajan sanomalehdistä. Vapaapalokunnan luonnetta eräänlaisena sotilaallisena organisaationa sulkeisharjoituksineen on sitä vastoin hankalampi todistaa lähteillä, jotka puhuisivat selvää aktivismin kieltä.

Taistelu tulta vastaan kotilieden puolesta oli yleinen kysymys, jonka merkityksen kaikki ymmärsivät. Vapaapalokunnan jäsenistö edusti todennäköisesti aatteellisten sävyjen koko kirjoa, mutta symbolitasolla korostettiin selvästi, kuka piti valtikkaa vapaapalokuntaliikkeen alkuvaiheessa. VPK:n verraten suurta musiikkiohjelmistoa ei ole aina helppoa analysoida aatemaailman näkökulmasta. Frans Höyerin *Brand-Galopp* (1867) on kui-

153 Helsingin VPK:n pöytäkirja 23.4.1865; *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1865.

154 *HD* 2.1.1864.

tenkin ohjelmallinen teos, jonka aatesuuntauksesta ei ole epäselvyyttä. Tulipalon sammutustyötä kuvaavassa kappaleessa kajautetaan *Porilaisten marssista* lainattu kolmen tahdin fanfaari kuin kunnianosoituksena Fr. Paciukselle, Z. Topeliukselle ja J. L. Runebergille, joiden käsissä *Porilaisten marssista* oli tullut perustuslaillisen Suomen iskuvoimainen vertauskuva. Vaikuttavuutta lisäsivät vielä ylioppilaskuorolaiset, niin sanotut ylioppilaskaksitoistikot (kolminkertaiset laulukvartetit), jotka kiersivät eri puolilla maata agitoimassa Suomen perustuslaillisten oikeuksien puolesta.[155]
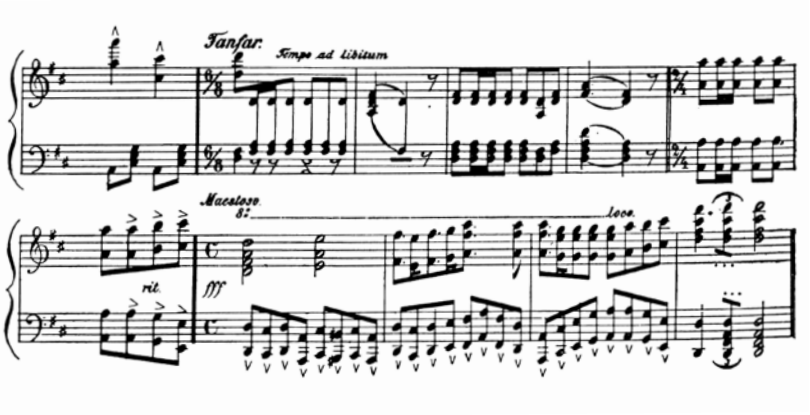
***

On vaikea sanoa, missä määrin vapaapalokuntaa käytettiin *sotilaallisten intressien* edistämiseksi. Jos ja kun taustavaikuttimet olivat sotilaallisia, ne oli myös syytä pitää piilossa. Helpompaa on osoittaa, että VPK:ssa oli piirejä, joilla oli sotilaallisia aktivistisia intressejä. Syksyllä 1861 ylioppilaat yrittivät perustaa tarkka-ampujayhdistyksiä, mutta tulokset jäivät vaisuiksi. Vaikka

155 Mårtensson 1964. Brand-galoppen-kappaleen analyysissa minua on auttanut Folke Bolin Lundista. – Porilaisten marssi: Klinge 1983, 73–87; 1969–1978, osa II, 222; Vasenius 1924, 107–113; Wrede 1981, 50–52. – Myös Helsingin käsityöläisluokka otti marssin omakseen. Se oli käsityöläisten lauluseuran harjoitusohjelmistossa jo maaliskuussa 1859. Handtverkare sångföreningen i Helsingfors. Kassabok.

aloitteen takana oli kolme opiskelijaosastoa, ensimmäisiin harjoituksiin ilmoittautui vain 30 ylioppilasta. Vuoden päästä piiri oli kutistunut kolmanneksella.[156] Osaston pöytäkirjoissa mainitaan jokunen nimi, kun puheena on ollut opiskelijakaartiin liittyvä asia. Monet näistä nimistä toistuvat myös vapaapalokuntaan liittyvissä kysymyksissä. Tarkka-ampujaidean isä oli Lorenzo Runeberg, joka ei itse osallistunut VPK:n toimintaan heikon terveytensä ja ulkomaisten opintomatkojen takia.[157] Toinen keskeinen nimi tässä yhteydessä on Robert Lagerborg, entinen kapteeni, jonka sotilaalliseen asiantuntemukseen Runeberg luotti. Lagerborgin mielestä ylioppilaiden tarkka-ampujayhdistysten ei pitäisi toimia järjestelmällisenä joukkona, vaan niiden kannattaisi pikemminkin harjoitella ”piensodan” mallin mukaisesti. Piensota oli vastakohta vakinaisen armeijan suurille sodille. Tavoitteena oli valaa tarkka-ampujiin itseluottamusta ja uskoa omaan selviytymiskykyyn – olisivathan nämä sekä sissejä että kukaties upseereita laajan yhteiskunnallisen mobilisaation koittaessa.[158] Lagerborg oli toimitussihteerinä *Helsingfors Dagblad*issa, jonka perustaminen kytkeytyi Matti Klingen mukaan tarkka-ampujayhdistysten perustamista varten tehtyihin suunnitelmiin.[159] Syksyllä 1862 Lagerborg ajoi asiaansa aktiivisesti vapaapalokuntaliikkeessä *Dagbladetin* avulla. Hän oli sittemmin myös Helsingin VPK:n johtokunnan jäsen.[160] Muita nimiä, jotka mainittiin tarkka-ampujayhdistyksistä käydyissä keskusteluissa ovat Emil Böök, Viktor Öhberg ja Otto Donner.[161] Viktor Öhberg istui hänkin sittemmin VPK:n johtokunnassa, ja Otto Donner tuki vapaapalokuntaa aktiivisesti, vaikkei liittynytkään jäseneksi.[162]

156 Pohjalaisen osaston pöytäkirjat 17.11., 24.11., 26.11. ja 1.12.1861; Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin pöytäkirja 27.11.1861; Furuhjelm 1944, 34. – Keisari myönsi kenraalikuvernööri Bergille eron virasta 20.11.1861, eikä lauluharjoituksia ehditty pitää ennen tätä. Jotkut opiskelijat päättivät siksi vetäytyä ampumaharjoituksista. Klinge 1967c, 240–242.

157 Pohjalaisen osaston pöytäkirjat 24.11 ja 1.12.1861; Furuhjelm emt. 36–39; Klinge emt. 240–242.

158 Pohjalaisen osaston pöytäkirja 24.11.1861.

159 Klinge 1967c, 240.

160 P[ettersson] 1914, 6.

161 Pohjalaisen osaston pöytäkirja 24.11.1861; Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin pöytäkirja 27.11.1861.

162 *HD* 12.8.1869.

Vapaapalokunnan sotilaalliset juonteet näkyivät sen koko terminologiassa.[163] Muihin palokuntiin verrattuna VPK:n äksiisi oli huomattavasti korostetumpaa. Kun VPK:n miehistöllä oli kaiken lisäksi mieleenpainuva varustus – univormut, tunnusmerkit, liput ja musiikki – he pystyivät totisesti tekemään vaikutuksen kaupungin väestöön.[164] Valokuvat vanhoista vapaapalokunnista lienevät käänteentekeviä poseeraustaidon historiassa; ne kertoivat uudesta, vapaasta julkisuudesta. Vanhoissa katekismusopeissa rahvaalta kiellettiin kaikenlainen mahtailu ja prameus. ”Herrat” saivat itsestään muotokuvan, joka tuotiin julkisesti näytteille. Kun kansan syvien rivien miehet olivat taiteilijan malleja, heidät kuvattiin arjen työssä, ilman nimeä ja vailla vaativan poseerauksen edellyttämää itsetietoisuutta. Kansanliikkeet muuttivat myös tämän. Yhdistysten jäsenet – palokuntalaiset ja heidän jälkeensä kuorojen jäsenet, voimistelijat, raittiusaatteen kannattajat ja niin edelleen – asettuivat kameran eteen yhdistyksen symbolien kera osoittaakseen, että tässä oli sanansa mittainen mies, joka ei pelännyt esittää näkemyksiään julkisesti.

Aktivismia oli mahdollista kehittää myös vuonna 1861 perustetussa Nyländska jaktklubben -pursiseurassa. NJK:n ja VPK:n puuhamiehissä oli paljon samaa: virkamiesluokka oli mukana molemmissa, pursiseurassa ylempiä virkamiehiä ja upseereja, vapaapalokunnassa palotoimikunnan jäseniä.[165] Konsuli Otto Reinhold Frenckell, *Helsingfors Dagbladin* perustaja ja yksi harvoista manchesterilaisen liberalismin kannattajista Suomessa, edusti radikaali-liberaalia ainesta sekä pursiseuran että vapaapalokunnan ensimmäisessä johtokunnassa.[166] Toisin kuin vapaapalokunnassa, pursiseurassa käytiin suhteellisen avointa keskustelua, jonka sotilaallinen vire näkyi selvästi seuran hengessä. Suurelliset säännöt määräsivät tarkoin liputuskäy-

163 Luukkonen 1967, 135; Holm 1943, 13. Vertaa seuraavia: *Exercis-reglemente för Helsingfors stads frivilliga brand- och bergningskår* 1868 ja *Exercis reglemente för Wasa stads frivilliga brand- och bergningskår* 1868. – Yleinen palokunta oli jaettu osastoihin, VPK komppanioihin.

164 Luukkonen emt. 131–133; Kortekangas 1965, 124–125; *Wbl* 18.7.1868; *Bbl* 7.9.1867; *HD* 6.8.1864.

165 Smedslund 1961, 22–32. Seuraavat palotoimikunnan jäsenet allekirjoittivat VPK:n sääntöanomuksen: Julius Gadd, A. Fagerström, M. J. Brenner ja D. Fraser; AD 1816/258 1862; Helsingfors stads brandkommissionsprotokoll 1862.

166 Smedslund emt. 22–29; *HD* 25.1.1864.

tännöt ja univormun kunnossapidon. Yhdistyksen oppositioon jääneet jäsenet totesivat, että yhdistys jolla oli tällaiset säännöt, sopi kyllä Pietarin ja Tukholman tyyppiseen suurkaupunkiin. Suomessa tarpeet olivat heidän mukaansa toisenlaiset. Täällä kyse oli siitä, että talonpoikaisista perinneveneistä piti tehdä merikelpoisempia ja siten vahvistaa saaristoasukkaiden (sotilaallista) valmiutta. Opposition ääntä myös kuultiin. Vuodesta 1864 lähtien järjestettiin talonpoikaisveneiden purjehduskilpailuja, joissa voittajan palkinto, 150 markkaa, oli iso raha.[167] Pursiseuran sotilaallisista painotuksista huolimatta sen säännöt hyväksyttiin VPK:sta poiketen nopeasti,[168] minkä selittää osin yhdistyksen nauttima tuki ylemmissä virkamiespiireissä ja osin sen kaikesta huolimatta ekslusiivinen luonne. Yhdistykseen ei päässyt kuka tahansa. Siihen tarvittiin äänestys, ja ensimmäinen ehto oli, että henkilö omisti purjeveneen tai osuuden purjeveneestä.[169]

Kevättalvella 1864 skandinavistit saivat tilaisuuden todistaa aktivisminsa osallistumalla vapaaehtoisina Saksan–Tanskan sotaan. Mahdollisuuteen tarttui kuusi suomalaista. Heistä luutnantti Herman Liikanen ja ylioppilas Rudolf Estlander olivat vapaapalokunnan jäseniä.[170]

Vuonna 1865 81 henkilöä haki lupaa voimisteluseuran perustamiseksi Helsinkiin. Heistä 27 kuului vapaapalokuntaan.[171]

Ne skandinavistit, jotka sitkeimmin kampanjoivat Nylands nationin osastossa vapaaehtoisen sotilaallisen valmiuden puolesta, olivat mukana myös VPK:n toiminnassa. Selim Lemström, sammutusdivisioonan V komppanian päällikkö, ehdotti 1865, että ylioppilaskunta järjestäisi säännöllisiä ampumaharjoituksia.[172] 1860-luvun toisella puoliskolla näin ta-

167 Smedslund emt. 22–32.

168 *SA* 31.12.1862.

169 VSV 10/1861.

170 Helsingin VPK:n pöytäkirja 23.4.1865. *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1865. – Muita vapaaehtoisia olivat entinen aliupseeri ja näyttelijä Carlsson, entinen aliupseeri Boxberg ja hänen poikansa, ylioppilas Boxberg sekä luutnantti A. Sandmark. *HT* 4.5 ja 21.5.1864; *HD* 20.4., 26.4., 27.4., 18.5., 7.7 ja 14.10.1864; *ÅU* 15.9.1864; *Päivätär* 15.10.1864; Estlander 1926.

171 Helsingin VPK:n pöytäkirja 23.4.1865. *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1865; Halila 1960, 91–92.

172 Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin pöytäkirja 15.3.1865. Eräs hurjapäisempi Venäjän ja fennomaanisuuden vastustaja oli V. L. Cajander, joka hänkin kuului

pahtuikin jossain määrin.[173] Näkemys sotilaallisesta valmiudesta ajoi skandinavistiset ”viikingit” ja liberaalit eri leireihin, mikä näkyi vuoden 1871 lehtipolemiikkina. Viikingit käänsivät selkänsä asevelvollisuusaatteelle ja väittivät, että vallitsevissa olosuhteissa vapaaehtoinen mobilisaatio oli ainoa vaihtoehto.[174] *Helsingfors Dagblad* puolestaan kirjoitti, että vapaaehtoinen mobilisaatio oli mahdollinen vain poikkeuksellisissa taloudellisissa ja poliittisissa tilanteissa, joista ei tänä aikana ollut kyse.[175] – *Helsingfors Dagblad* seurasi eurooppalaisen liberalismin päävirtaa. Laajojen kansankerrosten vapaaehtoinen aseenkäyttö ei ollut enää tarkoituksenmukaista. Olihan työväenluokan lakkoliike ja viimeistään Pariisin kommuuni osoittanut Euroopassa työläisten mobilisaation tehokkuuden. Liberaalien sotilaspoliittinen tavoite oli sitä paitsi luoda vahva Suomi, kun taas svekomaanit pyrkivät vahvistamaan Ruotsia Suomessa Venäjää vastaan. Mutta vaikka liberaalit ja fennomaanit suhtautuivat varovaisesti toimintaan, jossa oli sotilaallisia piirteitä, niillä oli kuitenkin tarpeeksi vahvoja syitä olla mukana vapaapalokuntaliikkeessä eikä vähiten sen takia, että ne halusivat välttää tilanteen, jossa palokunnat kehittyisivät yltiöaktivistiseen suuntaan.

Helsingfors Börsförenings Tidning oli vuonna 1867 lehdistä suorasukaisin verratessaan VPK:n harjoituksia Pohjoissataman jäällä Garibaldin joukkoihin:

> Ripeät liikkeet, [jotka] suoritettiin tarkasti ja nopeasti, todistivat jäsenten uutterasta sotilashenkisestä koulutuksesta. Harjoituksen seuraaja sai käsityksen Garibaldin vapaaehtoisjoukkojen etenemisestä, sillä selvää oli, että juuri ”vapaaehtoisuus” oli se voima, joka ei ensi sijassa vain elähdyttänyt vaan myös johti kaikkia.[176]

***

Lemströmin VPK-komppaniaan. Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin pöytäkirjat 7.3., 18.4. ja 2.5.1866.

173 Mörne 1927, 94.

174 *Vikingen* 28.8.1871.

175 *HD* 22.8.1871.

176 *Helsingfors Börsförenings Tidning* 20.3.1867. Tämän lyhytikäisen sanomalehtihankkeen kustantaja oli Johannes Alfthan. Hirn 1960.

Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys oli 15.11.1862 päivätyssä kiertokirjeessä kehottanut edustajiaan levittämään vapaapalokunta-aatetta. Samana syksynä *Helsingfors Dagblad* aloitti oman kampanjansa vapaapalokuntien puolesta. Ensimmäinen artikkeli, joka julkaistiin 27.10.1862, oli luonteeltaan palotekninen, mutta sen kriittinen kärki osui vakituiseen palokuntaan. Jatkossa, 1860-luvun puoleenväliin asti, lehden VPK-agitaatiota luonnehti antipaternalistinen ideologia ja *vapaa kunnalliselämä*. VPK-yhdistys oli sen merkki, että vapailla kuntalaisilla oli valmiudet itse hoitaa kunnalliset asiat. Vastapoolina oli jäykkä virkamiesvalta, jonka hallintoa ja näkemystä yhteiskunnan järjestämisestä lehti luonnehti paternalistiseksi. Tätä vastakkainasettelua kuvattiin psykologisin ja moraalisin käsittein. Pohjimmiltaan oli kyse alistumisen ja toiminnan välisestä erosta. Yhteiskunnassa, jossa osallistuminen perustui käskyvaltaan, yhteiskunnalliset tehtävät hoidettiin pakon alla ja välinpitämättömästi. Aito toiminta edellytti vapaaehtoisuutta, jolloin välinpitämättömyyden tilalle tuli omistautuminen.[177] Yliopiston länsisuomalainen osakunta, joka tunnusti liberaaleja värejä, myötäili ja ylisti lehdessään VPK:n vapausaatetta. Vuonna 1864 julkaistiin vapaapalokunnan laulu (*Sång till frivilliga brand korpsen*), jossa vapaaehtoisuutta kuvattiin seuraavasti:

On yhdistys tää vapaa	I fri och glad förening
Se kaikkein hyvän takaa	Med samma goda mening
Kun kokoonnumme taas	Vi slutit oss samman
Ja lippu liehuu näin.[178]	Omkring en fana här.

Ylioppilaat väittelivät keskenään siitä, miten he järjestäytyisivät vapaapalokunnassa omiksi komppanioikseen. Opiskelijoiden osakunnat, jotka vakiinnuttivat asemaansa juuri tällöin, eivät katsoneet voivansa ottaa asiaan kantaa. Sen sijaan kutsuttiin koolle kokous kysymyksen käsittelemiseksi 23.10.1864. Paikalle tuli alle 100 ylioppilasta, mikä oli luultavasti syy siihen, ettei kokouskaan voinut mielestään päättää asiaa.[179] Ajatus erillisistä yliop-

177 *HD* 2.1., 7.3., 10.6. ja 25.7.1864 sekä 18.10.1865.
178 *Veritas et Jocus* 19.10.1864.
179 Savo-karjalaisen osaston pöytäkirja 19.10.1864; Uusmaalaisen osaston eli Nylands nationin kokouspöytäkirjat 5.10., 19.10. ja 26.10.1864. Marraskuun 5. päivä 1864 pidetyn

pilaskomppanioista ei kantanut ajatusta pitemmälle. Keskustelut kuitenkin osoittivat, että vapaapalokuntaa ei vielä syksyllä 1864 pidetty luokkaveljeyden edistäjänä. Pikemminkin keskusteluissa pohdittiin palontorjunnan kannalta tarkoituksenmukaisia kysymyksiä; miten ”ylioppilaiden tunnetusti suuri energia valjastettaisiin parhaiten käyttöön”; mahtaisivatko he innostua liikaa palotilanteessa, kuluttaa voimansa loppuun ja olisiko heistä siten vähemmän hyötyä kuin sitkeistä työmiehistä; johtaisivatko erityiset ylioppilaskomppaniat siihen, että ”kaikki äly ja nerous keskittyisivät yhteen ainoaan paikkaan?” Ammattikuntamaisesti jaettujen komppanioiden pelättiin kyllä yleisesti johtavan turhaan epäsopuun, mutta samalla jätettiin huomiotta luokkaveljeyttä korostavien instituutioiden positiiviset puolet.[180] *Helsingfors Dagblad* huomioi kuitenkin, että vapaapalokunnassa oli ”jäseniä kaikista yhteiskuntaluokista”. Tämä oli hyvä asia, sillä siten saatiin mobilisoitua kaikki kunnon miehet toisin kuin aikaisemmin. Silloin ”vähät välitettiin niiden massojen järjestäytymisestä”, jotka tuli oli niin sanotusti ”vapaaehtoisesti” kutsunut toimintaan.[181] Työtätekevät luokat eivät sen sijaan olleet erityinen kohderyhmä *Björneborgs Tidning* -lehden kehotuksessa vapaapalokunnan perustamiseksi vuonna 1863, vaan hankkeessa vedottiin vanhanaikaisesti ”kaupungin herroihin, kauppiaisiin, talonomistajiin ja kirjanpitäjiin sekä muihin miespuolisiin asukkaisiin, joilla voisi olla kiinnostusta asiaan.”[182]

Omista ylioppilaskomppanioista ei siten tullut mitään. Komppaniat saattoivat silti olla sosiaalisesti poissulkevia. Helsingin VPK:n sammutusosaston 72-miehisessä komppaniassa numero I oli käsityöläisiä ja muutama kirjanpitäjä, kaksi ylioppilasta ja yksi kymnaasilainen; komppanian päällikkö oli kartanpiirtäjä. Vapaapalokunnan tehtaantyöläiset oli pitkälti keskitetty raivausosaston komppaniaan numero II, jossa heitä oli 25. Maisteri Selim Lemströmillä, joka johti sammutusosaston komppaniaa numero V, oli 60 alaista. Heidän joukossaan oli peräti 10 opiskelijaa, yksi reaalikoulun

opiskelijakokouksen pöytäkirja; Handlingar rörande studenternas sammankomster 1858–1867.

180 Katso erityisesti *Nylands Dragon* 5.10.1864. Tämän jälkeen debatti alkaa näyttää henkilökohtaiselta kiistalta. *Nylands Dragon* 26.10.1864; *Myggan* 12.10., 26.10., 2.11. ja 9.11.1864.

181 *HD* 19.11.1862 sekä 5.1. ja 7.3.1864.

182 *Björneborgs Tidning* 23.1.1863.

oppilas sekä Lemströmin itsensä lisäksi kaksi muuta maisteria. Myös raivausosaston 31-henkisessä komppaniassa numero IV oli akateeminen yliedustus, kolme maisteria ja 17 opiskelijaa.[183]

Helsingin VPK:n ensimmäisistä säännöistä ei voi myöskään löytää merkkejä yhteiskuntaluokkien välisestä veljeydestä. Sääntöehdotuksessa, jonka *Helsingfors Dagblad* julkaisi 22.12.1862 ja jonka keisari vahvisti 13.10.1863, oli kolme jäsenluokkaa: kunniajäsenet, aktiivijäsenet ja maksavat jäsenet (kannatusjäsenet). Aktiivijäsenten oli mahdollista palvella sammuttajina, raivaajina tai veden hakijoina tai ”asettaa palokunnan käyttöön sovitusti omia palkollisiaan”.[184] Se kävi ilmi myös ohjelmalehtisestä, jonka VPK:n väliaikainen johtokunta painatti tammikuussa 1863.[185] Ensimmäisessä vuosikokouksessa todettiin, että palveluksessa oli 19 hevosmiestä ja 19 hevosta, joista edelliset laskettiin jäseniksi.[186] Kun palokunta oli toiminut puoli vuotta, *Helsingfors Dagblad* kirjoitti, että organisaatiota voitiin ”tätä nykyä pitää valmiina.” Se oli ”tärkeä askel kunnan omatoimisuutta ajatellen”.[187] Siinä, että palvelusväkeä voitiin komentaa osallistumaan ”vapaaseen” omatoimiseen työhön ei ollut ristiriitaa, jos komennettava henkilö sattui kuulumaan väestöluokkaan, joka ei ollut juridisesti itsenäinen.

Helsingin vapaapalokunnan säännöt olivat muiden kaupunkien vapaapalokuntien sääntöjen malli. Niinpä myös Viipurin vuonna 1866 perustetussa VPK:ssa palvelusväkeä voitiin antaa palokunnan käyttöön.[188] Sen sijaan Uudenkaupungin (1866) ja Vaasan (1868) vapaapalokunnilla ei ollut tätä mahdollisuutta.[189] Helsingin VPK:n säännöt pysyivät käytännössä ennallaan, kunnes vuoden 1919 yhdistyslaki velvoitti tekemään niihin muutok-

183 *Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1865.
184 *HD* 22.12.1862 och 13.10.1863; Helsingin VPK:n pöytäkirja 23.1.1864; AD 1816/258 1862.
185 *Inbjudning till deltagande i en frivillig brand- och bergningskår för Helsingfors stad* 1863.
186 Helsingin VPK:n pöytäkirja 18.4.1865; *HD* 19.4.1865.
187 *HD* 10.6.1864.
188 *Förslag till stadgar för Wiborgs stads frivilliga brand- och bergningskår* 1866; *Stadgar och reglemente för Friwilliga brandkåren i Wiborg* 1878.
189 *Stadgar för Frivilliga brandkorpsen i Nystad* 1866; *Stadgar för Frivilliga brandkåren i Nikolaistad* 1868; Luukkonen 1967, 9; (E. Holm) 1943, 105.

sia. Määräykset palvelusväen käytöstä säilyivät säännöissä aina vuoteen 1920 asti, vaikka niillä ei 1870-luvun jälkeen ollutkaan käytännön merkitystä.[190]

Turun sivistysseura (1861) oli ensimmäinen yhdistys, joka otti tehtäväkseen veljellisten suhteiden luomisen niin kutsuttujen sivistyneiden ja sivistymättömien luokkien välille, mutta yhdistyksessä ei ollut koskaan suunniteltu, että kaikki työtätekevät luokat olisivat mukana sen toiminnassa. Juridisesti epäitsenäiset palkolliset eivät siksi olleet erityinen kohderyhmä, vaan katseet kohdistettiin pikemminkin käsityöläisluokan itsenäisiin miehiin. Vapaapalokunnassa oli kenties ajateltu samansuuntaista veljellisyyttä, joka lähentäisi eri yhteiskuntaluokkia toisiinsa – kunhan kyseessä olivat juridisesti itsenäiset henkilöt? Liberaalin lehdistön agitaatio VPK:n puolesta liikkeen ensimmäisinä vuosina sekä joidenkin komppanioiden järjestäytyminen ammattikuntaperiaatteen tavoin kertoo kuitenkin muuta. Ylioppilaiden hankkeet omien VPK-komppanioiden muodostamiseksi eivät epäonnistuneet siksi, että VPK:ssa olisi haluttu edistää luokkien välisiä veljellisiä suhteita. Yksi vapaapalokunnan parhaista komppanioista koostui rautateiden konepajan työläisistä. Kun komppania vuonna 1867 hajotettiin, syynä ei ollut halu luopua ammattipohjaisesta rakenteesta.[191] Myös Porin VPK:n alkuvuosina, 1863–1866, komppaniat oli jaettu yhteiskunnallisen aseman ja ammatin mukaan.[192]

Vapaapalokuntaliikkeen ripeää ja kokonaisvaltaista läpimurtoa siivittivät muut asiat kuin iskulauseet luokkien välisestä veljeydestä. Pikemminkin oli kyse kunnallisesta itsehallinnosta, ”korkeammalle kohoavan yhteishengen luomisesta”.[193] Huhtikuussa 1865 pidetyssä ensimmäisessä vuosikokouksessaan Helsingin VPK ilmoitti, että sillä oli 651 aktiivijäsentä ja 319 kanna-

190 Palokunta painatti sääntönsä uudelleen muutamaan otteeseen pienin muutoksin, mutta ei ilmoittanut niitä viranomaisille. *Stadgar för Helsingfors stads frivilliga brand- och bergningskår* 1870. *Sääntöjä Helsingin kaupungin wapaatahtoiselle sammutus- ja korjausyhteydelle* 1883. *Stadgar för Helsingfors frivilliga brandkår r.f.* 1920.

191 Erimielisyys koski oikeutta käyttää konepajan omaa ruiskua. Brev till trafikchef K. Pipping 30.11.1867.

192 Färling 1888, 19.

193 Samat iskulauseet toistuivat muissa kaupungeissa. Esimerkiksi *Borgåbladet* 16.2. ja 30.12.1867.

tusjäsentä.[194] Palokunnan suosiota kasvattivat ulkoilmaharjoitukset, joita lehdistössä luonnehdittiin ”mielenkiintoisiksi ilmaisesityksiksi”.[195] Samaan kategoriaan kuului ulkoilmajuhla Kaisaniemessä vuoden 1864 syyskuussa[196], ja samoihin aikoihin Helsingin VPK sai myös ensimmäisen sammutustehtävänsä. Tehtävä suoritettiin onnistuneesti, mistä Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys antoi 5000 markan palkkion ja vakuutusyhtiö Skandia 1000 markkaa.[197] Ensimmäisen vuosikokouksen dramaattinen puheenjohtajakisa kuvasti omalla tavallaan vapaapalokunnan saamaa arvostusta ja merkitystä. Puheenjohtajaksi valittiin Abraham Oldenburgin sijaan Lars Krogius, joka johtikin Helsingin vapaapalokuntaa seuraavat 25 vuotta.[198]

***

Luokkaveljeys, pyrkimys sivistyneen ja sivistymättömän luokan lähentämiseksi toisiinsa, oli vapaapalokuntaliikkeen johtoajatus 1860-luvun jälkipuoliskolla. Ruotsin tarkka-ampujaliikkeessä ja Saksan voimisteluyhdistyksissä luokkaveljeys oli ollut hallitseva päämäärä jo 1860-luvun alussa, mutta Suomessa sitä ei vielä silloin pidetty yhtä tärkeänä kuin niissä maissa, joissa työvoima oli vapautettu merkantilistisesta säätelystä. Vapaapalokunta-aate pääsi *Helsingfors Dagblad*in sivuille, koska lehdessä haluttiin luoda vaihtoehto pakkoperusteiselle, virkamiesten hallitsemalle palolaitokselle. Siksi

194 Jäsenhankinta oli hidasta ensimmäisten kuukausien aikana. *Helsingfors Dagblad* ehti jo valitella, että jäseniä oli kevään lopussa vain 150. *HD* 5.1., 7.3., 26.4., 4.5., 10.5., 19.5., 16.7. ja 25.7.1865; Helsingin VPK:n vuosikertomus liitettiin 19.4.1865 pidetyn kokouksen pöytäkirjaan.

195 *HD* 6.8.1864.

196 *HD* 15.9. ja 19.9.1864.

197 Helsingin VPK:n pöytäkirja 1.10.1864; *HD* 6.10. ja 8.10.1864.

198 Oldenburg valittiin ensin uudestaan. Jäsenistä 62 protestoi, koska vaalit käytiin osaksi asiamiehen avulla. Protestoijissa oli monta huomattavaa (ylioppilas)poliitikkoa: Robert Montgomery, J. J. Chydenius ja Karl Selim Lemström. Uudelleen koolle kutsutussa vuosikokouksessa Krogius voitti Oldenburgin; Helsingin VPK:n pöytäkirjat 19.4, 23.4 ja 17.5.1865; *HD* 1.5. ja 8.5.1865. Muun muassa voimistelunopettaja Ling moitti Oldenburgia huonosti hoidetusta työstä; Brev till FBK 30.4.1865, Helsingin VPK:n pöytäkirja. – Oldenburgin maine ei muutenkaan liene ollut täysin tahraton. Topelius kirjoittaa päiväkirjassaan erään konkurssitapauksen yhteydessä, että Oldenburg oli ”veljensä lailla tarmokas, mutta ketku”. Topelius 1863, 140.

VPK:ssa korostettiin enemmän kuin Turun sivistysseurassa liikkeen perusrakennetta eli omien sääntöjen merkitystä (perustuslaillisuutta).

Rakenne oli jo valmiina, kun vapaapalokuntaliikkeen liberaalin kannan edustajat ymmärsivät painottaa liikkeen luonnetta kansanyhdistyksenä. Käännekohtana oli vuosi 1866, minkä voi todeta vapaapalokuntalaisten kesäjuhlien kehityksestä. Kesäjuhlat tulivat vuosien myötä yhä tärkeämmiksi, sillä niissä punnittiin VPK:n yhteiskunnallinen merkitys. *Dagbladet* pani merkille jo 1865, että juhlat tekivät VPK:lle hyvää.[199] Niiden yleisömenestys kasvoi: vuonna 1865 osallistujia oli tuhatkunta ja seuraavana vuonna noin 6000.[200] Juhlilla oli niin merkittävä asema, että kenraalikuvernööri Adlerberg kunnioitti tilaisuutta läsnäolollaan vuonna 1866.[201] Toisaalta voidaan myös sanoa, että vapaapalokuntaan oli omaksuttu sellaisia yhteiskuntajärjestystä uhkaavia tasa-arvon piirteitä, että kenraalikuvernöörin oli välttämätöntä pitää niitä silmällä. Kun *Helsingfors Dagblad* luonnehti kesäjuhlan merkitystä 1866, sillä oli yksi ainoa ideologinen peruste, ”työväenluokan kanssa harjoitettavan yhteistoiminnan” tärkeys.[202] Työväki – suuri kansanosa – oli kiinnostunut vapaapalokunnasta, ja kesäjuhla auttoi pitämään tätä kiinnostusta yllä.[203] Lehti oli puoli vuotta aikaisemmin osoittanut ensi kertaa erityistä kiinnostusta alempien yhteiskuntaluokkien edustajiin toteamalla, että vapaapalokunta oli saanut ”monia uusia jäseniä kaupungin omistamattomista luokista”.[204]

Vuoden 1867 kesäjuhlan yhteydessä *Helsingfors Dagblad* kirjoitti ”vuosittaisten veljeysjuhlien” alkaneen muistuttaa yhä enemmän suurta kansanjuhlaa. ”Nuoret virkamiehet ja ylioppilaat olivat VPK:n johdossa rinta rinnan yksinkertaisten työläisten ja juoksupoikien vierellä.” ”[T]ehokkaammin kuin mitkään teoriat”, *Helsingfors Dagblad* sanoi, ”vapaapalokunta herätti

199 *HD* 29.8.1865.
200 *HD* 4.9.1865 sekä 25.8., 3.9. ja 4.9.1866.
201 *HD* 3.9.1866.
202 *HD* 25.8.1866.
203 *HD* 25.8.1866.
204 *HD* 22.2.1866.

yhteishenkeä, joka varsinkin maamme alemmissa luokissa on ollut verrattain uinuvaa".[205]

Samanlaisia äänenpainoja alkoi vähitellen kuulua myös muista kaupungeista. Uutisoidessaan Turun vapaapalokunnan kesäjuhlasta vuonna 1868 *Åbo Underrättelser* totesi, että "vapaapalokunta on maamme ainoa demokraattinen instituutio. Sen perusta on kauniissa tasa-arvon aatteessa ja yhteisessä puolustustaistelussa yhteistä vihollista vastaan. Sitä eivät luokkaerot ja ammattikuntahenki saisi horjuttaa".[206] Sanat olivat erityisen ajankohtaisia Turussa, jossa vapaapalokunta oli jo useana vuonna kaivannut virkamiehiä riveihinsä. *Åbo Underrättelser* valitteli, että vapaapalokunnan toiminnassa oli mukana vain tiettyjä luokkia, mikä johti toisinaan pakostakin "kireisiin suhteisiin muiden yhteiskuntaluokkien kanssa".[207] "Siksi sekä velvollisuudentunto että viisaus kehottavat jokaista [...] rientämään vapaapalokunnan lipun alle", lehti kirjoitti.[208]

Juhlaperinnettä rikastuttivat vapaapalokunnille omistetut runot ja marssit. Helsingin vapaapalokunta sai vuoden 1866 kesäjuhliin Karl Collanin säveltämän ja Topeliuksen sanoittaman marssin, jossa aatteen palo näkyi lähinnä yleisellä tasolla. Siinä ei toki suoraan viitattu luokkaveljeyden suuntaan, vaan yleisemmin isänmaallisen hengen merkitykseen. Marssi huipentui isänmaallisuuden värittämään ylistykseen: "Eläköön päällikkömme! Eläköön maamme!" Samoihin aikoihin Topelius kirjoitti vapaapalokuntaa kiittävän virren, jonka K. J. Moring sävelsi ja jossa jumalanpelko ohjasi myös palontorjuntaa.[209]

Turun VPK sai vuoden 1867 kesäjuhliin oman laulun, *Hör tornvakten tutar i luren* (Kuulkaa kuinka tornivahti töräyttää torveaan). Dramaattisella kappaleella, jonka sanat kirjoitti pastori Karl Robert Malmström, on kaksi eri melodiaa, toinen A. P. Lithoniuksen käsialaa ja toinen musiikinjohtaja

205 *HD* 20.8.1867. – *Helsingfors Börsförenings Tidning* huomautti 20.3.1867, että yhdistyksellä oli "epäsuora mutta korvaamaton etu: sen jäsenet – saman kunnan asukkaat – oppivat tuntemaan toisensa paremmin, mikä auttoi heitä luottamaan toisiinsa vaaran hetkellä".
206 *ÅU* 4.8.1868.
207 *ÅU* 25.8.1868.
208 *ÅU* 20.8.1868.
209 Jäljennös esim. teoksessa P[ettersson] 194, 35.

Waseniuksen säveltämä. Tässäkään laulussa ei ollut sen selvempää aatteellista sanomaa kuin yleinen vapauden ideaali. Viimeisessä säkeistössä laulettiin:

> Palon keskelle tuomme me rakkauden työn
> Kun veljemme hädässä kärsii
> Ja kun vaarat on pois, silloin marssimme sois
> Eläköön palokuntamme vapaa
> Eläköön, eläköön, eläköön![210]

Myös Porin VPK sai oman marssinsa. Sanat siihen oli tehnyt sähköttäjä Carl Rosendahl, joka hänkin ylisti nuorten vapaapalokuntalaisten urheutta: nämä olivat valmiita palvelemaan niin ystävää kuin vihamiestäkin, köyhää samoin kuin rikasta.[211]

Aatteellis-poliittisten kannanottojen puute juhlallisista ohjelmajulistuksista selittynee sillä, että VPK-yhdistykset halusivat antaa itsestään kuvan koko yhteiskuntaa palvelevana joukkona. Lehtimiehet ja juhlapuhujat ottivat kuitenkin rohkeammin kantaa varsinkin tärkeiden tapahtumien yhteydessä, kuten Helsingin VPK:n kesäjuhlissa 1869. Näihin juhliin huipentui vapaapalokuntaliikkeen nopea läpimurto. Uudenmaan läänin kuvernööri oli poliisitoimilla uhaten evännyt vapaapalokunnalta oikeuden käyttää omaa lippua, joten palokunta päätti olla järjestämättä juhlia väkivaltaisuuksien välttämiseksi.[212] Tämä sai sen kannattajat ilmaisemaan solidaarisuuttaan perinteiset kesäjuhlat korvanneessa juhlassa, jotka niin sanottu suuri yleisö järjesti *Helsingfors Dagblad*in aloitteesta. Kansan miehet, vapaapalokuntalaiset, olivat juhlan kunniavieraita[213], sillä he uhrasivat ”aikaa ja vaivaa kunnan

210 (Cygnaeus) 1888, 65; Neljännen yleisen palokuntakokouksen pöytäkirja, Helsinki 1903 (*Brandluren*-lehden liite). ”Mitt i flammornas härd så en kärlekens gärd vi bringe en broder när nöd honom når, och när farorna flytt klingar marschen på nytt. Högt lever vår fria, vår hurtiga kår. Hurra, Hurra, Hurra.”

211 Färling 1888, 23–24.

212 Helsingin VPK:n pöytäkirja 17.7.1869; *HD* 19.7. ja 10.8.1869. – Ylioppilasosastoja, jotka olivat tähän aikaan saaneet laillisen aseman, kohtasi vastaavanlainen ongelma omien lippujen käytössä. Klinge 1969–1978, osa III, 203, 225–228.

213 *HD* 2.8. ja 10.8.1869.

parhaaksi".[214] Näin juhlasta ei tullut vain vahva kannanotto VPK:n puolesta vaan myös vapaan järjestöelämän ja luokkaveljeyden puolesta ylipäänsä.[215]

Kesäjuhlien keulakuvina oli tunnettuja liberaaleja, muun muassa Leo Mechelin, August Schauman ja Edvard Berg,[216] ja suuri yleisö käytti tilaisuutta hyväkseen allekirjoittamalla juhlan puolesta kerättyjä kannatuslistoja. *Dagbladetin* mukaan vähintään 3000 henkeä lunasti juhlan pääsylipun ja saman verran seurasi juhlaa varsinaisen tapahtumapaikan ulkopuolella. Juhlan tuotto, 1280 markkaa, lahjoitettiin VPK:lle.

Juhlapaikan noutopöytineen, esiintymislavoineen, juhannussalkoineen ja puhujakorokkeineen oli suunnitellut arkkitehti Brander. Kaupungin tervehdyksen esitti raatimies Edv. Berg, jonka puheeseen VPK:n johtokunnan jäsen, maisteri V. Öhberg vastasi. Oikeustieteen kandidaatti Leo Mechelin piti myös puheen, jossa hän totesi järjestöelämän synnyn antavan toivoa viriävästä yhteishengestä: "Niin, lisääntyköön kansalaisten yhteishenki ripeästi maassamme! Perustettakoon monia vapaita yhdistyksiä palvelemaan yleishyödyllisiä päämääriä, järjestystä ja turvallisuutta, sivistystä ja vapautta! Ja saakoot nämä uudet yhdistykset yhtä laajaa ja jakamatonta arvonantoa kuin vapaapalokunnat!"

Ylevästä juhlasta – puheista, lauluista, päällystölle annetuista kiitoksista ja tansseista – julkaistiin *Helsingfors Dagbladissa* pitkä selonteko.[217] Lehti kiinnitti huomiota ennen kaikkea luokkaveljeyteen, jota Helsingin vapaapalokunta oli työssään edistänyt:

> Jos joku olisi vielä kymmenkunta vuotta sitten yrittänyt ennustaa, että täällä, Helsingissämme, jossa yhteiskuntaluokat olivat yhä kovin erillään toisistaan, saataisiin piankin nähdä, että miehet ja naiset *kaikista* eri luokista – korkeat virkamiehet yksinkertaisten työläisten rinnalla, työmiesten vaimot ja tyttäret ns. seurapiirirouvien rinnalla ja kaikkea siltä väliltä – kokoontuisivat yhteiseen juh-

214 *HD* 17.8.1869.
215 *HD* 11.8., 14.8., 16.8., 17.8. ja 31.8.1869.
216 Juhlavalmistelujen kansalaiskomiteaan kuuluivat Fredrik Aspelin, C. F. Blomberg, Fredr. Chydenius, A. Ferlman, Otto Höjer, Henrik Lindroos, R. Mellin, Aug. Schauman, C. W. I. Sundman, Edv. Berg, Leon Borgström, Otto Donner, C. Göhle, N. Kiseleff, L. Mechelin, A. F. Salin, Robert Staudinger ja Osv. Wasastjerna. *HD* 12.8.1869.
217 *HD* 17.8.1869.

> laan yhteiseen julkiseen tilaan ja että kaikki voisivat viettää juhlaa täysin vapaasti ja vapaina kaikesta pakosta, hänelle olisi vähintäänkin hymyilty epäilevästi. […] Uusi aika on heräämässä, ja siinä ihmisarvolla on yhä enemmän arvoa syntyperän, yhteiskunnallisen aseman tai korkeamman koulutuksen rinnalla. Uudenlaisen solidaarisuuden ensimmäiset osoitukset näkyvät etenkin vapaapalokunnan juhlissa, ja ne ovat hyvä merkki koko yhteiskunnan kasvavasta sivistystasosta, siitä että eri luokat voivat elää yhdessä sopuisasti ja turvallisesti.

*Dagbladet*in mukaan luokkarajat ylittävällä toiminnalla oli positiivinen vaikutus. ”Tästä yhteiskunnan rakenteen tasoittamisesta”, lehti kirjoitti, meidän on ”kiittäminen maamme ensimmäisiä kansanyhdistyksiä, vapaapalokuntia”. ”Ja isänmaan ystävä voi vain toivoa jatkoa tälle hyvälle ja ilahduttavalle kehitykselle. Vain siten voi tämä kehitys jatkua myös tulevaisuudessa.” *Dagbladet* totesi vapaapalokuntien osoittaneen, että eri yhteiskuntaluokat kykenivät toimimaan toistensa kanssa vapaaehtoisesti, ilman pakkoa. VPK:n piirissä syntyneellä uudenlaisella solidaarisuudella oli vielä syvempi arvo. Se ei kumonnut syntyperän, yhteiskunnallisen aseman tai korkean sivistyksen merkitystä, vaan kyseessä oli ihmisen itseisarvo, joka määräytyi muuten kuin yhteiskunnallisen aseman perusteella. Yhteiskunnan luokkajaon vastustaminen ei siten kuulunut solidaarisuuden käsitteen alle; solidaarisuutta käytettiin pikemminkin vahvistamaan vallitsevaa yhteiskuntajärjestystä. Kuten Leo Mechelin puheessaan sanoi, myös vapaiden yhdistysten pitäisi ottaa tehtäväkseen lain ja järjestyksen suojeleminen. Vapaapalokunnasta tulikin ensimmäinen vapaaehtoisuuteen perustuva yhdistys, jolta poliisi sai tukea yhteiskuntajärjestyksen ylläpitämiseksi: Porvoon VPK:lla oli vuonna 1874 vastuu järjestyksestä Porvoon ja Keravan välisellä rataosuudella, jossa noin 60 ”rautatierosvoa” oli aloittanut lakon.[218]

***

Vaikka säilynyt lähdeaineisto ei anna täydellisiä tietoja vapaapalokuntaliikkeen *jäsenhankinnan sosiaalisesta pohjasta*, se vahvistaa kuitenkin käsitystä

218 Wichmann 1918, 19.

Taulukko 6. *Helsingin VPK:n sosiaalinen rakenne 1866,*[1] *1872*[2] *ja 1877*[3]

	1866	1872	1877	1866	1872	1877
				%	%	%
Akateemisen tutkinnon suorittaneita	23	14	53	4,3	5,8	8,8
Ylioppilaita, kymnaasilaisia	57	25	125	10,8	10,3	20,8
Viranhaltijoita[i]	11	3	11	2,1	1,2	1,8
Yrittäjiä	33	11	53	6,2	4,5	8,8
Alempaa konttorihenkilökuntaa	69	33	76	13,0	13,6	12,7
Koulutettuja työmiehiä[ii]	186	151	224	35,1	62,3	37,3
Kouluttamattomia työmiehiä	91	1	46	17,2	0,4	7,7
Muut[iii]	23	4	10	4,3	1,7	1,6
Ei ammattimerkintää	37	0	2	1,7		0,3
Yhteensä	530[iv]	242	600			

1 *Förteckningar öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår* 1866.
2 Frivilliga brandkåren i Helsingfors. Matrikel 1872.
3 *Förteckningar öfver aktiva medlemmar af Frivilliga brandkåren i Helsingfors* 1877.

i Viranhaltijoilla oli yleensä akateeminen tutkinto, mutta he käyttivät itsestään mieluummin virka-aseman mukaista nimitystä. Tähän ryhmään kuuluvat myös upseerit, vaikka on epävarmaa, oliko heillä sotilasvirka. Kapteeni Robert Lagerborg on poikkeus, sillä hänen tiedetään toimineen sanomalehtimiehenä.

ii Koulutettujen työmiesten joukkoon lasketaan kaikki käsityöläisyyteen viittaavat nimikkeet, vaikka joukossa oli myös yrittäjiä. Myös eri alojen yksittäiset kisällit tai oppipojat kuuluvat tähän luokkaan.

iii Sanomalehtimiehet, muusikot, yksi kuvanveistäjä, taiteilijat, merikapteenit, perämiehet, aliupseerit, yksi tarkka-ampuja, opettajat ja poliisikomisariot kuuluvat luokkaan ”Muut”.

iv Vuonna 1866 miehistön kokonaismäärään (530) on lisättävä 50 henkeä rautateiden konepajan sammutuskomppaniasta. Miesten nimiä ei ole kirjattu painettuun jäsenluetteloon, vaan heidät on rekisteröity vain kokonaisuutena. Sosiaalisten ryhmien prosenttiosuutta laskettaessa heitä ei ole otettu huomioon jäseninä.

siitä, että jäsenet tulivat pääasiassa älymystön joukosta (ylioppilaat, opettajat, oppineet kynänkäyttäjät ja virkamiehet) ja ylemmästä työtätekevästä luokasta (käsityöläiset sekä toimisto- ja kauppa-apulaiset). Lisäksi jotkut yksittäiset jäsenet edustivat ryhmiä, joiden asema sosiaalisella arvoasteikolla oli käsityöläisten asemaa heikompi. Sen sijaan vakinaiset palokunnat olivat ammattipalokuntia, jotka hankkivat työvoimansa yksinomaan alemmista yhteiskuntakerroksista (entisistä armeijassa palvelleista alemmista

sotilashenkilöistä, työmiehistä, rengeistä sekä käsityöläisten ja maanviljelijöiden pojista).[219] Yleinen palokunta pohjautui puolestaan ammattikuntamaiseen järjestäytymiseen koko elinkaarensa ajan; säätyläisiä oli mukana ainoastaan päällystötehtävissä.[220] Oheisesta taulukosta käy ilmi Helsingin vapaapalokunnan sosiaalisen kokoonpanon vaihtelu.

219 Vuonna 1865 Helsingin vakituinen palokunta palkkasi 23 uutta työntekijää, joiden sosiaalinen tausta oli seuraava: 7 renkiä, 5 entistä tarkka-ampujaa, 3 talonpojanpoikaa, 2 työmiestä, 2 torpparinpoikaa, 1 myllärinpoika, 1 lukkarinpoika ja 1 muurarin oppipoika; Överbrandmästarens brev till brandkommissionen i Helsingfors 21.11.1865 (Brandkommissionens i Helsingfors protokoll).

220 Esimerkkinä on Turun yleinen palokunta vuonna 1888. Toisin kuin Helsingissä, Turun yleisellä palokunnalla oli yhä merkittävä rooli palontorjunnassa. Palokunnan ruodut noudattivat ammattijakoa niin, että ensimmäisestä paloruiskusta vastasivat käsityöläisten pojat sekä käsityöläiskisällit ja -oppipojat, toisesta ruiskusta Suomen armeijan miehistö ja aliupseerit. Leipureiden ja satamavirkailijoiden tehtävä oli huolehtia kolmannesta ruiskusta, räätäleiden neljännestä, nahkureiden ja värjäreiden viidennestä, suutarien kuudennesta ja työmiesten seitsemännestä ruiskusta. Kahdeksas ruisku oli puuseppien ja muutamien talonomistajien vastuulla. Tuomiokirkon ruiskusta vastasi heterogeenisempi miehistö, johon kuului mm. maalari- ja muita kisällejä, kellonsoittajia, haudankaivajia ja renkejä. Ensimmäistä ja toista vesi-imuria käyttivät työmiehet, kun taas kolmannen ja neljännen imurin miehistö oli taustaltaan sekalainen. Suurpumpun miehistö koostui työläisistä. Ensimmäisessä vedenhakuruodussa oli kaupungin vuokra- ja kuorma-ajureita, toisen ruodun miehistön ammattien kirjo oli suurempi. Kaivuuruotu koostui työmiehistä, purkuruotu työmiesten lisäksi rengeistä ja joistakin erityisammattimiehistä kuten kadunlaskijoista. Ensimmäiset 11 ruotua, jotka vastasivat palopurjeista, olivat suurelta osin merimiehiä, ja mukana oli myös jokunen perämies, kapteeni, renki ja käsityöläinen. Kahdenteentoista ruotuun koottiin pelti- ja kuparisepät. Mekaanisten tikkaiden käytöstä vastanneet ruotulaiset työskentelivät alemmissa konttoritehtävissä. – Turun yleisessä palokunnassa oli yhteensä 920 miestä, joista 665 oli kisällejä, oppipoikia, merimiehiä, työläisiä, renkejä ja vastaavia. Alempaa konttorihenkilökuntaa ja vahtimestareita edusti 37 miestä ja koulutettuja työmiehiä – mestarit, kapteenit ja perämiehet mukaan lukien – 165 miestä. Palokunnassa oli lisäksi 37 ylempää virkamiestä ja kauppiasta johtavassa asemassa; *Förteckning öfver medlemmar hörande till Allmänna brandkåren i Åbo stad från och med den 15 maj 1888*. – Joissakin kaupungeissa palokuntaa ei rakennettu ammatin tai yhteiskunnallisen aseman, vaan asuinpaikan mukaan. Näin tehtiin esimerkiksi Hämeenlinnan yleisessä palokunnassa, jonka miesvahvuus oli 263 henkeä. Miehistön sosiaalinen tausta oli seuraava: 98 kisälliä, kouluttamatonta työmiestä ja vastaavaa, 76 koulutettua työmiestä mestarit mukaan lukien, 43 henkeä alempaa toimistohenkilökuntaa, talonomistajia sekä korkeampaa virkamiehistöä ja kauppiaita; *Hämeenlinnan yleinen palosammutuskunta* 1879.

Vuoden 1874 alhainen jäsenmäärä selittyy pääasiassa kielipoliittisella päätöksellä, jonka palokunta oli tehnyt aikaisemmin samana vuonna. Dramaattisten keskusteluiden jälkeen oli päätetty, että henkilöiden, jotka olivat kirjoittautuneet varta vasten hankittuun matrikkeliin, olisi sitouduttava noudattamaan otsikkolehden sanoja: ”Koska vapaaehtoisen palokunnan kaikki komennot sekä sammutustöissä että harjoituksissa annetaan ruotsiksi, kaikkien tähän matrikkeliin tai palokunnan jäseneksi ilmoittautuneiden on ymmärrettävä ruotsia.”[221]

Jäsenhankinnassa tapahtui olennainen muutos alimman työläisluokan osalta. Vapaapalokunnan ensimmäisinä vuosina, jolloin ajatus yhteiskuntaluokkien välisestä veljeydestä ei vielä ollut yhtä määräävä kuin 1860-luvun lopulta lähtien, miehistössä oli alimman työväenluokan edustajia – renkejä, tehdastyöläisiä, työmiehiä ja eri alojen oppipoikia – huomattavasti enemmän kuin myöhemmin. Riippuen siitä, lasketaanko mukaan myös rautateiden konepajan sammutuskomppanian työläiset, alimman työväenluokan osuus Helsingin vapaapalokunnan miehistöstä oli 17,2–24,3 % vuonna 1866, mutta vain 7,7 % vuonna 1877. Samoin niitä, joiden ammattia tai virka-asemaa ei mainittu, oli enemmän vuonna 1866 (37 henkeä) kuin 1877 (2 henkilöä), mikä myös korostaa sitä, että VPK:n alkuvuosina ei ollut tarvetta kirjata tarkasti jäsenten sosiaalista asemaa.[222] Myöhemmin, kun luokkaveljeyden aate tuli vapaapalokuntaliikkeessä keskeiseksi, alemman työväenluokan osuus pieneni. Yliopistotutkinnon suorittaneiden ja opiskelijoiden osuus taas kasvoi vuodesta 1866 (15,1 %) vuoteen 1877 (29,6 %).[223] Vuosina 1873–1877 kirjattiin 539 uutta jäsentä, joista 18 voidaan lukea ammattitaidottomiksi työmiehiksi.[224] Heidän mukanaolonsa vahvisti säännön, että hyvä-

221 Frivilliga brandkåren i Helsingfors. Matrikel 1872. – Kielikysymyksen asemasta VPK:ssa: Stenius 1983b, 123–130. Jäsenluettelon merkitystä VPK:n koostumusta valottavana lähteenä on tässä artikkelissa vähätelty huonoin perustein.

222 Ensimmäisessä vuosikokouksessa 651 aktiivijäsentä kirjattiin neljään ryhmään: raivausosastoon, sammutusosastoon, vesiletkukomppaniaan sekä huoltoon.

223 Vuonna 1876 Helsingin VPK:lla oli Viktor Pettersonin mukaan 580 jäsentä, joista 161 oli suorittanut ylioppilastutkinnon. Ylioppilaista 31 oli polyteknikkoja. *Den frivilliga brandkåren i Helsingfors 1864–1914*, 50.

224 Frivilliga brandkåren i Helsingfors. Matrikel 1872.

maineisuus ei muodollisesti riippunut yhteiskunnallisesta asemasta, vaan kysymys oli kunkin henkilön omista hyveistä ja avuista.

Eri ammatilliset ryhmät oli tasaisesti jaettu komppanioiden sisällä luokkaveljeyden periaatteen mukaisesti yhtä poikkeusta lukuun ottamatta. Sammutus- ja raivausosastojen miehistön sosiaalisessa taustassa oli yksi ero: työläisiä oli sammutusosastossa 64,1 % ja raivausosastossa 31,2 %.[225] Tämän voi osaksi selittää sillä, että tulipalon sammuttaminen oli fyysisesti raskasta työtä, mutta Helsingin vapaapalokunnan perustamisyritykset 1840-luvulla osoittavat, että muutkin selitykset ovat mahdollisia. VPK-hankkeen takana oli 1840-luvulla ollut kiinteistönomistajia ja muita omistavan luokan edustajia, joiden päällimmäisenä tavoitteena oli huolehtia palontorjuntaan kuuluvista raivaustehtävistä.[226] Siten on ajateltavissa, että ”sivistyneillä” jäsenillä oli syytä saada itse kantaa vastuu tunteisiin käyvästä raivaustyöstä.

Muiden kaupunkien VPK-yhdistysten sosiaalinen kokoonpano oli samankaltainen kuin Helsingissä paitsi että opiskelijajäseniä niissä ei juuri ollut. Tampereella, jolla oli Suomen kaupungeista selvimmin teollisuuskaupungin leima, vapaapalokuntaan ei rekrytoitu tehtaantyöläisiä. Tampereen VPK:n perusti 65 yrittäjää, virkamiestä ja käsityöläistä vuonna 1865. Vain yhtä tästä joukosta voi pitää muuna kuin käsityöläisammattia harjoittavana työläisenä.[227] Kun yhdistys järjesti Tampereella arpajaiset muutamaa vuotta myöhemmin, vain säätyläiset ja käsityöläiset saivat osallistua. Tehdastyöläiset ja ”sekakansa” suljettiin ulkopuolelle. Arpajaisista uutisoinut *Uusi Suometar* ei nähnyt mitään syytä järkyttyä tällaisesta erottelusta.[228] Vaasan VPK:ssa jäsenten erottelu näkyi erikoisella tavalla. Kokouksissa ei saanut käyttää alkoholia, mutta kokoussalin ”viereisissä pienissä huoneissa nautit-

225 Lisäksi oli eroja siinä, minkä alan työläiset osallistuivat minkäkin osaston toimintaan. Graafisen alan työntekijöiden osuus raivausosastossa oli 33 %, mutta sammutusosastossa vain 9,9 %. *Förteckningar öfver aktiva medlemmar af Frivilliga brandkåren i Helsingfors* 1877.

226 Katso s. 195 tässä teoksessa.

227 *Tampereen vapaaehtoinen palokunta 1873–1898*, 1898, 10–11; Kortekangas 1965, 195.

228 *US* 13.5.1876.

tiin punssia ja toteja." Nautintoa ei kuitenkaan suotu käsityöläisluokkaan kuuluville jäsenille eikä oppipojille ja alemmille virkamiehille.[229]

Luokkaveljeyden osapuolia olivat "sivistyneet" ja toisaalta palkkatyöläisten ylemmät kerrostumat. Kansaa ja työläisiä VPK-yhdistyksissä edustivat ennen muuta käsityöläiset; myös jokunen renki ja tehdastyöläinen kelpuutettiin mukaan.

Tällaiset sosiaaliset kontaktit eivät olleet mitenkään ainutlaatuinen suomalainen ilmiö. Ruotsissa tarkka-ampujaliike kehittyi samaan suuntaan kuin VPK-liike Suomessa: molemmissa korostettiin luokkaveljeyden merkitystä. Se koski kaikkia mieshenkilöitä "jäsenten ammatista, säädystä tai yhteiskunnallisista olosuhteista riippumatta".[230] Tavoitteena oli saada toimintaan mukaan väestön koko kirjo niin omistajaluokista kuin palvelusväen piiristä.[231] Ja samoin kuin Suomen VPK-liikkeessä, myös Ruotsin tarkka-ampujaliikkeessä tehtiin ero jäsenten välillä: renkejä, manufaktuurityöläisiä ja muita sosiaalisen arvoasteikon alimpia portaita kansoittavia henkilöitä rekrytoitiin mukaan toimintaan vain poikkeustapauksessa.[232]

Ainakin Helsingin vapaapalokunnan älymystöjäsenillä oli enimmäkseen liberaaleja näkemyksiä.[233] Heidän valmiutensa yhteistyöhön käsityöläisluokan kanssa voi tuntua oudolta sen valossa, että käsityöläiset usein tyrmäsivät liberaalit käsitykset esimerkiksi vapaasta kilpailusta ja elinkeinovapaudesta. Helsingin vapaaehtoista tulensammutusyhdistystä (1860) voi pitää esimerkkinä tällaisesta reaktiosta vapaampaa kilpailuyhteiskuntaa vastaan, pyrkimyksenä puolustaa käsityöläismestareiden perinteistä isäntävaltaa. Vaikka käsityöläisillä saattoi olla konservatiivisia ja korporatiivisia ihanteita,

229 Unggren 1893, 64; *Wbl* 23.2.1876. – Hämeenlinnan vapaapalokunnassa oli 202 jäsentä vuonna 1878. Heistä 16 oli suorittanut yliopistotutkinnon tai oli opiskelija (7,9 %), 11 oli yrittäjiä (5,4 %) tai alempaa toimistohenkilökuntaa (13,9 %), 129 ammattitaitoista työläistä (63,9 %), ja muita oli 7. *Luettelo Hämeenlinnan wapaaehtoisen palosammutuskunnan tekevistä jäsenistä, valmistettu 1 p. huhtikuuta 1878* (1878).

230 *De frivillige skarpskytteföreningarne*, 1–4.

231 "Om folkbeväpning på landsbygden" (*Skarpskytten, Tidning för Sveriges skarpskyttar* 1:1863).

232 Karlsson 1972, 39–41.

233 Stenius 1983b, 123–130. – Vasenius 1920 on jälkikäteen kertonut "veljeilleensä vapaapalokunnan jäsenenä […] työläisten kanssa", 51. – Muissa kaupungeissa VPK saattoi olla fennomaanien ase; katso s. 321–322 tässä teoksessa.

he pystyivät liberaalien perspektiivistä katsottuna kuitenkin toimimaan sovittelevana voimana yhteiskunnan muuttuessa. Käsityöläiset olivat tietoisia vanhoista perinteistään, ylpeitä omasta ammatistaan ja osaamisestaan eivätkä he hyväksyneet käsityöläisten rinnastamista talonväkeen ja vapaisiin palkkatyöläisiin. He olivat eräänlainen takuu siitä, että yhteiskunnan huonompiosaisten ja kaikista huonompiosaisten välille ei syntyisi yhteiskuntaa järisyttävää solidaarisuutta. Käsityöläiset voivat siten sekä symboloida että edustaa uutteraa kansaa.

***

Eri yhteiskuntaluokkien lähentyminen edellytti, että *työläisten omat näkemykset* pääsisivät esiin vapaapalokunnassa tavalla tai toisella. Turun sivistysseura oli antanut työläisille mahdollisuuden osoittaa ainoastaan kuuliaisuutta, mikä paljolti selittää seuran toiminnan loppumisen. Vapaapalokunnassa tilanne oli toinen. Johtokunnan tavoitteena oli yhdistys, jossa työläiset saivat osallistua vuosikokouksen päätöksentekoon samoilla ehdoilla kuin muutkin jäsenet. Tällainen demokraattinen kehitys alkoi näkyä 1860-luvun loppupuolella, kun veljeytymisaate löi itsensä läpi. Vapaapalokunta oli myös valmiimpi ottamaan kantaa yhteiskunnallisiin kysymyksiin kuin esimerkiksi Turun sivistysseura. Kansanyhdistyksenä se osallistui erilaisiin mielenosoituksiin todistaakseen työtätekevien luokkien isänmaallisuuden.

Eri puolilla maata järjestettiin huhtikuussa 1866 tilaisuuksia, joissa alamaisilla oli mahdollisuus osoittaa uskollisuutensa keisarille. Tämä johtui keisaria vastaan samana keväänä tehdystä epäonnistuneesta attentaatista. Helsingissä uskollisuutta ilmaistiin vapaapalokunnan järjestämässä tapahtumassa. Ylioppilasmaailmasta omaksutun kaavan mukaan noin 300 vapaapalokuntalaista marssi soihtukulkueessa kenraalikuvernöörin asunnolle ja kaiutti ilmoille huudon ”Eläköön keisari!” Palokunnan kuoro esitti Maamme-laulun ja Suomen laulun.[234] Turussa järjestettiin runsas viikko myöhemmin kansalaisjuhla keisarin hopeahääpäivän johdosta. Onnittelukäynnillä kuvernöörin asunnon ulkopuolella olivat VPK:n lisäksi mukana

234 *HD* 18.4.1866.

myös sivistysseura, kymnaasilaisia ja kauppayhdistys. Turun VPK esiintyi näin ensi kertaa siviilitehtävissä, joilla ei suoranaisesti ollut tekemistä palokuntatoiminnan kanssa.[235] Porvoossa kymnaasin kuorolaiset olivat aloittaneet uuden perinteen 5. helmikuuta 1858 juhlistamalla kansallisrunoilijan syntymäpäivää. Vuodesta 1868 lähtien onnittelukäynnillä Runebergin kodin edustalla oli mukana myös Porvoon VPK.[236] Helsingin vapaapalokunta osallistui vuonna 1869 poliittisempaan mielipiteenilmaisuun. Uusi valtiopäiväjärjestys oli määrä vahvistaa 16. huhtikuuta, ja *Dagbladet*-lehti oli julistanut mielenosoituksen samaksi päiväksi uuden lain tukemiseksi. Ajankohta oli sattumoisin sama kuin VPK:n vuosikokouksella. *Dagbladet* kehotti VPK:n jäseniä osallistumaan mielenosoitukseen; kutsua noudatettiin ja vuosikokous siirrettiin tuonnemmaksi.[237]

Vapaapalokuntien yhteiskunnallinen aktiivisuus herätti viranomaisten huomion. *Uusi Suometar* väitti, että VPK oli poliisin ja santarmien jatkuvan silmälläpidon alla ja että pelokkaammat jäsenet olivat sen takia vetäytyneet vapaapalokunnan toiminnasta.[238] Keisari päätti hillitä VPK-yhdistysten yhä mahtipontisemmiksi käyneitä esiintymisiä kieltämällä niiden omien lippujen käytön. Lippuja pidettiin uppiniskaisen järjestäytymisen merkkeinä, ja se taas saattaisi vahvistaa separatististen voimien itsetuntoa.[239] Kaikkia Suomen palokuntia koskenut kielto kumottiin vasta 1880-luvulla.[240] Niin kauan kuin kielto oli voimassa, sitä uhmattiin ja vastustettiin eri tavoin. Porvoossa vietettiin kesäjuhlia omien lippujen alla kiellosta piittaamatta.[241] Myös Turussa juhlittiin lippujen kera, vaikka viranomaiset yrittivät estää sen. VPK:n sääntöihin oli kirjattu omaa lippua koskevat määräykset, mikä sai viranomaiset perääntymään eikä asiassa ryhdytty uhattuihin poliisitoimiin.[242] Vaasan vapaapalokunnan säännöissä oli vastaavia määräyksiä, mutta paikalliset viranomaiset eivät antaneet periksi. Kesäjuhlaa vietettiin siksi

235 (Cygnaeus) 1888, 62–63.
236 Hirn 1935, 261–266; Wichmann 1918, 12–14.
237 *HD* 16.4., 19.4. ja 26.4.1869.
238 *US* 9.8.1869.
239 Katso s. 304–305 tässä teoksessa.
240 P[ettersson] 1914, 44.
241 Luukkonen 1969, 126; *Bbl* 4.9.1869.
242 (Cygnaeus) 1888, 72–73.

huomiota herättävästi juhlapaikalla, jonka ainoat koristeet olivat mustat surunauhat.[243] Sitä vastoin Viipurissa noudatettiin lippukieltoa. Kun *Dagbladet* raportoi vuonna 1870 Viipurin VPK:n kesäjuhlista, lehdessä selitettiin provosoivasti, että kurjat sääolosuhteet olivat saaneet vapaapalokunnan luopumaan omien lippujen käytöstä![244] Merkittävimmät seuraukset lippukielto sai kuitenkin Helsingissä. Joukko nimekkäitä kansalaisia muodosti komitean järjestääkseen suurjuhlat VPK:n puolesta, kuten aikaisemmin on jo mainittu.[245] Helsingin vapaapalokunta ei järjestänyt kesäjuhlia niin kauan kuin lippukielto oli voimassa.[246]

Kaupunkien erilaiset linjaukset kertovat, että kansallinen oikeusuniversalismi ei ollut tänä aikana itsestään selvää. Sattumanvaraisuudella oli oma tila.

Kysymys vuoden 1869 kesäjuhlasta Helsingissä oli monella tavalla tärkeä mielipiteenmuodostuksen historiassa. Johtokunta teki ensimmäisen kerran selvästi tiettäväksi yleiskokouksen merkityksen, sillä vuosikokous päättäisi tässä tapauksessa johtokunnan sijaan, pidettäisiinkö juhlia vai ei ja jos pidettäisiin, olisivatko liput mukana vai eivät. Koska VPK oli ensisijaisesti kansanyhdistys, sekä VPK:n johtokunta että *Helsingfors Dagbladin* toimitus katsoivat, että lippukielto oli loukannut palokunnan työläisjäseniä ja että nimenomaan heidän äänensä pitäisi kuulua päätettäessä juhlien järjestämisestä.[247] Tärkeät päätökset oli jo aiemmin viety vuosikokouksen keskusteltavaksi ja äänestysmenettelyssä ratkaistavaksi.[248] Mutta uutta oli se, että nyt korostettiin työläisten oikeutta saada ilmaista oma näkemyksensä.

Ensimmäinen merkittävä kysymys, johon jäsenet saivat ottaa kantaa lippujupakan jälkeen koski sitä, missä määrin VPK toimisi sivistysjärjestönä

243 *HD* 29.6.1870; *Wbl* 25.6.1870; Luukkonen 1969, 125; Unggren 1893, 51–52.
244 *HD* 18.6.1870; *Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892*, 1892, 26.
245 Katso s. 304–306 tässä teoksessa.
246 P[ettersson] 1914, 44; Pkt för FBK i Helsingfors 20.8.1870.
247 Helsingin VPK:n pöytäkirjat 17.7. ja 24.7.1869; *HD* 19.7.1869.
248 Kenellä oli oikeus erottaa vapaapalokunnan jäsen, pitäisikö VPK:n osallistua sammutustöihin kaupungintullin ulkopuolella ja olisiko vapaapalokunnan otettava vastuu yövahdin tehtävästä? Vuosikokouksessa oli päätetty mm. tällaisista kysymyksistä. Helsingin VPK:n pöytäkirjat 21.4.1866 ja 6.4.1867.

ja olivatko sivistyshankkeet ristiriidassa palokunnan tulentorjuntatehtävän kanssa.[249]

Kielikysymys oli vakioaihe VPK:n vuosikokouksessa monena vuonna 1870-luvulla: eräät suomenmieliset halusivat kokouksen päättävän ja siten takaavan suomenkielisten jäsenten oikeuden käyttää suomea yleiskokouksissa. Toiset suomenmieliset taas olivat sitä mieltä, että tällainen periaatepäätös ei hyödyttäisi palokuntaa itseään tai sen suomenkielisiä jäseniä. Voitolle päässeen liberaalin näkemyksen mukaan tarkoituksenmukaisuus määräisi kussakin tilanteessa kielivalinnan.[250]

Ei ole liioiteltua väittää, että Suomessa työläiset oppivat äänestysdemokratian ja enemmistövallan käytännön vapaapalokunnan puitteissa. Käytännön koetinkiveksi muodostui kielikysymys eikä vain Helsingissä vaan muissakin kaupungeissa. Jo 1867 oli 71 Viipurin VPK:n jäsentä uhannut erota palokunnasta, jos suomenkieliset komennot eivät edelleenkään olisi sallittuja. He saivat tahtonsa läpi.[251] Myös Turussa kielikysymyksestä kiisteltiin periaatteellisella tasolla.[252]

Vapaapalokunnan luokkaveljeys toimi. Paloruiskua käyttivät yhdessä maisteri ja työmies. Jäsenluetteloon oli tarkasti kirjattu, ketkä vastasivat mistäkin ruiskusta. Yhdessä hoituivat myös palovahdin tehtävät, sillä VPK oli vuodesta 1867 lähtien ottanut kontolleen tämän työn. Joka yö kaksi vapaapalokuntalaista oli palovahtina – ja *Dagbladet*, *Hufvudstadsbladet* ja *Uusi Suometar* julkaisivat heidän nimensä maksutta – eikä yhteiskunnallinen asema vaikuttanut heidän valintaansa.[253]

249 Syksyllä 1869 pohdittiin, pitäisikö palokunnan hankkia soittimia ja perustaa oma musiikkiosasto. Seuraavana vuonna perustettiin keskustelun jälkeen oma kirjasto. Syksyllä 1870 hyväksyttiin ajatus kuukausikokouksista esitelmineen sekä erityisten iltamien järjestäminen kirjaston hyväksi. Helsingin VPK:n pöytäkirjat 23.10.1869, 23.4. ja 8.9.1870 sekä 14.1. ja 11.2.1871.

250 Stenius 1983b, 123–130.

251 *Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892*, 1892, 18–21.

252 *Turun Sanomat* arvosteli vapaapalokuntaa siitä, että kesäjuhlien puheet pidettiin vain ruotsiksi. Juhlista tehtiin kaksikieliset vuonna 1873. Johtokunta pelkäsi kuitenkin enemmistön valtaa niin, että se ei vielä 1882 antanut vuosikokoukselle oikeutta päättää kielikysymyksestä. (Cygnaeus) 1888, 89, 139–140.

253 Helsingin VPK vastasi yövahdin tehtävistä vuoteen 1882 asti. *Uusi Suometar* -lehti ei enää vuodesta 1872 lähtien julkistanut ilmaiseksi seuraavan yön vahtien nimiä. Tämä johtui kielikysymyksen kiristymisestä vapaapalokunnassa. P[ettersson] 1914,

Luokkaveljeyden edistämispolitiikassa oli tiettyjä välttämättömiä ehtoja. Jäsenhankinnassa otettiin kattavasti huomioon eri yhteiskuntaluokat, mutta sen lisäksi tarvittiin yhdistysdemokratiaa mahdollistamaan jäsenten äänen kuuluminen yhdistyksen toiminnassa. Joukkojärjestäytymisen pienimpiin yhteisiin nimittäjiin täytyy näinä joukkojärjestäytymisperiaatteen varhaisina vuosina lisätä vielä yksi tekijä, sillä vapaaehtoinen toiminta edellytti uuden maailmankuvan omaksumista. Uusi maailmankuva ei ollut yksityisasia, vaan julkinen ja julkisesti todistettava. Se onnistui joukkojärjestöjen omissa sivistyshankkeissa, joita voi pitää omana kulttuurimuotonaan.

***

Järjestöjen oma *kulttuuriohjelma* teki joukkojärjestäytymisperiaatteen tunnetuksi. Vanhat mallit kumottiin sekä uusissa hallintoperiaatteissa että sivistystyön organisoimisessa, mikä teki varhaisista joukkojärjestöistä erityisellä tavalla kokonaisvaltaisia. Vaikka jokaisella järjestöllä oli oma päämäärä, voi olla harhaanjohtavaa puhua yhden asian yhdistyksistä, koska termi vie ajatukset modernin yhdistyselämän välineelliseen osallistumiseen. Varhaiset joukkojärjestöt olivat tässä suhteessa erilaisia. Toki niillä oli oma välinearvonsa, mutta samalla oli merkittävää, että jäsenet olivat toiminnassa mukana joka solullaan. Yksi poikkeuskin oli: säätyläiset olivat kansanliikkeen jäseninä luonnollisesti varauksellisempia asemastaan.

Joukkojärjestöjen sivistys- ja kasvatustyössä voidaan erottaa kaksi ulottuvuutta. Toiminta oli pääasiassa julkista; joukkojärjestöt laajensivat radikaalisti sekä yhdistymisvapautta että kokoontumisvapautta ja niin harkinnan vapautta kuin mielenosoitusoikeuttakin. Tämä oli erityisen tärkeää työtätekeville luokille, koska niillä ei ollut samoja mahdollisuuksia kuin ”sivistyneen” luokan edustajilla hyödyntää porvarillisen julkisuuden muita, kirjallisempia, muotoja. Siksi sunnuntaipäivien ohjelmasta ulkoilmakokouksineen, lippuineen, lauluineen ja muine symboleineen tuli joukkojärjestöille erityisen tärkeitä.[254] Tässä yhteydessä kannattaa myös muistaa

26–27; Stenius 1983b, 123–130; *HD* 2.12.1867; Helsingin VPK:n pöytäkirjat 24.10.1868, 17.4.1869 ja 29.4.1871.

254 Katso s. 83 tässä teoksessa. Stenius 1981.

Charles Wesleyn johtamien metodistien mullistava merkitys ulkoilmakokousten historiassa.[255] Ruotsissa mielenosoituskulkueet osoittautuivat erityisen merkittäviksi tarkka-ampujaliikkeelle 1860-luvulla sekä hengellisen herätyksen piirissä ja raittiusliikkeessä 1870-luvulla.[256] Näyttäviä olivat myös suomalaisen vapaapalokuntaliikkeen paraatit ja juhlat. Toinen ominaispiirre varhaisten joukkojärjestöjen kulttuurityössä oli sivistysmahdollisuuksien painottaminen: yhdistyksen jäsenistä kasvatettaisiin itsenäisiä kansalaisia monipuolisen esteettisen ohjelman avulla musiikin, kirjallisuuden, tanssin ja urheilun keinoin. Jäsenet eivät olisi vain yleisöä vaan heitä kannustettiin esiintymään myös itse. Uudet isänmaalliset laulut loivat kenties kaikista tehokkaimmin tasa-arvoista yhteisöllisyyden tunnetta.

Yleisöjuhlat olivat sivistystyön veturi. Kesäjuhlat seurasivat kaavaa, jonka saksalaiset musiikkijuhlat olivat vakiinnuttaneet 1840-luvulta lähtien ja jonka esim. Ruotsin tarkka-ampujaliike oli omaksunut.[257] Jo ensimmäinen kesäjuhla, jonka Helsingin VPK järjesti 1865, oli ulkoisilta puitteiltaan puhdasoppinen: kulkue kaupungin keskustasta juhlia varten koristeltuun Kaisaniemen puistoon, laulua ja torvisoittokuntaa, pelejä ja leikkejä kaikenikäisille, juhlapuheita, ruokailu ja alkoholitarjoilu maljapuheiden kera tai ilman, enimmäkseen kera.[258] Suomen muut vapaapalokunnat seurasivat valppaina helsinkiläisten esimerkkiä, sillä juhlat auttoivat selvästi tekemään VPK:ta tunnetuksi suuren yleisön keskuudessa.[259] Verrattuna Turun sivistysseuran juhliin, jotka olivat kyllä yleviä, VPK:n juhlissa oli sekä ylevyyttä että iloista kansanelämää.[260]

255 Chartistinen työväenliike piti Englannissa ulkoilmakokouksia – *camp meetings* – metodisteilta oppimansa kaavan mukaan, luonnossa kaupungin rajojen tuolla puolen maistraatin vallan ulottumattomissa. Wearmouth luonnehtii chartistien ulkokokouksia vuosina 1839–1850 poliittisen propagandan tärkeimmäksi ja säännöllisimmäksi muodoksi yhteiskunnan alimpien luokkien keskuudessa. Wearmouth 1937, 142; Lundqvist 1977, 202.

256 Lundqvist emt. 202.

257 Ulkoilmajuhlien historiaa: Smeds & Mäkinen 1984; Stenius 1985; Johannesson 1982.

258 *HD* 4.9.1865 sekä 25.8., 3.9. ja 4.9.1866.

259 Esim. (Cygnaeus) 1888, 64–65; Luukkonen 1966, 15; 1967, 99–100, 139–140.

260 Vrt. Turun VPK:n vuonna 1868 pidettyä kesäjuhlaa (*ÅU* 4.8.1868) Turun sivistysseuran juhlaan vuonna 1869 (*ÅU* 13.7.1869).

Vapaapalokunta toi kaupungin asukkaille muutakin iloa. Helsingin ja Turun vapaapalokunnat rakensivat kaupunkilaisille liukumäkiä ja luisteluratoja 1860-luvun lopulta lähtien, ja Vaasan VPK vuonna 1872 kelkkamäen.[261]

Koska voimistelu täydensi sulkeisharjoituksia luonnostaan, se kuului Helsingin vapaapalokunnan ohjelmaan alusta asti.[262] Turussa alettiin seurata esimerkkiä 1868.[263] *Helsingfors Dagblad* ehdotti 1866, että kaupunki hankkisi voimistelusalin ennen muuta vakituisen palokunnan ja vapaapalokunnan tarpeisiin.[264] VPK-liikkeen ansiosta monet modernin urheiluliikkeen lajit – soutu, hiihto ja voimistelu – rantautuivat Suomeen. *Dagbladet* kirjoittikin vuonna 1878, että VPK:n harteilla lepäsi tässä asiassa suuri vastuu.[265]

Ensimmäinen periaatteellinen keskustelu vapaapalokunnasta sivistys- ja huvielämän järjestönä virisi musiikin roolista. Helsingin VPK:n perusvarustukseen kuuluivat alusta lähtien univormut ja marssimusiikki kuoroineen ja orkestereineen. Helsingin vapaapalokuntaan saatiin vuonna 1867 oma kuoro käsityöläisten lauluseuran entisten jäsenten aloitteesta. K. J. Moringin johtamaan kuoroon liittyi yli 100 jäsentä.[266] Vuonna 1869 musiikkitoiminta laajeni. Kuoro oli menettänyt jäseniä lippujupakan takia, mikä sai apteekkari Ekmanin ehdottamaan, että kuoroon hankittaisiin soittimia uusien jäsenten houkuttelemiseksi. Eräät VPK:n jäsenet katsoivat, että se muuttaisi palokunnan luonteen huvitusseuraksi, ja johtokunnan enemmistö vastustikin orkesterin perustamista. Soittimia väitettiin kalliiksi ja harjoituksia aikaa vieviksi. Äänestyksessä johtokunnan näkemys hävisi, mutta samalla päätettiin, että orkesterivaroja ei saanut ottaa palokunnan kassasta ja että huvitukset ja sivistävät hankkeet kuuluisivat Helsingin VPK:n ohjelmaan vain, jos ne eivät rasittaisi palokunnan taloutta.[267]

Musiikin esittäminen loi mahdollisuuksia järjestää yleisötapahtumia ja loi samalla tarpeita niiden järjestämiseksi. Viipurin 1867 perustetun VPK:n

261 *HD* 3.2.1868; *ÅU* 23.2.1869; Unggren 1893, 65.
262 P[ettersson] 1914, 149.
263 Halila & Sirmeikkö 1960, 14; *ÅU* 28.3.1868.
264 *HD* 16.2.1866.
265 P[ettersson] 1914, 151; Löfroos 1956, 8–10. *HD* 24.5.1878.
266 Helsingin VPK:n 18.4.1868 pidetyn kokouksen pöytäkirjaan liitetty vuosikertomus; P[ettersson] emt. 113.
267 Helsingin VPK:n pöytäkirjat 23.4.1869 ja 23.4.1870.

kuoro piti jo seuraavana vuonna hyväntekeväisyyskonsertin Suomen hädänalaiselle väestölle, jota 1860-luvun nälkävuodet koettelivat. Yleisöä konsertissa oli yli 300 henkeä.[268] Myös Helsingin VPK järjesti samanlaisia hyväntekeväisyysjuhlia.[269] Uudessakaupungissa vapaapalokunta piti pääsiäiskonsertin 1870,[270] ja soitannolliset iltamat kuuluivat vuodesta 1871 lähtien Vaasan VPK:n ohjelmaan.[271] Nämä ja monet muut esimerkit osoittavat, että vapaapalokuntalaisliike vaikutti suuresti musiikkiharrastuksen kehitykseen Suomessa. Helsingin VPK:n musiikkiosasto voitti Jyväskylässä vuonna 1884 pidettyjen ensimmäisten yleisten laulu- ja musiikkijuhlien ensipalkinnon, eikä se ollut sattumaa.[272]

VPK:n kulttuuritoiminta oli useimmiten lajissaan kevyttä: musiikkia, leikkejä ja pelejä, naamiaisia ja kuvaelmia, vaikkakin esimerkiksi teatteritoiminnassa oli ajoittain mukana kunnianhimoisia teatterikasvoja Viktor Salinin ja Adolf Lindforsin tapaan.[273] 1870-luvulla useat vapaapalokuntayhdistykset koettivat – heikoin tuloksin – perustaa lukusaleja ja lainakirjastoja. Kun Porin VPK aloitti toimintansa 1867, sen yhteyteen perustettiin samanaikaisesti Porin kaupungin vapaaehtoisen palokunnan lukuseura ja sanomalehtiklubi, joka piti yllä kirjastoa ja järjesti esitelmätilaisuuksia ja tanssi-iltoja sivistyksen ja huvituksen nimissä. Kunnianhimoinen yhdistys hiipui pois parin vuoden jälkeen, mutta palokunnan kuoro jatkoi toimintaansa.[274] Helsingin VPK:n kokouksia hallitsi vuosina 1870–1871 kysymys omasta lainakirjastosta. Paljosta puheesta ja iltamista huolimatta lainakirjasto oli pettymys. Palokuntalaisia ei kiinnostanut kirjojen lainaaminen,[275] mutta kokouksissa he kävivät mielellään. Vapaa-aika täyttyi paloharjoituk-

268 *Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892* (1892), 24.
269 P[ettersson] 1914, 134; Helsingin VPK:n pöytäkirjat 13.5. ja 4.6.1868; *HD* 14.5., 22.5. ja 8.6.1868.
270 Luukkonen 1966, 15.
271 Unggren 1893, 60–61.
272 Luukkonen 1967, 136; P[ettersson] 1914, 113–117; Smeds & Mäkinen 1984, 124. – Tampereen ensimmäinen laulu- ja musiikkiyhdistys syntyi VPK:n piirissä. *Brandluren* 1892, 192.
273 P[ettersson] emt. 121; Unggren 1893, 60–61.
274 Luukkonen 1967, 136–138; Färling 1888, 20–26; VSV 110/1868.
275 Helsingin VPK:n pöytäkirjat 23.10.1869, 23.4., 8.9. ja 3.12.1870, 14.1.1871 sekä 11.2.1872. – Kirjastosta lainattiin 1050 kirjaa 1871 ja seuraavana vuonna 1513 kirjaa; Helsingin VPK:n pöytäkirja 31.12.1872.

sista, lauluharjoituksista, teatteriharjoituksista ja kokouksista. Helsingin VPK:lla oli vuodesta 1870 lähtien kokous joka viikko, ja joka toinen viikko kokouksessa pidettiin esitelmä.[276] Muut VPK-yhdistykset noudattivat Helsingin vapaapalokunnan esimerkkiä.[277] Tammisaaren opettajaseminaarilaiset perustivat vuonna 1871 vapaaehtoisen palokunnan nimenomaan sen takia, että he kaipasivat vapaa-ajan toimintaa.[278]

***

VPK-liikkeen menestykselle on monta selitystä. Selvä ja helposti ymmärrettävä tavoite paloturvallisuuden parantamiseksi on niistä yksi. Toinen selittävä tekijä oli vapaapalokuntien tehokkuus tehtävässään. Turun sivistysseura oli kaatunut vaikeuksiinsa, kun se oli rajoittanut jäsenhankintansa niihin, joita seuran johtokunta piti sopivina. VPK:n omat tehokkuusvaatimukset poistivat tämän ongelman. Edellä käsiteltiin vakuutuslaitoksen taloudellista tukea VPK-liikkeelle samoin kuin viranomaisten myötämielistä asennetta. Kun tälle etsitään selityksiä, on syytä luoda katseet aatteelliselle tasolle. Vapaapalokuntaliikkeen menestys riippui täysin siitä, että näkyvät julkisuuden henkilöt etenkin liberaaleista piireistä ajoivat sen asiaa.

VPK:n kulta-aika osui 1860-luvun alun ja 1880-luvun alun väliseen jaksoon. Sen jälkeen liike heikentyi. Yhä harvempi ylioppilas liittyi liikkeen piiriin 1880-luvulla. Vuosina 1873–1876 vapaapalokuntaan liittyi vuosittain 31–51 ylioppilasta ja kymnaasilaista. Vielä vuonna 1877 uusia nuoria opiskelijajäseniä oli 19, mutta tämän jälkeen heidän määränsä väheni jyrkästi: vuonna 1878 heitä oli neljä kappaletta, 1879 samoin neljä, 1880 kaksi, 1881 yksi ja vuosina 1882–1886 yhteensä yksi.[279] Vuonna 1877 opiskelijajäseniä oli

276 Helsingin VPK:n pöytäkirja 23.4.1870; Stenius 1981, 66–69.
277 Unggren 1893, 63.
278 Luukkonen 1967, 80; *Ekenäs FBK 1871–1921*, 3–4.
279 *Förteckning öfver Frivilliga brandkårens i Helsingfors ledamöter. Uppgjord till kårens 25-års fest den 25 augusti 1889* (1889). Luettelossa on 513 nimeä. *Suomen yliopiston luettelo kevätlukukaudella 1877* (1877). – Vuonna 1904 ylioppilaiden määrä oli noussut seitsemään. Yhteensä jäseniä oli 586; *Helsingfors' frivilliga brandkårs ledamöter 1904. Helsingin vapaaehtoisen palokunnan jäsenet 1904* (1905).

73 eli 13,7 % yliopiston läsnä olevista opiskelijoista. Kaksitoista vuotta myöhemmin opiskelijajäseniä oli yksi![280]

Myös yleisön sympatiat viilenivät sitä mukaa kuin syntyi muita joukkojärjestöjä, jotka kilpailivat tarjonnallaan kaupunkiväestön sieluista. Vakituisten kunnallisten palokuntien synty vaikutti omalta osaltaan VPK-liikkeen syrjäytymiseen.

Vapaapalokuntaliikkeen kulta-aika näkyi mittavissa rakennushankkeissa ja huipentui suurten VPK-talojen rakentamiseen niin isommissa kuin pienemmissä kaupungeissa. Punatiilirakennusten mahtipontinen arkkitehtuuri juhlasaleineen tarjosi tiloja kaupunkien suurille kansanjuhlille.[281]

Vapaaehtoiset palokunnat pysyivät muodollisesti itsenäisinä, joten ei voida puhua yhtenäiseksi liikkeeksi järjestäytyneestä instituutiosta. Yhteydenpito muihin vapaaehtoisiin palokuntiin rajoittui palomiesten osallistumiseen VPK-yhdistysten kesäkokouksiin. Itsenäiset vapaapalokunnat tekivät järjestäytyneempää yhteistyötä vasta vuodesta 1889 lähtien, ja toimintaa koordinoiva liitto, joka sai ensimmäisen johtokuntansa 1907, aloitti varsinaisen toiminnan vasta vuonna 1910.[282]

Vapaapalokunnilla oli eri kaupungeissa eri tehtäviä riippuen paikkakunnan yleisen palokunnan ja vakituisen palokunnan vahvuudesta. VPK-yhdistysten kulttuuri- ja aatteelliset pyrinnöt vaihtelivat samoin kaupungista toiseen. Liberaali profiili erottui selvästi suuremmissa kaupungeissa, mutta VPK-yhdistykset eivät koskaan olleet aatteellisesti homogeenisia tässäkään

280 Vapaapalokuntaliikkeessä surtiin toistuvasti sitä, että opiskeleva nuoriso ei enää toiminut VPK-yhdistyksissä yhtä aktiivisesti kuin 1860- ja 1870-luvuilla. Esim. *Brandluren* 1900, 206, 12:1905 ja 12:1910; *Lördagen* 1915, 95. Frivilliga brandkåren i Helsingfors. Matrikel 1872.

281 Viljo 1985, 39–40, 42–43, 89–95, 136–137; Åström 1957, 226. – Vapaapalokunnan talo valmistui Helsingissä 1889 ja Turussa 1892. VPK:n asema oli näinä vuosina jo laskussa, mutta koska rakennukset suunniteltiin vahvan tulevaisuudenuskon aikaan, niiden on syytä nähdä kuvastavan kultakauden optimismia. Helsingin tapauksessa laskelmat olivat niin optimistisia, että yhdistys ei kyennyt maksamaan laskuja. Se jäi kaupungin tehtäväksi valtuutettujen keskusteltua asiasta perusteellisesti. – Turun VPK:ssa vuonna 1878 vietetyt 40-vuotisjuhlat olivat yhdistyksen historian kiistaton kohokohta: kaupungin asukkaat kukittivat urheat palonsammuttajat kiireestä kantapäähän. Vuonna 1913 julkaistussa historiikissa vuosia 1868–1888 kuvataan Turun VPK:n suosion lakipisteeksi. *Åbo frivilliga brandkår 1838–1913* (1913), 132.

282 *Brandluren* 9:1910; Ekman 1938, 37–40.

suhteessa.[283] Pienemmissä kaupungeissa VPK-yhdistykset saattoivat osin toimia ruotsinkielisen yläluokan ja suomenkielisen kansan välisenä yhdyssiteenä ja osin fennomaanieliitin kanavana kaupunkirahvaan tavoittamiseksi.[284]

Vapaapalokuntayhdistykset eivät halunneet kääntyä mitään yhteiskunnan ryhmää vastaan. Tuli oli kaikkien yhteiskuntaluokkien yhteinen vihollinen, sanoivat liikkeen omat propagoijat, mutta kantaaottamattomuuteen mahtui monenlaisia aatteellisia vivahteita.

Helsingin vapaapalokunta kannatti kielikysymyksessä tarkoituksenmukaisuutta. Se ei halunnut lyöttäytyä niihin voimiin, jotka pyrkivät muuttamaan kielioloja.[285] Haluttomuus ottaa kantaa muihin kuin paloturvallisuuden kysymyksiin ilmeni erityisen selvästi 1880-luvulla, jolloin useimmat VPK-yhdistykset valitsivat eri tien kuin raittiusliike.[286] Vapaapalokunnat pitivät raittiusliikettä yleisesti ottaen hajottavana tekijänä yhteiskunnassa, kun taas oma yhdistys haluttiin nähdä neutraalina ”yliyhdistyksenä”, joka oli kaiken yhteiskunnallisen kilpailun ja eripuran yläpuolella.[287] Tästä itseymmärryksestä huolimatta vapaapalokuntaliike joutui hakaukseen raittiusliikkeen kanssa.[288]

Vapaapalokuntayhdistykset vaativat vapaampaa kunnallishenkeä 1860-luvulla, mutta liberaalimmat kunnallislait veivät pian vaatimuksilta

283 Radikaalit fennomaanit pyrkivät 1870-luvun puolivälissä muuttamaan Helsingin VPK:n kielellistä luonnetta siinä kuitenkaan onnistumatta. He erosivat yhdistyksestä samalla kun maltilliset fennomaanit, kuten E. G. Palmén ja O. E. Tudeer, jatkoivat VPK-toimintaansa, Palmén hyvinkin aktiivisesti. Stenius 1983b, 123–130.

284 Kuujo 1974, 61; Markkanen 1976, 39–43, 66–68.

285 Stenius 1983b, 123–130.

286 Joillakin paikkakunnilla VPK-yhdistykset löysivät hengenheimolaisen raittiusliikkeestä, joka piti tarkkaa lukua niistä harvoista kerroista, jolloin VPK-yhdistykset viettivät vuosijuhlaansa ilman alkoholipitoisia juomia. Näin tapahtui esimerkiksi Oulussa 1887. *Aamunairut* 1887, 121–122.

287 Tällaiset äänenpainot vahvistuivat entisestään sen jälkeen, kun työväenliike kehittyi avoimen luokkaegoistiseen suuntaan ja VPK-liike pyrki esiintymään yhteiskunnan hajottavien voimien, myös työväenliikkeen, vastavoimana; katso esim. K. E. Wichmannin vuonna 1896 pitämä puhe, joka ilmestyi painettuna *Brandluren*-lehdessä (4:1898) sekä C. B. Federleyn puhe 1898 (*Brandluren* 6:1898) ja 1899 (*Brandluren* 5:1899). – Samalla tavalla vapaapalokuntaliike vastusti kielikysymyksen tuomista VPK-yhdistyksiin. *Brandluren* 8:1898, 5:1899 ja 1:1903.

288 Luukkonen 1967, 141–143.

terävimmän kärjen. Tämän jälkeen VPK-yhdistykset vastustivat vanhaa yhteiskuntajärjestystä vain yhdellä saralla: ne tapasivat edelleen pitää säännölliset harjoituksensa samaan aikaan jumalanpalveluksen kanssa.[289]

VPK-yhdistyksistä oli tullut luokkaveljeytymisen väline ilman että siihen olisi alun alkaen pyritty. Avainsanoja olivat ”työläinen” ja ”vapaaehtoisuus”. Sanat kuulostivat hyvältä juhlapuheissa, mutta käytännössä niihin sisältyi varauksia. Vapaaehtoisuus oli ehdollista. Jos työläiset eivät pysyneet kurissa, vapaapalokuntayhdistyksen johtokunnan oli mahdollista käskeä heitä ilmoittautumaan yleisen, pakollisen palokunnan päällikölle. Asiakirjoista selviää, että näin myös tapahtui.[290] Työläisten osallistuminen VPK-yhdistysten toimintaan oli ehdollista myös sikäli, että johtokunnan täytyi ensin todeta heidät tarpeeksi ”hyvämaineisiksi”.[291]

VPK-organisaation demokraattinen päätösjärjestys oli tärkeiltä osin puolinainen, sillä demokraattishenkinen kasvatus piti sovittaa sotilaalliseen komentoon. Organisaation johto oli jaettu kahtia, ja niiden toimivalta oli erilainen. Johtokunta johti yhdistystä, joka päätti asioista demokraattisessa järjestyksessä. Johtokunta puolestaan nimitti palopäällikön, joka johti jäseniä sotilaallisessa järjestyksessä näiden toimiessa palomiehinä. Rinnakkainen johtamismalli oli yksi syy liikkeen läpimurtoon ensimmäisenä joukkojärjestönä. Perinteisen autoritaarisen käskyjärjestyksen ja demokraattisten käytäntöjen yhdistelmä selitti myös tarkka-ampujaliikkeen menestystä Ruotsissa.[292]

Yhteiskunnan sivistyneistön veljellisen valvonnan alla omistamattomat luokat totuttautuivat uuteen aatteelliseen, juridiseen ja taloudelliseen toimintavapauteen kansanyhdistyksen puitteissa. Valvonnalla pyrittiin varmistamaan, että vapaus ei johtaisi huonoon käytökseen. Sivistyneistön motiivit eivät siten olleet vallankumousuhan veroisia. Pienessä syrjäisessä Suomessa vallankumous oli sangen kaukainen vaihtoehto. Sivistyneistön tehtävänä oli opettaa työtätekeville luokille, mitä tietyt kvasipoliittiset oikeudet tarkoittivat käytännössä: keisarille tuli olla kuuliainen, oli osoitettava kansallista

289 Kortekangas 1965, 123–125, 195–196.
290 Helsingin VPK:n pöytäkirja 1.7.1870.
291 Vertaa s. 349 tässä teoksessa.
292 Vertaa Karlsson 1972, 39.

yhteishenkeä ja kansallisrunoilijalle kunnioitusta, ja valtiopäiväinstituutiota oli tuettava. Myös yhdistymisvapautta piti puolustaa, kun se oli vaarassa, kuten silloin kun vapaapalokuntia kiellettiin marssimasta omien lippujen alla. Rajoja murtanut ”pariisilainen” mielenosoitus vuonna 1861 oli osoitus poliittisesta omavaltaisuudesta, mutta se että *Dagbladet* huhtikuussa 1869 kehotti VPK:n jäseniä osallistumaan uuden valtiopäiväjärjestyksen puolesta pidettävään mielenosoitukseen, joka muistutti vuoden 1861 tapahtumia vaikkei yhtä radikaali ollutkaan, on paras selittää dagbladistien ja vapaapalokuntalaisten ylikuumenneilla yhteiskunnallisilla kevättunteilla tänä erikoisena aikana.

Naiset varhaisessa joukkojärjestölaitoksessa

Jos VPK-liike halutaan kruunata Suomen ensimmäiseksi menestyksekkääksi joukkojärjestöksi, täytyy heti todeta tällaisen historiankirjoituksen merkillisyys. Ovet eivät auenneetkaan kaikille, varsinkaan naisille[293]

Naisten omilla yhteenliittymillä, rouvasväenyhdistyksillä, oli tänä aikana monia joukkojärjestön piirteitä, mutta tärkein niistä puuttui, ajatus ylä- ja alaluokan yhdenvertaisuudesta. Rouvasväenyhdistykset perustettiin säätyläisluokan ja työtätekevien luokkien kommunikaatioväyläksi, jotta säätyläisnaiset voisivat opettaa köyhälistönaisille, mitä oli olla säätyläinen ja mitä oli kuulua köyhälistöön ja samalla kertoa, mitkä hyveet kuuluivat säätyläisille ja mitkä köyhälistölle. Tasavertaisuutta tässä ei ollut edes nimeksi.

Jäseniä kuitenkin riitti: esimerkiksi Köyhyyden ystävillä Turussa oli ensimmäisenä vuonna, 1848, noin 400 jäsentä, joista puolet oli miehiä. Jäsenmaksut olivat alhaiset eivätkä ne estäneet vähemmän vakavaraisten jäsenyyttä. (Köyhyyden ystävien jäsenmaksu oli 50 kopeekkaa.) Yhdistykset järjestivät suuria julkisia tilaisuuksia, vuosijuhlia ja arpajaisia, jolloin halpoja

293 Vai oliko naisten ääni tukahdutettu niin perusteellisesti, että sitä ei tarvinnut ottaa huomioon joukkojärjestäytymisperiaatteen ensi kokeiluissa? Voidaanko väittää, että vapaapalokunnat eivät eläneetkään joukkojärjestäytymisperiaatetta todeksi? Näkemykseni on edelleen, että VPK-yhdistykset seurasivat tätä periaatetta – kaikesta huolimatta. – – Naisten oli mahdollista tukea VPK-liikettä huolehtimalla juhlabuffeteista tai ompelemalla yhdistyksen lippuja tai palokuntalaisten vaatteita. Maarianhaminassa naisten oli jopa mahdollista rekisteröityä VPK:n jäseneksi. *Brandluren* 4:1898.

arpoja myytiin paljon ja laajalti. Yleisöä houkuteltiin yhdistyksen kokoukseen ohjelmalla, johon kuului teatterikappaleita, tanssiaisia ja juhlapuheita. Sivistyneen luokan edustajat puhuivat tarpeestaan ja halustaan opettaa työläisille ahkeruutta, nöyryyttä ja vähään tyytymistä. Rouvasväenyhdistykset olivat edelläkävijöitä, kun uudella vapaa-ajan sektorilla piti järjestää yhteiskuntarauhaa edistävää ohjelmaa. Yhdistysten vahvuus tällä saralla selittää, miksi maan ensimmäinen käsityö- ja teollisuusnäyttely järjestettiin Turun rouvasväenyhdistyksen arpajaisten yhteydessä vuonna 1850 kauppias John Julinin toimesta.[294] Rouvasväellä ei ollut asiaa tuotantoelämään, mutta kulutuksen maailmaan, esimerkiksi teollisuusnäyttelyyn, he olivat tervetulleita.

Rouvasväenyhdistykset eivät kuitenkaan olleet joukkojärjestöjä. Jo nimi kertoo, että ne olivat yläluokan naisten yhteenliittymiä.[295] Niiden arvomaailmassa ei ollut sellaista luokkaveljeyttä, jota voisi verrata tanssilattialla, sulkeisharjoituksissa tai ulkojuhlissa osoitettuun tasavertaisuuteen. Rouvasväenyhdistysten kokouksissa säätyläisnaiset eivät toimineet yhteisvoimin köyhälistön naisten kanssa. Aineellinen uusjako, hyväntekeväisyys, oli samaan aikaan vaatimatonta, sillä se ei saanut horjuttaa talouden piirin (yksityisen piirin) autonomiaa. Rouvasväenyhdistysten tehtävä oli lujittaa yhteiskunnan hierarkkisia rakenteita. Yhteiskunnan huipulla olivat täysivaltaiset miehet, pohjalla vajaavaltaiset miehet ja naiset, ja vajaavaltaiset säätyläisnaiset eli rouvasväki näiden tasojen välisenä linkkinä.

Vaikka naiset eivät olleet mukana joukkojärjestäytymisperiaatteen varhaisissa kokeiluissa, se ei tarkoittanut, että heiltä puuttuivat tyystin yhteiskunnalliset vaikuttamismahdollisuudet. Joukkojärjestäytyminen ei ollut ainoa tapa päästä vaikuttamaan yhteiskunnan asioihin. Fennomaanisen liikkeen ovi oli selvästikin raollaan myös naisille, ja fennomaanien yhdistyksissä korostuivat muut kuin tasa-arvoyhdistysten toimintatavat. Suomen ystäväin liitossa (1862), joka oli luonteeltaan pikemminkin vanhakantainen lupausyhdistys kuin moniulotteinen tasa-arvoyhdistys, naisilla oli tärkeä rooli yhdistyksen vuosijuhlien järjestäjänä, varsinkin kun liitolla ei ollut

294 Katso erityisesti Holmberg 1949, 11–21. Alhaiset jäsenmaksut selittyvät sillä, että rouvasväki ei saanut itse hallita omaisuuttaan. Katso s. 92–94 tässä teoksessa.

295 Ramsay 1984a, 257.

vuosijuhlan lisäksi muuta säännöllistä toimintaa.[296] Yhdistyksen takana oli kuitenkin ajatus, että naisten päätehtävä yhteiskunnan kehittämisessä oli toisaalla, kielitottumusten muuttamisen tasolla. Tässä arkitodellisuudessa, jossa suomen kielestä tehtiin kanssakäymisen kieltä, naisilla oli tärkeä rooli.[297] Naisten aktiivinen toiminta lyhytaikaisissa säätyläisten seurusteluyhdistyksissä 1860- ja 1870-luvuilla pantiin merkille myös lehdistössä.[298] Helsingin suomalaisella klubilla (1869–1872), joka sinällään oli tasa-arvoyhdistys mutta jolla oli suuria vaikeuksia löytää oma sarkansa pääkaupungin yhdistyselämässä, naisia oli 522 jäsenen joukosta puolet.[299] Lappeenrannan suomalaisuusyhdistyksessä, joka toimi muutaman vuoden 1870-luvun puolivälissä, oli etupäässä naisjäseniä.[300] Riitta Jallinoja on kiinnittänyt huomiota sukulaisuussuhteiden merkitykseen naisten varhaisessa toiminnassa yleisten ja kansallisten kysymysten ratkaisemiseksi. Fennomaaniaktivistien vaimot, siskot ja tyttäret kantoivat suuren vastuun, kun piti järjestää juhlia ja arpajaisia suomalaisen teatterin ja yhdistyslaitoksen hyväksi.[301] Naisten osallistumisen merkitys maamiesseurojen toiminnassa tunnustettiin 1860-luvun puolivälissä. Nämäkään seurat eivät olleet joukkopohjaisia tasa-arvoyhdistyksiä vaan toimivat vanhojen välitysseurojen tavoin.[302]

Monessakin mielessä aikansa merkittävin naisten ajama hanke oli vuonna 1876 kerätty joukkovetoomus alkoholimyynnin rajoittamisen puolesta. Organisaattoreina oli joukko suomenmielisiä naisia Minna Canthin lähipiiristä Jyväskylässä. He ehdottivat raittiusasian käsittelyä kansakoulunopettajien kokouksen yhteydessä Jyväskylässä jo vuotta aiemmin, mutta silloin ehdotus torjuttiin. Syntyi uusi suunnitelma: kerätään naisten allekirjoituksia joukkovetoomukseen ja osoitetaan se lakia säätävälle valtiopäiväinstituutiolle. Adressiin kerättiin 1452 nimeä eri puolilta maata ja eri

296 Tästä syystä Länsisuomalaisen osaston lehti *Bytingen* pilaili yhdistyksen kustannuksella: vuosijuhlaa kommentoitiin artikkelissa, joka oli otsikoitu sanoin ”Naiset juhlivat täysivaltaiseksi tuloaan”. *Bytingen* 15.2.1865; Suomen ystäväin liitto, katso s. 331–334 tässä teoksessa.
297 Västfinska avdelningens ptk 5.2. ja 19.2.1862.
298 Ruutu 1973, 21–23.
299 Salomaa 1926, 13.
300 Ruutu 1937a, 108.
301 Jallinoja 1983, 70–79.
302 Zilliacus 1981, 28.

yhteiskuntaluokista. Alemman työväenluokan naisten osuus vetoomuksen allekirjoittajista oli noin 15 %.[303]

Naisten keräämässä adressissa oli monia radikaaleja piirteitä: asiat tehtiin toisin kuin hyväntekeväisyysperinteessä oli totuttu. Sen sijaan että syrjäytyneille itselleen olisi luennoitu elämäntapojen muutoksen tarpeesta, adressi osoitettiin suoraan lainsäädäntöelimille.[304]

Lisäksi on todettava, että hankkeen yhteiskunnallinen kannatuspohja oli laaja, laajempi kuin varhaisten joukkojärjestöjen jäsenhankinnassa, jossa sivuutettiin alemmat työväenluokat enemmän tai vähemmän johdonmukaisesti. Tässä mobilisaatiossa tukeuduttiin vetoomuksen perusajatukseen, joukkovoiman käyttämiseen poliittisen mobilisaation puolesta allekirjoittajien säädystä riippumatta. Kaikki allekirjoitukset olivat samanarvoisia. Toisessa tämän kauden fennomaanihankkeessa näin ei ollut. Kun varoja kerättiin suomenkielisen oppilaitoksen puolesta, varainhankinnan poliittinen iskuvoima perustui lehdistön selontekoihin keräyksen tuotosta ja *merkittävän* lahjoituksen tehneiden nimien julkaisemiseen. Luetteloon kertyi yhteensä 11 036 nimeä. Niistä tuhansista, joilla oli varaa antaa hankkeeseen vain jokunen penni, ei välitetty pitää lukua.[305]

Naisten vetoomusta alkoholimyynnin rajoittamiseksi voitaneen pitää erään toisen, paljon suuremman vetoomuksen muunnelmana. Tämänkin hankkeen takana oli suomalaissyntyinen kirjailija: Fredrika Bremer vetosi naisten rauhanliiton perustamisen puolesta 1850-luvulla.[306]

Raittiusasiaa ajaneiden naisten menettelytavoissa oli radikaaleja piirteitä. Mutta radikaaliutta laimennettiin kahdella tavalla. Valtiopäivien sijaan adressilla käännyttiin kenraalikuvernöörin puoleen ja samalla pyrittiin välttämään lehdistön kiinnostuksen herättämistä.[307] Toiminnassa oli siten piirteitä kahdesta poliittisesta järjestelmästä. Demokraattisen tasa-arvoperiaatteen mukaisesti toiminta kokosi uuden kansalaisyhteiskunnan mielipiteen, jonka se yritti muuntaa poliittiseksi lainsäädäntövallaksi. Toisaalta

303 Tuominen 1939; 1945; Sulkunen 1977, 29–40; *HD* 7.10.1875.
304 Sulkunen emt. 34.
305 Rommi 1973.
306 *The Times* julkaisi vetoomuksen 28.8.1854; *Fredrika Bremer's appeal to the women of the world to form a peace alliance* 1915.
307 Tuominen 1939, 31–33.

toiminnan ei-julkinen luonne samoin kuin vetoomuksen osoittaminen keisarin edustajalle Suomessa, kenraalikuvernöörille, vastasi perinteistä patriarkaalista tapaa viedä asia kuninkaan eteen. Fennomaanit olivat toimineet näin jo aiemmin kielivetoomusten yhteydessä vuosina 1852–1861.[308] Alkoholin myynnin rajoittamista ajaneiden naisten toimintatapa oli kuitenkin niin onnistunut, että kenraalikuvernööri, senaatti ja valtiopäivät suhtautuivat kaikki adressiin vakavasti.[309]

Toiminnalla oli erityistä merkitystä jo siksi, että osallistujina oli yhdysvaltalaisen esikuvan mukaan yksinomaan naisia.[310] Irma Sulkusen mukaan toiminta tulee nähdä naisten varsinaisen järjestäytymisen ensiaskeleena.[311] Mutta kuten Sulkunen myös huomauttaa, toiminnassa ei ollut varsinaisesti kyse naisasiasta, vaan perusargumenttina oli koko maan kansallinen etu.[312] Siksi vetoomusta on syystäkin kutsuttu Suomen raittiusadressiksi. Vetoomuksen organisaattorit ja allekirjoittajat olivat naisia, mutta muutoin naisten toiminta Suomessa kanavoitui paljolti yleisiin, aatteellisiin liikkeisiin. Irma Sulkunen on osoittanut, että naiset eivät niinkään järjestäytyneet omiin naisasiajärjestöihin, vaan muissa puitteissa, kuten raittius- ja työväenliikkeessä.[313]

Suomen naisyhdistys (Finsk kvinnoförening, 1884) ja Naisasialiitto unioni (Kvinnosaksförbundet unionen, 1892) olivat ensimmäiset naisasiaa ajavat yhdistykset Suomessa. Verrattuna esimerkiksi muihin Pohjoismaihin naisasiasta ei Suomessa tullut erityisen merkittävää järjestäytymispohjaa.[314] Samoin kuin muualla, naiset ja heidän elinpiirinsä olivat myös suomalaisen

308 Hytönen 1908, 12–23; 1923, 409; Meurman 1893.

309 Tuominen 1939, 35–38.

310 Ajatus naisten omasta raittiustyöstä oli peräisin Yhdysvalloista, joukkovetoomus raittiuden puolesta taas Ruotsista. Göteborgissa oli vuonna 1873 perustettu yhdistys Strid och seger (Taistelu ja voitto), joka kuninkaalle luovutettujen joukkovetoomusten avulla pyrki saamaan tämän edistämään raittiusasiaa. Tuominen emt. 30–31.

311 Sulkunen 1977, 34.

312 Sulkunen 1978, 205.

313 Sulkunen emt.

314 Sulkunen emt. Riitta Jallinoja (1984, 69–70) muistuttaa, että naisasialiikkeen merkitystä pitää arvioida muillakin kriteereillä kuin alhaisilla jäsenmäärillä. Liike oli hänen mukaansa tarpeeksi suuri tehdäkseen näkyväksi, että naisillakin oli vaihtoehtoisia tapoja olla olemassa.

yhteiskunnan marginaalissa, vaikkakaan ei yhtä laajasti kuin puhdasoppisen liberalistisissa maissa. Suomessa ei kuitenkaan käyty samanlaista marginalisoidun ryhmän taistelua poliittisen vaikutusvallan puolesta kuin monissa muissa maissa, vaan naiset osallistuivat yhdessä miesten kanssa samoihin poliittisiin hankkeisiin, joissa naisten poliittinen arvo- ja vaikutusvalta kasvoivat. Liberaalien omilla termeillä voi todeta, että valtion ja kansalaisyhteiskunnan välinen etäisyys oli Suomessa verraten lyhyt. Etenkin fennomaanit katsoivat, ja tässä voi snellmanilaisilla termeillä todeta, että arjen elämässä ja naisten elinpiirissä – koti, kasvatus, sivistys ja kieli – oli tärkeitä valtiollisia ulottuvuuksia.[315] Tämä selittää suomalaisen naisliikkeen kiinteän yhteyden fennomaaniseen liikkeeseen ja vastaavasti sen heikon tuen liberaalipiireissä. Suomalainen naisliike oli vahva yhteiskunnallisen osallistumisen vaikuttaja, mutta yhden asian, naisasian, liikkeenä se oli heikko.[316]

Tasa-arvoyhdistysten rajalliset toimintamahdollisuudet maaseudulla

Vapaaehtoisuuden maailma ja tasa-arvon valtakunta oli monella tapaa sidoksissa kaupunkikulttuuriin. Vanhan saksalaisen sanonnan mukaan kaupungissa voi hengittää vapaammin (*Stadtluft macht frei*) ja sinne paettiin keskiajalla feodaalisia riippuvuussuhteita. Korporatiivinen kaupunkiyhteiskunta loi omia vertikaalisia riippuvuuksia, mutta samalla myös kasvualustan tasa-arvoliikkeille.

Assosiaatioiden säännöllinen toiminta, vapaaehtoisuus ja tasa-arvo olivat aluksi, ensisijaisestikin, kaupunkikulttuurin ominaisuuksia. Säännöllinen kokoustoiminta edellytti jäsenten asumista tarpeeksi lähellä toisiaan. Vapaaehtoisuus oli sidoksissa vapaa-aikaan, jota omistamattomilla luokilla oli vain varauksin ennen työsuhteiden kaupallistumista. Työsuhteet taas

315 Fennomaanien ja liberaalien erilaisesta kielenkäytöstä ja sanastosta: Pulkkinen 1987. Valtion ja kansalaisyhteiskunnan välisestä suhteesta: Stenius 1983a.

316 Tutkimuskirjallisuuden mukaan naisliikkeen ja fennomanian välinen kytkös juontaa juurensa yhteiseen arvojärjestelmään ja sen yleiseen, kansalliseen, humanistiseen ja emansipatoriseen luonteeseen. Tässä arvojärjestelmässä fennomaniaa pidettiin yleisen emansipaation katalysaattorina erotukseksi muista poliittisista voimista. Jallinoja 1983, 40–42. Koska fennomaaniliike ei ollut kaikilta osin emansipatorinen vaan pikemminkin sen vastainen, yleiseen emansipaatioon viittaaminen ei ole kovinkaan uskottavaa.

kaupallistuivat ensiksi kaupunkielinkeinoissa. Tasa-arvoisuuden periaate edellytti väestön erilaistumista, jotta eri yhteiskunnalliset ryhmät voisivat yhdistyä. Tämäkin vaatimus täyttyi ensinnä kaupungeissa. Maaseudun vapaalla talonpoikaisluokalla ei ollut samanlaista tarvetta luoda tasa-arvoon perustuvaa elinpiiriä omine tasa-arvoyhdistyksineen.

Kaupunkilaisyhdistysten tavoitteet muotoutuivat pääsääntöisesti ulkomaailmasta saatujen herätteiden pohjalta, mikä kertoi kaupunkiväestön erilaistumisesta ja vapaa-ajan monipuolistumisesta. Maaseudulla yhdistysten pääasiallinen toiminta oli perinteisten askareiden ja tarpeiden uudelleenjärjestämistä.

Suhteellisen tasa-arvoisilla maaseutupaikkakunnilla tarpeet ja askareet voitiin monesti hoitaa ilman yhdistyslaitoksen apuakin. Jos halua oli, olemassa olevissa elimissä oli keinoja kehittää köyhäinhoitoa, koulukysymyksiä ja yhteisiä taloudellisia hankkeita. Kaupungeissa hallinto ja yhteiskunta olivat sitä vastoin eriytyneet, mikä loi selvän vapaaehtoisuuteen perustuvan elämänpiirin. Siinä oli puolestaan valmiutta vastata uusiin, esimerkiksi urheiluun ja musiikkiin liittyviin kysymyksiin.

Joukkojärjestöt saivat siten Suomen maaseudulla jalansijaa myöhemmin kuin kaupungeissa. Maaseudulla läpimurto tapahtui 1880-luvulla, kun kaupungeissa joukkojärjestöt löivät itsensä läpi jo 1860- ja 1870-luvuilla. Maaseudun talous- ja sosiaalinen elämä toki muuttui, yhtenäiskulttuurin arvoja arvioitiin uudelleen ja maallistuminen yleistyi, mutta toisin kuin kaupungeissa, tasa-arvoyhdistyksillä ei ollut muutoksessa ratkaisevaa osaa.[317] Raittiusliikkeen johto pyrki kaikin tavoin 1880-luvulta lähtien luomaan itselleen paikan maaseudun yhdistyselämään, mutta tulokset olivat kehnot. Vajaat 2,5 % kaupunkiväestöstä oli vuonna 1885 raittiusyhdistyksen jäseniä; maaseudulla prosenttiosuus oli vain 0,18 %. Liikkeen kaikista jäsenistä 63 % asui kaupungeissa. Vasta vuoden 1905 suurlakon jälkeen painopiste siirtyi selvästi kaupungista maaseudulle, ja vuonna 1906 enää 30 % liikkeen jäsenistä oli kaupunkilaisia.[318] Koska tasa-arvolähtöiset yhdistykset olivat maaseu-

317 Kortekangas 1965; Laasonen 1971.

318 Sulkunen 1986, 98–107, 128. – Sulkunen osoittaa, että ainakin vuoden 1905 suurlakkoon asti varhaisen raittiusliikkeen jäsenmäärä ja koostumus uudistuivat nopeasti ja jatkuvasti. Vaikka raittiusliike kasvoi, siinä ei Sulkusen mukaan ole

dulla harvassa, kehitys suosi niiden sijaan muita tapoja osallistua yhteiskunnan yhteisten asioiden hoitoon. Ensiksikin *sopimus- ja lupausyhdistysten* oli tässä tilanteessa mahdollista levittäytyä entistä laajemmalle. Ne elpyivätkin mobilisaation muotona 1860- ja 1870-luvuilla. Toiseksi maaperä oli suotuisa erilaisille *välitysorganisaatioille*, jotka kehittivät asiamiespohjaista mobilisaatiota 1800-luvun jälkipuoliskolla. Ja kolmanneksi kansalaisten *vapaaehtoisen toiminnan* hyödyntämisen tarve oli suurempi kuin paine perustaa säätyrajat ylittäviä tasa-arvojärjestöjä.

***

Suomen ystäväin liittoa, joka perustettiin 1862, voi pitää perinteisenä *lupausyhdistyksenä*. Yhdistystä kutsuttiin nimenomaan liitoksi eikä seuraksi. Sen jäsenet lupautuivat käyttämään suomen kieltä sikäli kuin se vain oli mahdollista. Yhdistyksen johtava voima oli Frans Wilhelm Rothsten, joka lähetti ylioppilaiden osastoille kutsun saapua 15.2.1862 pidettävään perustavaan kokoukseen. Yhdistykseen liittyi sen ensimmäisenä toimintavuonna 361 jäsentä, joista 53,5 % oli kymnaasilaisia (98 jäsentä) ja ylioppilaita (95 jäsentä). Sanomalehti *Suometar* piti yhdistystä opiskelijoiden asiana. Keskustelut, joita osakunnissa käytiin Suomen ystäväin liitosta samoin kuin liiton sääntöjen ensimmäinen pykälä osoittivat, että sen tärkein tehtävä oli kohottaa suomen kielen asemaa ”sivistyneen luokan” keskuudessa.[319]

erotettavissa tasaisesti kasvavaa ydinryhmää, jonka ympärille tilapäisemmät jäsenet olisivat kokoontuneet; emt. 118–119. Tämä tukee olettamusta, että yhdistysinstituutio oli suomalaisessa yhteiskunnassa suhteellisesti heikompi kuin Ruotsissa. – Tanskalainen raittiusliiketutkimus valaisee tilannetta, sillä se on käynyt empimättä kiinni kaupungin ja maaseudun välisiin eroihin (Bundsgaard & Eriksen 1987). Kaupungissa raittiusliikkeen jäsenten on havaittu järjestäytyneen muodollisiin raittiuslooseihin omine alakulttuureineen. Looseilla oli monia funktioita (perhesiteiden solmiminen, jäsenten taloudellinen avustaminen, ostosten tekeminen jäsenten kaupoista jne.) ja samalla jatkettiin kanssakäymistä kiltayhteiskunnasta tuttuun tapaan. Maaseudun raittiusyhdistykset olivat sitä vastoin verraten avoimia. Niissä ei ollut loosiriittejä, vaan ne olivat yhdistyksiä, joiden avulla pyrittiin saamaan koko paikallisyhteisö edistämään raittiutta.

319 Suomen ystäväin liitosta yleisesti: Ruutu 1937b ja Stenius 1983b, 130–136. Yhdistyksen sääntöjen ensimmäinen pykälä: ”Suomen ystäväin liitto tarkoittaa Suomen kielen saattamista Suomen säätyläisten yleiseksi puhekieleksi. Liiton sanat ovat nämä: Me

Rothstenin tarkoitus ei ollut perustaa yhdistystä vain opiskelijoille. Jäsenyyttä ei pitänyt rajata vain säätyläisluokkaan. Sääntöjen toisen pykälän mukaan ”Liittoon otetaan jokainen Suomalainen kansalainen, sekä mies että nainen, lienee mitä säätyä tahansa, asuu kussa hyvässä […]”.[320] Niiden 361 henkilön joukossa, jotka liittyivät jäseniksi yhdistyksen ensimmäisenä toimintavuonna, 16 oli käsityöläisiä, merimiehiä tai vastaavaa.[321] Rothstenilla oli omat syyt edistää suomenkielistä yhteydenpitoa säätyläisluokan ja ”kansan” välillä. Hänen näkemyksensä mukaan suomen kirjakieli, joka oli suureksi osaksi ruotsinkielisten henkilöiden luomus, oli aivan liian kaukana aidosta talonpoikaissuomesta. Lisääntynyt kansallinen tietoisuus vaati vuorovaikutusta talonpoikaissuomen ja kirjakielen välille.[322] Tämä ei kuitenkaan selitä, mihin yhdistyksen 16 alempien yhteiskuntaluokkien jäsentä pyrkivät liittyessään yhdistykseen.

Suomen ystäväin liiton tehtävä oli auttaa jäseniä ensisijaisesti ”sivistyneistä” luokista vaihtamaan kieltä ja muuttamaan kielenkäyttöään. Tämä onnistuisi kollektiivisesti annetun lupauksen avulla.[323] Yhdistyksellä ei ollut varsinaista kokoustoimintaa lukuun ottamatta yhteistä vuosijuhlaa. Kukaan ei kuvitellut, että yhdistyksen jäsenyys lisäisi mahdollisuuksia vaikuttaa yhteiskunnan poliittiseen päätöksentekoon. Yhdistyksen tavoittelemat kieliolojen muutokset vaativat kyllä sinänsä lainsäädännöllisiä toimenpiteitä, mutta tämän yhdistyksen asia ei ollut ajaa niitä läpi. Kuten sanomalehti *Suometar* totesi, kansalaismielipiteen ilmaiseminen ei ylipäänsä ollut yhdistysten tehtävä. Tämä rooli oli varattu valtuuskunnille ja lehtiartikkeleille.

haastamme Suomen kieltä sekä keskenämme että kaikissa muissa sopivissa tiloissa”. *Str* 10.3.1863. – Länsisuomalaisen osaston pöytäkirjat 5.2, 12.2 ja 19.2.1862; Pohjalaisen osaston pöytäkirja 2.3.1862.

320 *Str* 10.3.1863.

321 *Str* 3.3.1863.

322 Länsisuomalaisen osaston pöytäkirja 5.2.1862. Ruutu 1937b, 14; Saarenheimo 1976, 26. *Suometar* totesi (3.3.1863), että yhdistyksen tavoitteena oli luoda ”puheellinen yhtäläisyys (…] wallaswäen ja talonpoikaisen kansan wälillä”, niinkuin myös ”suomenkielen haastanta olisi mieliä ja sydämiä yhteen-sitowa ja kansallisuuden tuntoa woimakkaasti lewittäwä”.

323 Kielilupaus herätti Länsisuomalaisessa osastossa kovaa kritiikkiä. Sitä pidettiin ”luonnottomana ja despoottisena”, sillä se ”kahlehti hengen vapauden”. Länsisuomalaisen osaston pöytäkirja 26.2.1862; Länsisuomalaisen osaston lehti *Veritas et Jocus* 19.2.1862; *Suometar* 10.3.1863.

Suometar itse hyödynsi tässä yhteydessä tilaisuutta muokata yleistä mielipidettä. Se kysyi vienosti, mihin kansan maltti mahtaisi venyä. Tämä oli itse asiassa senaatille suunnattu uhkaus, se kun ei hyväksynyt fennomaanien ohjelmaa kielikysymyksen ratkaisemiseksi. Jos muutokset antaisivat odottaa itseään, senaatti olisi ensisijaisesti vastuussa, mikäli kansan keskuudessa puhkeaisi väkivaltaisia protesteja. Toissijaisesti kansalaisilla itsellään ja heidän yhdistyksillään, myös suomenmielisellä lupausyhdistyksellä, oli vastuu siitä, että kansa ei kehittäisi omia, ei-toivottavia osallistumismuotoja.[324]

Suomen ystäväin liiton matalasta profiilista ja harvoista yhteisistä riennoista voi tehdä joitakin johtopäätöksiä työläisjäsenten roolista yhdistyksessä. Tarkoituksena *ei* ollut tarjota sivistyneen luokan edustajille tilaisuuksia tutustua aitoon suomalaiseen kansankieleen. Se olisi edellyttänyt muun muassa säännöllistä kokoustoimintaa. Ammattinimikkeistä ”hantverkkareita, merimiehiä jne.” voi päätellä, että kyse oli kaupunkilaisryhmistä, joita kiehtoi (epäterve) monikielisyys. Ja vaikka suomalaisuusintoilijoiden pääkohteena oli sivistynyt luokka, myös tietyillä piireillä yhteiskunnan alemmissa kerroksissa oli strategisesti tärkeä rooli suomen kielen arkikäytön edistämisessä. Ylioppilasosastojen kokouskeskusteluissa muun muassa pappien, torikauppiaiden ja naisten katsottiin erityisesti vaikuttavan ihmisten käyttämään kieleen.[325] Siksi voidaan otaksua, että monikieliseltä kaupunkirahvaalta vaadittiin kielilupaus sitä todennäköisemmin mitä strategisemmassa asemassa heidän katsottiin olevan. Rothsten oli kertonut länsisuomalaiselle osakunnalle, että kaikki olivat tervetulleita yhdistykseen, kunhan he täyttäisivät yhden väestöllisen ja yhden aatteellisen vaatimuksen: ”kaikki ne kansalaisimme, olivat mitä säätyä tahansa, jotka ynnä suomen kielen ohessa muita kieliä haastelevat taikka peräti vieraskielisinä maassamme asuvat, mutta jotka pitävät Suomen kieltä Suomen kansalaisuuden välttämättömänä ehtona, joista Suomen mieli ja Suomen kieli on yksi”.[326]

Rothstenin mainitsemalla kommunikaatiolla sivistysrajojen yli ei ollut mitään tekemistä mielipiteen- ja kokoontumisvapaudesta käydyn keskus-

324 *Str* 20.2.1863.
325 Saarenheimo 1976, 25–28; Länsisuomalaisen osaston pöytäkirja 19.2.1862; *Str* 27.2. ja 10.3.1863.
326 Saikku (käsikirjoitus), 360.

telun kanssa. Suomen ystäväin liiton tehtävä ei ollut omaksua yhdistyselämän käytäntöjä luokkaveljeytymisen välineeksi. Koska yhdistys ei pitänyt kokouksia, se pystyi vaivatta hyväksymään jäseniksi yksittäisiä henkilöitä eri puolilta maata.[327] Ensimmäisen vuoden koko jäsenmäärästä (361 henkeä) puolet asui maaseutukaupungeissa (135 henkeä) ja maaseudulla (47 henkeä).[328] Tässä mielessä Suomen ystäväin liitolla oli välitysorganisaation piirteitä. Jäsenten ajateltiin edustavan maan keskusta omalla seudullaan ja toimivan elävänä esimerkkinä muille. Liitolla oli vahva kytkös pääkaupunkiin, mutta koska sen juuret olivat perinteisessä välitysorganisaatioajattelussa ja koska sillä oli fennomaaninen asiamiesverkosto, se sai huomattavaa vastakaikua myös maaseudulla.

Suomen ystäväin liiton tarina loppui silti lyhyeen. Sen toiminnasta tai uusista jäsenistä ei ole tietoa vuoden 1866 jälkeen. Liitolla oli kuitenkin merkitystä suomen kielen aseman kohottamisessa säätyläisten parissa.[329] Viestikapula siirtyi seuraavaksi seurapiiriklubeille, joita syntyi 1860-luvun puolivälissä ja joihin alemmilla yhteiskuntaluokilla ei ollut enää asiaa. Klubien ohjelma oli samalla vähemmän mahtipontinen. Turussa nimenomaan korostettiin, että seurapiiriklubeissa ei kaivattu kiveen hakattuja sääntöjä.[330]

***

327 Tietyillä alueilla jäsenhankinta oli vaikeaa, etenkin läntisessä Suomessa. Rothsten ehdottikin vuonna 1864 haaraosastojen perustamista ensi sijassa Helsinkiin ja Ouluun piristämään uusien jäsenten värväämistä. Ehdotus ei kuitenkaan johtanut käytännön toimiin. Ruutu 1937b, 21; *Str* 23.2.1864.

328 Hämeenlinnassa oli 55 jäsentä, Porvoossa 31, Turussa 14, Naantalissa 2, Porissa 1 ja Viipurissa 1. *Str* 3.3.1863.

329 Hankkeen taakse asettui joukko johtavia fennomaaneja. Ensimmäisinä yhdistykseen kirjautuivat 18 perustajajäsentä, mutta heti heidän jälkeensä jäsenluetteloon ilmoittautuivat Elias Lönnrot, Carl Gust. Borg, Adolf Reinhold Borg, Wilhelm Lavonius, Paavo Tikkanen, Yrjö Koskinen, Reitrikki Polén, Albin Rothman, J. Krohn, Heikki A. Reinholm ja Jakob Forsman. Saikku (käsikirjoitus), 362–363. – Liberaalien leirissä yhdistykseen suhtauduttiin ylimielisesti ja välinpitämättömästi satunnaisen vastustuksen hengessä, vaikka *Helsingfors Dagblad* kirjoitti yhdistyksestä useampaan kertaan suopeaan sävyyn. Stenius 1983b, 133–134.

330 Helsingin iltaseura perustettiin 1863, ja vuoden 1865 lopussa vastaavanlainen seura sai alkunsa Turussa. Ruutu 1937b, 21–23; *HT* 13.11.1865. Kuopiossa perustettiin 1863 Porvarien seuruus, josta käytettiin myös nimeä Porvariston iltaseura. Tuomisto 1982, 18.

Lupausyhdistykset, joilla ei ollut varsinaista kokoustoimintaa, osoittautuivat vielä kerran varteenotettavaksi järjestäytymismuodoksi 1870-luvun alun juomalakkoliikkeessä. Vuoden 1873 lopussa ja seuraavan vuoden alussa perustettiin noin 20 juomalakkoyhdistystä erityisesti teollisuuskaupunkeihin, mutta joitakin myös maaseudulle, kuten Alavudelle ja Tammelaan. Yhdistykset järjestäytyivät joko työpaikoittain konepajateollisuudessa tai eri alojen käsityöläisten yhteenliittymiksi. Jäseniä oli yhteensä runsas tuhat. Yhdistysten samanaikaisuuden sekä niiden rakenteen ja sääntöjen samankaltaisuuden perusteella voi puhua liikkeestä, joka oli monessa mielessä puhtaasti kaupunkilainen ilmiö.[331]

Juomalakot olivat osa suomalaista raittiusliikettä, joka taas oli ennen muuta fennomaanien järjestäytymisen tulos. Lehdistössä suhtauduttiin juomalakkoyhdistyksiin myötämielisesti kautta linjan, mutta pääasiallinen tuki tuli kuitenkin fennomaanipiireistä ja -lehdistöstä.[332] On todettava, että liikkeen järjestäytymisperiaatteet poikkesivat luokkaveljeys- ja tasa-arvolähtöisten yhdistysten järjestäytymisestä. Juomalakkoyhdistykset voikin mieltää 1810-luvun sopimusyhdistysten myöhäisiksi kopioiksi.[333] Tavoitteena oli kohtuus, väkijuomien ylenmääräisen käytön lopettaminen ja siveellisen elämän edistäminen. Oman kasvatus- ja sivistysohjelman takia juomalakkoyhdistyksillä oli myös omia lainakirjastoja ja tavoitteen saavuttamiseksi oma sakkojärjestelmä. Rikotut lupaukset hyvitettäisiin sakkorangaistuksella, josta kertyneet varat sijoitettaisiin kirjastoihin ja apukassoihin. Samoin kuin varhaisissa sopimusyhdistyksissä, säännöt olivat yhtä kuin rangaistusmääräluettelo. Kokoustoiminnasta ja hallintoperiaatteista ei puhuttu mitään.

Juomalakkoyhdistykset toimivat paikkakunnilla, joissa oli intensiiviseen tuotantoon keskittyneitä tehtaita (eikä esimerkiksi sahateollisuutta). Työntekijöiden raittiudesta tuli intensiivisillä tuotantoaloilla yhä tärkeämpi kysymys. Siksi säännöissä korostetaan erityisesti, että työpaikalle ei sopinut tulla humalassa eikä työstä saanut jäädä pois krapulan takia. Joidenkin yh-

331 Juomalakkoyhdistyksistä: Hytönen 1930, 142–147; Sulkunen 1977, 19–29. Sulkunen pitää juomalakkoyhdistyksiä yhtäältä patriarkaalisten yhdistysperinteiden jatkeena ja näkee niissä toisaalta myös uusia piirteitä, kuten lakkoaseen käytön, uuden radikaalin ideologian ja joukkomobilisaation, jollaista ei ollut ennen koettu.

332 Sulkunen 1977, 10–16.

333 Katso s. 166 tässä teoksessa.

distysten asiakirjoista käy ilmi, että työnantajat olivat tehneet aloitteen juomalakkoyhdistyksen perustamisesta ja että lupauksensa pitäviä lakkolaisia oli määrä palkita eri tavoin. Samoin kuin varhaisemmat kuritusluonteiset sopimusyhdistykset, juomalakkoyhdistyksetkään eivät olleet pitkäikäisiä. Sakkorahojen periminenkin osoittautui vaikeaksi.[334] Muutamat liikkeen ylläpitämät lainakirjastot toimivat pitempään.[335]

***

Kansallisen tehtävän selkäranka ja yhdistyselämän menestyjiä tänä aikana olivat *välitysorganisaatiot.* Niiden keskushallintoa avusti laaja verkosto, johon kuului maata kiertäviä asiamiehiä, varainhankkijoita ja maaseutukirjeiden kirjoittajia.[336] Suomen ystäväin liitto, jota käsiteltiin lupausyhdistysten yhteydessä, olisi sopinut hyvin myös tähän yhteyteen.[337]

Vuonna 1860 perustettu Kohtuuden ystävät oli jatkoa säätyläisluokan hyväntekeväisyystyölle.[338] Alkoholi oli osa yhteiskunnallista kysymystä, mutta raittiustyö suunnattiin yksinomaan kaupunkien ja maaseudun työtätekeville luokille. Yläluokan ”alkoholiongelma” syntyi vasta täysraittiutta korostavan raittiusliikkeen myötä 1800-luvun lopulla, jolloin säätyläisluokan oli pohdittava, mitä kulinaarisia nautintoja se oli valmis uhraamaan hyväntekeväisyyden alttarille. Alkoholin väärinkäyttöä lievitettäisiin osaksi säädyllisyyskasvatuksella ja osaksi rajoittamalla alkoholin anniskelua lainsäädäntöteitse. Liberaalilla lehdistöllä oli anniskelun rajoittamisesta eri näkemys.

334 Hytönen ja Sulkunen arvioivat yhdistysten elinvoiman eri tavoin. Toisin kuin Hytönen, Sulkunen katsoo, että yhdistykset ovat voineet toimia pitempään ilman että toiminnasta olisi merkkejä lehdistössä tai muualla.

335 Werkko 1879, 5, 15, 26, 112–113. Työväenliike järjesti 1899 laajan ja liikkeelle merkittävän juomalakon ilman juomalakkoyhdistyksen apua.

336 *Uusi Suometar* julkaisi vuosina 1869–1880 yhteensä 2940 maaseutukirjettä maaseutukunnista ja -kaupungeista. Tuire Raitio on tunnistanut kirjeiden kirjoittajista 476 henkilöä, joista yli puolen osalta on tiedossa myös kirjoittajan sosiaalinen asema. Tämän materiaalin perusteella kolmasosa kirjeiden kirjoittajista oli talonpoikia ja toinen kolmasosa opettajia. Runsaat 10 % oli pappeja. Raitio 1973, 11–19.

337 Vanhojen ja uusien välitysorganisaatioiden luetteloa voisi vielä täydentää paloapuyhdistyksillä sekä Suomalaisella metsästysyhdistyksellä (Finska Jaktföreningen), jonka vastuulla oli virallinen riistanhoito (Viljanen 1965).

338 Kohtuuden ystävät: Hytönen 1930, 149–151; Tuominen 1953.

Helsingfors Dagbladin mukaan lainsäädännöllä ei onnistuttaisi pääsemään alkoholiongelman ytimeen eli vaikuttamaan työläisten sivistykselliseen ja moraaliseen tasoon. Kohtuuden ystävien järjestökoneisto oli heikko (vuosikokouksia pidettiin epäsäännöllisesti tai ei ollenkaan ja kirjanpito oli puutteellista), mutta siitä huolimatta sen onnistui jakaa peräti 135 200 raittiuskirjasta pääosin 1870-luvulla.[339]

Hengellisen elämänpiirin vanhat välitysorganisaatiot, Suomen Pipliaseura ja Suomen evankelinen seura, saivat uutta puhtia, kun niiden rinnalle syntyi uusia seuroja ja yhdistyksiä, joiden toiminnassa oli selvä yhteiskunnallinen juonne. Se erotti uudet seurat vanhoista. Diakonian korostaminen on nähtävä reaktiona yhteiskunnan radikaaliin muutokseen, mutta ehkei yhtä selvästi Suomessa kuin Euroopan teollistuneemmilla alueilla. Uusi herätys levisi ennen muuta 1870-luvun lopulta lähtien, ja uutta oli konkreettinen työ yhteiskunnan hädänalaisten – köyhien, sairaiden ja vankien – parissa.[340] Yhteiskunnallisen vastuunkannon vaatimus näkyy myös uusissa uskonnollisissa välitysorganisaatioissa, kuten lähetys-, diakonia- ja vankilayhdistyksissä.[341]

Maatalouden piirin vanhat välitysorganisaatiot, talousseurat, saivat uutta puhtia, kun niiden rinnalle syntyi lääneittäin toimivia talousseuroja, joiden alaisuuteen perustettiin maamiesseuroja. Lars Westerlund kutsuu vuosia 1861–1863 talousseurojen ensimmäiseksi laajentumisvaiheeksi (vastakohtana toiselle laajentumisvaiheelle vuosina 1880–1909).[342] – Talousseuroja pidettiin julkisoikeudellisina instituutioina ja siten valtiokoneistoon kiinteästi kuuluvina osina. Valtio määritteli niiden toiminnan tavoitteet ja myönsi niille taloudellista tukea valtiollisten säännösten sallimissa rajoissa.[343]

Samalla talousseurat olivat silti muodollisesti itsenäisiä suhteessa lääninhallintoon. Nämä kaksi tahoa asetettiin tänä aikana vastakkain. Kysymys lääninhallinnosta tuli ajankohtaiseksi muun muassa Ruotsin reformiliikkeen myötä. Liberaalit tahot ajoivat Ruotsissa aktiivisesti lääninedustus-

339 Tuominen 1953, 94.
340 Forsberg 1957, 104–107, 110, 113; Haavio 1965, 118–125.
341 Rosenqvist 1911, 84–98.
342 Westerlund 1985, 47–53.
343 Westerlund emt. 4.

laitosta, mutta Suomessa tämä linja ei saanut suurempaa kannatusta. Se ei johtunut liberalismin vastaisuudesta, vaan esimerkiksi Snellman tulkitsi tilanteen niin, että lääninedustus voisi vahvistaa haitallisia alueellisia identiteettejä. Suomen kaltaisessa maassa, jossa eri maantieteellisten alueiden integraatio kansakuntaan oli yhä heikko, kansallisideologiset talousseurat pystyisivät paremmin vastaamaan kansakunnan lujittamistarpeisiin.[344]

Kansansivistystyön suuri välitysorganisaatio oli 1874 perustettu Kansanvalistusseura. Vastaavaa seuraa oli yritetty perustaa jo aiemmin, mutta toivottuun tulokseen päästiin vasta 1870-luvun puolivälissä. Se johtuu osittain siitä, että koulutuksen ja valistuksen puolestapuhujien huomion vei vuonna 1866 toteutettu kansakoulu-uudistus, joka vaati huomattavia resursseja. Toisin kuin vastaavat uudistukset muissa Pohjoismaissa, kansakoulu ei ollut Suomessa pakollinen. Vuonna 1922 tilanne muuttui, kun oppivelvollisuudesta tuli pakollinen, mutta koulupakko ei silloinkaan toteutunut. Asian ratkaisi kunkin kunnan tahto ja päätös (ks. lisää jäljempänä). – Kansanvalistusseuraa perustettaessa odotukset olivat suuret ja ilmapiiri poliittisesti jännittynyt. Alusta asti oli selvää, että suuri osa oppimateriaalista sekä kansakoulussa että yhteiskunnassa yleensä olisi Kansanvalistusseuran vastuulla. Seurassa käytiin taistoa siitä, kenen ääni päätöksenteossa loppujen lopuksi kuuluisi. Fennomaanisen liikkeen johto sai vallankaappausta muistuttavalla strategialla seuran hallintaansa ja teki siitä tehokkaan välitysorganisaation. Vuoden kuluttua perustamisesta seuralla oli 400 asiamiestä eri puolilla maata.[345] Toisin kuin Kohtuuden ystävissä, Kansanvalistusseurassa tehtävänjako oli selvä. Kiertävät valistustyöntekijät (kolportöörit) edustivat yhtä toimintamuotoa ja varainkerääjät toista.[346]

Siinä missä fennomaanit loivat oman yhteysverkostonsa Kansanvalistusseuran piirissä, liberaalit muovasivat 1874 perustetusta Suomen taidete-

344 Westerlund 1986, 217–224; von Bonsdorff 1950, 32–38. – Torkel Jansson arvelee, että talousseuroihin panostettiin Suomessa nimenomaan siksi, että suuriruhtinaskunnassa ei katsottu olevan mahdollista toteuttaa läänikohtaista kansanvaltaa. Talousseurat tarjosivat Janssonin mukaan mahdollisuuden lisätä lääninhallinnon demokratiaa kiertoteitse. Jansson 1985, 109–110.

345 *Hbl* 30.9.1875. Kansakoulu osana vapaaehtoisuuden elämänpiiriä: ks. viitteet 358–359 tämän teoksen sivuilla 341–342.

346 *Hbl* 5.3.1875.

ollisuusyhdistyksestä oman järjestötyyppinsä. Yhdistykset erosivat toisistaan siinä, että vain Kansanvalistusseura oli välitysorganisaatio. Molemmat seurat katsoivat edistävänsä demokratiaa ja kansan sosiaalista hyvinvointia, mutta vain toinen kääntyi asiamiestensä avulla kansan puoleen. Toinen, Taideteollisuusyhdistys, vastasi taideteollisuusalan oppilaitoksen ylläpidosta ja teollisuusnäyttelyiden järjestämisestä.[347]

Kansanvalistusseuralla ei kuitenkaan ollut koko fennomaanisen liikkeen johdon tukea. Itse Snellman suhtautui epäluuloisesti nuorten fennomaanien toimintaan. Hän katsoi, että yksityisillä kustantajilla pitäisi olla suurempi vastuu suomenkielisten kirjojen julkaisemisesta. Siinä oli jo tarpeeksi, että Suomalaisen kirjallisuuden seura oli vallannut vapaan kustannustoiminnan markkinoita.[348]

Ylioppilaiden sivistysaktivismi oli yksi osoitus asiamieshengestä. Snellman oli jo 1840-luvulla nimittänyt opiskelijat kansallisen liikkeen viestinviejiksi, mutta nämä ottivat tehtävän vastaan vasta 1860-luvulla. Heidän työnsä, jonka he hoitivat erinomaisen systemaattisesti, oli ennen muuta luennoida niin maaseudulla kuin kaupungeissa. Tähän työhön ylioppilaat ottivat osaa riippumatta siitä, olivatko he suomenmielisiä (fennomaaneja), liberaaleja tai ruotsinmielisiä (svekomaaneja).[349] Joissakin tapauksissa ylioppilaat myös perustivat maaseudulle yhdistyksiä kansallisen sivistyksen tehokkaammaksi levittämiseksi. Waldemar Churberg, kiihkeämielinen fennomaaniylioppilas, hakeutui kesällä 1871 aidolle suomalaiselle maaseudulle levittääkseen kansallista sanomaa. Päädyttyään Liperiin hän pani alulle Suomalaisen lukuseuran, joka toimi vuodesta 1871 ainakin vuoteen 1885. Yhdistyksessä oli mukana virkamiesperheiden nuorempia jäseniä. Jäsenhankinta ja kokoustoiminta pöytäkirjoineen eivät kuitenkaan olleet yhdistyksen ydin. Yhdistyksen tehtävä oli pitää yllä kirjastoa ja järjestää vuosijuhlia samalla tavalla kuin Turun sivistysseura oli levittänyt tanssilattian tasa-arvoa lähentääkseen virkamiesluokkaa talonpoikaisluokkaan.[350] Kansanvalistusseuran pe-

347 Klinge 1983, 169–182; Liikanen 1987.
348 Liikanen 1987.
349 Meinander 1903; Klinge 1969–1978, osa III, 34–37.
350 Ruutu 1937a. Kansallisen liikkeen asiamiehet saivat nuivan vastaanoton etenkin kirkolta ja hengellisen herätyksen kokeneilta talonpojilta. Esim. Saloheimo 1955.

rustamisen jälkeen perustettiin samanlaisia yhdistyksiä seuran alaosastoiksi välitysorganisaatioiden hengessä.[351]

Tärkeä osa asiamiesvetoista mobilisaatiota olivat monet kansalliset rahankeräykset. Fennomaaniselle liikkeelle keskeinen hanke oli aiemmin mainittu keräys yksityisen suomenkielisen oppilaitoksen puolesta vuosina 1872–1875. Sen tuotto oli 200 000 markkaa.[352] Kohtuuden ystävät keräsi vuosina 1853–1856, jolloin yhdistyksellä ei vielä ollut vahvistettuja sääntöjä, noin 3000 ruplaa noin 10 000:lta lahjoittajalta.[353] Helsingin ylioppilastalo rakennettiin suureksi osaksi kansalaisilta kerätyillä lahjoituksilla. Nämäkin keräykset olivat tärkeitä kansallisia tapahtumia.[354] Patsashankkeita, esimerkiksi Porthanin ja Aleksanteri II:n patsaat, saatiin rahoitettua suurten keräyskampanjoiden avulla.[355] Suomalaiset osallistuivat lisäksi myös yhteispohjoismaisiin rahankeräyksiin Pohjoismaisen museon (Nordiska museet) hyväksi 1870- ja 1880-luvuilla.[356] Mobilisaation näkökulmasta voi todeta, että yksikään näistä keräyksistä ei – edes Kohtuuden ystävien hanke – johtanut muodollisten yhteenliittymien perustamiseen. Asiamiesverkosto, joko välitysorganisaation puitteissa tai ad hoc -pohjalta tiettyä hanketta varten luotuna, oli kylliksi. Yhteiskeräyksiin osallistuminen kehittyi myöhemmin radikaalimmaksi strategiaksi, jossa pyrittiin yhteiskunnalliseen muutokseen. Joukkoadresseilla oli tässä strategiassa merkittävä rooli.[357]

351 Liikanen 1987.

352 Muutamaa vuotta aiemmin fennomaanit olivat järjestäneet epäonnistuneen keräyksen Helsingin suomalaisen alkeiskoulun puolesta. Siksi uuteen kampanjaan oli ladattu erityisen suuret arvovaltapanokset. Rommi 1973, 259–270.

353 Tuominen 1953, 22–28.

354 Klinge 1970, 33, 52.

355 Porthanin patsaan pystyttämiseksi kerätyt nimiluettelot vuosilta 1860–1863 julkaistiin järjestyksessä *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Keskustelemuksissa*. Aleksanteri II:n patsaasta: Topelius 1894, 49–56.

356 Allardt Ekelund 1974, 233–244.

357 Suomen naisten raittiusadressi vuonna 1876 ennakoi tätä käytäntöä. Yhdeksän vuotta myöhemmin kerättiin noin 35 000 nimen adressi kieltolain puolesta. Vuonna 1898 saman asian puolesta kerätyssä vetoomuksessa oli 170 000 allekirjoitusta sekä 325 maaseutupaikkakunnan puoltava kannanotto. Kaksi vuotta myöhemmin kerätyssä adressissa allekirjoituksia oli 140 000. Sulkunen 1986, 108–109, 222. – Naisten keisarikuvernöörille suunnattu raittiusadressi luovutettiin ilman julkisuutta. Myöhemmät adressit sen sijaan suunnattiin valtiopäiville suuren julkisuuden saattamana.

Raittiustyön, uskonnon, maatalouden ja sivistyksen välitysorganisaatiot eivät pyrkineet houkuttelemaan yhdistyksiin suuria massoja tasa-arvoisina jäseninä. Riitti että asiamiehet kuljettivat kansan pariin yhdistyksen kirjallisuutta tai että he onnistuivat saamaan kansalaiset mukaan rahankeräyksiin. Nämä välitysorganisaatiot eivät olleet harvoille ja valituille – paikallisyhteisön eliitille – tarkoitettuja maaseutuyhdistyksiä, vaan keskeinen kohderyhmä oli maaseutuväestö kokonaisuudessaan. Näille organisaatioille oli yhteistä välittäjätyö eliitin ja kansan, keskustan ja periferian sekä laissa säännellyn ja vapaaehtoisen välillä. Välitysorganisaatioiden toiminta viivästytti etenkin maaseudulla selvän vapaaehtoisen elämänpiirin muodostumista.

***

Vapaaehtoisuuden piirin rajat pysyivät maaseudulla epäselvinä ainakin kahdessa mielessä. Osaksi oli kyse siitä, että raja hallinnon ja vapaan kansalaistoiminnan välillä oli liukuva, osaksi taas vanhassa agraaritaloudessa oli vahva talkooperinne, mikä vaikutti siihen, että tasa-arvoa ja vapaaehtoisuutta ei pidetty täysin uutena ja vallankumouksellisena kysymyksenä.

Suomen maaseutu ei ollut yhtä eriytynyt kuin Ruotsissa, ja Suomesta puuttui yleisesti sellainen maanomistaja- ja virkamiesten yläluokka, joka olisi vastustanut kunnallishallinnon demokratisoitumista. Suomen kuntauudistuksessa 1865 papisto hyväksyi hallintovastuun jakamisen maanomistajaluokan kanssa, ja maanomistajaluokka hyväksyi, että kunnallishallinnon vastuuta jaettiin edelleen vapaaehtoisyhdistyksille, joilla oli intoa ja halua kehittää oman kuntansa henkistä ja aineellista hyvää.[358] Paikallishallinnon ja vapaaehtoisen järjestäytymisen yhteistyö oli enemmän kuin yhteistyötä: ne olivat yhdessä orgaanisen kokonaisuuden osia. Onkin mahdotonta analysoida niin kutsuttua mobilisaatioprosessia Suomen maaseudulla vain vapaaehtoisyhdistysten ja kansanliikkeiden näkökulmasta. Kuntauudistuksen toteuttamista on siksi pidetty eräänlaisena (fennomaanisena) kansanliikkeenä. Kansakoulut, joihin jo edellä viitattiin, kuuluivat Suomessa lailla säännellylle sektorille vain osittain. Niiden perustaminen edellytti kunnalta

358 Soikkanen 1980, 83–90; 1966, 177–189, 201–220.

tahtoa ja päätöstä ja kunnan asukkaiden tuen. Kansakoulun perustaminen ja ylläpito vaati jatkuvaa mielipiteenmuokkausta sekä koulun taloudellisen alustan lujittamista – varainkeruuta juhlissa, arpajaisissa ja muilla tavoin.[359] Kansakoulukysymys oli ehdottoman keskeinen jokaisessa suomalaiskunnassa. Uusi kansallisaate auttoi murtamaan talonpoikien aluksi varsin uppiniskaisenkin vastustuksen. Kansakoulujen perustaminen ei ollut kuitenkaan ainoa kysymys, jossa vapaaehtoisen elämänpiirin ja kunnallishallinnon välinen raja oli epäselvä. Moni vapaaehtoinen organisaatio syntyi paikallistason hallintopäätöksellä. Esimerkkeinä on säästöpankkeja, paloapuyhdistyksiä ja maamiesseuroja.[360]

Suomen yhdistyslaitoksen historian kuvauksessa moni tutkija on väittänyt, että suomalaisessa yhteiskunnassa on aina ollut vapaaehtoisia yhdistyksiä.[361] Oma tutkimukseni kiistää painokkaasti tämän väitteen, joka pohjautuu myytinrakentamiseen Pohjolan vapaasta talonpojasta. Väittämässä on kuitenkin totuuden siemen, jolla on merkitystä tässä yhteydessä. Vapaan järjestäytymisen mahdollisuudet olivat useimmiten olemattomat,

359 Uuden kansakouluhallinnon myötä myös naiset saivat ensi kertaa roolin kunnallishallinnossa. Soikkanen 1966, 332–337, 341, 412–415. *Suomen Julkisia Sanomia* kehotti 23.11.1865 lukijoitaan seuraamaan Virolahden kirkonkokouksen päätöstä perustaa Sivistys-seura, joka oli samalla Suomen kasvatusopillisen yhdistyksen (Pedagogiska föreningen i Finland) haaraosasto. – *Vasabladet* kirjoitti 22.9.1877, että kansakoulut eivät toimineet itsestään, vaan ne tarvitsivat tarkoitusta varta vasten perustettujen tukiyhdistysten apua. Näissä myös naisten oli kannettava oma osansa vastuusta.

360 Säästöpankkien suhde kunnallishallintoon saattoi olla niin läheinen, että kuntakokous nimitti pankin johtokunnan. Vuoteen 1908 mennessä maalaiskuntiin oli perustettu 341 säästöpankkia, joista vain 80 oli syntynyt puhtaasti yksityisenä hankkeena ilman kunnallisviranomaisten myötävaikutusta; Soikkanen emt. 358–362. – Torkel Jansson kuvaa säännellyn paikallishallinnon ja vapaaehtoissektorin monimutkaista suhdetta kahden tyyppiesimerkin avulla. Skotlannissa kunnallisviranomaiset yrittivät sanoutua irti köyhäinhoitovelvollisuudestaan sillä perusteella, että säästöpankit sopisivat paremmin ratkaisemaan köyhyysongelman. Tätä voidaan pitää esimerkkinä rajankäynnistä ja yhteistyön puutteesta kunnan ja vapaaehtoissektorin välillä. Ruotsin valtiopäivillä keskusteltiin 1810-luvulla muista maaseutuköyhyyden ratkaisumahdollisuuksista. Erään ehdotuksen mukaan maaton väki hankkisi ikään kuin oman osuuden pitäjien köyhäinhoitokassoista. Tämä kunnan ja vapaaehtoissektorin välinen yhteistyöehdotus ei kuitenkaan johtanut käytännön toimenpiteisiin. Jansson 1985, 43.

361 Katso s. 20–26 tässä teoksessa.

mutta talouden piirissä, varsinkin talonpoikaisyhteiskunnassa, tuottajilla oli ollut vahva yhteistyöperinne. Tällä yhteistyöllä, jossa oli kyse esimerkiksi majapaikan, ruoan ja vaatteiden tai yhteisen kyydin hankkimisesta, oli suuri merkitys agraarin yhteiskunnan taloudessa.[362] Perinteestä syntyi tapa tehdä yhteistyötä yhteisissä hankkeissa; se oli kuin luotu häivyttämään rajaa vapaaehtoisuuden ja perinnäistavan väliltä; ja lopulta se auttoi hälventämään tasa-arvon ja vapaaehtoisuuden käsitteen nostattamat kumoukselliset pilvet.

Perinne on ehkä selitettävissä Pohjolan suhteellisella köyhyydellä, sillä tällainen taloudellinen yhteistyö lienee ollut mahdollista vain verraten köyhissä maaseutuoloissa, joissa ei ollut feodaalista yläluokkaa puolustamassa vaatimuksiaan talouden kaikkien osa-alueiden kontrolloimisesta. Maassa, jossa agraarinen rakenne oli suhteellisen homogeeninen ja jossa feodaaliveroa ei kantanut ainoastaan feodaalinen maanomistaja vaan myös keskustan valtiokoneisto, tällainen taloudellisen yhteistyön muoto ei kaatanutkaan vallitsevaa järjestelmää.

Sivistystyön kohteena maaseutu oli omanlaisensa. Vuonna 1879 säädettiin elinkeinovapaus ja muuttovapaus, ja vuonna 1883 annettiin uusi irtolaisuusasetus. Uusi lainsäädäntö ei sinänsä muuttanut maaseudun ongelmia millään ratkaisevalla tavalla, mutta se teki sekä kaupunkien että maaseudun työläisistä juridisesti itsenäisiä henkilöitä. Taloudellisessa mielessä maatalouden työvoima oli silti edelleen riippuvainen isäntävallasta, eikä maanomistajilla ollut kiirettä muuttaa tätä asetelmaa. Heitä eivät kiinnostaneet uudet integroivat käytännöt, joita muodolliseen tasa-arvoon pohjautuvat joukkojärjestöt pyrkivät levittämään. Joukkojärjestöjä ei siksi juuri perustettu maaseudulla näinä vuosikymmeninä. Oli kuitenkin muutama: VPK-yhdistyksiä ja Waldemar Churbergin perustama Liperin sivistysseura. Maanomistajat kyllä perustivat omia yhdistyksiä oman luokkansa aseman kohottamiseksi ja samalla suuren kansallisen sivistysprojektin mukaisesti. Tavoitteena oli, että talonpoikaissääty olisi osa sivistyneistöä siinä missä muidenkin säätyjen edustajat. Tämän rinnalla yhteistyö maattomien kanssa oli toissijaista. Toistaiseksi. Ajat kuitenkin muuttuivat. Jo 1880-luvulla ja siitä

362 Talkooperinne vaikutti ratkaisevasti vahvan osuustoimintaliikkeen syntyyn Suomen maaseudulla. Katso s. 390–393 tässä teoksessa.

eteenpäin työsarka laajeni, ensisijaisesti raittiusliikkeen, nuorisoseura- ja kansakoululiikkeen puitteissa, ja myös maaton väestö osallistui kansalliseen sivistystyöhön yhä enemmän. Kansakoululiike on siten osa yhteistä suomalaista sivistysprojektia, joka vahvistui senkin ansiosta, että prosessi oli osa myös vapaaehtoissektoria ja samalla riippuvainen kansan tahdosta ja kansallisen innostuksen voimasta.

Suomenkielisellä sivistystyöllä oli suuri vaikutus, jopa niin, että siitä voidaan puhua mahtailevilla käsitteillä. Jopa niin, että lainataan tiettyyn historialliseen taitekohtaan liittyvää saksalaisen historiankirjoituksen käsitettä *Bildungsbürgertum* (sivistysporvaristo) ja muokataan se sopivaksi suomalaisiin oloihin. Tuloksena on *Bildungsbauertum*, sivistyskäsitteeseen sitoutunut talonpoikainen kerrostuma, jolla oli erityisen merkittävä rooli, kun siirryttiin kapitalistisessa mielessä vapaaseen yhteiskuntaan. Talonpojat muokkasivat tämän yhteiskunnan ratkaisevat kansalliset erikoispiirteet.

Älkäämme kuitenkaan menkö tapahtumien edelle. Puhe on edelleen 1860- ja 1870-luvuista, jolloin Suomen maaseudulla jatkettiin elämää kuten ennenkin. Vanhoissa, elitistisissä välitysorganisaatioissa käytetyt tavat olivat edelleen voimassa. Niissä ei tasavertaisuuden aatteella ollut merkitystä.

Johtopäätöksiä: Kysymys suomalaisen kansakunnan vakauttamisesta johtaa poliittiseen kahtiajakoon

Miten kahden eri vakauttamisstrategian – *dagblad*-liberaalin ja fennomaanisen näkemyksen – edustajat suhtautuivat joukkojärjestäytymisperiaatteeseen?

Vapaan kansalaisyhteiskunnan synty oli seurausta muuttuneista tuotantosuhteista. Talouden vapautuminen viranomaissäätelystä johti siihen, että vapaaehtoisille kansalaishankkeille syntyi tilaa. Koska taloudellinen sopimus edellytti muodollisesti tasavertaisia ja muodollisesti vapaita yksilöitä, oli luonnollista ja loogista nähdä ihminen myös kulttuurin ja politiikan alueella atomisoituneena ja autonomisena yksilönä. Uusi, sirpaleinen luokkarakenne loi uusia integraatiomekanismeja, joista moderni valtio oli yksi. Vapaaehtoinen järjestölaitos oli toinen, veljeytymisen, väline.

Irtautuminen korporaatioiden ja sääty-yhteiskunnan partikularismista, erityisyydestä, ruokki epäilyjä kaikkia partikularismin muotoja kohtaan

(paitsi kun oli kyse yksityishenkilön taloudesta). Samaan aikaan kehittyi niin kutsuttu valistunut mielipide, joka otti kantaa omaehtoisesti, esivallan sanelusta ja itsevaltaisista pyrkimyksistä piittaamatta, *yleisiin* säätyrajat ja ammattikuntarajat ylittäviin kysymyksiin. Näiden kysymysten yhteinen nimittäjä, *isänmaallisuus*, kannatteli kaikkia mobilisaatioprosessiin kuuluvia aatevirtauksia. Nuoressa suomalaisessa kansakunnassa integraatioajattelun isänmaallinen ulottuvuus saikin erityisen merkityksen.

Laaja epäluulo puoluemuodostusta – uutta partikularismia – kohtaan täytyy ymmärtää tätä taustaa vasten. Fennomaanisuus, isänmaallinen työ Suomen hyväksi, oli leimannut kokonaista uudistusmielistä sukupolvea 1850-luvun loppuun asti. Sen jälkeen oli tunnustettava uusi yhteiskunnallinen realiteetti, poliittisen kentän klikkiytyminen. Fennomaanit ja liberaalit kulkivat eri suuntiin, ja poliittiseen marginaaliin syntyi svekomaaninen ryhmä Axel Olof Freudenthalin ympärille. Muodollisen puoluejärjestäytymisen ajatus oli kuitenkin vieras. Sitä vastustettiin osin yhteisillä syillä (antipartikularismilla), mutta niin liberaaleilla kuin fennomaaneillakin oli lisäksi omat vasta-argumenttinsa. Fennomaaneille, joilla oli tarve korostaa valtion, kansan ja suomalaisuuden ykseyttä, puoluemuodostus oli lähinnä looginen mahdottomuus.[363] Liberaaliin perinteeseen taas kuului kokonainen argumenttien arsenaali itsevaltaista ja byrokraattista vallankäyttöä vastaan. Tästä perinteestä käsin liberaalit uskoivat, että vapaasta keskustelusta syntyisi tasapainoinen rationaliteetti. Liberaalit pitivät sääntönään, että järki ja vain järki auttaisi pääsemään parhaaseen lopputulokseen, josta voitiin sitten olla yhtä mieltä. Kuten sanonta kuului, ratkaisevaa ei ollut laskettu, vaan punnittu ääni.[364] Ensimmäisinä Suomessa liberaalit olivat kuitenkin valmiita kokeilemaan muodollisen puolueen perustamista vuonna 1880. Samoihin aikoihin eurooppalainen liberalismi muuttui ideologiaksi, joka hyväksyi edustuksellisen demokratian periaatteen. Snellman torpedoi hankkeen

363 Eräs osoitus tästä on Carl Axel Gottlundin lanseeraama käsite ”kansalainen”. Siinä missä kansalaisen käsite muissa kielissä viittaa etnisesti neutraaleihin (kaupunki) oikeuksiin (*citoyen*, *citizen*, *Bürger*, *medborgare*), suomen kielen kansalaisuuden käsite kuvaa kansaan kuulumista. Toivonen 1955. – Vertaa Jansson 1985, 240. – Myöhemmässä käsitehistoriallisessa tutkimuksessa Stenius on osoittanut (2003), että kansalaiselle asetetaan Suomessa melkoisia sivistysvaatimuksia.

364 Sanat ovat lainaa Clas Zilliacukselta.

osoittamalla, että liberaalien kaavailemalla puolueohjelmalla ei ollut yksinoikeutta ajatuksiin ja aatteisiin. Ne olivat yleisiä ja yhteisiä, eikä kukaan voinut kiistää Snellmanin omaa osuutta yhtenä liikkeelle panevista voimista suomalaisen yhteiskunnan vapautumisessa.

Myös tietyt rakenteelliset taustatekijät selittävät, miksi kiinteämpi puoluepoliittinen järjestäytyminen osui Suomessa vasta 1800-luvun loppuun. Yläluokka oli pieni ja eriytymätön. Sen edustajat paneutuivat viranhaltijoina valtionhallintoon, suurmaanomistajina maatalouteen ja kapitalisteina kapitalistisen yritystoiminnan kehittämiseen. He saattoivat hoitaa rinnan kaikkia tehtäviä. Yläluokan kerrostuneisuus ei perustunut ensisijaisesti taloudellisiin intresseihin.

Suomalaisen puoluemuodostuksen alkuvaiheessa on siten erityisen aiheellista painottaa idealistisia ja kansallisia syitä. Poliittista suuntautumista ohjasi näkemys kansakunnasta; muotoaan hakevassa kansalaisaktiivisuudessa ja taloudellisessa aktiivisuudessa ojentauduttiin sen mukaan, mitä kansakunnan lujittamisen katsottiin vaativan kansalaisilta. Isänmaasta tuli keskeinen käsite myös vanhemmissa ja suuremmissa kansakunnissa muun muassa siksi, että uudet poliittiset ja taloudelliset vapaudet edellyttivät uusia, integroivia rakenteita. Erikoista Suomen tapauksessa oli, että kansallisideologiset rakenteet saivat niin ison roolin.[365]

Miten kansakuntaa tuli lujittaa? Mitkä voimat lujittivat ja mitkä hajauttivat? Geopoliittisten realiteettien valossa oli vain kolme keskenään kilpailevaa strategiaa, joiden avulla kansakunnan oli mahdollista puolustaa ja korostaa omaleimaisuuttaan ja turvata olemassaolonsa.

(1) Ainoa keino voimapoliittista ylivaltaa vastaan, sanoivat fennomaanit, oli turvautua *ajatukseen* kansallisesta ja valtiollisesta yksimielisyydestä, joka tuli rakentaa kieliyhteisön varaan. Tämä strategia, joka tukeutui kansan ja

365 Suomen puoluemuodostuksen on väitetty viivästyneen myös siksi, että valtiopäiviä ei kutsuttu koolle vuosina 1809–1863 ja että valtiopäiväsääntö ei edistänyt puoluemuodostusta. Osittain oli kyse siitä, että valtiopäivien päätökseen vaadittiin kolmen säädyn enemmistön kannatus. Osin taas valtiopäivien valtaa rajoitti keisarin edustajien – kenraalikuvernöörin, senaatin ja ministerivaltiosihteerin – oma laaja päätösoikeus. Rommi 1974, 373–399; Nousiainen 1970, 34–40; *Tasa-arvon ja demokratian tutkimus TANDEM. Demokratian rajat ja rakenteet. Tutkimus suomalaisesta hallitsemistavasta ja sen taloudellisesta perustasta* 1977, 87–90.

hallitsijan väliseen uskollisuuteen, oli aktivismin jyrkkä vastakohta. Se ei kuitenkaan estänyt esimerkiksi Yrjö Koskista ja E. G. Palménia pitämästä sotilaallista voimaa viime kädessä määräävänä tekijänä kansakuntien välisissä suhteissa.[366]

(2) Ainoa keino voimapoliittista ylivaltaa vastaan, sanottiin liberaalissa legalismin ja perustuslaillisuuden leirissä, oli turvautua juuri legalismiin (lain kirjaimelliseen noudattamiseen) ja siitä versonneeseen perustuslaillisuuteen. Puhtaassa mechelinliäisessä muodossaan tässä strategiassa toivottiin, että pasifismista tulisi aito reaalipoliittinen vaihtoehto maailmassa. Sotilaalliseen valmiuteen oli turha panostaa. Sen sijaan oli luotettava argumenttien ja mielipiteen voimaan.

Suomen poliittisen puoluemuodostuksen alkuvaiheessa ratkaiseva tekijä oli fennomanian ja perustuslaillisuuden vastakkainasettelu, joka on myös myöhemmin leimannut suomalaista poliittista kulttuuria. Mutta kokonaiskuvan saamiseksi on mainittava lisäksi kolmas kansallista omaleimaisuutta puolustava vaihtoehto, vaikka se pääasiassa vaikutti suomalaisen poliittisen mobilisaation marginaalissa: (3) Ainoa keino voimapoliittista ylivaltaa vastaan oli aktivismin aatteen mukaan yhdistää idealismi – oli se sitten fennomaanisesti, perustuslaillisesti tai svekomaanisesti värittynyttä – valmiuteen tarttua jopa aseisiin periaatteidensa puolesta. Aktivismin aatteellinen luonne saattoi myös johtaa ristiretkihenkiseen taisteluun alivertaista, jopa barbaarista kulttuuria vastaan, jossa ristiretkeläisten toiminta oli osoitus ylivertaiseen kulttuuripiiriin kuulumisesta. Sivistymättömyyden vastaisen rajan tuli olla niin luja, että sen puhkaiseminen olisi lähes mahdotonta. Tämä oli kansakunnan turvallisuuden lähtökohta. Freudenthal, 1860-luvun svekomaaninen aktivisti, katsoi omasta puolestaan, että sivistymättömyys alkoi siitä, mihin ruotsinkielinen asutus loppui. Myöhemmin, etenkin vuoden 1917 marraskuun jälkeen, levisi ajatus, että suomenkieliset alueet kuuluvat ei-barbaariseen Eurooppaan.[367]

Väestöä ei voi kuitenkaan luokitella näihin ideologisiin kategorioihin. Syitä on monia. Reaalipoliittinen ajatuksenkulku jäi usein vaikeaselkoiseksi

366 Rommi 1964b, esim. 221, 286.
367 Mörne 1927, 88–89, 93–94, 124, 296.

tai sitä ei saatettu sanoiksi. Muut kysymykset saattoivat tuntua tärkeämmiltä, kuten suhtautuminen kieleen, alkoholinkäyttöön tai äänioikeuteen. Kansalliset yläideologiat olivat kuitenkin realiteetteja jo siksi, että ne liittyivät kieli-, alkoholi-, äänioikeus- ja muihin kysymyksiin. Niihin asennoituminen vaikutti suoraan reaalipoliittisiin prosesseihin, jotka edellä esiteltiin pelkistettyinä ideaalityyppeinä. – Ehkä on myös lisättävä, että nämä reaalipoliittiset ideaalityypit koskivat ainoastaan Suomea. Tilanne vanhassa emämaassa, Ruotsissa, oli monella tapaa toinen. Vanhojen keskeisten instituutioiden oikeutusta pidettiin itsestään selvänä. Sen takia ruotsalaisessa reaalipolitiikassa oli kaksi sfääriä, yksi yläluokalle ja toinen muille kansalaisille. Valtiopäivien ensimmäinen kamari eli omaa suljettua ja saavuttamatonta elämäänsä. Se mikä oli tavalliselle ihmiselle saavuttamatonta sai pysyäkin saavuttamattomana. Saavutettavissa oli elämä kansalaisyhteiskunnassa ja valtiopäivien toisessa kamarissa. Kansalaisilla oli siten rajoitetut mahdollisuudet kyseenalaistaa keskeisten vakiintuneiden instituutioiden legitimiteetti.[368]

Miten järjestömobilisaatioon suhtauduttiin suomalaisen yhteiskunnan yläideologioissa, eritoten fennomaanien ja liberaalien piirissä? Kuten sanottu, poliittiset klikit kaihtoivat muodollista järjestäytymistä puolueiksi. Ne loivat sen sijaan erilaisia integraatiostrategioita, joissa käsitykset vapaaehtoisesta järjestölaitoksesta poikkesivat toisistaan. Matti Klingen mukaan sekä fennomaanit että liberaalit mobilisoivat omat tukijoukkonsa omaksi ottamansa yhdistyksen avulla. Fennomaanit hakeutuivat Kansanvalistusseuran piiriin, joka edusti maaseutukulttuuria, perinteistä patriarkalismia ja sivistysoptimismia. Liberaaleilla vastaava organisaatio oli vuonna 1875 perustettu Suomen taideteollisuusyhdistys, joka edusti kaupunkilaisia arvoja, taloudellista yritteliäisyyttä ja eurooppalaista sivistysnäkemystä.[369] Yhdistyslaitoksen sosiaalisen laajuuden tarkastelu 1860- ja 1870-luvuilla täydentää kuvaa entisestään. Tutkimuskysymyksen voi muotoilla näin: millaisia yhteyksiä voi tunnistaa kansallisten yläideologioiden välillä ja toisekseen myös siinä, miten niissä suhtauduttiin työväenkysymykseen?

368 Stenius 1983a, 118–120. Olen sittemmin (2010) kehittänyt vertailevaa tutkimusta siitä, missä mielessä Pohjoismaat ovat samanlaisia ja erilaisia.

369 Klinge 1983, 169–182.

Reinhold Bendix on pohtinut, miten uudenlaiset moraaliset ongelmat nousivat esiin uudessa kansallisessa vakauttamisprosessissa samaan aikaan kun työläisten sidos merkantilistiseen säätelyyn purkautui ja patriarkaalinen vastuuajattelu hävisi. Mikä oli laiskan työläisen ja köyhän työläisen ero? Mitä moraalisia ja käytännön seuraamuksia tällä erolla oli? Missä määrin taloudellinen menestys oli moraalisen hyveellisyyden osoitus? Bendixin mukaan tällaisten yleisten moraalisten kysymysten ilmaantuminen teki työläisten yhteiskunnallisesta asemasta kansallisen poliittisen kysymyksen.[370] Sekä fennomaaneilla että liberaaleilla oli tarve keskustella työläisten moraalisten hyveiden ja heidän oikeuksiensa välisestä suhteesta.[371] Poliittisten ja kansalaisoikeuksien välille tehtiin ero, ja ero tehtiin hyvämaineisten (välfrejdade) ja ei-hyvämaineisten henkilöiden välille. Mutta vain yhdessä poliittisessa leirissä tämän ajan Suomessa – liberaalissa leirissä – oltiin systemaattisesti mukana tasa-arvolähtöisissä yhdistyksissä, jotka olivat avoinna myös työväenluokan edustajille, jos heillä vain oli vaadittavat moraaliset avut. Käyttääksemme aikakauden omaa sanastoa, jäseniksi pyrkivien oli oltava hyvämaineisia. Käsite oli lähtöisin perinteisen yhtenäiskulttuurin valvontajärjestelmästä, jossa esivallan (papin, kirkkoneuvoston apujäsenten sekä kuudennusmiesten) näkemys henkilön hyvämaineisuudesta oli käypä normi. Vapaaehtoinen yhdistyslaitos otti tämän patriarkaalisen ajatuksen omakseen: vain hyvämaineisista henkilöistä saattoi tulla yhdistyksen jäseniä. Siitä oli usein maininta myös yhdistyksen varsinaisissa säännöissä. Hakijan hyvämaineisuuden tutkiminen oli puolestaan yhdistyksen johtokunnan tehtävä.[372]

370 Bendix 1964, erityisesti 61.

371 Fennomaanien leirissä tätä keskustelua käytiin enimmäkseen raittiuskysymyksen puitteissa. Granfeltin mukaan juomarilla ei ollut moraalia. Juominen oli sairaus eikä juomari voinut siksi vaatia kansalais- tai poliittisia oikeuksia. Sulkunen 1986, 28–32, 91.

372 Pari esimerkkiä yhdistysten säännöistä: voimisteluyhdistyksen suunnitelmat vuodelta 1865 (*HD* 10.5.1865); Helsingfors turnförening (Helsingin voimisteluyhdistys) 1878 (*HD* 14.5.1878); Elinkeinonharjoittajien yhdistys 1879 (SSK 31.3.1879). – Termistä ”hyvämaineinen” vanhassa valvontajärjestelmässä: katso Kjellman 1849, hakusanat rikos (*brott*) ja papintodistus (*prästbetyg*). – Uuden, vuonna 1865 voimaan tulleen kunnallisasetuksen mukaan (3 §) vain hyvämaineinen henkilö voi olla kunnan jäsen. Papit kirjasivat kirkonkirjoihin seurakuntalaisten hyvämaineisuuden, millä oli merkittäviä sosiaalisia seurauksia vielä 1800-luvun lopussa. Raittiusyhdistyksissä

***

Liberaalin opin mukaan vapaaehtoiset ja itsehallinnolliset yhdistykset olivat vaihtoehto perinteisen sääty-yhteiskunnan virkamiesten valvomalle järjestäytymiselle. Yhdistyksen itsehallinto herätti samalla kysymyksen siitä, keille kaikille luokka-asteikon alapäässä pitäisi suoda oikeus perustaa yhdistyksiä ja osallistua niiden toimintaan. Liberaalit olivat valmiita integroimaan työtätekevän väestön organisaatiojärjestelmään, jonka perustana oli muodollisen tasa-arvon periaate. Tällaisen yhdistyselämän itsestään selvä edellytys oli kuitenkin se, että yhdistykset eivät toimineet poliittisten vaan kansalaisoikeuksien tasolla. Poliittiset oikeudet (oikeus vaikuttaa lainsäädäntöön) ja kansalaisoikeudet (oikeus osallistua hallintoon ja toimia itsenäisenä oikeussubjektina) erosivat toisistaan selvästi jo periaatetasolla. Eurooppalaiset hallinnot pitivät erityisen valppaasti silmillä poliittisia yhteenliittymiä, sillä kuten Tocqueville sanoi, poliittiset yhdistykset olivat

> ikään kuin vahvoja yksilöitä, jotka pyrkivät yksin hoitamaan valtion asioita. Nykyiset hallitukset suhtautuvatkin poliittisiin yhdistyksiin samalla tavoin kuin keskiajan kuninkaat suhtautuivat vasalleihinsa – tuntevat niitä kohtaan jonkinlaista vaistomaista kammoa ja haastavat ne aina taisteluun kohdatessaan ne. Muita yhdistyksiä kohtaan nykyhallitukset ovat luonnostaan suopeita, koska ne suuntaavat ihmisten huomion pois politiikasta. Lisäksi ne yhä enemmän sitovat ihmisiä sellaisiin hankkeisiin, joiden toteutuminen edellyttää yhteiskuntarauhaa, ja siten johdattavat kiinnostuksen pois vallankumouksesta.[373]

Käytännössä poliittisten oikeuksien ja kansalaisoikeuksien väliset erot olivat paljon monimutkaisemmat,[374] mutta tässä yhteydessä on olennaista, että

pohdittiin, miten epäedullisen merkinnän voisi korjata. Juopottelusta saatu huomautus saattoi nimittäin haitata työpaikan hakua. *Aamunairut* 1886, 116.

373 Tocqueville 1970, 84; 2006, 511.

374 Senaatti vahvisti 1880 Tampereen maistraatin päätöksen olla myöntämättä äänioikeutta 300:lle veroja maksavalle tehtaantyöläiselle, koska nämä kuuluivat isäntävallan alle. Kunnallisesta äänioikeudesta käyty debatti oli sarjassaan erityisen sekava. Osa oli sitä mieltä, että kunta kuului ”yksityiseen elämänpiiriin” ja että kunnan asioiden hoitaminen uskottaisiin sellaisille henkilöille, joilla oli siihen kykyjä. Mitä

suomalaiset liberaalit eivät pyrkineet kaventamaan kuilua näiden kahden kategorian välillä.

Suomesta puuttui Ruotsin tapainen ensimmäisen kamarin konservatismi, jota liberaalinen liike olisi tarvinnut radikaalin vasemmistosiiven syntymiseksi. Virkavallan vastaisen mobilisaation edellytykset eivät tätä taustaa vasten olleet kummoiset. Liberaalipoliitikot pääsivät hallitseviin asemiin ilman suurta vastustusta. Uudistuksia saatiin Suomessa aikaan yhteistyössä venäläisen byrokratian kanssa. Aleksanteri II:n politiikka, joka pyrki edistämään suomalaisten myötämielistä suhtautumista Venäjään, lähti siitä, että vanhan ja uuden yläluokan jyrkkä vastakkaisasettelu ei palvellut tätä politiikkaa.[375] Liberaalien eteneminen johtui osaksi myös heidän tavoitteestaan näyttäytyä epäpoliittisena liikkeenä. Suomesta puuttuivat perinteisistä sidoksista irtautuneet keskiryhmät, joten yrittäjyysaatteelle piti etsiä tukea toisista ryhmistä ja varsinkin virkamiesluokasta – ja samalla korostaa liberaalin ideologian epäpoliittisia puolia.[376]

Liberaalin ryhmittymän ideologiset värit näkyivät selvimmin kieli- ja koulutusasioissa. Liberaalit eivät toki vastustaneet suomen kielen aseman kohentamista, mutta fennomaanien laatima uudistusaikataulu ja heidän tapansa ajaa kielikysymystä saivat liberaalit vastahankaan. Käytännön elämässä, kun oli valittava käyttökieli, liberaalit halusivat määritellä valintansa *ad hoc*, kulloisenkin tilanteen mukaan. Perustana oli luottamus: hyvä tahto auttaisi päättämään reilusti ja oikeudenmukaisesti, mikä kieli parhaiten täyttäisi kommunikaation vaatimukset. Suomalaisuusintoilijoita tällainen linja saattoi provosoida monestakin syystä. Sopivuuslinjan kannattajilla oli taipumus hyväksyä vallitseva tilanne ja vähätellä sitä, että kaikilla ei ollut samoja mahdollisuuksia määritellä kuhunkin tilanteeseen tarkoituksenmukaisena

rikkaampi henkilö, sitä enemmän ääniä. Toiset katsoivat, että kunta kuului julkiseen elämänpiiriin ja että myös niiden, joilla ei ollut omaisuutta, piti saada tasavertainen osansa äänioikeudesta. Sellainenkin näkemys oli, että kunnallinen äänioikeus voitaisiin antaa omistamattomalle luokalle juuri siksi että kunnallinen äänioikeus oli osa ”yksityistä elämänpiiriä” toisin kuin valtiopäivät, jotka muodostivat varsinaisen yleisen, julkisen sfäärin. Tämän kansalaisuusnäkemyksen mukaan omistamaton luokka oli taloudellisesti muttei poliittisesti täysivaltainen. Kuusanmäki 1983, 62, 71, 73, 81, 87; Jutikkala 1974, 62–63.

375 Soikkanen 1978, 79; Jussila 1977; Stenius 1983a, 121.

376 *TANDEM*, 90–91.

pidettävää kieltä. Sopivuuslinjan kannattajat eivät myöskään puolustelleet vallitsevaa tilannetta vain vanhasta tottumuksesta, vaan he saattoivat syvällä rintaäänellä tuoda ilmi suomen kielen vastaisia näkemyksiä siitä, että kaikki kielet eivät kelvanneet käytettäväksi korkeammassa koulutuksessa. Tämä kertoi selvemmin kuin mikään muu, että liberaalinen puolueohjelma pyrki puolustamaan eliitin asemaa. Suomalaisessa liberalismissa vapausaate ja taloudellinen vapaus kuuluivat yhä tiukemmin yhteen, ja yhä harvemmin vapausaatteeseen liitettiin kansan poliittinen vapaus. *Helsingfors Dagblad* -liberaalit olivat huolehtineet siitä, että vapaapalokuntaliikkeen katto oli tarpeeksi korkealla ja seinät tarpeeksi leveät kansan osallistumistarpeiden täyttämiseksi.[377]

Suomen liberaalien tiellä valtaan ja vaikutusvaltaan ei siten ollut suuria esteitä. Heidän ei siksi tarvinnut mobilisoida tuekseen radikaalia yhdistyslaitosta, jossa suuret kansalaisjoukot olisivat harjoitelleet demokraattista päätöksentekoa. Liberaalit eivät tarvinneet kansanliikkeiden tukea 1860- ja 1870-luvuilla eivätkä 1880-luvun jälkeen. Poikkeuksena oli wrightiläinen työväenliike, mutta muuten suuret kansanliikkeet eivät saaneet sivustatukea liberaaleilta. Liberaalis-perustuslaillinen perinne ei niin ollen leimannut joukkojärjestöjen itseymmärrystä.

Liberaalit suhtautuivat epäluuloisesti alakulttuurien järjestäytymiseen. Se olisi laajentanut väestön poliittista kelpoisuutta aivan liikaa.[378]

377 Stenius 1983b, 125.

378 1860-luvun opiskelijahuumori osoittaa, että liberaalit näkivät itsensä avarakatseisina kehityksen kannattajina. Eräässä pakinassa käsiteltiin tilannetta, jossa Suomen ystäväin liittoa muistuttavat yhdistykset määräsivät tahdin esimerkiksi ylioppilasosaston kokouksessa: ”Ymmärsimme tämän jo edellisessä kokouksessa, jossa nämä ruotsalaiset olivat niin heikosti edustettuina. Ymmärsimme, millaista olisi aito suomalainen elämä, hitaus ja saamattomuus. Näitä suomalaisen elämän erikoisuuksia toki panetellaan. (…) Ne ovat kuitenkin pelkkää ulkokuorta siitä, mitä ne voisivat olla. Elämän, sen juuren ja ytimen pitää pysyä terveenä – joskin myös vaiti ja vakavana kuin mustan sammaleen rosoisella kallioseinällä”; *Veritas et Jocus* 19.2.1862. Katso myös pakinaa, jossa henkilö palaa Helsinkiin oltuaan poissa 20 vuotta. Suomalaistaminen ja fennomaaninen ilottomuus ovat muuttaneet kaupunkia mitä surkeimmalla tavalla! Kotiinpalaaja vierailee vanhassa kantapaikassaan, joka on muuttunut niin, ettei sitä enää samaksi tunnista. Paikka on täynnä hiljaisia ihmisiä piian ja rengin vaatteissa. Kotiinpalaaja on juuri lähdössä, kun hän hämmästyksekseen huomaa olevansa keskellä suomalaisen yhdistyksen kokousta. Hienous on poissa. Kaiken on oltava suomalaista, musiikin, sisustuksen, jopa pelikorttien, joiden

Vertailun perusteella voi todeta, että Suomen joukkojärjestömobilisaatiolla oli tyystin erilaiset lähtökohdat kuin Ruotsissa, jossa liberaaliliike liittoutui laajasti uusien kansanliikkeiden kanssa valtiopäivien ensimmäisen kamarin konservatismia vastaan. Vaikka ruotsalaiset kansanliikkeet eivät kyseenalaistaneet keskeisten kansallisten instituutioiden legitimiteettiä, ne muodostivat omia, maailmankatsomukseltaan kokonaisvaltaisia alakulttuureita.[379]

***

Fennomaaneilla oli omat syynsä vierastaa alakulttuurien syntymistä. Kaiken kattavan kulttuurikäsityksen, eräänlaisen kulttuuriholismin takia, fennomaanit vierastivat luonnollisesti kaikkea järjestäytymistä, josta huokui lahkolaisuuden henki. Vaatimus yhteiskunnan kielisuhteiden muuttamisesta sitoi fennomaanit samaan poliittiseen leiriin, jossa kuitenkin syntyi 1860-luvulla sisäisiä erimielisyyksiä. Ne johtivat tunnetusti siihen, että fennomaanisen liikkeen radikaalista ryhmittymästä tuli Yrjö Koskisen johdolla hallitseva ja suunnan määräävä voima. Yrjö Koskisen radikaalius rajoittui kuitenkin lähes kokonaan kielikysymykseen; hänen näkemyksensä mukaan sosiaalisissa ja poliittisissa rakenteissa ei ollut erityisempää uudistettavaa. Pääasia oli todistaa, että suomenkielinen virkamiesluokka kykenisi hallitsemaan kansakuntaa. Siitä syystä ylempiin yhteiskuntaluokkiin kiinnitettiin erityistä huomiota.[380] Yllä todettiin, että maataloudessa ylläpidettiin feodaalis-patriarkaalisia suhteita. Fennomaaninen liike tuli yhä riippuvaisemmaksi maata omistavasta talonpoikaisluokasta. Koska yhä useamman papin tausta oli talonpoikainen, sekä talonpoikais- että pappissäädystä kehittyi fennomaanisen liikkeen tukijoukkoja. Fennomanian riippuvuus kahdesta patriarkaalisesta säädystä vahvisti liikkeen omia patriarkaalisia piirteitä, jolloin tarve kehittää itsenäistä järjestölaitosta muodollisen tasa-arvon pohjalta oli

herttakuningas esittää Oksasta ja patajätkä Polénia ja niin edelleen; Helsingfors Lyceumin toverikunnan lehti *Gnistan* 11.11.1865.

379 Stenius 1983a, 118–123.

380 Klinge 1969.

varsin pieni. Yrjö Koskinen julisti itse 1870-luvulla lähtökohtaisesti epäilevänsä sellaisia ilmiöitä kuin ”yleinen mielipide”.[381]

Silloin tällöin fennomaanisen liikkeen johto kääntyi suoraan kansan puoleen, tietyissä tilanteissa erittäinkin hyvin tuloksin. Uuden kunnallisen päätösjärjestyksen lisäksi kansa ei kuitenkaan saanut uusia virallisia painostuskanavia. Kansa ”kertoi kansan tahdon”, kun fennomaanijohtajat niin halusivat, kuten suomenkielisen oppilaitoksen hyväksi järjestetyssä rahankeräyksessä. Tällainen toiminta ei kuitenkaan johtanut kestävämpiin järjestöperinteisiin. Fennomaaniaktivistit eivät panostaneet tasa-arvoisiin yhdistyksiin koko sydämestään, joskin poikkeuksiakin oli (esimerkkinä E. G. Palmén). Rajalliset resurssit keskitettiin asiamiesverkoston kehittämiseen välitysorganisaatioiden piirissä tai muualla. Fennomaanit, jotka taktikoivat itselleen Kansanvalistusseuran johtopaikat, eivät kehittäneet organisaatiota joukkojärjestön suuntaan, vaan jatkoivat vanhoilla tutuilla välitysorganisaatioiden linjoilla. Raittiustyössä suunta oli tätäkin hämmästyttävämpi. Fennomaaninen lehdistö piti ahkerasti esillä raittiuden asiaa 1870-luvulla mutta ei kuitenkaan kehottanut lukijoita järjestäytymään.[382] 1850-luvulla perustettua Kohtuuden ystävien seuraa ei yritettykään kehittää tai korvata, vaikka seura oli vähäjäseninen (ja sekavassa tilassa oleva) välitysorganisaatio.

Välitysorganisaatiot lujittivat ja jakoivat keskitetysti kansallisia resursseja, jotka oli hankittu vapaaehtoisvoimin. Tavoite oli sopusoinnussa fennomaanien kulttuuriholistisen yhteiskuntanäkemyksen kanssa. Toisenlainen järjestäytyminen voisi fennomaanien mukaan helposti vaarantaa kansakunnan lujittamisen ja rohkaista partikularistisia intressejä. Kansanvalistusseura piti siksi tarkasti huolta, että se edusti koko kansakuntaa. Tarkoitus ei (vielä tänä aikana) ollut laiminlyödä ruotsinkielisen rahvaan tarvetta saada luettavakseen kansanvalistuskirjoituksia.

Fennomaanit suhtautuivat liberaaleja avarakatseisemmin naisten mahdollisuuksiin toimia yhteiskunnassa ahtaan perhepiirin ulkopuolella. Liberaalien käsityksiä naisten osallistumisesta kuvastivat rouvasväenyhdistysten hierarkkiset hyväntekeväisyysohjelmat. Koska fennomaanit tekivät snell-

381 Rommi 1964b, 215 viite 25.
382 Sulkunen 1977, 10–16.

manilaisittain eron valtion (normeja muuttavien) ja kansalaisen (normeja täyttävien) velvollisuuksien välillä, naisten sosiaalinen asema fennomaanisessa liikkeessä oli korkeampi ja heidän mahdollisuutensa toimia mielipidevaikuttajina olivat erilaiset. Naisten raittiusadressi vuodelta 1876 oli uuden, radikaalin politiikkanäkemyksen päänavaus. Joukkoadressi ei erotellut naisia yhteiskunnallisen aseman perusteella, vaan poliittisen painostuskeinon mitta oli adressiin kerättyjen nimien määrä.

Fennomaanien käsitystä yhdistysmobilisaatiosta on tässä työssä kuvattu korostamalla liikkeen yhdistäviä tekijöitä. Liikkeessä oli kuitenkin merkittäviä näkemyseroja jo tänä aikana. Oikealla laidalla oli ankara patriarkalismi ja kulttuuripuritanismi,[383] mutta suomalaisuusliikkeessä erottui myös vasen laita, joka pyrki kehittämään muita mobilisaatiomuotoja.[384] Tässä yhteydessä voi mainita naisten raittiusadressin. Suomalaisuusintoilijat, joiden perusnäkemys oli liberaali, osallistuivat tasa-arvolähtöisten yhdistysten, esimerkiksi VPK:n, toimintaan. Ensimmäiset työväenyhdistykset, joiden ohjelma oli fennomanian värittämä, syntyivät 1870-luvun lopussa. Sen sijaan opiskelijaradikalismia, joka leimasi niin sanottua K. P. T.-yhdistystä vuo-

383 Kulttuuripuritanismi saattoi ilmetä mm. Kansanvalistusseuran hyväksi järjestettyjen arpajaisten vastustuksena, sillä arpajaisten arveltiin turmelevan kansaa. Ei ollut oikein rahoittaa kansan sivistystyötä, niin sanottiin, ruokkimalla ihmisten pelihimoa. *Hbl* 14.4., 17.4., 25.4., 27.4., 2.5., 6.5., 11.5. ja 10.6.1875. Kauaskantoisemmin asiaa pohti kulttuuripuritaanisessa hengessä A. A. Granfelt, joka myönsi avoimesti, että suomalaistaminen eristäisi Suomen muusta maailmasta. Odotettavissa ei ollut valoisaa tulevaisuutta, ei nopeaa vaurastumista eikä sivistyksen ripeitä edistysaskelia. Samalla Granfelt kuitenkin totesi, että sille joka halusi täyttää velvollisuutensa, tämä tie oli ainoa vaihtoehto – mikä luonnollisesti ärsytti liberaaleja ja svekomaaneja suuresti. Allardt-Ekelund 1927, 289–292; *Morgonbladet* 9.11.1877.

384 Viipurilaisradikalismin osoituksena sanomalehti *Otavan* ympärille kerääntyi erikoinen fennomaaniryhmä, jonka tunnisti muun muassa virkamiesvallan vastustamisesta. Teperi 1967, 128–139. – 1870-luvulla viipurilaisradikaalit arvostelivat välitysorganisaatioiden tapaa nujertaa hajautettu hallintomalli. Hallinnon keskittäminen oli tehnyt lopun monesta assosiaatiohankkeesta. Esimerkiksi moni kansanvalistushanke oli kaatunut siihen, että vastuu siirrettiin valtiolle. ”Vähitellen on käynyt yhä selvemmäksi, että me aloitamme työn ylhäältä alas eikä alhaalta ylös. Hajauttaminen on yhä useammin kuultu sana. Ja silti: kuinka heikko meillä itse asiassa onkaan hajauttamisen tuntu! Kuinka pyytämättä ja itsestään solahtaa sana ”hallitus” melkein jokaiseen tulevaisuudensuunnitelmaan! Kuinka valmiita olemmekaan kutsumaan valtiota apuun jokaisen pikkuruisenkin vaikeuden edessä!” *Wiborgs Tidning* 3.1.1873.

desta 1880 lähtien, on vaikeampi luokitella poliittisesti. (K. P. T. = ”koko programmi toimeen”, ”kansan pyhä tahto”). Tämä vasemmistoradikalismin muoto oli ainakin mobilisaation kannalta liberalismin vastainen. Työläiskansalaiset oli siksi parempi osallistaa tasa-arvoyhdistysten avulla.[385]

Liberaalin ja fennomaanisen liikkeen lisäksi on vielä mainittava freudenthalilainen ruotsalaisuusliike, jonka yhdistysmobilisaatio seurasi samaa kaavaa kuin fennomaanien asiamiesmobilisaatio. Ruotsalaisuusliikkeen aktivistien toiminta esimerkiksi vapaapalokunnassa on kuitenkin erottava tekijä. Svekomaaninen asiamiesmobilisaatio huipentui 1882 Svenska folkskolans vänner -yhdistyksen perustamiseen. Yhdistys oli korostetun yksikielinen, mutta muuten se vastasi patriarkaalista kansanvalistusseuraa.[386]

1881–1895: Granfeltilaisuus – kun fennomaanit määräsivät kansallisen järjestäytymisen tahdin ja muodon

Vapaaehtoisten yhdistysten saavutukset vuosina 1861–1880 opettivat 1880-luvun ihmisille kaksi asiaa. Vapaaehtoisen hyväntekeväisyyden oma-apuohjelma ei ollut ainakaan vielä pystynyt osoittamaan, että siitä olisi ratkaisuksi köyhyyden ongelmaan. Ja toiseksi oli selvää, että VPK-liike oli ollut monin tavoin suuri menestys. VPK:n ansiosta sivistyneen luokan edustajat ja työläiset pystyivät seurustelemaan vapaammin ja vähemmän hierarkkisesti. Mutta luokkaveljeyttä ajavien tasa-arvoyhdistysten toiminta ei tietenkään purrut työn ja pääoman epätasapainoon. Yhteiskunnan polarisoituminen jatkui, ja vaikka kansallishengen luominen vahvisti osallisuuden tunnetta, köyhän kansan aineellinen hyvä oli edelleenkin vaatimattomalla tai suorastaan katastrofaalisella tasolla. Työläisten suoran *auttamisen* sijaan 1880-luvulla keskityttiin etsimään tämän puutteen ja niukkuuden *syitä* ja *ratkaisuja*. Alkoholinkulutus vähenisi, kun siirryttäisiin raittiimpaan elämäntapaan ja rajoitettaisiin alkoholin saatavuutta tiukemmalla lainsäädännöllä. Monelta taholta vaadittiin lisäksi päättäväisempiä otteita yrittäjäluokan valtaa vastaan. Saksalaisen kateederisosialismin vaikutuksesta fennomaanisen älymystön piirissä oli jo 1870-luvulla moitittu liberalismin

385 Klinge 1969–1978, osa III, 92–97; Liikanen 1987.
386 Nordmann 1902, 3–17; Cavonius 1982, 20–30.

opinkappaleiden tuhoisia vaikutuksia työläisten elämään.[387] Kritiikki sai 1880-luvulla laajaa kannatusta joukkojärjestäytymisaallossa, jossa vaadittiin lainsäädäntöä työläisten aseman turvaamiseksi.

Yhteiskuntaluokkien suhteellinen koko ei juuri muuttunut 1880-luvulle tultaessa. Kun maataloudesta sai vuonna 1870 elantonsa 87 % väestöstä, vastaava luku oli 81 % vuonna 1890, ja teollisuustyöväen osuus kasvoi samaan aikaan vain viidestä prosentista seitsemään prosenttiin.[388] Sosiaaliset suhteet muuttuivat ennen kaikkea toisella tavalla. Rahatalous valtasi alaa uuden saha- ja muun teollisuuden myötä, ja kiihtynyt väestönkasvu johti suhteelliseen liikaväestöön. Tällainen kehitys lisäsi omalta osaltaan yhteiskunnan eriytymistä etenkin maaseudulla, joka oli siihen asti ollut verrattain homogeeninen. Isäntä ja renki eivät enää syöneet samassa pöydässä.[389]

Vuosia 1881–1895 leimasivat siten ensinnäkin vaatimukset uuden vapaan markkinatalouden suitsemisesta valtion toimenpiteillä. Tällöin säädettiin ensimmäiset työsuojelulait (rajoitukset naisten ja lasten käytöstä työvoimana[390]). Mobilisaation kannalta tärkeämpiä olivat kuitenkin uudet vaatimukset alkoholinkäytön rajoittamiseksi.[391] Toinen leimallinen piirre oli johtavien fennomaanien muuttunut kanta joukkojärjestäytymismobilisaatioon, johon se oli siihen asti suhtautunut epäilevästi. Liikkeen johtoporras ryhtyi yhteistyöhön alemman keskiluokan uusien ryhmien kanssa, jotka olivat oma-aloitteisesti tarttuneet toimeen luodakseen alkoholikysymyksestä raittiusliikkeen. Fennomaanien johtohenkilöiden näkökulmasta uusi raittiusliike, joka pyrki voittamaan valtion puolelleen, oli sikälikin kiinnostava, että alkoholista sai hyvän vihollisen. Sen tunnisti rahvas sekä kaupungissa että maaseudulla.

Missä mielessä sitten juuri vuodet 1880 ja 1881 olivat rajapyykkejä? Yhteiskunnan politisoituminen merkitsi virkamiesvallan rakoilemista. Sitä

387 Vertaa s. 253–254 tässä teoksessa.
388 Alapuro 1983b, 41–43.
389 Aaltonen 1951, erityisesti 25. Varsinkin fennomaaninen lehdistö heristi sormeaan: siveellistä elämää uhkasi rahan turmeleva vaikutus. Mammona näyttäytyi pahuuden lähteenä, kun köyhyyden ja sosiaalisen kurjuuden syitä analysoitiin esimerkiksi Kansanvalistusseuraa perustettaessa. Inkilä 1960, 7–15.
390 Tästä lainsäädännöstä: Bruun 1979, 74; Kekkonen 1987, 300–309.
391 Sulkunen 1986, 27.

täydensivät enemmän tai vähemmän puolueittain järjestäytyneet kansalaishankkeet. Samalla kun politisoituminen lisääntyi, oli ilmeistä, että kahden löyhästi järjestäytyneen poliittisen ryhmittymän jakolinjat vedettiin Suomessa toisin kuin muissa Pohjoismaissa. Tanskassa, Norjassa ja Ruotsissa vasemmistoblokki muodostui kansanliikemobilisaation ja liberaalien yhteistyöstä. Tästä lähtien Tanskan ja Norjan liberaalipuolueesta käytettiin sanaa *venstre* (vasen), josta tuli myös puolueiden virallinen nimi. Konservatiivien kannatus oli suurinta virkamiesvallan puolustajien ja vanhan aristokratian leirissä (Norjassa tällaista aristokratiaa ei ollut). Suomessa kansanliikemobilisaatio löysi kumppanikseen fennomaanit liberaalipuolueen sijaan. Liberaalin ryhmittymän epäonnistunut yritys järjestäytyä puolueeksi vuonna 1880 vahvisti lopullisesti, että taistelua poliittisesta vaikutusvallasta hallitsivat muut kuin varsinaiset oikeisto–vasemmistoperiaatteet. Valtiopäivä-, kunnallis- ja muut merkittävät vaalit, kuten ylioppilaskunnan vaalit, politisoituivat suomi–ruotsi-akselilla.[392] Poliittisen elämän katalysaattorina kielikysymys oli merkittävä ensi sijassa kansalaisyhteiskunnan ylemmille kerrostumille. Kansalaisyhteiskunnan alemmilla tasoilla syntyi joukkojärjestöjä ilman että kielikysymys olisi ollut niissä liikkeelle paneva voima. Kielikysymyksen leviäminen yhteiskunnan ylemmistä kerroksista alaspäin oli pitkällinen prosessi, kun taas alemmissa kerroksissa käytännön tarpeet sanelivat, että suomenkielisille järjestettäisiin omat kokoukset ja ruotsinkielisille omat.[393]

Spontaaneja, paikallisia hankkeita

1880-luvulle tultaessa syntyi uudenlaisia yhdistyksiä, joissa alempien yhteiskuntakerrosten ryhmät vastasivat itse järjestäytymishankkeistaan. Ne eivät kaivanneet ylhäältä tulevaa ohjausta ja välitysseurojen kontaktiverkoston apua. 1880-luvulla nämä hankkeet olivat niin yleisiä, että voidaan puhua yh-

392 Kuusanmäki 1983, 61–87; Klinge 1978, osa III, 73–77. Väitöstutkimuksen jälkeen olin mukana pohjoismaista liberalismia käsitelleessä kirjahankkeessa, joka osoitti, kuinka erilaiseksi liberaali projekti muotoutui Suomessa kuin muissa Pohjoismaissa; Lakaniemi ym. 1995.

393 Katso s. 374–376 tässä teoksessa.

distysliikkeestä, jossa annettiin kaikkien kukkien kukkia.[394] Tällainen yhdistysliike vie ajatukset 1840-luvun assosiaatioliikkeeseen. Uutta yhdistysaaltoa leimasi uudenlainen radikaalisuus. Vanhoihin oikeuksiin vetoamisen sijaan vaadittiin yhteiskunnallisia uudistuksia etenkin alkoholipolitiikassa. Sekalainen raittiusyhdistysten joukko teki myös tiettäväksi, keiden ja minkä se katsoi olevan uudistusten tiellä.

VPK-yhdistysten tavoin uudet raittiusseurat pyrkivät lähentämään yhteiskuntaluokkia toisiinsa. Uudistunut raittiusliike vaati, että reformit toteutettaisiin yhdessä säätyläisluokan kanssa, mutta liikkeen sivistys- ja reformiohjelman näkemys yhteiskunnallisesta vaikuttamisesta oli erilainen kuin vapaapalokuntaliikkeessä, josta joukkojärjestäytymislaitos oli versonut. Uudet raittiusyhdistykset pyrkivät yhä määrätietoisemmin vaikuttamaan yleiseen mielipiteeseen ja muokkaamaan maaperää lakiuudistuksille. Tässä suhteessa ne poikkesivat jyrkästi VPK-yhdistysten sovinnollisesta linjasta, jossa ei ollut tarkoituskaan levittää radikaaleja näkemyksiä yhteiskunnallisesta muutoksesta.

Uusien yhdistysten alkutaival horjutti maatalousyhteiskunnan rakenteita ja paljasti konsensushenkisen paikallishallinnon legitimiteettikriisin. Maatalousvaltaisen yhtenäiskulttuurin sosiaaliseen ja taloudelliseen jakautumiseen vastattiin muun muassa perustamalla tasa-arvoyhdistyksiä, joiden

394 Esimerkiksi seuraavilla yhdistyksillä ei ollut muodollisia siteitä vakiintuneisiin järjestöihin: Sällskapet för upplysning och sedlighet i Mariehamn (Valistus- ja siveellisyysseura, Maarianhamina) (AD 1162/257 1884); Föreningen Sedlighetens vänner i Viborg (Siveyden ystävien yhdistys, Viipuri) (AD 562/252 1885); Sedlighetens vänner i Helsingfors (Siveyden ystävät, Helsinki) (AD 732/76 1885); Limingan työ- eli iltaseura, 1885 (Numminen 1961, 280); Paimion edistysseura (AD 476/246 1886); Vaasan Kaiku, 1885 (Numminen emt. 289); Suomen työn suosijat, Sortavala (AD 289/244 1887); Suomen työn suosijat, Hämeenlinna (AD 412/246 1886); Kotimaisen työn suosijat, Tampere (AD 1163/260 1886); Kotimaisen työn suosijat, Kuopio (AD 1163/260 1886); Sirius (Helsinki), jonka päämääränä oli ”luonnollinen kansalaiskasvatus” (AD 1245/201 1887); Sopusointuyhdistys (Fridsföreningen, joka pyrki ”kehittämään ja edistämään mielenrauhaa, raittiutta ja siveellisyyttä” ja jonka ruotsinkielisen nimen suomentamiseksi on toki muitakin vaihtoehtoja (AD 1585/259 1887); Toholammin edistysseura (*Pyrkijä* 1891, 46); Helsingin tietoyhdistys (AD 1798/312 b 1898); sekä Sörnäisten tietoyhdistys (Uudenmaan lääninkanslia AD 75/148 1898). Näihin aikoihin ilmestyi myös ensimmäinen käsikirja aiheesta, jota nykyään kutsutaan yhdistystekniikaksi, Felix Heikelin kirjoittama *Vid möten och sammankomster* (1886).

oli tarkoitus edesauttaa kansakunnan eheytymistä – kuten VPK-yhdistykset olivat tehneet aiemmin. Patriarkaalinen talonpoikaisluokka ei kuitenkaan ollut kaikin osin täysin vakuuttunut itsenäisen järjestäytymisen siunauksellisuudesta. Monen mielestä uudet yhdistykset sotivat vanhaluterilaista maailmanjärjestystä, isäntävaltaa ja uhrimieltä vastaan. Erityisen kiistanalaiseksi osoittautui lepopäivän pyhittämättä jättäminen, kun sunnuntaisin alettiin pitää kokouksia, joissa maallisen elämän asiat saivat yhä näkyvämmän roolin.[395]

Uuden yhdistysliikkeen poliittinen karsinointi ei ole helppoa. Kaikkien poliittisten leirien oli kuitenkin pakko myöntää, että spontaani ja monenkirjava yhdistysmobilisaatio oli tosiasia. Fennomaanit sopeutuivat spontaaniin järjestäytymiseen tavalla, jota voi kutsua granfeltilaiseksi politiikaksi Axel August Granfeltin, Kansanvalistusseuran pitkäaikaisen sihteerin ja Raittiuden ystävät -yhdistyksen (Nykterhetens vänner) puheenjohtajan mukaan. Granfeltilainen politiikka kantoi hedelmää korostamalla joukkojärjestöjen kansallista vastuullisuutta. Joukkojärjestöistä raittiusliike oli johtavassa asemassa: vuoteen 1886 mennessä oli perustettu 121 raittiusyhdistystä, joissa oli yhteensä 9801 jäsentä.[396] Samaan aikaan työväenyhdistyksiä oli alle 10.[397] Nuorisoseuroja, joilla ei vielä ollut yhteistä itseymmärrystä, oli toistaiseksi korkeintaan kuusi ja niissä arviolta noin 400 jäsentä.[398]

***

395 Saloheimo (1955) kuvaa erinomaisesti paikallisyhteisön kiistaa lepopäivän vietosta. – Esimerkki kirkon konservatiivisesta suhtautumisesta on Kuopiossa vuonna 1893 pidetyn pappeinkokouksen päätös, jota siteerattiin s. 84–85 tässä teoksessa. – Konservatiivinen kanta näkyi myös esimerkiksi Rautalammin kunnan viranomaisten päätöksessä vuodelta 1879: kunnan kansakoulurakennuksessa sai laulaa vain hengellisiä lauluja ja pitää vain kristillisiä esitelmiä. Soikkanen 1966, 231. – Mäntsälän nuorisoseuran säännöissä, jotka jätettiin senaatin vahvistettavaksi vuonna 1894, vuosikokous määrättiin pidettäväksi sunnuntaina. Tuomiokapitulin lausunnon mukaan sääntöihin piti kirjata, että vuosikokousta ei saisi pitää jumalanpalvelusaikaan. Senaatti oli samaa mieltä; AD 1168/260 1894; Numminen 1961, 279. – Vrt. myös Sulkunen 1986, 54; *Ungdomsföreningsrörelsen i svenska Österbotten* 1909, 47–48.

396 Hytönen 1930, 166.

397 von Schoultz 1924, 36–78.

398 Katso s. 366–368 tässä teoksessa.

Työväenliikkeen asema vahvistui 1880-luvulla. Työväenyhdistyksillä oli säännönmukaista kokous- ja muuta toimintaa, ja niitä yhdistivät uudistusmieliset ja luokkayhteistyön nimissä toteutettavat ohjelmat. Numeroin mitattuna työväenliike oli selvästi pienempi kuin raittiusliike, mutta raittiusliikkeen tavoin myös työväenliike oli luonteeltaan kirjava. Hannu Soikkanen on erotellut suomalaisen työväenliikkeen alkuvaiheista useita ja osittain ristiriitaisia aatteellisia piirteitä. Fennomaanien kateederisosialistiset näkemykset 1870-luvulla jättivät jälkensä 1880-luvun työväenyhdistyksiin, jotka pyrkivät rajoittamaan työnantajien kasvanutta valtaa työläisten aseman turvaavalla lainsäädännöllä. Vuoden 1889 työsuojelulait olivat tämän tavoiteohjelman keskeinen tulos. 1880-luvulla kateederisosialistiset uudistajat olivat valmiit tekemään yhteistyötä niiden kanssa, jotka pyrkivät luomaan oikeudenmukaisemman yhteiskunnan sosiaaliliberaalisin keinoin, ennen kaikkea lisäämällä työmarkkinoiden tasa-arvoa työläisten omien ammattiyhdistysten avulla. Laajennetun (joskaan ei yhtäläisen) äänioikeuden taas oli määrä tehdä kansalaisten suhde valtioon oikeudenmukaisemmaksi. Kateederisosialistisilla ja liberaaleilla ohjelmilla oli yhteinen keskeinen päämäärä, sosialismin leviämisen estäminen. Työväenyhdistyksissä saivat kuitenkin kannatusta radikaalimmat aatteet 1880-luvun lopulta lähtien. Tärkeä osatekijä oli itsenäinen työläisradikalismi, joka kääntyi vastustamaan säätyläisluokan ylivaltaa työväenliikkeen piirissä. Radikalismi näkyi lakkotaisteluina ja symbolisesti vappumielenosoituksina – ensimmäinen järjestettiin 1890 – sekä punaisina lippuina, joita kannettiin ensi kerran vuonna 1892. Toinen osatekijä oli suomalaiskansallisen radikalismin leviäminen työväenliikkeessä, jossa alettiin yhä tietoisemmin vastustaa ruotsinkielistä yläluokkaa. Se taas puolusti oikeuksiaan vastustamalla kansanvaltaisemman äänioikeuden toteutumista.[399]

Kun kielisuhteet kaupunkirahvaan keskuudessa muuttuivat, muuttui myös kaupunkilaisyhdistysten kielipoliittinen luonne. Fennomaanien vaikuttimet olivat olleet selvät Oulun ja Viipurin varhaisissa työväenyhdistyk-

399 Soikkanen 1975, 19–26. Työläisten radikalisoitumisesta työmarkkinoilla 1880-luvulla: Mattila 1969, 41–50.

sissä jo 1870-luvulla.[400] Fennomaanisen politiikan ote vahvistui myös muiden isompien kaupunkien työväenliikkeessä, jonka radikaaliin suomalaiskansalliseen linjaan sopi yhteistyö työläisradikalismin kanssa. Sitä vastoin liberaali ryhmittymä, joka kielipolitiikassaan puolusti ruotsin kielen asemaa, loittoni työväenliikkeestä. Liberaalisiiven johtohahmo, Victor Julius von Wright, luopui Helsingin työväenyhdistyksen puheenjohtajuudesta vuonna 1894. Toisin kuin vapaapalokuntaliikkeessä, joka sai vahvan tuen älymystön piirissä 1860- ja 1870-luvuilla, wrightiläiseltä työväenliikkeeltä tämä tuki jäi puuttumaan. Ruotsin liberaalit piirit, jotka edustivat vasemmistovoimia, eivät suinkaan sattumalta valinneet fennomaani E. G. Palménia ruotsalaisen liberalismin lipunkantajan, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* -lehden Helsingin-kirjeenvaihtajaksi. Valinta ei osunut *dagblad*-liberaaliin, sillä Ruotsin liberaalit ymmärsivät, että liberaaleilla oli Suomessa vähintäänkin yksi jalka tukevasti kiinni poliittisen oikeiston maaperässä.[401]

400 von Schoultz 1924, 33.

401 Soikkanen 1961, 19; Koivisto 1956, 144–171; Rommi 1964b, 69–70, 111–114. – Voisi kuvitella, että suomalaisuusliikkeen liberaalisiipi olisi ottanut mallia ylioppilaspalokuntalainen E. G. Palménin aktiivisuudesta VPK-liikkeessä 1870-luvulla. Empiirisessä tutkimusmateriaalissani on kuitenkin vain joitakin esimerkkejä tämänkaltaisesta aktiivisuudesta (naisten paneutuminen raittiuskysymykseen, yksittäisten säätyläisten toiminta herätysliikkeessä). Luokkien välinen yhteistyö lienee ollut tärkeä tavoite edelleen, mutta muodollisten tasa-arvoyhdistysten sijaan strategiaa haluttiin ehkä luoda epämuodollisemman seura-ajattelun pohjalta. Olen myöhemmässä tutkimuksessani tarkastellut, millä tavoin liberaali aikakausjulkaisu *Valvoja* päätteli, ketkä ja mitkä olivat keskeiset yhteiskunnalliset toimijat, joiden katsottiin vievän kehitystä eteenpäin. Koska tasa-arvoyhdistykset saivat liberaalipiirien huomion muissa Pohjoismaissa, samanlaista kiinnostusta olisi voinut ajatella olevan myös Suomessa. Kansan syvien rivien tasa-arvoyhdistyksiä ei kuitenkaan näy *Valvojan* sivuilla. Sen sijaan lehdessä pohdittiin ”kansakuntaa” ja ”aikaa”, joka nähtiin eräänlaisena toimijana, ja mainittiin eräitä henkilöitä muutoksen mahdollistajina. Kansalla oli tässä kehityskuvassa merkitystä ihmismassana, jonka piti herätä ottamaan vastuu, kun aika oli kypsä.

Valvoja mainitsee Suomalaisen kirjallisuuden seuran, joka ei ollut tasa-arvoyhdistys (lukuun ottamatta muutamaa vuotta 1840-luvulla). Agricolan muistopatsaan pystyttämiseksi järjestetty kansalaiskeräys oli lehden mukaan täydellinen esimerkki yhteiskunnallisesta toiminnasta, joka liikutti sekä eliittiä että kansaa. Siksi Suomalaisen kirjallisuuden seuran, jonka joukoissa oli kansakunnan parhaimmisto, tulisi kantaa vastuu tällaisesta ”kansallispäätöksestä”. Parhaassa välitysseurahengessä eliitin tulisi ravistella kansa vastaamaan herätyshuutoon ja osallistumaan tärkeään mielenilmaisuun. *Valvojan* mukaan keräys ei ilmentänyt muutostahtoa vaan yhteistä kansallismieltä. Se ei siten ollut kirkon eikä säätyjen

***

Suomalainen herätyskristillisyyskin uudistui 1870- ja 1880-luvuilla. Tässä protestiliikkeessä ei lähtökohtaisesti ollut juurikaan vastustettu valtiokirkon ajatusta. Senaatin ja muiden viranomaisten suhtautumista eriuskolaisuuteen voi luonnehtia systemaattisen maltilliseksi, ja valtiokirkko itse oli ottanut herätyskristillisyyden haasteen vastaan aika lailla joustavasti.[402] Hengellisen herätyksen kokeneiden identiteetti oli siten voinut juurtua sekä valtiokirkon että herätysliikkeen jäsenyyteen.[403] Herätyskristillisyys kuitenkin muuttui jossain määrin 1870-luvun lopulta lähtien: se sai uutta sisältöä ja merkitystä ottamalla ohjelmaansa sosiaalimoraalisia tavoitteita ja ilmaisemalla näkemyksensä yhteiskunnallisten asioiden hoidosta. Tämä tarkoitti, että sille tuli uusia toimintavaihtoehtoja. Ensinnäkin herätyskristityt vaativat entistä enemmän itseltään yhteiskunnan heikoimpien auttamiseksi ja toiseksi he esittivät periaatteellisen kysymyksen, oliko valtiolla ylipäätään oikeutta ohjata kirkon kehitystä.[404] Suomessa syntyi 1880-luvulle tultaessa uskonnollisia ryhmiä, jotka tunsivat vetoa valtiokirkon ulkopuoliseen seurakuntaidentiteettiin.

Baptistien jalansija Suomessa oli 1850- ja 1860-luvuilla hyvin heikko, mutta seuraavalla vuosikymmenellä liike levisi etupäässä ruotsinkielisellä Pohjanmaalla ja jonkin verran myös suomenkielisten pohjalaisten keskuudessa. Suomessa oli 1880-luvun alussa 1400 baptistia. Metodistien tavoin

asia. Myös silloin kun *Uusi Suometar* suuntasi ranskaksi kirjoitetun artikkelin keisarille Suomen kouluoloista, tarkoitus oli välittää suuriruhtinaalle asianmukaista tietoa kansan mielipiteestä ja uskollisuudesta. (Stenius 2003, 329, 344–345). – Kansan oikeudella ilmaista mielipiteensä on oma historia. 1880-luvulla ja paljon myöhemminkin tämä oikeus merkitsi uskollisuuden osoittamista, kansan ”oman kannattavan äänen” antamista; Stenius ym. 2011, 21.

402 Katso s. 85–89 tässä teoksessa. Esimerkiksi piispa Frans Ludvig Schaumanin mukaan oli kaikkea muuta kuin viisasta pelotella kansalaisia lahkolaisuuteen. Tässä kysymyksessä ero Ruotsiin oli suuri, sillä Ruotsissa eriuskolaisuuteen suhtauduttiin ankarammin kuin Suomessa; Forsberg 1957, 25–27; Juva 1962, 192–194.

403 Haavio 1965, 25.

404 Suomen luterilainen evankeliumiyhdistys, joka perustettiin 1873, ei nimenomaan halunnut korostaa itsenäisyyttä valtiokirkosta, vaan tukeutui muodolliseen yhdistyspohjaan lujittaakseen hedbergiläisen herätyksen valtiokirkollista ja samalla kansallista kirkollista identiteettiä; Haavio emt. 55–58.

baptistit vetosivat alempiin yhteiskuntaluokkiin; ylempien yhteiskuntakerrostumien edustajat olivat poikkeus.[405] Metodistit perustivat ensimmäisen epävirallisen seurakuntansa Suomessa 1881, mutta liike pysyi pienenä koko 1800-luvun.[406] Monin tavoin Suomen merkittävin vapaakirkollinen heräte tuli evankelisen allianssiliikkeen piiristä. Liike oli lähtöisin anglosaksisista maista, joissa oli jo varhain kehittynyt valtion ja kirkon yhdentämistä kyseenalaistavia valtiokäsityksiä. Samalla näiden maiden liberaali yhteiskuntakehitys oli tehnyt lopun vanhasta aristokraattisesta isäntävaltaisesta vastuuajattelusta ja antanut yhteiskunnan köyhille uudenlaisen, juridisesti itsenäisen roolin vapaaehtoisen hyväntekeväisyyden kohteena. Baptismi ja metodismi olivat 1700-luvun vastaus uusiin haasteisiin; 1800-luvun loppupuolella haasteisiin vastasi evankelinen allianssi. Sen päätavoitteita oli koko protestanttisen kristikunnan yhdistäminen raamatulliselta pohjalta. Allianssin ajatus oli niin merkittävä, että se itse asiassa muokkasi maaperää valtiokirkon ja radikaalin vapaakirkollisuuden välisille kompromisseille. Suomessa allianssiliike ruokki hengellistä herätystä laajemminkin, ei vain niitä, joita itsenäinen seurakuntamuodostus veti puoleensa.[407] Erityisen tärkeä oli vapaakirkollisena liikkeenä tunnettu organisaatio, joka sai Suomessa alkunsa allianssiliikkeen vaikutuksesta. Läpimurtovuosi oli 1879, ja 1880-luvun alussa löyhällä liikkeellä oli kannattajaryhmiä Oulussa, Pietarsaaressa, Vaasassa ja Porvoossa. Jäseniä oli vähän, noin 180 henkeä, mutta toisin kuin baptistit ja metodistit, tämä liike vetosi myös joihinkin vaikutusvaltaisiin henkilöihin kouluja käyneestä yläluokasta.[408]

Vapaakirkollisuus oli 1880-luvun puoleenväliin asti vaihtoehto kirkolliseen toimintaan osallistuneille myös Suomessa ja yläluokka mukaan lukien. Vaihtoehdon houkuttelevuus heikkeni kuitenkin pian, kun valtiokirkon palvelijat alkoivat yhä määrätietoisemmin luonnehtia evankelis-luterilaista kirkkoa *kansankirkoksi*. Vielä 1885 pidetyn pappeinkokouksen yhteydessä vapaakirkollinen liike järjesti varjokokouksen, johon osallistuivat muun

405 Forsberg 1957, 23–29, 40, 46, 58–69, 114–115; von Bonsdorff 1956, 64–82; Edén 1931, 29–114.
406 Hurtig 1923, 7–52.
407 Forsberg 1957, 104–107, 110 ja 113; Haavio 1965, 118–125.
408 Forsberg emt. 117–121, 126, 135–136, 149–151; Landell 1909, 1–26; Lindahl 1939; 1943, 7–48.

muassa teologian professori A. F. Granfelt sekä piispa C. H. Alopaeus. Tilanne selventyi 1880-luvun loppupuoliskolla. Riidat ja hajaannus heikensivät ryhmiä, jotka pitivät kiinni vapaiden seurakuntien ajatuksesta. Asiaan vaikutti sekin, että nimekkäät henkilöt, kuten raittiusmies Edvard Björkenheim, vetäytyivät liikkeestä. Lahkolaisidentiteetti vahvistui, kun vapaakirkolliset ryhmät eristäytyivät muusta yhteiskunnasta. Ne eivät siten voineet toivoa vaikuttavansa suomalaiseen yhteiskuntakehitykseen kovinkaan paljon. Jotta niiden mobilisaatiolla olisi ollut syvempää vaikutusta, niiden olisi pitänyt luoda itsestään kuva uskottavana yhteiskunnan uudistajana. Siihen ne eivät pystyneet. Sen sijaan kansankirkon oman herätyskristillisyyden eri haaroilla oli edelleen merkittävä yhteiskunnallinen rooli, sillä ne rakensivat kansalaisten yhteiskunnallista identiteettiä ja antoivat välineitä yhteiskunnan muuttamiseksi.[409]

Ruotsissa oli samaan aikaan nähtävissä kaksi vastakkaista kehityslinjaa. Kun eriuskolaislainsäädäntöä uudistettiin 1800-luvun kuluessa, Ruotsi kuului niihin maihin, joissa tartuttiin innokkaasti mahdollisuuteen perustaa vapaita seurakuntia. Korkea- ja matalakirkollisuus elivät rinnakkain ilman läheisempää kosketusta toisiinsa. Niiden lisäksi jotkut itsenäiset kristilliset yhdistykset, kuten Evankelinen isänmaansäätiö (Evangeliska fosterlandsstiftelsen), jäivät osaksi valtiokirkkoa ja toiset, kuten Ruotsin lähetysliitto (Missionsförbundet), baptistit ja metodistit, irtautuivat valtiokirkosta perustaakseen vapaita seurakuntia. Ruotsissa herätyskristillisyys ja vapaakirkollinen liike eivät eristäytyneet muusta yhteiskunnasta, vaan vapaakirkollisella liikkeellä oli merkittävä vaikutus valtiopäivien toisen kamarin työskentelyyn ja paikallistason poliittiseen elämään.[410] Kansankirkon käsitteen erilainen asema Suomessa ja Ruotsissa oli kuvaava. Käsite rantautui molempiin maihin 1800-luvun jälkipuoliskolla, mutta siinä missä sen käyttö johti Ruotsissa vapaakirkkojen eroon valtiokirkosta, Suomessa sitä käytettiin herätyskristittyjen integroimiseksi valtiokirkon piiriin.[411]

409 Wejryd 1984, 104–110; Juva 1960, 126–157.

410 Lundkvist 1974, 129–159.

411 Stenius, 1983a, 113. Suomen metodistit eivät hyväksyneet valtiokirkon kutsumista kansankirkoksi, mutta heidän protestinsa ei syrjäyttänyt kansankirkon käsitettä, joka antoi ymmärtää, että valtiokirkossa suvaittiin erilaisia suuntauksia ja liikkeitä. Seppo

Taulukko 7. *Suomenkielisten nuorisoseurojen määrä ja jäsenmäärä 1881–1892*

	Nuorisoseuroja	Jäseniä
1881	1	n. 50
1882	7	n. 300
1883	8	340
1884	4	270
1885	3	200
1886	6	390
1887	7	530
1888	7	600
1889	13	820
1890	30	1380
1891	39	2630
1892	45	3150

***

Ennen 1890-lukua nuorisoseuroista ei voi puhua yhdistysliikkeenä, jolla olisi ollut yhteinen itseymmärrys. Jälkikäteen nuorisoseuraliikkeellä on ollut tarve osoittaa, mitkä yhdistykset 1880-luvun kirjavasta yhdistysliikkeestä olivat nuorisoseuroja ja mitkä eivät kuuluneet ”liikkeeseen”. Se, olivatko 1884 perustettu Limingan työ- eli iltaseura tai 1885 perustettu Vaasan Kaiku nuorisoseuroja, lukuseuroja tai suomalaisuusyhdistyksiä, ei ole kuitenkaan keskeinen ongelma.[412] Monien muiden yhdistyshankkeiden tavoin ne olivat omintakeisia paikallishankkeita, jotka – toisin kuin nuorisoseurat myöhemmin – eivät kuuluneet vakiintuneeseen ja maanlaajuiseen liikkeeseen.

Jos hyväksymme vakiintuneen nuorisoseuraliikkeen tulkinnan sen omasta esihistoriasta 1880-luvulla ja lisäksi hyväksymme sen oman tavan

1983, 133. Tanskassa valtiokirkosta alettiin käyttää nimitystä *Folkekirken* vuoden 1849 uuden perustuslain myötä; Christensen & Nielsen 1983.

412 Numminen 1961, 280 ja 289.

määritellä aidot nuorisoseurat, voimme arvioida näiden seurojen lukumäärän vuoteen 1893 asti, jolloin liikkeen oma lehti, *Pyrkijä*, alkoi pitää siitä kirjaa:[413]

Suomenkielisten yhdistysten lisäksi perustettiin myös ruotsinkielisiä nuorisoseuroja, jotka suomenkielisten seurojen tapaan järjestäytyivät omaksi nuorisoseuraliikkeeksi 1890-luvulla. 1880-luvun lopun ja vuoden 1893 välisenä aikana perustettiin ainakin 11 elinvoimaista ruotsinkielistä nuorisoseuraa, joista ruotsinkielinen nuorisoseuraliike katsoo oman historiansa alkaneen. Liikkeen jäsenkirjoon oli erikoinen syy, sillä sen jäseniä olivat myös kaupunkien Arbetets vänner -yhdistykset. Viisi tällaista yhdistystä perustettiin vuosina 1891–1895 ja 11 kappaletta lisää kahtena seuraavana vuonna, jolloin radikalisoitunut työväenliike oli jo muuttanut yleistä tilannetta.[414]

413 Luvut ovat arvioita. Tiedot yhdistyksen perustamisesta ovat riittäneet todisteeksi yhdistyksen olemassaolosta. Kun tiedot yhdistyksestä loppuvat, yhdistyksen on katsottu olleen olemassa vielä kaksi vuotta lähteiden mainitseman viimeisen elonmerkin jälkeen. – Jäsenmääristä on vain vähän tietoa (mikä kertoo, että jäsentilastot eivät vielä olleet saaneet yhdistyksiä otteeseensa). Arviot perustuvat analogiapäätelmään: kun tietoja ei ole ollut saatavilla, on ensiksi tutkittu kyseisen yhdistyksen aiempia ja myöhempiä jäsenmääriä ja toiseksi yhdistysten keskivertojäsenmääriä vastaavilla paikkakunnilla. Arviot jäsenmääristä ovat epätarkkoja myös siksi, että pienten ja heikkojen yhdistyshankkeiden jäljittäminen olisi vaatinut lehdistön ja lääninkanslioiden diaarien läpikäyntiä. Oheiseen taulukkoon olen koonnut tiedot senaatin talousosaston anomusdiaareista vuosilta 1882–1887 ja Uudenmaan lääninkanslian kirje- ja anomusdiaareista vuosilta 1887–1893. – AD 72/240 1883; 469/249 1885; 782/155 1887; Uudenmaan lääninkanslian II osaston kirjediaari 145/427 1890; Numminen 1961, 120, 130, 142, 164–165, 190–191, 201–205, 280, 283, 287, 289–290, 407; Hästesko 1931, 68–70; Hanhijärvi 1947, 38, 42, 49; Tuominen 1932, 216; *Pyrkijä* 1890, 13–14, 43, 63, 79, 93–94; 1891, 3, 13–15, 27–28, 46–47, 73, 76–77, 95; 1892, 3, 11–12, 15, 29–30, 37, 78, 94; 1893, 2–5; *Suomen nuorisoliiton albumi* II 1901, 65, 74–87. – Taulukon arviot poikkeavat tilastotiedoista, jotka nuorisoseuraliikkeen *Pyrkijä*-lehti vuonna 1893 julkaisi liikkeen kattavuudesta edellisen vuoden aikana. *Pyrkijän* mukaan nuorisoseuroja oli 41 ja jäseniä niissä yhteensä 3626 henkeä. Taulukossa seuroja on 45 ja jäseniä 3150. Lehden tiedoissa ei ole mukana Parikkalan, Hiitolan, Anjalan ja Kauvatsan nuorisoseuroja. Kolmea viimeksi mainittua ei ole laskettu mukaan, koska niillä ei ollut toimintaa vuonna 1892. Näin oli monen muunkin yhdistyksen laita, joten lehden ratkaisu ei ole johdonmukainen.

414 Uudenmaan lääninkanslian kirje- ja anomusdiaarit 1887–1900; *Finlands svenska ungdomsförbund. Historik och statistik* 1912; Hedberg 1910; [Klingstedt] 1915; [Lindfors] 1959; *Meddelanden [från] Nylands svenska ungdomsförbund* 1–15 1905–1916; [Rajalin] 1942; *Svensk österbottnisk ungdom* II 1916; *Ungdomen* 1903; *Ungdomsrörelsen i svenska*

Nuorisoseuraliike oli kielipolitiikan kannalta sikäli poikkeuksellinen, että sen rakenne oli joko täysin suomen- tai ruotsinkielinen. Kielirajan oli voinut ylittää vielä 1880-luvulla. Kruunupyyn vuonna 1888 perustetussa nuorisoseurassa, joka oli ruotsinkielisen yhdistyslaitoksen kantavia voimia, suunniteltiin perustamisvaiheessa järjestäytymistä Etelä-Pohjanmaan nuorisoseuran alaosastoksi.[415]

Niin kauan kuin nuorisoseuraliike ei ollut vielä vakiintunut yhteisen kattojärjestön alle ja niin kauan kuin siltä puuttui aatteellinen johto, nuorisoseurat eivät juuri kilpailleet muiden yhdistysten kanssa paikallistasolla. Raittius, kansallinen sivistys ja itsekasvatus olivat jokaisen yhdistyksen ohjelmassa. Kun Vaasan ehdottoman raittiuden seura (Vasa absoluta nykterhetsförening) jakautui kahtia, Laihia sai 1880-luvun alussa aktiivisen nuorisoseuran, jonka toiminta kuitenkin tyrehtyi vuosikymmenen loppuun mennessä. Se ei tarkoittanut kaikkinaisen yhdistyselämän päättymistä, sillä toiminta kanavoitui nuorisoseuran sijasta Laihian raittiusseuraan.[416] Ja kun nuorisoseuraliikkeelle luotiin yhtenäinen linja ja aatteellinen johto, luotiin samalla edellytykset järjestäytyneelle oppositiolle. Olkoon Laihia esimerkkinä myös tästä kehityksestä. Vuonna 1892 syntynyt uusi nuorisoseura sai Laihian konservatiivipiirit perustamaan seuraavana vuonna Evankelis-lutherilaisen nuorison siveellisyysyhdistyksen.[417]

Eteläpohjalaiset kirjoittajat ovat olleet yksimielisiä siitä, että nuorisoseuraliike syntyi 1880-luvulla juuri Etelä-Pohjanmaalla ja että liikkeen lähtölaukaus oli laihialaisen Juho Hietasen ohjelmajulistuksessa, joka julkaistiin Vaasan Lehdessä keväällä 1881.[418] Hietasen avaus perustui suureksi osaksi perinteisiin lupausyhdistysten vaalimiin ajatuksiin. (”Uskomme heissä isän-

Österbotten 1888–1938 jämte kort översikt över ungdomsrörelsen i Nyland, Åboland och på Åland 1938; *Vårbrytning* 1910.

415 *Den svenskspråkiga ungdomsföreningsrörelsen* 1912, 10.

416 Numminen 1961, 201–204; Sulkunen 1986, 52.

417 Numminen emt. 204–206. Vaikka jotkut nuorisoyhdistykset eivät liittyneet vahvistuvaan nuorisoseuraliikkeeseen, liikkeessä suhtauduttiin niihin suopeasti. Tällaisia yhdistyksiä olivat muun muassa Keravan lukuseura, Viipurin nuorison raittiusseura, Helsingin evankelis-lutherilainen nuorisoseura sekä Svenska kristliga föreningen av unga män KFUM (ruotsinkielinen Nuorten miesten kristillinen yhdistys); *Pyrkijä* 1890, 79; 1891, 3 ja 15.

418 Numminen 1961, 97–101.

maan ja kansallisuuden rakkauden niin lämpimänä palavan, etteivät he ensihankaluuksista ota lannistuakseen, vaan solmivat lujan liiton edistyksen puolesta taistella.") Hietasen ohjelma erosi selvästi 1860- ja 1870-luvuilla maaseudun vapaaehtoisista ja ad hoc -pohjaisista sivistys- ja valistustempauksista eli juhlien ja keräysten järjestämisestä. Uudessa ohjelmassa painottui pysyvä kokoustoiminta.[419]

Paikallisesta, jatkuvasta ja elinvoimaisesta yhdistyselämästä tuli itseisarvo sinänsä, koska lupauksen antaminen ei yksinään riittänyt hiomaan eteläpohjalaisen kanssakäymisen karkeita tapoja. Vain yksi lupaus kelpasi, lupaus pitää yllä yhdistystä, joka jo sinänsä edustaisi uudenlaista kanssakäymistä. Siksi oli kokoonnuttava usein.

Tiheään kokoustamiseen siirtyminen ja kansansivistyksen luonteen muuttuminen liittyivät toisiinsa. Uusissa paikallisyhdistyksissä kansansivistystyöstä vastasivat uudenlaiset subjektit verrattuna aiempiin vuosikymmeniin, jolloin subjektiuden perusta oli keskustassa, välitysorganisaatioiden – Suomalaisen kirjallisuuden seuran, Suomen kasvatusopillisen yhdistyksen ja Kansanvalistusseuran – patriarkaalisissa pyrkimyksissä välittää tietoa ja arvoja ylhäältä käsin. Hietasella itsellään oli varsin kauaskantoisia vaatimuksia nuorisoseurojen kunnallisista tehtävistä. Jotta nuorisoseura voisi tarjota paikan jatkuvaluonteiselle ja merkitykselliselle yhdessäololle, sen piti ottaa hoitaakseen merkityksellisiä tehtäviä. Hietasen mukaan sen pitäisi olla mukana perustamassa vapaaehtoisvoimin uutta kansakoulua, vaikuttaa kestikievarien määrän vähentämiseen, laajentaa veronmaksajien joukkoa maanomistajista myös muihin ryhmiin ja niin edelleen.[420]

***

1880-lukua hallitsi yhdistystyyppi, jonka tärkein tavoite oli raittiuden edistäminen tavalla tai toisella. Ylivalta näkyi muutenkin kuin vain jäsenmäärissä, sillä myös muut liikkeet omaksuivat raittiusliikkeen ohjelman. Erityisesti työväenyhdistyksissä raittiuskysymys oli 1880- ja 1890-luvuilla niin keskei-

419 Numminen emt. 90–97; *Vaasan Lehti* 3.3. ja 7.3.1881.
420 Numminen emt. 90; *Vaasan Lehti* 24.1. ja 31.1.1881.

nen, että lähes kaikki muut wrightiläisen työväenliikkeen tavoitteet jäivät sen varjoon.[421]

Raittiusliikkeen ohjelma oli monenkirjava. Joissakin raittiusyhdistyksissä vaadittiin täysraittiutta, toisissa pidettiin kohtuutta parempana. Vapaakirkollisen liikkeen piirissä toimivat raittiusyhdistykset olivat tavallisia 1880-luvun alussa, kun taas vuosikymmenen lopussa monella yhdistyksellä oli vahva side valtiokirkkoon. Joidenkin mielestä yhdistysten kokouksissa ei sopinut olla viihdykettä, mutta toiset pitivät sitä hyödyllisenä vetonumerona. Myös riippuvuus kansainvälisistä raittiusjärjestöistä herätti eripuraa. Kielikysymyksessä oli yhdistyksiä, jotka eivät kansallisen yhtenäisyyden nimissä halunneet pirstoa liikettä suomen- ja ruotsinkieliseen osaan – ja yhdistyksiä, jotka vetosivat samoihin argumentteihin halutessaan jakaa paikallisjärjestöt kielellisin perustein. Lopuksi vielä säätyläisluokka ja alemmat yhteiskuntakerrokset painottivat raittiustyössään eri asioita. Yhdistykset, joiden työn lähtökohta oli alemmissa yhteiskuntakerrostumissa, saattoivat etenkin 1880-luvun alussa hyökätä vallitsevia yhteiskuntaoloja vastaan hyvinkin aggressiivisin sanakäänteen. Toisin kuin säätyläisluokan uudistusintoilijoilla, protestit eivät kuitenkaan tähdänneet lainsäädännön muuttamiseen, vaan yksilön hengelliseen pelastukseen.[422] 1880-luvun kuluessa raittiusliikkeessä korostuivat yhä enemmän uudistusvaatimukset, joissa kutsuttiin valtiota apuun. Vuoden 1885 menestyksekäs nimienkeruu anniskeluoikeuksien rajoittamisen puolesta osoitti, että näin kyettiin mobilisoimaan kansalaisia. Adressiin, joka osoitettiin valtiopäiville (toisin kuin naisten raittiusadressi edellisellä vuosikymmenellä), kertyi suhteellisen nopeasti 34 933 allekirjoitusta sekä 49 kuntakokouksen vetoomus (naisten adressissa oli 1452 nimeä). Nimiä ei kerätty kaikkialla Suomessa, mutta siellä missä kerättiin, tuki oli huomattava. Eräs tamperelainen kerääjä kertoi pyytäneensä 500 henkilöä allekirjoittamaan vetoomuksen; näistä vain 10 oli kieltäytynyt.[423]

421 Sulkunen 1986, 205–208, 260–261.

422 Esimerkkinä on raittiusliikkeen Porissa julkaisema lehti *Raittiuden Ystävä* (1878–1887) ja Oulussa ilmestynyt *Raittius ja Siveys* (1884–1887).

423 *Aamunairut* 1885, 13–14, 21, 26–29 ja 136–139. – Vuonna 1887 lehdessä käytiin keskustelua nimien keruusta poliittisena aseena, 172.

Liikkeen pitäminen koossa (sentrismi) ja valtiojohtoisuus (etatismi)

Joukkojärjestöjä syntyi niin paljon ja niistä tuli niin suuria, että fennomaanien johdon, joka oli aiemmin suhtautunut joukkojärjestäytymislaitokseen penseästi, oli pakko arvioida kantansa uudelleen. Uudistuneen fennomaanisen politiikan pääarkkitehti oli Axel August Granfelt. Vaikka hänellä ei ollut paksunahkaisen poliitikon ominaispiirteitä, hänen onnistui 1880-luvun kuluessa yhdistää kirjava ja nopeasti kasvava raittiusliike yhteisen keskusorganisaation alle. Tähän järjestöön mahdutettiin koko joukko vastakkaisia intressejä.

Granfelt hoiti monia keskeisiä tehtäviä suomenkielisen kansanvalistuskirjallisuuden julkaisemisessa, mikä korosti hänen rooliaan hämähäkinverkoston lailla leviävän järjestäytymisen keskipisteessä.[424] Hän oli tässä suhteessa välitysseurojen toimintamallin tuote, mikä oli omiaan tuomaan suomenkielisen julkisuuden piiriin antiliberalistisia piirteitä. Suomenkielisen kirjallisuuden levittämisen väylä oli 1870-luvun loppuun saakka Kansanvalistusseura. Toisin kuin Snellman oli toivonut, fennomaanijohdon tavoitteena ei ollut yksityinen kaupallinen suomenkielinen kustannustoiminta. Granfelt antoi yhteiskunnallisen panoksensa muilla aloilla. Mobilisaation historian kannalta hänen työnsä laulujuhlien järjestäjänä oli uraauurtava. Hänen aloitteestaan Kansanvalistusseura isännöi suuria kansallisia laulujuhlia 1880-luvun alusta lähtien.[425]

424 Kuusi 1946, 202, 285. Väitöskirjani jälkeen julkaisin tarkemman selvityksen kustannuspolitiikan suomalaisista erikoispiirteistä. Suomalaisen kirjallisuuden seura oli ensimmäisinä vuosikymmeninään päävastuussa suomenkielisen kirjallisuuden julkaisemisesta, kunnes se päätti keskittyä tieteelliseen kirjallisuuteen ja jättää muun kirjallisuuden toisten kustantajien tehtäväksi. – Suomenkielisen kirjallisuuden kustantaminen oli täysin altavastaajan asemassa ruotsinkieliseen kustannustoimintaan verrattuna 1800-luvun viimeisiin vuosikymmeniin asti. Asiamiesverkostot markkinoivat sekä ei-kaupallisia (A. A. Granfelt Kansanvalistusseurassa) että kaupallisia julkaisuja (Werner Söderström 1879 lähtien, Otava vuodesta 1890). Kaupunkien kirjakauppojen myynti oli vielä pientä. Ei ollut sattumaa, että kymnaasin oppilas Werner Söderström harjoitti liiketoimintaansa Porvoon pikkukaupungissa ja että pääkaupunki sai menestyksekkään kirjakaupan vasta 1893, nimittäin Akateemisen kirjakaupan, joka palveli myös suomenkielistä kirjallisuutta haluavia asiakkaita. – Kustannusalalla samoin kuin akateemisessa maailmassa ja yhdistyslaitoksessa luotettiin lujasti keskitetyn strategian ja keskusjohtoisen järjestäytymisen voimaan kansakunnan vakauttamisessa. Stenius 1990.

425 Smeds & Mäkinen 1984, 9–36; Stenius 1985.

Kun Granfelt otti vastaan Kansanvalistusseuran sihteerin tehtävät, seura oli selvästi Suomen suurin vapaaehtoinen yhdistys ja sellaisena se pysyi vuoteen 1886 asti, jolloin Raittiuden ystävät ohitti sen.[426] Kun Granfelt valittiin Kansanvalistusseuran sihteeriksi, seuran sääntöjä muutettiin niin, että jokaisen Suomen kansalaisen oli mahdollista liittyä sen jäseneksi. Tätä ennen jäseniksi olivat kelvanneet vain hyvämaineiset henkilöt. Tämä oli askel välitysseura-ajattelusta kohti joukkojärjestäytymisajattelua, ja tällä tiellä Granfelt jatkoi. Hänellä oli mielessään paikallisosastoihin perustuva malli asiamiespohjaisen järjestäytymisen sijaan. Granfeltille Kansanvalistusseura oli keskusorganisaatio, jonka toiminnassa paikallisosastot olisivat keskeisellä sijalla. Hän kirjoitti vuonna 1880, että tällainen hajautettu hallintomalli erottaisi Kansanvalistusseuran Ruotsin vastaavien seurojen patriarkaalisesta kaavasta. Granfelt ajoi paikallisosastomallia erityisen aktiivisesti vuosina 1882–1883, mikä tulee tulkita vastavedoksi spontaanisti toimineeseen yhdistysliikkeeseen.[427]

Vuonna 1883 joukko hämäläisylioppilaita valtasi Granfeltin johdolla vanhan raittiusjärjestön Kohtuuden ystävät, joka oli alusta asti eli 1850-luvulta lähtien ollut raittiuskirjallisuutta levittänyt asiamiesyhdistys. Valtauksen jälkeen yhdistys muuttui radikaalisti. Se sai uudeksi nimekseen Raittiuden ystävät, koska tarkoitus ei ollut tavoittaa vain kohtuuden kannattajia vaan kaikki raittiuden asiaa ajavat. Voidakseen korostaa asemaansa monimuotoisten itsenäisten raittiusjärjestöjen joukossa ja saavuttaakseen lopulta aseman ainoana oikeutettuna keskusjärjestönä Raittiuden ystävien piti olla avarakatseinen ja tasapainoilla sovittelevasti. Aluksi ei perustettu omaa lehteä, vaan Raittiuden ystävät osallistui Tampereella ilmestyneen *Aamunairut*-lehden toimittamiseen vuodesta 1885, ja vasta vuonna 1887 lehdestä tuli järjestön virallinen äänenkannattaja. *Aamunairut* pyrki edustamaan koko raittiusliikettä ja julkaisi siksi myös muiden kuin Raittiuden ystäviin kuuluvien järjestöjen vuosikertomuksia ja raportteja. Lehti saikin vahvan aseman.[428] Pii-

426 [Stenius] 1987.

427 Toinen kampanja ajoittuu 1900-luvun alkuun, jolloin myöntyväisyyssuunnan edustajat yrittivät pitää kiinni käsistään luisuvasta yhdistysmobilisaatiosta. Liikanen 1987; Inkilä 1960, 66 ja 82; *Kansanvalistus-seuran kalenteri 1881* 1880, 178; *1882* 1881, 59; *1885* 1884, 192; Kuusi 1946, 252, 264–265.

428 *Aamunairut* 1886, 177–178.

rijärjestöjen avulla Raittiuden ystävät onnistui vuosi vuodelta voittamaan yhä useamman raittiusjärjestön puolelleen. Yhdistykset osallistuivat päätöksentekoon ja samalla keskusjohdon oikeus edustaa raittiusliikettä ulospäin kasvoi. Keskusjärjestön hallituksen asema oli kiistaton. Säännöissä todettiin näennäisen viattomasti, että hallituksen oli – *jos mahdollista* – kuultava piirijärjestöjä kaikissa tärkeissä asioissa.[429] Yhtenäisyyden nimissä hallituksen piti hyväksyä monenlaisia henkilökohtaisia raittiustyön motiiveja.[430] Paikallistasolla raittiusaatteen kannattajat saattoivat järjestäytyä kilpaileviin yhdistyksiin, mutta kaikkien oli kuuluttava keskusjärjestöön, joka vältti hajaannuksen, koska se ei määritellyt itseään liian tiukasti.

Raittiuden ystävien avarakatseisuus oli suhteellista. Sillä oli selvät rajat. Yhdistykset eivät ensinnäkään saaneet kuulua kansainvälisten järjestöjen alaisuuteen. Kun suljetut Goodtemplar-raittiusseurat kiellettiin, Raittiuden ystävien fennomaanijohto ei ollut tätä asiaa ajamassa, mutta se ei tätä päätöstä myöskään paheksunut. Raittiuden ystävissä arvosteltiin Goodtemplar-liikettä voimavarojen pirstomisesta pieniin yhdistyksiin. Salamyhkäisyys, veljeskuntapuku ja salasanat – kaikki loosiperinteen elementtejä – eivät sopineet suomalaiseen mielenlaatuun. Todettiin, että kaikessa ei tarvinnut noudattaa Ruotsin esimerkkiä. Suomeen ei ollut myöskään mielekästä tuoda kaiken lisäksi sangen eripuraista kansainvälistä järjestöä. Tärkeämpää oli perustaa raittiustyö kansalliselle pohjalle. – Granfeltin kanta tähän kysymykseen ei ole täysin selvä. *Uusi Suometar* julkaisi 1885 hänen mielipidekirjoituksensa, jossa hän aluksi puolusti Goodtemplar-liikkeen toiminnan sallimista Suomessa. Tämän voi tulkita niin, että Granfelt halusi näyttää olevansa periaatteessa valmis kaikenlaiseen yhteistyöhön raittiuden edistämiseksi. Lyhyen puolustuspuheen jälkeen hän kuitenkin totesi, että Goodtemplar-liikkeen järjestömuoto ei ollut Suomen oloissa ihanteellinen. Järjestön ulkoiset piirteet olivat epäsuomalaisia eikä niitä voinut siksi hyväksyä. Mielipidekirjoituksensa päätteeksi Granfelt kiitti Suomen ylimpiä vallankäyttäjiä siitä, että nämä olivat luoneet yhteiskunnan, jossa salaseurat tuntuivat vierailta ja epäluonnollisilta.[431]

429 *Aamunairut* 1886, 26–27; 1889, 1–2, 24 ja 99; Halila 1958b, 53 ja 64; Sulkunen 1986, 83.
430 *Aamunairut* 1885, 151; 1886, 99 ja 117–119; 1887, 44–45.
431 Nimettömät lehtiartikkelit: *Aamunairut* 1885, 80; *Nykterhetsvännen* 1888, 5; *US* 2.9.1885.

Toiseksi raittiustyö ei saanut olla pelkkää hyväntekeväisyyttä. Hyväntekeväisyyden juonne oli toki olemassa, mutta järjestönä Raittiuden ystävien päätehtävä oli muualla.[432] Kansakunnan piti kehittyä ja muuttua. Se onnistuisi, jos yksilöt muuttaisivat tapojaan ja alkoholinkäyttöään ja jos lainsäädäntöä uudistettaisiin. Samaan aikaan kun raittiusliikkeen toiminta lujittui Raittiuden ystävien alaisuudessa, vapaakirkolliset vaikutteet, jotka olivat haastaneet perinteiset toimintamallit, tasoittuivat ja menettivät kärjekkäimmän vaikutuksensa. Ne olivat olleet hengellisen herätyksen alkusysäys ja ne leimasivat myös raittiusliikkeen läpimurtovaihetta Suomessa 1880-luvun alussa. Pääasiassa ruotsinkielinen vapaakirkollisuus oli piikki fennomaanien lihassa jo ruotsinkielisyytensä ja lahkolaishenkensä vuoksi, mutta myös siksi, että se ei tuntenut omakseen fennomaanista, valtiointerventionistista ohjelmaa. Vapaakirkollisissa piireissä uskottiin anglosaksisen näkemyksen mukaisesti, että yhteiskunnan pelastaisi vapaaehtoinen hyväntekeväisyys ja yksilön hengellinen uudestisyntyminen. Vapaakirkollinen näkemys identiteetin muutoksesta oli luonnollinen osa liberalistista, anglosaksista ajatustapaa, mutta fennomaaneille se oli outo.[433] 1880-luvun kuluessa tilanteeseen saatiin ratkaisu, kun herätyksen päävirta ohjattiin kansankirkon (valtiokirkon) uomaan. Samalla vapaakirkollinen raittiusväki menetti vaikutusvaltansa, joka sillä oli ollut vuosikymmenen alussa.[434]

Kielikysymyksessä granfeltilainen raittiusliike toimi niin, että myös ruotsinkieliset raittiusihmiset voisivat tuntea liikkeen omakseen. Raittiuden ystävien puheenjohtajana Granfelt jakoi ensi töikseen Helsingissä tehtävän raittiustyön kahteen eri yhdistykseen: suomenkielistä työtä tekisi Koitto, ruotsinkielistä Eos. Granfeltilla ja Turun raittiusliikkeen keulahahmolla, Kaarlo Werkolla, oli asiasta periaatteellinen kiista. Werkon mukaan raittiustyön eriyttäminen kielellisin perustein soti kansakunnan vakauttamisen periaatetta vastaan. Granfelt puolestaan tulkitsi periaatetta siten, että paikallinen raittiustyö sujuisi parhaiten yksikielisissä paikallisyhdistyksissä. Kaikki paikallisyhdistykset olisivat kuitenkin osa samaa, kansallista keskus-

432 *Aamunairut* 1886, 154.
433 Sulkunen 1986, 45–46.
434 Katso s. 364–365 tässä teoksessa.

organisaatiota.[435] Muuten Granfeltin kielipoliittinen linja raittiusliikkeessä oli sikäli maltillinen, että hän ei käynyt asiasta avointa keskustelua *Aamunairut*-lehden palstoilla eikä myöskään yleisissä raittiuskokouksissa. Lehden oma kehitys on valaiseva esimerkki. Niin kauan kuin lehden toimittamisesta vastasi Tampereen raittiusseura, siitä puuttuivat selvästi fennomaaniset painotukset, ja paikallisuutisissa kerrottiin seikkaperäisesti esimerkiksi Helsingin raittiusyhdistysten kielioloista. Tällaiset julkaisut katosivat, kun Raittiuden ystävät otti lehdessä vallan. Tavoitteena oli osoittaa, että lehti oli koko maan kattavan raittiusliikkeen kokoava voima. Avoin keskustelu kielikysymyksestä ei olisi edistänyt tasapainoon ja puolueettomuuteen pyrkivää sopusointua.[436]

435 Sulkunen emt. 56, 66, 72, 104. – Koitto ja Eos järjestivät yhteisiä juhlia ja keskustelutilaisuuksia, mutta myös täysin yksikielisiä tapahtumia. Vaasassa ja Turussa kieliryhmien väliset suhteet aiheuttivat raittiusyhdistyksille suurempia ongelmia. Joukko suomenmielisiä jäseniä irtaantui vuonna 1887 Vasa nykterhetsförening -seurasta ja perusti oman yhdistyksen, jonka nimeksi tuli Waasan tähti. Hanke ei kuitenkaan menestynyt. (Ennen toiminnan kuihtumista uusi yhdistys ehti herättää kysymyksen yleisestä äänioikeudesta: pitäisikö raittiusyhdistysten käsitellä sitä ohjelmassaan?) Kaksi vuotta myöhemmin samat henkilöt tekivät uuden yrityksen vaihtoehtoisen raittiusyhdistyksen perustamiseksi ja tällä kertaa he pyysivät kaupungin papistolta apua yhdistyksen johtamiseen. Näin he onnistuivat perustamaan uuden raittiusseuran, jonka nimeksi tuli Vaasan toinen raittiusyhdistys. Yhdessä ensimmäisistä kokouksista seuran todettiin toimivan valtiokirkon yhteydessä. Kuvio toistui Turussa, jossa suomenmieliset jäsenet pyrkivät irtautumaan ruotsinkielisestä Hoppet-yhdistyksestä. Sen johdossa oli Turun vapaakirkollisia, joiden äidinkieli oli tavallisesti ruotsi. Hanke kaatui. Syyksi sanottiin, että käytettävissä ei ollut henkilöitä, joilla olisi ollut yhdistyksen johtamiseen vaadittavia ominaisuuksia. Uutta yhdistystä suunnittelevat pyysivät puheenjohtajaksi Perniön toista kappalaista, Frans Edvard Silvanderia. Tämän suostuttua saatiin myös muille hallituspaikoille kouluja käyneet henkilöt, ja Toivo II oli näin perustettu. Sulkunen emt. 163–165, 170; Stenius 1983b, 137.

436 Raittiuden ystävät luetteloi paikallisyhdistykset vuodesta 1888 lähtien suomenkielisiksi, ruotsinkielisiksi tai kaksikielisiksi. Päätöstä ei selitetty tarkemmin, ja se lieneekin seurannut paikallisyhdistyksen omaa halukkuutta korostaa kielellistä luonnettaan. Kielikysymyksen matala profiili näkyy myös järjestön piirijakoon liittyvässä työssä. Jako oli pitkällinen ja monimutkainen prosessi, joka kuitenkin toteutui ilman että kieli olisi noussut mahdolliseksi jakoperusteeksi. *Aamunairut* 1886, 114 ja 1888, 99–103; Stenius emt. 139–140. – Raittiuden ystävien Uudenmaan piirissä oli vuonna 1887 yksi kaksikielinen yhdistys, 10 suomenkielistä ja viisi ruotsinkielistä yhdistystä. Strömberg 1981, 47.

Raittiusliikkeen piirijako oli lähes valmis 1880-luvun loppuun mennessä. Tässä vaiheessa Granfeltin oli mahdollista ottaa kantaa myös kielikysymykseen. Hän selitti, että ”Suomen kansa” oli yksi asia ja ”ruotsalainen väestö” toinen. Se tarkoitti kansalaisuuden porrastamista etnisiteetin perusteella ja merkitsi siitä huolimatta sopusointua eriarvoisten kansalaisten välillä.[437]

Yksi yhteinen keskusjärjestö oli valmis ottamaan avosylin vastaan kaikenlaiset raittiusyhdistykset, vaikka se tarkoittikin erilaisten näkemysten huolellista yhteensovittamista. Oli parempi maanitella ja tehdä myönnytyksiä kuin hyväksyä vain tietynlainen ideologia, mikä – kuten moni ruotsalainen kansanliike oli saanut huomata – sulkisi toisinajattelijat pois. Vanhojen kansallisvaltioiden, esimerkiksi Ruotsin, yhdistysliikkeessä oli lahkolaishenkeä. Yhteiskunnan eri *sektoreilla* (esimerkiksi kirkollisessa elämässä, ruumiinkulttuurissa ja juomakulttuurissa) yhdistyselämä pilkottiin omiin kilpaileviin *”lahkoihin”*. Sen sijaan Suomessa tilannetta voi kuvata työväenliikkeen historian termillä sentrismi. (Karl Kautsky korosti, että työväenpuolueen oli tärkeä pysyä koossa. Granfeltin ja Kautkyn haasteet poikkesivat toki toisistaan; Granfelt pyrki saamaan raittiusliikkeen kaikki eri osat, kaikki erilaiset paikallisyhdistykset, saman keskusjärjestön alle, kun taas Kautsky yritti estää työväenpuolueen ääripäiden edustajia eroamasta puolueesta.) Jättäytyminen valtakunnallisen järjestön ulkopuolelle johtaa eristykseen ja merkitsee vapaaehtoista luopumista vallasta. Joskus riittää vähempikin dogmaattisuus.[438]

Granfeltilaisuudessa kansakunta oli kokonaisuus. Se näkyi myös pyrkimyksissä kuroa umpeen vapaaehtoisten yhdistysten ja hallintokoneiston välistä etäisyyttä. Yhteisöhenki saisi sekä virkamiehet että tavalliset ihmiset puhaltamaan yhteen hiileen yhdistyksissä, joilla oli suora kanava julkiseen

437 *Aamunairut* 1890, 50. Myöhemmässä tutkimuksessa olen kiinnittänyt huomiota siihen, että etnisyyden lisäksi oli muitakin eriarvoisuutta luovia tekijöitä. Aikalaiset – esimerkiksi Elias Lönnrot – ymmärsivät, että Suomessa asuvat henkilöt olivat tasavertaisia (kansalaisia) vain niissä yhteyksissä, joissa Suomen laki käsitteli heitä samanarvoisina. Stenius 2003.

438 Stenius 1983a. – Alapuro (1988, kappaleet 1.7.–1.8.) pohtii vanhojen ja uusien valtioiden eroja. – Fennomaanit pystyivät paikallistasolla sovittamaan yhteen ristiriitaisia tavoitteita: katso Kuusanmäki 1983, 76.

päätöksentekoon.[439] Raittiusliike kääntyi tässä kysymyksessä määrätietoisesti kirkonmiesten puoleen, joille annettiin suuri vastuu paikallistason raittiustyön käynnistämisestä ja johtamisesta.[440] Granfelt piti tärkeänä, että raittiusliikkeessä ymmärrettäisiin valtiopäivätyön ja kuntatason päätöksenteon merkitys.[441] Lakiuudistusten vaatimus edellytti tietämystä lainsäädäntötyöstä ja sai lisäksi kansalaiset samastumaan valtioon. Joukkojärjestäytymisen ja valtiokoneiston lähentäminen toisiinsa oli sekin osa kansakunnan rakentamista. Kateederisosialismin perinteen mukaisesti valtio ottaisi hoitaakseen niin kutsutun työväenkysymyksen. Suomessa granfeltilainen raittiusohjelma auttoi ”valtiollistamaan” joukkojärjestäytymislaitoksen. Bismarckin ohjelma Saksassa oli monessa suhteessa fennomaanisen politiikan malli, mutta Saksassa työväenluokka sidottiin valtiokoneistoon vakuutusjärjestelmän avulla. Joka tapauksessa sekä uudistuspolitiikassa että joukkomobilisaatiossa vältettiin sekaantumista työsuhteiden piiriin kuuluviin kysymyksiin. Kansallisesta joukkomobilisaatiosta tuli valtion epäpoliittinen jatke, ja Raittiuden ystävät saikin ensimmäisen valtionavustuksensa jo vuonna 1885.[442] Partikularistinen ja klikkiytymistä edistävä kehitys – joka tunnetaan myös puoluepolitiikan nimellä – heitti sen sijaan kapuloita koneiston rattaisiin.[443]

Kuten on jo todettu, tasa-arvoyhdistyksillä ei ollut toimintamahdollisuuksia Suomen maaseudulla, jossa vapaaehtoisuuden piiri punottiin osaksi

439 Kommunalismi norjalaisessa yhteiskuntahistoriassa viittaa pyrkimyksiin siirtää poliittista painopistettä paikallistasolle, periferiaan. Jos termillä viitataan paikallisten hankkeiden vahvistamiseen, voi samalla todeta, että norjalaisessa kommunalismissa puolustetaan periferiaa Kristianian kontrollipyrkimyksiä vastaan. Seip 1981, 178–179. Maantieteellinen sijainti selittänee viime kädessä nämä erot Suomen ja Norjan välillä. Suomella on huomattavasti pitempi raja Venäjän kanssa. – Suomalaisessa yhteiskuntahistoriallisessa kontekstissa kommunalismi voisi pikemminkin tarkoittaa pyrkimystä tuoda periferia lähemmäksi keskustaa. Katso edellä (s. 40) kuvaus Wilhelm Skjöldin poliittisesta temperamentista ruotsalaisen kansanliikkeen tyypillisenä edustajana, jonka mukaan kaikenlainen virkamieskunta oli paras pitää turvallisen välimatkan päässä.

440 *Aamunairut* palasi toistuvasti papiston rooliin raittiustyössä. Vaasan II:n raittiusyhdistyksen sisäiset kiistat ratkottiin kirjaamalla sääntöihin, että seuran puheenjohtajan oli oltava evankelis-luterilainen pappi. Sulkunen 1986, 164.

441 *Aamunairut* kirjoitti valtiopäivistä kattavasti ja perusteellisesti.

442 Sulkunen 1986, 89.

443 Turunen 1982, 56–57, 115.

paikallishallintoa. Yhteisten asioiden hoitamista ja paikallishallinnon vanhempia muotoja täydennettiin ja korvattiin vapaaehtoisvoimin. Se vaati paikallistasolla jo jonkinasteista juridista ja taloudellista itsenäisyyttä sekä verraten homogeenista sosiaalista rakennetta.[444] Yhteistyön perustana oli näkemys siitä, että kunnan asioiden hoitamiseksi oli olemassa yhteinen ja järkevä tapa. Tavoitteet olivat samalla tavalla konkreettisia kuin perinteisissä taloudellisissa yhteistyöhankkeissa. Niiden tarkoitus ei ollut luoda poliittista mielipidettä, sillä toiminta oli poliittista vain sikäli, että siinä oltiin fennomaanien kanssa yhtä mieltä kansakunnan lujittamisesta.

Granfeltilaisessa raittiusliikkeessä kaihdettiin viranomaisten ja kansan vastakkainasettelua. Niiden väliin ei myöskään kaivattu uutta holhoojakerrosta – uutta aatelistoa, kunnallispamppujen aatelistoa. Itsenäinen ja täysivaltainen henkilö pystyi sen sijaan samastumaan suoraan kansakuntaan.[445]

Tämänkaltainen määrittelemätön egalitarismi ei täysin selventänyt fennomaanien moniselitteisiä tulkintoja yhteiskunnan demokratisoitumisesta. Toisaalta uskottiin vakaasti, että yksilöt kykenivät sivistymään. Kansakunnan vahvistaminen vaati, että sivistys olisi niin suomalaista kuin suinkin. Kansakuntaistaminen oli yhtä suurta sivistystyötä. Liberaalille kulttuurielitismille käännettiin selkä ja vedottiin sen sijaan humanismiin, joka oli kaikkien saavutettavissa. Tässä ihmiskäsityksessä oli radikaalia tasa-arvoa, jonka yhteiskunnallista ja poliittista merkitystä ei konkretisoitu mutta joka saattoi juuri siksi johtaa vaatimuksiin yhä suuremmasta tasa-arvosta. Liberaalit, jotka eivät missään tapauksessa kyseenalaistaneet luokkien olemassaoloa, tyytyivät vaatimaan perustuslaillisessa hengessä kansalaisten tasavertaisuutta lain edessä.

Fennomaanisessa tasa-arvoajattelussa oli kuitenkin myös toinen puoli, sillä uskollisuuden siteet keisarilliseen esivaltaan olivat vahvat. Tässä bonapartistisessa uskollisuudessa oli samalla kertaa sekä aateliston vastaista tasa-arvoa että talonpojan omavaraisuutta, sellaista patriarkalismia, joka löi leimansa maaseudun paikallishallinnon, järjestölaitoksen ja kulttuurin kehittymiseen.

444 Vrt. Ylikankaan selitys (1981) vapaaehtoisten yhdistysten varhaiseen leviämiseen Pohjanmaalla.

445 Klinge 1982a, 143–152.

Luokkaveljeytymisen ajatus vapaapalokuntalaisessa muodossaan 1870-luvulla oikeutti yhteiskuntaluokkien olemassaolon. Siksi VPK:n jäsenten ammatit kirjattiin jäsenluetteloihin hyvin tarkasti. Fennomaanisessa raittiusliikkeessä tehtiin toisin. Oli tavallista, että 30–50 % jäsenistä kirjattiin jäsenmatrikkeliin ilman ammattimerkintää.[446] Tämän voi tulkita niin, että jäsenistön sosiaalista kirjavuutta pikemminkin peiteltiin kuin alleviivattiin. Raittiusyhdistyksen yhteisöllisyydessä korostui tunne siitä, että jäsenet kuuluivat yhtenäiseen ja uutteraan kansaan, mikä näkyy esimerkiksi sanavalinnoissa rahvas, työkansa ja työväki.

Fennomaanisen liikkeen mahdollisuudet säilyttää itseymmärryksensä kansanomaisena ja kansanvaltaisena liikkeenä tulivat kuitenkin riippuvaiseksi siitä, miten se määrittelisi suhteensa maaseudun maattomaan väestöön. 1800-luvun kahden viimeisen vuosikymmenen aikana kysymys omistamattomien luokkien sosiaalisesta ja ideologisesta sulauttamisesta kansakuntaan ajankohtaistui äkkiä. Maattomat yhteiskuntakerrokset proletarisoituivat nopeasti, nopeammin kuin esimerkiksi Ruotsissa. Maattomien osuus väestöstä kasvoi samalla kun metsäkaupoista kertyville rahoille oli enemmän ottajia. Lisääntyneen rahatalouden ansiosta maanviljelys nykyaikaistui. Muutoksen vauhti oli näissäkin suhteissa Ruotsia kovempi.[447] Oli entistäkin tärkeämpää, että granfeltilainen yhdistysliike auttaisi sitomaan maattoman väestön populistiluonteisen lojaaliuden osaksi maaseutukulttuuria.

Keskusjärjestön idea

Historiallisena kategoriana keskusjärjestö oli yhdistysten yhdistys, jonka jäsenistö koostui paikallisosastoista. Keskusjärjestön suomalaisia piirteitä olivat granfeltilainen keskushakuisuus ja pyrkimys lähentää valtiota (johon kuuluivat lainsäätäjät, virkamiehet ja kirkonmiehet) ja kansan mobilisaatiota toisiinsa. Keskusjärjestöjen, kuten Raittiuden ystävien, kuvaan kuului, että jäsenjärjestöiden oli mahdollista vaikuttaa emo-organisaatioon alhaalta päin koordinoidusti ja samanaikaisesti. Toisin sanoen kyse oli siitä, että kes-

446 Sulkunen 1986, 127–169. – Joissakin kaupungeissa raittiusliike kirjasi jäsenkoostumuksensa aluksi vähintään yhtä tarkasti kuin VPK, mutta omaksui myöhemmin suurpiirteisemmän linjan. Sulkunen emt. 134, 151, 156 ja 173–204.

447 Soikkanen 1981, 441.

kusorganisaatio edusti jäsenkentän näkemyksiä. Tältä kannalta katsottuna keskusorganisaatio oli radikaali ja uusi historiallinen kategoria, joka erosi ratkaisevalla tavalla vanhemmista välitysseuroista.

Vapaaehtoiset järjestöt, joita ei valvottu ylhäältä käsin ja jotka pyrkivät kattamaan *koko Suomen*, antoivat uuden demokraattisen ulottuvuuden käsitteille yleinen ja isänmaallinen. Keskusjärjestöt haastoivat siksi virkamiesvallan legitimiteetin ja julkisuusperiaatteet.

Englannin radikaalit äänioikeusyhdistykset toimivat pelkästään paikallisina yhteenliittyminä 1790-luvulla, koska vapaaehtoiset valtakunnalliset yhteenliittymät oli kielletty. Yhdistykset pitivät yhteyttä toisiinsa kirjeitse, mikä selittää niiden nimen Corresponding Societies.[448] Samaan aikaan kun ne etsivät paikkaansa Englannissa – Ranskan vallankumouksen radikalisoitumisvaiheessa – Saksan isänmaalliset seurat saivat 1793 katto-organisaation, joka ei kuitenkaan ollut alhaalta päin ohjattu keskusjärjestö. Isänmaalliset seurat eivät olleet vapaita, vaan pikemminkin oman seutunsa puolivirallisia välitysseuroja.[449] Niillä oli siitä huolimatta suuri merkitys pohdittaessa uuden kansallisen kommunikaatiomuodon eli politiikan kielen luomista.[450] Saksalaiset isänmaalliset seurat näyttivät erityisen yhtenäisiltä etenkin vuoteen 1815 asti. Tässä ne erosivat Ranskan lahkolaishenkisemmästä järjestäytymisestä.[451]

1800-luvun puolivälissä työväenluokka loi omia itsenäisiä organisaatioita varhain teollistuneissa maissa. Se edellytti uudenlaista näkemystä paikallisesta tapaoikeudesta ja paikallisen esivallan legitimiteetistä. Ihmisen yhteiskunnallinen asema ja identiteetti ei enää määräytynyt säädyn mukaan eikä sen perusteella, mikä hänen suhteensa oli paikalliseen esivaltaan, vaan sen määritti kansalaisuus, joka oli enemmän tai vähemmän kansallinen. Uusi radikaali legitimiteetti perustui oikeudenmukaisuuden yleisiin periaatteisiin. Järjestötasolla vastaavaa universaaliutta edustivat yleiset kansalliset organisaatiot.[452]

448 Thompson 1968, 163.
449 Im Hof 1982, 136.
450 Dann 1976, 204.
451 Dann emt. 225.
452 Tilly ym. 1975, 51–54, 70, 247–257.

Ruotsissa ja Suomessa viranomaisten suhde vapaaseen järjestöelämään kehittyi toisella tavalla. Valtakunnallisia vapaaehtoisyhdistyksiä ei milloinkaan mielletty samalla lailla uhkaaviksi. Se johtui siitä, että Ruotsissa ja Suomessa joukkojärjestöjen perustajat edustivat enimmäkseen ylempiä yhteiskuntakerroksia. Viranomaisten oli siksi helpompi hyväksyä joukkojärjestölaitos myös siinä vaiheessa, kun se kehittyi valtakunnallisiksi keskusjärjestöjen koordinoimiksi liikkeiksi. Keskusorganisaatiot ovat jopa saattaneet tuntua helpommilta valvottavilta kuin sirpaleinen järjestöverkko.

Suomen ensimmäiset valtakunnalliset *yleiskokoukset* olivat raittiusyhdistysten kokouksia. Ensimmäinen pidettiin Turussa 1883 vapaakirkolliselta pohjalta toimineen raittiusseuran aloitteesta. Vasta vuosikymmenen lopussa oli Raittiuden ystävien vuoro toimia järjestäjänä, koska sen piti ensin vakiinnuttaa asemansa yleisesti tunnustettuna keskusjärjestönä. Ruotsissa valtakunnallisia yleiskokouksia pidettiin jo 1840-luvun lopun mobilisaatioaallon aikaan. Reformiyhdistysten yleiskokouksia järjestettiin Örebrossa vuosina 1849, 1850 ja 1853.[453]

Lisättäköön tähän, että uusi juridis-tekninen organisaatiorakenne keskus-, piiri- ja paikallisjärjestöineen omaksuttiin 1880-luvulla myös muissa Pohjoismaissa. Siinä auttoivat muun muassa viestintätekniset muutokset eli laajeneva rautatie- ja puhelinverkosto.

***

Granfeltilais-fennomaaninen näkemys yhdistysmobilisaatiosta vaikutti tietyissä suhteissa pysyvästi Suomen yhdistyselämään ja toisissa suhteissa se oli pelkkä välivaihe. Eräs kestopiirre on ollut haluttomuus määritellä tiukasti keskeiset käsitteet eli Suomen kansa, Suomen valtio sekä suomalainen kansalaisyhteiskunta vapaaehtoisjärjestöineen. Toinen pysyvä piirre liittyy suomalaisen järjestöelämän taipumukseen vältellä separatistista kulttuuria. Granfeltin oma ura vaikuttajana jäi suhteellisen lyhyeksi. Hänellä oli paikka 1880-luvun yhteiskuntaliikkeessä, mutta jo 1890-luvulla hän koki olevansa

453 Sulkunen 1986, 69; Jansson 1985, 102–103, 122, 185, 192–195.

vieras muuttuvassa järjestökentässä. Hän asettui Mäntyharjuun hoitamaan suurta puutarhaansa. Voidaan sanoa, että Granfeltin idealistisessa näkemyksessä ei kerta kaikkiaan ollut tilaa puoluejärjestöille.

Tätä taustaa vasten alkiolaisuus on kuin granfeltilaisen perinnön viestinviejä. Näkemys kansallisesta ykseydestä, lahkolaisuuden karsastaminen ja sivistysvaatimukset pysyivät hengissä ennen kaikkea nuorisoseuraliikkeen ansiosta. Sen hintaa maksettiin vielä pitkään, sillä alkiolainen liike, joka vakiinnutti asemansa yhtenäisenä organisaationa 1890-luvulla muun muassa uusien kansanopistojen avulla, sanoutui irti kaikista poliittisuuteen liittyvistä vaatimuksista. Liikkeellä ei ollut uskonnollista tai poliittista ohjenuoraa. Sen päämääränä oli antaa tarvittavat sivistykselliset edellytykset uskonnon ja politiikan harjoittamiseksi. Alkiolaisen itseymmärryksen mukaan liike oli isänmaallinen ja neutraali; se ei esittänyt minkäänlaisia vaatimuksia valtiopäivien uudistamiseksi.

Nuorisoseuraliikkeen menestyksen voi järjestöelämän tasolla selittää keskus- ja piiriorganisaatioperiaatteiden joustava soveltaminen. Kuten Granfeltin toiminnan pohjana oli Raittiuden ystävien yhdistys, Etelä-Pohjanmaan nuorisoseura oli Santeri Alkion tukikohta. Yhdistys oli 1890-alkuun asti eräänlainen välimuoto, sillä siinä yhdistyivät kansanvalistuksellinen välitysseura ja joukkojärjestö, jonka toiminnasta paikallistaso vastasi. Tammikuussa 1891 yhdistyksellä oli 200 jäsentä. Heistä 115:llä oli kotipaikka Ilmajoella, Laihialla, Lapualla tai Ylihärmässä, ja 13:ssa muussa kunnassa oli kussakin enintään 15 jäsentä. Pohjanmaan ulkopuolisia jäseniä oli 13.[454] Toiminta vakiintui 1890-luvulla eri paikkakunnilla yhä itsenäisempiin haaraosastoihin, jotka pitivät yhteyttä emoyhdistykseen lähettämällä valtuuttamiaan edustajia emoyhdistyksen kokouksiin.[455] Etelä-Pohjanmaan nuorisoseuran lehti, *Pyrkijä*, toivoi samaan aikaan keskustelua järjestäytymisperiaatteista.[456] Vuodesta 1892 lähtien yhdistystä ei siksi voinut enää kirjata

454 *Pyrkijä* 1891, 13.

455 *Pyrkijä* 1892, 41–42.

456 Yhdistyksessä tiedettiin, että säännöt eivät olleet tässä suhteessa enää ajan tasalla. Siitä huolimatta se ei pitkään aikaan anonut uusien sääntöjen vahvistamista. Esteenä oli pelko, että viranomaiset eivät hyväksyisi uusia sääntöjä. *Pyrkijä* 1891, 81–86; *Pohjalainen* 29.12.1891 ja 2.1.1892. – Yhdistys lähetti uuden sääntöehdotuksen senaatille vasta 22.8.1898, ja sen pelot toteutuivat, kun senaatin vahvistus jäi

Taulukko 8. *Suomenkielisten nuorisoseurojen,[1] raittiusyhdistysten[2] ja työväenyhdistysten[3] jäsenmäärä 1885–1900*

	Suomenkieliset nuorisoseurat	Raittiusyhdistykset	Työväenyhdistykset
1885	200	2304	---
1889	820	5793	(21 yhdistystä)
1890	1380	8058	---
1891	2630	8786	---
1892	3150	10240	n. 4650
1893	5000	9549	---
1894	7130	9900	---
1895	9200	8572	(n. 41 yhdistystä)
1896	---	8756	---
1897	20000	9227	6000–7000
1898	---	9511	---
1899	---	10547	9446
1900	22300	10277	9165

1 Arvioihin on päädytty samoin perustein kuin 1880-luvun nuorisoseuroja koskevissa lukumäärissä tämän teoksen s. 366–367. – Aluksi tilastotietoja keräsi *Pyrkijän* toimitus, myöhemmin Suomen nuorisoliitto. *Pyrkijä* 1890–1902; *Suomen nuorisoliiton albumi* I–V 1899–1907. Jos mukaan otetaan vain ne yhdistykset, jotka itse lähettivät tilastotietoja *Pyrkijän* toimitukseen ja Suomen nuorison liittoon, jäsenmäärät ovat seuraavat:

1893	2561	1897	13254
1894	3577	1898	11873
1895	6169	1899	13800
1896	8990	1900	17071

2 Hytönen 1930, 201.

3 Soikkanen 1975, 27 ja 74.

paikallisyhdistyksen sarakkeeseen, vaan se oli piirijärjestö, jonka jäsenet olivat henkilöjäsenten sijaan paikallisyhdistyksiä.[457] Suomenkielisten nuorisoseurojen yhteishenki lujittui vuonna 1897, jolloin alueiden piirijärjestöt perustivat yhteisen katto-organisaation.[458]

Oheisesta taulukosta käy ilmi, että suomenkielisillä nuorisoseuroilla oli 1890-luvun jälkipuoliskolla enemmän jäseniä kuin raittius- ja työväenyhdistyksissä.

Punnitessaan yhteiskunnallisen muutoksen keinoja vuonna 1890 annetun postimanifestin jälkeen niin kutsuttu sivistynyt luokka oli entistä varovaisempi. Uudistuksia ajettaisiin lakiteitse säätykokouksessa, ei mielenosoituksellisten kansanliikkeiden painostuksen avulla. Näin haluttiin puolustaa yhteiskuntarauhaa ja välttää tilanne, jossa keisari provosoituisi puuttumaan maan sisäisiin asioihin.[459] Nuorisoseuraliikkeen nopean kasvun 1890-luvulla voi siksi osittain selittää Suomen uusilla suhteilla keisarivaltaan ja lisääntyneellä tarpeella vaalia granfeltilaista, antipartikularistista ja epäpoliittista suomalaisuutta. Myös muuttuneet sosiaaliset olot vaikuttivat asiaan olennaisesti. Ensinnäkin sosiaalinen epätasa-arvo lisääntyi maaseudulla, mikä antoi nuorisoseuraliikkeelle mahdollisuuden osoittaa merkityksensä integraatiovoimana. Toiseksi työväenliike radikalisoitui, mikä näkyi joukkojärjestäytymisperiaatteen radikaalissa käytössä. Se antoi nuorisoseuraliikkeelle tilaisuuden profiloitua epäpoliittiseksi vaihtoehdoksi joukkojärjestäytymislaitoksen piirissä. Nuorisoseuraliikkeen onnistui vastata haasteisiin tinki-

saamatta (talousosaston AD 1409/7 1898). – Vuonna 1887 senaatti ei hyväksynyt myöskään erään satakuntalaisen piirijärjestön sääntöjä, koska säännöissä ei mainittu johtokunnan kotipaikkaa (talousosaston pöytäkirja 4.11.1887, 968). Ennen Bobrikovin aikaa nuorisoseurojen säännöt yleensä hyväksyttiin. Numminen 1961, 547.

457 Paikallisyhdistysten asema oli epävarma koko 1890-luvun. Laihian nuorisoseuralla, joka oli Etelä-Pohjanmaan nuorisoseuran tytäryhdistys, oli yksi tytäryhdistys omine sääntöineen (Perälän lukuyhdistys) ja toinen, jolla ei ollut sääntöjä. *Pyrkijä* 1892, 78. – Lähtökohtana oli yleensä se, että paikallisosastot hankkisivat jäseniä koko kunnan alueelta. Numminen emt. 409–410. Tästä säännöstä alettiin kuitenkin poiketa yhä useammin. Ensimmäinen kunta, jossa oli kaksi nuorisoseuraa, oli arvatenkin Ii, jossa kaksi nuorisoseuraa toimi rinnan vuonna 1893. *Pyrkijä* 1893, 31.

458 Numminen emt. 344–370.

459 Nämä ajatukset askarruttivat esimerkiksi Viljo Soinia ja Leo Mecheliniä, jotka puhuivat aiheesta Kansanvalistusseuran järjestämillä suurilla laulujuhlilla 1890-luvun alussa. Liikanen 1987.

mättä keskusjärjestön perusideasta, koordinoidusta ja samanaikaisesta vaikuttamisesta, jossa suunta oli alhaalta ylös. Tämä oli oikea taidonnäyte.

Raittiuden ystävien voi katsoa jatkaneen välitysseurojen kultakauden konservatiivisia perinteitä, sillä yhdistyksellä ja välitysseuroilla oli samat antipartikularistiset tavoitteet ja molemmat toimivat niin, ettei hallinnon ja kansalaisten väliin aukenisi kuilua. Samalla Granfelt kuitenkin hyödynsi keskusorganisaation periaatetta niin radikaalisti, että myöhemmät kansanliikkeet eivät aina yltäneet samaan. Radikaalius näkyi siinä, miten Raittiuden ystävät mobilisoi massojen poliittisen mielipiteen lakiuudistusvaatimusten tueksi. Asemansa vakiinnuttanut nuorisoseuraliike hidasti joukkojärjestölaitoksen etenemistä tai otti jopa askeleen taaksepäin sikäli, että se ei pyrkinyt toimimaan painostusorganisaationa. Nuorisoseuraliike muuttaisi maailmaa muuttamalla yksilöitä. Verrattuna 1890-luvun nuorisoseuraliikkeeseen, 1880-luvun raittiusliike, samoin kuin eräät muut yhdistysliikkeen osat (esimerkiksi Juho Hietasen hankkeet) olivat kuin valtarakenteita rikkova luonnonvoima. Ne näyttivät, että alemmat yhteiskuntakerrokset pystyivät mobilisoimaan poliittista valtaa ja ennen kaikkea sivuuttamaan valtaa pitävien luokkien tavan erottaa poliittinen vallankäyttö aatteellisista yhdistyksistä. Nuorisoseuraliike sitä vastoin lujitti tällaista jaottelua. Tuloksena oli ylipääsemätön rajankäynti poliittisen lainsäädäntötyön ja yleisen epäpoliittisen ja kansallisen itsetunnon kohotuksen hengessä tapahtuvan kansalaistoiminnan välillä.

Axel August Granfelt, Juho Hietanen ja Santeri Alkio edustivat yhteistä fennomaanista kansanliikettä – mutta eri tavoin. Granfelt ja Hietanen heittäytyivät tehtäväänsä 1880-luvulla. He näkivät fennomaanisen liikkeen konkreettisen poliittisen työn aseena, joka auttaisi ajamaan läpi kunnallisia ja keskeisiä poliittisia ja hallinnollisia uudistuksia. Alkio puolestaan käänsi pyörän suunnan harkiten vetämällä rajan fennomaanisen kansanliikkeen ja poliittisen uudistustyön väliin. Kansanliikkeen oli määrä pysyä epäpoliittisena, kun taas poliittinen uudistyö tehtäisiin sääty-yhteiskunnan lakimääräisissä puitteissa.[460]

460 Kieltolakia vaatiessaan työläiset vetosivat 1890-luvulla mies ja ääni -periaatteeseen. Viimeistään tässä vaiheessa Granfelt tarkensi omaa kantaansa yhteiskunnallisesta vaikuttamisesta. Sulkunen 1986, 211–220.

Tätä varovaisuutta ja maltillisuutta painottavaa kehitystä sopii kuvata kolmen eteläpohjalaisen elämänkohtalon avulla. Raittiusliike oli tällä kansanliikkeiden luvatulla seudulla kouluttanut kolme kansanjohtajaa, joista jokainen siirtyi 1890-luvulla muiden liikkeiden pariin. Santeri Alkiosta tuli nuorisoseuraliikkeen johtohahmo, Edvard Björkenheim omistautui maamiesseuraliikkeelle ja Juho Erkki Antilasta tuli yksi osuustoimintaliikkeen johtajista.[461] Niin halutessamme voimme myös todeta, että nämä kolme perillistä edustivat kolmea eri tapaa puhdistaa granfeltilainen joukkojärjestölaitos poliittisista piirteistä. Toisin kuin raittiusliike, Alkio, Björkenheim ja Antila tekivät selvän pesäeron poliittisen ja ei-poliittisen toiminnan välille sekä myös (maamiesseura- ja osuustoimintaliikkeen) ei-poliittisen taloudellisen toiminnan ja (nuorisoseuraliikkeen) ei-poliittisen aatteellisen toiminnan välille.

Raittiusliikkeellä oli jatkossa kaksi kehityslinjaa: se sulautui radikalisoituneeseen työväenliikkeeseen ja tarrautui toisaalta omaan rajattuun käsitemaailmaansa, jossa yhteiskunnalliset ongelmat nähtiin alkoholikysymyksen yhä epätarkemmaksi käyvän suodattimen läpi.[462] Verrattuna liikkeen keskeiseen merkitykseen suomalaisen kansalaisyhteiskunnan vakiinnuttamiselle 1880-luvulla, raittiusliikkeen kehitys taantui.[463] Nuorisoseuraliikettä ei puolestaan voi kuvailla vain demokraattisten periaatteiden rajoittamisen puitteissa. Nuorisoseurat muodostivat yhdistysliikkeen, joka otti etäisyyttä joihinkin radikaaleihin granfeltilaisiin piirteisiin mutta jatkojalosti muita. Yhdistysinstituutio sai ensinnäkin entistä suuremman itseisarvon, mikä näkyi ennen kaikkea nopeasti kehittyneessä seurantalokulttuurissa ja varsinkin sen laaja-alaisuudessa. Nuorisoseurojen oli määrä olla kaiken vapaaehtoisen ja aatteellisen toiminnan koti.[464] Omat seurat musiikille, urheilulle, teatte-

461 Latikka 1985, 220, 249, 257–264.

462 Granfeltin aikana raittiusliike asetti raittiuskysymyksen yhteiskunnalliseen kontekstiin samalla kun liike sai uusia jäseniä, joilla oli oman näkemyksensä mukaan ongelmia alkoholin kanssa. Liike mobilisoi vähitellen yhä enemmän sellaisia henkilöitä, joilla ei ollut alkoholiongelmaa ja muutti samalla propagandaansa entistä moralisoivammaksi. Katso esim. Sulkunen 1987.

463 Tämä ei pysäyttänyt raittiusliikkeen jäsenmäärän kasvua.

464 Vapaa-aika integroitiin samalla tavalla tanskalaisyhdistysten taloissa. Ruotsissa kehitys kulki toiseen suuntaan, sillä vapaa-aika lohkottiin jo varhain omiin itsenäisiin yhdistyksiin.

rille, käsitöille, raittiudelle ja niin edelleen olivat tarpeettomia. Seurantalossa oli tilaa niille kaikille. Nuorisoseuraliikkeen johdolle oli tärkeää osoittaa laaja-alaisuus myös muille, ja se pitikin tarkkaa kirjaa monipuolisesta toiminnasta. Nuorisoseurat järjestivät vähintäänkin kokouksia, esitelmätilaisuuksia, juhlia ja rakennustalkoita. Tämän lisäksi niissä oli 1890-luvun puolivälissä koko joukko muutakin toimintaa: noin 60 % nuorisoseuroista esitti näytelmiä, noin 50 % harjoitti omaa kuoroa ja noin 15 % omaa orkesteria, runsas 15 % oli perustanut oman keskustelujaoston, noin 30 % käsityöjaoston, vajaat 50 % oli luonut oman kirjaston, noin 60 % oman lukutuvan ja yli 50 % nuorisoseuroista julkaisi omaa lehteä. Urheilujaostoja perustettiin vasta 1890-luvun lopussa.[465]

Suomalaisen nuorisoseuraliikkeen aatteellisessa toiminnassa oli epäpoliittinen uoma, muttei kuitenkaan yksiselitteisesti, sillä aatteellista toimintaa kannatteli myös radikaali tasa-arvon ajatus. Väestön jakaminen poliittisesti täysivaltaisiin ja poliittisesti vajaavaltaisiin ei ollut nuorisoseurojen epäpoliittisuuden vaikutin. Nuorisoseurat nähtiin päinvastoin tienä kaikkien kansalaisten täysivaltaisuuteen, sillä niiden sivistystyö mahdollisti kaikkien poliittisen ja aatteellisen itsenäisyyden. Jos kansallisen ja paikallispolitiikan demokratisoiminen olisi ollut poliittisella tehtävälistalla, nuorisoseuraliike ei olisi vastustanut sen toteuttamista. Nuorisoseuraliikkeen ja porvarillisen työväenliikkeen välinen ero oli tässä suhteessa huomattava. Etenkin työväenyhdistysten ruotsinkieliset liberaalit jatkoivat luokkaveljeyteen uskovien tasa-arvoyhdistysten perinteitä. Ne päättelivät, että yleinen poliittinen täysivaltaisuus oli mahdollista vasta sitten kun työläiset olisivat todistaneet olevansa siihen kyllin kypsiä. Kysymys lykättiin epämääräiseen tulevaisuuteen.

Kansakunnan vakauttamisprosessin tunnisti suoraviivaisen granfeltilaiseksi siitä, että ryhmäkuntaista järjestäytymistä ei sallittu eikä yhdistysten sopinut säröillä. Porvarillisen työväenliikkeen piirissä kuitenkin kehittyi keskellä tätä prosessia uusia järjestäytymisperiaatteita, joiden tunnustettiin avoimesti käyttävän joukkojärjestäytymisperiaatetta työväenluokan oman edun saavuttamiseksi.

465 *Suomen nuorisoliiton vuosikirja* VI, 24; Numminen 1961, 412–416, 439, 446, 461, 479.

1896–1907: Työläisten järjestäytymisperiaatteet

Köyhyyden ongelmaan ja työväenkysymykseen haettiin vuosina 1881–1895 ratkaisua valtion sosiaalipolitiikasta ja hyväntekeväisyyskulttuuriin kuuluvasta oma-apuohjelmasta. Ongelmavyyhtiä alettiin tämän jälkeen purkaa uuden radikaalin mallin avulla, tai pikemminkin kävi niin, että vanha ratkaisumalli tuli uudestaan ajankohtaiseksi. Vuosina 1896–1907 palattiin 1840-luvulle, jolloin sosiaalista ja poliittista elämää hallitsi perustavanlaatuinen kahtiajako siellä missä kapitalistisilla rakenteilla oli jo vahvat juuret. Suomessa juuret olivat vielä heikot, mutta vaikutukset tuntuivat myös täällä. Vasemmisto veti Euroopassa lyhyemmän korren, kun yhteiskunnan rakenteet jaettiin kahteen tarkkarajaiseen sfääriin: oli yksityisen talouselämän yksityinen sfääri ja julkinen sfääri aatteellisine yhdistyksineen, joiden ei pitänyt puuttua talouselämän ehtoihin. Vapaaehtoisten yhdistysten oli syytä jättää työsopimukset ja työehtoihin liittyvät asiat yksityisen talouselämän hoidettavaksi eikä niiden sopinut myöskään kyseenalaistaa tuotantojärjestelmän omistusrakennetta. Vuosisadan lopussa työväenkysymys ja köyhyyden ongelma kytkettiin uudelleen tähän kaksijakoiseen malliin. Kun sfäärijako uudistui 1890-luvulla, julkiseen keskusteluun nousi pakostakin perimmäisiä kysymyksiä. Oli pakko ottaa kantaa uudenlaiseen luokkaegoismiin, jonka ylimpänä tavoitteena oli uudenlainen universalismi. Joidenkin universalismissa ei ollut tilaa yhteiskuntaluokille, toisten universalismi oli neuvoteltavissa osallisuuden ja oikeudenmukaisuuden pohjalta – kunhan punnittaisiin aineellisten resurssien kohtuullista ja sopivaa jakautumista. Riippumatta siitä, tavoiteltiinko yhteiskuntaa, jota ei jaettu luokkiin tai joka oli rakennettu neuvottelu- ja sopimusjärjestelmän varaan, julkisessa keskustelussa alettiin lopultakin pohtia, voisiko ja pitäisikö elinkeinoelämän omistusrakenteita uudistaa.

Voisivatko joukkojärjestöt luoda yhdistyksiä, joissa neuvoteltaisiin ja sovittaisiin siitä, miten tuotantolaitosten taloudelliset suhteet oli järjestetty? Voisivatko työläiset yhdistyksen jäseninä kollektiivisesti neuvotella työehdoista työnantajan kanssa – ja jos muu ei auttaisi, mennä lakkoon? Olisiko työläisten jopa mahdollista saada (osa)omistajan asema omalla työpaikal-

laan? Tai omistaa yhteiskunnan tuotantovälineitä? Missä määrin olisi syytä hyväksyä sfäärijako, johon assosiaatioliike oli johtanut?[466]

466 Katso s. 241–248. – Kun Carl Christian Böckerin työtä Suomen talousseuran sihteerinä arvioi käsitteillä, jotka saivat nykyisen merkityksensä vasta hänen kuolemansa jälkeen, hänen roolinsa rajoja murtavana mahdollistajana käy erityisen selväksi. Böcker katsoi, että seura, jota me pidämme aatteellisena yhdistyksenä, voisi tuottaa myytävää vapaille markkinoille ja ettei hänen tarvinnut erottaa seuran taloutta omastaan. Katso alaviite 172 sivulla 164.

Irtioton historia. Kristillisen Euroopan historiassa on kahden vuosituhannen ajalta esimerkkejä radikaaleista irtiotoista, joissa joukko ihmisiä on vastannut perimmäisiin kysymyksiin kääntämällä porvarilliselle yhteisölle selkänsä ja hakeutumalla erämaahan luodakseen sinne oman elinpiirin omine sääntöineen. Elähdyttipä näitä toisinajattelijoita uskonnollinen eetos tai ei, heitä yhdisti tiukka säännöstö, jonka ytimessä oli ajatus yhteisestä omaisuudesta. Kirkon piirissä benediktiiniläissäännöstöstä, jota jotkut pitävät maailman vanhimpana yhä voimassa olevana perustuslakina, tuli koko luostarilaitoksen käyttämä sääntömalli. Keskiajalla syntyi toisenlaisia radikaaliliikkeitä (kataareja ja albigensseja), jotka noudattivat gnostilaista oppia ja pitivät materiaa/ruumista pahana ja sielua hyvänä. He elivät porvarillisessa yhteiskunnassa, vaikka eivät sopineet siihen kovinkaan hyvin. He luopuivat omaisuudestaan ja heitä vainottiin ennen kaikkea siksi, että he levittivät vääräoppista teologiaa, joka kyseenalaisti kirkon auktoriteetin. Uskonpuhdistuksen jälkeen, 1700-luvulla, syntyi uusia radikaaleja uskonnollisia ryhmiä, kuten shakersit ja amissit, jotka rakensivat suljettuja ja enemmän tai vähemmän omavaraisia ihanneyhteisöjä alkuseurakunnan esimerkin mukaan. Tällaisia kokeiluja oli useita, mutta 1700-luvun suuret yhteiskuntafilosofit pohtivat mieluummin yksityisomistuksen keskeistä merkitystä. Se oli yhteiskunnan perusta, jota ei saanut horjuttaa. Ääri-universalistien, kuten Napoleonin, oli vaikea hyväksyä, että yhteiskunnassa oli yhteisöjä, joissa noudatettiin muun yhteiskunnan arvoista perusteellisesti poikkeavia arvoja ja normeja – ja eritoten sellaisia normeja, joiden avulla pyrittiin lähentämään yksityistä ja yleistä elämänpiiriä. Siksi Napoleon päätti sulkea kaikki luostarit. Tilanne muuttui 1800-luvulla, kun monet vaikutusvaltaiset filosofit totesivat yksityisen omistuksen olevan kaiken yhteiskunnallisen pahan alku ja juuri. Aika oli siten kypsä myös sellaisille kokeiluille, joissa tuotantovälineet olivat kollektiivisessa omistuksessa, kuten Robert Owenin 1800-luvun alussa perustamassa New Lanarkin ihanneyhteisössä Skotlannissa. Uskonto oli tässä yhteisössä sivuosassa, sillä tärkeintä oli saada työläisten omistama tehdasyhteisö toimimaan. Yhdessä Owenin projektin kanssa osuustoimintaliike oli 1840-luvulta lähtien esimerkki siitä, että radikaalin liikkeen ei tarvinnut tehdä täyttä pesäeroa porvarilliseen yhteiskuntaan vaan se voi olla tämän yhteiskunnan osa.

Yllä olevat esimerkit ovat pinnallinen raapaisu liikkeistä, jotka kielsivät porvarillisen yhteiskunnan omistusnäkemyksen tai ainakin muokkasivat sitä merkittävästi. Näiden esimerkkien avulla pyrin osoittamaan, että radikaaleilla mahdollistajilla oli kaksi vaihtoehtoa: joko hylätä porvarillinen yhteisö tai integroida oma projekti osaksi ympäröivää yhteiskuntaa ja hyväksyä vapaiden markkinoiden yhteiset säännöt. Niille suomalaisille, jotka pohtivat universalismin luonnetta ja

Kysymykset olivat ajankohtaisia, mutta niitä ei pidetty kaikissa piireissä oikeutettuina. Työväenluokan muotoutumisvaihe oli toiveiden ja visioiden maailma, jota valotetaan tässä luvussa järjestäytymisperiaatteiden näkökulmasta.

Työosuuskunta

Palkkatyöläisten kuluttajaosuuskuntia alettiin Pohjoismaissa perustaa yleisemmin 1860- ja 1870-luvuilla – myös Suomessa, joskin vaatimattomammin.[467] Tunnetuin kuluttajaosuuskunta oli 1866 perustettu Helsingfors konsumförening eli Helsingin kuluttajayhdistys, jonka takana oli lähinnä virkamiespiirejä. Tässä lyhytikäiseksi jääneessä yhdistyksessä ei tavoiteltu luokkaveljeyttä; työväki ei kelvannut jäseneksikään. Pysyvämpiä kuluttajayhdistyksiä syntyi Suomeen vasta 1880-luvulla. Vuosisadan vaihteeseen mennessä Suomessa oli 79 rekisteröityä osuuskauppaa, joista kaksi kolmasosaa oli perustettu 1890-luvulla. Vajaa puolet osuuskaupoista oli maaseudulla.[468] Rekisteröidyn toiminnan lisäksi oli myös rekisteröimätöntä liiketoimintaa, jota harjoittivat työväenyhdistykset tai tilapäisemmät kollektiivit. Helsingin työväenyhdistyksellä oli 1880-luvulla lyhyen aikaa oma hankintaosasto, jonka ensimmäisissä säännöissä oli määräyksiä taloudellisista yhteistyöhankkeista.[469]

Varhaisia hankkeita ajoi eteenpäin halu uudistaa yhteiskuntaa ja vähentää työläisten köyhyyttä oma-apuperinteen mukaisesti. Varhaisissa kuluttajaosuuskunnissa palkkatyöläisten rooli pysyi entisellään, sillä roolijaon ei ollut tarkoituskaan muuttua olennaisesti.

saavutettavuutta, radikaali irtiotto oli harvinainen mutta kylläkin mahdollinen ratkaisu. Tunnetuin esimerkki on Sointulan yhdyskunta, jota Matti Kurikka oli mukana perustamassa 1900-luvun ensimmäisinä vuosina.

Kurikka ylitti seuraajiensa kanssa Atlantin ja kokonaisen mantereen luodakseen Kanadan länsirannikolle utooppisen yhteisön, jossa omaisuus olisi yhteistä ja rakkaus (ainakin Kurikan itsensä mukaan) vapaata.

467 Suomalainen lehdistö kiinnitti jo 1840-luvulla huomiota osuuskuntaliikkeeseen eri puolilla Eurooppaa. Björkqvist 1986, 217–220; Lindqvist & Westerholz 1987, 133–134, 138–139, 140–141.

468 Mauranen 1987; Mustonen 1965, 62–66; Aaltonen 1953, 57–98; Åström 1963, 7–28.

469 Suonoja 1968, 172–173; Åström emt. 12–13.

Tuottajaosuuskunnat olivat tässä suhteessa radikaalimpia. Niissä työläisten oli mahdollista sanoutua kollektiivisesti irti palkkatyöläisen roolista ja mieltää itsensä osuustoimintaihmisiksi. Työosuuskuntia toimi monella alalla, mutta useimmat edustivat perinteisiä käsityöelinkeinoja.[470]

Maatalouselinkeinojen piirissä osuuskuntien oli vaikeampi antaa jäsenille uutta kollektiivis-solidaarista identiteettiä, koska kollektiivista tuottajaa oli hankala käsitteellistää. Tasa-arvoinen yhteistyö toimeentulon hankkimiseksi oli jo vanhastaan tuttua talonpojille ja kalastajille, metsästäjistä puhumattakaan. Itse asiassa tuottajien yhteistyö läpäisi koko maatalousyhteiskunnan niin, että herää kysymys, johon ei ole helppo vastata: Kuinka suuri osa kyläyhteisön vuotuisista työtunneista kuului kollektiivisen sääntelyn piiriin? Erilaiset työkunnat, jotka jakoivat työn ja siitä saatavan palkkion, vastasivat tietyistä talonpoikaisyhteiskunnan taloussektoreista, kuten metsästyksestä, kalastuksesta, kaskiviljelystä, mylly- ja sahatoiminnasta sekä erilaisista yhteisistä kuljetuksista. Myllyosuuskunnan osuuksia eivät määränneet manttaali- tai muut maanomistajuuteen liittyvät tekijät, toisin kuin Ruotsin valtakunnan lait olivat määränneet. Tärkeämpää uudessa suomalaisessa järjestelmässä oli se, kuka myllyn oli rakentanut ja kuka sitä piti yllä. Yhteishankkeiden määrä ja kirjo ei muuttanut niiden perusolemusta: ne täydensivät maaseututaloutta ja olivat aina sidoksissa selvästi rajattuihin tehtäviin. Yhteistyö edellytti, että työkunnan jäsenet pitivät itseään ensisijaisesti itsenäisinä (tai epäitsenäisinä) talonpoikina eikä työkunnan jäseninä.[471]

Kun osuuskuntaliike sitten vakiintui Suomessa 1800-luvun lopussa ja ennen kaikkea vuosisadanvaihteen jälkeen, sen oli mahdollista tukeutua maatalousyhteiskunnan esikapitalistisiin perinteisiin. Eräällä tavalla osuustoimintaliike kuitenkin katkaisi jatkumon, sillä se toimi kapitalistisilla mark-

470 Åström emt. 17–19; Aaltonen 1953, 94–95. Monia uusia yhteiskunnallisia hankkeita – mm. sanomalehtiä, raittiusravintoloita ja rukoushuoneita – hoidettiin osuuskuntapohjalta antamatta jäsenille kuitenkaan mahdollisuutta identifioitua ensi kädessä osuuskuntalaisiksi. *Pellervos årsbok* V *1905* 1906, 301–315 sekä taulukkoliitteet 178–183; *Pellervos årsbok* VII *1908* 1910, taulukkoliitteet 200–233.

471 Voidaan väittää, että jo vainiopakko oli alistanut itsenäiset talonpojat peruselinkeinon kollektiivisen sääntelyn valtaan. Aaltonen 1939, 131–141; Aaltonen 1953; 7–22; Talve 1979, 167–173; Mauranen 1987; Blomstedt 1978, 13–17; Rajaharju 1984, 18; Anttila 1967; 1974; Kallio 1982.

kinoilla. Niille se tuotti ja niiltä se osti.[472] Yhteistyö maaseudun tuottaja- ja kuluttajaosuuskunnissa oli silti yhä perinteistä sikäli, että siinä ei milloinkaan kyseenalaistettu yksilöllistä identiteettiä. Miksi? Siksi että maaseudun osuuskuntaliikettä hallitsi maanomistajaluokka. Luokkayhteistyön nimissä osuuskunnat kyllä ottaisivat toimintaansa mukaan myös maattoman väestön, mutta se tapahtuisi maanomistajien ehdoilla.

Työosuuskunnat mahdollistivat etenkin kaupunkien työtätekevien luokkien visionäärisen ajattelun ja radikaalin toiminnan. Työosuuskuntien avulla oli mahdollista kuvitella tulevaisuus, josta omanvoitonpyynti toisten kustannuksella oli kitketty pois. Kunnia siitä kuului uudelle, solidaarisesti ajattelevalle ja toimivalle ihmiselle. Taloudellisen yhdistyksen käsite sai siten aatteellisen ulottuvuuden.[473]

Myös kaupunkiyhteiskunnassa oli jo ennestään ollut työkuntia, joissa niin työ kuin palkkiokin oli jaettu solidaarisesti. Kiihtyvässä markkinataloudessa työkunnat pystyivät sekä levittäytymään että toimimaan pitkäjänteisemmin. Työ- ja varastotilojen sekä tykötarpeitten – kuten työvälineiden ja toimistotarvikkeiden – hankkiminen edesauttoi pysyvämpää toimintaa. Työläisillä ei ollut suuria pääomia, joten työosuuskuntia perustettiin lähinnä sellaisille aloille, joissa ei vaadittu suuria investointeja (maalarit, kivimiehet ja satamatyöläiset). Kun osuuskuntayritysten toiminta alkoi vakiintua, ne joutuivat kilpailutilanteeseen. Tässä ristipaineessa työosuuskunnat pyrkivät siksi saavuttamaan monopoliaseman, mikä tehosti entisestään yksityisen yrittäjäluokan vastatoimia. Tämän mallin mukaisesti toimittiin paitsi ahtauksessa myös monilla käsityöläisaloilla.[474]

***

472 Moderni osuuskunta oli ihmisten yhdistys, toisin kuin osakeyhtiö, joka oli pääoman yhteenliittymä. Äänestysoikeus ei riippunut osuusmaksun suuruudesta. Voittokaan ei riippunut osuusmaksun suuruudesta. Voiton määrä riippui siitä, paljonko jäsen käytti osuuskunnan palveluja. Vrt. Kommittébetänkande 1899:7, 4–5.

473 Sulo Hytösen pienromaani *Uni* (1906) oli tämänkaltaisen idealismin tuotos, harvinaisuus suomalaisessa kirjallisuudessa.

474 Esim. Stenius 1978, 195–296.

Omistamattomat luokat eivät olleet ainoita, jotka panivat toivonsa tuottaja- ja kuluttajaosuuskuntien mahdollisuuksiin korjata ja kenties kokonaan poistaa kapitalismin valuviat. J. S. Mill oli todennut optimistisesti jo 1840-luvulla, että osuuskunnat eivät pelkästään lievittäisi työväenluokan köyhyyttä, vaan synnyttäisivät koko yhteiskunnan moraalisen vallankumouksen ja inhimillistäisivät siten koko yksityisen taloudellisen elämänpiirin. Yksittäisten intellektuellien suopeus ei kuitenkaan vaikuttanut paljoakaan työosuuskuntien kehitykseen Euroopassa.

Aikaa myöten Mill ei ollut enää yhtä varma, että osuuskunnat pystyisivät toteuttamaan moraalisen vallankumouksen. Ajatus osuuskuntien sivistävästä vaikutuksesta menetti merkitystään sitä mukaa kuin työväenluokka radikalisoitui ja Euroopassa käytiin suuret lakkotaistelut 1860-luvulla. Ammattiyhdistykset näyttivät strategisesti tärkeämmiltä tekijöiltä. Niillä oli paremmat mahdollisuudet kohentaa työläisten taloudellista ja sivistyksellistä asemaa. Millin ajatuksia seuraten olisi kuitenkin huolehdittava, etteivät ammattiyhdistykset politisoituisi ja suostuisi poliittisen työväenliikkeen talutushihnaan. Jos siinä ei onnistuttaisi, yhdistyneen työväenliikkeen valtaresurssit olisivat liian suuret. Palo demokraattisemman yhteiskunnan puolesta saisi työväenliikkeen menettämään harkintakykynsä. Mill korosti, että demokratisoituminen oli työläs ja asteittainen prosessi, joka vaati työläisten sivistystason nousua.

Liberaalin perinteen sosiaalisen haaran näkemykset saivat 1800- ja 1900-lukujen taitteessa kannatusta myös Suomessa, sillä joidenkin nuorten oikeusoppineiden piirissä oltiin erityisen kiinnostuneita ammattiyhdistysliikkeen asemasta ja luonteesta. Ajatukset kulkivat Englannista Suomeen Saksan kautta Lujo Brentanon teoksissa. Brentano painotti vieläkin enemmän kuin Mill, että työelämän ja myös poliittisen elämän demokratisoiminen edellytti korkeampaa sivistystasoa. Saksalaisen sivistysajattelun ja anglosaksisen ammattiyhdistysliikkeen sekoitus oli suomalaisten liberaalien mieleen.[475]

***

475 Turunen 1987.

Osuuskuntaliikkeen villejä vuosia Suomessa kesti vuosisadan vaihteeseen asti. Osuuskuntia versosi spontaanisti siellä ja täällä, mutta sen paremmin tuottajien kuin kuluttajienkaan osuuskunnissa ei määrätietoisesti pyritty uusien hankkeiden väliseen yhteistyöhön. Vuosisadan taitteessa tilanne muuttui, kun liike laajeni rajusti. Taustalla oli taloudellisia tekijöitä, kuten rahatalouden yleistyminen ja myös osuuskuntapohjaisten yritysten uudet markkinamahdollisuudet. Keskeinen muutos oli vuonna 1901 annettu uusi osuustoimintalaki, joka mahdollisti uusien solidaaristen taloudellisten yhdistysten perustamisen. Ensisijaiset syyt osuuskuntien räjähdysmäiseen kehitykseen vuosisadanvaihteen jälkeen ovat kuitenkin ideologisella tasolla.

Hannes Gebhardin aloitteesta syntynyt ja hänen johdollaan käyty kampanja osuuskunta-aatteen puolesta alkoi 1899 ja kantoi suurta hedelmää. Jo saman vuoden syksynä perustettiin Pellervo-Seura edistämään osuuskuntaideaa aatteellisen ja neuvoa-antavan toiminnan avulla. Pellervo-Seurasta tuli tärkeä yhdistyslenkki osuustoiminnan eri lohkoilla. Kuin vanhakantainen välitysseura ikään se määritteli itsenäisesti ylhäältä päin – ilman keskusorganisaation valvontaa alhaalta päin – miten osuuskunta-aate kehittyisi Suomessa. Osuustoiminta-ajatus sai helmikuun manifestin kuohuttamassa Suomessa laajan kannatuksen helsinkiläisten ylioppilaiden parissa. Kesällä 1899 suuri joukko innokkaita ylioppilaita matkusti eri puolille maata levittämään Gebhardin kirjaa *Maanviljelijät yhteistoimintaan!* (ruotsinkielisenä laitoksena *Andelsverksamhet bland jordbrukarna!*[476]) ja julistamaan yhteistyön evankeliumia. Kuten sanottu, vuoden 1901 osuustoimintalaki raivasi joukon käytännön esteitä liikkeen laajenemisen tieltä, ja kun pato aukesi, liike yltyi huimaan kasvuun myös kansainvälisesti katsottuna. Vuonna 1901 liikkeellä oli 1200 jäsentä, mutta viisi vuotta myöhemmin, 1906, osuuskauppojen jäseniä oli jo 50 000, osuusmeijereillä 30 000 ja osuuskassoilla 5000.[477]

476 Mauranen 1987; Gebhard & Torvelainen 1901, 27–32.

477 Simonen 1949, 51–53, 496–497. Painetun tilastotiedon mukaan Suomessa oli arviolta 14–21 työosuuskuntaa vuonna 1905 ja niissä alle 1000 jäsentä. *Pellervos årsbok* V 1905 1906, taulukkoliitteet 178–183. – Pellervon tilastointikäytännöistä: katso s. 397–398 tässä teoksessa. – Rekisteröityjen työosuuskuntien määrä moninkertaistui vuoteen 1908 mennessä. *Pellervos årsbok VII 1908* 1910, taulukkoliitteet 200–233.

Yhdistyneen osuustoimintaliikkeen kontrolli merkitsi myös radikalisoituneen työväenluokan ja maaseudun vähäväkisen väestön kontrollin lisääntymistä. Pellervo-liike kertoi ohjelmassaan pyrkivänsä lieventämään vastakkainasettelua, jonka rahatalouden kasvu oli saanut aikaan niin kaupungissa kuin maallakin. Liike ei kuitenkaan kyseenalaistanut yhteiskunnan luokkarakennetta eikä sen omistussuhteita. Osuustoimintaidea otettiin innolla vastaan esimerkiksi yliopistossa ja Suomen poliittisen eliitin parissa, mutta intoa selittivät myös muut, valtiollisluonteiset taustatekijät, jotka kenties painoivat vaa'assa enemmän. Kansakunnan vakauttamisen tarve vaati yksimielisen porvarillisen näkemyksen mukaan kansallista yhtenäisyyttä, jossa ei ollut sijaa puoluepoliittisille intohimoille. Tämä tulisi näkymään erityisesti joukkojärjestölaitoksessa. Kansalaiset järjestäytyisivät paikallisyhteisössään erilaisiin epäpoliittisiin sivistys-, urheilu- ja osuuskuntayhdistyksiin, jotka alkaisivat sitten toimia kansallisen johdon alaisuudessa. Hannes Gebhard itse muotoili osuustoimintaliikkeen merkityksen helmikuun manifestin aikaisessa Suomessa seuraavasti:

> Se liittää ensiksi yksilöt toisiinsa paikkakunnittain. Sitten täytyy paikallisosuuskuntien voidakseen menestyä, luoda koko maata käsittäviä yhteisiä keskusliikkeitä, jotka vuorostaan voimakkaina taloudellisina laitoksina vaikuttavat takaisin paikallisosuuskuntiin. Osuustoiminta on sitä paitsi taloudellinen järjestö, jota mikään valtiomahti ei voi hajoittaa ja joka saa juurensa kasvamaan kansaan niin lujasti, ettei se siitä voi irtautua, vaan kiintyy siihen alituisesti aina lujemmin. Ja se saa varmasti mukaansa vähitellen suurimman osan väestöä. Vihdoin on osuustoiminta osoittautunut liikkeeksi, joka siitä huolimatta, että se on puhtaasti taloudellinen, on omansa odottamattoman voimakkaasti kohottamaan kansan vähävaraisten kerrosten siveellistä ja henkistäkin tasoa. Se on siis sekä taloudellisesti että yhteiskunnallisesti uudestiluova liike, vaikka tämä uudestiluominen tapahtuu hiljaisesti ja vähitellen...[478]

478 Mauranen 1987; Alanen 1964, 216.

Osuustoimintaliikkeellä ei siten ollut pelkästään taloudellisen yhdistyksen piirteitä. Gebhardilaisen näkemyksen mukaan sillä oli näinä kriisivuosina myös aatteellisia piirteitä, olkoonkin että ne olivat epäpoliittisia.

Työväenliikkeellä oli muita syitä korostaa osuustoimintaliikkeen aatteellista puolta. Työläisten toiminta osuuskuntaliikkeessä ei saisi heitä hylkäämään poliittista työväenliikettä, vaan olisi päinvastoin tie kohti syvempää poliittista sitoutumista.

Osuustoimintaliikkeen osaksi ristiriitaiset tarpeet korostaa aatteellisia piirteitään näkyivät konkreettisesti siinä, että tietty osa voitosta ohjattiin aatteellisiin tarkoituksiin. Työväenyhdistysten edustajakokous päätti vuonna 1899, että 25 prosenttia ”ravintopaikkojen” voitoista käytettäisiin työväenliikkeen aatteelliseen toimintaan. Vuoden 1901 edustajakokous laski osuuden kymmeneen prosenttiin, ja kaksi vuotta myöhemmin prosenttiosuutta ei määritelty enää lainkaan. Edvard Walpas totesikin ironisesti, että ne jotka antoivat viisi prosenttia liikevoitosta aatteelliseen työhön, olivat viiden prosentin sosialisteja, ja toiset taas kymmenen tai kahdenkymmenen prosentin sosialisteja.[479]

Osuustoimintaliikkeellä oli myös muita aatteellisia siteitä, jotka näkyivät järjestäytymisessä. Monessa osuuskunnassa raittius oli kirjattu toimintatavoitteisiin. Monessa kaupungissa taas oli niin kutsuttuja Kansalliskauppoja, jotka ilmensivät pyrkimyksiä luoda itsenäinen, ruotsinkielisten porvareiden liiketoiminnasta riippumaton suomalaiskansallinen talous. Työväenliikkeen ja maatalousväestön osuuskunnissa oli selviä aatteellisia kiinnekohtia, mutta tuottajaosuuskuntien joukossa oli muutakin väriä tunnustavaa toimintaa. Helsingissä Kuorma-ajureiden perustuslaillisella ammattiosastolla (Konstitutionella formännens fackavdelning) oli vuoden 1910 tienoilla osuusperiaatteella toimiva korjaamo. Samoihin aikoihin kaksi ahtaajien työosuuskuntaa kilpaili keskenään Oulussa. Toisen osuuskunnan jäsenet kuuluivat sosialistiseen ammattiyhdistykseen, toisen osuuskunnan ahtaajat olivat Oulun kristillisen työväenyhdistyksen jäseniä.[480]

479 Suonoja 1968, 172–175; Mauranen emt. Vaatimus ohjata osa voitosta aatteellisiin tarkoituksiin oli uusien anniskeluyhtiöiden perusperiaate. Nämä yhtiöt järjestäytyivät ns. Göteborgin järjestelmän mukaisesti. Harmaja 1907; Holm 1967, 69–73.

480 Bergholm 1987.

Osuustoimintaperiaatetta oli mahdollista soveltaa eri tavoin, ja niin myös tehtiin. On kuitenkin väärin väittää, että suomalainen osuustoimintaliike olisi itse periaatteen tasolla ollut vahvasti eriytynyt. Vakiintuneessa osuustoimintaliikkeessä oli tilaa sekä pienille erikoishankkeille että suuremmille poikkeamille (eli työväenliikkeen osuuskunnille) hyvässä granfeltilaisessa hengessä.

Osuustoimintaliikkeen suomalainen erityispiirre oli järjestäytyminen ylhäältä päin ”välitysseuran” valmiin suunnitelman avulla tai tässä tapauksessa pikemminkin valmiin, lainsäädännössä vahvistetun mallin mukaan. Liikkeen itseymmärryksessä näin syntyneet osuuskunnat olivat varsinaisia osuuskuntia, kun taas edeltävät hankkeet olivat vain ”esi-osuuskuntia”. Muualla osuuskunta-aate liittyi alhaalta päin versoviin hankkeisiin, jotka vaalivat omaa itsenäisyyttään keskustan kontrollipyrkimyksiä vastaan. Esimerkiksi Ruotsissa paikalliset hankkeet aloittivat yhteistyön toisten paikallisten osuuskuntien kanssa tavallisesti vasta pitkien neuvottelujen jälkeen ja perustivat yhteisen kattojärjestön vasta sitten.[481]

Suomen osuustoimintaliikkeen johto pyrki edustamaan kaikenlaisia osuuskuntia, mutta liike oli samalla leimallisen agraarinen. Se kehitti maaseudulla tuottaja- ja kuluttajaosuuskuntia sekä osuuspankkiliikettä ja keskittyi kaupungeissa kuluttajaosuuskuntiin ja osuuspankkitoimintaan. Kiinnostus työosuuskuntia kohtaan oli kuitenkin laimeaa, minkä voi päätellä Pellervon kokoamista tilastoista. Muut osuuskunnat -otsikon alle mahdutettiin varsin erilaisia yhteenliittymiä varsinaisista työosuuskunnista (jotka määrittelivät jäsentensä yhteiskunnallisen identiteetin) sellaisiin hankkeisiin, joissa tarjottiin tuotteita ja palveluita yhteiskunnan eri sektoreilla (kuten puhelinyhtiöissä, asunto-osuuskunnissa, lehtitaloissa ja rukoushuoneissa).

481 Mauranen 1987. Vertailtaessa Ruotsin ja Suomen osuuskauppoja käy selväksi, että yksikään yhteiskuntaluokka ei saanut hallitsevaa asemaa Suomen osuuskauppaliikkeessä, kun taas Ruotsissa vastaavissa yrityksissä oli teollisuustyöläisten ylivalta. Ranta 1970, 254. Sama kaava toistui 1900-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä, kun Pohjoismaiden vapaaehtoisten yhdistysten oikeudellisesta asemasta tehtiin poliittisia päätöksiä. Heti Suomen itsenäistyttyä eduskunta päätti suojata yhdistymisvapautta lainsäädännöllä, joka säännösteli sitä. Muissa Pohjoismaissa katsottiin, että yhdistymisvapautta suojeltaisiin parhaiten, jos siitä ei annettaisi omaa lainsäädäntöä. Katso s. 112–114 tässä teoksessa.

Muut osuuskunnat -tilastoinnin perusteella ei voi päätellä, miten yleisesti osuuskunta määritti jäsentensä sosioekonomisen aseman.[482]

Osuuskassojen oli vaikea levitä sinne missä rahatalous oli ehtinyt kehittyä pitemmälle 1900-luvun alkuun mennessä. Näillä alueilla säästöpankeilla oli vahva jalansija. Maan köyhemmissä osissa, linjan Imatra–Jyväskylä koillispuolella, osuuskassat olivat kuitenkin houkuttelevampi vaihtoehto. Ne tarjosivat jäsenilleen kollektiivisemman tavan hoitaa taloutta. Niiden jäsenmäärää ei haluttu kasvattaa liikaa, sillä jäsenten piti tuntea toisensa hyvin. Näin voitaisiin päättää, missä panostusta tarvittaisiin eniten.[483] Syrjäseutujen verraten köyhiä osuuskassoja voi pitää vaihtoehtoisena tapana integroida yksityistalouksien raha-asiat yleiseen sfääriin.

Itsenäinen talonpoika ja individualistinen kuluttaja olivat suomalaisen osuustoimintaliikkeen avainhenkilöt, joiden elämään ja todellisuuteen osuuskunta sovitti periaatteensa. Osuuskunta oli täydentävä lisä jäsenten taloudellisessa elämänpiirissä, mutta oli myös sellaisia osuuskuntia, joiden jäsenyys määritteli jäsenten koko taloudellisen olemassaolon. Näille osuuskuntamuodoille suuret joukkoliikkeet – tässä tapauksessa työväenliike – eivät antaneet tukeaan.[484] Kuvaava esimerkki on suurlakon jälkeisiltä vuosilta, jolloin satamatyöläisten osuuskunta Kotkassa yritti saada yksinoikeuden ahtaustöihin. Vastapuolella yksityiset ahtaajat koordinoivat varustamoelinkeinon tuella vastauksensa vuoden 1907 purjehduskaudella. He saivat apua myös muilta porvarillisilta tahoilta (lukuun ottamatta ruotsinkielisiä porvareita), mutta tuki kuihtui kiistan pitkittyessä. Lisäksi kävi selväksi, että myöskään työväenliike ei ollut valmis tukemaan satamatyöläisten työosuuskuntaa.[485] Tuki olisi edellyttänyt politiikan käsitteen uudelleenmäärittelyä. Suomalaisen osuuskuntaliikkeen historiikeissa vaietaan satamatyöläisten osuuskunnista ja niiden nujertamisesta ulkomaisen työvoiman avulla.

482 Katso s. 395 tässä teoksessa, alaviite 477. – Pellervon työtä ja sen priorisointia kuvaa muun muassa se, että vuosina 1900–1907 Pellervolla oli 761 niin kutsuttua opastustehtävää, joista vain yksi liittyi työosuuskuntaan. *Pellervos årsbok* VII *1907* 1909, 47.

483 Mauranen 1987; *Atlas de Finland 1910* 1911, karttalehti 44:2.

484 von Schoultz (1924, 194–196) toteaa, että vuoden 1901 jälkeen työosuuskuntaa ei mainittu yhdenkään johtavan suomalaisen sosialistin poliittisessa ohjelmassa.

485 Stenius 1978, 195–296.

Ammattiyhdistys

Miksi 1896 on nimetty joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurtovuodeksi Suomessa? Kysymykseen saa vastauksen, kun tarkastellaan, miten työläiset ottivat joukkojärjestäytymisen käyttöön, osin osuuskuntien avulla, osin ammattiyhdistyksen ja lakkotaistelun tietä ja osittain työväen- ja muiden yhdistysten tuella. Sekä osuuskunnat että ammattiyhdistykset pyrkivät suurempaan oikeudenmukaisuuteen työelämässä, mutta ammattiyhdistykset ja lakkokamppailut saivat osuuskuntia merkittävämmän roolin työläisten maailmankuvan muokkaajana.

Työväenliikkeen ja yksittäisten liberaali-intellektuellien onnistui laajojen tiedotuskampanjoiden avulla kouluttaa työväki siihen, että lakonalaista työtä ei saanut ottaa vastaan, oli työtä tarvitseva sitten kuinka köyhä ja haavoittuva. Työläiset tulivat tietoisiksi itsestään luokkana ammattiyhdistysten ja lakkotaistelujen avulla. Tämä tietoisuus merkitsi henkistä itsenäisyyttä suhteessa omistaviin luokkiin.[486]

Niin kutsutusta punaisesta lakkovuodesta 1896 alkoi uusi aika. Toisin kuin aiemmissa yksittäisissä lakkotaisteluissa, rakennustyöläisten pitkä lakko Helsingissä johti siihen, että työläiset ja työnantajat eivät enää sopineet samaan yhdistykseen wrightiläisen mallin mukaan. Ammattiyhdistykset koostuivat tästä lähtien vain työläisistä. Työnantajat joutuivat perustamaan omia etujärjestöjä.[487]

Edellä on painotettu, että joukkojärjestäytymisperiaatteen läpimurrossa oli suuria eroja Pohjoismaiden ja varhain teollistuneiden maiden välillä.[488] Vanhoissa teollisuusmaissa oli käyty kovia ja väkivaltaisia lakkotaisteluja epäsäännöllisin väliajoin 1700-luvun lopulta lähtien, ja työläisten järjestäytymisoikeus tunnustettiin vasta näiden mielenilmausten jälkeen. Työläisiä, jotka turvautuivat lakko- ja ammattiyhdistystaisteluun pyrkiessään parantamaan epäedullista työmarkkina-asemaansa, pidettiin kapinoitsijoina ja salaliittolaisina. Sen sijaan Pohjoismaissa ja erityisesti Suomessa työläisten ei juurikaan täytynyt taistella järjestäytymisoikeuden puolesta. Säätyläisluokka oli jo luonut järjestäytymisvapauden perinteen, ja monet tunnetut

486 Yleisesti lakkotaisteluista Suomessa: katso Savola 1968, esim. 192; Stenius emt.
487 Stenius emt. 100–112.
488 Katso s. 73–77 tässä teoksessa.

juristit varsinkin nuorsuomalaisten piirissä (K. J. Ståhlberg ja Heikki Renvall) puolustivat julkisesti työläisten lakko-oikeutta.[489] – Käytännössä monet työnantajat onnistuivat kuitenkin eri tavoin estämään ja hankaloittamaan työläisten järjestäytymistä työläisten omilla ehdoilla.

Ammattiyhdistys ja lakkoase antoivat työläisille mahdollisuuden toimia kollektiivina suhteessa työnantajaan. Se sai heidät näkemään oman järjestäytymisensä uudessa valossa. Tämä *mahdollisuus* väritti koko ideologisen ilmapiirin siitä huolimatta, että kollektiivisopimuksia solmittiin todellisuudessa suhteellisen harvoin eivätkä ne olleet yksinomaan vahingoksi työnantajille.[490] Eikä pariteetti-ideologisten – työmarkkinaosapuolten tasa-arvoisuutta korostavien – ratkaisujen mahdollisuus[491] muovannut pelkästään työväenluokan ajattelua. Se muutti kaikkien yhteiskuntaluokkien suhtautumisen joukkojärjestölaitokseen. Missä määrin työläisten sallittaisiin muodostaa järjestöjä, jotka ajaisivat työväenluokan etuja? Missä määrin voitaisiin hyväksyä ideologia, joka avoimen uhmakkaasti piti lähtökohtanaan yhteiskunnan luokkaristiriitoja? Miten pitäisi toimia tilanteessa, jossa työläiset kiistivät, että yrittäjäluokan taloudellisten yhdistysten (yhtiöiden) menestys olisi myös työväenluokan etu?

Sekä työosuuskunnat että ammattiyhdistykset käyttivät yhdistysmuotoa hyväkseen edistääkseen talouselämän oikeudenmukaisuutta ja muita inhimillisiä arvoja.[492] Työnantajilla oli suuri valta päättää palkkatyöläisen työehdoista. Ammattiyhdistysten jäsenet järjestäytyivät tämän päätäntävallan

489 Turunen 1987.

490 Kollektiivisopimus palveli joissakin tilanteissa työnantajaa, koska se turvasi työrauhan ja sen avulla voitiin hillitä toisten työnantajien kilpailua. Kirjaltajat saivat Helsingissä jo 1890 niin kutsutun tariffisopimuksen, joka oli lajissaan Suomen ensimmäinen. Koivunen ym. 1949, 188–199; Mattila 1969, 64–66.

491 Bruun (1979, 51–111, 156–161) pohtii pariteetti-ideologian paikkaa suomalaisessa yhteiskuntakeskustelussa.

492 Kysymys taloudellisen elämänpiirin inhimillistämisestä askarrutti ihmisiä muuallakin kuin sosialistisen työväenliikkeen piirissä. Lennart Gripenberg, liberaali oikeusoppinut, teki 1890 radikaalin ehdotuksen, jota voi pitää yritysdemokratian varhaisena muotona: työläisille annettaisiin realistiset mahdollisuudet ostaa työpaikkansa osakeosuuksia ja palkat maksettaisiin osuuden suuruuden mukaisesti. Näin yhteiskunta säästyisi valtiolliselta sosiaalipolitiikalta ja se voisi samalla varjella kapitalistisen yhteiskunnan perimmäistä piirijakoa. Gripenbergin ehdotus ei kuitenkaan saanut vastakaikua. Turunen 1987.

vastavoimaksi, ja työosuuskunnan jäsenet olivat vielä asteen radikaalimpia kieltämällä koko ansiosuhteen. Toisaalta heidän oli yleensä mahdollista toimia kapitalistisessa järjestelmässä vain pienillä erikoisaloilla (käsityötuotannossa, jossa ei vaadittu suuria pääomasijoituksia), kun taas ammattiyhdistysten jäsenet olivat talouselämän ytimen (tehdasteollisuuden) mahtitekijä.

Kansainvälisen työväenliikkeen syndikalistisissa piireissä katsottiin vallankin, että paikallisen työelämän välitön uudelleenjärjestely johtaisi solidaariseen ja sosialistiseen yhteiskuntaan. Syndikalistit halusivat politisoida talouselämän ammattiyhdistysten, työosuuskuntien ja työläisneuvostojen avulla ja siten kääntää yhteiskuntaa kohti sosialismia. Kansainvälisen työväenliikkeen päähaarat kiinnittivät sen sijaan huomiota lainsäädäntötyöhön ja pohtivat, miten valtiokoneistosta voisi saada lujemman otteen.

Ammattiyhdistyksen jäsenet voivat kehittää maailmankuvaansa sekä kumoukselliseen että pariteetti-ideologian suuntaan. Pariteetti-ideologisen näkemyksen mukaan työn ja pääoman välillä ei ollut ratkaisematonta ristiriitaa. Oikeudenmukainen sääntely oli mahdollista, mutta eräs ehto siinä oli: ammattiyhdistysten piti olla itsenäisiä. Tämä idea ei ollut suomalaiselle työväenliikkeelle täysin vieras. Itse asiassa työväenliike mukautui yhä enemmän pariteetti-ideologiaan ja siten myös vallitseviin järjestäytymisperiaatteisiin.

***

Ammattiyhdistysten kollektivistinen ideologia löi Suomessa itsensä läpi ensiksi vanhoilla käsityöläisaloilla ja rakennustyöläisten joukossa. Jossain määrin tämä selittyy yli-ikäisillä ammattikuntaperiaatteilla ja työläisten tarpeella puolustaa itseään, kun merkantilistinen sääntely ei enää suojellut heitä. Selitystä täydentää käsityöläisten ammattitaito, joka antoi heille hyvät neuvotteluasemat. Heitä ei ollut helppo korvata.

Toinen ryhmä, joka järjestäytyi kollektiiviksi varhain, olivat niin kutsutut ulkotyöläiset eli ne, jotka ennen ammattikuntalaitoksen purkamista kuuluivat kaupungin suojelusväkeen. Heidän joukossaan oli muun muassa työmiehiä, puuseppiä ja ajureita, ja heidän tapauksessaan selitys piili toisenlaisissa yli-ikäisissä perinteissä, nimittäin vanhoissa työkunnissa, jotka

uudessa sosiaalisessa ja ideologisessa tilanteessa omaksuivat kollektiivisen itseymmärryksen. Vanhassa merkantilistisessa järjestelmässä nämä työläisryhmät eivät kuuluneet varsinaisten ruukintyöläisten tavoin patriarkaalisen suojelun piiriin. Se auttoi heitä itsenäistymään ja järjestäytymään kollektiiviksi.

Työelämän kokemukset synnyttivät näiden työläisryhmien kollektiivisen yhteiskuntakäsityksen ja saivat heidät perustamaan ensimmäiset ammattiyhdistykset. Tehtaantyöläisillä, saati sitten maaseudun omistamattomalla väestöllä, ei ollut samoja edellytyksiä kollektiivisen tietoisuuden ja käytännön omaksumiseksi. Teollisuustyöläiset järjestäytyivät myöhään muun muassa siksi että monet heistä elivät ruukkimiljöössä. Ruukkien oli suhteellisen helppo kahlehtia työläinen patriarkalismin keinoin ja samoin verraten helppo vaihtaa vanhat työntekijät uusiin, koska askel ruukkityöstä maatyöhön oli verrattain lyhyt. Teollisuustyöläisten järjestäytyminen samoin kuin työväenluokan muovautuminen poliittiseksi liikkeeksi tuli riippuvaiseksi Suomen yleisestä poliittisesta kehityksestä. Teollisuustyöläisten järjestäytyminen pääsi käyntiin vasta suurlakkovuonna ja heidän kollektiivinsa oli erilainen kuin käsityöläisillä, koska tehdastyöläiset perustivat järjestäytymisensä sen varaan, että kuilu koulutetun ja kouluttamattoman työvoiman välillä ei saanut määrittää järjestäytymisen muotoja. Teollisuustyöläisten ammattiyhdistysten lähtökohta oli, että työpaikan koko työvoima liittyisi yhteiseen taisteluun työnantajaa vastaan (teollisuusperiaate).[493]

***

Ammattiyhdistysliike oli Suomessa numeroin mitattuna poliittista työväenliikettä heikompi. Työväenyhdistyksissä oli enemmän jäseniä kuin ammattiyhdistyksissä. Tämä on ainutlaatuista kansainvälisessä katsannossa.[494]

493 Taloudellisen kamppailun ja ammattiyhdistysliikkeen historian analyysi pohjautuu ensi sijassa seuraaviin teoksiin: Kettunen 1986, 51–61; Mattila 1969; Ala-Kapee & Valkonen 1982; Stenius 1978.

494 Sitä vastoin oli tavallista, että työväenpuolueelle annettuja ääniä oli enemmän kuin järjestäytyneitä ammattiyhdistysjäseniä. Ainutlaatuista suomalaista tilannetta, jossa ammatillisen järjestäytyneisyyden aste oli verraten matala, käsittelee mm. Kettunen emt. 61–62.

Ei ole kuitenkaan täysin asiallista asettaa poliittinen ja ammattiyhdistyksellinen työväenliike tällä tavalla vastakkain.[495] Taloudellinen ja poliittinen kamppailu olivat erottamattomat. Ruukkipaikkakunnilla työläiset järjestäytyivät työväenyhdistyksiin, joiden kontolle jäi usein työväen etujen puolustaminen lakkotoimin. Vuosisadan vaihteessa Suomessa oli noin 200 ammattiosastoa, joista 140 kuului johonkin työväenyhdistykseen. Ammattiyhdistysten järjestäytyminen paikkakunnan työväenyhdistyksen osastoiksi oli 1880-luvun lopun peruja. Puolueen jäsenmaksut maksettiin yleensä työväenyhdistykselle, joka tämän jälkeen toimitti määrätyn osan maksuista ammattiliittoon omien periaatteidensa mukaisesti. Työläisiä, jotka olivat sekä puolueen että ammattiyhdistyksen jäseniä, oli enemmän kuin työläisiä, jotka kuuluivat vain ammattiyhdistykseen. Ruotsissa taas ei juuri ollut puolueen jäseniä, jotka eivät olisi kuuluneet ammattiyhdistykseen.[496]

Suomalaisen työväenliikkeen ensisijainen tavoite ei ollut työelämän välitön uudelleenorganisoiminen.[497] Se ei tarkoittanut, ettei työväenliike olisi ohjannut työläisten etukamppailua vakaalla kädellä. Työväenyhdistykset saivat Suomessa köyhän kansan etujärjestön aseman. Niiden alla toimi työväenliikkeen eri osia: kulttuuri, ruumiinkulttuuri, ammattiyhdistystaistelu ja osuustoiminta. Työväenyhdistysten talot olivat proletaarin julkisuuden konkreettinen ilmentymä.[498]

Työläinen oli osa työväenliikettä silloinkin kun hän ei ollut ammattiyhdistyksen jäsen. Työväenliikkeen legitimiteetti oli niin vahva, että kilpailevien järjestöjen oli lähes mahdotonta väittää edustavansa köyhälistöä.[499] (Suomeen ei myöskään onnistuttu perustamaan rikkurijärjestöjä autono-

495 Kettunen emt. 61–83.
496 Kettunen emt. 62–66.
497 Haapalan Tampereelle sijoittuvan tutkimuksen mukaan (1986, 196–200) teollisuustyöläisten asenne työhön oli voittopuolisesti positiivinen.
498 Kettunen 1986, 67, 81–83; Kirby 1986, 140, 146.
499 Kaksikielinen Suomen perustuslaillinen työväenliitto, joka perustettiin 1905, sekä 1907 perustettu vanhasuomalainen Suomalainen työväenliitto olivat molemmat pieniä ja väheksyttyjä järjestöjä. (Jos kirkon ulkopuoliset lahkot olivat pieniä ja eristyksissä suhteessa kirkon sisäisiin hengellisiin virtauksiin, niin samaa voi sanoa kilpailevien järjestöjen suhteesta työväenliikkeen pääuomaan). Holmberg 1936, 229–292; Kari & Paasivuori 1917, 208; Stenius 1978, 126.

mian viimeisinä vuosikymmeninä.[500]) Työväenliikkeen kehittymisen kaiken kattavaksi kansalliseksi organisaatioksi voi osittain nähdä fennomaanisen järjestäytymisperinteen taustaa vasten, mutta ennen muuta se pitää nähdä työväenliikkeen omaleimaisena tapana kehittää poliittista työtä ja toimintaa.

Työväenliike ei muodostunut lineaarisesti. Se ei ollut kollektiivinen ja suoraviivainen versio yhteisestä kokemuksesta, joka työläisillä oli elämänsä sosiaalisista ja taloudellisista ehdoista. Suomalaisen työväenliikkeen poliittinen linja muotoutui suurelta osin pienen valtion asemasta käsin. Työntekijäkunnan kovassa ytimessä, tehdastyöläisten ja maaseudun omistamattoman väestön keskuudessa, yleinen poliittinen kehitys – sekä fennomaaninen sivistysliike että perustuslaillisen ajattelun ja poliittisen mobilisaation leviäminen sortovuosina – oli edellytys työväenliikkeen toimintaan osallistumiselle. Teollisuustyöläisten ja maaseudun omistamattoman väestön itseymmärrys muuttui. Poliittisen subjektiuden ansiosta heidän oli helpompi ilmaista yhteisiä *taloudellisia* intressejään, teollisuustyöläisten ensin ja maaseudun omistamattoman väestön sitten. Työväenliike kykeni heikentämään valtion ja hallitsijan perinteistä auktoriteettia. Maaseudun omistamaton väestö ja ruukintyöläiset voivat kyseenalaistaa oman ympäristönsä sosiaaliset hierarkkiset rakenteet. Suurlakko ja muut poliittisen taistelun muodot kansallisen autonomian puolesta antoivat työväenliikkeelle legitimiteetin samaan aikaan kun työläisten ammattiyhdistystaistelu tuli riippuvaiseksi yleisestä poliittisesta joukkomobilisaatiosta. Ensimmäiset suuret eturistiriidat ruukkiteollisuudessa ja maataloussektorilla pian vuosisadanvaihteen jälkeen ja vuoden 1905 suurlakkoon asti olivat osa tätä prosessia. Konfliktien välittömät syyt eivät koskeneet palkkoja, vaan sitä että työnantajat järjestivät työt työläisten oikeudentuntoa loukkaavalla tavalla. Ammattiyhdistysten

500 Rakennustyöläisten suuri lakko vuonna 1912 oli poikkeus, jossa vanhasuomalaisen työväenliiton rikkurit vaikuttivat ratkaisevasti työtaistelun tulokseen. Stenius emt. 126–128. Jo Ruotsissa oli kilpailevia työväenjärjestöjä, kuten myös rikkuriorganisaatioita, jotka muutamaan otteeseen toimittivat lakonmurtajia Suomeen. Flink 1978, 20–95; Stenius emt. 177–185; *Työmies* 6.5.1907, 1.7. ja 1.9.1908; 30.3., 20.7. ja 31.8.1910; 3.6., 2.8. ja 15.8.1911; 6.8., 19.8., 24.8., 7.10., 10.10., 31.10. ja 7.12.1912; 14.2., 18.2., 4.3., 20.3. ja 21.5.1913; 15.9. ja 16.9.1914.

etutaistelu ymmärrettiin osaksi työväenluokan pyrkimyksiä kohottaa asemaansa kansallisesti ja kansalaisina.[501]

Työväenliikkeen nopeaa kasvua ja suurta poliittista iskuvoimaa on yleensä pidetty sen sosiaalisen kattavuuden seurauksena. Koska työväenliikkeen onnistui vetää puoleensa sekä maaseudun että kaupunkiväestön alimmat yhteiskuntakerrostumat, siitä tuli poliittisesti vahva. Tämän syy-yhteyden voi Pauli Kettusen tavoin kääntää ympäri ja todeta, että työväenliikkeestä tuli sosiaalisesti kattava, koska se oli jo varhain poliittinen. Suomen poliittisesti jännittyneestä tilanteesta sortovuosina syntyi strateginen vaihe, jolloin joukkojärjestöt saivat ja työväenliike otti uusia poliittisia tehtäviä.[502]

Työväenpuolue

Työläisten järjestäytymistä voi tarkastella erillään muiden ryhmien toiminnasta, mutta toisenlainen lähestymistapa on tarpeen, jotta pystyisi hahmottamaan, miksi tietyssä tilanteessa valittiin juuri tuo tai tämä strategia. Yhteiskunnan poliittista ja taloudellista valtataistelua on seurattava kuin peliä, jossa siirrot ja vastasiirrot vuorottelevat.

Porvarillisten puolueiden pääpiirteet vakiintuivat 1890-luvulla lukuun ottamatta maaseudun etuja puolustavaa ryhmittymää, joka järjestäytyi maalaisliitoksi 1906. Kärjistyneet yhteiskunnalliset ristiriidat ja suhde Venäjään hallitsivat porvarillisten puolueiden ohjelmaa. Suurvaltojen toiminta enteili uuden laajentumispolitiikan aikaa, mikä ymmärrettiin myös Suomessa. Venäjän hallitus halusi sitoa suuriruhtinaskunnan tiukemmin muun keisarikunnan yhteyteen ja kärjisti ristiriitoja Suomessa entisestään. Porvarilliset puolueet kasvoivat yhä enemmän erilleen toisistaan: se mikä näytti viisaalta myöntyväisyyspolitiikalta oli perustuslaillisesta perspektiivistä huonoin mahdollinen strategia ja päinvastoin. Samalla kun nämä ”ulkopoliittiset” strategiat jakoivat poliittisen mielipiteen eri leireihin, perinteisiä aatesuuntauksia alkoivat leimata yhä selvemmät taloudelliset sidokset. Talouselämän konservatiivinen eliitti sitoutui ruotsalaiseen puolueeseen, nuorsuomalainen puolue edusti sosiaaliliberaaleja taloudellisia intressejä, kun taas vanha-

501 Haapala 1986, 198–200; Kettunen 1986, 72–83; Kirby 1986, 140, 162, 164.
502 Kettunen emt. 50.

suomalainen puolue säilyi yhteiskunnallis-taloudelliselta luonteeltaan verraten moniarvoisena. Kumpikin suomalainen puolue kannatti äänioikeuden laajentamista, mutta kumpikaan ei kehittänyt organisaatiotaan joukkojärjestäytymisen suuntaan.

Suomen työväenpuolue, joka perustettiin 1899, oli Suomen ensimmäinen muodollisesti järjestäytynyt puolue. Siihen kuului aluksi myös porvarillisten ryhmittymien edustajia, mutta nämä jättivät puolueen 1903, kun se omaksui sosialistisen puolueohjelman ja vaihtoi nimensä Suomen sosialidemokraattiseksi puolueeksi. Porvarillisten piirien vastaveto työväenluokan radikalisoitumiselle ei ollut kilpaileva puoluepoliittinen järjestöelämä vaan kilpaileva (epäpoliittinen) järjestökenttä, joka kokosi jäseniä isänmaallisten iskulauseiden alle. Isänmaalliset vetoomukset lankesivat hyvään maaperään venäläistämisuhan myötä ja varsinkin helmikuun manifestin jälkeen. Suuri kansalaisadressi (1899) ja uuden asevelvollisuuslain (1901) jälkeiset asevelvollisuuslakot eivät olleet pelkästään mobilisaatiokyvyn suurilmauksia vaan ne myös tavallaan jakoivat voimavarat uudelleen: yläluokka kääntyi kansan syvien rivien puoleen saadakseen poliittista tukea venäläistämispolitiikkaa vastaan. Tässä tilanteessa yläluokka tunnusti laajojen kansankerrosten poliittisen täysivaltaisuuden. Se oli kuitenkin yksiulotteinen, sillä siinä ei sallittu tasavertaista keskustelua eikä harkinnanvapautta[503] Tällaisella täysivaltaisuudella ei ollut mitään tekemistä äänioikeuden kanssa. Kommunikaatio ei silti ollut samalla tavalla yksipuolista kuin esimerkiksi patsaanpaljastustilaisuudessa osoitettu uskollisuus. Asevelvollisuuslakko merkitsi kansalaisille aitoa valintatilannetta kahden vastakkaisen leirin väliltä.

Porvarillisessa leirissä vapaaehtoiset yhdistykset olivat tärkeä osa kansallista valmiutta. Myöntyväisyyssuunnan ja passiivisen vastarinnan kannattajat suhtautuivat itse asiassa monessa mielessä samalla tavalla joukkojärjestölaitokseen. Vapaaehtoisuuden piiri olisi saatava liikkeeseen, etenkin se osa, joka oli viranomaisten suoran valvonnan ulottumattomissa – eli kaikki taloudellinen toiminta ja kaikkinainen aatteellinen ja epäpoliittinen

503 Matti Kurikka ei hyväksynyt porvarillisten piirien toimintaa adressikampanjan järjestelyissä. Koska työläisten edustajat oli jätetty yhteistyön ulkopuolelle, Kurikka kehotti työläisiä boikotoimaan koko projektia. Tämä herätti pahaa vertaa työväenliikkeen muissa johtajissa. Hautamäki 1967, 285–291.

isänmaallinen toiminta. Ruohonjuuritason yhteenliittymät mahdollistivat suoran vuorovaikutuksen ihmisten välillä ja ne pitivät omalta osaltaan arkielämän koneistoa käynnissä. Porvarillisille puolueille oli erityisen tärkeää, että tämä osa mobilisaatiosta pysyi epäpoliittisena ja luokkaneutraalina.[504] Katseet kohdistuivat etenkin osuustoiminta-, urheilu- ja sivistysliikkeeseen.

Hallitus valvoi yhteiskuntaa tiukemmin ja yhdistymisvapautta rajoitettiin uusilla määräyksillä,[505] mutta uuden vuosisadan ensimmäiset vuodet merkitsivät silti joukkojärjestöjen jäsenmäärän suurta kasvua. Raittiusliikkeellä, jolla oli runsaat 10 000 jäsentä vuonna 1900, oli vuonna 1905 lähes 40 000 jäsentä.[506] Maatalousväestö järjestäytyi aiempaa enemmän, eikä pelkästään osuustoiminta- ja nuorisoseuraliikkeen ansiosta. Maamiesseuroja, joita oli perustettu koko 1800-luvun jälkipuoliskon ajan, tuli yhä lisää. Pellervo-Seuran ensimmäinen, vuosina 1899–1901 järjestetty kampanja keskittyi uusien maamiesseurojen perustamiseen. Tämä oli ennen uuden osuustoimintalain voimaantuloa, joka päästi osuuskuntaliikkeen valloilleen. Vuonna 1898 Suomessa oli 74 maamiesseuraa ja niissä vajaat 2000 jäsentä. Vuonna 1902 jäseniä oli yli 20 000.[507] Maamiesseurojen talousohjelman mukaan seurat tekivät aloitteita yhteisten koneiden ja muiden välineiden hankkimiseksi. Ohjelmassa puhuttiin maamiesseuroista samanlaisessa ei-poliittisessa ja isänmaallisessa hengessä, joka luonnehti myös osuuskunnista käytävää keskustelua.

Naisjärjestöistä Suomen naisyhdistys ja Naisasialiitto unioni pysyivät pieninä. Edellisessä oli 1015 jäsentä vuonna 1900 ja 1388 jäsentä vuonna 1906; jälkimmäisen vastaavat luvut olivat 166 ja 533. Työväenliikkeen oma naisliitto kasvoi samana aikana enemmän: vuonna 1900 jäseniä oli 353, vuonna 1906 jäsenmäärä oli 3440. Vastaperustetulla Marttaliitolla oli puhtaista naisjärjestöistä eniten jäseniä. Ensimmäiset marttayhdistykset perustettiin 1899, ja jäseniä oli vuoteen 1905 mennessä 6076. Suurin naisjärjestö oli kuitenkin raittiusliike. Sen naisjäsenten määrä kasvoi 4000:sta

504 Turunen 1982, 5, 47–49; Halila 1958b, 43, 99–100; *Ungdomsföreningsrörelsen i svenska Österbotten 1888–1938* 1928, 209.
505 Katso s. 108–110 tässä teoksessa.
506 Sulkunen 1987.
507 *Pellervos årsbok* 1 *1899–1900* 1901, 86–125; Santonen 1971, 352.

21 000:een vuosien 1900–1905 välisenä aikana. Näinä vuosina raittiusliike myös keskiluokkaistui.[508]

Urheiluliikkeen määrällisestä, vuosisadanvaihteen jälkeisestä hyvin nopeasta kasvusta on vaikeampi saada otetta. Järjestäytynyttä urheilutoimintaa oli nimittäin sekä itsenäisissä urheiluseuroissa että muiden järjestöjen urheilujaostoissa. Kansanvalistusseura levitti urheiluliikkeen asiaa, mutta omia urheilujaostoja se ei perustanut. Raittiusseurojen yhteydessä oli 466 urheilu- ja voimistelujaostoa vuonna 1902, ja vuonna 1905 jo 1019. Suomenkielisistä nuorisoseuroista vain yhdellä oli urheilu- ja voimistelujaosto vuonna 1899. Vuonna 1905 niitä oli 115. Urheilu- ja voimistelujaostoja oli yleisesti myös työväenyhdistyksissä ja vapaapalokunnissa.[509]

Osuustoimintaliikkeen kasvu oli samaa luokkaa kuin urheiluliikkeen suosio. Osuuskauppojen jäsenmäärä kasvoi räjähdysmäisesti: jäseniä oli 3000 vuonna 1902 ja vuonna 1906 jo 50 000.[510] Voimakkaasti kasvoivat myös nuorisoseuraliike (17 000 jäsentä suomenkielisissä yhdistyksissä vuonna 1900, 39 500 jäsentä vuonna 1905[511]) sekä työväenliike (9200 jäsentä vuonna 1900, 45 300 vuonna 1905).[512]

Vuosisadanvaihteessa joukkojärjestöihin kuului noin 100 000 henkeä. Kuusi vuotta myöhemmin järjestöjen yhteenlaskettu jäsenmäärä lienee ollut lähellä puolta miljoonaa.[513]

Joukkojärjestöjä pyrittiin yhä tarmokkaammin yhtenäistämään ja johtamaan keskitetysti vuosina 1899–1902. Prosessia voi verrata joukkojärjestölaitoksen granfeltilaiseen kehitykseen runsaat 10 vuotta aiemmin, mutta sillä erotuksella, että ongelmat olivat tällä välin kärjistyneet lisää. Kansakunnan lujittamisen katsottiin yhä enemmän riippuvan kansallisesta ja yhtenäisestä joukkojärjestölaitoksesta. Granfeltilaisen idyllin illuusio kansakunnan eheyttä palvelevine järjestöineen pysyi hädin tuskin kehityksen mukana.

508 Sulkunen 1978, 209; Sulkunen 1987.
509 Laine 1984, 245–270.
510 Simonen 1949, 496–497.
511 *Suomen nuorison liiton albumi* I. *Suomen nuorison liiton vuosikirja 1906*.
512 Soikkanen 1975, 74.
513 Arvio perustuu jäsenkirjojen määrään. Yhdellä henkilöllä saattoi olla useammankin järjestön jäsenkirja. Vrt. Stenius 1987.

Tahdin määräsi luokkaegoistisen työväenliikkeen avoin radikalisoituminen ja organisatorinen laajentuminen.

Vuonna 1899 porvarillisissa piireissä kiinnitettiin erityistä huomiota vielä vakiintumattomiin epäpoliittisiin liikkeisiin, urheiluseuroihin ja osuuskuntiin. Urheilumaailmassa oli 1890-luvulla villejä kilpailuja, joita järjestettiin yhdistysliikkeen ohessa ja useimmiten avoimen kaupallisesti.[514] Osuustoimintaliikkeen yhteydessä voi 1890-luvulla – analogiaa seuraten – puhua villeistä osuuskunnista, joita syntyi paikallisesti ja spontaanisti ilman aatteellisen keskusjohdon ohjausta. Kansanvalistusseuran arvovallan ja Santeri Alkion auktoriteetin ansiosta epäpoliittisen sivistysliikkeen villi luonne kesyyntyi. Myös naisliikkeessä kuhisi. Marttayhdistykset, joiden työ keskittyi kodin ja perheen piiriin, perustettiin epäpoliittiseksi vastaukseksi puoluesidonnaisten naisjärjestöjen toiminnalle.

Villit piirteet kaikkosivat. Osuustoiminta onnistuttiin vakiinnuttamaan erityisen hyvin. Urheiluliike levisi laajalti, mutta oman keskusjärjestön perustaminen osoittautui vaikeammaksi. Osasyynä oli työläisurheilun verraten korkea profiili ja keskusjärjestöidean rasistisen suomenmielinen (ruotsin kielen vastainen) henki. Suurin syy oli kuitenkin urheilun ja sotilaallisen valmiuden kytkeminen toisiinsa. Tämä jakoi porvarillisen mielipiteen jyrkästi vastakkaisiin leireihin, myöntyväisyyssuunnan kannattajiin ja aktivisteihin.[515]

Sivistysliikkeen puolella Axel August Granfelt yritti vielä viimeisen kerran soveltaa omaa integraatiomalliaan. Tällä kertaa, vuonna 1902, hän suunnitteli Kansanvalistusseuraa kaikenkattavaksi keskusjärjestöksi. Hän ehdotti, että seuran paikallisosastoista tehtäisiin eräänlaisia paikallisia keskusjärjestöjä, jotka palvelisivat koko sikäläistä yhdistyselämää. Niiden toimintaa helpottaisi avarakatseinen suhtautuminen erilaisiin näkemyksiin. Granfelt oli käyttänyt samaa mallia Raittiuden ystävissä parikymmentä vuotta aikaisemmin: oli parempi silotella eroja ja tehdä myönnytyksiä, jos siten saataisiin uusia järjestöjä mukaan yhteiseen toimintaan kuin ottaa dogmaattisesti kantaa eri kysymyksiin ja siten karkottaa yhteistyöstä mahdolli-

514 Laine 1984, 171–175.
515 Laine emt. 212–227.

sesti kiinnostuneet tahot luotaan. Kansanvalistusseuran korkein johto tuki Granfeltin ideoita, mutta sillä ei ollut suurta merkitystä, koska johdon näkemyksellä joukkojärjestölaitoksesta oli niukasti yhtymäkohtia joukkojärjestöjen todellisuuteen. Granfeltin aloite ei käytännössä johtanut mihinkään.[516]

***

Epäpoliittista linjaa oli vähitellen yhä vaikeampi noudattaa. Rintamalinjat olivat selvääkin selvemmät vuosien 1905 ja 1906 tapahtumien jälkeen. Työväenliike vahvistui. Lakkoliike kasvoi.[517] Jo kutsuntalakot olivat pakottaneet ihmiset – muutenkin kuin vain virkamiesluokassa – ottamaan kantaa myöntyväisyyssuunnan ja passiivisen vastarinnan väliseen vastakkainasetteluun.[518] Sitä ei käynyt pitemmän päälle pitää loitolla joukkojärjestöistä. Suurlakon aikana vuonna 1905 joukkojärjestöjen taajat jäsenjoukot kantoivat lopuksi vastuun, joka oli täysin poliittinen: jäsenet katsoivat olevansa kypsiä päättämään itse kansakunnan kehityksen suunnan. Vastuunkannolla oli suuri merkitys, vaikka suurlakon puhkeamisen samoin kuin vuoden 1906 valtiopäiväuudistuksen selittävät ensi sijassa ulkoiset tekijät (Venäjän–Japanin sota ja Venäjän vallankumoushanke). Suurlakkoa ei kuitenkaan olisi tullut ilman välttämättömiä sosiaalisia ja aatteellisia edellytyksiä, jotka Suomen yhteiskuntakehitys oli luonut.

Vuonna 1906 toteutunutta poliittista demokratiaa seurasi yhdistysmobilisaation aalto. Uusia yhdistyksiä perustettiin, vanhoja aktivoitui ja laajeni. Vanhoista joukkojärjestöistä kaikki eivät onnistuneet lisäämään jäsenmääräänsä. Raittiusliike ja suomenkielinen nuorisoseuraliike eivät pysyneet aallon mukana, vaan niiden jäsenmäärät päinvastoin laskivat hiukan.[519] Yhdistymisvapaus vahvistettiin perustuslaillisessa järjestyksessä.[520] Äänioikeuden laajeneminen valtiopäivävaaleissa pakotti puolueet rakentamaan oman vaalikoneiston, mutta se ei tarkoittanut, että puolueorganisaatiot

516 Liikanen 1987; *Kansanvalistus-seuran kalenteri 1903* 1902, 261–264.
517 Savola 1968, 192.
518 Selin 1971.
519 Karpio 1938, 502–503; *Finlands svenska nykterhetsförbunds årsskrift* 1906–1913; *Suomen nuorison liiton albumi* 1901–1906; *Suomen nuorison liiton vuosikirja* 1908–1913.
520 Katso s. 111 tässä teoksessa.

(työväenpuoluetta lukuun ottamatta) olisivat kehittyneet joukkojärjestöjen suuntaan ja että niissä olisi käyty jatkuvaa, järjestäytynyttä ja horisontaalista keskustelua ruohonjuuritasolla. Porvarilliset puolueet tyytyivät mobilisaatioon, joka pikemminkin muistutti siitä, miten välitysorganisaatiot olivat saaneet omille ehdokkailleen kansan tuen vaaliuurnilla. Yli-ikäisestä ja uudistuneesta välitysseuramallista huolimatta kansalaiset vedettiin yhä laajemmin mukaan julkiseen elämään – eikä vähiten äänestäjinä. Jokainen porvarillinen puolue otti tietyssä mielessä mallia perinteisistä välitysseuroista, ja samalla malli muuttui. Oman leirin uskollisilla joukoilla oli kyllä sananvalta, mutta heidän äänensä kuului vain valtakunnallisissa vaaleissa. – Suomi kuului niihin valtioihin, joissa äänioikeus toteutettiin ensin valtiollisella tasolla vuonna 1906 ja kunnallistasolla vasta 11 vuotta myöhemmin. Poliittista itseymmärrystä kypsytettiin Suomessa keskustassa ja toissijaisesti paikallisella tasolla.

Kaikki poliittiset liikkeet väittivät edustavansa kansallista ohjelmaa ja puolustavansa suuriruhtinaskunnan autonomiaa. Työväenpuolueella oli tässä suhteessa eräs etu. Sen puoluepoliittinen identiteetti oli selvä. Porvarillisilla puolueilla oli yhteinen käsitys siitä, miten yhteiskunnan porvarillinen hegemonia tuli säilyttää: joukkojärjestölaitosta ei pitäisi integroida poliittisen järjestelmän osaksi. Kun tilanne muuttui vuoden 1905 jälkeen, ihanteesta oli vaikeampi pitää kiinni.

Eräs tapa estää joukkojärjestölaitoksen luisuminen osaksi poliittista järjestelmää oli käsitellä järjestöjen kielellistä luonnetta ensiarvoisen tärkeänä periaatekysymyksenä. Kielikysymyksestä ei tehty kielipolitiikkaa siinä mielessä, että joukkojärjestöt olisi vedetty poliittisen järjestelmän piiriin. Päinvastoin, kielikysymys oli yleinen isänmaallinen asia ja sitä painottamalla oli mahdollista estää joukkojärjestöjä määrittelemästä itseään valtiollisen, poliittisen päätöksenteon painostuskanavaksi. Täten syntyneet kieliriidat johtivat muun muassa siihen, että ruotsinkieliset järjestöt erosivat monista suurista joukkojärjestöistä ja perustivat omia ruotsinkielisiä liittoja. Näitä olivat esimerkiksi raittiusliitto Finlands svenska nykterhetsförbund (1905), maatalousseurojen liitto Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbund

(1910) sekä voimistelu- ja urheiluliitto Finlands svenska gymnastik- och idrottsförbund (1912).[521]

Ensimmäinen yritys perustaa täysin suomenkielinen keskusorganisaatio – Suomalainen voimistelu- ja urheiluliitto – oli epäonnistunut. Uusi yritys kuusi vuotta myöhemmin, 1906, johti pysyvämpään tulokseen, kaksikieliseen Suomen voimistelu- ja urheiluliittoon (Finlands gymnastik- och idrottsförbund). Puoluekiistoja nopeasti kasvavassa liitossa aiheutti ensi sijassa kieli,[522] mikä näkyi ennen kaikkea siinä, että moni ruotsinmielisten ryhmien johtama erikoisliitto ei liittynyt Suomen voimistelu- ja urheiluliittoon.[523] Aikaa myöten myös porvarillisten ja sosialististen urheilijoiden ja urheiluseurojen välinen suhde kiristyi niin, että työväenliikkeen urheiluseurojen jäsenet erotettiin liitosta vuonna 1918. Urheiluliike oli kuitenkin kyennyt elämään suhteellisen sopuisasti yhdessä yhteisessä liitossa, eikä se johtunut yksinomaan urheilijoiden tahdosta toimia yksimielisessä valtakunnallisessa järjestössä. Urheilijoilla oli myös urheilullisia syitä liittyä kansalliseen liittoon kuuluviin seuroihin. Urheiluliike oli vuosisadan vaihteesta lähtien kehittynyt yhä enemmän kilpaurheilun suuntaan, mikä antoi liitolle suuren päätäntävallan. Liitto päätti kilpailusäännöistä, seurasi niiden noudattamista ja valvoi, että vain liiton jäsenseuraan kuuluvat urheilijat osallistuivat liiton hyväksymiin kilpailuihin. Liitolla oli myös kansainvälisten edustustehtävien yksinoikeus.

Osuustoimintaliikkeessä kysymystä poliittisuudesta ja epäpoliittisuudesta ei pystytty pitämään liikkeen ulkopuolella. Vakiintuneessa osuuskun-

521 Forsberg 1955; *Finlands svenska nykterhetsförbund 1905–1915. Finlands svenska nykterhetsförbunds årsskrift XI* 1915; Zilliacus 1960, 3–8; *Redogörelse över Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbunds verksamhet under år 1920 samt en kort återblick över förbundets 10-åriga verksamhet* 1921, 119–137; *Redogörelse öfver Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbunds verksamhet under år 1910 och 1911* 1912; Laine 1984, 419–440.

522 Laine 1984, 313–328.

523 Ruotsinkieliset urheiluseurat erosivat liitosta ja perustivat vuonna 1912 oman ruotsinkielisen voimistelu- ja urheiluliiton, Finlands svenska gymnastik- och idrottsförbund, johon ne liittyivät runsaan vuoden päästä omana piirijärjestönään. – Hiihtourheilijoilla oli vuosina 1908–1913 oma liitto hiihdon edistämiseksi. Vuosina 1906–1911 omia liittoja perustivat uimarit, purjehtijat, palloiluharrastajat, luistelijat, soutajat sekä tenniksen pelaajat. Suurin näistä lienee ollut uimaliitto, jossa oli 1916 yli 9000 jäsentä. Laine emt. 390–440.

taliikkeessä oli alusta saakka ollut alueellisia, sosiaalisia ja poliittisia kiistoja. Se ei silti ollut estänyt jäsenmäärän valtavaa kasvua vuosiin 1908–1909 asti, jolloin jäsenkäyrä kääntyi laskusuuntaan muun muassa taloudellisen matalasuhdanteen vuoksi. Osuustoimintaliikkeen kiistoissa erottui kuitenkin vasta 1910-luvulla kaksi selvää blokkia, niin kutsuttu epäpoliittinen (porvarillinen) taho ja niin kutsuttu edistysmielinen (työväenliikettä lähellä oleva) taho. Muodollisesti osuustoimintaliike pysyi yhtenäisenä vuoteen 1916 saakka, jolloin se haarautui virallisesti kahdeksi eri organisaatioksi blokkijaon mukaisesti[524]

Porvarillisessa sivistysliikkeessä Kansanvalistusseuran johtoon oli kerääntynyt osin epäsuhtainenkin fennomaanijoukko. Seuran hallituksessa oli snellmanilaisia fennomaaneja, kuten Yrjö Koskinen ja Agathon Meurman, mutta myös liberaaleja fennomaaneja, kuten E. G. Palmén. Yhteistyö toimi, vaikka liberaalia järjestäytymisihannetta ei aina edes yritetty toteuttaa. Kansanvalistusseuran tehtävä ei ollut muodostaa ja välittää kansalaisten yleistä mielipidettä valtion suuntaan. Seuran tarkoitus oli virkamiesvaltion suojissa antaa oikeutus uuden fennomaanieliitin johtopyrkimyksille suhteessa Venäjään ja suhteessa kansaan. Vanha johtajisto säilytti paikkansa suurlakkovuoteen saakka, mutta siitä lähtien liberaali toisensa jälkeen sai luvan erota johtotehtävistä. E. G. Palmén kuului johtoportaaseen pisimpään, aina vuoteen 1908 asti. Vanhat johtajat edustivat organisaatioajattelua, jossa joukkojärjestöt oli integroitu vanhanaikaisesti ja autoritaarisesti osaksi ”valtiollista” toimintaa. Uusi johtajisto, muun muassa Väinö Voionmaa, piti lähtökohtanaan vapaata kansalaisyhteiskuntaa, jossa yksilöillä oli oikeus ja velvollisuus ilmaista omia ihanteitaan ja taistella niiden puolesta. Kansanvalistusseuraa ei järjestönä integroitaisi poliittiseen järjestelmään, mutta poliittisesti puolueettomana se antaisi kansalaisille paremmat edellytykset löytää oma paikkansa poliittisessa järjestelmässä. Samanaikaisesti seuran joukkojärjestöluonne alkoi hiipua. Jäsenmäärä laski ja välitysseuran piirteet vahvistuivat.[525]

524 Suonoja 1968, esim. 75 ja 83.

525 Kansanvalistusseurassa oli 3233 jäsentä vuonna 1903, 2018 jäsentä vuonna 1906, 1098 jäsentä vuonna 1910 ja 321 jäsentä vuonna 1917. Sisällissodan jälkeen seura järjestäytyi uudelleen säätiömuotoiseksi. *Kansanvalistusseuran kalenteri* 1903–1918; Liikanen 1987.

Suurlakkoa edeltävät ja sen jälkeiset vuodet muuttivat myös naisten julkista osallistumista. Naiset järjestäytyivät vuoden 1905 jälkeen enemmänkin vain naisten kysymyksiin keskittyviin järjestöihin samalla kun tällaiset järjestöt työväenliikkeen naisjärjestöjä lukuun ottamatta jättäytyivät poliittisen järjestelmän ulkopuolelle. Raittiusliikkeen dramaattinen muutos on osa samaa kehityskaarta. Vuoden 1908 jälkeen raittiusyhdistyksiin ei jäsenluetteloiden perusteella enää juurikaan kuulunut työläisnaisia eikä maaseudun omistamattomien luokkien naisia. Sikäli kuin heitä kuitenkin oli yhä jäseninä, he käyttivät itsestään mieluummin nimitystä rouva, neiti tai muuta vastaavaa.[526] Raittiusliike jättäytyi poliittisen järjestelmän ulkopuolelle, mikä tarkoitti liikkeen toiminnan rajoittumista kansalaisten moraaliseen elämään. Raittiusliikkeen julistama moraali oli monessa suhteessa sama kuin porvarillisella naisliikkeellä, sillä sisarellisen auttamisen sijaan puritaaninen liike keskittyi turmeluksen tuomitsemiseen. Irma Sulkusen mukaan naisjärjestöt, ja myös raittiusliike, pysyttelivät erossa poliittisesta järjestelmästä, koska naiset hyväksyivät perheen omaksi yhteiskunnalliseksi piirikseen. Siinä missä vanha raittiusliike oli ymmärtänyt porvarillisen julkisuuden positiivisesti ja arvosti sen tuomia mahdollisuuksia osallistua jalostavaan yhdistystoimintaan, uuden keskiluokkaisen naisasian lähtökohtana oli elämän kaksinapaisuus, koti ja miehen ansiotyö. Keskiluokan naisten raittiusyhdistykset olivat paradoksaalisia siinä mielessä, että ne itse olivat porvarillisen julkisuuden ilmentymiä ja hyötyivät siitä samalla kun niiden sanoma oli yhteinen: miesten ei pitäisi seurustella julkisuudessa, varsinkaan kapakassa, vaan pysyä työajan jälkeen kotona, jotta perheen ja varsinkin vaimon jalostava vaikutus pääsisi oikeuksiinsa. Miehet tarvitsivat tätä selvitäkseen kovaotteisen ansiotyön maailmassa. Raittiusyhdistykset eivät olleet enää välineitä yleisten kysymysten pohtimiseksi, vaan avustajia, jotka osoittaisivat perheenisälle tien kotiin. Keskiluokan uudet naisjärjestöt korostivat perheen ensisijaisuutta, sen eräänlaisen itsekkään eheyden vaalimista. Tämä erotti uudet naisjärjestöt vanhemmista. Molempien järjestötyyppien lähtökohtana oli ajatus, että naisen paikka oli kotona. Vanhat naisjärjestöt halusivat tehdä naiseuden – hoivan ja huolenpidon – arvot näkyviksi yhteis-

526 Sulkunen 1987.

kunnan ”suuressa kodissa”,[527] kun taas keskiluokan epäpoliittiset naisyhdistykset keskittyivät huolehtimaan ydinperheestä ja pienen kodin maailmasta.

Yhteiskunnan tilanne 1870- ja 1880-luvuilla herätti fennomaanisen yläluokan aktiivisempaan poliittiseen toimintaan, jossa olivat mukana myös yläluokan naiset.[528] Naisten osallistuminen ei käytännössä vaatinut pitkällisiä ylimääräisiä järjestelyjä, sillä johtavissa fennomaaniperheissä oli totuttu siihen, että heidän kotinsa olivat välillä opettajainhuoneita, sanomalehtitoimituksia tai näytelmäharjoitustiloja. Tällainen kanssakäyminen kuului silloisen porvarillisen julkisuuden luonteeseen. Siksi näiden niin kutsuttujen sivistyneiden kotien naiset kykenivät sekä osallistumaan keskusteluun kansakunnan kohtalonkysymyksistä että suunnittelemaan naisten omaa kansallista toimintaa, kuten naisten raittiusadressi oli osoittanut vuonna 1876.[529] Poliittinen ympäristö oli siten sangen erilainen kuin se, jonka keskiluokan uudet naisjärjestöt loivat vuosisadan vaihteessa. Muutokset johtuivat sosiaalisen rekrytointipohjan muuttumisesta ja porvarillisen mielipiteen uusista puolueettomuusvaatimuksista venäläistämisen ja työläisradikalismin Suomessa.

***

Porvarillisilla ryhmittymillä oli eräs olennainen yhteinen piirre: niiden puolueorganisaatioita hallitseva ajattelu oli peräisin välitysseuroista. Ruohonjuuritason tasa-arvoinen keskustelu ei päässyt vaikuttamaan poliittisen järjestelmän päätöksentekoon puolueorganisaation kautta. Joukkojärjestölaitoksen osalta porvarillinen näkemys järjestäytymisestä oli toisenlainen. Joukkojärjestäytymislaitoksen tulisi koostua jäsenten valvomista keskusorganisaatioista, jotka antaisivat tilaa monipuoliselle kulttuurin ja yhteiskunnan kehitykselle. Kaikin puolin kultivoitunut ihminen ei kuitenkaan tarvinnut puoluepoliittista identiteettiä. Porvarilliset puolueet katsoivat, ettei niiden tehtävänä ollut tuoda puoluetta ja puoluekoneistoa ihmisten arkeen.

527 Sulkunen emt.
528 Sulkunen emt.
529 Järnefelt 1960 (1930), 318; Jallinoja 1983, 70–79. Vrt. s. 325–329 tässä teoksessa.

Vanhan liberaalin ideologian mukaan puolueet, samoin kuin lehdistö, olivat mielipiteillä kauppaa käyviä liikkeitä.

Vielä on selvitettävä, missä määrin kansaa itseään kiinnosti pitää välitysseurojen perintöä hengissä. Kuinka yleisesti myös kansalaisten joukot katsoivat, että joukkojärjestölaitos oli pidettävä puolueista loitolla? Kuinka työväenliike suhtautui porvareiden ehdotuksiin yhdistyslaitoksen epäpoliittisesta kanssakäymisestä? Porvarillisten puolueiden näkemys oli jakautunut: toisessa ääripäässä olivat vanhasuomalaisten valtiojohtoiset menettelytavat, toisessa perustuslaillinen optimismi, jossa uskottiin joukkojärjestöjen vapaaehtoisesti valitsevan puolueettomuuteen perustuvan itseymmärryksen. Vuoden 1905 suurlakon jälkeen senaatin toimintapoliittinen aloitteellisuus siirtyi perustuslaillisille piireille, jotka olivat ennen suurlakkoa tukeneet passiivisen vastarinnan linjaa. Suurlakon jälkeen passiivisen vastarinnan ja myöntyväisyyspolitiikan kannattajien välinen vastakkaisasettelu oli yhä voimissaan. Se sai kuitenkin uusia painotuksia. Myöntyväisyyslinjan epäpoliittisten joukkojärjestöjen ei tulisi kantaa sen paremmin poliittista kuin taloudellistakaan vastuuta. Vanhasuomalaisen käsityksen mukaan joukkojärjestöjen ohjelma keskittyisi sivistystehtäviin yleisellä kansallisella tasolla. Passiivisen vastarinnan perustuslaillisella linjalla oli toinen näkemys joukkojärjestölaitoksen epäpoliittisuudesta. Perustuslailliset poliitikot olivat osallistuneet radikaaleihin mielenosoituksiin, mutta se ei muuttanut heidän näkemystään joukkojärjestölaitoksesta, jota ei pitäisi vetää mukaan puoluepolitiikkaan. Liberaalien oikeusoppineiden analyysit ja kannanotot työväenkysymyksessä olivat suuntaa-antavia. Ne pitivät kiinni ammattiyhdistysten roolista. Työelämäsuhteita hoidettaisiin pariteetti-ideologian pohjalta ilman valtion sekaantumista asiaan. Se edellytti vahvaa ja itsenäistä ammattiyhdistysliikettä, joka olisi riippumaton sekä työnantajista että ennen kaikkea poliittisesta työväenliikkeestä.[530]

Kummankaan suomalaisuuspuolueen resepti ei toiminut. Vanhasuomalaisen puolueen valtiojohtoisuus, johon liittyi bismarckilainen tapa käsitellä työväenkysymystä, ei johtanut käytännön sovelluksiin. Nuorsuomalaisen puolueen työväenpolitiikka, erityisesti Heikki Renvallin ja muiden liberaa-

530 Turunen 1987.

lien juristien paaluttamassa muodossa, kaatui siihen, että suomalaisesta ammattiyhdistysliikkeestä ei koskaan tullut yhdysvaltalaisen mallin mukaisesti itsenäistä suhteessa poliittiseen työväenliikkeeseen, vaan se oli homogeenisen työväenliikkeen jakamaton osa.[531]

Samaan aikaan kun poliittinen elämä polarisoitui, polarisoituivat myös työmarkkinaosapuolten väliset suhteet. Muutamana suurlakon jälkeisenä vuonna työsuhteita säänneltiin paljolti ja myös suurteollisuudessa kollektiivisopimusten avulla. Nämä vuodet olivat samalla liberaalien uudistajien kulta-aikaa. Heikki Renvall, nuorsuomalainen työmarkkinakysymysten juridinen asiantuntija, julisti että järjestäytyneen ammattiyhdistysliikkeen tuli olla mukana työlainsäädännössä. Taloudellinen laskusuhdanne vuonna 1907 muutti tilanteen radikaalisti. Vastakkainasettelut kärjistyivät. Ammattiyhdistysliike koetti sitkeillä puolustuslakoilla pitää kiinni asemastaan tasavertaisena neuvottelu- ja sopimusosapuolena, mutta työnantajat eivät hyväksyneet kollektiivisopimuksen periaatetta. Työmarkkinasuhteet kehittyivät jyrkästi eri suuntaan kuin muissa Pohjoismaissa. Valaiseva esimerkki oli työsopimuslakiehdotus, joka tuotiin valtiopäiville 1907. Tähän liberaalien juristien laatimaan ehdotukseen oli kirjattu kollektiivisopimuksen periaate, mutta laki ei saanut työntekijöiden eikä työnantajien tukea. Liberaalit oikeusoppineet olivat turhaan odottaneet, että työmarkkinoilla otettaisiin käyttöön ”kypsiä” toimintamalleja. Työnantajien virallisen kannanoton mukaan lakiehdotus antoi työläisille liian suuria oikeuksia ja sälytti työnantajille liian suuria velvoitteita. Työväenliikkeen näkemys oli, että lakiehdotuksessa yritettiin mennä tapahtumien edelle: tällainen laki voitaisiin vahvistaa vasta sen jälkeen kun työmarkkinoille olisi saatu toimivat tasavertaiset neuvotteluasemat. Työväenliikkeessä ei luotettu kokonaisratkaisuun, koska se oli kaventanut työläisten toimintamahdollisuuksia – ja vaikka siinä oli työläisten näkökulmasta myös suotuisia säännöksiä.[532]

531 Turunen emt.

532 Ala-Kapee & Valkonen 1982, 270–271. Toinen esimerkki liberaalin lainsäädännön epäonnistumisesta oli ehdotus ammattivaltuustosta, jonka tärkeimpiä tehtäviä olisi ollut työkiistojen välittäjänä toimiminen. Hanketta ajoivat vuosina 1905–1908 liberaalit juristit K. J. Ståhlberg ja L. Ehrnrooth. Heidän pyrkimystensä vastaisesti lakiehdotusta muokattiin korporatiiviseen suuntaan konservatiivipiirien mieleen.

Liberaalit uudistajat olivat lainoppineina asiantuntijoina sisäistäneet asiantuntijaroolinsa niin perusteellisesti, että he itse asiassa toimivat välitysseuroihin kiertyvän ajattelun mukaisesti. Tällainen ajattelu kuului pikemminkin yksikamarista eduskuntaa edeltävään aikaan. Uudistajien teoriat kansalaisyhteiskunnasta olivat enemmän kirjaviisaita kuin kokemusperäisiä ja enemmän normatiivisia kuin kuvailevia. Koska mikään yleisö ei myöskään ottanut teorioita omakseen, niillä ei ollut merkitystä, eikä Renvall vuoden 1907 jälkeen enää kommentoinut työmarkkinasuhteita.[533]

Porvarillisen leirin asenne ammattiyhdistysliikkeeseen muuttui sen sijaan ”bismarckilaisemmaksi”. Itsenäistä ammattiyhdistysliikettä ei tarvittu integroimaan työläisiä yhteiskuntaan, joka samastettiin valtioon. Sosiaaliliberaalien suunnitelmien sirpaleista seuloutui uudenlainen luottamus valtiota kohtaan: työväenliikkeen omavaltaisen leviämisen hillitsemiseksi tarvittiin vahvaa valvontakoneistoa. Konservatiivit olivat jo vanhastaan luottaneet valtioon. *Uuden Suomettaren* sanoja lainatakseni tämä luottamus oli ”kansan paras tavara”.[534]

Johtopäätöksiä

Väitöstutkimukseni keskittyy kahteen jännitteeseen, joka on leimannut suomalaisen yhteiskunnan kehitystä.

Työtäni on ohjannut Habermasin analyysi porvarillisen julkisuuden kehittymisestä vastapainoksi edustavalle julkisuudelle ja sitä olennaisesti hallitsevalle erioikeuskulttuurille. (Sillä miten Habermas käsittelee porvarillista julkisuutta sen syrjäytettyä edustavan julkisuuden ei ole tämän tutkimuksen kannalta yhtä suurta merkitystä.) Pohdintaani on ratkaisevasti vaikuttanut Habermasin näkemys epäpoliittisen aatteiden sfäärin ja talouden yksityisen sfäärin synnystä ja porvarillisen julkisuuden eräästä ominaispiirteestä, kansalaisen yksityisen taloudellisen toiminnan rajaaminen julkisen keskustelun ulkopuolelle. Olennaista on myös ymmärtää, että tämä malli

Ammattivaltuuston avulla olisi ollut mahdollista ohjata työmarkkinoita ilman sosialistisen työväenliikkeen tai joutavien valtiopäivien sekaantumista asiaan. Lakiehdotus juuttui kuitenkin senaattiin vuonna 1913. Turunen 1982, 212–228.

533 Turunen 1987.

534 Turunen 1982, 240.

ja sen kaksi eri sfääriä ja vastakkaista normijärjestelmää eivät tietenkään olleet suomalaista alkuperää. Malli oli muualla valettu, mutta se oli edelleen muovattavissa. Jotta sen toteutus onnistuisi Suomessa, se täytyi sopeuttaa Suomen oloihin. Manner-Euroopassa ja Brittein saarilla vastaava prosessi oli ollut riitaisa ja selkkauksia täynnä, mutta Suomen tilanteessa omistavilta luokilta ei vaadittu suuria uhrauksia kahden eri elämänpiirin rajojen määrittämiseksi eikä se johtanut repiviin yhteenottoihin. Yhteiskunta, jossa vapaat markkinat saivat vapaasti hallita ja jossa työvoima oli vapaasti ostettavissa, oli Suomessa rauhallisen kehityksen tulos.

Olen myös pyrkinyt ymmärtämään suomalaista rajankäyntiä valtion ja kansalaisyhteiskunnan välillä. Snellmanin mukaan valtiolla ja kansalaisyhteiskunnalla oli eri tehtävät, ja toinen oli tärkeämpi toista. Valtio, joka oli vapaan ja kriittisen yhteiskunnallisen uudistuksen sfääri, oli tärkeämpi kuin kansalaisyhteiskunta, jota hallitsi lainkuuliaisuus ja normien täyttymys. Jo seuraava fennomaanipoliitikkojen sukupolvi luopui snellmanilaisesta näkemyksestä ja yhtyi liberaalien muodollisempaan käsitykseen valtiosta virallisena organisaationa. Fennomaanien ajattelussa säilyi kuitenkin kokonaisvaltainen kansakuntanäkemys, jossa valtiolla oli hyvän paimenen rooli. Vapaaehtoisuuteen perustuvat yhdistykset – joukkojärjestöt mukaan lukien – toimivat siten kansalaisyhteiskunnassa, joka oli hyvin lähellä valtiota. Ne olivat lähestulkoon toisissaan kiinni.

***

Tutkimukseni päätepiste on vuoden 1907 tietämillä ennen kaikkea siksi, että näinä vuosina Suomeen syntyi *vapaa kansalaisyhteiskunta*. Se oli toki omalla tavallaan ehdollinen, sillä keisarin tukena olivat suurvallan erioikeudet. Ne olivat milloin röyhkeitä venäläistämishankkeita, milloin taas vähemmän julkeita pyrkimyksiä. (Suomalaista kulttuuria kyllä tuettiin, mutta samalla pidettiin itsestään selvänä, että keisarikunnalla oli yksi pääkieli, joka oli Suomen kulttuuria kehittyneempi ja johon suomalaista kulttuuria ei voitu rinnastaa). Suomessa oli vuoden 1907 tietämillä vahvoja vakiintuneita joukkojärjestöjä. Ne toimivat avoimesti poliittisina järjestöinä ja pyrkivät talouden sfäärissä kohentamaan jäsentensä taloudellista asemaa. Kansalaisyh-

teiskunnan suomalaisiin erityispiirteisiin kuuluu sen poikkeuksellinen vahvuus ja samalla kiinteät siteet eri puolille virkamiesmaailmaa. Samanlaista vahvuutta ei ollut muissa Pohjoismaissa puhumattakaan kehityksestä Manner-Euroopassa tai Brittein saarilla. Tässä pohdin siis vapaaehtoissektorin merkitystä valtion lujittamisessa.

Prosessi oli alkanut 1700-luvun puolenvälin yksittäisistä hapuilevista yrityksistä perustaa järjestöjä, jotka olisivat vapaita riippumatta siitä, mihin säätyyn jäsenet kuuluivat. Järjestöt, jotka olivat aluksi salaisia ja suljettuja, avautuivat ajan myötä yhä suuremmille väestöryhmille. Joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta kohderyhmänä olivat 1800-luvun jälkipuoliskolle asti vain säätyläiset. Tänä aikana keskusseurat ja välitysorganisaatiot vaikuttivat suomalaiseen yhteiskuntaan merkittävästi. Suomessa tarvittiin muita keinoja kuin Ruotsissa, joka oli kansakuntana vanha ja vakaa. Ruotsissa oli vahvoja välitysorganisaatioita, mutta keskusseuroille ei ollut samanlaista tarvetta. Kansalaisaktiivisuus kukoisti Ruotsin valtakunnan eri alueiden omissa talousseuroissa ja tieteellisissä yhdistyksissä, eikä akateeminen maailmakaan kaivannut vahvaa jalansijaa pääkaupungissa (toisin kuin Tanskassa, tai Norjan ja Suomen nuorissa kansakunnissa). Suomen talousseuran perustamisen aikoihin Suomi oli osa Ruotsia; monen muun alueellisen talousseuran tavoin myös Suomen talousseura oli osa Ruotsin valtakunnan seuraverkostoa. Kun Suomesta tuli keisarillisen Venäjän suuriruhtinaskunta, Suomen talousseuralle avautui mahdollisuus nousta koko Suomen keskusseuraksi, mutta seura ei tarttunut tilaisuuteen vaan jäi Turkuun. Suurten kansallisvaltiollisten keskusseurojen paikan ottivat sen sijaan Suomalaisen kirjallisuuden seura ja Kansanvalistusseura. Vastaavia yhdistystyyppejä oli Norjassa (Norges Vel), mutta ei Ruotsissa. Näiden yhdistysten avulla määräytyi se, miten kansalaisyhteiskunta lujittaisi kansakuntaa eli miten kansalaisaktiivisuudelle löydettäisiin paikka kansakunnan politiikan ja kulttuurin ytimestä.

Alempien kansankerrosten edustajille tarjoutui 1860- ja 1870-luvuilla tilaisuus liittyä tasavertaisjärjestöihin, muun muassa vapaaehtoisen palokuntaliikkeen yhdistyksiin, jotka olivat näistä järjestöistä menestyksekkäimpiä. Ensimmäisten joukkojärjestöjen mahdollistajat kuuluivat asemansa vakiinnuttaneeseen sivistyneeseen luokkaan. Näiden yhdistysten toimintaan ei

puututtu niin kauan kuin sivistyneen luokan järjestöaktiivit eivät käyttäneet järjestöjä omien taloudellisten intressien ajamiseksi eivätkä tarttuneet poliittisiin kysymyksiin (eli eivät yrittäneet painostaa säätyjen lakityöskentelyä tai osoittaneet vaatimuksia keisarivallalle).

Taloudellisessa elämänpiirissä, tarkemmin sanottuna työmarkkinoilla, alkoi 1880-luvulla muutos, joka horjutti sfäärijakoa perustuksia myöten. *Vapaa elinkeinoelämä*, joka syntyi Suomessa 1800-luvun jälkipuoliskolla, antautui vapaiden markkinalakien vietäväksi. Olennainen osa vapaata elinkeinoelämää olivat *vapaat työmarkkinat*, mikä tarkoitti, että työtä sai vapaasti ostaa ja myydä. Niin kauan kuin työläinen neuvotteli työehdoistaan työnantajan kanssa yksin, hän oli alakynnessä, ja sen myös porvariston valistuneet piirit tiesivät.

Työmarkkinoiden voimatasapaino oli 1880-luvulla jakautunut siten, että työehtoja puitiin lähinnä aatteellisessa sfäärissä, wrightiläisissä työväenyhdistyksissä. Epätasapainosta hyvin tietoinen Viktor Julius von Wright vaati työelämän epäkohtiin puuttuvaa lainsäädäntöä ja päällimmäisenä lakiteitse rajoitettavaa työaikaa. Työntekijät ja työnantajat kyllä käsittelivät työmarkkinakysymyksiä työväenyhdistysten kokouksissa, mutta keskusteluista puuttui selvä päämäärä. Niiden päämäärä ei ollut sopimus, joka olisi sitonut työnantajia ja heidän kaikkia työntekijöitään.

Työväenliikkeen oli sopeuduttava yhteiskunnan sfäärijakoon, mutta jako ei horjuttanut sitä. Työntekijäpuolen oli pysyteltävä aatteellisessa sfäärissä (ja monet olivat sitä mieltä, että sen olisi parempi käsitellä vain ei-poliittisia kysymyksiä). Aatteellisissa yhdistyksissä väiteltiin markkinalakien yleispätevyydestä, mikä todisti, ettei taloudellisen ja aatteellisen sfäärin välinen raja ollut enää yhtä tiukka ja ehdoton. Samaan aikaan kuin talous oli yleinen puheenaihe aatteellisissa yhdistyksissä, syntyi myös taloudellisia yhteenliittymiä, joiden ohjelma ja tavoitteet olivat aatteellisia. Osuuskunnat ja säätiöt ovatkin pohjimmiltaan taloudellisia yhdistyksiä, joilla on aatteellisia sidonnaisuuksia.

Uusissa, 1890-luvulla syntyneissä ei-wrightiläisissä ammattiyhdistyksissä ei ollut enää työnantajajäseniä. Kollektiivisopimukset yleistyivät, vuoden 1905 suurlakon aikoihin jopa teollisuusaloilla. Koska työväenliikkeen uudet luokkaitsekkäät ammattiyhdistykset ja ennen muuta lakkotaistelut ylittivät

taloudellisen sfäärin rajat, yhteiskunnan voimatasapaino muuttui. Uudessa yhteiskunnallisessa tilanteessa syntyi myös puolue, joka oli poliittiselta painoarvoltaan porvarillisten puolueiden veroinen.

Suurlakon ja vuoden 1906 maapäiväuudistuksen jälkeisinä vuosina Suomi joutui muiden Pohjoismaiden tavoin laskusuhdanteeseen, joka herätti suurta levottomuutta työmarkkinoilla (vertaa Ruotsin suurlakko vuonna 1909). Sekä Suomessa että Ruotsissa työntekijäpuoli veti konfliktien sarjassa lyhyemmän korren. Työmarkkinoiden levottomuus ei talttunut. Ensimmäisen maailmansodan jälkeiset työselkkaukset olivat kaikissa Pohjoismaissa suuria ja dramaattisia. Sopimuskulttuuri sai erilaisia muotoja. Suomen tie oli Suomen oma. Kysymys kuului, pitäisikö yksityisten työsuhteiden ehtoja säädellä työmarkkinoilla vai – kuten Suomessa tapahtui – työnantajan yksipuolisin ratkaisuin. Jälkimmäisen vaihtoehdon valitseminen enteili valtion aktiivista väliintuloa.

Aatteellisessa sfäärissä toimiessaan ihmiset olivat uskoneet edustavansa epäpoliittisen humanismin hegemoniaa. Tällainen yhteiskunta-ajattelu, menetti 1800-luvun kuluessa viattomuutensa, uskonsa ja itseymmärryksensä. Siitä sukeutui poliittisen vaikuttamisen legitiimi tila ja julkisen politiikan toimintapiiri. Niin Pohjoismaissa kuin muuallakin läntisessä maailmassa moderni kansalainen eli kaksoiselämää, osin talouden subjektina (yksityisyyden sfäärissä) ja osin aatteille alttiina yksilönä (aatteiden ja politiikan sfäärissä). Taloudellisen peräänantamattomuuden luoma liikkumatila teki yksityisestä sfääristä vahvan. Kompromissit tai valtion puuttuminen vapaiden markkinoiden toimintaan eivät estäneet pääoman elämöintiä näillä markkinoilla.

Johtopäätöksenä on, että modernin kansalaisen ei oman hyvinvointinsa tähden pidä liikaa ajatella suuria eroja rikkaiden ja köyhien välillä. Hänen kannattaa hyväksyä valistuksen ajan suuri keksintö, talous itsenäisenä olentona (*homunculus*) omine lainalaisuuksineen. Poliittisen sfäärin ja taloudellisen sfäärin hyvinvoinnin tähden modernin kansalaisen molempien puolten tulee iloisesti ja omanarvontuntoisesti elää rinnakkain tai toisiinsa niveltyneinä. Jos ne mielivät elää onnellisina yhdessä, niiden täytyy täyttää eräs ehto. Niiden täytyy yhdessä luoda keskustelukulttuuri, jossa on vahva horisontaalinen, vertaisten välinen ulottuvuus ja vahva, säädelty

neuvottelukulttuuri. Työmarkkinaosapuolten täytyy tottua tarkistamaan faktat yhdessä ja kriittisesti ja niiden on totuttava käymään vapaita keskusteluita, sillä tällaisista keskusteluista kehittyvät osapuolten edustajien säädellyt ja tavoitteelliset neuvottelut, joihin kompromissit kuuluvat itsestään selvästi. Lopputuloksena on molempia osapuolia sitova sopimus.

***

Suomalaisen työväenliikkeen muotoutumista on vaikea kuvitella kaksinapaisella käsitejärjestelmällä, jossa valtio ja viranomaiset olivat toisessa päässä ja vapaa kansalaisyhteiskunta vapaine järjestöineen toisessa. Poliittinen järjestelmä näiden tasojen välissä oli vaaleilla valittujen edustajiensa myötä sekä valtiota että kansalaisyhteiskuntaa.[535] Suomalainen työväenliike saavutti vahvan aseman integroitumalla tähän järjestelmään. Tässä mielessä työväenliikkeellä oli kosketuspisteitä 1880-luvun granfeltilaiseen raittiusliikkeeseen, joka pyrki muuttamaan kansan juomatapoja ja yhtä lailla integroitumaan osaksi valtiollista ja kunnallista päätösprosessia. Granfeltilaisen perinteen taustaa vasten voi ymmärtää ja selittää sen, että suomalainen työväenliike järjestyi varhaisessa vaiheessa poliittiseksi puolueeksi.

Työväenliike määritteli paikkansa poliittisessa elämässä keskushakuisesti, mikä näkyi Oulussa vuonna 1906 pidetyn puoluekokouksen useissa tärkeissä päätöksissä. Spontaani toiminta eri muodoissaan tuomittiin. Lakot piti saada poliittisen ja ammatillisen työväenliikkeen valvontaan. Vuonna 1907 perustettiin Suomen ammattijärjestö, jonka tehtävä oli muun muassa kesyttää villi lakkoliike. Paikallinen toiminta ei saanut olla liian itsevarmaa ja itseriittoista. Satamatyöläisten syndikalistiset mieltymykset eivät saaneet työväenliikkeen valtavirran sympatiaa tai tukea eikä niistä juuri puhuta työväenliikkeen historiankirjoituksessa.[536]

535 Kettunen 1986, 36–49.

536 Kettunen emt. 74–81. Jussila 1979, 244, 327–336; Soikkanen 1961, 244–247. Kettunen korostaa, että Suomen kaltaisessa maassa aktivismi ja spontaani toiminta olivat omiaan houkuttelemaan työläisiä. Spontaanisuudella oli Suomessa hyvät sosiaalihistorialliset edellytykset. Esimerkiksi kausityö ruukkien maaseutumaisessa ympäristössä antoi työläisille mahdollisuuden valita työtaistelutoimen ajankohta sen mukaan, milloin työvoiman tarve oli suurin. Tällaista aktivismia työväenliikkeen oli

Työväenliike osallistui ainoana joukkojärjestönä aktiivisesti poliittisen järjestelmän toimintaan. Työväenliike myös eriytti keskusorganisaatioitaan sfäärien mukaan. Liikkeen läpäisevän poliittisuuden lisäksi työväenliikkeellä oli puolue, jonka erityisenä tehtävänä oli politiikan tekeminen.

Työväenliike soi työläisille auliisti poliittisen olemassaolon (toisin kuin esimerkiksi nuorisoseuraliike). Työväenliikkeen ekspansiivinen ihmiskäsitys näkyi myös muutoin, sillä avara persoonallisuuskäsitys auttoi työväenliikettä luomaan kunnianhimoisen kulttuuriohjelman. Se raivasi esteet yksilön täyden potentiaalin kehittämisen tieltä kulttuurin eri alueilla. Koitti vapaaehtoisen kulttuuritarjonnan kultakausi. Kuoroja, orkestereita ja teatteriryhmiä perustettiin, keskusteluiltoja järjestettiin ja runonlausuntaa harrastettiin, lehtiä kirjoitettiin käsin, ja yhdistykset pykäsivät arkkitehtonisesti omaleimaisia seurantaloja, joista paistoi häpeilemätön itsetunto. Näillä eväillä kelpasi haastaa vaikka kyläkirkko paikkakunnan rakennusten komeuskisaan. Seurantaloilla pidettiin juhlia, joissa politiikka otettiin tosissaan ja juhlia, joissa poliittinen totisuus voitiin hetkeksi unohtaa.

Suomalainen työväenliike oli enemmän kuin muodollinen organisaatio. Se oli elämäntapa, joka omaksuttiin ilman että siihen tarvittiin jäsenkirjaa. Joukkojärjestö, jonka kokonaisvaltainen kulttuurikäsitys tuli selkäytimestä, ei ollut itsestäänselvyys. Esimerkiksi ruotsalaisen työväenliikkeen itseymmärrys oli vähän toisenlainen. Ruotsalainen työväenliike oli pikemminkin yhden asian liike, jossa henkilön identiteetti syntyi muodollisesta jäsenyydestä. Ruotsalaisten työväenyhdistysten kulttuuriohjelma palveli liikettä antamalla resursseja propagandatyöhön ja erottamalla työväenliikkeen porvarillisista liikkeistä. Näin ollen ruotsalainen työväenliike sulki urheilun ohjelmastaan 1920-luvulle asti, koska urheilun katsottiin kuuluvan porvarilliseen kulttuuriin. Suomalaisessa työväenliikkeessä urheilu oli itseoikeutettu osa, joka loi suuria hetkiä jo ennen ensimmäistä maailmansotaa, kuten Hannes Kolehmainen, työväen urheiluliiton edustaja, osoitti Tukholman olympialaisissa vuonna 1912.

vaikea valvoa – ja organisaation pysyvyyden kannalta valvonta oli välttämätön. Siksi on erehdys luulla, että vain kansakunnan vakauttaminen sai työläiset hyväksymään työväenliikkeen valvonnan. Kettunen 1987, aktionismi ja spontaanisuus.

Suomessa elettiin eri leireissä. Leiri-ideologia oli kiihkeimmillään vuosina 1917–1918. Polarisaatiota ruokkivat työväenliikkeen järjestöt kaikilla vastaavilla porvarillisen yhteiskunnan alueilla.

Suomalaisten ja ruotsalaisten joukkojärjestöjen työläisjäsenet erosivat toisistaan. Suomen epävakaassa geopoliittisessa asemassa kaiken kattava keskushakuinen ja valtiojohtoinen kulttuuriohjelma palveli kansallisia turvallisuuspoliittisia tarpeita. Työväenliikkeen omien arvojen rinnalla kansakunnan lujittamisen idea ja merkitys olivat tärkeitä.

Porvarillisten liikkeiden ja työväenliikkeen kulttuuriohjelmalla oli yhteisiä piirteitä ja yhteinen kaikupohja. Yhteistä perustaa ei pitänyt vaarantaa. Tässä yhteydessä voidaan viitata kirkkoisä Augustinuksen tapaan luokitella erilaisia yleisiä kysymyksiä: ”In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas.” Suomeksi mietelauseen voi kääntää näin: ”Olennaisissa kysymyksissä vallitkoon yksey s, ei-olennaisissa vapaus ja kaikissa rakkaus.” Mietelmän viimeinen osa täytyy valitettavasti sijoittaa sulkeisiin, jos sanojen on määrä kuvata Suomen tilannetta.

***

Joukkojärjestöperiaate sai 1900-luvun alkuvuosina – vuoden 1907 tietämillä – suomalaiset sovellutuksensa, jotka olivat pitkään keskeinen osa suomalaista kansalaisyhteiskuntaa. Syntyi joukkojärjestöjen suomalainen runko, ihmisen rakentama, ihmisen toiminnan tulos ja siksi myös ihmisen korjattavissa, uudelleen muokattavissa tai jopa kumottavissa. Eräs tapa arvioida tätä runkoa on lähteä liikkeelle Ranskan vallankumouksen iskulauseesta vapaus, tasa-arvo ja veljeys, joka kiteyttää eurooppalaisen moderniteetin olemuksen. Tutkimukseni päätteeksi lienee mahdollista pohtia, kuinka samanhenkisesti ja tyhjentävästi sekä valikoiden ja rajoittavasti suomalaiset joukkojärjestöt sovelsivat näitä käsitteitä ja ottivat ne käyttöönsä runkoa rakentaessaan. Tässä kohdassa voidaan ehkä oivaltaa, mikä estää meitä uudestaan hakemasta näiden käsitteiden uusia tulkintatapoja.

Vapautta perustaa omia yhdistyksiä ja määrittää niiden tehtäviä rajoitettiin lainsäädännöllä, viranomaisvalvonnalla ja ylipäätään mahtailevien piirien toiminnalla. Vapaus oli joukkojärjestöjen elinehto, mutta vapaudeksi

ei riittänyt viranomaisten valvonnasta irti pyristelevä tahto. Tämä tarve tuli Suomen oloissa esiin vain tietyissä tilanteissa vapaaehtoismobilisaation asiaa ajettaessa. Realiteettien taju saattaa selittää, miksi tämän kaltaista vastustushenkeä ei ilmennyt ja että hallituksen puolustajia ei haluttu turhaan provosoida liian vapaamielisillä äänenpainoilla. Joukkojärjestöjen vapausunelmissa valtio ei ollut keskeinen vapauden vastustaja. Snellmanin hyveoppi – ”me olemme valtio ja kansakunta” – lankesi hyvään maahan. Muodollisen valtiokoneiston edustajat, kuvernöörit (venäläistämiskauteen saakka), poliisi (jos mukaan ei lasketa santarmilaitosta, joka edusti venäläisviranomaisia ja joka oli siksi yksiselitteisen ei-suomalainen), opettajat, tuomarit ja papisto tukivat autonomiakamppailua. Valtio oli mahdollista nähdä hyvänä paimenena, ja kansakuntaa pyrittiin rakentamaan myös sellaisilla argumenteilla, joissa valtiosta tehtiin hoivaava äiti. Suomalaisen kansanliikeihmisen oli helpompi ottaa valtio omakseen kuin kansanliikeihmisen Ruotsissa. ”Vapaus valtiosta” ei ollut tehokas kutsuhuuto. Välitysorganisaatioilla oli silti hyvä perusidea, viedä viesti kansan korviin ja tulla ymmärretyksi. Oli vaikeampaa tunnustaa valtio omakseen sellaisessa maassa – Ruotsissa –, jonka ensimmäisen kamarin konservatiivisuus oli vahva ja vaikutusvaltainen ja jossa vuosisataiset instituutiot näyttivät järkkymättömiltä.

Joukkojärjestöt eivät voineet täyttää kaikkia tarpeita ja toiveita. Valvontajärjestelmä asetti omat rajoituksensa, mutta omia rajoituksia oli myös joukkojärjestäytymisessä itsessään. Mobilisaatiossa voidaan hyödyntää vain joitakin kysymyksiä, sellaisia joista joukkojärjestöt tekevät yleisiä kysymyksiä sen mukaan, miten ne vastaavat liikkeen yhteiskuntanäkemystä, strategiaa, taktiikkaa ja voimavaroja. Tämä käy selvimmin ilmi silloin, kun halutaan tehdä pienen maailman – perheen ja lähimpien ystävien – arvoista osa suuren maailman arvoja. Pienen maailman näkemys esimerkiksi solidaarisuudesta on erilainen kuin solidaarisuuden vaatimukset suuren maailman toimintaohjelmissa. Suuri osa pienen maailman moraaliopeista pysyy pienessä maailmassa, mikä ei tietenkään ole suomalainen erikoispiirre.

Keskustelu *tasa-arvosta* latistui 1800-luvun Euroopassa, koska siitä tehtiin tasavertaisuuskysymys: valtion edessä olemme kaikki samanlaisia ja

valtio kohtelee kaikkia samalla tavalla. Kansalaisyhteiskunnan logiikka on osittain toisenlainen, sillä tällä tasolla törmättiin uusiin tasa-arvokäytäntöihin, joissa ei ollut kysymys tasavertaisuudesta valtion edessä. Nämä tasa-arvokäytänteet tematisoitiin sanallistamalla ne tai ilman sanallisia pohdiskeluja. Vapaaehtoisyhdistysten käytännöt puhuivat niiden puolesta, mutta agitaatio onnistui myös ilman niiden apua. Oli ulkoilmajuhlien tasa-arvoa, tanssilattian tasa-arvoa, ruokapöydän tasa-arvoa, julkilausumien ja joukkovetoomusten tasa-arvoa eikä vähiten vapaaehtoisyhdistysten oman muodollisen rakenteen tasa-arvoa. Vapaaehtoisyhdistysten muodollinen tasa-arvo oli kuitenkin suhteellista, koska uusienkaan käytänteiden hierarkkisuutta ei voitu välttää. Joillakin jäsenillä oli enemmän painoarvoa kuin toisilla: toiset istuvat johtokunnassa, toiset keittävät kahvia.

Aatteellisten yhdistysten jäsenten välisestä muodollisesta tasa-arvosta tuli 1800-luvun puolessavälissä vapaaehtoisyhdistysten valtanormi, mikä oli sekä erikoista että epäjohdonmukaista. Aatteellisissa ja poliittisissa järjestöissä vallitsi muodollinen tasa-arvo, mutta samalla ne kuitenkin pönkittivät yhteiskunnallista sfäärijakoa, mikä takasi epätasa-arvon jatkumisen yksityisessä talouden sfäärissä. Työväenliikkeen osaksi tuli yrittää muuttaa asiaintilaa, ja tiedämme sen ainakin osaksi murtautuneen ulos vallitsevasta tilanteesta. Työväenliikkeen järjestöt astuivat työsopimusten maailmaan, jossa ne hyödynsivät joukkovoimaansa ja organisaatioitaan luodakseen oikeudenmukaisemmat työmarkkinat ja vaatiakseen kollektiivisesti kohtuullisempia työehtoja. Tämä oli eräs tapa osoittaa, että ne halusivat muutoksia siinä, miten yhteiskunta jaetaan kahteen eri sfääriin.

On ymmärrettävää, jos monen suomalaisen mielestä Ranskan vallankumouksen kolmesta iskusanasta *veljeys* oli kaikkein tärkein. Kun Suomessa otettiin käyttöön Ranskan vallankumouksen aatteellinen motto, iskusanojen keskinäinen järjestys muuttui. Veljeys tuli ennen tasa-arvoa, ehkä esteettisistä syistä, ehkä ei. ”Veli” on osa perheen sanaperhettä. ”Veli” on osa kansallista sanomaa, sillä perhe on sen pienen maailman ydin joka koostuu monista sukupolvista ja johon kuuluvat myös läheiset ystävät. Tämän piirin henkilöt ovat meitä lähimpinä; heistä me ensi sijassa välitämme ja kannamme vastuuta. Tässä pienessä piirissä identiteetti ja arvot muotoutuvat vuorovaikutuksessa suuren maailman identiteettimuodostuksen ja arvokä-

sitysten kanssa. Kielipelit ja ymmärryksen raamit säilyvät kuitenkin entisellään eli erilaisina. Pienessä maailmassa solidaarisuus tarkoittaa jotain muuta kuin suuressa maailmassa. Tasa-arvon ja tasavertaisuuden normit eroavat toisistaan pienessä ja suuressa maailmassa. Pienen maailman lähtökohta on aina yksilön oma ainutkertainen asema.

Joukkojärjestöt eivät seuraa pienen maailman logiikkaa (paitsi toisinajattelevat ”irtiottokulttuurit”, jotka pyrkivät lähemmäksi pienen maailman ihanteita). Joukkojärjestöjen retoriikkaan kuuluu solidaarisuuden käsite, ehkäpä myös veljellinen rakkaus. Nämä arvot ovat auttaneet hyvinvointivaltiota luomaan enemmän tilaa solidaarisuudelle ja rakkaudelle. Se on onnistunut operationalisoimalla (käsitteellistämällä ja kuvaamalla), pragmatisoimalla ja konkretisoimalla vapauden ja tasa-arvon käsitteet. Tiedämme sangen hyvin, että näin tapahtui ennen muuta kansakunta- ja luokkadiskurssissa.

Veljeyden käsitteellä ei ole samanlaista historiaa. Se on säilyttänyt jotain koskemattomuudestaan, koska sitä ei ole operationalisoitu, pragmatisoitu ja konkretisoitu dynaamiseksi yhteiskuntaa jäsentäväksi periaatteeksi. Sana on edelleen ankkuroitu vanhemmuuden piiriin, isän ja äidin maailmaan. Ehkä tämä vaikeasti operationalisoitava ja yhä melko epäpoliittinen iskusana voi kuitenkin edistää uudenlaista mobilisaatiota?

Jos uskotaan joukkojärjestäytymisperiaatteen voimaan, joka voi saada aikaan suuria yhteiskunnallisia muutoksia myös tulevaisuudessa, ja jos siksi halutaan kokeilla, miten Ranskan vallankumouksen iskusanat onnistuvat saamaan kansalaiset liikkeelle, hyvänä lähtökohtana voi hyvinkin olla veljeyden käsite. Ehkä siihen voi puhaltaa uutta henkeä antamalla sille operationaalinen, pragmaattinen ja konkreettinen sisältö diskurssissa, joka haastaa ja vaatii, mutta myös inspiroi, kuten kävi ”kansakuntaa” ja ”luokkaa” puivissa diskursseissa? Tähän tapaan: tulkoon kansakuntien välinen veljeys! Suuret ja pienet eivät tule koskaan tasa-arvoisiksi, mutta ne voivat silti olla veljiä ja siskoja, kunhan suuret eivät käytä asemaansa väärin ja puolusta suurvaltaprivilegioitaan, joihin pienten pitää mukautua. Voimme ajatella, että tulevaisuuden maailmassa suurvalloilla ei voi olla erioikeuksia ja asevarantoja, joita pienemmillä kansakunnilla ei ole. Uskomme voivamme poistaa maailmasta tällaiset erioikeudet avoimesti keskustellen. Avoimessa keskustelussa

tällaiset erioikeudet saavat tuomion ja tyrmäyksen, sekä siksi että ne eivät toimi että siksi, että ne ovat epämoraalisia. Itse uskon tällaisen tulevaisuuden mahdollisuuteen, sillä näin olen omat habermasini lukenut.

V.

JÄLKISANAT

Miten näkökulmaa voi laajentaa? Tapoja on monta. Esittelen niistä kaksi.

1. Vertailut Suomen ja Ruotsin/Pohjoismaiden välillä, Venäjän ja Suomen välillä ja Suomen ja Venäjän valtakunnan/imperiumin reunakulttuurien välillä voivat antaa meille paljon. Omalla tavallaan, eri tavoin.

Kun ymmärrämme, miten pohjoismaiset naapurimme kehittyivät, ymmärrämme miten Suomesta tuli Pohjoismaa ja missä mielessä Suomen kehitys erosi muista Pohjoismaista. Tutkijapiireissä katsotaan yleisesti, että pohjoismaiset rakenteet eivät olennaisesti heikentyneet niiden runsaan sadan vuoden aikana, jolloin Suomi oli osa Venäjän imperiumia. Olen samaa mieltä: suomalainen yhteiskunta säilyi pohjoismaisena myös Venäjän keisarivallan alla. Suomalaisen kansalaisyhteiskunnan liikkumatila kuitenkin muuttui. Sen rajoja koeteltiin ja vedettiin uudelleen, ja samalla luotiin uutta, suomalaiskansallista toimintaa.

Ruotsikaan ei pysynyt samana. Se kehittyi radikaalisti yhtäälle ja Suomi toisaalle, kumpikin tyystin toisin kuin yhteiskunta Ruotsin valtakunnassa 1700-luvulla. Valta vaihtui Ruotsissa vuonna 1809, ja vaihdos sai vahvemman vakuuden vuonna 1818, kun Kaarle XIV Juhana kruunattiin kuninkaaksi. Näin päättyi Ruotsin monisatavuotinen dramaattisten hallitsijanvaihdosten kausi.

Vallankumousten ajasta siirryttiin tasaisen lineaarisen kehityksen aikaan, jossa yhteiskunnalliset muutokset ja edistysaskeleet miellettiin lähinnä synonyymeiksi. Oli luonnotonta ajatella, että kehitys voisi kulkea

taaksepäin. Ruotsin konservatiivipiirit eivät toki vierastaneet ajatusta yhteiskunnallisen kehityksen pysäyttämisestä, eikä 1800-luvun Ruotsi ollut eurooppalaisen edistyksellisyyden johtavia maita. Mutta ei sen ilmapiiri ollut samalla tavalla tukossa kuin Suomessa, jossa odotettiin oman tilaisuuden kohtalonomaista koittamista. Kehityksen hahmottaminen lineaarisena prosessina vahvisti Ruotsissa puhdasoppista ajattelua ja yksinormisuuden ylivoimaa. Valtio ja kirkko eivät edelleenkään muodostaneet eri episteemisiä keskuksia, jotka olisivat kilpailleet keskenään yhteiskuntaa hallitsevasta normijärjestelmästä. Valtiolaivaa ohjattiin samaan suuntaan.

Olen luonnostellut pohjoismaisten yhteiskuntien yksinormisuutta artikkelissani ”Nordic associational life in a European and an inter-Nordic perspective” (2010) (ks. kirjallisuusluettelo). Yhden normin yhteiskunta ja sen kehityslinjat näkyvät sekä ruotsalaisten kansanliikkeiden itseymmärryksessä että niitä käsittelevässä historiankirjoituksessa. Kansanliikkeiden synty ja kasvu olivat looginen askel kohti demokratiaa ja hyvinvointia. Ne olivat tämän kehityksen keskeisiä tekijöitä ja niillä oli yksi yhteinen erityispiirre: kaikki suuret ruotsalaiset kansanliikkeet – hengelliset herätysliikkeet, raittiusliike ja työväenliike – miellettiin saman historiallisen subjektin eri osiksi.

Ruotsalainen sosiaalidemokratia on osannut hyödyntää tätä näkemystä maan historiasta. Valtiopäivien siunauksella Ruotsin keskuspankki Riksbanken lahjoitti vuonna 1962 suuren rahasumman Ruotsia koskevaan tutkimukseen. Kaksi vuotta myöhemmin lahjoitus kanavoitiin valtiopäivien siunauksella Riksdagens Jubileumsfond -juhlarahastoon. Siitä rahoitettiin kolmea suurhanketta, joissa oli kussakin kymmenkunta tutkijaa vuosikymmenen ajan. Projekteissa tutkittiin maastamuuttoa Ruotsista, Ruotsia toisessa maailmansodassa ja ruotsalaisia kansanliikkeitä. Tämä oli uutta ruotsalaisessa historiantutkimuksessa; vastaavaa suurpanostusta ei ollut ennen nähty. Suuressa kansanliikehankkeessa ruotsalainen sosiaalidemokratia niitti työnsä satoa. Hankkeen poliittinen päämäärä oli puolestaan antaa poliittiselle ja oikeusjärjestelmälle historiallinen legitimiteetti.

Kansanliikkeiden paikka suomalaisessa historiankirjoituksessa on toinen. Raa’an sisällissodan jakamassa maassa on ollut mahdotonta käsittää kansanliikkeiden olevan *yksi* historiallinen subjekti. Pyrin väitöskirjassani

osoittamaan, että suomalaiset kansanliikkeet lujittivat suomalaista kansakuntaa toisin. Eräs keskeinen tapa selittää eroja pohjautuu erilaisiin tapoihin tarkastella sisä- ja ulkopolitiikkaa. Suomessa toimittiin rinnakkaisten normijärjestelmien avulla. Ulkopolitiikkaa ja ulkomaanyhteyksiä (myös Venäjän kanssa) hoidettiin pragmaattisesti ja keisarilliseen järjestykseen mukautuen. Sen maailmaan kuuluvat säännöt ja normit erosivat Suomen yhteiskuntajärjestyksen ominaispiirteistä. Risto Alapuro on todennut, että ulko- ja sisäpolitiikka nivottiin Suomessa käsitteellisesti yhteen. Onkin syytä korostaa, että tähän käsitteeseen kuului silloin ja kuuluu yhä huomattavaa pragmatismia suhteessa Venäjään. Kansalaisyhteiskunnan ja koko suomalaisen moderniteetin muotoutumista leimasi ulkopoliittinen pragmatismi. Kärjistetysti voisi todeta, että kysymys oli siitä, miten suurvallan erioikeuksiin suhtauduttaisiin. Kuinka laajaan liikkumavapauteen suomalaisen kansalaisyhteiskunnan pitäisi pyrkiä? Käytännön vaatimus kahden rinnakkaisen normijärjestelmän soveltamisesta ulottui aina kansalaisyhteiskunnan ruohonjuuritasolle asti, aina pienen maailman pienimpään yhdistykseen. Ei ollut mahdollista juuttua käsitykseen, että maailmassa pitäisi olla yksi ja sama pyhä ja loukkaamaton normijärjestelmä.

Ruotsi on syystäkin tullut tunnetuksi käytännöllisestä mielenlaadustaan, asenteesta joka on samalla sovitettu vanhaan puhdasoppisuuden perinteeseen. Tässä ajattelussa kiinnitetään mieluummin huomiota sisä- ja ulkopoliittisen normijärjestelmän yhtäläisyyksiin kuin eroihin, ja historiallisen kehityksen lineaarisessa näkemyksessä oli tilaa tällaiselle pragmatismille. Tämänlaisessa maailmassa on ehkä vaikea ymmärtää suomalaista pragmatismia, taitoa elää kahden erilaisen normijärjestelmän kanssa. Ruotsissa sisä- ja ulkopolitiikka edustivat kahta eri politiikan tekemisen tapaa, mutta yhteisen normijärjestelmän oli määrä kannatella molempia. Suomessa nämä kaksi politiikan areenaa on niputettu yhteen sillä perusteella, että ihmisten on elettävä kahden erilaisen arvojärjestelmän kanssa.

Suomalaisen ja ruotsalaisen yhteiskuntakehityksen eroista ja yhtäläisyyksistä kutoutuu eräs väitöskirjan punainen lanka. Vastaava johtotähti puuttuu, kun vertaillaan Suomea ja Venäjää tai tarkastellaan Suomen ja Venäjän imperiumin muita pieniä kansakuntia (joko valtakunnan rajojen sisäpuolella tai rajojen välittömässä läheisyydessä). Suomalainen ja

venäläinen yhteiskunta olivat hyvin erilaisia. Tämä on väitöskirjan lähtökohta. Suomen yhteiskuntajärjestelmä ei muotoutunut venäläisen mallin mukaan. Siksi en ole kiinnittänyt varsinaista huomiota venäläiseen yhteiskuntamuodostukseen eikä väitöskirjassani siten näy pyrkimystä ymmärtää venäläisiä vapaaehtoisuuteen perustuvia liikkeitä ja ylipäätään venäläistä kansalaisyhteiskuntaa. En tiedä, mihin syvempi perehtyminen venäläiseen kansalaisyhteiskuntaan olisi johtanut. Tyydyin kirjaamaan seuraukset Venäjän hallinnon kajoamisesta suomalaisen kansalaisyhteiskunnan elämään (tietynlaiset yhdistykset ja yhdistyselämän toimet kiellettiin, painovapautta rajoitettiin ja venäläisvastaiset mielenilmaukset kiellettiin). Totta on myös, että tietyissä tilanteissa Venäjä toimi Suomessa helläkätisemmin kuin imperiumin muissa osissa: Puolassa isänmaalliset opiskelijat lietsoivat venäläisvastaisuutta kuorolauluin ja urheilunäytöksin 1830-luvulla, kun taas suomalaiset opiskelijat käyttivät samaan aikaan samanlaisia keinoja osoittaakseen uskollisuuttaan suuriruhtinaalle.

Suomalainen raittiusliike on kuvaava esimerkki. Helsingin yliopiston venäjän kielen ja kirjallisuuden professori, Stepan Baranovski, teki 1850-luvulla aloitteen Suomen ensimmäisen raittiusseuran edeltäjästä, Raittiuskirjallisuuskomiteasta. Monissa eurooppalaisissa maissa 1860-luvun raittiusliikettä voi pitää ensimmäisenä kansallisena joukkojärjestönä, niin myös monessa autonomisessa Venäjän imperiumin osassa. Näillä alueilla raittiusliike kiellettiin, Suomessa ei. Raittiusliikkeestä tuli näet Suomessa kansallinen joukkoliike vasta myöhemmin, liberaalimpana aikana 1870- ja 1880-lukujen taitteessa.

Pohjoismaisia tekijöitä pohtiessani olen kiinnittänyt huomiota päätöksentekoon sekä paikallisesti että keskitetysti kansallisella tasolla. Tätä perspektiiviä olen syventänyt edelleen jo mainitsemassani artikkelissa ”Nordic associational life in a European and an inter-Nordic perspective”. Korostan Pohjoismaiden välistä yhteistyötä, kansalliset rajat ylittävää järjestystä ja päätöksentekoa, en Venäjän valtakunnan eri autonomisten alueiden keskinäisiä suhteita ja suhtautumista suurvallan erioikeuksiin.

En myöskään vertaile kansalaisyhteiskunnan vapaaehtoisjärjestöjä näillä alueilla. Tehtävä olisi suuri ja kohtuuton minun tasoiselleni tutkijalle ja se vaatisi muun muassa laajaa perehtymistä erikielisiin teksteihin. Tiedossani

on vain yksi tutkija, Antti Kujala, jonka väitöskirja on saavuttanut tämän tason. Hänen uraauurtava työnsä oli ymmärtääkseni melkoinen taidonnäyte myös tässä suhteessa. Tehtävä on suuri ja tärkeä, mutta sen laajuus on luonnollisesti saanut mahdolliset ehdokkaat kaihtamaan tehtävään ryhtymistä. En ole itse saanut valmiiksi edes karkeaa luokittelua erilaisista suurvaltaprivilegioista. Tahdon silti ripittäytyä: näkökulma on tärkeä, mutta väitöskirjastani se valitettavasti puuttuu. Jotta voisin toimia vakaammalla pohjalla, minun pitäisi aluksi selvittää, mitä tutkimuksella on sanottavana erilaisista suurvaltaprivilegioista, millaisia pyrkimyksiä on ollut luoda suurempaa liikkumatilaa epäsymmetrisen suhteen heikommalle osapuolelle ja miten on yritetty saavuttaa tasapainoisempaa suhdetta suuren ja pienen välillä. Onko merkkejä siitä, että tällaiset kysymykset kiinnittäisivät historiantutkimuksen tai muiden alojen kiinnostuksen? Sitä en usko, mutta toivoa ehkä on ja kiinnostus nousee. Ovathan suurvaltojen erioikeudet YK:n turvallisuusneuvostossa nousseet keskusteluun korkealla poliittisella tasolla täysin legitiiminä kysymyksenä.

Suomen ja Venäjän välisten epäsymmetristen suhteiden tarkastelu onnistuisi paremmin, jos niitä tutkittaisiin rohkeammin ns. antikjelleniläisestä näkökulmasta. Rudolf Kjellén (1864–1922) kehitti sellaisia käsitteitä kuin ”puskurivyöhyke” ja ”etupiiri”, eikä toki itse ollut radikaali ”kjellenisti”. Hän korosti, että *neuvokkuus* ja *nokkeluus* auttaisivat pieniä valtioita saamaan äänensä kuuluville. Silloin epäsymmetriasta tulisi vähemmän epäsymmetristä. Neuvokkaita suunnitelmia haudotaan myös joissakin vahvemman osapuolen ”etupiireissä”. Jos niitä koordinoitaisiin yhdessä pienten valtioiden neuvokkuuden kanssa, ”pienten” ajatukset pääsisivät paremmin oikeuksiinsa.

2. Kun seurasin käännöstyön aikana, miten alkuperäislähteistä ja tutkimuskirjallisuudesta virtasi tietoa järjestäytymisen historiasta, tuli selväksi, että kirjassa on eräs perusvire ja alati läsnä oleva ajatus: kuinka vaikeaa alamaisten valvonta ja kontrolloiminen onkaan ollut! Järjestäytymisen historia kertoo, mitä kansa haluaa ja millainen valvontajärjestelmä luodaan – sellainen, joka tunkeutuu yhteiskunnan kaikkiin osiin ja jota huolletaan herkeämättä, koska se kaipaa jatkuvaa korjausta. Sen halkeamat muurataan um-

peen, jotta epätoivotut vapauspyrkimykset eivät pääse tihkumaan järjestelmän läpi. On huolehdittava, että kansan tahto sopii tavoitteisiin, joiden on mahdollista saada yhteiskuntaa hallitsevien tahojen hyväksyntä.

Jos ja kun yritykset estää ihmisiä valitsemasta ”väärin” on yksi väitöskirjani viesteistä, voi ihmetellä, miksi Michel Foucault’n ajattelu ei jättänyt minuun suurempiä jälkiä – toisin kuin moneen kollegaani vuosisadan vaihdetta edeltävinä vuosikymmeninä. Minusta ei tullut Foucault’n seuraajaa ensinnäkään siksi, että mielestäni ei ollut kovinkaan kiinnostavaa osoittaa, että myös suomalaisen aineiston perusteella voi todeta hänen olevan oikeassa. Tärkeämpää oli kuitenkin se, että käsitin Foucault’n uppoutuvan siihen miten rakenteita luodaan ja lujitetaan ja ettei hänellä ollut paljoakaan mielenkiintoista sanottavaa siitä, miten rakenne muutetaan toiseksi. Takaraivossani oli avainkäsite yhteiskunnallisesta muutosajattelusta, joka sai minut keskittymään kysymykseen onnistuneista ja vähemmän onnistuneista yhteiskunnan muutosstrategioista. Lähtökohtani oli ehkä liiankin kevyin perustein ajatus Foucault’sta parantumattomana deterministinä. Halusin itse käydä käsiksi voluntaristiseen projektiin, tutkia mitä ihminen haluaa saavuttaa yhteistoiminnalla ja kuinka hän onnistuu tavoitteissaan.

Järjestäytyminen, yhdistysten perustaminen, on ollut jatkuvuuden vertauskuva. Yhteiskunta toimii niin kuin aina ennenkin. Postimerkkikerhon jäseniä kuolee, mutta uusia jäseniä tulee heidän tilalleen. Järjestäytyminen on ollut myös muutoksen vertauskuva: näin toimii ihminen muutosta halutessaan. Totuus on kuitenkin se, että kansalaisilla on ollut käytössään muita työkaluja. Näkökulmaa voi siten laajentaa. Mainitsen väitöskirjassani kolme mobilisaation muotoa, joiden välineenä on jokin muu kuin vapaaehtoisyhdistys, kolme mobilisaation muotoa, jotka ovat keskeisiä väitöskirjan kysymyksenasettelussa mutta jotka eivät ole kuitenkaan ohjanneet analyysia. 1) Kollektiivinen toiminta ilman yhdistykseksi järjestäytymistä (anomukset, vetoomukset joihin kerättiin koko joukko allekirjoituksia, mielenosoitukset, laulaminen, urheilu ja muu julkinen toiminta. 2) Kansanliikkeet, joilla ei ollut muodollista yhdistysrakennetta (etenkin hengellinen herätys, joka oli Suomessa ensi sijassa organisatorisesti löyhä, kirkon sisäinen liike). 3) Sivistyneen luokan aatteelliset ryhmittymät, eikä vähiten sanomalehtien toimituskuntien luonne eräänlaisina esipuolueina. Jos nämä mobilisaatio-

muodot olisivat olleet väitöskirjan lähtökohta, periodisaatio olisi ollut toinen ja siten myös työn perustavat argumentit, jotka käsittelevät tasa-arvoyhdistysten merkitystä suomalaiselle kansalaisyhteiskunnalle. Periodisaatiota ei voi erottaa kirjan argumenteista; se ei ole esteettis-pedagoginen kysymys. Periodisaatio on vaikuttanut analyysiin ratkaisevasti, koska se on ollut osa määritelmätyötä, sitä miten kansanliikkeen ja joukkojärjestäytymisen käsitteet ovat toimineet eri aikoina.

Kuten edellä totesin, valvontajärjestelmän kaikkia aukkoja ei kuitenkaan tilkitty. Vahva tahto loi yhteiskunnan uudistamiseksi uusia kanavia ja välineitä, usein samansuuntaisia mutta myös eri suuntiin vaikuttavia. Tuloksena oli järjestäytymisen kirjo. Jotta joukkojärjestöjen paikkaa kansalaisyhteiskunnassa voi arvioida, niitä täytyy punnita suhteessa toisiin kanaviin ja välineisiin. Myös taloudellisille yhdistyksille voitiin antaa tehtäviä, joiden aatteellinen suunta oli selvä. Kanavoimalla varoja säästöpankkeihin, säätiöihin ja osuuskuntiin kansalaisyhteiskunta pystyi muuttamaan yhteiskunnan perusrakenteita. Rahankeräykset esimerkiksi kouluille muuttivat kansalaisyhteiskunnan rakennuspalikoita. Ad hoc -kampanjat, kuten juomalakot, asevelvollisuuslakko ja agitaatio ruotsinkielisten sukunimien vaihtamiseksi suomenkielisiksi loivat kaikki omalla tavallaan uutta yhteiskuntailmastoa. Ketkä näitä kampanjoita järjestivät ja miten? Samaan aikaan kun joukkojärjestäytymisperiaate löi itsensä läpi, tiheällä asiamiesverkostolla oli keskeinen rooli uuden kansalaisyhteiskunnan rakentamisessa. Asiamiehet keräsivät rahaa, hankkivat allekirjoituksia, kaupittelivat kirjoja (mikä loi suomalaisen kirjallisuuden taloudellisen perustan), myivät vakuutuksia ja kirjoittivat paikalliskirjeitä valtakunnallisiin ja paikallislehtiin. Asiamiesten voidaan katsoa jatkaneen välitysorganisaatioiden viestintästrategiaa. He saattoivat myös toteuttaa kansalaisyhteiskunnassa vanhaa Gemeinschaft-ideaa – vanhan kuudennusmiesjärjestelmän tavoin – ottamalla tehtäväkseen raportoida pankille mahdollisten asiakkaiden vakavaraisuudesta. Mikä oli yhteistä asiamiehille? Onko oikeutettua puhua asiamiesten kulta-ajasta? Missä määrin yksi ja sama henkilö huolehti useammasta tehtävästä?

Kirjoittajat hyödynsivät ahkerasti eri julkaisukanavia vaikuttaakseen yleiseen mielipiteeseen. Virallisen hallinnon ja vapaaehtoissektorin välinen raja oli häilyvä. Paikallishallinto ja keskushallinto saattoivat ottaa hoidet-

tavakseen uusia aatteellisia tehtäviä. Kuten ennen ja myös myöhemmin, virkamiehet saattoivat laajentaa valtuuksiaan ja raivata kyynärpäillään suurempaa liikkumatilaa. Paikallishallinnossa tehtiin yhteistyötä vapaaehtoissektorin kanssa perustamalla sanomalehtiä ja yhdistyksiä ja auttamalla kunnan asukkaita perustamaan kansakouluja. Tähän on vielä lisättävä, että mobilisaatioprosessin aikana teollisuudenharjoittajat pitivät työtään usein isänmaallisena tehtävänä, mikä näkyi muun muassa taloudellisena tukena isänmaallisille hankkeille.

Laajennan seuraavaksi luetteloa mahdollisista kanavista, joiden avulla edistetään yhteiskunnallisia muutoksia. Eräs kanava on tärkeä ja kiinnostava sinänsä ja erityisen tärkeä suomalaisen kansalaisyhteiskunnan ja kansakunnan historiassa: ihmisen pieni maailma häntä ympäröivän suuren maailman vastakohtana. Tämä vastakkaisuus näkyy luonnollisesti myös muualla kuin suomalaisessa kansakunnassa. Sekä suurella että pienellä maailmalla on oma normijärjestelmänsä, vaikkakin monet normit ja arvot ovat yhteisiä. Pienellä maailmalla ei tarkoiteta pientä kansakuntaa, joka elää suurvaltaprivilegioitaan käyttävän suuren valtion varjossa. Pikemminkin on kyseessä dynaaminen kenttä, joka voidaan määritellä paljolti samoin kuin antropologi Bronisław Malinowski ymmärsi perheen ”tärkeimmäksi oppimisympäristöksi” (”the most important learning environment”) ja ”välittäjäksi suhteessamme ympäröivään maailmaan” (”mediator in our relation to the wider World”). Pieni maailma käsittää ensisijaisesti perheen, mutta siihen mahtuu myös muita erityisen läheisiä henkilöitä. Tässä maailmassa sellaisilla käsitteillä kuin *vastuu*, *solidaarisuus* ja *oikeudenmukaisuus* on toinen sisältö ja muita konkreettisia seurauksia kuin ympäröivässä yhteiskunnassa. Väitöskirjassani olen eri yhteyksissä käsitellyt ihanneyhteiskuntien pyrkimyksiä kuroa umpeen tätä vastakkainasettelua. Arvid Järnefelt on kirjassaan *Heräämiseni* (1894) pyrkinyt todistamaan – ehkä sinnikkäämmin kuin kukaan toinen – että vastakkainasettelu oli voitettavissa. Pieni maailma on mainittava, koska monet suuret yhteiskunnalliset kysymykset ratkeavat vasta sen jälkeen, kun pieni maailma on ottanut ne hoitaakseen. Valioesimerkissä (kenties työttömällä) perheenisällä on ongelma: ottaako vastaan lakon aikana tarjottu työ vai ei? Jotta maailmasta tulisi parempi paikka, perheenisän olisi ymmärrettävä, että hänen pitää kieltäytyä työnantajan tarjoamasta työstä. Yksinker-

taisemmin sanottuna: hänen täytyy oppia ymmärtämään, miten tärkeää on olla tekemättä lakonalaista työtä. Pienen maailman muutokset olivat Suomessa erityisellä tavalla kohtalonkysymys, sillä kansakunnan rakentaminen vaati, että kaikki tai ainakin monet perheet tai ainakin ne, joiden yhteiskunnallinen asema oli strateginen, puhuisivat tai ainakin osaisivat puhua suomea. Jotta suomen kielestä tulisi ruotsin rinnalle valtiollinen kieli, pienen maailman jäsenten tuli ymmärtää tämän vaatimuksen merkitys. Snellmanilaisen valtio-opin mukaan monet tärkeät valtionrakennusprosessit tapahtuivat pienessä maailmassa.

Tiedämme, että muutokset pienessä maailmassa ovat välttämättömiä, jotta tämän päivän kohtalonkysymykset voidaan ratkaista. Tiedämmekö, miten tällaisia muutoksia voi edesauttaa?

Sekä pienessä että isossa maailmassa liikkuu näkijöitä (subjektia voi toki kuvata toisinkin), joilla on suurpiirteisiä ajatuksia tulevaisuudesta. Suuret kansakuntaa lujittavat strategiat liittyivät Suomessa ennen muuta kolmeen aatteeseen: suomalaisuuden, laillisuuden ja demokratian aatteisiin. Millaisia nämä suuret aatteet olivat järjestäytymisen ja mobilisaation näkökulmasta? Missä määrin liikkeen järjestäytymistapa ja aatesisältö olivat sopusoinnussa (kongruentteja)? Missä määrin niiden rakenne oli yhteinen (isomorfinen)?

Eräällä tasolla – arkkitehtuurissa – mobilisoivat aatteet ja strategiat näkyivät selvästi kaikille. Kunnon liikkeellä oli oma arkkitehtoninen ilme. Kirkonkylässä kirkkorakennus sai kilpailijan suurista ja kaikkea muuta kuin vaatimattomista yhdistystaloista, jotka kutsuivat ihmisiä mukaan toimintaan. ”Tännepäin, te kaikki; meillä on kynnys matalalla”, rakennukset viestivät. ”Täällä olemme kaikki veljiä ja siskoja”, sanottiin nuorisoseuroissa. ”Täällä olemme kaikki tasa-arvoisia taistelussa yhteistä vihollista – tulta – vastaan, olemmepa rikkaita tai köyhiä”, julisti vapaapalokunta. ”Meillä luokkakysymys ratkaistaan lopullisesti”, kuulutti työväenliike. Pääkaupungissa vapaapalokunnan rakennuksesta tuli niin näyttävä, että siellä kokoontui Euroopan ensimmäinen demokraattisesti valittu kansanedustuslaitos vuonna 1907. Hieno VPK-talo Helsingissä oli ainoa riittävän arvokas *agora*, jonka Suomen valtio pystyi tarjoamaan. Herätysliikkeiden rakennukset, joista jotkut sijaitsivat tarkoituksella yhteiskunnan laitamilla, olivat luonteeltaan

suljetumpia ja avasivat ovensa valitulle joukolle. Seurahuoneet taas ovat esimerkkinä toisenlaisesta, joukkoliikkeiden rakennuksista poikkeavasta instituutiosta: ne olivat nimensä mukaisesti seurapiirien kokoontumispaikkoja.

Järjestöt ilmensivät omaa yhteiskunnallista ideologiaansa tavalla, joka on jo monimutkaisempi kysymys. Yhdistysrakennusten semiotiikkaa oli suhteellisen helppo tulkita, mutta kansanliikkeiden paikkaa aatteellis-poliittisella kartalla on vaikeampi määritellä. Granfeltilaisuus on ääriesimerkki. Se pyrki sisällyttämään toimintaansa mahdollisimman monta yhteiskunnallista ideologiaa eivätkä erilaiset kokoontumistilat olleet sille ongelma. Empiirisen tutkimuksen tehtävä on selvittää, miten yksilöt valitsivat tämän tai tuon vaikutuskanavan tai välineen ja miten he halusivat luoda niitä tai luoda ne uudelleen. Samoin on tutkimuksen asia paneutua siihen, missä järjestöissä kansakuntaa lujittavat liikkeet näkyivät selvästi ja edellyttikö se niiltä omia järjestäytymisperiaatteita. Ilkka Liikanen on auttanut minua selventämään tätä problematiikkaa tuomalla keskusteluun kätkettyjen kertomusten merkityksen.

Nämä ovat monimutkaisia kertomuksia. Tärkeimmät kansakuntaa lujittavat aatteet ja järjestömobilisaatio eivät olleet saumattomasti yhtä. Myöskään yksittäisten liikkeiden aatteiston ja järjestäytymiskäytäntöjen välillä ei ole yksiselitteistä yhteyttä. Tämä selittyy ensinnäkin sillä, että kansakuntaa lujittavien käsitteiden perusta ei ole koskaan yksiselitteinen, kuten ei ole myöskään eri liikkeissä käytettyjen käsitteiden merkitys. Yhteiskunnan päällysrakenteen aatteilla ja alusrakenteen järjestöelämässä on kyllä jonkinlainen yhteys, ja tässä jännitekentässä voi oivaltaa jotain keskeistä kansalaisten subjektiviteetista, heidän yhteiskunnallisen toimintansa perusteista ja siitä, mitä pidettiin kansalaishyveinä.

Maanviljelysväestö järjestäytyi sekä aatteellisiin järjestöihin (ennen kaikkea nuorisoseuroihin) että taloudellisiin organisaatioihin, joissa oli piirteitä kaikista kolmesta kansakuntaa lujittavasta strategiasta. Demokratia-aate oli tässä liikkeessä ongelmallinen. Se tukeutui muodollisesti epäpoliittiseen joukkojärjestöön, nuorisoseuraliikkeeseen, jonka tavoitteena oli kasvattaa jäseniä poliittisesti aikuisiksi kansalaisiksi. Kunnianhimoisen koulutusohjelman rakentaneesta järjestöstä luotiin kuitenkin vahva, tavoitteet korkealle asettava ja aikaansaava perusta poliittiselle puolueelle, maa-

laisliitolle. Liike oli ongelmallinen demokratian kannalta myös siksi, että sen näkemys torpparikysymyksestä teki yhteistyön hedelmättömäksi demokratialiikkeen pääedustajan, sosialidemokraattisen puolueen kanssa. Sosialidemokraattinen puolue taas oli sikäli ainutlaatuinen, että se pyrki muodollisena organisaationa edistämään demokraattista Suomea. Puolueena se toimi ja kertoi toimivansa kuin keskusseura, jolle oli julkisesti annettu tehtäväksi – kuin keskusjärjestölle ikään – puolueen paikallisosastojen edustamisen lisäksi myös monien muiden työväenliikkeen joukkojärjestöjen edustaminen. Laillisuusaatteen edistäjät eivät panostaneet omaan organisaatioon, kaikkein vähiten omaan joukkojärjestöön. Tämän voi selittää vain osittain suomalaisen liberalismin eliittiluonteella. Mutta vaikka laillisuusaatteen kannattajilta puuttui oma kongruentti järjestö, aatteen merkitys oli suuri, kun Suomeen luotiin oikeusvaltioon kuuluvaa perustuslaillista järjestystä. Ruotsissa liberalismi oli Suomeen verrattuna selvempi vasemmistoliike. Se sai tukea joukkojärjestöistä ja etenkin vapaakirkolliselta liikkeeltä, jolla oli vahva edustus valtiopäivien toisessa kamarissa. Siinä missä suomenruotsalainen ei-sosialistinen mobilisaatio (”den svenska samlingsrörelsen”) edusti liberaalia linjaa, sen joukkojärjestöjen tuki liberaalille politiikalle Suomessa oli merkittävä.

Jos ”liike” onkin sopimaton vertauskuva laillisuuden puolesta liputtaville, suomalaisuusliikettä se kuvaa osuvasti. Myös suomalaisuusliikkeen molemmilta haaroilta, sekä nuor- että vanhasuomalaisuudelta, puuttui oma keskusyhdistys. Nuorsuomalaiset ja vanhasuomalaiset hyödynsivät sitäkin aktiivisemmin mobilisaation eri muotoja, kanavia ja välineitä yhteiskunnallisen muutoksen toivossa. Fennomaaneilla ei ollut omaa joukkojärjestöä eikä säädeltyä päätösjärjestystä, mutta suomalaisuusliike lipui myötätuulessa, mikä auttoi sitä turvautumaan järjestäytymisen kaltaiseen logiikkaan. Kannattajien tehtävä oli ottaa eri mobilisaation muodoista talteen liikkeelle suotuisat piirteet ja antaa sivistyskysymyksen lisätä yhteiskunnallista painetta. Kulkea samaan suuntaan. Pitää partikularistiset elkeet ja järjestäytymispyrkimykset kurissa. Laillisuusaatteen edustajat tuntuvat olleen selvästi heikommassa asemassa laajalla järjestökentällä. Yhdessä kaikki kolme kansakuntaa lujittavaa strategiaa saivat kuitenkin omalla tavallaan vakauttavia

ja osallistavia piirteitä ja vaikutteita – tuhoisin seurauksin. Se on kokonaan toisen kirjan aihe.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

1. Arkistolähteet

Valtionarkisto (VA) (vuodesta 1993 Kansallisarkisto)
Valtiosihteerinviraston arkisto VSV
    Aktit 1860–1868
Kenraalikuvernöörinkanslian arkisto KKK
    Aktit 1849
Senaatin talousosasto
    Pöytäkirjat 1842, 1844, 1887
    Kirjediaarit KD 1842, 1844–1845, 1850, 1852, 1886, 1899
    Anomusdiaarit AD 1848–1850, 1862, 1864–1867, 1873, 1878, 1880, 1884–1887, 1898
Uudenmaan lääninhallituksen kanslian arkisto
    Kirjediaarit 1887–1893
    Anomusdiaarit 1887–1893, 1898–1900
    Yleisen toimituskunnan päätöstaltiot 1899–1900

Helsingin yliopiston kirjasto (vuodesta 2006 Kansalliskirjasto)
Handtverkare sångföreningen i Helsingfors
    Kassabok (Helsingin käsityöläisten lauluseuran kassakirja)
Helsingin yliopiston osakuntia / osastoja
Uusmaalainen osasto
    Pöytäkirjat 1861, 1865–1866
    Nylands Dragon 1864–1865
    Myggan 1864
Pohjalainen osasto
    Pöytäkirjat 1861
Länsisuomalainen osasto
    öytäkirjat 1862
    Veritas et Jocus 1862, 1864
    Bytingen 1865
    Rufus Saikku, *Länsisuomalaisen osakunnan historia v.v. 1822–1868* II (käsikirjoitus)
Savo-karjalainen osasto
    Pöytäkirjat 1864
Helsingfors Lyceum
    Gnistan 1865

Topelius-kokoelma 37
Finlands krönika
Mathias Weckströmin kokoelma
Hantverkare sångföreningen i Helsingfors
Sällskap för bildning och nöje (Sivistyksen ja huvituksen seura)
Svenska litteratursällskapet i Finland: arkisto
Framlidne lands kammereraren i Uleåborgs län Erik Tulindbergs lefwerne
Den namnlösa föreningen 1853–1855
Finska trädgårdsodlings-sällskapets matrikel (Suomen puutarhaviljely-yhdistyksen jäsenluettelo)

Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan arkisto
Handlingar rörande studenternas sammankomster 1858–1867 (Asiakirjoja ylioppilaiden kokoontumisista 1858–1867)

Helsingin kaupunginarkisto
Helsingin kaupungin palotoimikunta (Brandkommissionen i Helsingfors)
Pöytäkirjat 1860, 1864

Åbo Akademin kirjasto
Turun rouvasväenyhdistys (Fruntimmersföreningen i Åbo)
Pöytäkirjat 1848–1850

Helsingfors frivilliga brandkår (*Helsingin vapaaehtoinen palokunta*)
Pöytäkirjat 1865–1880
Jäsenluettelo 1872

2. Sanomalehdet ja kausijulkaisut

Aamunairut 1885–1895
Airo–Åran 1954–1955
Björneborgs Tidning 1863–1864
Borgåbladet 1867, 1869, 1912
Brandluren 1891–1910
Brandvakten 1926, 1928
Finlands Allmänna Tidning 1855
Folkvännen 1873
Helsingfors Börsförenings Tidning 1867
Helsingfors Dagblad (HD) 1860–1870, 1875, 1878, 1880
Helsingfors Posten 1865
Helsingfors Tidningar (HT) 1840, 1843–1850, 1855, 1857–1858, 1860, 1864–1868
Hufvudstadsbladet (Hbl) 1865, 1869, 1870, 1872, 1875
Ilmarinen 1848, 1854–1855
Kanava. Sanansaattaja Wiipurista 1845–1846
Kansan lehti (Jyväskylä) 1869
Lördagen 1915
Mehiläinen 1862

Mikkeli 1899
Mnemosyne
Morgonbladet 1846–1848, 1874, 1877
Nya Pressen 1896
Nykterhetsvännen 1888
Oulun Viikko-Sanomia 9.9.1854
Pohjalainen 1891–1892
Pyrkijä 1890–1893, 1902
Päivätär 1864
Raittiuden Ystävä (Pori) 1878–1887
Raittius ja Siveys (Oulu) 1884–1887
Saima 1845–1846
Sanomia Turusta 1855, 1861
Skarpskytten, Tidning för Sveriges Skarpskyttar 1863
Sporten 1881–1886
Språkvård (Tukholma) 1987
Suomen Julkisia Sanomia 1859, 1865
Suomen Urheilulehti 1900
Suometar (Str) 1847, 1855, 1863–1866
Suomi. Tidskrift i fosterländska ämnen 1841–1851
Tampereen Sanomat 1866
Tidskrift för Jägare och Fiskare 1893–1897
Työmies 1907–1908, 1910–1914
Ungdomen 1903
Uusi Suometar (US) 1866, 1869. 1874, 1876, 1885
Vaasan Lehti 1881
Vasabladet 1857, 1868, 1870, 1876–1877
Wiborgs Tidning 1873
Vikingen 1871–1872
Vårbrytning 1910
Åbo Allmänna Tidning 1811–1819
Åbo Posten 1878
Åbo Tidning 1807
Åbo Tidningar 1820–1826, 1838–1840, 1856
Åbo Underrättelser (ÅU) 1848–1849, 1855–1856, 1861–1870, 1876
Österbotten 1888
Östra Finland 1888

3. Viralliset painotuotteet

Suomen säädöskokoelma (SSK)
Frivilliga brandkårsrörelsen i Finland 1907 (1909) Statistiska meddelanden utg. av Statistiska centralbyrån i Finland 8. Helsinki: Tilastollinen päätoimisto.
Kommittébetänkande 1891–1892. *Arbetarförsäkringskommiténs betänkande* I–VI.
Kommittébetänkande 1899:9. *Underdånigt betänkande afgifvet af näringslagskommitén.*
Kommittébetänkande 1899:7. *Från kommitén för uppförande af förslag till lag om ekonomiska föreningar.*

Suomen yliopiston luettelo kevät-lukukaudella 1877 (1877) Helsinki.
Yhteenveto pöytäkirjasta kahdeksannessa Yleisessä Kuopion hiippakunnan pappeinkokouksessa 1892 (1892). Kuopio.

4. Säännöt, ohjesäännöt, vuosikertomukset, jäsenluettelot ja muut pienpainatteet

Evankelinen seura
Evangeliska sällskapets i Finland stadgar antagne och stadfästade den 31 Oct. 1818. (S.l., s.a.).
Kansanvalistusseura
Kansanvalistusseuran kalenteri 1903–1918.
Nuorisoseurat
Suomen nuorisoliiton albumi I–IV (1901–1906).
Meddelanden [från] Nylands svenska ungdomsförbund 1–15 (1905–1916) Porvoo.
Suomen nuorisoliiton vuosikirja 1908–1913.
Svensk österbottnisk ungdom II. Svenska Österbottens ungdomsförbund. Tioårsskrift (1916) Vaasa.
Osuustoimintaliike
Pellervos årsbok I–IX. 1899–1909. Helsinki 1901–1910.
Palontorjunta
Första allmänna brandkårsmannamöte 1889. Bihang till *Brandluren* 1889.
Andra allmänna brandkårsmötets protokoll (1900) Helsinki.
Neljännen yleisen palokuntakokouksen pöytäkirja (1903) Bilaga till *Brandluren*. Helsinki.
5:e allmänna brandkårsmannamötet (1906) Helsinki.
Instruktion hvarefter den, enligt Hans Kejserliga Majestäts nådiga rescript för den 26 maj 1846 i Helsinki stad, för bergning af lif och egendom vid eldsvåda, äfvensom för rifning af hus och plank samt brandsegels uppsättande, inrättade särskilda räddnings-korps kommer att bildas och verka (1846) Helsinki.
Inbjudning till deltagande i en frivillig brand- och bergningskår i Helsingfors stad (1863) Helsinki.
Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår (1866) Helsinki.
Exercis-reglemente för Helsingfors stads frivilliga brand- och bergningskår (1868) Helsinki.
Stadgar för Helsingfors stads frivilliga brand- och bergningskår (1870) Helsinki.
Förteckning öfver aktiva medlemmar i Helsingfors stads frivilliga brandkår (1877). Helsinki.
Sääntöjä Helsingin kaupungin wapaatahtoiselle sammutus- ja korjausyhteydelle (1883) Helsinki.
Förteckning öfver frivilliga brandkårens i Helsingfors ledamöter. Uppgjord till kårens 25-års fest den 25 augusti 1889 (1889) Helsinki.
Helsinki frivilliga brandkårs ledamöter 1904. – Helsingin vapaaehtoisen palokunnan jäsenet 1904. Helsinki 1905.
Stadgar för Helsinki frivilliga brandkår r.f. Helsinki 1920.
Stadgar för frivilliga brandkorpsen i Nystad. Turku 1866.
Luettelo Hämeenlinnan wapaaehtoisen palosammutuskunnan tekevistä jäsenistä, valmistettu 1 p. huhtikuuta 1878. Hämeenlinna 1878.

Hämeenlinnan yleinen palosammutuskunta. Hämeenlinna 1879.
Exercis reglemente för Wasa stads frivilliga brand- och bergningskår. Nikolainkaupunki 1868.
Stadgar för frivilliga brandkåren i Nikolaistad. Nikolainkaupunki 1868.
Förslag till stadgar för Wiborgs stads frivilliga brand- och bergningskår. Viipuri 1866.
Stadgar och reglemente för frivilliga brandkåren i Wiborg. Viipuri 1878.
Hans Kejserliga Majestäts i nåder fastställda Reglemente för en tills vidare inrättad frivillig brand-corps i Åbo stad. Gifven i Helsinki den 9 april 1839. Turku 1839; uusintapainokset 1853, 1876.
Stadgar för frivilliga brandcorpsen i Åbo innehållande omständligare föreskrifter för corpsens organisation och verksamhet i enlighet med i dess nåder fastställde reglemente, jemlikt detsammas 29 § af befälet förslagne samt af corpsen, vid allmänt sammanträde den 19 juni 1841, gillade och tills vidare antagne. Turku 1841.
Förteckning öfver medlemmar hörande till allmänna brandkåren i Åbo stad från och med den 15 maj 1888. Turku 1888.

Puutarhaviljely-yhdistys
Finska trädgårdsodlings-sällskapets årsskrift 1838–1843.
Stadgar för Finska trädgårdsodlings-sällskapet (1837) Turku.

Raittiusyhdistykset
F*inlands svenska nykterhetsförbunds årsskrift* 1906–1917.

Rouvasväenyhdistykset
Stadgar för De nödlidandes vänner eller Köyhäin ystävät i Åbo (1849) Turku.

Suomalaisen kirjallisuuden seura
Statuter för Sällskapet Suomalaisen kirjallisuuden seura (1831) Helsinki.
Förteckning öfver Finska litteratur-sällskapets ledamöter intill årsdagen den 16 mars 1845 (1845) Helsinki.
Suomalaisen kirjallisuuden seuran keskustelmukset 1858–1871. </SIS>

Taideteollisuusyhdistys
Stadgar för Finska konstföreningen, antagne vid allmänna bolagsstämma, den 1 februari 1849 (1849) Helsinki.

Talous- ja maanviljelysseurat
Underrättelser från Finska hushållningssällskapet N.o 5 (1816) Turku.
Kejserliga finska hushållnings-sällskapet, den 1 november 1858 (1859) Turku.
Redogörelse öfver Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbunds verksamhet under år 1910 och 1911 (1912) Helsinki.
Redogörelse över Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbunds verksamhet under år 1920 samt en kort överblick över förbundets 10-åriga verksamhet (1921) Helsinki. </SIS>

Teollisuuden harjoittajien kokoukset
Protokoll fördt vid Allmänna finska industriidkaremötet i Helsingfors den 26–29 augusti 1876 (1881) Helsinki.

Tieteelliset seurat
Stadgar för Sällskapet pro Fauna & Flora Fennica (1836) Helsinki. </SIS>

Urheiluliike
Suomen luisteluliiton vuosikirja 1948. Helsinki. </SIS>

Vapaamuurarit
Anderson's constitutions – Constitutions d'Anderson 1723. Texte anglais de l'edition de 1723. Introduction, traduction et notes par Daniel Ligau. Pariisi 1984. </SIS>

5. Teatteriesitys

Heikki Ylikangas, *Kolmekymmentä hopearahaa*, Kansallisteatteri 1984.

6. Kirjallisuus ja painetut lähteet

Aaltonen, Esko (1939) Osuustoiminnan kansanomaiset juuret. Teoksessa Historian ystäväin liitto (toim.) *Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa. Historian Aitta* IX. Helsinki: Gummerus.

Aaltonen, Esko (1951) Muutoksia maaseudun oloissa suuren murroksen ajoilta. *Turun Historiallinen Arkisto* XI/1951. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys.

Aaltonen, Esko (1953) *Kuluttajat yhteistyössä. Suomen yhteisen osuuskauppaliikkeen vaiheet vuoteen 1917 ja katsaus edistysmielisen osuuskauppaliikkeen toimintaan sen jälkeen*. Helsinki: Kulutusosuuskuntien keskusliitto.

Adlercreutz, Axel (1954) *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*. Lund: CWK Gleerup.

Adolf Ivar Arwidssonin tutkimuksia ja kirjoitelmia (1909). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ahlqvist, Anders (1889) *Suomalaisia puhekokeita. Seitsemän puhetta, jotka erinäisissä tiloissa on pitänyt Anders Ahlqvist.* Oma kirjasto IV nro 40. Porvoo: WSOY.

Ahti, Martti (1984) Skyddskårernas i Finland Förbund – Skyddskårsorganisationernas dubbelgångare. *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1984.

Ahti, Martti (1986) Suojeluskuntaselkkaus 1921. Tutkielma asevoimista ja demokratiasta ensimmäisessä tasavallassa. *Historiallinen Aikakauskirja* 3/1921.

Ahti, Martti (1987) *Salaliiton ääriviivat. Oikeistoradikalismi ja hyökkäävä idänpolitiikka 1918–1919*. Helsinki: Weilin+Göös.

Ala-Kapee, Pirjo & Marjaana Valkonen (1982) *Yhdessä elämä turvalliseksi. SAK:laisen ammattiyhdistysliikkeen kehitys vuoteen 1930*. Helsinki: Suomen ammattiliittojen keskusjärjestö SAK.

Alanen, Aulis J. (1948) *Etelä-Pohjanmaan historia* IV:2. Vaasa.

Alanen, Aulis J. (1963) *Suomen historia vapaudenajalla. Suomen historia* 9. Porvoo.

Alanen, Aulis J. (1964) *Hannes Gebhard*. Helsinki: Kirjayhtymä.

Alanen, Aulis J. (1967) Paloapulaitoksemme piirteitä. Teoksessa *Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhlakirja*. Porvoo: WSOY.

Alapuro, Risto (1977) Uskonto ja poliittinen mobilisoituminen maaseudulla. Teoksessa Matti Kuusi. Risto Alapuro & Matti Klinge (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Helsinki: Otava, 121–147.

Alapuro, Risto (1978) Statemaking and political ecology in Finland. Teoksessa Zdravko Mlinar & Henry Teune (toim.) *The social ecology of change*. Beverly Hills: Sage, 109–143.

Alapuro, Risto (1980) *Finland: An interface periphery*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Alapuro, Risto (1983a) Kansalaissota vallankumouksena. *Sosiologia* 1/1983, 13–22.

Alapuro, Risto (1983b) Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan teoksessa Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja & Tom Sandlund (toim.) *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. Porvoo: WSOY, 36–101, 276–280.

Alapuro, Risto (1988) *Statemaking and revolution in a European periphery. The formation of Finland in the nineteenth and early twentieth centuries*. Berkeley: University of California Press.
Alapuro, Risto & Henrik Stenius (1987) Kansanliikkeet loivat kansakunnan. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 8–49.
Allardt, Erik & Pesonen, Pertti (1960) Finland. *International Social Science Journal* 12:1.
Allardt, Karin (1927) *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg. Supplementband 1860–1877*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 192. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Allardt-Ekelund, Karin (1942) *Fredrika Runeberg*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 291. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Allardt-Ekelund, Karin (1974) Ur J. E. Strömbergs brev till Arthur Hazelius. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 49. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 460. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Alopaeus, Magnus Jacob (1817) *Borgå gymnasii historia* V. Turku: Utg. af Magnus Alopaeus.
Ambjörnsson, Ronny (1984) *Socialismens idéhistoria. En inledning*. Tukholma: Gidlund i samarbete med Arbetarnas kulturhistoriska sällskap.
Andersson, Otto (1921) *Johan Josef Pippingskjöld och musiklivet i Åbo 1808–1827*. Helsinki: Schildts.
Andersson, Otto (1940) *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Andrae, Carl Göran (1980) Om lärda sammanslutningar. *Historisk Tidskrift* (Stockholm).
Anthoni, Erik (1925) Johan Bonsdorff, upplysningsradikalen och oppositionsmannen. *Historisk Tidskrift för Finland* 1925.
Anttila, Veikko (1967) Järvenlaskuyhtiöt Suomessa. *Kansatieteellinen Arkisto* 19. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
Anttila, Veikko (1974) *Talonpojista tuottajaksi. Suomen maatalouden uudenaikaistuminen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkupuolelta.* Helsinki: Kirjayhtymä.
Areen, Ernst E. & Sten Lewenhaupt (1942) *De nordiska ländernas riddarordnar* I. Tukholma: Svensk litteratur.
Aromaa, A. (1959) Santarmilaitoksen toiminta Suomessa. *Suomen poliisilehti* 4/1959.
Atlas de Finlande 1910 (1911). Helsinki: Société de Géographie de Finlande.
Awdely, John (1575) *The fraternity of vagabonds*. Lontoo: Iohn Awdeley.
Back, Pär-Erik (1954) *Sammanslutningarnas roll i politiken 1870–1910*. Lund: Studentlitteratur.
Balle-Petersen, Margaretha (1981) Budskab og fællesskab. Nogle synspunkter på forskningen omkring folkelige bevægelser på lokale plan. Teoksessa *Nye strømninger i dansk lokalhistorie*. Århus: Historia, 109–141.
Bayley, David H. (1976) The police and political development in Europe. Teoksessa Charles Tilly (toim.) *The formation of national states in western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 328–379.
Bendix, Reinhard (1964) *Nation-building and citizenship. Studies of our changing social order*. New York: John Wiley and Sons.
Berg, P. G. (1870) *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar*. Tukholma: P. G. Berg.
Bergman, Johan (1926) *Nykterhetsrörelsens världshistoria* I. Tukholma: Oskar Eklunds Bokförlag.
von Beskow, Bernhard (1870) *Lefnadsminnen*. Tukholma: P. A. Norstedt & Söners Förlag.

Björkqvist, Heimer (1986) *Den nationalekonomiska vetenskapens utveckling i Finland intill år 1918*. Meddelanden från stiftelsen för Åbo Akademis forskningsinstitut nr 109. Turku: Åbo Akademi.
Bjørn, Claus (1981) *Forbindelserne mellem de folkelige bevægelser i de nordiske lande – en rapport til statens humanistiske forskningsråd*. Kööpenhamina.
Blom, Ida & Anna Tranberg (toim.) (1985) *Nordisk lovoversikt. Viktige lover för kvinner ca. 1810–1980*. Oslo: Pohjoismaiden ministerineuvosto.
Blom, Raimo (1981) *Associations and political organization of society. Theoretical approach and the case of Finland*. Tampere: University of Tampere.
Blomstedt, Kaarlo (1931) Historia, muinaistutkimus, maantiede. Teoksessa *Suomalaisen kirjallisuuden seura 1831–1931*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Blomstedt, Yrjö (1965) Den finländska självständighetstanken på 1780-talet – ideologi eller politisk spekulation. *Historisk Tidskrift för Finland* 1965, 92–102.
Blomstedt, Yrjö (1978) *Kyläkassasta osuuspankkiin. Osuuspankkihistoriaa 75 vuoden ajalta 1902–1977*. Helsinki: Kirjayhtymä.
Boalt, Gunnar, Robert Erikson, Harry Glück & Herman Lantz (1971) *The European orders of chivalry*. Tukholma: Norstedt.
Bobrikoff, Nikolai (1905) *Berättelse öfver Finlands förvaltning från sept. 1898 till sept. 1902*. Tukholma: Varias.
von Bonsdorff, Göran (1950) *Självstyrelsetanken i finlandssvensk politik åren 1917–1923*. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
von Bonsdorff, Max (1956) En brevsamling i toleransens tecken. *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrifter* 43–44. Helsinki: Finska kyrkohistoriska samfundet.
von Born, Elsa (1948) *Fruntimmersföreningen i Helsingfors r.f. 100 år*. Helsinki: Fruntimmersföreningen i Helsingfors.
Braun, Kurt (1950) *The right to organize and its limits. A comparison of policies in the United States and selected European countries*. Washington D.C.: The Brookings Institution.
Bruhn, K. (1915) *Svenska normallycei kamratskaps historia*. Helsinki.
Brummer, O. J. (1916) *Jyväskylän kaupungin historia vv. 1837–1912*. Jyväskylä: Jyväskylän kaupunki.
Bruun, Niklas (1979) *Kollektivavtal och rättsideologi. En rättsvetenskaplig studie av de rättsideologiska premisserna för inlemmandet av kollektivavtalet och kollektiva kampåtgärder i finsk rättsordning efter år 1924*. Helsinki: Juridiska Föreningen i Finland.
Bruun, Niklas & Jukka Remes (1983) Osakeyhtiön toimitusjohtajan työoikeudellisesta asemasta. *Defensor Legis* 5–6/1983, 211–247.
Bundsgaard, lnge & Sidsel Eriksen (1987) Hvem disciplinerede hvem? Den danske afholdsbevægelse i industrialismens byer. *Alkoholpolitik* 3/1987.
Bäckman, K. A (1853) Om Landtmanna-sällskapet i Ilmola, utdraget ur dess förhandlingar. Teoksessa *Suomi 1852*. Helsinki.
Böök, A. Th. (1901) *Hämeenläänin metsästysseura. Sen sudenjahdit y.m. toiminta 1876–1901*. Hämeenlinna: Hämeenläänin Metsästysseura.
Carlsson, Sten & Jerker Rosén (1961) *Svensk historia* II. Tukholma: Svenska Bokförlaget, Bonniers.
Castrén, Gunnar (1901) *Sällskapet Aurora*. Förhandlingar och uppsatser 14. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 47. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Castrén, Gunnar (1902a) *Frans Michael Franzén i Finland*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Castrén, Gunnar (1902b) Sällskapet Aurora. Ett tillägg. Förhandlingar och uppsatser 15. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 51. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Castrén, Gunnar (1950) Helsingfors som kulturcentrum. Teoksessa Ragnar Rosén, Eino Jutikkala & Heikki Waris (toim.) *Helsingfors stads historia* III:2. Helsinki: Helsingfors stad.
Castrén, Liisa (1944) *Adolf Ivar Arwidsson. Nuori Arwidsson ja hänen ympäristönsä*. Helsinki: Otava.
Castrén, Liisa (1957) *Lappeenrannan kaupungin historia 1812–1918*. Lappeenranta: Lappeenrannan kaupunki.
Cavonius, Gösta (1982) *Tanke och gärning. Svenska folkskolans vänner 1882–1982*. Helsinki: Svenska folkskolans vänner.
Cederberg, A. R. (1937) Walhalla-seuran kuningasmielisyydestä. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/1937.
Cederqvist, Jane (1980) *Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott. Stockholm 1850–1909*. Tukholma: Stockholms kommun.
Christensen, Torben & Edvard Nielsen (1983) Kristen mission og kulturpolitikk. *Humaniora* 5. Kööpenhamina: Statens humanistiske forskningsråd.
Clemmensen, Niels (1987) *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780–1880. Periodisering og forskningsoversigt*. Bergen: Alvheim & Eide.
Colliander, Erland (1922) *Sparbanken i Åbo 1823–1923*. Turku: Åbo tryckeri och Tidningsaktiebolag.
Cress, Lawrence Delbert (1979) Radical whiggery on the role of the military: Ideological roots of the American revolutionary militia. *Journal of the History of Ideas* 1/1979.
Cygnaeus, G. (1888) *Åbo frivilliga brandkår 1838–1888*. Turku: Åbo Tidnings Tryckeri-Aktiebolag.
Cygnaeus, Gustaf (1889) *Finska sjuttonde februari-bröderna*. Turku: Åbo Tidnings Tryckeri-Aktiebolag.
Cygnaeus, Gustaf (1895) *Hypotenuserorden i Finland*. Förhandlingar och uppsatser 9. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 30. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Cygnaeus, Gustaf (1897a) *K. finska hushållningssällskapet 1797–1897*. Turku: Suomen Talousseura.
Cygnaeus, Gustaf (1897b) *K. Suomen talousseura 1797–1897*, suom. Tekla Hultin. Turku.
Dahlgren, Carl (1842) *Frimureriet med tillämpning på Sverige*. Tukholma: A. G. Hellsten.
Dahlström, Svante (1929) *Åbo brand 1827. Studier i Abo stads byggnadshistoria intill år 1843* I. Turku: Åbo stads Historiska museum.
Dahlström, Svante (1954) *Promenader* I. Turku: Åbo Tidnings och Tryckeri ab:s Förlag.
Dann, Otto (1976) Die Anfänge politischer Vereinsbildung in Deutschland. Teoksessa Ulrich Engelhardt, Volker Sellin & Horst Stuke (toim.) *Soziale Bewegung und politische Verfassung*. Stuttgart: Klett, 197–232.
Dann, Otto (1980) *Gleichheit und Gleichberechtigung. Das Gleicheitspostulat in der alteuropäischen Tradition und in Deutschland biz zum ausgehenden 19. Jahrhundert*. Berliini: Duncker & Humblot.
Dann, Otto (1981) Die Lesegesellschaften und die Herausbildung einer modernen bürgerlichen Gesellschaften in Europa. Teoksessa Otto Dann (toim.) *Lesegesellschaft und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. München: Beck, 9–28.

De frivilliga skarpskytteföreningarne. Redogörelse för skarpskytterörelsens uppkomst och utveckling, grundad på kongl. skrifvelser och till landtförsvars-departementet inkomna rapporter (1871). Tukholma.
Den svenskspråkiga ungdomsföreningsrörelsen. Finlands svenska ungdomsförbund (1912) Historik och statistik. Utg. av F.S.Us styrelse. Vaasa: Finlands svenska ungdomsförbunds expedition.
Donner, Harry (1935) *Frimurarröster ur det förflutna*. Tampere: Söderström.
Donner, Harry (1952) En frimurarbroder – Fredrik Ludvig de la Myle (1752–1797). Teoksessa *Historiska och litteraturhistoriska studier 27–28, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 335*. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 293–314.
Edén, David (1931) *Svenska baptisternas i Finland historia*. Vaasa: Fram.
Ehrnrooth, Leo (1906) *Arbetsreglementena och deras rättsliga reglering. Socialpolitiska studier*. Helsinki: Industristyrelsen i Finland.
Ekenäs FBK 1871–1921 (Tammisaari 1921).
Ekman, Oskar (1904) *Helsingfors F.B.K.s lefnadsöden under perioden 1864–1904*. Helsinki.
Ekman, Oskar (1905) *Brandväsendet och dess utveckling i Helsingfors från äldsta tider till våra dagar*. Helsinki.
Ekman, Oskar (1938) *Den frivilliga brandkårsrörelsen i Finland 100 år* I. Helsinki: Suomen yleinen palokuntaliitto.
Elfving, Fredrik (1921) *Societas pro fauna et flora Fennica 1821–1921*. Helsinki: Societas pro fauna et flora Fennica.
Elfving, Fredrik (1938) *Finska vetenskapssocietetens historia 1838–1938*. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
Elio, Keijo (1976) *Suomen kadettikoulun yhdenmukaistamiskausi 1821–1835*. Tampere: Tampereen yliopisto, Historian laitos.
Eljanko, Harri & Jussi Kirjavainen (1969) *Suomen hiihdon historia 1886–1968*. Porvoo: WSOY.
Elmgren, S. (1848a) Berättelse om Finska litteratur-sällskapet i Helsingfors under de första 17 år. *Suomi: Tidskrift i fosterländska ämnen 1847*, 1–45.
Elmgren, S. (1848b) Beskrifning öfver Pargas socken. *Suomi: Tidskrift i fosterländska ämnen 1847*, 131–211.
Elvander, Nils (1966) *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. Lund: CWK Gleerup Bokförlag.
von Engelhardt, Hans Dieter & Hubertus Neuschäffer (1983) *Die livländische gemeinnützige und ökonomische Sozietät (1792–1939). Ein Beitrag zur Agrargeschichte des Ostseeraums*. Köln: Böhlau.
Erich, Rafael (1934) 1734 års lags bestämmelser om brott av politisk karaktär. Teoksessa *Minnesskrift ägnad 1734 års lag av jurister i Sverige och Finland* II. Tukholma: Svensk juristtidning, 747–757.
Eräsaari, Risto & Keijo Rahkonen (toim.) (1975) *Työväenkysymyksestä sosiaalipolitiikkaan. Yrjö-Koskisesta Heikki Warikseen*. Helsinki: Weilin + Göös.
Estlander, B. (1921) *Elva årtionden* II. Helsinki: Söderström.
Estlander, B. (1925) *Ernst Linder d.ä., en märkesman inom den liberala rörelsen i Finland*. Helsinki: Söderström.
Estlander, B. (1926) Finländska frivillige i danska kriget 1864. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 2. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 186. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.

Estlander, Bernh. (1929) *Elva årtionden ur Finlands historia 1808–1878* I. Helsinki: Söderström.
Estlander, C. G. (1871) *Den finska konstens och industrins utveckling hittills och hädanefter*. Helsinki: K. E. Holms förlag.
Estlander, C. G. (1918) *Ungdomsminnen*. Helsinki: Schildt.
Fahlbeck, Erik, Stig Jägerskiöld & Halvar G. F. Sundberg (1947) *Medborgarrätt*. Tukholma: Institutet för offentlig och internationell rätt.
Feuk, Johan (1964) Åbo och Lund. Till kännedom om Jacob Tengströms litterära svenska förbindelser. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 39. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 407. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Finer, Samuel E. (1975) State- and nation-building in Europe: The role of the military. Teoksessa Charles Tilly (toim.) *The formation of national states in western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 84–163.
Finlands segelföreningar (1894). Helsinki: Nyländska jaktklubben.
Flink, Ingvar (1978) *Strejkbryteriet och arbetets frihet. En studie av svensk arbetsmarknad fram till 1938*. Studia Historica Upsaliensia 99. Uppsala universitet.
Folkrörelsedebatten 75 (1975). Kooperativ information 5:75. Tukholma.
Forsberg, John (1955) *I kamp för människovärdet. Finlands svenska nykterhetsförbunds 50 åriga verksamhet 1905–1955*. Vaasa: Finlands svenska nykterhetsförbunds förlag.
Forsberg, John (1957) *Systrarna Hellman och kretsen kring dem*. Vaasa.
af Forselles, Jenny (1903) *A. N. Clewberg-Edelcrantz och hans omgifning*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
Fox, Alan (1985) *History and heritage. The social origins of the British industrial relations system*. Lontoo: George Allen & Unwin.
Fredrika Bremer's appeal to the women of the world to form a peace alliance (1915). Tukholma: The Swedish National Council of Women.
von Frenckell, Ester-Margaret (1943) *Offentliga nöjen och privata i Helsinki 1812–1827. Med en historisk översikt*. Helsinki: Söderström.
von Frenckell, Ester-Margaret (1947) *Offentliga nöjen och privata i Helsinki 1827–1832*. Helsinki: Söderström.
Frenckell, R. (1860) *Om det industriella arbetet i dess förhållande till nationalförmögenheten*. Helsinki: J. C. Frenckell & Son.
Frykman, Jonas & Orvar Löfgren (1979) *Den kultiverade människan*. Tukholma: Gleerups Utbildning AB.
Frånberg, Per (1983) *Umeåsystemet. En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915–1945*. Umeå Studies in the Humanities 50. Uumaja: Umeå universitet.
Furuhjelm, Estrid (1944) Den unge Lorenzo Runeberg. Teoksessa Paul Nyberg & Victor Hoving (toim.) *Människor och minne* III. Helsinki: Söderström, 21–49.
Furuland, Lars (1962) *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt. Från Oxenstierna och Almqvist till de första arbetardiktarna*. Tukholma: Tiden.
Färling, F. I. (1888) *Frivilliga Brandkåren i Björneborg 1863–1888*. Pori.
Gamby, Erik (1983) Hantverkarkommunismen i Sverige 1845–1851. Teoksessa L. Vikström (toim.) *Marx i Sverige. 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik*. Tukholma: Centrum för marxistiska samhällsstudier: Arbetarkultur, 9–25.
Gardberg, Carl-Rudolf (1938) *Läsesällskapet i Gamlakarleby och dess samtida*. Historiska och litteraturhistoriska studier 14. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 265. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 265–310.

Godenhielm, Berndt (1962) Juridiska föreningen i Finland 100 år. *Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland* 1962.
Granfelt, A. A. (1899) Kansanvalistusseuran haara-osastot. Teoksessa *Kansanvalistusseura 1874–1899*. Helsinki: Kansanvalistusseura.
Grape, Anders (1924) Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala 1792–1793. *Samlaren. Ny följd* IV. Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 185–234.
Gripenberg, Alexandra (1909) *Naisasiain kehitys eri maissa* IV. *Suomi*. Suom. Tilma Hainari. Helsinki: WSOY.
Gripenberg, G. A. (1912) *Finska kadettkåren och dess kamratskap*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 108. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Grotenfelt, B. J. (1912) Juridiska föreningen i Finland 1862–1912. *Tidskrift utg. af Juridiska Föreningen i Finland* 1912.
Gräsbäck, Armas (1954) S:t Johanneslogen S:t Augustins matrikel 1762–1808. *Genealogiska samfundets i Finland årsskrift* 35, 1951–1953. Helsinki: Suomen sukututkimusseura.
Grönroos, Henrik (1983) När Sveaborgsofficerarnas böcker såldes på auktion. Teoksessa Kai-Inge Hillerud, Erica Ljungdahl & Magnus von Platen (toim.) *Bland böcker och människor. Bok- och personhistoriska studier till Wilhelm Odelberg den 1. juli 1983*. Uddevalla: [K.-I. Hillerud].
Gundelach, Peter (1983) *Samfundsændringer og foreningsformer: Samfundsformens og klassestrukturens betydning for foreningsdannelse fra landsby fælleskap til græsrodsorganisationer*. Institute of Political Science, Aarhus universitet.
Gustafsson, Bernt (1964) Associationsidén och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen. *Kyrkohistorisk årsskrift*. Uppsala: Svenska kyrkohistoriska föreningen.
Göthe, Eric (1969) Församlingsrättens historia i lagstiftningen. *Häften för kritiska studier* 2–3/1969.
Göthe, Georg (1875) *Historisk öfversikt af de vittra samfunden i Sverige före Svenska Akademiens stiftelse*. Tukholma: P. A. Norstedt & Söner.
Haapala, Pertti (1986) *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Historiallisia Tutkimuksia 133. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Haavio, Ari (1965) *Suomen uskonnolliset liikkeet*. Helsinki: WSOY.
Habermas, Jürgen (1965, alkup. 1962) *Strukturwandel der Offentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*. München: Luchterhand.
Habermas, Jürgen (1984, alkup. 1962) *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Käännös: Joachim Retzlaff. Lund: Arkiv.
Habermas, Jürgen (2004) *Julkisuuden rakennemuutos. Tutkimus yhdestä kansalaisyhteiskunnan kategoriasta*. Suom. Veikko Pietilä (saksankielinen alkuteos 1962). Tampere: Vastapaino.
Hardén, Atte (1923) *Orimattilan pitäjä*. Lahti: Etelä-Suomen Sanomat.
Harjula, Minna (2010) Köyhä, kelvoton, kansalainen? Köyhäinapu yleisen äänioikeuden esteenä Suomessa. *Janus* 18:1, 4–19.
Halila, Aimo (1958a) Suomalaisen järjestö- ja yhdistystoiminnan yleinen kehitys. *Tiedotusmiesten vuosikirja 1958*.
Halila, Aimo (1958b) Suomen järjestötoiminnan piirijaon synnyn pääpiirteet. *Historiallinen Arkisto 56*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Halila, Aimo (1959) *Suomen miesvoimistelu- ja urheiluseurat vuoteen 1915. Suomenkielisten miesvoimisteluseurojen synnystä, perustajien yhteiskunnallista koostunnasta ja emäseuroista*. Historiallisia Tutkimuksia 53. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.

Halila, Aimo (1960) Voimisteluseuran perustamisyritys Helsingissä 1865. *Historiallinen Aikakauskirja* 1960.
Halila, Aimo (1978) Suomen oppikoulujen tarkastustoimen ongelmia 1843–1856. Teoksessa Markku Heikkilä & Kauko Pirinen (toim.) *Aate ja yhteiskunta. Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia*. Helsinki: Otava, 204–216.
Halila, Aimo (1980) Vapaan kansalaistoiminnan alkuvaiheet. Teoksessa Päiviö Tommila, Aimo Reitala & Veikko Kallio (toim.) *Suomen kulttuurihistoria* II. Helsinki: WSOY, 294–303.
Halila, Aimo (1986) Yhteiskunnallisia uudistuksia ja uusia aatteita. Teoksessa *Suomen historia* 5. Helsinki: Weilin+ Göös, 266–285.
Halila, Aimo & Paul Sirmeikkö (1960) *Suomen voimistelu- ja urheiluliitto (SVUL) 1900–1960*. Helsinki: Suomen voimistelu- ja urheiluliitto.
Halla, A. V. (toim.) (1912) *Suomen Pipliaseura 1812–1912*. Helsinki: Suomen Pipliaseura.
Halmesmaa, Pekka (1973) *Kirkkokuri murroksen kynnyksellä. Kirkkokuria koskevan säännöstön kehittyminen Turun tuomiorovastikunnassa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 97. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Hamberg, Erik (1985) *Olof Knös och 1700-talets lärda samlarkultur. Studier kring förmedling och samlande av böcker i Sverige under den gustavianska tiden*. Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas 7. Kungälv.
Hammermayer, Ludwig (1979) Zur Geschichte der europäischen Freimauerei und der Geheimgesellschaften im 18. Jahrhundert. Teoksessa Eva H. Balazs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner & Jerzy Wojtowicz (toim.) *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Österuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs*. Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 5. Berliini: Camen.
Hanhijärvi, K. N. (1947) *65 vuotta Satakunnan nuorisoseuratyötä*. Vammala.
Hardén, Atte (1923) *Orimattilan pitäjä*. Lahti 1923.
Hardtwig, Wolfgang (1984) Strukturmerkmale und Entwicklungstendenzen des Vereinwesens in Deutschland 1789–1848. Teoksessa Otto Dann (toim.) *Vereinwesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. Historische Zeitschrift Beiheft 9. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag GmbH, 11–50.
Harmaja, Leo (1907) *Göötеporin järjestelmä Suomessa*. Helsinki: Suomen Aleksanterin-yliopisto.
Hasselblatt, Emil (1921) Nationalitet och dikt. Språkfrågan i finlandssvensk poesi. *Förhandlingar och uppsatser* 34. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 157. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 199–254.
Hausen, Reinh. (1911) Narrsällskapet. En hittills okänd vitter förening i *Förhandlingar och uppsatser* 24. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 96. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 92–93.
Hautala, Kustaa (1921) *Oulun kaupungin historia* IV. *1856–1918*. Oulu: Oulun kaupunki.
Hautamäki, Arvi (1967) Matti Kurikka. Utopistinen sosialisti. Teoksessa Hannu Soikkanen (toim.) *Tiennäyttäjät* 1. Helsinki: Tammi.
Havu, I. (1945) *Lauantaiseura ja sen miehet*. Helsinki: Otava.
Heckscher, Gunnar (1964) *Staten och organisationerna*. Tukholma: KF:s Bokförlag.
Hedberg, John (1910) *Den svenska ungdomsföreningsrörelsen i västra Finland 1888–1908*. Turku: Västfinska ungdomsförbundet.
Heikel, Felix (1886) *Vid möten och sammankomster*. Helsinki: G. W. Edlunds Förlag.
Heikinheimo, Ilmari (1930) Mustien ritarien veljeskunta. Salaseurojen salaisuuksia. *Nuori Voima* 1930.

Heikinheimo, Ilmari (1932) K. A. Gottlundin osuus suomalaisen ylioppilaslaulun alkuvaiheisiin. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1932, 253–266.
Heikinheimo, Ilmari (1933) *Kaarle Aksel Gottlund. Elämä ja toiminta* I. Helsinki: WSOY.
Heikkilä, Markku (1979) *Kirkollisen yhdistysaktiivisuuden leviäminen Suomessa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 112. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Heikkilä, Markku & Juha Seppo (1987) Uskonnollinen liike, esivalta ja ”maailma”. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 70–90.
Heino, Ulla (1980) *Nousiaisten historia* II. Nousiainen: Nousiaisten kunta ja seurakunta.
Heinricius, G. (1909) Selma-förbundet. Några bidrag till dess historia. *Finsk Tidskrift för vitterhet, vetenskap, konst och politik*, 67/1909, 108–118.
Heinricius, G. (1910) Från A. I. Arvidssons korrespondens med E. A. Crohns, J. J. Pippingskjöld, E. Rancken och Lorenzo Hammarskjöld. *Förhandlingar och uppsatser* 23. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 91. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Heinricius, G. (1911) *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 101. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Heinricius, G. (1914) *Från samhällslifvet i Åbo 1809–1827. Kultur- och personhistoriska skildringar*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 116. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
[Heiskanen, Ilkka & Partanen, Juha] (1980) Eliittikartellit holhoavat meitä. Eero Silvastin haastattelussa Ilkka Heiskanen ja Juha Partanen. *Näköpiiri* 9/1980.
Helanen, Vilho (1937) *Pohjalainen osakunta vv. 1828–1852* I. *Vv. 1828–1837*. Porvoo: WSOY.
Helanen, Vilho (1938) J. V. Snellmanin raittiusharrastuksista 1830-luvulla. *Alkoholikysymys* 1:1938.
Hemström, Carl *Om föreningarnas rättsliga ställning i adertonhundratalets Sverige*.
Henriksson, Karl-Erik (1946) Juho Pynnisen herätyshuudon satavuotismuisto. Teoksessa Suomen kirjastoseura (toim.) *Pynnisen perintö. Kirjastoliikkeemme varhaishistoriaa*. Helsinki: Otava.
Hentilä, Seppo (1978) Kansanliikettä luokkayhteiskunnassa. *Sosiologia* 3/1978, 241–247.
Hermansson, Robert (1924) *Finlands statsförfattningsrätt*. Helsinki: Söderström.
Higonnet, Patrice L-R. The politics of linguistic terrorism and grammatical hegemony during the French Revolution. *Social History* 1/1980, 41–69.
Hirn, Hans (1931) *Gustaf Fredrik Stjernvall 1767–1815. En tidsstudie*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 222. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hirn, Sven (1960) Johannes Alfthan: Författare och publicist. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 35. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 375. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 150–211.
Hirn, Sven (1969) Tulipaloja ja palotorjunta 1800-luvun Viipurissa. *Historiallinen Arkisto* 64 Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 137–153.
Hirn, Sven (1982) *Våra danspedagoger och dansnöjen. Om undervisning och evenemang före 1914*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 505. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hirn, Yrjö (1918) *Episoder. Några kapitel om liv och litteratur under 1700-talet*. Helsinki: Schildt.
Hirn, Yrjö (1926) *Den gamla postvagnen och några av dess passagerare: Sterne – Moritz – Eichendorff – Borrow*. Helsinki: Schildt.

Hirn, Yrjö (1935) *Runebergskulten*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 248. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hirn, Yrjö (1937) *Runeberg och hans värld*. Helsinki: Schildt.
Hjelt, Aug. (1886) Några bidrag till Aurora-förbundets historia. *Historiallinen Arkisto* IX. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 113–182.
Hjelt, Aug. (1893) Työväen vakuutus- ja apukassat Suomessa. Teoksessa *Esitelmiä Kansataloudellisessa yhdistyksessä* I/1893, kolmas vihko. Porvoo: WSOY.
Hjelt, Otto Edvard (toim.) (1914) *Pehr Kalms bref till C. F. Mennander.* Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 114. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hobsbawm, E. J. (1973) *The age of revolution. Europe 1789–1848*. Lontoo: Cardinal (alkup. 1962).
Hobsbawm, E. (1972) Some reflections on nationalism. Teoksessa T. J. Nossifer, A. H. Hanson & S. Rokkan (toim.) *Imagination and precision in the social sciences*. Lontoo: Faber & Faber, 385–406.
Holm, Ernst (1943) *Wasa frivilliga brandkår 1868–1943*. Vaasa: Wasa frivilliga brandkår.
Holm, Tor W. (1967) Utskänkning och filantropi i Helsingfors. *Alkoholpolitik* 1967.
Holmberg, Einar (1949) *Ett sekel i barmhärtighetens tjänst. Fruntimmersföreningen i Åbo 1849–1949*. Turku: Fruntimmersföreningen i Åbo.
Holmberg, H. (1936) Den konstitutionella arbetarrörelsen i Finland. En historisk återblick. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 12. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 256. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 229–292.
Holst, Walfrid (1936) Awazu och Wallasis. *Ord och Bild* 1936.
Horelli, R. (1914) *Piirteitä Satakunnan nuorisoliikkeestä*. Rauma.
Hornborg, Eirik (1933) *Finlands hävder IV. Finlands väg till frihet. Tiden 1809–1919*. Helsinki: Schildt.
Hueber, Alfons (1984) Das Vereinsrecht im Deutschland des 19. Jahrhunderts. Teoksessa Otto Dann (toim.) *Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Deutschland*. Historische Zeitschrift. Beiheft 9. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag GmbH, 115–132.
Hultin, Arvid (1912) En beskrivning över Helsingfors vid slutet av 1700-talet. *Förhandlingar och uppsatser* 25. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 105. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 98–136.
Hultin, Arvid (1916) Åbo Tidningar under Porthan-Franzénska tiden. *Förhandlingar och uppsatser* 30. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 134. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hultin, Arvid (1923) *Borgå gymnasii historia* II. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 159. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Hultin, Tekla (1893) Nykyajan valtion tehtävistä. Teoksessa *Esitelmiä Kansataloudellisessa yhdistyksessä* I/1893, kolmas vihko. Porvoo: WSOY.
Hurtig, Karl (1923) *Metodismen i Finland*. Helsinki: Metodistkyrkans svenska bokförlag.
Hynninen, Emil (1908) Työtaistelua viime vuosisadalla Helsingissä. *Yhteiskuntataloudellinen Aikakauskirja* 2/1908, 87–91.
Hytönen, Sulo (1906) *Uni*. Turku: Suomen satamatyöntekijäin sanomalehti-, kirjapaino-, kirjansitomo- ja kustannus-osuuskunta.
Hytönen, Viljo (1905) *Suomen paloviinakysymys Alexanteri I:sen aikana*. Helsinki: Raittiuden Ystävät.
Hytönen, Viljo (1908) *Suomalaista sivistystaistelua 1858–1908. Suomalaisten oppikoulujen 50-vuotiseksi muistoksi*. Helsinki: Kansanvalistusseura.

Hytönen, Viljo (1912) *Suomen valtion paloviinapolitiikka vv. 1826–1866*. Helsinki: Raittiuden Ystävät.
Hytönen, Viljo (1923) *Talonpoikaissäädyn historia* I. Helsinki: Tietosanakirja-osakeyhtiö / Otava.
Hytönen, Viljo (1930) *Suomen raittiusliikkeen historia*. Sivistys ja tiede 73. Porvoo: WSOY .
Hyvämäki, Lauri (1961) "Nyt me lähdemme". Suomen ensimmäisen poliittisen joukkomielenosoituksen 100-vuotismuisto. *Suomen Kuvalehti* 16/1961.
Hyvärinen, Matti (1985) *Alussa oli liike. Tutkimus yhteiskunnallisten liikkeiden mahdollisuuksista.* Tampere: Vastapaino.
Hämeenlinnan vapaaehtoinen palokunta 1873–1923 (1923). Hämeenlinna.
Härkäpää, Nils (1964) *Helsingfors brandväsens historia*. Helsingfors stads publikationer 11. Helsinki: Helsingfors stad.
Hästesko, F. A. (1931) *Suomen nuorisoseuraliikkeen historia*. Helsinki: WSOY.
Högberg, Staffan (1961) *Kungl. patriotiska sällskapets historia med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden*. Tukholma: Kungliga patriotiska sällskapet.
Ilmanen, Kalervo (toim.) (1981) *Kansanliikkeitten Pohjanmaa: tutkielmia joukkoluonteisista liikkeistä Etelä-Pohjanmaalla Ylistaroa koskevan aineiston pohjalta*. Oikeushistoriallisia julkaisuja 2/1981. Helsinki: Oikeuden yleistieteiden laitos, Helsingin yliopisto.
Im Hof, Ulrich (1982) *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*. München: C. H. Beck.
Inkilä, Arvo (1960) *Kansanvalistusseura Suomen vapaassa kansansivistystyössä 1874–1959*. Helsinki: Otava.
Isling, Åke (toim.) (1975) *Folkrörelserna i ny roll? Sammanställning av den aktuella folkrörelsedebatten*. Sober debatt II. Tukholma: Sober.
Jaakkola, Jouko (1985) *Tampellan työväen avustuskassatoiminta Tampereella 1860–1985. 125 vuotta työväen omatoimista turvallisuutta*. Tampere: Tampellan Tampereen tehtaitten sairauskassa.
Jallinoja, Riitta (1983) *Suomalaisen naisasialiikkeen taistelukaudet. Naisasialiike naisten elämäntilanteen muutoksen ja yhteiskunnallis-aatteellisen murroksen heijastajana*. Helsinki: WSOY.
Jallinoja, Riitta (1984) Miten naisnäkökulma muotoutui 1800-luvulla. Teoksessa Päivi Setälä ym. (toim.) *Naiskuvista todellisuuteen. Tutkimusnäkökulmia naishistoriaan*. Helsinki: Gaudeamus, 68–81.
Jansson, Torkel (1982) *Samhällsförändring och sammanslutnings former. Det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby–Rekarne från omkring år 1850–1930*. Studia Historica Upsaliensia 124. Uppsala: Uppsala universitet.
Jansson, Torkel (1985) *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*. Studia Historica Upsaliensia 139. Uppsala: Uppsala universitet.
Jansson, Torkel & Ingrid Åberg (1981) *Nordisk folkrörelseforskning gällande 1800-talet – en probleminventering*. Uppsala.
Johan Henrik Kellgrens brev till Abraham Niclas Clewberg utg. af Henrik Schück. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 27. Helsinki: Svenska litteratursällskapet 1894.

Johannesson, Eric (1982) Massorna i samhällets förstuga. Om den liberala bildningsrörelsen vid 1800-talets mitt. *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*, 71–90.
Johannisson, Karin (1974) *Magnetisörernas tid: Den animala magnetismen i Sverige*. Lychnos-bibliotek 25. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
Johansson, Ben & John Strömberg (1977) *Rapport över provinventering av föreningsarkiv i Västra Nyland hösten 1976 och vintern 1977*. Finlandssvenska folkrörelser 1860–1917. Arkivinventeringar I. Helsinki.
Johansson, Hilding (1980) *Folkrörelserna i Sverige*. Sobers jubileumsutgivning 14. Sobersamhälle 6. Tukholma: Sober.
Johansson, Osc. V. (1913) Sällskapet ”Pro Natura” i Åbo, 1792–96. Några uppgifter om dess organisation och verksamhet. *Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk* H.71, nr. 3. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten.
Johansson, Runar (1930) Skandinavismen i Finland. *Historiska och litteraturhistoriska studier 6*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 214. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Jussila, Osmo (1977) Keisarin Runeberg. *Helsingin Sanomat* 12.2.1977.
Jussila, Osmo (1979) *Nationalismi ja vallankumous venäläis-suomalaisissa suhteissa 1899–1914*. Historiallisia Tutkimuksia 110. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Jutikkala, Eino (1957) *Turun kaupungin historia 1856–1917* I–II. Turku: Turun kaupunki.
Jutikkala, Eino (1974) *Suomen kansanedustuslaitoksen historia* IV: 1. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea.
Jutikkala, Eino & Kauko Pirinen (1966) *Suomen historia*. Helsinki: Weilin + Göös.
Juva, Einar (1934) *Suomen kansan aikakirjat* VII. Helsinki: Otava.
Juva, Einar (1957) Turku kulttuurikaupunkina. Teoksessa Eino Jutikkala (toim.) *Turun kaupungin historia 1856–1917*. Turku: Turun kaupunki.
Juva, Mikko (1951) *Suomen sivistyneistö uskonnollisen vapaamielisyyden murroksessa 1848–1869*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 51. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Juva, Mikko (1960) *Valtionkirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 61. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Juva, Mikko (1962) Protestiliikkeet Suomen kirkkohistoriassa. *Teologisk tidskrift* årg. 67/1962.
Juva, Mikko (1966) *Suomen kansan historia* IV. *Kansallinen herääminen*. Helsinki: Otava.
Järnefelt, Arvid (1960) *Vanhempieni romaani*. Porvoo: WSOY, 3. painos (alkup. 1930).
Jörgensen, Arne (1926) Ur ”Samhället Auroras” arkiv. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 2. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 186. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Kallio, Reino (1982) *Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto.* Studia Historica Jyväskyläensia 32. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
Kanerva, Unto (1972) Liinatehtaalaisia ja ”tehtaanmaistereita”. Tampere: Tampere-Seura.
Kannila, Helle (1946) Edelläkävijä. Reginakoulun kirjasto Anjalassa. Teoksessa Suomen kirjastoseura (toim.) *Pynnisen perintö. Kirjastoliikkeemme varhaishistoriaa*. Helsinki: Otava 76–101.
Kansanaho, Erkki (1960) *Sisälähetys ja diakonia Suomen kirkossa 1800-luvulla. Suomen kirkon sisälähetysseura*. Pieksämäki: Suomen kirkon sisälähetysseura.

Kari, J. K. & Matti Paasivuori (toim.) (1917) *Ammattiyhdistysliike Saksassa, Englannissa, Tanskassa, Ruotsissa, Norjassa, Ranskassa, Yhdysvalloissa, Suomessa ja kansainväliset työväenjärjestöt* V. *Suomi* II. Helsinki: Suomen Ammattijärjestö.
Karlbom, Rolf (1976) *Hungerupplopp och strejker 1793–1867. En studie i den svenska arbetarrörelsens uppkomst*. Lund: Gleerup.
Karlsson, Anund (1972) *Det frivilliga skyttets spridning i Sverige 1820–1965*. Tukholma: Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
Karpio, Vihtori (1931) Järjestäytyneet kansanliikkeet. Teoksessa Suomen ystäväin liitto (toim.) *Suomen historia radiossa*. Historian Aitta IV. Helsinki: Historian ystävät.
Karpio, Vihtori (1938) *Raittiuden ystävät 1883–1933*. Jyväskylä: Gummerus.
Kaukamaa, L. I. (1939) *Porin työväen järjestäytymispyrkimyksistä 1800-luvulla ennen elinkeinovapautta*. Helsinki.
Kaukovalta, K. U. (1923) *Tampereen vakinainen palokunta 18 5/7 98 – 19 5/7 23*. Tampere.
Kauppi, Aarno (1965) *Kunnan palotoimi*. Oulu.
Kekkonen, Jukka (1987) *Merkantilismista liberalismiin. Oikeushistoriallinen tutkimus elinkeinovapauden syntytaustasta Suomessa vuosina 1855–1879*. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisusarja A: 172. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.
Kerkkonen, Martti (1955) Suomen nykyisten tieteellisten seurojen edeltäjistä. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/1955, 351–368.
Kettunen, Pauli (1984) Hur den mogna fackföreningsrörelsen låter undersöka sig själv. *Historisk Tidskrift för Finland* 2/1984, 145–152.
Kettunen, Pauli (1986) *Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosiaalidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918–1930*. Historiallisia Tutkimuksia 138. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Kettunen, Pauli (1987) Missä mielessä vanha työväenliike oli poliittinen liike. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 236–250.
Kiiskinen, Aura (1960) *Vuosikymmenien takaa. Muistelmia*. Petroskoi: Karjalan ASNT:n valtion kustannusliike.
Kirby, David (1986) The workers' cause: Rank-and-file attitudes in the Finnish social democratic party 1905–1918. *Past and Present* 111:1, 130–164.
Kjellén, Rudolf (1907) *Skaraborgs läns kungl. hushållningssällskap 1807–1907. Historia och allmän verksamhet*. Göteborg.
Kjellman, C. M. (1849) *Minnesbok i ecclesiastiska ämnen*. Porvoo.
Klinge, Matti (1964) Kuvaus Suomalaisen Kirjallisuuden Seurasta v. 1840. *Virittäjä* 68:3, 303–307.
Klinge, Matti (1967a) *Kansalaismielen synty. Suomen ylioppilaiden aatteet ja järjestäytyminen ilmentämässä yleisen mielipiteen ja kansalaistietoisuuden kehittämistä v. 1853–1871*. Helsinki: Helsingin yliopisto.
Klinge, Matti (1967b) Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. *Historiallinen Arkisto* 61. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 296–429.
Klinge, Matti (1967c) Ylioppilaiden kansalaiskaartipuuhat v. 1861. Teoksessa Sven-Erik Åström, Yrjö Blomstedt & Ilkka Hakalehto (toim.) *Näkökulmia menneisyyteen. Eino Jutikkalan juhlakirja*. Porvoo: WSOY.
Klinge, Matti (1969) Suomen kansallisuusliikkeiden sosiaalisista suhteista. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/1969.
Klinge, Matti (1969–1978) *Studenter och idéer* I–III. Helsinki: Studentkåren vid Helsingfors universitet.

Klinge, Matti (1970) *Ylioppilastalo. Helsingin ylioppilaskunnan kiinteistöjen vaiheita. Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan historia* X. Helsinki: Helsingin yliopiston ylioppilaskunta.
Klinge, Matti (1974) Om Finland och Sverige på 1800-talet. Några jämförelser på idétraditionens och den akademiska organisationens område. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/1974.
Klinge, Matti (1977) Kansanvalistus tai taideteollisuus? Fennomanian ja liberalismin maailmankuvista sata vuotta sitten. Teoksessa Matti Kuusi, Risto Alapuro & Matti Klinge (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Helsinki: Otava, 148–158.
Klinge, Matti (1982a) *Kaksi Suomea.* Helsinki: Otava.
Klinge, Matti (1982b) *Suomen sinivalkoiset värit*. Toinen painos. Helsinki: Otava.
Klinge, Matti (1983) *Runebergs två fosterland*. Helsinki: Söderström.
Klingstedt, F. W. (1915) *Ungdomsrörelsen i svenska Nyland 1889–1914*. Helsinki: Nylands svenska ungdomsförbund.
Knif, Henrik (1987) Spectator-genren på främmande botten. *Historiska och litteraturhistoriska studier*62. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 540. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 5–70.
Kohtamäki, Ilmari (1956) *Ankara puutarhuri. August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Koivisto, Johan (1963) *Suomen metallityöväenliitto 1899–1930*. Helsinki: Suomen Metallityöväenliitto.
Koivisto, Olavi (1956) Kunnalliset vaalitaistelut Turussa ennen suurlakkoa. *Turun Historiallinen Arkisto* 13. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 144–171.
Koivunen, Lauri, Edv. Merikoski & Alarik Katra (1949) *Kahdeksankymmentä ajastaikaa Helsingin kirjatyöntekijäin yhdistysten toimintaa. Muistojulkaisu*. Helsinki: Helsingin kirjatyöntekijäin yhdistys.
Konstari, Timo (1977) *Asiakirjajulkisuudesta hallinnossa. Tutkimus yleisten asiakirjain julkisuudesta hallinnon kontrollivälineenä.* Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisusarja A: 121. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.
Kortekangas, Paavo (1965) *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa. Tutkimus Tampereesta 1855–1905*. Porvoo: WSOY.
Koskenniemi, M. (1938) Lukiolaiselämää Turussa 1800-luvulla. *Koulu ja menneisyys* III. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian seura (ent. Suomen kouluhistoriallinen seura), 50–108.
Koskimies, Rafael (1956) *Porthanin aika. Tutkielmia ja kuvauksia*. Helsinki: Otava.
Koskinen], Y[rjö] (1874) Työväenseikka I–III. *Kirjallisuuden kuukauslehti* 1874, numerot 1, 4, 8 ja 9.
Krogius, Aili (1935) *Finska läkaresällskapets historia 1835–1935*. Helsinki: Finska läkaresällskapet.
Krook, Ragnar (1949) *Vasa svenska lyceum 1874–1949*. Arkiv för svenska Österbotten 8. Vaasa: Svensk-österbottniska samfundet.
Kuujo, Erkki (1974) Asutusmuodot ja yhdyskuntarakenteet Kaakkois-Suomen kaupungeissa 1800-luvun puolivälistä nykypäiviin. Teoksessa *Muuttuvan paikallisyhteisön historia*. Paikallishistoriallisen toimiston julkaisuja 1/1974, 54–62.
Kuujo, Erkki, Jorma Tiainen & Eeva Karttunen (1970) *Sortavalan kaupungin historia*. Sortavalaisten Seura r.y.

Kuusanmäki, Jussi (1983) Kunnallisen kansanvallan kehitys ja kunnallishallinnon organisaatio 1875–1917. Teoksessa Päiviö Tommila (päätoim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia* II. Vantaa: Suomen kaupunkiliitto, 51–125.
Kuusi, Sakari (1946) *Aksel August Granfelt. Elämä ja toiminta*. Helsinki: Otava.
Kuuskoski, Reino (1956) Yksilön oikeus, järjestöjen valta ja valtion etu. Teoksessa Pentti Renvall (toim.) *Suomalaisen kansanvallan kehitys*. Historian Aitta XIII. Porvoo: WSOY.
Kühnl, Reinhard (1973) *Liberalismista fasismiin. Porvarillisen ylivallan muodot*. Jyväskylä: Gummerus.
Laasonen, Pentti (1971) *Vanhan kirkollisuuden hajoaminen Pohjois-Karjalassa*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 83. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Lagus, W. (1890) *Musikaliska sällskapet i Åbo, bidrag till dess historik*. Turku: Åbo Tidnings Tryckeri.
Lagus, Wilh. (1884) *Skalden Johan Henrik Kellgrens finska lefnadsminnen*. Helsinki: G. W. Edlund.
Lakaniemi, Ilkka K., Anna Rotkirch & Henrik Stenius (eds.) (1995) *'Liberalism'. Seminars on historical and political key concepts in Northern Europe*. Helsinki: Renvall Institute, University of Helsinki.
Laine, Leena (1984) *Vapaaehtoisten järjestöjen kehitys ruumiinkulttuurin alueella Suomessa v. 1856–1917*. Helsinki: Liikuntatieteellinen seura.
Lamm, Martin (1918–1920) Upplysningstidens romantik. Den mytiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur I–II. Tukholma: Hammarström & Åberg.
Martin Lamm (1931) *August Blanche som Stockholmsskildrare*. Tukholma: Hugo Gebers Förlag.
Landell, E. (1909) *Den frikyrkliga rörelsen i Finland*. Helsinki.
Laski, H. J. (1949) Freedom of association. Teoksessa *Encyclopedia of social sciences* Vol. 6. New York.
Latikka, Olavi (1987) *Järjestäytyminen ja yhteiskunnan muutos. Järjestötoiminnan alkuvaiheet ja laajentuminen suomenkielisellä Etelä-Pohjanmaalla vuoteen 1908*. Studia Historica Jyväskyläensia 35. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
Lehtikanto, Mirjam (1964) *Vasa som biblioteksstad*. Vaasa: Vaasan kaupunki.
Leinberg, K. G. (1903) Om finska medlemmar i svenska vitterhetssamfund. *Förhandlingar och uppsatser* 16. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 56. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 183–186.
Leinberg, K. G. (1904) Gillet "Amore proximi" i Lovisa (1786–1812). *Förhandlingar och uppsatser* 17. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 63. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 268–350.
Leinberg, K. G. (1905) Finska medlemmar av svenska Patriotiska sällskapet. *Förhandlingar och uppsatser* 18. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 63. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 77–80.
Leinberg, K. G. (1906a) Bidrag till frimureriets i Finlands historia. *Förhandlingar och uppsatser* 19. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 73. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 197–247.
Leinberg, K. G. (1906b) Samfundet Pro fide et christianismo och dess finske medlemmar. *Förhandlingar och uppsatser* 19. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 73. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 237–243.

Leinberg, K. G. (1906c) Svenska uppfostringssällskapet och dess finska medlemmar. *Förhandlingar och uppsatser* 19. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 73. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 244–247.
Leinberg, K. G. (1907) Ordensällskapet Walhall. *Förhandlingar och uppsatser* 20. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 78. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 339–374.
Leinberg, K. G. (1908) Timmermansorden och dess medlemmar i Finland. *Förhandlingar och uppsatser* 21. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 81. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 267–306.
Lenhammar, Harry (1986) *Med murslev och svärd. Svenska Frimurarorden 250 år*. Delsbo: Åsak.
Lenman, Bruce (1982) Kyrkotuktens gränser. En jämförelse mellan England och Skottland under 1500- och 1600-talet. Teoksessa Jan Sundin (toim.) *Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Forskningsrapporter från Historiska institutionen i Umeå 1. Uumaja: Umeå universitet.
Lepenies, Wolf (1984) Naturen går in i historien. *Ord & Bild* 1984.
Lesch, Bruno (1935) Walhallabrodern C. H. Klicks äreminne över Engelbreckt. *Historisk Tidskrift för Finland* 1935.
Lesch, Bruno (1937) Kring Valhalla-ideologien. Ett polemiskt inlägg. *Historisk Tidskrift för Finland* 1937.
Lesch, Bruno (1941) *Jan Anders Jägerhorn. Patriot och världsmedborgare. Separatist och emigrant*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 288. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Levertin, Oscar (1896) *Johan Wellander. Litteraturhistorisk studie öfver skiftet mellan frihetstiden och den gustavianska åldern*. Uppsala: Edv. Berling.
Liakka, N. (1903) *Ilmajoen Maamiesseura 1803–1903. Seuran 100-vuotisen toiminnan muistoksi*. Helsinki: Ilmajoen Maamiesseura.
Liakka, Niilo (1931) Kansanvalistus ja -sivistys. Teoksessa *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1931*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Liikanen, Ilkka (1987) Kansanvalistajien kansakunta. Kansanvalistusseura fennomanian aatteellisena ja organisatorisena keskuksena. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 126–141.
Lilius, F. O. (1905) Nykyinen kokoontumis- ja yhtymisoikeutemme. *Lakimies* 1905, 200–204.
Lilja, E. (1947) *Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom. En bibliografisk och kyrkohistorisk studie*. Tukholma: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
Liljestrand, Axel (1890) *Juridikens studium vid Åbo universitet. Med en blick på den akademiska juridiken och ekonomin*. Åbo universitets lärdomshistoria 2. Juridiken. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 17. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
[Lillja, J. W.] (1861) *Vapaus ja seuraelämä*. Lukemisia kansalle 139. Turku.
Lindahl, P. W. (1939) *Källflöden*. Tammisaari: Fria Missionsförbundets Förlag.
Lindahl, P. W. (1943) *Fråga framfarna släkten*. Helsinki.
Lindberg, Folke (1968) Skrädderi och politik. *Historisk Tidskrift* (Tukholma)/1968.
[Lindfors, Rut] (1959) *Ålands ungdomsförbund 50 år 1909–1959*. Mariehamn: Ålands ungdomsförbund.

Lindholm, Sixtus A. (1931) *Nylands- och Tavastehus läns lantbrukssällskap 1865–1931. En minnesskrift*. Helsinki.
Lindqvist, Lars & Ann Westenholtz (toim.) (1987) *Medborgarägda företag i Norden: Historisk parentes eller framtida möjligheter?* Tukholma: Nordiska Ministerrådet.
Lindroth, Jan (1974) *Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse till 1915*. Studia Historica Upsaliensia 60. Uppsala: Uppsala universitet.
[Linsén, John] (1904) Tammerfors jagt- och skjutförenings festpublikation utg. till erinran af föreningens 25 års fest. – Tampereen metsästys- ja ampumaseuran juhlalehti yhdistyksen 25 vuotiseen juhlaan. Helsinki.
Louhikko, E. K. (1973) *Ammattiyhdistystiedon perusteet*. Suomen Ammattiyhdistysten Keskus- liiton julkaisusarja 7. Helsinki: SAK.
Lundkvist, Sven (1974) *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*. Studia Historica Upsaliensia 53. Uppsala: Uppsala universitet.
Lundkvist, Sven (1975) Begreppet folkrörelse historisk bakgrund och nuläge. Teoksessa Åke Isling (toim.) *Folkrörelserna i ny roll? Sammanställning av den aktuella debatten*. Soberdebatt 11. Tukholma: Sober.
Lundkvist, Sven (1977) *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Studia Historica Upsaliensia 85. Uppsala: Uppsala universitet.
Luukkonen, Eila (1966) *Uudenkaupungin vapaaehtoisen palokunnan historiikki 1866–1966*. Uusikaupunki: Uudenkaupungin vapaaehtoinen palokunta.
Lähteenoja, Aina (1939) *Rauma 1809–1917. Rauman kaupungin historia* IV. Rauma: Rauman kaupunki.
Löfroos, Mauno (1956) Pälkäneen vanhoista kilpamuodoista. *Pälkäneen joulu 1956*. Pälkäne: Pälkäneen yhteiskoulu ja Pälkäne-seura.
Malmanen, Mauno [C. M. Creutz] (1848) *Anjalaförbundet*. Tukholma: Norstedt & Söner.
Malin, Aarno (1926) Gottlund ja ”Tukhulmin suomalaiskunta” v. 1830. *Valvoja-Aika* 3/1926, 105–118.
Maliniemi, Aarno (1936) Suomalaisen kauniskirjallisuuden yhdyskunta (1848–1849). *Historiallinen Aikakauskirja* 2/1936, 117–137.
Manninen, Juha (1976) Hegelin ja Snellmanin yhteiskunnallispoliittisten katsomusten eroja. *Politiikka* 3/1976, 280–283.
Manninen, Ohto (1986) Punainen tasavalta (1859–1861). *Historiallinen Arkisto* 89. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Markkanen, Erkki (1976) *Juho Lallukka –karjalainen elämäntarina*. Jyväskylä: Gummerus.
Mattila, Aarne (1969) *Työmarkkinasuhteiden murros Suomessa. Tutkimus työntekijäin pyrkimyksestä osallistua työehtojen määräämiseen 1880-luvulta vuoden 1905 suurlakkoon*. Historiallisia Tutkimuksia 76. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Mauranen, Tapani (1987) Osuustoiminta – kansanliikettä aatteen ja rahan vuoksi. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 176–199.
Mechelin, Leo (1901) Arbetarfrågan. *Ekonomiska samfundet i Finland. Föredrag och förhandlingar* II.
Meinander, Nils (1950) *Virkeshushållning och sågverksrörelse i Torne, Kemi, och Simo älvdalar intill första världskriget*. Bidrag till kännedom as Finlands natur och folk 94:2. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten.
Meinander, Valter B. (1903) Nyländska avdelningens folkbildningsarbete. *Album utg. av nylänningar* XI. Helsinki.

Melberg, Arne (1978) *Realitet och utopi. Utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*. Tukholma: Rabén & Sjögren.
Mellberg, Walter (1945) *Läse-bibliotheket i Wasa. Till 150-årsminnet*. Vaasa.
Merikoski, V. (1935) *Hallinto-oikeudellinen tutkimus yhdistymisvapaudesta*. Suomalaisten lakimiesten yhdistyksen julkaisuja no. 4. Helsinki: Suomalainen Lakimiesyhdistys.
Meurman, Agathon (1893) *Kuinka suomenkieli pääsi viralliseksi*. Helsinki: Otava.
[Meyer, Julius] (1933) *S:t Johannes logen S:t Augustin i Finland. Kort historisk översikt 1756–1933*. Helsinki.
Michels, Robert (1968) *Political parties: A sociological study of the oligarchical tendencies of modern democracy*. New York: The Free Press.
Montgomery, Robert (1870) *Om bolagskontraktet i 1734 års lag*. Helsinki.
Montgomery, Robert (1908) *Handbok i Finlands allmänna privaträtt* I. Toinen painos. Helsinki: Edlund.
Murtorinne, Eino (1967) *Taistelu uskonnonvapaudesta suurlakon jälkeisinä vuosina*. Helsinki: WSOY.
Mustelin, Olof (1949) Läsesällskapet i Åbo. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 25. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 326. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 59–210.
Mustelin, Olof (1962) En frisinnad informator på 1840-talet. Ur Svante Viktor Dalströms anteckningar. *Historisk Tidskrift för Finland* 1962, 97–123.
Mustelin, Olof (1966) Theodor Sederholm. Publicist och författare, förläggare och boktryckare. Teoksessa *Finländska gestalter* V. Tammisaari, 75–184.
Mylly, Juhani (1980) The emergence of the Finnish multi-party system: A comparison with developments in Scandinavia, 1870–1920. *Scandinavian Journal of History* 5/1980, 277–293.
Mårtensson, Gunnar (1964) *Helsingfors frivilliga brandkår 1864–1964*. Helsinki: Helsingfors frivilliga brandkår.
Mäkelä-Henriksson, Eeva (1950) Vapaamuurarit Suomen kansanperinteessä. *Kotiseutu* 2/1950.
Mäkelä-Henriksson, Eeva (1962) Poimintoja Suomen vapaamuurarikirjallisuudesta. *Bibliophilos* 1962, 73–82.
Mäkeläinen, Eva-Christina (1972) *Säätyläisten seuraelämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 160–172.
Mäntylä, R. A. (1954) *Eriuskolaiskysymys Suomessa 1809–1889*. I *1809–1871*. Turun yliopiston julkaisuja sarja B. XLVIII. Turku: Turun yliopisto.
Möller, Sylvi (1973) *Gamlakarleby stads historia* I. *Tidsskedet 1808–1878*. Kokkola: Kokkolan kaupunki.
Mörne, Arvid (1909) *Josef Julius Wecksell. En studie.* Helsinki: Svenska litteratursällskapet i Finland.
Mörne, Arvid (1927) *Axel Olof Freudenthal och den finlandssvenska nationalitetstanken*. Helsinki: Svenska Folkpartiets centralstyrelse.
Nevakivi, Jukka, Seppo Hentilä & Lauri Haataja (1983) *Johdatus poliittiseen historiaan*. Helsinki: Weilin + Göös.
Newman, Ernst (1948) Edvard Björkenheim och den ”frikyrkliga” väckelsen i Finland I. Personliga och kyrkliga förutsättningar. *Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar* 48. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Niiniluoto, Ilkka (1986) Är vetenskap andlig idrott. Föredrag vid Helsinki universitet 26.3.1986. *Hufvudstadsbladet* 27.3.1986.
Niinivaara, Martti (1931) Kielen tutkimus ja viljely. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1931*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Nikander, Gabriel (1938) *Lovisa stads historia* II. *1808–1855*.
Nikander, J. G. (1908) Jacob Tengströms verksamhet i Finska Hushållningssällskapet. *Förhandlingar och uppsatser* 21. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 81. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 87–147.
Nikula, Oscar (1973) *Åbo stads historia 1809–1856*. Turku: Turun kaupunki.
Nikula, Oscar (1983) När vägarna gick åtskils. Teoksessa *Presshistoriska och andra studier tillägnade Torsten Steinby på 75-årsdagen den 25 augusti 1983*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 512. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Nilsson, Göran B. (1977) Punch, gevär och hornmusik. Teoksessa *Värmland förr och nu*. Meddelanden från Värmlands Museum, årg. 75. Karlstad: Värmlands Museum.
Nohrström, Helge (1933) *Förlagsverksamheten i Finland* I. Helsinki: Finlands förlagsförening.
Nordenstreng, Sigurd & Aimo Halila (1975) *Haminan historia* II. *Venäjän vallan alusta 1900-luvun alkuun (1742– n. 1900)*. Hamina: Haminan kaupunki.
Nordmann, P. (1902) *Föreningen Svenska folkskolans vänner 1882–1902*. Skrifter utg. af Svenska folkskolans vänner 50. Helsinki: Svenska Folkskolans Vänner.
Nousiainen, J. (1970) *Suomen poliittinen järjestelmä*. Porvoo: WSOY.
Numminen, Jaakko (1956) Yhdistymisvapaus ja aatteellinen järjestäytyminen. Teoksessa Pentti Renvall (toim.) *Suomalaisen kansanvallan kehitys*. Historian Aitta XIII. Porvoo: WSOY, 111–123.
Numminen, Jaakko (1958) Yhdistyselämä. *Oma maa* I. Porvoo: WSOY.
Numminen, Jaakko (1961) *Suomen nuorisoseuraliikkeen historia* I. Helsinki: Otava.
Nurmio, Yrjö (1947a) Maamme lukuseuroista ja niiden kirjastoista 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alkuvuosikymmeninä. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1947.
Nurmio, Yrjö (1947b) Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä. Porvoo: WSOY.
Nyberg, Paul (1915) Ett litet bidrag till gillet Amore Proximi's historia. *Förhandlingar och uppsatser* 28. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 121. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 394–492.
Näsman, Nils (1962) *Baptismen i svenska Österbotten 1868–1905*. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 63. Helsinki: Finska kyrkohistoriska samfundet.
Oja, Aulis (1962) Suomeen saadut Isänmaallisen Seuran kunniapalkinnat 1776–1800. *Historiallinen Arkisto* 58. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Osmonsalo, Erkki K. (1949) Perustuslaillisen kehityksen kausi. Teoksessa Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja*. Porvoo: WSOY.
Palmén, E. G. (1881) *Suomalaisen kirjallisuuden seuran viisikymmenvuotinen toimi ynnä suomalaisuuden edistys 1831–1881*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Palosuo, K. U. (1942) Piirteitä ylioppilaskuntiemme lainakirjastojen käytöstä v. 1828–1852. *Kirjallisuudentutkijain seuran vuosikirja* VI. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Pentikäinen, Samuli (1978) Konventikkeliplakaatin tulkinta Suomessa 1800-luvun alkupuolella. Teoksessa Markku Heikkilä & Kauko Pirinen (toim.) *Aate ja yhteiskunta. Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia*. Helsinki: Otava, 188–203.

Pesonen, Leo (1929) Elias Lönnrot raittiustyöntekijänä. Teoksessa *Väinö Voionmaan täyttäessä 60 vuotta XII.II.MCMXXIX*. Porvoo: WSOY.
Pestoff, Victor Alexis (1977) *Voluntary associations and Nordic party systems: A study of overlapping memberships and cross-pressures in Finland, Norway and Sweden*. Stockholm: Department of Political Science, University of Stockholm.
P[ettersson], V. (1914) *Den frivilliga brandkåren i Helsingfors 1864–1914*. Helsinki.
Piirainen, Veikko (1958) *Kylän kierrolta kunnalliskotiin. Savon ja Pohjois-Karjalan maaseudun vaivaishoitotoiminta vaivaishoidon murroskautena 1800-luvun jälkipuoliskolla*. Historiallisia Tutkimuksia 49. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Pirinen, Kauko (1985) Suomen arkkipiispa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 75 Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Pleijel, Hilding (1958) Konventikelplakatets tillkomst och historiska innebörd. Teoksessa *På stugmötenas tid. Till 100-årsminnet av konventikelplakatets upphävande*. Tukholma.
Pleijel, Hilding (1970) *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Tukholma: Verbum.
Porthan, Henrik Gabriel (1886) *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius* I. *1791–1796*. Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland I. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Priester, Karin (1977) Zur Staatstheorie bei Antonio Gramsci. *Das Argument* 19:4, 515–532.
Puhakka, Väinö (1910) *Viipurin läänin Maanviljelyseura* I. *Toimintavuodet 1847–1868*. Viipuri.
Pulkkinen, Tuija (1983) J. V. Snellmanin valtio-oppi. Teoksessa Jaakko Nousiainen & Dag Anckar (toim.) *Valtio ja yhteiskunta. Tutkielmia suomalaisen valtiollisen ajattelun ja valtio-opin historiasta*. Helsinki: WSOY, 61–77.
Pulkkinen, Tuija (1985) Tavallinen elämä, valtio ja patrioottisuus J. V. Snellmanin ajattelussa. Teoksessa Tuija Pulkkinen (toim.) *Patriotismi, historia ja sosiaalireformismi*. Historiallisen Yhdistyksen julk. 2. Helsinki: Historiallinen Yhdistys.
Pulkkinen, Tuija (1987) Kansalaisyhteiskunta ja valtio. Kaksi perinnettä poliittisen julkisuuden muotoutuessa. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 54–69.
Puntila, L. A. (1974) *The political history of Finland 1809–1966*. Helsinki: Otava.
Puramo, Eino (1958) *Käkisalmen kaupungin ja maalaiskunnan historia* II. *1721–1870*. Lahti.
[Rajalin, A] (1942) *Ungdomsrörelsen i svenska Nyland 1889–1939*. Helsinki: Nylands svenska ungdomsförbund.
Ramsay, Alexandra (1984a) När Finlands fruntimmer och kvinnor blev myndiga. Opinionerna på 1863–1864 års lantdag. *Historisk Tidskrift för Finland* 69:3, 242–268.
Ramsay, Alexandra (1984b) *Översikt av lagar och förordningar om kvinnans rättsliga ställning i Finland 1809–1980*. Samnordiska forskningsprojektet "Kvinders arbeid i samfunn og familie i de nordiske land 1870–1970". Helsinki.
Ramsay, Alexandra (1987) Sällskapsspel eller filantropi? Fruntimmersföreningens i Helsinki stora lotteri 1861. Teoksessa *Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 276–291.
Ramsay, August (1898) *Om arbetareunderstödskassor. En handledning vid tillämpningen af nådiga förordningen den 2. sept 1897 angående arbetareunderstödskassor*. Helsinki.
Ranta, Raimo (1970) Rochdalen osuuskauppaperiaatteet Suomen osuuskauppaliikkeessä vuoteen 1916. *Turun Historiallinen Arkisto* 23. Turku: Turun historiallinen yhdistys.

Rantala, Risto, Markku Siukonen & Seppo Tukiainen (toim.) (1972–1974) *Urheilumme kasvot* 1–5. Scandia Kirjat.
Rasila, Viljo, Eino Jutikkala & Keijo K. Kulha (1976) Suomen poliittinen historia 1905–1975. Porvoo: WSOY.
Rauhala, K. W. (1919) Filantrooppiset aatteet vankeinhoitolaitoksemme uudistuksessa Venäjän vallan ensi aikoina. Teoksessa J. E. Rosberg, Kustavi Grotenfelt & Kaarlo Hilden (toim.) *Juhlajulkaisu E. G. Palménin 70-vuotispäiväksi*. Porvoo: WSOY.
Rein, Th. (1904–1905) *Juhana Wilhelm Snellmanin elämä* I–II. Helsinki: Otava.
R[ein], Th. (1879) Kansantalouden uusi oppikunta. *Kirjallinen kuukausilehti* 1/1879, 1–10; 2/1879, 31–37.
Reinholm, A. (1874) Vapaamuurari-veljeys. T.O.S. Helsingissä. *Historiallinen Arkisto* IV = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 41. Helsinki, 151–152.
Reijonen, Mikko (1980) *Uskonnonvapauden toteuttaminen Suomessa vuosina 1917–1922*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 119. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Reinalter, Helmut (1983) Die Freimaurerei zwischen Josephinismus und frühfranziszeischer Reaktion. Zur gesellschaftlichen Rolle und indirekt politischen Macht der Geheimbünde im 18. Jahrhundert. Teoksessa Helmut Reinalter (toim.) *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
Remes, Viljo (1976) *Lähetysharrastus Suomessa 1835–1858*. Helsinki: Suomen Lähetysseura.
Rinne, Toivo T. (1966) *Försäkringsverksamhet i Finland 1816–1966*. Helsinki: Suomen vakuutusyhtiöiden keskusliitto.
Ringbom, Sixten (toim.) (1979) *Konsten i Finland: från medeltid till nutid*. Helsinki: Schildts Söderströms.
Rommi, Pirkko (1964a) Framveksten av de politiske partier i de nordiske land på 1800-talet: Finland. Teoksessa *Problemer i nordisk historieforskning*. Bergen: Universitetsforlaget.
Rommi, Pirkko (1964b) *Myöntyvyyssuuntauksen hahmottuminen Yrjö-Koskisen ja Suomalaisen puolueen toimintalinjaksi*. Historiallisia Tutkimuksia 68. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Rommi, Pirkko (1973) Fennomanian ”liikekannallepano” 1870-luvulla. *Turun Historiallinen Arkisto* 28. Turku.
Rommi, Pirkko (1974) Puolueet ja valtiopäivätoiminta. Teoksessa *Suomen kansanedustuslaitoksen historia* IV. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea, 373–399.
Roos, John E. (1922) Skolundervisning och filantropi på Sveaborg under svenska tiden. *Historisk Tidskrift för Finland* 1922, 96–111.
Rosas, John (1952) Musikaliska sällskapet och Symfoniföreningen i Helsingfors i 1827–1853. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 27–28. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 335. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 425–498.
Rosenqvist, V.T. (1911) *Gabriel Mauritz Wænerberg*. Helsinki: Söderström.
Rudbeck, Johannes (1930) *Kanslirådet Karl Fredrik Eckleff. Det svenska frimurarsystemets fader*. Tukholma: A. V. Carlson.
Runeby, Nils (1969) *Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
Ruuth, J. W. (1903–1906) *Viborgs stads historia* I–II. Viipuri: Viipurin kaupunki.
Ruuth, J. W. & Erkki Kuujo (1975–1981) *Viipurin kaupungin historia* III–IV. Torkkelin säätiö.

Ruuth, Martti (1915) Herrnhutiaana. Lisiä Suomen herrnhutialaisliikkeen historiaan 1700-luvun jälkipuoliskolta. Teoksessa *Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia* I. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 12:1. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
Ruuth, Martti (1922) Uskonnollinen separatismi ja uskonvapautta koskeva lainsäädäntö. Teoksessa *Oma maa* III. Porvoo: WSOY.
Ruuth, Martti (1934) Muuan akateeminen toveriseura (Sällskapet Pro Natura) Turussa 1790-luvulta. *Historiallinen Arkisto*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Ruuth, Martti (1936) Konventikkeliplakaatista ja sen käytäntöön sovelluttamisesta Suomessa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 15–18. *1925–1928*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 145–163.
Ruutu, Martti (1937a) Liperi eräänä herääväin kansalaisten harrastusten tukikohtana. *Historiallinen Aikakauskirja* 2/1937, 85–109.
Ruutu, Martti (1937b) *Suomen Ystäväin Liitto vuodelta 1862. Palanen kansallisen valveutumisemme historiaa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Ruutu, Martti (1937c) Viipurin hovioikeuden perustaminen. *Historiallinen Arkisto* 63. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 38–64.
Ruutu, Martti (1939) Muutama lisä raittiusliikkeemme alkuhistoriaan. *Historiallinen Aikakauskirja* 1/1939, 58–66.
Rytkönen (1908) *Muistoja Suur-Savon nuorisoseurojen 10-vuotisesta toiminnasta*. Mikkeli.
Räsänen, Mirja (1946) Rauman kaupunginkirjaston perustaminen ja alkuvaiheet vanhojen asiakirjojen valossa. Teoksessa Suomen kirjastoseura (toim.) *Pynnisen perintö. Kirjastoliikkeemme varhaishistoriaa*. Helsinki: Otava, 116–136.
Saalas, Uunio (1956) *Carl Reinhold Sahlberg. Luonnontutkija, yliopisto- ja maatalousmies 1779–1860*. Historiallisia Tutkimuksia 47. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Saarenheimo, Eero (1976) *Suomalaisuutta rakentamassa. Helsingin suomalainen klubi 1876–1976*. Helsinki: Helsingin Suomalainen klubi.
Saloheimo, Veijo (1955) Kirkko ja kansallinen herätysliike Rautalammilla 1880-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 1955, 216–227.
Salomaa, J. E. (1926) *Helsingin suomalainen klubi 1876–1926*. Helsinki: Otava.
Salonen, Erkki (1970) *Suomalaisen kulttuurin säätelyn järjestelmä. Sosiologinen tutkimus*. Helsinki: Otava.
Salonen, Ilmari (1931) *Henrik Renqvist* II. Helsinki: Otava.
Sandbäck, Rolf (1980) Kommunalpolitik och yrke. Synpunkter på några arbetarkommuners urval av kandidater till de kommunala valen 1910–1938. Teoksessa Maj-Lis Eriksson (toim.) *Med eller mot strömmen? En antologi om svenska folkrörelser*. Sober dokumentation 10. Tukholma: Sober.
Santonen, Arvo (1971) *Pienviljelijäin järjestäytymiskysymys ja pienviljelijäjärjestöjen vakiintuminen Suomessa. Tutkimus maatalouden pienviljelyspoliittisesta murrosvaiheesta 1930-luvun mennessä*. Historiallisia Tutkimuksia 83. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
S[ariola], V. (1933) Jyväskylän lyseon toverikunnan vaiheita. Teoksessa *Jyväskylän Lyseo 1858–1933*. Porvoo: WSOY.
Savola, Matti (1968) *Lakko työelämän ristiriitana. Tutkimus suomalaisen yhteiskunnan lakoista*. Porvoo: WSOY.
Schauman, Aug. (1886) *Nu och förr*. Helsinki: G. W. Edlunds Förlag.
Schauman, Aug. (1892–1893) *Från sex årtionden i Finland* I–II. Helsinki: G. W. Edlunds Förlag.

Schauman, August (1924) *Kuudelta vuosikymmeneltä Suomessa. Muistoja elämän varrelta.* Suom. Viki Kärkkäinen. Jyväskylä: K. J. Gummerus.
Schauman, Georg (1917a) Styrelseåtgärderna rörande finska språket år 1850. *Förhandlingar och uppsatser* 30. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 134. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 21–30.
Schauman, Georg (1917b) Ytterligare om tillkomsten av det finska censurpåbudet år 1850. *Förhandlingar och uppsatser* 30. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 134. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Schauman, Henrik (1947) *Suomalaista säästöpankkikirjallisuutta – Sparbankslitteratur i Finland 1822–1946*. Helsinki: Suomen säästöpankkiliitto.
Scheffer, C. G. U. (1944) Stora Amaranterordens planerade dottersällskap i Åbo på 1760-talet. *Historiska och litteraturhistoriska studier* 20. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 298. Helsinki: Svenska litteratursällskapet, 147–154.
Schindler, Norbert (1983) Der Geheimbund der Illuminaten. Aufklärung, Geheimnis und Politik. Teoksessa Helmut Reinalter (toim.) *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
Schmidt, W. A. (1956) Gammallutherskt kyrkoliv i Egentliga Finland under 1800-talet. *Finska kyrkohistoriska samfundets årsskrifter* 43–44. Helsinki: Finska kyrkohistoriska samfundet, 83–195.
von Schoultz, Jarl (1924) *Bidrag till belysande av Finlands socialdemokratiska partis historia* I Helsinki: Söderström.
Schrevelius, Fredrik (1847) *Lärobok i Sveriges allmänna nu gällande civil-rätt* II. Lund: Fr. Berling.
von Schubert (1825) *Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820* III. Tukholma: Georg Scheutz.
Schybergson, M. G. (1903) *Finlands historia* II. Helsinki: G. W. Edlund.
Schybergson, M. G. (1906) Porthan som medlem af Finska hushållningssällskapet. *Förhandlingar och uppsatser* 19. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 73. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Schybergson, M. G. (1908) *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning* I. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 83. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Schybergson, M. G. (1917) Studentorganisationerna i Helsingfors på 1850-talet. *Historisk Tidskrift för Finland* 1917, 88–131.
Schybergson, M. G. (1923) *Finlands politiska historia*. Helsinki: Söderström.
Schybergson, Per (1964) *Aktiebolagsformens genombrott i Finland. Utvecklingen före 1895 års lag*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 109. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societen.
Seip, Jens Arup (1981) *Utsikt över Norges historie* 2: *Tidsrommet ca 1850–1884*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
Seitkari, O. (1951) *Vuoden 1878 asevelvollisuuslain syntyvaiheet*. Historiallisia Tutkimuksia 36. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Selin, Rauno (1971) Laittomat asevelvollisuuskutsunnat vuonna 1902 Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomessa. *Historiallinen Arkisto* 65. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Seppo, Juha (1983) *Uskovien yhteistyö vai valtiokirkko. Uskonnolliset vähemmistöyhteisöt ja evankelis-luterilaisesta kirkosta eroaminen vuosina 1923–1930*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 127. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

[Setterberg, C. A.] (1856) *Om eldsvådorna i Finlands städer och om medlen att dem förekomma*. Helsinki.
Siisiäinen, Martti (1979) *Kansallisen kulttuurin nousu ja maaseutu. Tutkimus Pohjois-Karjalan henkisen kulttuurin organisoitumisesta vuosina 1860–1918*. Joensuun korkeakoulu, Karjalan Tutkimuslaitoksen julkaisuja 40. Joensuu.
Siisiäinen, Martti (1986) *Intressit, yhdistyslaitos ja poliittisen järjestelmän vakaisuus*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 57. Jyväskylä.
Simonen, Seppo (1949) *Pellervolaisen osuustoiminnan historia*. Helsinki: Pellervo-Seura.
Simonen, Seppo (1961) *Suomen puutarhatalouden historia*. Helsinki: Puutarhaliitto.
Sjöberg, Wilhelm (1958) *Työrauhan puolesta. 50 vuotta työnantajain yhteistoimintaa*. Helsinki: Suomen Työnantajain Keskusliitto.
Skinner, Quentin (1969) Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory. Studies in the Philosophy of History* 8:1, 3–53.
Snellman, G. R. (1916) *Den industriella utvecklingen och industrins arbetare*. Porvoo: Holger Schildts Förlag.
Smedslund, Tor (1961) *Nyländska jaktklubben 1861–1961*. Helsinki: NJK.
Smeds, Kerstin & Timo Mäkinen (1984) Kaiu, kaiu lauluni. Laulu- ja soittojuhlien historia. Helsinki: Otava.
Smith, Adam (2015, alkup. 1776) *Kansojen varallisuus. Tutkimus sen luonteesta ja syistä*. Suom. Jaakko Kankaanpää. Helsinki: WSOY.
Soikkanen, Hannu (1961) *Sosialismin tulo Suomeen*. Helsinki: WSOY.
Soikkanen, Hannu (1963) *Varkauden historia*. Varkaus: Varkauden kaupunki.
Soikkanen, Hannu (1966) *Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia*. Helsinki: Maalaiskuntien liitto.
Soikkanen, Hannu (1975) *Kohti kansanvaltaa. Suomen sosiaalidemokraattinen puolue – puoluetoiminta* 1. 1899–1937. Vaasa: Suomen sosialidemokraattinen puolue.
Soikkanen, Hannu (1978) Aate ja yhteiskuntaluokka. Teoksessa Markku Heikkilä & Kauko Pirinen (toim.) *Aate ja yhteiskunta. Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia*. Helsinki: Otava.
Soikkanen, Hannu (1980) Paikallisen itsehallinnon 1860- ja 1870-luvun uudistusten edellytykset ja yhteiskunnalliset seuraukset erityisesti maaseudulla. *Historiallinen Arkisto* 75. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Soikkanen, Hannu (1981) Vanha ja uusi yhteiskunta. *När samhället förändras. Kun yhteiskunta muuttuu. Historiallinen Arkisto* 76. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Soini, Yrjö (1963) *Vieraanvaraisuus ammattina. Kulttuurihistoriallinen katsaus Suomen majoitus- ja ravitsemuselinkeinon kehitykseen* I. Helsinki: Otava.
Stattin, Jan (1980) *Hushållningssällskapen och agrarsamhällets förändring – utveckling och verksamhet under 1800-talets första hälft*. Studia Historica Upsaliensia 113. Uppsala universitet.
Steen, Sverre (1948) De frivillige sammenslutninger og det norske demokrati. *Historisk Tidskrift* (Norge) 1/1948.
Stenius, Henrik (1977) Järjestö-Suomen kehityspiirteitä. Teoksessa Matti Kuusi, Risto Alapuro & Matti Klinge (toim.) *Maailmankuvan muutos tutkimuskohteena*. Helsinki: Otava, 77–97.
Stenius, Henrik (1978) Organisering och motorganisering inom stuveribranschen 1904–1907. *Historisk Tidskrift för Finland* 2/1978.
Stenius, Henrik (1979) Folkrörelser och samhällsomvandling. *Historisk Tidskrift för Finland*, 2/1979, 175–181.

Stenius, Henrik (1980) The breakthrough of the principle of mass organization in Finland. *Scandinavian Journal of History* 5/1980, 197–217.
Stenius, Henrik (1981a) *Finlandssvenska folkrörelser 1860–1917*. Tutkimusraportti.
Stenius, Henrik (1981b) Fritidsveckan i Helsingfors på 1870-talet. Teoksessa Max Engman, Risto Hannula & Hans Sundström (toim.) *My darling Clio. Vänskrift till Jerker A. Eriksson*. Helsinki.
Stenius, Henrik (1981c) Mihin yhteiskuntaan syntyivät kansanliikkeet. *Suomalaiset kansanliikkeet*. Yleisradion opetusohjelmat. Helsinki: Yle offset.
Stenius, Henrik (1983a) Massorganisation och nationell sammanhållning. *Sosiologia* 2/1983, 112–124.
Stenius, Henrik (1983b) Språkfrågan i de första massorganisationerna. Teoksessa Max Engman & Henrik Stenius (toim.), *Svenskt i Finland* 1. *Studier i språk och nationalitet efter 1860*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 511. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Stenius, Henrik (1985) När ett folk vaknade till toner av musik. *Hufvudstadsbladet* 30.1.1985.
[Stenius, Henrik] (1987) Suurimmat joukkojärjestöt. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 50–52.
Stenius, Henrik (1990) Julkisen keskustelun rajat suuriruhtinaskunnassa. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Talous, valta ja valtio – tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Tampere: Vastapaino, 153–167.
Stenius, Henrik (2003) Kansalainen. Teoksessa Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria.* Tampere: Vastapaino, 309–362.
Stenius, Henrik (2010) Nordic associational life in a European and an inter-Nordic perspective. Teoksessa Risto Alapuro & Henrik Stenius (toim.) *Nordic associations in a European perspective*. Baden-Baden: Nomos, 29–86.
Stenius, Henrik, Mirja Österberg & Johan Östling (2011) Nordic narratives of the second world war: An introduction. Teoksessa Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (toim.) *Nordic narratives of the second world war: National historiographies revisited*. Lund: Nordic Academic Press, 9–30.
Stenwall, Åsa (1979) *Den frivilligt ödmjuka kvinnan: en bok om Fredrika Runebergs verklighet och diktning*. Tukholma: Natur och kultur.
Strömberg, John (1983a) Församlingarnas uppgifter om de religiösa rörelsernas utbredning i Finland ca 1860–1890. *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1983, 15–37.
Strömberg, John (1983b) Nykterhet, svenskhet, socialism. Föreningar i Västra Nyland 1850–1917. *Västnyländsk Årsbok*, 31–61.
Strömberg, John (1987) Den regionala rekryteringen till stormaktstidens svenska universitet. Teoksessa Nils Erik Villstrand (toim.) *Kustbygd och centralmakt 1560–1721*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 447. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Strömborg, J. E. (1928–1931) *Biografiska anteckningar om Johan Ludvig Runeberg* I–IV. *1804–1837*. Ny upplaga utg. av Karin Allardt. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 202, 209 ja 225. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Ståhlberg, K. J. (1912–1913) Yhdistysvapaus Suomessa. *Tidskrift utg. av Juridiska föreningen i Finland* 1912 sekä *Ylioppilaiden keskusteluseuran julkaisuja* nro 15 (Helsinki 1912) ja *Lakimies* (1913).
Ståhlberg, K. J. (1915) *Suomen hallinto-oikeus. Sisäasiain hallinto*. Helsinki: Otava.

Ståhlberg, K. J. (1931) *Suomen hallinto-oikeus. Sisäasiain hallinto*. Helsinki: Otava.
Städernas allmänna brandstodsförening 1832–1932. Minnesskrift (1932). Helsinki.
Städernas brandstodsförening för lösegendom 1872–1922 (1932). Turku.
Sulkunen, Irma (1977) *Raittiusliikkeen synty Suomessa*. Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseloste 105. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
Sulkunen, Irma (1978) Naisten yleinen järjestäytyminen ja naisasialiike. *Sosiologia* 15:4, 204–212.
Sulkunen, Irma (1980) Dryckesstrejkrörelsen. *Historisk Tidskrift för Finland* 65:1, 18–39.
Sulkunen, Irma (1981) Why did the Finnish working class come to support prohibition? Alkoholipoliittisen tutkimuslaitoksen tutkimusseloste 151. Helsinki: Alkoholipoliittinen tutkimuslaitos.
Sulkunen, Irma (1983) Väckelserna som ett förskede i organiseringens historia. *Historisk Tidskrift för Finland* 1/1983.
Sulkunen, Irma (1986) *Raittius kansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Historiallisia Tutkimuksia 134. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Sulkunen, Irma (1987) Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 157–176.
Sulkunen, Irma & Alapuro, Risto (1987) Raittiusliike ja työväestön järjestäytyminen. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 142–156.
Sundin, Bosse (1985) Johan August Vilhelm Skjöld (4/6 1861–9/8 1895). En idébiografi över en helt ovanlig människa. Teoksessa Gunnar Eriksson, Kjell Johnsson, Olof Lagerkrantz, Ingemar Nilsson, Bosse Sundin & Sverker Sörlin (toim.) *Liv och text. Sex föreläsningar från ett symposium*. Idéhistoriska skrifter 1. Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet. Uumaja: Umeå universitet.
Sundin, J. (1981) Control, punishment and reconciliation. A case study of parish justice in Sweden before 1850. Teoksessa Anders Brändström & Jan Sundin (toim.) *Tradition and transition. Studies in microdemography and social change*. Uumaja: Umeå universitet, 9–65.
Sundin, Jan (1982) Kontroll – straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850. Teoksessa Jan Sundin (toim.) *Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Uumaja: Historiska institutionen, Umeå universitet.
Suomalaiset kansanliikkeet. Yleisradion opetusohjelmat. Helsinki: Yle Offset.
Suova, Eino (1950) 1600- ja 1700-lukujen sanomalehtikollegiot. Teoksessa *Yhteiskunta. Yhteiskunnallisen korkeakoulun vuosikirja* II. Helsinki: Yhteiskunnallinen korkeakoulu, 138–163.
Suonoja, Kyösti (1968) *Suomen osuuskauppaliikkeen jakautuminen*. Helsinki: Osuustoimintaopin laitos, Helsingin yliopisto.
Swift, Jonathan (1926) *Gullivers resor*. Kääntänyt ruotsiksi A. P. Bergström, alkup. 1726. Tukholma: Holmquist.
Sylvander, Kurt-Erik (1967) Synpunkter på gymnasiernas uppkomst i Sverige och Finland. *Skolhistoriskt arkiv* 9. Helsinki: Svenska skolhistoriska föreningen, 56–80.
Sylvander, Kurt-Erik (1979) Djäknar och gymnasister i Finland före skolreformen 1872. *Skolhistoriskt arkiv* 15. Helsinki: Svenska skolhistoriska föreningen, 153–175, 195–197.
Söderhjelm, Werner (1904) *Joh. Ludv. Runeberg. Hans lif och hans diktning* I. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 61. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.

Talve, Ilmari (1979) *Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 514. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Talvi, Veikko (1979) *Pohjois-Kymenlaakson teollistuminen: Kymin osakeyhtiön historia 1872–1917*. Kymi Kymmene Oy.
Tampereen vapaaehtoinen palokunta 1873–1898 (1898). Tampere: Tampereen vapaaehtoinen palokunta r.y.
Tandefelt, Heikki (1933) Awazu och Vallasis-rykmentti. Suomen vanhin isänmaallinen yhdistys. *Itsenäinen Suomi* 4/1933. Helsinki: Itsenäisyyden liitto, 84–91.
Tasa-arvon ja demokratian tutkimus TANDEM (1977). *Demokratian rajat ja rakenteet. Tutkimus suomalaisesta hallitsemistavasta ja sen taloudellisesta perustasta*. Helsinki: WSOY.
Teljo, Jussi (1934) *Valtio ja yhteiskunta Snellmanin valtiofilosofiassa*. Helsinki: WSOY.
Teperi, Jouko (1959) *Viipurilainen osakunta 1828–1868*. Historiallisia Tutkimuksia 54. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Teperi, Jouko (1965–1967) *Vanhan Suomen suomalaisuusliike* 1–2. Historiallisia Tutkimuksia 69:1–2. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Teräsvirta, Paavo (toim.) (1956) Suomen uimaliitto. Finska simförbundet 1906–1956. Helsinki: Suomen uimaliitto.
Thompson, E. P. (1968) *The making of the English working class*. London: Penguin, alkup. 1963.
Thörnberg, Ernst Herman (1943) *Folkrörelser och samhällsliv i Sverige*. Tukholma: Bonnier.
Tigerstedt, Robert (1919) *Åbo gymnasium 1828–1872*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 143. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Tigerstedt, Örnulf (1940) *Huset Hackman* I. Helsinki: Söderström.
Tikkanen, J. J. (1896) *Finska konstföreningen 1846–1896*. Helsinki: Finska Konstföreningen.
Tilly, Charles, Louise Tilly & Richard Tilly (1975) *The rebellious century 1830–1930*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Timmermannaorden 1761–1961. Minnesskrift utg. till hugfästandet av S:t Georgii Svenska Timmermanshyddas 200-åriga bestånd (1961). Tukholma: Timmermansorden.
de Tocqueville, Alexis (1970) *Jämlikheten vårt öde. Tankar om demokratins möjligheter och blindskär*. I urval av Anders Byttner. Tukholma: Rabén & Sjögren.
de Tocqueville, Alexis (2006) *Demokratia Amerikassa*. Suom. Sami Jansson, ranskankielinen alkuteos 1835 ja 1840. Helsinki: Gaudeamus.
Toivonen, Y. H. (1955) *Suomen kielen etymologinen sanakirja.* Lexica Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
Topelius, Guy (1938) Åren 1838–1878. Teoksessa Finn E. Sommerschield (toim.) *Akademiska sångföreningen 1838–1938*. Helsinki: Akademiska Sångföreningen.
Topelius, Z. (1894) *Kejsaren, storfursten Alexander II:s minne den 29. april 1894*. Porvoo: Söderström.
Topelius, Zacharias (1902) Vincent Vågbrytaren. Teoksessa *Noveller* III. Tukholma: Bonnier, 1. painos 1880–1881).
Try, Hans (1985) *Assosiasjonsånd og foreningsvekst i Norge. Forskningsoversyn og perspektiv*. Bergen: Alvheim & Eide.
Tuominen, Uuno (1932) Nuorisoseuraliikkeen historia (arvostelu: F. A. Hästesko, *Suomen nuorisoseuraliikkeen historia*). *Historiallinen Aikakauskirja* 3/1932, 215–218.
Tuominen, Uuno (1936) *Ylioppilaiden raittiusyhdistys vuosina 1886–1936*. Helsinki: Gummerus.

Tuominen, Uuno (1939) Suomen raittiusadressi v. 1876. Teoksessa *Suomen 57. yleinen raittiuskokous Jyväskylässä 17.–20.6.1939*. Helsinki: Raittiuden Ystävät.
Tuominen, Uuno (1945) Perusta ja päämäärä Minna Canthin raittiustaistelussa. Teoksessa *Suomen 58. yleinen raittiuskokous Kuopiossa 17.6.–19.6.1944*. Helsinki: Raittiuden Ystävät.
Tuominen, Uuno (1950) *Suomen alkoholipolitiikka 1866–1886*. Historiallisia Tutkimuksia 33:1. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
Tuominen, Uuno (1953) *Raittiuden ystävät 1853–1883*. Helsinki: Raittiuden ystävät.
Tuomisto, Tero (1982) Aikain myrskyssä. *Kuopion sosiaalidemokraattisen työväenyhdistyksen historia*. Kuopio: Kuopion sos.dem. työväenyhdistys.
Turunen, Ilkka (1987) Ammattiyhdistysutopia. Vuosisadan vaihteen liberalistista yhteiskuntapolitiikkaa. Teoksessa Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 194–212.
Tykesson, Elisabeth (1935) *Rövarromanen och dess hjälte i 1800-talets svenska folkläsning*. Lund: Gleerup.
von Törne, P. O. (1935) Sällskapet Walhall och självständighetsidén i Finland (1781–1786). *Historisk Tidskrift för Finland* 20/1935, 107–152.
Ungdomsföreningsrörelsen i svenska Österbotten (1909). Historik utg. av Svenska Österbottens ungdomsförbund. Vaasa: Svenska Österbottens ungdomsförbund.
Ungdomsrörelsen i svenska Österbotten 1888–1938 jämte kort översikt över ungdomsrörelsen i Nyland, Åboland och på Åland (1938). Vaasa: Svenska Österbottens ungdomsförbund.
Unggren, Ludv. (1893) *Vasa frivilliga brandkår 1868–1893*. Nikolainkaupunki.
Urbans, Runar (1957) *Fennia 1882–1957 – Patria 1888–1957. Två banbrytande företag och deras insatser i Finlands försäkringsväsen*. Helsinki.
Urbans, Runar (1964) *Sparbanksväsendet i Finland 1822–1922*. Helsinki: Sparbanksförbundet.
Ur Coldinuordens krönika (1965). *Minnesskrift utgiven till ordens 200-årsjubileum 8 maj 1965*. Tukholma: Arla-Coldinuorden.
Vasenius, Valfrid (1920) Studentliv 1870–1880. Teoksessa *Juhlajulkaisu Ylioppilastalon 50-vuotisjuhlaan 1920*. Helsinki.
Vasenius, Valfrid (1924) *Zacharias Topelius. Hans lif och skaldegärning* IV. Tukholma: Bonnier.
Vehviläinen, Salme (1956) Jyväskylän naisseura. *Keskisuomi* 5/1956.
Viikari, Matti (1981) Stat, ekonomi och historieskrivningens problem. Teoksessa *Stat og statsoppfattninger*. Studier i historisk metode XVI. Oslo: Universitetsforlaget.
Viljanen, Aulismaija (1968) Kirjalliset ryhmittymät ja kirjallinen keskustelu. Teoksessa Matti Kuusi (toim.) *Suomen kirjallisuus* VII. *Kirjallisuuden kenttä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura / Otava.
Viljanen, Tauno Viktor (1965) *Suomen metsästysyhdistys r.y. – Finska jaktföreningen r.f. 100-vuotishistoriikki*. Helsinki: Suomen metsästysyhdistys.
Viljo, Eeva Maija (1985) Theodor Höijer. En arkitekt under den moderna storstadsarkitekturens genombrottstid i Finland från 1870 till sekelskiftet. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 88/ 1985.
Vilkuna, Kustaa (1939) Kansanomaiset työseurat. Teoksessa Historian ystäväin liitto (toim.) *Yhteiskunnallisen järjestäytymisen historiaa*. *Historian Aitta* IX. Helsinki: Gummerus
Virtanen, Veikko (1958a) Helsingin poliisilaitoksen toimivallan voimistaminen 1800-luvun puoliväliin aikoihin. *Suomen Poliisilehti*, 332–334.

Virtanen, Veikko (1958b) Helsingin poliisilaitoksen uudelleen järjestely 1861. *Suomen Poliisilehti*, 607–610.
Voionmaa, Väinö (1910) Seurat ja yhdistykset. *Yhteiskunnallinen käsikirja*. Helsinki: Kansanvalistusseura.
Voionmaa, V. (1914) *Puuseppäin, räätälien, y.m. apurahaston 150-vuotiset vaiheet (1763–1913)*. Helsinki.
Voionmaa, Väinö (1925) *Yhteiskunnallinen alkoholikysymys*. Sivistys ja tiede 47. Porvoo: WSOY.
Voionmaa, Väinö (1931) Kansamme voimain kasvaminen. Teoksessa *Suomen historia radiossa*. Historian Aitta IV. Helsinki.
Voionmaa, Väinö (1929–1932) *Tampereen kaupungin historia* II–III. Tampere: Tampereen kaupunki.
Voionmaa, Väinö (1936) Yhdistyselämä. Teoksessa G. Suolahti ym. (toim.), *Suomen kulttuurihistoria* IV. Jyväskylä: Gummerus.
Wanscher, Torben (1979) *Forsamlingsfriheden og "Fælledslaget". Studier til belysning as statens fastlæggelse as grænserne for arbejderbevægelsens forsamlingsfrihed 1872–1874*. Århus.
Warburg, Karl (1918) Striden om "ordensvurmen". *Essayer*. Tukholma.
Waris, Heikki (1932) *Heräävä suomalaisuus Savo-Karjalaisen osakunnan piirissä 1830- ja 40-luvuilla*. Helsinki.
Waris, Heikki (1939) *Savo-karjalaisen osakunnan historia* I. *1833–1852*. Helsinki: Savolainen ja Karjalainen osakunta.
Waris, Heikki (1950) Huvudstadssamhället. Teoksessa *Helsingfors stads historia* III:2. Helsinki: Helsingfors stad.
Wearmouth, R. F. (1937) *Methodism and the working-class movements of England 1800–1850*. London: The Epworth Press.
Wegelius, U. (1903–1904) *Oulun läänin Talousseuran 75-vuotinen historia* I–II. Oulu: Oulun läänin Talousseura.
Wejryd, Harald (1984) *Från konventikel och väckelse till friförsamling och denomination. En skildring av Den fria missionens i Finland uppkomst och utveckling fram till 1890*. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen 11. Ny följd nr 41. Uppsala: Svenska kyrkohistoriska föreningen.
Werkko, K. (toim.) (1879) *Tietoja ja mietteitä Suomen kansa- ja lastenkirjastoista ynnä lukuyhdistyksistä ja luennoista vuoteen 1875*. Jyväskylä: Toimittajan kustantama.
Westerholm, Uno & Oskar Forsell (1907) *Helsingfors Simsällskap under tjugoårsperioden 1887–1907*. Helsinki.
Westerlund, Lars (1985) *Hushållnings- och lantbrukssällskapen i Finland åren 1797–1909 Plattformar i länen för samhälleligt deltagande*. Meddelanden från ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi. Rättsvetenskapliga institutionen ser. A:215. Turku.
Westerlund, Lars (1986) Strävandena till länsrepresentation i autonomins Finland. C. C. Böcker, J. V. Snellman och länshushållningssällskapen. *Historisk Tidskrift för Finland* 2/1986, 200–229.
Wiberg, Harald (1935) Vasa läsesällskap och första bibliotek. *Biblioteksbladet*. Tukholma.
Wiberg, Harald (1938) Läsecirklar i 1700-talets Sverige. *Biblioteksbladet*. Tukholma.
Wichmann, V. K. E. (1918) Frivilliga Brandkåren i Borgå 1867–1917.
Wiherheimo, Onni Rein, Gabriel (1958) Det kommunala livet. Teoksessa *Helsingfors stads historia* III:2. Helsinki: Helsingfors stad.
Wiipurin kaupungin vapaaehtoinen palokunta 1867–1892 (1892). Wiipuri.

Willgren, Karl (1925) *Förvaltningsrättens allmänna läror*. Helsinki.
Wilskman, Ivar (1900) Tietoja maamme voimisteluseuroista. *Suomen Urheilulehti* 1900.
Wilskman, Ivar (1904–1906) *Idrotten i Finland i början av tjugonde seklet* I–IV. Helsinki.
Woodcock, George (1977, alkup. 1962) *Anarchism. A history of libertarian ideas and movements*. Lontoo: Pelican Books.
Wrede, Johan (1981) *Fänrikarnas födelse. Kronologin i J. L. Runebergs Fänrik Ståls sägner*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 126. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
Wåhlin, Vagn (1979) Omkring studiet af de folkelige bevægelser. *Historisk Tidskrift* (Stockholm) 1:1979.
Ylikangas, Heikki (1981) Eteläpohjalaisten kansanliikkeitten selitysmahdollisuuksista. Teoksessa Kalervo Ilmanen (toim.) *Kansanliikkeitten Pohjanmaa*. Oikeushistoriallisia julkaisuja no. 2. Helsinki: Oikeuden yleistieteiden laitos, Helsingin yliopisto.
Zilliacus, Clas & Henrik Knif (1985) *Opinionens tryck. En studie över pressens bildningsskede i Finland*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 526. Helsinki: Svenska litteratursällskapet.
Zilliacus, Lars (1960) *Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbund genom femtio år 1910–1960*. Helsinki: Svenska lantbrukssällskapens förbund.
Zilliacus, Lars (1981) *Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen om G. M. Armfelt, Anders Chydenius, osv.* Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen 12. Åbo Akademis bibliotek, stencilserie 33. Turku.
Zilliacus, Lars (1984) *Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen om Carl Christian Böcker och hans statistiska uppgifter*. Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen 14. Åbo Akademis bibliotek, stencilserie 35. Turku.
Åberg, Ingrid (1975) *Förening och politik. Folkrörelsernas politiska aktivitet i Gävle under 1800-talet*. Studia Historica Upsaliensia 69. Tukholma: Almqvist & Wiksell.
Åbo frivilliga brandkår 1838–1913 (1913).
Åhlen, Bengt (1952) Föreningslivets historia. Teoksessa Bengt Åhlen (toim.) *Svenskt föreningslexikon*. Uppsala: Nybloms.
Åström, Sven-Erik (1957) Stadssamhällets omdaning. Teoksessa *Helsingfors stads historia* IV:2. Helsinki: Helsingfors stad.
Åström, Sven-Erik (1961) Kuinka herrasväenrouvat löysivät köyhälistön. Teoksessa *Heikki Waris ja 15 tohtoria. Juhlakirja Heikki Wariksen täyttäessä 60 vuotta 25.10.1961*. Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisuja. Porvoo: WSOY.
Åström, Sven-Erik (1963) Esimiehet. Teoksessa Jouko Siipi (toim.) *Puoli vuosisataa Elantoa. Osuustoiminnan alkuvaiheet Helsingissä ja Osuusliike Elannon kehitys vuosina 1905–1955*. Helsinki: Elanto.

7. Painamattomat tutkimukset

Bergholm, Tapio (1987) *Satamatyöosuuskunnista kuljetustyöntekijäinliittoon. Suomen satamatyöntekijäin ammatillisen järjestötoiminnan muotoutuminen ja kehitys vuoteen 1912 saakka*. Lisensiaatintutkimus, historia. Helsingin yliopisto.
Engman, Max. Manuskript om föreningslivet bland finnarna i St Petersburg.
Latikka, Olavi (1985) *Suomenkielisen Etelä-Pohjanmaan järjestötoiminnan alkuvaiheet ja laajentuminen vuoteen 1908. Tutkimus järjestötoiminnan organisoinnista sekä erityisesti*

maanviljelysseurojen, osuustoiminnallisten yritysten, raittiusyhdistysten, nuorisoseurojen ja puolueyhdistysten alueellisesta kehityksestä ja niiden aktiivisten jäsenten sosiaalisesta taustasta. Lisensiaatintutkimus, Suomen historia. Jyväskylän yliopisto.

Luukkonen, Eila (1967) *Vapaaehtoisen palokunta-aatteen tulo Suomeen*. Pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.

Mustonen, Juhani (1965) *Osuustoimintaperiaatteiden synnystä sekä niiden tunnetuksitekemisestä ja alkusovellutuksista Suomessa*. Pro gradu -tutkielma, talous- ja sosiaalihistoria. Helsingin yliopisto.

Raitio, Tuire (1973) *Uuden Suomettaren maaseutukirjeet vv. 1869–1880*. Pro gradu -tutkielma, Suomen ja Skandinavian historia. Helsingin yliopisto.

Rajaharju, Kalervo (1984) *Työajan ja työkurin kehitys Suomessa 1800-luvun alusta vuoteen 1888*. Pro gradu -tutkielma, sosiaalipolitiikka. Helsingin yliopisto.

Ramsay, Alexandra (1982) *Kvinnans nya medborgarskap. 1864 års förordning om ogift kvinnas myndighet*. Pro gradu -tutkielma, historia. Helsingin yliopisto.

Riska, Marcus (1979) *Historievetenskapens sociala funktion i Finland i ljuset av debatten 1956–1966*. Pro gradu -tutkielma, Suomen historia. Helsingin yliopisto.

Stenius, Henrik (1978) *Utländska arbetare i inhemska arbetstvister före första världskrigets utbrott*. Lisentiaatintutkimus, historia. Helsingin yliopisto.

Strömberg, John (1981) *Det fria föreningslivets uppkomst och utveckling i västra Nyland fram till 1917*. Pro gradu -tutkielma, Suomen historia. Helsingin yliopisto.

Turunen, Ilkka (1982) *Patriarkalismin ja sosialismin välissä. Porvarilliset yhteiskuntapoliittiset ajatusmuodot ja käytännöt vuosisadan vaihteen Suomessa*. Pro gradu -tutkielma, poliittinen historia. Helsingin yliopisto.

Virrantola, Osmo (1965) *Yhdistykset Suomessa 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella. Yleiskatsaus*. Pro gradu -tutkielma, Suomen historia. Jyväskylän kasvatustieteellinen korkeakoulu.

LYHENTEET

AD	Senaatin talousosaston anomusdiaarit
Bbl	Borgåbladet
emt	edellä mainittu teos
Hbl	Hufvudstadsbladet
HD	Helsingfors Dagblad
HT	Helsingfors Tidningar
KD	Senaatin talousosaston kirjediaarit
KKK	Kenraalikuvernöörinkanslia
SAOB	Svenska Akademiens ordbok
SSK	Suomen säädöskokoelma
Str	Suometar
US	Uusi Suometar
VSV	Valtiosihteerinvirasto
Wbl	Wasabladet
ÅAT	Åbo Allmänna Tidning
ÅT	Åbo Tidningar
ÅU	Åbo Underrättelser

SUMMARY

Translated into English by Eugene Holman

Finnish historiography has not paid much attention to the significance of voluntary associations. Historians have generally stressed that the freedom of association must be regarded as a fundamental part of the judicial tradition in Finland. In this respect, there is a great difference between historiography in Finland compared to that in Sweden. Since the 1930's, each generation of Swedish historians has had to define its own relation to the major voluntary associations, to the functions of the great popular movements ("folkrörelserna") as at the same time – the dynamic force behind and the result of the democratization of society. In contrast to what has been the case in Finland, historiography in Sweden has started from the assumption that the rise of voluntary associations during the 19th century introduced a radical new element into the history of social order.

Against a background of historiographical remarks, the first chapter of this book discusses the possibilities of positive definitions of concepts such as association and mass organization. It is argued that a positive definition of the concept of mass organization must be very vague and will have almost no use as an analytic tool. Using the social background of the *members* as a criteria, they could be recruited exclusively from the working class in one organization, and in another programmatically from both upper and lower classes. The *programmes* of the mass organizations were also of a very different character. Some of them fought a reactionary battle against changes in society, and others used the new principles of organization in order to try to build up a completely new society. Finally, the *formal organization* differs from one mass organization to another. They all declared that

they represented a democratic ideology, but what one movement regarded as a democratic mode of organization, was looked upon by another as antidemocratic.

Even if the concepts association and mass organization are not very good analytical tools, it is nevertheless evident that the principle of association and the principle of mass organization each introduced completely new modes of social interaction which were in sharp contrast to the hierarchical social order which had prevailed in the corporative society. In this study, these new principles are regarded as manifestations of what Jürgen Habermas calls "bürgerliche Öffentlichkeit". In this chapter, it is strongly stressed that the new principles were negations of earlier modes of social organization and could be used for very different political purposes. This implies that the new voluntary associations cannot in any case be defined as a united political subject.

The principle of association made it possible for persons from different estates, different occupations, and with different religious backgrounds to establish equal, horizontal communication within a formally organized corpus. This new, revolutionary principle made it possible for representatives of the old aristocracy and the new bourgeoisie to cooperate and appropriate a set of *different* social roles. Previously this had not been possible, since a person's social role was totally defined by his position in the corporative society.

The principle of mass organization made the mutual and organized communication open for every adult regardless of his or her position in society or social rank. The breakthrough of the principle of mass organization is in this study seen as a negation of the individualistic (anti-corporativistic) way of regulating the worker's position on the labour market. To unite in trade unions and strike actions were expressions of a will to stand up as a collective body and collectively negotiate for better working conditions, including better wages. By using class-egoistic forms of organization, the workers compelled society – the political regimes, the authorities, and the employers – to accept the workers' right to establish organizations of their own.

The main purpose of this research can be characterized as an attempt to analyse the special Finnish features of the history of voluntary organizations. The book tries to answer the question of the manner in which the principles of association and of mass organization were used in Finland.

The second chapter deals with the judicial framework. Finland was an integrated part of Sweden up until 1809. In the period from 1809 to 1917, Finland was an autonomous Grand Duchy within the Russian Empire. In spite of its new status after 1809 the juridical basis remained the same; the laws which had been in force in the Swedish period were still valid. Even after 1809 the juridical development continued to follow the Swedish-Scandinavian model in many central aspects. The big difference between Finland and Sweden was that after 1809 the Diet in Finland did not assemble before the 1860's.

In Sweden, as in the other parts of Europe which were corporativistically organized and more or less absolutist, there was no need for general laws concerning voluntary associations. Subjects had been controlled by particular laws directed either towards specific groups in society such as workers in manufacturing, craftsmen, and students or concerning particular issues in society such as religion and literature.

The first general law concerning voluntary associations was announced in Finland in 1849. Every voluntary association had to send their rules to the regent for affirmation. The purpose of the law was not to regulate the judicial status of the voluntary associations, but to establish a stronger control over the social activities of the subjects.

The 1860's inaugurated a more liberal period, when the regent and the Finnish authorities only exceptionally refused to affirm the rules of new voluntary associations.

During the last years of the century Russia, like the other great nations in Europe, demonstrated its imperialistic ambitions more eagerly and tried to strengthen its international position. One effect of this new policy was the attempt to bind the Finnish Grand Duchy closer to the rest of the Russian Empire. Control over voluntary associations was strengthened. Opportunities for establishing new voluntary associations were restricted. The

established organizations were compelled to live under strict control. But in spite of this repressive policy, the mobilization into mass organizations increased enormously during these years. This was partly due to nationalistic currents, but partly to a new radicalism within Finnish society. This process of mobilization ended in the years of the great unrest in the Russian Empire during the last phase of Russia's war against Japan 1905. In November this year, a general strike broke out in Finland. Initially the strike united Finnish mass organizations into a general front against the repressive policy of the Czarist regime. In the second phase, however, the strike polarized Finnish society into socialistic and bourgeoisie blocks. One effect, however, was that it forced great concessions to be made in the reactionary Russian policy. For Finland this meant, among other things, that it obtained a radical, democratic Diet law 1906, based on the principle of one-man-one-vote, men and women alike, and that the political freedom of the citizens was guaranteed. A declaration of the freedom of associations followed in the same year. However, after some years of liberal policy the Russian authorities renewed their repressive attacks on Finnish civil society.

In an international comparison, the most striking feature of the freedom of association in Finland is perhaps the smooth transition from a corporative to a trade union society. As in the other Nordic countries, the representatives of the lower strata were not compelled to fight for their right to organize in the same way as the workers in the earlier industrialized countries. In those countries, the labourers had to go through severe, and often bloody, fights during a period of over one hundred years before the right to strike and establish trade unions was regarded as legitimate. In the Nordic countries, on the other hand, there was hardly any interregnum between the corporative and the trade union society. In Finland, the last remainder of the corporative legislation was abolished in 1879. Since the 1860's and up until the 1890's when the workers made broader and more systematic efforts to unite and strengthen their position on the labour market, representatives of the upper middle classes had used the principle of mass organization for the purpose of integrating the lower strata of society. In this respect they broadened the right to organize.

The third chapter of the book periodizes the Finnish features of the manner in which the principle of association was used.

Finland may, in several ways, be described as a peripheral area of Europe. The Finnish mercantile middle class was long devoid of significance, and urban culture in Finland was insignificant in comparison to that which had developed in countries such as neighbouring Sweden. Although Finland had well-developed educational institutions and a high degree of literacy, she did not have a large intelligentsia. Under these conditions, "bürgerliche Öffentlichkeit" developed in close proximity to bureaucracy and the civil service. More precisely, it was linked to the old Turku Academy, which moved to Helsinki in 1828.

Although Finland is very much on the periphery, she nonetheless acquired voluntary associations at the same tempo as elsewhere in Europe. In a sense this illustrates that Europe experienced successive waves of mobilization and that the term "the imperative of imitation" might be suitable for describing at least part of the process. But even if the waves of mobilization reached all corners of Europe, it is important to stress that each region adopted the jurisprudential and organizational innovations to its own social and political needs.

During the period of "secret publicity" (1756–1789), social interference within the associations was still delimited to a narrow circle of people of social rank. The associations in this period were closed and secret, often equipped with mysterious rituals. The freemasons can be seen as a sort of prototype for the first formally organized arenas for transcending estate and occupational boundaries in Finland. Elsewhere on the continent, the first steps in the organizing process were taken by learned societies and academies. This, however, was not the case in Finland. Although some Finnish nationals were members of learned societies in Uppsala, Stockholm, and other parts of Sweden, the Åbo (Turku) Akademi did not produce any celebrated learned societies. Between 1770 and 1779, there was a learned organization called the Aurora Society in Turku; the form its activities took, nevertheless, had more to do with secret associations than with learned bodies.

Besides this, the Aurora Society had other European models. Founded in 1731, The Dublin Society was regional in character and became the stan-

dard for associations all over Europe. And these regional bodies became the paragons of the general movement toward societies.

These often semi-official associations were utilitarian in a sense: they called for the spread of useful knowledge to all sectors of society. Their aims were patriotic in the 18th-century meaning of the word. To a large extent, the concept of patriotism was synonymous with social spirit, the common good. This is why the Encyclopedists could talk of "patriotisme universale". The utilitarian position was opposed by indifference, egoism, and lack of common spirit.

It is not surprising that these general designs or projects became one of the controversial worldview issues of the 18th century. Should individuals concern themselves with anything other than the duties associated with their respective occupations? Or should they be interested in broad issues? The enlightened optimist's answer was a resounding "yes, definitely!". But those who preached that man should be satisfied with things as they were said "no". In support, they could cite Luther: "They who manage their own concerns carefully will fare well in all that comes to them".

The dynamics of this mobilization wave had much to do with the fact that the principle of association was introduced as a jurisprudential innovation. The radical principle was in a country like Sweden nevertheless introduced in a revised form. The associations were not allowed to appear in public, and the societies, although they recruited their members with no regard to estate or occupation, were still hierarchically drawn up on lines of class. The voluntariness of the voluntary bodies was diluted by the fact that members did not comprehend that membership was voluntary. The societies had a quasi-official outlook and invited people to join when they were judged worthy. Still, these inroads did not prevent the new societies from developing into instruments of greater social openness. As Lessing asks, "Was not the whole of liberal society (bürgerliche Gesellschaft) an offshoot of Freemasonry?".

The principle of association was a highly explosive political issue and there were therefore only two options. The first of these was political radicalism – the path taken by the Illuminati of the 1770's and 1780's, the London Corresponding Society of 1792, and so on. Alternatively, there was po-

litical innocence. Overall, the process is perhaps best illustrated in the Nordic countries by the Freemasonry movement and the close ties which it had to the State and Church in the 18th century and later on. The Grand Master of the Swedish Lodge was a member of the Royal House. It is interesting to note that Freemasonry took on a very different characteristic especially in the Latin world, becoming decidedly anti-ecclesiastical and opposed to monarchy.

During the period of "subscription to publicity" (1790–1808), it became possible to discuss common issues in less segregated forums. New types of organizations were introduced – reading societies, musical societies, and economic bodies. The new organizations instigated determined campaigns to boost their membership. They did away with their mysterious, secret aspects and produced tangible, legitimate benefits for the rank and file member. The subscription system was employed to solve the technical communication problem and this gave impetus to the radical move towards public access to information. This tactic had sufficient ideological neutrality to be used by civil service-tinged circles as well in laying down frameworks for such organizations as domestic and vocational advisory bodies (like Suomen talousseura, Finska hushållningssällskapet).

The dynamics of this wave of mobilization should be viewed against the backdrop of the counterreaction prompted by late 18th-century US and European radicalism. Uprisings took place in the United States and the Netherlands; the French Revolution occurred. Conspiratory mobilization – the Illuminati movement, for instance – spread all over Europe; franchise movements and industrial unrest in England gave the authorities reasons to sharpen their control. At the turn of the century, the Swedish Government tightened its supervision of secret societies and cast a sharper eye on reading circles. Associations were made timidly cautious. Subscription acted as a form of control.

Between 1809 and 1830, in the new situation when Finland was incorporated within the Russian Empire as an autonomous Grand Duchy, the bureaucracy in Finland strove to control public debate through the medium of semi-official organizations. On an ideological level, the Bible and Evangelical societies, founded between 1812 and 1817, became tools for showing

the subjects what they should do with their possible "passion for public affairs". On a material level, the economic societies (Suomen talousseura) played a corresponding role. In the period of restauration, conservative European thought maintained that the revolutionary egalitarian movement could be combatted by forging links between the Crown (the State) and the populace (society). The ideal – which was perhaps not too realistic for the long term – was that these links would be maintained by an aristocracy which could rise above the mundane and thus be able to view matters from a broad perspective. As a class, however, the Third Estate was largely concerned with furthering its own interests and could not operate from the required standpoint. Since there was no aristocracy with the liberty to define what constituted common good, it was thought that associations might serve as civilizing and mediating semi-official agencies. Yet there were several shades of conservatism; Metternich categorically stated that all associations were enemies of the State. Socially conservative liberals such as Tocqueville, on the other hand, maintained that associations were necessary to counter levelling, perspectiveless tendencies.

The period between 1831–1860 is characterized by new nationalistic patriotism and a new *offensive* spirit of associations. The foundation of the Finnish Literature Society (Suomalaisen kirjallisuuden seura, Finska litteratursällskapet) in 1831 represented a turning point. One might say that 1831 was the year when the calm organizational millponds were stirred up with a vengeance. Of course, the Finnish political and cultural Establishment kept a close watch over developments in other countries. And in order to strengthen the position of the country among the multitude of nations, it appeared obvious that the country required central organizations to accumulate and direct her national resources. To put matters another way, some sectors of the political and cultural Establishment were enjoined to obey "the imperative of imitation". Once the ice was broken and the Finnish Literature Society had been established, it soon became clear that there were several factions who wished to have a say in the new venture.

The initiative here was taken by the "Saturday Society", an informal organization formed by representatives of youthful academic circles. Nevertheless, the idea very quickly entered a far wider political sphere of opera-

tions. The July Revolution and the political unrest in Poland had made the St. Petersburg Government wary of every sign of opposition and unloyal patriotism. In this light, it was natural that the upper ranks of the Finnish civil service should join the Finnish Literature Society. The Society had to demonstrate that Finnish patriotism was loyal to the Czar. Consequently, the Society first acted in a spirit of conservative patriotism. It would, however, be an error to compare the Finnish Literature Society to the economic and Bible Societies of earlier years, since the Finnish Literature Society was a forum for genuine discussion of issues of national importance.

In the later part of the 1830's and later part of the 1840's, different kinds of local associations were founded, to such an extent that one can say that they came to constitute a true association movement. They placed new emphasis on voluntary commitment in connection with cultural and material development. A wide range of philanthropic associations – temperance organizations, voluntary fire brigades, mutual aid societies, savings banks, and so on – were established during this period. These years student organizations and gymnasium pupils in particular were also radical when it came to organizational ideology. More and more, university students came to view their Academic Reading Circle as a forum for proclaiming general student opinion. Gymnasium pupils, on the other hand, organized themselves along republican lines and did not resort to strike actions in order to put their opinions across.

The dynamics of this wave of association of the 1830's and 1840's were tied up with strife over the principle of association itself. "Association" was a loaded term and the word had an almost magical attraction for many. Nevertheless, the concept was not at all clear and there was indeed a cause-and-effect relationship between actuality and the lack of clarity. By taking a stand on the concept of association, one also took a stand on the issue of how society should be ordered in general. This was of great normative significance, especially as society was becoming more and more independent of the State.

How far should the boundaries of free association extend? Chartists and striking trade unions had raised the question of the right of the lower classes

to organize. And secret political organizations actualized the issue of the right to political organization.

The organization debate was finally settled according to the tenets of the liberal bourgeoisie. It was maintained that there should be a complete separation between the State and the right of the citizenry to liberty, thought, and economic activity. The role of Central Government was to be restricted to the supervision of rules and agreements. The end result, it was hoped, would be a two-dimensional self-regulating society. On the one hand, self-seeking *homo economicus* should have his own guidelines and modes of association; this *private sphere* would be governed by commerce and the maximization of profit. But the more humane and ideal aspects of society were also to have norms and associative modes of their own. This *sphere of bourgeois openness or public access* (bürgerlicher Öffentlichkeit) would see equality gain ground as civilization and education increased. It involved patriotism and a deep interest in public affairs – and associations which sought to further given causes.

It is important to emphasize that the liberal outlook maintained that freedom of association should be the prerogative of the second category of associations – those which were not dominated by self-seeking economic interests. The associations had to "have a cause". It was argued that mergers of economic and ideal associations would threaten the basis of the liberal order. Utopian, communistic organizational ventures were the most dangerous of all.

The liberal bourgeoisie also set the guidelines for association in Finland. It is, however, true that the Finland of the 1840's had not yet purged herself of custodian mercantile chains. Earlier, the word "association" had covered both commercial ventures and cause-oriented organizations. In order to distinguish between the two, "association" was replaced by "company" (*yhtiö*) and "society" (*yhdistys*).

Women's philanthropic associations and the cooperative movement became strategically important in the contention over organizational principles. Holding to their ideology, the women's associations argued that the issue of the proletariat involved ideas, not economics. They maintained that meddling in the sphere of private ownership and economics would not help

matters. The cooperative movement – especially the utopians – formed a direct antithesis to the philanthropic ideology of the women's associations. It is consequently not surprising that even though no experiments in communal, cooperative living occurred in the Finland of the mid-19th century, every city had its own women's association.

In the last chapter of the book, the breakthrough of the principle of mass organization is analysed. The four last decades of the 19th century up until the years after the Diet reform in 1906 is divided into three periods. In each of these periods, different political groups had the initiative and played a leading role in the world of mass organizations in Finland. Furthermore, each of these political groups used the principle of mass organization in its own way, in order to give a solution to what was called the "workers question", that is the social problems which arose out of the fact that the working class had very small opportunities of bettering their exposed position as wage earners.

In the period from 1861 to 1880, the leading part was played by the liberal intellectuals who thought that the only way to lighten the burden of the workers was to teach them to help themselves. Voluntary philanthropy had to be restricted, they proclaimed, otherwise the workers would lose their fighting spirit and their will to take care of themselves and their families.

The first organization according to this ideology was founded in Turku in 1861. Known as the "Education Circle", its activities were directed towards artisans and book-keepers. Notwithstanding, the voluntary fire brigades which established themselves in a dozen or so Finnish towns in the 1860's and 1870's formed the most important instance of this type of mobilization.

The 1860's saw the voluntary fire brigades combine fire-fighting with Garibaldian interests and organize quasi-military training. The Paris Commune of 1871 subsequently made the Establishment wary of teaching the lower classes the use of firearms. General military conscription, on the other hand, was viewed as a good idea. In line with developments elsewhere in Europe, Finland passed a Military Conscription Act in 1879. And in the 1870's, other important features which fostered brotherhood across social boundaries were added to the voluntary fire brigades. The voluntary fire brigade movement found itself in the vanguard of cultural work aimed at

large urban populations. Fire brigades were pioneers in establishing libraries and forming choirs, orchestras, and drama groups. They also played an important part as one of the first organizers of public celebrations and sporting competitions.

The voluntary fire brigade movement taught wide social strata the principles of self-administration – matters which are nowadays somewhat trivially referred to in Finland as "organizational techniques". Nevertheless, the constitutional equality which dominated the voluntary fire brigades was restricted to certain themes. There was no question of engaging in open political activity. The movement firmly restricted itself to the field of civil duty, an area where all independent men shared a common responsibility. The voluntary fire brigades were the personification of the ideal that an organization should be both general and philanthropic. In effect, the movement was the antithesis of *homines economici* and *homines politici*.

The dynamics of this wave of mobilization were based on contention over the hegenomy of the principle of mass organization. In a manner of speaking, the liberal principles of organization were taken for granted when a new wave of general European mobilization came in the late 1850's and, especially, the early 1860's. In part, the wave was due to a transformed national liberalism; in part, it stemmed from the labour movement. Garibaldian cum militarist organizations coloured by the outlook of liberal nationalism ostensibly manifested a spirit of brotherhood across social boundaries – Germany's "Turnvereine", Sweden's rifle clubs, and Finland's voluntary fire brigades are all cases in point. In actuality, though, their anti-egalitarian and "Realpolitik" character reinforced the existence of class divisions. The radicalization of the labour movement and the outbreak of strikes which occurred in the 1860's were a manifestation of something new. The inherent protest was no longer directed against the State and its alleged inability to safeguard the rights of the working class. Instead, its target was the property-owning class.

In the period from 1881 to 1895, the Finnish-nationalistic political group, the so-called fennomanians, dominated the mass organizations, which at the same time reoriented themselves. A central aim of the new mobilization

was to force the State to intervene in the social field in order to protect and help the people to grow, culturally as well as in material wealth.

Still in the 1860's and 1870's the liberals as well as the fennomanians opposed the idea of particularistic parties. Their resistance, which partly arose from different standpoints, was, however, gradually weakened. Diet and other elections were more and more "politicised". And the new European doctrines of representative democracy made it gradually more possible to regard the party system as legitimate. The shift between the 1870's and the 1880's is essential in this respect.

The parties in Finland did not, however, follow the general European pattern with a conservative bureaucratic party on the right side and a liberal entrepreneurial middle-class party on the left side. The Finnish liberal group did not veer leftwards. One reason for this is that the leading liberal politicians were not compelled to fight an anti-bureaucratic battle in order to have their voices heard. On the contrary, they rather easily entered influential positions within the central administration, including the government. Neither did the fennomanians mobilize an anti-bureaucratic front, since their view was that the official also had to play a central role in the process of national consolidation.

The parties in Finland were thus constituted on the basis of the so-called language issue. The majority of the liberal group was profiled as an interest group for the Swedish-speaking Finns and for Swedish-Scandinavian culture in Finland. The fennomanians on the one hand mobilized the people against the Swedish-speaking elite. In defence against the fennomanian attack, the Swedish-liberal group opposed a general democratization of the Finnish society. The fennomanians, on the other hand, had a rather complicated view of the problem of democratization. While they had a strong belief in the possibilities of educating the people and in this manner creating a more egalitarian society, they held the old patriarchal traditions in trust. They did not only emphasize the importance of loyalism to the Czar. As concerned the participation of the people, for a long time they trusted in the practice of the old mediating societies. Instead of creating great mass organizations they developed a net of representatives in different regions of the country who were used in such functions as book canvassers and money

collectors. The prototype of this kind of mobilization was the Finnish educational society (Kansanvalistusseura, Folkupplysningssällskapet), founded in 1875, and which soon acquired a completely fennomanian management.

In the shift between the 1870's and the 1880's the situation changed. Within the lower strata of society, new voluntary associations were established spontaneously on the initiative of the lower classes themselves. At the same time the new associations expressed a new kind of offensiveness. They demanded reforms and they pointed out enemies in society. The demands initially concerned restrictions on the free trade with alcohol.

This mobilization compelled the fennomanian group to reconsider their attitude to the voluntary associations. What happened was a synchronisation of the spontaneous mass mobilization with the fennomanian policy. The chief architect of this manoeuvre was Aksel August Granfelt and the most important tool was the temperance society The friends of temperance (Raittiuden ystävät, Nykterhetens vänner). Within the 1880's this organization succeeded in gaining a position as a central organization for the whole, and very disparate, temperance movement in Finland, which at the same time was the largest mass organization. This synchronising was successful thanks to a great flexibility concerning programme issues of the temperance societies. Granfelt tried to create a nation-wide organization which all kinds of local temperance organization could join. By avoiding assuming a distinct profile the central organization also avoided the emergence of conflicts between competing organizations.

Many important features of the system of Finnish mass organization were established during this period. The strong nationalistic character of the mass organization – including the labour movement, which expanded in the following period – has been essential ever since the 1880's. All influential political groups have given the mass organization an important role in the process of national consolidation. For this reason they have not shown signs of anti-bureaucracy mobilization. Together with the officials they have tried to develop the nation. At the same time there has been a distinct tendency towards strong central organizations. In all parts of the system of voluntary associations, the phenomenon of sects has been rare. Finally, the mass organizations with their extended network of houses of voluntary organizations

created a popular culture where the association within itself integrated the whole scale of cultural activities from amateur music and theatre to sports and athletics.

A change in the system of voluntary associations took place in 1896, when the workers started to establish organizations exclusively of their own. A great strike in Helsinki that year differed from earlier ones because it led to a situation when entrepreneurs and workers no longer could join the same trade union. This was an important step towards the ideological independence of the workers.

In 1899 the workers party was founded, this being the first formally organized party in Finland. In the beginning not only workers belonged to the party, but also people such as liberal intellectuals. But after 1903, when the party adopted a socialistic programme, this element left the party.

Within the new ideological independence the workers had to decide how they wanted to utilize the principle of mass organization. What were the features of Finnish radicalism?

The Russian repression at the turn of the century gave the bourgeoisie groups good opportunities to stress the importance of a united, non-particularistic, national front. Arguments of this kind came into use particularly in the case of mass organizations. It was pointed out that it would be a disaster for Finland if the mass organizations were drawn into the political system. The labour movement nevertheless held their own view. They accepted the idea of undivided central organizations. But, on the other hand, as a mass organization itself, it very successfully participated in the political system. In the first democratically elected Diet, the socialist party received 80 out of 200 seats.

The predominantly political identity of the Finnish labour movement had its price. The attempts of ordinary people to organize their lives, immediate environment, living conditions, and economy could thus only be of secondary importance.

HENKILÖ- JA JÄRJESTÖ-HAKEMISTO

Académie française 55
Accademia della Crusca, Firenze 55, 126
Accademia Nazionale delle Scienze 126
Adlerberg, Nikolai 302
adventistiliike 87–88
Agrelius, Carl Petter 237–238
Ahlqvist, August 239, 265, 289
Akademiska föreningen, Ruotsi 236
Akademiska sångföreningen, alk. Akademiska sångsällskapet, Helsinki (Akateeminen lauluseura) 187, 222, 236
Alander, J. W. 196
Alapuro, Risto 27–29, 48, 179, 433
Aleksanteri I 122, 171
Alftan, Walfrid 255, 275
Alfthan, Johannes 296
Alkio, Santeri 382, 386, 409
Allardt, Erik 50
Allgemeine Burschenschaft, Tartto 92
Allgemeine Deutsche Burschenschaft 126
allianssiliike, evankelinen allianssiliike (evangeliska alliansrörelsen) 364
Alopaeus, C. H. 365
Amaranter-ritarikunta, Ruotsi (Amarantherorden) 124
Amaranter-ritarikunnan harjoitusyhteisö, Turku 134
Aminoff, B. H. 121
Aminoff, Johan Fredrik 181
ammatilliset yhdistykset 266–267, 270
ammattiyhdistykset 41–42, 73–74, 76–78, 94–95, 223, 242, 266, 361, 393–394, 397, 399–405, 416–418, 422
Amore proximi, Loviisa 131
Anjalan liitto (Anjalaförbundet) 127, 215
Antila, Juho Erkki 386
Apolloni Sacra, Ruotsi 134
Arbetets vänner -yhdistykset 100, 368
Porvoo 100–101

Armfelt, Alexander 182, 195
Armfelt, Carl 109
Armfelt, Gustav Mauritz 162
Arwidsson, Adolf Ivar 169, 187, 231 Sukunimessä kaksi s-kirjainta
Aspelin, Fredrik 305
Augustinus, kirkkoisä 425
Aura-seura, Aurakilta, Turku (Auragillet) 275–276
Aurora-seura, Turku (Aurorasällskapet) 124–125, 128, 130, 133–135, 138–139, 142–143, 149, 172–173, 230, 235, 485
Auttavaisuuden kilta, Sysmä (Gillet Hjelpsamheten) 131
Awazu & Wallassis, Turku 130, 132
Awdely, John 118
Back, Pär-Erik 59
Bade, A. 290
Balck, Viktor 40 Lisäys
Balle-Pedersen, Margaretha 50
baptistiliike 57, 86–88, 141, 257, 364–365
Baranovski, Stepan 209, 434
Bendix, Reinhard 71, 76, 253, 349
Berg, Edvard 254, 290, 305
Berg, P. G. 215
Bergbom, J. E. 206
Bergklint, Carl Fredrik 136
Berglund, C. J. 190
Berlin, Isaiah 172
Bilmark, Johan 123
Björkenheim, Edvard 365, 386
Bjørn, Claus 49
Blom, Raimo 36
Blomberg, C. F. 305
Bobrikoff, N. I. 109
Bolin, Folke 292
von Bonsdorff, Gabriel 225
Bonsdorff, Johan 123–124
Borg, Adolf Reinhold 334
Borg, Carl Gustaf 334
Borgström, Henrik 98
Borgström, Leon 305
Boström, G. W. 196
Brander, arkkitehti 305
Bremer, Fredrika 327
Brenner, Frans Julius Alexander 196
Brentano, Lujo 394
British and Foreign Bible Society 157
Bruun, Niklas 16, 79, 491
Buffon, Georges Louis 137
Burschenschaft-liike 152, 169–171, 178
Böcker, Carl Christian 162–165, 228, 389

Böök, Emil 293
Cajander, Victor Leonard 289, 295
Calonius, Matthias 123–124
Canth, Minna 326
Carlsson, entinen aliupseeri ja näyttelijä 295
Carlsson, Sten 40, 42–43, 45, 59
Castrén, Gunnar 134, 139
Castrén, Robert 278
Cederberg, A. R. 127
chartistiliike 189, 242, 317, 489
Churberg, Waldemar 339, 343
Chydenius, Anders 123–124
Chydenius, Fredr. 305
Chydenius, Johan Jakob 290, 301
Civitas Gymnasii Aboensis, Turun kymnaasin oppilaskunta 222
Clewberg, A. N. 124
Coldin-ritarikunta, Ruotsi (Coldinuorden) 130, 135
    Månans Coldin, Helsinki 130
Collan, Karl 239, 303
la Constance, Ruotsi 124, 131, 135
Creutz, Carl Magnus 127, 289
Cygnaeus, Fr. 173
Cygnaeus, Gustaf 145
Danielson-Kalmari, Johan Richard 127
Dann, Otto 51, 54, 79, 127, 233
diakoniayhdistys (diakonif̈örening) 229
Donner, Otto 293, 305
Dublin Society 55, 125, 485
Edelskjöld, Karl Johan 275
Ehrnrooth, Leo 22, 418
Ekman, apteekkari 318
elinkeinonharjoittajien yhdistykset 80, 101, 350
Elmgren, Sven Gabriel 218–219
Elvander, Nils 49
Engels, Friedrich 249
Eos 375
Eriksson, Erik 86
Eriksson, Jakob 86
eriuskolaisyhteisö, -seurakunta 85–88, 141, 151, 363
von Essen, Alexander 124
von Essen, Carl Gustaf 49
Estlander, Bernhard 121, 228–229, 290
Estlander, C. G. 98
Estlander, Rudolf 289, 295
Etelä-Pohjanmaan nuorisoseura 368, 382, 384
Europaeus, O. E. 102
Evangeliska fosterlandsstiftelsen, Ruotsi 365
Evangeliska sällskapet, Ruotsi 154, 160–161

Exegetiska och philantropiska sällskapet, Ruotsi 137
Falk, Anders Henric 182
Federley, C. B. 322
Feodor Prysingin klubi, Viipuri (Feodor Prysings klubb i Viborg) 143
Ferlman, A. 305
Finlands frihet (Suomen vapauden liitto) 215
Finlands svenska gymnastik- och idrottsförbund (Suomen ruotsinkielinen voimistelu- ja urheiluliitto) 412
Finlands svenska nykterhetsförbund (Suomen ruotsinkielinen raittiusliitto) 412
Finlaysonin tehtaan sivistysseura eli lukuyhtiö, Tampere 270
Forsell, Oskar 255
Forsman, G. 269
Forsman, Jakob 269
Forsman, J. O. 224
Forssan orkesteriyhdistys (Orkesterförening i Forssa) 278
Franklin, Benjamin 283
Fransiskaaninen veljeskunta, Ruotsi (kirjallinen salaseura, Fransiskanerorden) 124, 141
Franzén, Frans Mikael 125, 160, 231
Fredenheim, C. F. 124
Frenckell, Otto Reinhold 290, 294
Freudenthal, Axel Olof 269, 289, 345, 347, 356
Friberg, V. 290
Fruchtbringende Gesellschaft, Weimar 126
Fruntimmersbibelsällskapet, Ruotsi 161
Furuhjelm, V. H. 290
Gadd, J. F. 269, 290
Gadd, P. A. 103, 104
Garibaldi, Giuseppe 251, 263, 296, 491–492
Gebhard, Hannes 394–396
Geijer, Erik Gustaf 113
Die Gelehrte Lesegesellschaft von Mainz 55
von Gierke, Otto 37, 114
Gillesällskapet, Uppsala 182
Godwin, William 46
goodtemplar-liikkeen loosit 373–374
Gottlund, Carl Axel 154, 157, 172, 177, 186, 197, 210, 238, 247, 345
Gottlund, Matias 157
Gramsci, Antonio, 67–68
Granfelt, Axel August 349, 355–356, 360–361, 371–378, 380, 382, 385–388, 397, 409–410, 423, 440, 494
Granfelt, Axel Fredrik 253, 365
Grefberg, Wilhelm 289
Gripenberg, Alexandra 198
Gripenberg, Lennart 328
Gundelach, Peter 50
Gustavsson, Bernt 211
Göhle, C. 305
Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle 124

Götiska förbundet, Ruotsi 154, 169
Haapala, Pertti 34
von Haartman, Lars Gabriel 99, 163, 183
Habermas, Jürgen 59–63, 114, 117, 119, 180–181, 418–419, 429, 482
Halila, Aimo 23–24
Haminan herrakerho (Herrklubb i Fredrikshamn) 204
Haminan klubi (Klubb i Fredrikshamn) 143
Haminan tanssi- ja keskusteluklubi (Dans- och konversationsklubben i Fredrikshamn) 97, 204
Hangon joulutontut (Jultomtarne i Hangö) 110
Hangon seurapiiriklubi (Sällskapsklubben i Hangö) 106
Hardtwig, Wolfgang 142
Hartwall, A. 289
Heckscher, Gunnar 41, 45, 49, 59, 113
Hegel, Friedrich 64, 66, 68
Heiden, kreivi 181
Heikkilä, Markku 30
helluntailiike (pingströrelsen) 87
Helsingfors konsumförening (Helsingin kuluttajayhdistys) 390
Helsingfors turnförening (ruotsinkielinen voimisteluseura) 279, 350
Helsingin evankelis-lutherilainen nuorisoseura 369
Helsingin iltaseura 334
Helsingin kauppa-apulaisten lauluseura (Handelsbiträdenas sångförening) 267–268
Helsingin kauppa-apulaisten yhdistys (Handelsbiträdenas förening i Helsingfors) 102
Helsingin keskusteluklubi (Konversationsklubben i Helsingfors) 96, 204
Helsingin kirjaltajien musiikkiyhdistys 271
Helsingin kirjaltajien sivistysyhdistys (Typografernas i Helsingfors bildningsförening) 225
Helsingin klubi (Klubb i Helsingfors) 142
Helsingin käsityöläisten ja tehdastyöntekijäin avustus- ja eläkeyhdistys (Hantverkarnas och fabriksarbetarnas i Helsingfors understöds- och pensionsförening) 267
Helsingin käsityöläisten lauluseura (Hantverkare sångföreningen i Helsingfors) 255, 259, 267–269, 292, 318
Helsingin leipomoyrittäjien liitto (Bageriidkarnas i Helsingfors förbund) 110
Helsingin perustuslaillinen kuorma-ajureiden ammattiosasto (Konstitutionella formännens fackavdelning i Helsingfors) 397
Helsingin porvarillinen käsityöläisklubi, porvarillinen klubi (Borgerliga hantverkarklubben, Borgerliga klubben i Helsingfors) 97, 180, 203
Helsingin sivistys- ja huviseura (Sällskap för bildning och nöje) 103, 269
Helsingin suomalainen klubi (Finska föreningen i Helsingfors) 326 Suomenkielinen nimi korjattu
Helsingin tanssilaitos, tanssikerho, tanssiseura, klubiseura (Dans- och klubbinrättningen, Danssocieteten, Klubbsocieteten i Helsingfors) 22, 182, 185, 225
Helsingin tietoyhdistys 359
Helsingin tupakkatyöläisten yhdistys (Tobaksarbetarnas i Helsingfors förening) 106
Helsingin työmiesten seura, ”Käsityöläisten sivistysseura” 278
Helsingin työväenyhdistys (Arbetarföreningen i Helsingfors) 362, 391
Helsingin vapaaehtoinen palonsammutusyhdistys (Frivillig eldsläckningsförening i Helsingfors) 196, 236–237

Helvetische Gesellschaft 76, 126
hengellinen herätys 23, 31, 35, 39, 43, 84, 86–88, 119, 141, 155, 158–159, 161, 209, 215, 240, 257, 317, 337, 340, 363–364, 371, 374, 432, 436
Hermansson, Robert 291
herrnhutilaisliike 85, 158–161
Hettner, Hermann 140
Hietanen, Juho 369, 386 etunimi korjattu
hiihtoseurat 280, 318, 412
Hiljaisuuden ja yhteisymmärryksen seura, Helsinki (Tystnad och samråd) 131
Hirn, Yrjö 121
Historian ystäväin liitto 25
Hobsbawm, Eric 71, 177–178, 189
Hornborg, Eirik 127
Hypotenuusaveljeskunta (Hypotenusabrödraskapet) 132
Hämeenlinna, Kuopio, Loviisa, Pori, Tammisaari, Turku, Viapori 131–132
Hyveitä ja ahkeruutta vaaliva oppineiden seura, Turun Akatemian pohjalainen osakunta (Sällskapet för dygd och flit) 131
hyväntekeväisyysyhdistykset 96, 104, 126, 128, 130–131, 133, 137–138, 198, 201–203, 205–206, 208–209, 213, 226, 229, 243–244, 246–247, 250, 253, 260–261, 279, 319, 325, 327, 336, 355, 364, 374, 388
Hyvärinen, Matti 36
Höijer, Th. 269
Höjer, Otto 305
Höyer, Frans 291
Ignatius, Karl Emil Ferdinand 255, 269
Ilmajoen talousseura (Hushållningssällskapet i Ilmola) 147, 153, 161
Illuminati-veljeskunta 56, 125, 141, 486–487
Im Hof, Ulrich 57, 75–76, 138
Innocens-veljeskunta, Ruotsi (Innocenceorden) 124
Jallinoja, Riitta 326, 328
Jansson, Torkel 27, 37, 41, 48, 54, 59, 161–162, 188, 238–239, 338, 342
Jehovan todistajien liike 87
Johansson, Hilding 41–42, 45
Jonsson, Clas 47–48
Joutohetkien seura, Tampere (Föreningen för lediga stunder i Tammerfors) 210
von Julin, Erik 190
Julin, John Albert 275
juomalakkoyhdistykset 257, 335–336
Juslén, P. 124
Juva, Mikko 18, 290
Jägerhorn, Jan Anders 123–124, 151, 155
Järnström, A. 196
Kadettien toverikunta (Kadetternas kamratförbund) 169
Kagaali (Kagalen) 90
Kansanvalistusseura (Folkupplysningssällskapet) 104, 108, 338–340, 348, 354–355, 357, 360, 369, 371–372, 385, 408–410
Kant, Immanuel 254
Karpio, Vihtori 25

kassat, työväenkassat ja muut 100–101, 166–167, 292
Kaupunkien yleinen paloapuyhdistys (Städernas allmänna brandstodsförening) 282, 284–285, 297, 301
Kauvatsan nuorukaisyhdistys (Kauvatsa ynglingaförening) 105
Keckman, Carl Niklas 174
Kellgren, Herman 221
Kellgren, J. H. 124, 139
Keski-Kirkkonummen riistanhoitoyhdistys (Mellersta Kyrkslätts jaktvårdsförening) 110
Kettunen, Pauli 33–34, 69, 403, 424
Kihlman, Alfred 254
kirjakerho Vaasaa ympäröivissä pitäjissä (boksocietet i socknarna kring Vasa) 143
kirjalliset yhdistykset 30, 55, 92 nimi korjattu
kirjastoyhdistykset 205, 242
Kiseleff, K. 305
Kiseleff, N. 305
Klinge, Matti 27–29, 66, 174, 217, 219, 256, 290, 293, 348
von Klinckowström, vapaaherra 182
Kocka, Jürgen 34
Kohtuuden ystävät (Måttlighetens vänner) 108, 336–338, 340, 354, 373
Koitto 375
Kokkolan klubiseura (Klubbsällskapet i Gamla Karleby) 204
Kolehmainen, Hannes 425
Det Kongelige Selskap for Norges Vel 135, 420
Koninklijk Genootschap Physica 136
Konstföreningen, Tukholma 236
Konventti, Porvoon kymnaasin oppilaskunta (Konvent, elevkår i Borgå gymnasium) 222
Kortekangas, Paavo 31, 37
Koscziusko, Tadeusz 156
Koskinen, Yrjö (G. Forsman) 253, 269, 334, 354, 413
Kothen, Casimir von 221
Kotimaisen työn suosijat, Kuopio ja Tampere 359
K. P. T. -yhdistys (”koko programmi toimeen”, ”kansan pyhä tahto”) 356
Kreander, S. 124
Kristliga föreningen av unga män, KFUM (Nuorten miesten kristillinen yhdistys NMKY) 369
Krogius, Lars 269, 301
Krohn, Julius 334
Kruununhaan piiri (Kronohagens sällskap) 173
Kruunupyyn nuorisoseura (Kronoby ungdomsförening) 368
Kumlander, Johan E. 154, 169
kunniaritarikunnat 129
Kuopion luku- ja sinfoniayhdistys, Kuopio (Läse- och symfoniförening i Kuopio) 97
Kuopion läänin talousseura (Hushållssällskapet i Kuopio län) 162–163
Kurikka, Matti 390, 406
Kuuskoski, Reino 26
Käkisalmen köyhäinhoitoyhdistys (Förening om fattigvorden i Kexholms stad) 166
Königliche Akademie, Berliini 55
Köyhien ystävät, Turku (De nödlidandes vänner i Åbo) 93, 191, 199, 324
Laasonen, Pentti 31, 37

Lagerborg, Robert 168, 269, 290, 293, 307
Laihian evankelis-lutherilaisen nuorison siveellisyysyhdistys 369
Laihian nuorisoseura 368, 384
Laihian raittiusseura 368
Lappeenrannan klubi (Klubb i Villmanstrand) 97, 204
Lappeenrannan suomalaisuusyhdistys (Finskhetsföreningen i Villmanstrand) 326
Latikka, Olavi 35
Lauantaiseura (Lördagssällskapet) 173, 183, 231
Laupeuden sisaret, Turku (Barmhärtighetens systrar i Åbo) 201
Lavonius, Wilhelm 254, 334
Lefrén, J. P. 154
Leijonhufvud, A. G. 124
Lemström, Selim 269, 289, 295–296, 298–299, 301
Lesch, Bruno 127
Lessing, Gotthold Ephraim 140
Levertin, Oskar 137
Lichtenberg, Georg Christopher 121
Liikanen, Herman 269, 289, 295
Lille, Bengt Olof 274
Lillja, J. W. 258–259
Limingan työ- eli iltaseura 359, 367
Lindblom, J. 196
Linder, Ernst 268, 290
Lindfors, Adolf 319
Lindgren, C. 196
Lindh, Th. 269
Lindholm, R. S. 196
Lindroos, Henrik 305
Lindroth, Jan 41, 43
Ling, voimistelunopettaja 301
Linsén, Adolf Leopold 289–290
Lithonius, A. P. 303
Locke, John 64, 73
London Corresponding Society 58, 71, 151–152, 486
luisteluseurat 280
lukuseurat ja -yhdistykset 30, 55, 90, 128, 142–143, 148, 150, 153, 169, 173, 204–205, 226–227, 240, 367
Akateeminen lukuyhdistys, Helsinki (Akademiska läseföreningen) 30, 55, 90, 128, 142–143, 148, 150, 153, 169, 173, 204–205, 226–227, 240, 367
Hämeenlinnan lukuseura (Läsesällskap i Tavastehus) 226–227
Kadettien lukuseura (Kadetternas läseförening) 169
Keravan lukuseura (Läsesällskapet i Kervo) 369
Kokkolan lukuseura (Läsesällskap i Gamla Karleby) 120, 189
Leppävirran lukuseura (Läsesällskap i Leppävirta) 296
Liperin suomalainen lukuseura 339
Oulun lukuseura (Läsesällskap i Uleåborg) 226
Perälän lukuyhdistys 384
Porvoon lukuseura (Läsesällskap i Borgå) 143, 153

Raahen lukuseura (Läsesällskap i Brahestad) 223
Tornion lukuseura (Läsesällskap i Torneå) 143, 153
Turun lukuseura (Läsesällskap i Åbo) 143, 149–150
Vaasan lukuseura (Läsesällskap i Vasa) 143, 226
Varkauden lukuseura (Läseförening i Varkaus) 279
Viipurin lukuseura (Läsesällskap i Viborg) 226
Viipurin saksalainen lukuseura, Lesegesellschaft 143
Wärtsilän lukuseura (Läseförening i Wärtsilä) 278
Lunar Society, Birmingham 75, 134
Lundkvist, Sven 33, 40, 47
Luterilainen evankeliumiyhdistys (Lutherska evangeliiföreningen) 104, 364
Luther, Martti 119–120, 140, 244, 486
lähetysseurat ja -yhdistykset 179, 191, 279
Lönnbeck, Werner 275
Lönnrot, Elias 178, 197–198, 212, 243, 334, 376
Maalahden nuorukaisyhdistys (Malax ynglingaförening) 96
maamiesseurat, isäntäyhdistykset, maanviljelysseurat 96
Maarianhaminan valistus- ja siveysseura (Sällskapet för upplysning och sedlighet i Mariehamn) 359
Malmström, Karl Robert 272, 275, 303
Malthus, Thomas Robert 253, 262
Mannerheim, C. E. 166–167
Marttaliitto, marttayhdistykset (Marthaförbundet, marthaföreningar) 408–409
Marx, Karl 54
Mattila, Aarne 37
Matassociationen, Tukholma 198
Mechelin, Leo 73, 95–96, 253, 305–306, 347, 385
Melartin, Erik Gabriel 135, 146, 147
Mellin, R. 305
Mennander, Carl Fredrik 123–124
Menschikoff, A. S. 99
Merikoski, Veli 26, 111–112
Merton, R. K. 50, 136
metodistiliike 57, 87–88, 141, 152, 238, 317, 364–366
metsästysseurat 191
Meurman, Agathon 338
Miekkaritarikunta, Ruotsi (Svärdsorden) 129
Mikkelin läänin talousseura (Hushållssällskapet i St Michels län) 163
Mikkelin sivistysseura (Bildningscirkel i St Michel) 277
Mill, John Stuart 250–251, 393
Montgomery, Robert 104, 245, 290, 301
Moring, K. J. 223–224, 251, 263
musiikkiyhdistykset ja -seurat 30, 142, 148, 183, 274, 319
Musta ritarikunta (Svarta riddaorden) 210
Mustelin, Olof 142, 290
Mäntsälän nuorisoseura 360
Naantalin tanssiseura (Danssällskap i Nådendal) 204
Naisasialiitto Unioni (Unionen, kvinnosaksförbund i Finland) 328, 407

naisliike, naisyhdistykset 18, 25, 41, 246, 329, 409, 414–415
Narriseura (Narrsällskapet) 210
Natuuren Letterkundig Genootschap 114
Nervander, Johan Jakob 173
Nikolai I 91, 122, 159, 171
Nordenskiöld, August 136–137
Nordström, Jonas Jakob 173, 183
Numminen, Jaakko 20, 23, 24, 110, 290
nuorisoseuraliike, nuorisoseurat 32, 110, 344, 361, 366–369, 382–388, 407–408, 410, 424, 429, 440
Nurmeksen nuorisoseura 96
Nurmijärven maamiesseura (Nurmijärvi lantmannaförening) 110
Nylander, Anders Edvin 275, 290
Nyländska jaktklubben (Uudenmaan pursiseura) 264, 294–295
Odhner, C. T. 127
Oldenburg, Abraham 284, 301
oma-apuyhdistykset 25, 74, 260, 268
Ompeluseura merimiesten hyväksi, Rauma (Sjömanssyförening) 200
Orimattilan nuorisoseura 108
Orpolasten ystävät, Helsinki (Värnlösa barns vänner i Helsingfors) 198
Osberg, J. 289
Osmonsalo, Erkki K. 18
osuuskunnat 21, 25, 46, 50, 100, 189–190, 202, 246, 250–251, 260, 390–399
Oulun kristillinen työväenyhdistys (Uleåborgs kristliga arbetarförening) 397
Oulun sivistysseura (Bildningscirkel i Uleåborg) 102, 277
Oulun läänin talousseura (Hushållssällskapet i Uleåborgs län) 162
Oulun seurapiiriklubi (Sällskapsklubben i Uleåborg) 204
Oulun työmiesten iltaseura 278
Owen, Robert 390
Pacius, Fr. 188, 292
Paimion edistysseura 359
Paine, Thomas 252
Palmén, E. G. 265, 322, 354, 362, 413
paloapuyhdistykset 100, 104, 195, 211, 282, 284–285, 288, 297, 301, 336, 342,
Paterson, John 158
Patriotiska sällskapet, Ruotsi 124, 133, 145–146
Pellervo, pellervolaisuus 394–395, 398, 407
Perander, Frithiof 269
Pesonen, Pertti 50
Pietarin Bell–Lancaster-seura 154
Pietarin keisarillinen ihmisystäväin seura 154
Pietarin suomalainen käsityöläisseura 270
Pietarin vapaa talousseura 154
Pinello, Nils Henrik 271
Pippingskjöld, Johan Josef 186
Pirinen, Kauko 159
Pohjantähden ritarikunta, Ruotsi (Nordstjärneorden) 129
Polén, Fredrik (Reitrikki) 239, 268, 289, 334

poliittiset yhdistykset, kuppikunnat, klubit, puolueet 19, 36, 58, 63, 75–76, 102, 125, 176, 221, 247, 252, 266, 289, 345–346, 348, 350, 352, 358, 366, 376–378, 382, 395, 403, 405–407, 409, 411, 413, 415–417, 423–424, 436, 440–442
Porthan, Henrik Gabriel 123–124,137, 139, 149, 340
Porvarien seuruus / Porvariston iltaseura, Kuopio 334
Pro Fide et Christianismo, Ruotsi 124–125, 141, 154, 158, 160
Pro Natura, Turku 128, 131
Pro Patria orden, Ruotsi 133
Pufendorf, Samuel 233
purjehdusseurat, pursiseurat 264, 294
Puunistutusseura, Turku (Trädplanteringssällskapet i Åbo) 119, 184
Pyhän Andreaan vapaamuurariloosi Phoenix, Helsinki (S:t Andreas logen Phoenix) 130
Pyhän Johanneksen vapaamuurariloosi Augustin, Turku ja Helsinki (S:t Johannes logen S:t Augustin) 130
Pynninen, Juho 205
pyöräilyseurat 280
raamattuseurat 139, 148, 173, 180, 190
Raitio, Tuire 336
Rauman kirjastoyhdistys (Biblioteksförening i Raumo, Lånebiblioteket, Finska låne-biblioteket, Privata lånebiblioteket, Finska privata lånebiblioteket) 200, 205
raittiusliike, -yhdistykset, -loosit 18, 23, 25, 30–33, 39–41, 43, 48–49, 67, 107, 188, 190, 197–198, 201, 211–213, 238, 257, 260, 317, 322, 330–331, 335–336, 344, 350, 358–361, 370–371, 373–377, 379, 381, 383, 385–387, 407–408, 410, 414, 423, 432, 434
Raittiuden ystävät 371, 373–376, 378, 380–382, 385, 410, 414, 494
Raittiusyhdistykset ja -seurat
Janakkala, Jämsä, Lammi, Maaninka, Mäntyharju, Sortavala, Vöyri 197
Jyväskylä 197, 212
Kajaani 197
Laihia 368
Vaasa 375, 377
Raslund, E. 196
Reformiyhdistykset, Ruotsi (Reformsällskapen) 381
Rehbinder, Robert Henrik 183, 209
Rein, Thiodolf 254, 269
Reinholm, Heikki A. 334
Renvall, Heikki 400, 418, 531
Rettig, F. 277
Reuter, O. 289
Reuterholm, A. Chr. 124
Rosenberg, J. W. 269
Rosendahl, Carl 304
Rothman, Albin 334
Rothsten, Frans Wilhelm 67, 331–334
Rousseau, Jean-Jacques 64, 247
rouvasväenyhdistykset (fruntimmersföreningar) 30, 93, 188, 190–191, 197–198, 201–203, 205, 228–229, 246, 260, 324–325, 355
Hamina, Kokkola, Jyväskylä, Käkisalmi, Kristiinankaupunki, Kuopio, Loviisa, Lappeenranta, Oulu, Pietarsaari, Pori, Porvoo, Sortavala, Vaasa 198–201

Helsinki 199, 202, 256
Turku 93, 199, 325
Viipuri (Frauen-Verein) 101, 198, 226–227
Royal Society 138, 168
Runeberg, Fredrika 198
Runeberg, Johan Ludvig 173, 178, 188, 210, 231, 292, 313
Runeberg, Johan Wilhelm 269
Runeberg, Lorenzo 293
Runeberg, Walter 289
Rutger Ingessonin loosi, Helsinki (Rutger Ingessons loge i Helsingfors) 131, 135
Sælan, Th. 269
Sahlberg, Carl Reinhold 124
salaiset seurat, klubit ja veljeskunnat 56, 89, 90, 91, 128–129, 130, 133–136, 140, 142, 148–149, 173, 189, 210, 420
Salin, A. F. 305
Salin, Viktor 319
Sallingre, W. 289
Salonen, Erkki 36
Salon tanssiseura (Danssällskap i Salo) 204
Savigny, Friedrich Karl 114
Schauman, August 204, 268, 269, 290, 305
Schauman, Frans Ludvig 199, 363
Schelling, Friedrich Wilhelm 171
Schildt, W. 206
Schrevelius, Fredrik 245
Schröderheim, E. 124
Schybergson, M. G. 219
Schybergson, Per 100
Schäfer, Petter 86
Sederholm, Theodor 268, 290
Sipoon maamiesseura (Sibbo lantmannaförening) 110
Siveyden ystävät, Helsinki ja Viipuri (Sedlighetens vänner) 359
Selmaförbundet, Turku 231
Seppo, Juha 30
Serafiimiritarikunta, Ruotsi (Serafimerorden) 129
Seura, Turku 131–132
A. G. G.
F. H. F. B. V. V. B.
G. D.
I. B.
M. D. H.
P.
S. L.
W. W. & M. M.
Z.
seuraelämän yhdistykset ja klubit 22, 30, 60, 96–97, 130, 142–143, 168, 173, 180, 203–204, 214
Siisiäinen, Martti 35–36
siitosyhdistykset 229

Silvander, 2. kappalainen, Perniö 375
Sinebrychoff, P. 269
Sirius, Helsinki 359
(Sisälähetysyhdistys, Föreningen för inremission 103)
sivistysliike 67, 404, 407, 409, 413
sivistysseurat, -yhdistykset 41, 102, 168, 259, 262, 268, 269, 270, 271–276, 277, 278, 300, 312–313, 317, 320, 339
Skjöld, Wilhelm 40, 377
skutnabbilaisuus 87, 89
Smith, Adam 73, 252
Snellman, Johan Vilhelm 64–67, 84, 99, 163, 173, 175, 178, 186, 188, 204, 206–207, 218, 221, 231, 290, 329, 338–339, 346, 355, 371, 413, 419, 426, 439
Societas pro Fauna et Flora Fennica, Turku, Helsinki 168, 176
Société d'agriculture, de commerce et des arts, établie par les États de Bretagne 55
Society for the Propagation of Christian Knowledge 56, 141
Soikkanen, Hannu 36, 361
Sointulan yhdyskunta, Kanada (Samfundet Sointula) 390
Sopusointuyhdistys (Fridsföreningen) 359
Southey, Robert 57
soutuseurat, -yhdistykset 280
Spartalaisliitto (Spartanerförbund) 169
Staudinger, Robert 305
Steen, Sverre 49
Stein, Lorenz von 37, 54, 75, 113
Stirner, Max 156
Stjernvall, Gustaf Fredrik 156
Strömberg, John 30, 35
Studentförening, Uppsala 219
Ståhlberg, Kaarlo Juho 25–26, 96, 400, 418
Sulkunen, Irma 31–33, 48, 328, 330, 331, 335, 336, 379, 414
Sundgren, A. J. 290
Sundin, Bosse 40
Sundman, C. W. I. 305
suojeluskuntaliike, -yhdistykset 36, 47
Suomalainen työväenliitto 404
Suomalainen voimistelu- ja urheiluliitto 412
Suomalaisen kauniskirjallisuuden yhdyskunta (Bolag för romanlitteratur på finska språket) 98, 147, 243, 247
Suomalaisen kirjallisuuden seura (Finska litteratursällskapet) 22, 98–99, 172, 174-177, 178, 206–209, 228, 230, 234, 339–340, 363, 369, 371, 420, 488
Suomalaiset helmikuun 17. päivän veljet, Helsinki (Finska sjuttonde februari-bröderna i Helsingfors) 131
Suomalaisten merimiesten ulkomaan satamissa sielunhoitoyhtiö, myöh. Suomen merimieslähetysseura (Föreningen för beredande av själavård för finska sjömän i utländska hamnar, sedermera Finska sjömansmissionssällskapet) 175
suomalaisuusyhdistykset 367
Suomen evankelinen seura (Finska evangeliska sällskapet) 93, 159–160, 161, 224, 225, 337
Suomen historiallinen seura (Finska historiska samfundet) 104

Suomen kasvatusopillinen yhdistys (Pedagogiska föreningen i Finland) 342, 369
Suomen kielen yhdistys, pohjalainen osakunta (Föreningen för finskan) 213
Suomenkielisen kirjallisuuden seura, Jyväskylä (Finskt litteratursällskap i Jyväskylä) 103
Suomen kirjaltajain apuyhdistys (Finska typografernas understödsförening) 267
Suomen lainopillinen yhdistys (Juridiska föreningen i Finland) 101, 103, 168
Suomen merimieslähetysseura, alk. Suomalaisten merimiesten ulkomaan satamissa sielunhoitoyhtiö (Finska sjömansmissionssällskapet, grundat som Föreningen för beredande av själavård för finska sjömän i utländska hamnar) 105
Suomen metsästysyhdistys (Finska jaktföreningen) 336
Suomen naisyhdistys (Finsk kvinnoförening) 328, 407
Suomen nuorison liitto 383
Suomen palovakuutuskonttori (Brandförsäkringskontoret i Finland) 282
Suomen perustuslaillinen työväenliitto (Konstitutionella arbetsförbundet) 404
Suomen Pipliaseura (Finska bibelsällskapet) 96, 155, 157–161, 166, 177, 209, 224–225, 337
Suomen puutarhaviljely-yhdistys (Finska trädgårdsodlingssällskapet) 93, 183, 209, 214, 243, 247
Suomen sosialidemokraattinen puolue (Socialdemokratiska partiet i Finland) 406, 441
”Suomen Suomalaiskunta” (Finlands finska sällskap) 247
Suomen taideteollisuusyhdistys (Föreningen för konstfliten i Finland) 22, 339, 348
Suomen taideyhdistys (Finska konstföreningen) 185, 208, 236, 243
Suomen talousseura (Finska hushållningssällskapet) 96, 125, 137, 142, 145–147, 149–150, 153–157, 160–166, 174, 177, 183, 208, 224, 228, 234, 271, 389, 420, 487–488
Suomen tiedeseura (Finska vetenskaps-societeten) 96, 101, 176
Suomen työn suosijat, Hämeenlinna 108, 359
Suomen työn suosijat, Sortavala 359
Suomen vankeusyhdistys (Fängelseföreningen) 104, 229, 337
Suomen vapaa sisälähetys (Fria inre missionen) 87
Suomen voimistelu- ja urheiluliitto (Finlands gymnastik- och idrottsförbund) 412
Suomen yhdistys haavoitettujen ja sairasten sotilaiden hoitoa varten, sittemmin Suomen Punainen Risti (Föreningen för sårade och sjuka krigares vård; sittemmin Finlands Röda Kors) 105
Suomen ystäväin liitto 41, 67, 259, 325, 331–334, 336, 353
Sveitsin ylioppilasyhdistykset 126
Svenska bibelsällskapet, Ruotsi 161
Svenska dräktreformföreningen, Ruotsi 236
Svenska folkskolans vänner, Suomi 105, 356
Svenska industriföreningen, Ruotsi 236
Svenska lantbrukssällskapens i Finland förbund (Suomen ruotsinkielisten maatalousseurojen liitto) 412
Svenska litteraturföreningen, Ruotsi 236
Svenska lutherska evangeliiföreningen (Suomen luterilaisen evankeliumiyhdistyksen ruotsinkielinen sisarjärjestö) 104
Svenska missionsförbundet, Ruotsi 365
Svenska nykterhetssällskapet, Ruotsi 161, 212
Swan, C. G. 269
Swan, Jaakko 278
Swift, Jonathan 139
Sällskapet för allmänna medborgerliga kunskaper, Ruotsi 124
Sällskapet för växelundervisningens befrämjande, Ruotsi 125, 161

säästöpankit 189, 190, 197, 246, 260–261, 342, 398, 437
Söderström, J. 289
Sörnäisten tietoyhdistys 359
taideyhdistykset 30, 208
talonpoikain ystävien yhdistykset, Norja 215
talousseurat, isänmaalliset seurat 22, 30, 55, 96, 99, 124, 133, 145–148, 152, 156, 162, 165, 208, 243, 337–338, 420
Tammisaaren yksityiskouluyhdistys (Föreningen för privatskola i Ekenäs) 106
Tampereen palvelijataryhdistys, Tampere (Tjänstekvinnornas / Hembiträdenas förening i Tammerfors) 94, 109
Tampereen pumpulitehtaan työntekijäinseura 270
tarkka-ampujayhdistykset 251, 264, 265, 271, 279, 292–293, 301, 311, 317, 323
Tavaststjerna, J. J. 154
Tenholan maamiesseura (Tenala lantmannaförening) 110
Tengström, Jakob 123, 124, 125, 144, 149–150, 158–159, 161, 163, 166, 167
Tengström, Johan Jakob 167, 183
af Tengström, Johan Magnus 153
(teollisuudenharjoittajien yhdistys (förening för industriidkare) 103)
Teperi, Jouko 219
Thompson, E. P. 57, 58, 71, 141
thranelaisliike, Norja 214
Thörnberg, Ernst Herman 42
tieteelliset seurat, oppineiden yhteisöt ja akatemiat 68, 75, 126–128, 130–131, 133–134, 136, 139, 148–149, 162, 168, 176, 208, 230, 243–244, 420
Tigerstedt, K. K. 127
Tikkanen, Paavo 269
Timmermans-veljeskunta, Ruotsi (Timmermannaorden) 130
Timmermans-veljeskunnan loosi S:t Carolus, Viapori (S:t Caroli timmermannahydda på Sveaborg) 130, 135
Timmermans-veljeskunnan loosi S:t Axel, Turku (S:t Axelii finska timmermannahydda i Åbo) 125
Tocqueville, Alexis de 51–53, 62, 113, 156, 189, 350–351, 488
Toholammin edistysseura 359
Toivo I, Toivo II 375
Topelius, Zacharias 199, 202, 205, 208, 213, 217–218, 231, 237, 243, 244, 264, 274, 279, 281, 289, 292, 301, 303, 340
Totuuden ja autuuden puolesta, Turku (För sanning och sällhet) 132
Tudeer, O. E. 265, 322
Tukholman sivistysseura (Bildningscirkel i Stockholm) 271, 273
”Tukhulmin suomalaiskunta”, Ruotsi (Stockholmska finnkåren) 177
Turnverein-voimisteluliike, -yhdistykset 264, 279, 350, 491
Turun bakkanaaliseura (Bacchanaliska sällskapet i Åbo) 210
Turun iltaseura 334
Turun kaupunkilähetys, Turku (Stadsmissionen i Åbo) 105
Turun kirjaltajain apu- ja tukiyhdistys (Typografernas i Åbo understödsförening) 267
Turun käsityöläisten lauluseura (Hantverkarnas sångförening i Åbo) 267–268
Turun lainopillinen yhdistys (Juridiska föreningen i Åbo) 168
Turun lääketieteellinen seura (Medicinska sällskapet i Åbo) 155, 168

Turun merimieslähetysyhdistys (Sjömansmissionsförening i Åbo) 105
Turun merimiesseura (Åbo sjömanna sällskap) 131
Turun opettajayhdistys (Lärarförening i Åbo) 205
Turun porvarillinen klubi (Borgerliga klubbinrättningen i Åbo) 96, 204
Turun sivistysseura (Bildningscirkel i Åbo) 102, 258–259, 262, 269, 271, 273, 276, 300, 302, 312, 317, 320, 339–340
Turun soitannollinen seura (Musikaliska sällskapet i Åbo) 143–144, 149–150, 153, 188, 224–225, 229
Turun säästöpankki 224
Turun työväen sairaus- ja hautausapukassa (Åbo arbetares sjuk- och begravningshjälpkassa) 267
Turun Wapriikki-Työväen-Seura (Fabriksarbetargillet i Åbo) 277, 281
työväenliike, -yhdistykset 18–19, 22–23, 25, 31–35, 37, 39–40, 43, 46, 59, 77, 83, 107–108, 214, 233, 246, 251, 278, 317, 322, 328, 336, 352, 356, 361–362, 368, 370, 376, 383–386, 388, 391, 393, 396–399, 401, 403–406, 408–410, 412–414, 416–418, 421–425, 427, 432, 439, 441
von Törne, P. O. 127
uimaseurat 280
Union Fire Company 283
United Irishmen 151
Upplysningssällskapet, Ruotsi 124
urheiluliike, voimistelu- ja urheiluseurat 24, 40, 103, 187, 264, 266, 273, 279, 281, 295, 301, 318, 350, 408–409, 412
Utile Dulci, Ruotsi 124, 133, 139
Uudenmaan ja Hämeen läänin maanviljelysseura (Nylands och Tavastehus läns lantbrukssällskap) 162
Uudenvuoden käyntirahasto, Helsinki (Visitkassan) 205, 213
Vaasan kaiku 359, 367
Vaasan kirjastoyhdistys (Biblioteksföreningen i Vasa) 227
Vaasan opettajayhdistys (Lärarförening i Vasa) 205
Vaasan (täys)raittiusyhdistys (Vasa [absoluta] nykterhetsförening) 375
Vaasan II raittiusyhdistys 375
Valhalla-seura, Viapori (Valhallaorden, Sveaborg) 126–127, 131, 135, 155, 234
vapaakirkollinen liike, Suomi 74, 87–89, 158, 257, 364–366, 370, 374–375, 381, 441
vapaamuurareiden Steward-loosin osasto, Turku ja Helsinki (Stuartlogens kapitel i Åbo och Helsingfors) 131
vapaamuurarit 56, 89, 130, 133, 135, 137, 140–141, 143, 148, 179, 210, 229, 234, 260 nimi muutettu
vapaapalokuntaliike 41, 81, 166, 183–184, 188, 193, 229, 251, 258, 261–262, 265, 282–285, 288–291, 292–294, 296–297, 300–302, 304, 306, 309, 312–313, 316–317, 320–324, 352, 360, 362, 379
Alavuden vapaapalokunta VPK (Alavo frivilliga brandkår FBK) 286
Anjalan VPK (Anjala FBK) 287
Billnäsin VPK (Billnäs FBK) 287
Fiskarsin VPK (Fiskars FBK) 286
Hangon VPK (Hangö FBK) 286
Helsingin VPK (Helsingfors FBK) 99, 103, 169, 193–197, 259, 264–265, 278, 284, 287–311, 313–322, 439
Heponiemen VPK (Heponiemi FBK) 286
Huittisten VPK (Huittinen FBK) 286
Huittulan VPK (Huittula FBK) 286

Hämeenlinnan VPK (Tavastehus FBK) 286
Ikaalisten VPK (Ikalis FBK) 286
Janakkalan VPK (Janakkala FBK) 286
Joensuun VPK (Joensuu FBK) 286
Jyväskylän VPK (Jyväskylä FBK) 286
Kajaanin VPK (Kajana FBK) 286
Kangasalan VPK (Kangasala FBK) 286
Kokkolan VPK (Gamlakarleby FBK) 286
Kotkan VPK (Kotka FBK) 286
Kouvolan VPK (Kouvola FBK) 286
Kristiinankaupungin VPK (Kristinestad FBK) 286
Kuopion VPK (Kuopio FBK) 286
Kurkijoen VPK (Kronoborg FBK) 286
Kymin VPK (Kymmene FBK) 287
Käkisalmen VPK (Kexholm FBK) 286
Lammin VPK (Lampis FBK) 286
Lappeenrannan VPK (Villmanstrand FBK) 286
Leppävirran VPK (Leppävirta FBK) 286
Maarianhaminan VPK (Mariehamn FBK) 268
Mikkelin VPK (St Michel FBK) 286
Mäntsälän VPK (Mäntsälä FBK) 287
Nilsiän VPK (Nilsiä FBK) 286
Orimattilan VPK (Orimattila FBK) 287
Oriveden VPK (Orivesi FBK) 286
Oulun VPK (Uleåborg FBK) 286
Oulunkylän VPK (Åggelby FBK) 110
Porin VPK (Björneborg FBK) 103, 289, 298, 300, 304, 319
Porin VPK:n lukuyhdistys ja sanomalehtiklubi (Läseförening och tidningsklubb inom FBK i Björneborg) 86, 264
Porvoon VPK (Borgå FBK) 103, 319
Pälkäneen VPK (Pälkäne FBK) 286
Ravansaaren VPK (Ravansaari FBK) 286
Savonlinnan VPK (Nyslott FBK) 286
Seitlahden VPK (Seitlaks FBK) 110
Sortavalan VPK (Sordavala FBK) 286
Tammelan VPK (Tammela FBK) 286
Tammisaaren VPK (Ekenäs FBK) 286, 320
Tampereen VPK (Tammerfors FBK) 286, 288, 310
Turun VPK (Åbo FBK) 184, 190–193, 224, 234, 244–245, 258, 271–272, 276, 283, 285, 288, 303, 308, 313, 315, 317–318, 320–321
Uudenkaupungin VPK (Nystad FBK) 284, 286, 290, 299, 319
Uuraan VPK (Trångsund FBK) 286
Uusikylän VPK (Uusikylä FBK) 286
Vaasan VPK (Vasa FBK) 290, 299, 310–311, 313, 318–319
Viipurin VPK (Viborg FBK) 289, 299, 318–319
Vähä-Ruumun VPK (Vähä-Ruumu FBK) 286
Vapaa yhdistys, Venäjä (Fria föreningen) 172
Vasenius, Valfrid 311

veljeskunnat, sääntökunnat, ritarikunnat 45, 56, 89, 118, 120, 124–125, 127–133, 135–138, 140–144, 148–149, 151, 153, 165, 173, 210, 213, 229, 231, 234
Viaporin aatelisklubi (Adelsklubb på Sveaborg) 181
Viipurin keskusteluklubi (Konversationsklubben i Viborg) 101, 204, 209
Viipurin läänin soisten maa-alueiden raivausseura (Kärrodlingssällskapet i Viborgs län) 101
Viipurin läänin talousseura (Hushållssällskapet i Viborgs län) 162, 208, 243
Viipurin seurapiiriklubi (Sällskapsklubben i Viborg) 204, 278
Viipurin suomalainen kirjallisuusseura (Finska litteratursällskapet i Viborg) 99, 102, 206, 208, 234
Viipurin tanssiseura (Danssällskapet i Viborg, alk. Wiburgische Tanz Gesellschaft) 181, 191, 203–204, 226
Viipurin työmiesten iltaseura 278
Viipurin työntekijäin ja esimiesten apukassa (Viborgs arbetares och förmäns hjälpkassa) 267
Vilkuna, Kustaa 20
Virolahden sivistysseura 342
Viron kirjallisuusseura (Estniska litteratursällskapet) 172
Virrantola, Osmo 30
Vitterhetens vänner, Ruotsi 124
(voimisteluyhdistys, Helsinki (gymnastikförening) 103, 264, 279, 350)
Voionmaa, Väinö 20–24, 413
Waasan tähti 375
Walleen, Carl Johan 182, 185
Walpas, Edvard 396
Wasastjerna, Osv. 304
Wasenius, kapellimestari 251
Wearmouth, R. F. 317
Weckström, kisälli 255
Weishaupt, Adam 56, 141
Wesley, Charles 317
Westerlund, Lars 337
Werkko, Kaarlo 375
Wichmann, K. E. 322
Willgren, Karl 26
Winqvist, A. W. 196
Wollstonecraft, Mary 246
Wrede, Rabbe Gottlieb 123–124, 160
Wright, Victor Julius von 32, 107, 278, 352, 362, 370, 399, 421
Wåhlin, Vagn 38, 83
Yleinen palovakuutusrahasto (Allmänna brandförsäkringsfonden) 282
Ylikangas, Heikki 35, 49
ylioppilaiden osakunnat, osastot 28, 91–92, 98, 131, 187, 207, 213, 217–222, 239–240, 265, 268, 281, 298, 326, 331, 333
Zoophytolitiska sällskapet, Ruotsi (Alkueläinten tutkimuksen seura) 124
Zschokken, Heinrich 175
Åberg, Ingrid 38, 167
Öhberg, Viktor 290, 293, 305
Öhman, Elias 289, 291
Öhman, Viktor 269